Записки історично-
філологічного відді-
лу. Кн. 24
К., 1929

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XXIV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ
за редакцією акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та инших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук
акад. *М. Кравчук.*

Цю книгу розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р. видав наказа про обов'язкове запровадження нового правопису.

Київський Окрліт № 232, 1929.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитадель, 9).
Зам. № 667. 27³/₈ арк.—1200 прим.

ДЕ ЩО Є:

Стор.

Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та звязаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. . . . . V—XLII
Віктор Новицький, Давне Лукомор'я . . . . . 1— 53
Микола Ткаченко, Нарис історії Кременчуччини до початку XVII ст. . . . . 55— 78
Микола Петровський, Українські діячі XVII віку . . . . . 79—103
Михайло Грушевський, Сулимине військо в 1654 році . . . 105—107
Костянтин Харлампович, Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVI—XVIII ст.) . . . . . 109—205
Сергій Шамрай, До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветщина) . . . . . 207—302
Н. Василенкова-Полонська, Південна Україна р. 1787 . . . 303—366
К. Мельник-Антонович, В. Г. Ляскоронський . . . . . 367—387
Микола Ткаченко, З приводу нової розвідки з історії української торговлі за 1 пол. XIX ст. . . . . 389—396

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ТА ЗВЯЗАНИХ З НЕЮ ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ АКАДЕМІЇ в 1928 р.

Вступні пояснення. В попередніх звідомленнях [1]) було досить докладно описано, як зложилася система історичних установ, звязаних одною стороною з Катедрою Історії Українського Народу у Всеукр. Акад. Наук, а з другої сторони — з Історичною Секцією при Історично-Філологічному Відділі тої-ж Академії, як науково-громадською установою покликаною об'єднувати ширші круги наукових робітників, незвязаних безпосереднє з Академією, та ширити здобутки історичного досліду в широких колах громадянства.

25 листопада 1928 року Історична Секція організувала спеціяльне засідання, щоб пом'янути двацятиліття заснування „Українського Наукового Товариства в Київі" і своє колишнє існування і роботу в рамцях його. Доповіді зачитані на сім засіданню і надруковані в „Україні" 1929 р. за січень-лютий [2]), ілюструють сю попередню, перед-академічну стадію в життю Секції. В рамцях нинішньої академічної організації становище Секції й инш. історичних установ, з якими вона ув'язалася в новім десятилітнім періоді свого існування після прилучення до Історично-Філологічного Відділу Академії, не змінилися в сім році, хоча Академія з початком 1928 р. виступила в період реорганізації, а з кінцем 1928 р. стала перед перспективою маніфестації своїх досягнень, з нагоди першого ювілею свого існування. Ся перспектива понудила Секцію з подвоєною енергією зайнятися художнім оформленням тої частини своїх приміщень, що повинні дістати характер показово-меморативний, використовуючи уділений їй Нар. Ком. Освіти кредит на ремонт і устаткування будинку. Ріжні-ж організаційні плани здебільшого зістались нездійсненими і перейшли до наступного року ще з меншими надіями на свою реалі-

---

[1]) Звідомлення за попередні роки були надруковані в I—IV томах „Праць Історичної Секції УАН", себ-то в „Записках Історично-Філологічного Відділу" т. VI, XI, XVII і XX. Звідомлення за р. 1926 і 1927 були випущені також окремими брошурами під заголовком: „Діяльність Історичної Секції", і т. д., Київ, 1928, ст. 33 і 41.

[2]) М. Грушевського: Велике діло; В. Щербини: Спроби організації наукової історичної праці у Київі в першій пол. XIX в.; Ф. Савченка: Науково-культурне самовизначення в р. 1850—1876; І. Житецького: Заходи коло організації історичного товариства в Київі; О. Гермайзе: Праця Київського Укр. Наук. Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України; В. Різниченка: Природнича течія в Укр. Наук. Тов. в Київі; О. Черняхівського: Природничо-лікарська і медична секція Укр. Наук. Тов. в Київі.

зацію — з огляду на те підрядніше значіння, яке дістають історичні науки в нових планах Академії. Секція не одержала дотації на свої науково-організаційні потреби; задумані комісії, експедиції, видання не могли вийти в життя; існування деяких введених уже в життя стало проблематичним і ледві могло продовжуватися.

Персональний склад установ на 1 липня 1929 р. був такий:

Рада Секції переобрана на Загальних зборах 14 червня 1929 р.:

Грушевський Михайло Сергієвич, дійсний член Академії на Катедрі Історії Українського народу нової доби, голова Секції і звязаних з нею академічних комісій, керівничий Науково-дослідчої Катедри Іст. України при Академії.

Грушевський Олександер Сергієвич, директор Історично-географічної комісії, заступник голови Секції, керівничий секції соціяльної і політичної історії в Науково-дослідчій Катедрі іст. України.

Гермайзе Осип Юрієвич, керівничий Археографічної Комісії, секретар Секції, керівник секції методології Наук.-досл. Катедри іст. Укр.

Щітківський Іван Іванович, штатний науковий співробітник ВУАН, секретар комісії Київа і Правобережжя, скарбник Секції.

Савченко Федір Якович, керівничий комісії Західньої України, член ради секції, д. член Науково-дослідчої Катедри іст. Укр.

Ткаченко Микола Михайлович, штатн. науковий співробітник Істор.-геогр. комісії, член Ради Секції, наук. співр. Науково-дослідчої катедри іст. Укр.

Юркевич Віктор Дмитрович, наук. співроб. Комісії укр. історіографії, кандидат до Ради Секції і аспірант Н.-д. Катедри іст. Укр.

Ревізійна Комісія Секції:

Щербина Володимир Іванович, керівничий Комісії Київа і Правобережжя, чл.-кореспондент Академії, дійсн. член Науково-досл. Катедри іст. Укр.

Глушко Сильвестр Васильович, штатн. наук. співробітник комісії Зах. України та Н.-досл. катедри іст. Укр.

Історично-економічна підсекція:

Керівничий Грушевський Ол. С., як вище.

Академічні установи звязані з Історичною Секцією.

Катедра історії українського народу нової доби Всеукр. Акад. Наук:

Керуючий академик Грушевський Михайло Сергієвич, як вище.

Секретар Катедри Глядківський Павло Семенович, шт. наук. співр. ВУАН і аспірант Науково-дослідчої катедри іст. Укр.

Комісія культурно-історична:

Голова акад. Грушевський М. С.

Секретар Грушевська Катерина Михайлівна, штатний науковий співробітник ВУАН, дійс. член Науково-досл. катедри.

Постійні нештатні співробітники: Кондратієва Катерина Борисівна.

Штепа Кость Тодосієвич, проф. Інституту Нар. Освіти в Ніжені.

Члени Комісії:

Гавриленко Тодор Матвієвич, Копержинський Кость Олександрович,
Глядківський Павло Семенович, Кравченко Василь Григорович (Житомир),
Гординський Ярослав, Савченко Федір Якович,
Денисенко Василь Семенович, Шевченко Людмила Прокопівна.

Комісія історичної пісенности:

Голова —акад. Грушевський М. С.

В. о. обов. керівничого Грушевська К. М., , як вище.

Секретар—штатний науковий співробітник Жуковська Марія Аркадіївна.

Постійний нештатний співробітник Луговський Борис Львович, завідатель Етногр. секції державного музею в Чернігові.

Члени Комісії:
акад. Возняк Михайло Степанович,
Квітка Климент Васильович,
акад. Колесса Філарет Михайлович,
Курило Олена Борисівна,
Мартинович Порфир Денисович,
Савченко Федір Якович,
Сластьон Опанас Васильович,
Смолинська Євгена Сергіївна.

Комісія старої історії України:

Голова акад. Грушевський М. С.
В. об. керівничого Андріяшев Олександер Михайлович.
Секретар: штатний науковий співробітник Карачківський Михайло Федорович.
Пост. нештатний співроб. Новицький Віктор Ізмайлович.
Члени Комісії:
Абрамович Дмитро Іванович,
Гаєвський Степан Юхимович,
Макаренко Микола Омелянович,
Пархоменко Володимир Олександ.
Харлампович Кость Васильович.

Комісія районного дослідження Київа і Правобережної України:

Голова — акад. Грушевський М. С.
Керівничий Комісії В. І. Щербина, як вище.
Секретар Комісії, штатний наук. співроб. Щитківський І. І.
Постійні нештатні співробітники: Істомин Михайло Павлович,
Шамрай Сергій Вікторович, наук. співр. Наук.-досл. катедри історії України.
Члени Комісії:
Добровольський Леонид Павлович,
Ернст Федір Людвигович,
Заклинський Ростислав Романов.,
Кричевський Василь Григорович,
Курінний Петро Петрович,
Макаренко Микола Омелянович,
Моргилевський Іполіт Володисл.,
Сімзен-Сичевський Олексій Михайлович.

Підкомісія Старого Київа:

Секретар Шамрай С. В.

Комісія районного дослідження Лівобічної України:

Голова — акад. Грушевський М. С.
В. об. керівничого Лазаревська Катерина Олександрівна.
Секретар: штатний співробітник Шевченко Людмила Прокопівна.
Нештатні співробітники: Берло Ганна Львівна,
Верзилов Аркадій Вас. (Чернігів),
Єршов Анатоль Григорович (Ніжень),
Члени Комісії:
Бужинський Михайло Михайлович,
Гермайзе Осип Юрієвич,
Глушко Сильвестр Васильович,
Граховецький Дмитро Демидович,
Грушевський Олександер Сергієвич,
Дубровський Василь Васильович,
Нечипоренко Прокіп Іванович,
Шевелев Борис Михайлович.

Комісія районного дослідження Полудневої України:

Голова — акад. Грушевський М. С.
В. об. керівничого Синявський Антін Степанович, проф. Київ. Інст. Нар. Освіти.
Секретар: тимч. в. об. штатн. співробітника Гавриленко Тодор Матвієвич,
Нештатні співробітники: Бракер Наталя Аркадіївна (Зінов'євськ),
Рябінін-Скляревський Олександер Олександрович (Одеса),
Члени Комісії:
Варнеке Борис Васильович,
Загоровський Євген Олександр.,
Кравцов Дмитро Євсеєвич,
Петрунь Федір Остапович,
Полонська-Василенкова Наталя Дмитрівна,
Шамрай Сергій Вікторович.

Комісія районного дослідження Західньої України:

Голова — акад. Грушевський М. С.
Товариш голови акад. Студинський К. О.
Керівничий Комісії: Савченко Ф. Я., як вище.
Секретар: штатний наук. співр. Глушко С. В., як вище.
Нештатні співробітники: Дорошенко Володимир Вікторович (Львів), Сіцинський Єфим Осипович (Кам'янець-Под.),
Члени Комісії:
акад. Возняк Михайло Степанович,
Герасимчук Василь Іванович,
Карачківський Михайло Федор.,
акад. Колесса Філарет Михайлович,
Кордуба Мирон Михайлович,
Костащук Василь Миколаєвич,
Крипякевич Іван Петрович,
Мочульський Михайло Мих.,
Павлик Остап Якович.

Археографічна Комісія:

Голова — акад. Грушевський М. С.
Керівничий Комісії Гермайзе О. Ю., як вище.
В. о. ученого секретаря Мандзюк Іван Данилович.
Штатний співробітник Лазаревська Катерина Олександрівна.
Нештатні співробітники: Євфимовський Володимир Степанович, аспірант Н.-д. Кадедри історії України,
Корнилович Михайло Іванович, вчен. архівіст і заступн. завід. Київ. Окр. Арх. Управл.
Члени Комісії:
акад. Василенко Микола Прокоп.,
Герасимчук Василь Іванович,
Грушевський Олександер Сергієвич,
Данилевич Василь Юхимович,
Кордт Веніямін Олександрович,
Кордуба Мирон Михайлович,
Криловський Арсен Семенович,
Крипякевич Іван Петрович,
акад. Малиновський Оникій Ол.
акад. Перетц Володимир Микол.,
Романовський Віктор Олександр.
акад. Студинський Кирило Осип.,
Тимченко Євген Костевич,
Харлампович Кость Васильович,
Щербина Володимир Іванович,
Упокоївся в 1929 р. д. член І. П. Житецький.

Комісія Української Історіографії:

Голова — акад. Грушевський М. С.
Секретар: штатний співробітник Юркевич Віктор Дмитрович, як вище.
Члени Комісії:
Антонович Катерина Миколаївна,
акад. Василенко Микола Прокоп.,
Гаєвський Степан Юхимович,
Гермайзе Осип Юрієвич,
Данилов Володимир Валеріянович,
Лазаревська Катерина Олександ.,
Петровський Микола Неонович,
Ткаченко Микола Михайлович.

Комісія новішої історії України:

Голова — акад. Грушевський М. С.
В. о. керівничого Копержинський Кость Олександрович, д. член Катедри іст. Укр.
Нештатний співробітник Комаров Богдан Михайлович, завід. укр. бібліотекою в Одесі.
Члени Комісії:
акад. Возняк Михайло Степанович,
Гермайзе Осип Юрієвич,
Глушко Сильвестр Васильович,
Кияниця Петро Олександрович,
Попов Олександер Степанович,
Савченко Федір Якович,
Степанишина Оксана Михайлівна,
акад. Студинський Кирило Осип.

Науково-дослідча катедра історії України:

Керуючий акад. Грушевський М. С., він-же керівник секції історії культури.

Історичний відділ: керівничий секції методології і соціологічного обґрунтування історії О. Ю. Гермайзе, як вище.

Керівничий секції соціяльної і політичної історії О. С. Грушевський, теж.

Дійсні члени: Данилевич Василь Юхимович,
Герасимчук Василь Іванович,
Клименко Пилип Васильович,
Крипякевич Іван Петрович,
Марковський Михайло Миколаєвич,
Щербина Володимир Іванович.

Наукові співробітники:
Баранович Олекса Іванович,
Гаєвський Степан Юхимович,
Глушко Сильвестр Васильович,
Петровський Микола Неонович,
Степанишина Оксана Михайлівна,
Ткаченко Микола Михайлович,
Федоренко Павло Костевич,
Шамрай Сергій Вікторович.

Аспіранти:
Діхтяр Панас Андрієвич,
Євфимовський Володимир Степ.,
Костащук Василь Миколович,
Кияниця Петро Антонович,
Кравцов Дмитро Євсеєвич,
Миловидов Лев Вікторович,
Нечипоренко Прокіп Іванович,
Павлик Остап Якович,
Юркевич Віктор Дмитрович.

Відділ примітивної культури і народньої творчости:

Дійсні члени: Грушевська Катерина Михайлівна,
акад. Колесса Філарет Михайлович,
Копержинський Кость Олександрович,
Савченко Федір Якович.

Аспіранти: Глядківський Павло Семенович,
Денисенко Василь Семенович,
Сильченко Володимир Миколаєвич,
Смолинська Євгена Сергіївна.

Кабінет примітивної культури при тім-же відділі:

Керівничий Грушевська К. М.
Архіварій і систематизатор Жуковська М. А., як вище.

Заняття наукових установ в р. 1928 і в першій половині 1929 (до літньої перерви).

Катедра історії українського народу ВУАН в особі акад. М. С. Грушевського вела далі роботу над двома більшими своїми виданнями: Історією України-Руси й Історією Української Літератури — обидві вони тепер обертаються в рамцях XVII віку. В 1928 р. приступлено до друку першої половини IX тому Історії Укр.-Руси, що обіймає роки 1650—1653, і в квітні 1929 р. ця книга вийшла в світ — 600 сторін великого формату. Вона використала, крім друкованих джерел, великий недрукований матеріял зібраний автором і співробітниками Катедри, головно про відносини укр.-московські й польські. Вперше введено в науковий оборот також ріжні молдавські джерела й мадярські листи й документи, що лишалися невикористаними через їх

мову. Фактична історія Хмельниччини значно тим усім поповнена, і деякі з тих нововикористаних матеріялів кидають яскраве світло на становище й ролю мас у сій революції, що особливо важно.

В квітні с. р. віддано до друку і другу половину тому, що обійматиме 1654 – 1657 рр., розміром більша від попередньої.

Велась підготовча робота також над томом VI Історії укр. літератури, що містить історію відродження київського освітнього і літературного осередку в XVII віці.

Далі під керівництвом Катедри йшла регістрація невиданого актового матеріялу рр. 1657—1667 і підготовча робота для українського дипломатарія XVII в.: виявлялися оригінали української ділової кореспонденції 1650-х років в московськім архівосховищу. В звязку з сим переводилися також і дослідчі роботи на тім-же матеріялі, так В. С. Євфимовський працював над розвідкою про московських воєвод на Україні за часів Б. Хмельницького, Д. Е. Кравцов — про політичну ролю Запорізької Січи в 1648 – 1665 рр., В. Д. Юркевич — про заселення Слобідщини за Хмельницького. В. Д. Герасимчук надрукував студію про смерть Виговського. І. П. Крипякевич продовжував студії над державним устроєм України за Хмельницького. М. Н. Петровський працював над біографіями діячів сеї доби.

Під керівництвом Катедри йшла науково-дослідча й видавнича робота Історичної Секції та Історичних Установ Академії; всього Секція разом з Історичними Установами випустила в 1928 р. 16 книг в 280 друков. аркушів. Реєстр сих видань подано при кінці.

Катедра була організуючим центром для десяти академічних Комісій, з додатком Науково-дослідчої Катедри, для 50 постійних штатних і нештатних співробітників і більше сотні постійних учасників їх занять. Координувала з роботою київського наукового осередка працю істориків галицьких — саме почала підготовку збірника присвяченого Західній Україні, що має бути виконаний спільними силами дослідників Радянської і Західньої України. З другого боку вибір акад. М. Грушевського, що заміщає сю Катедру, до Академії Всесоюзної, встановив дуже цінний звязок сеї Катедри і звязаних з нею установ з всесоюзним центром; акад. Грушевський поставив зараз-же проєкт заснування в складі Всесоюзної Академії Інституту Української Історії й інформаційного щорічника української історіографії. Проєктований Інститут мав-би служити координуванню історичної праці великоруської і української; плануванню видань, потрібних для історіографії великоруської й української; реєстрації матеріялу. Проєктований щорічник — справі обосторонньої інформації. На жаль, запроєктована в звязку з сим праця над підготовкою повної бібліографії української історії, покучо необхідна як для науково-дослідчої роботи нових поколінь істориків українців, так і для ширшої, міжнаціональної наукової кооперації, не знайшла спочуття планової комісії Академії, і справа знову відсувається в незнану далечінь. Бо-ж ясно, що такого рода бібліографічний покажчик, що має дати перегляд зробленого на протязі півтора віків нової укр. історіографії, не зможе бути здійснений инакше, як силами академічного колективу, при спеціяльних засобах і наукових силах.

Взагалі Катедра гостро відчуває недостачу людських сил і матеріяльних засобів для здійснення праці, що силою обставин лягають на неї. Керування виданнями і засіданнями, підготовлення праць до друку, листування з співробітниками і науковими установами, звідомлення до академічних органів, для преси, дає масу праці не тільки самим установам, але й самій Катедрі як їх організаційному центрові. Також поповнення книгозбірень сих установ новою літературою вимагає слідження за часописами, оглядами, каталогами, роблення вибірок, оцінок, доповідів і т. д. Далі – інвентаризація історично-літературного і документального матеріялу, що громадиться співробітниками Катедри для науково-дослідчої праці. Все се вимагає спеціяльного колектива робітників — тимчасом Катедра має тільки одного штатного співробітника хоч в 1924 р. мала трьох; всі клопотання про відновлення тих трьох посад досі зостаються на жаль безуспішними.

Історична Секція пережила в 1928 р. стадію збільшеної організаційної роботи, з огляду на подані їй надії на спеціяльні дотації на її науково-організаційну роботу, і потім тихого пригасання сеї робочої енергії, проєктів і планів, коли сі надії розвіялись. Так, напр., запроєктовано було організацію серії комісій, присвячених взаємовідносинам і симбіозові української народности з сусідніми народностями: великоруською, білоруською, польською, словацькою, мадярською, молдавською, турецько-татарською. Дослідження сих взаємовідносин в минулому і сучасного симбіозу в пограничних, мішаних територіях, в етнографічних островах має безсумнівно величезну вагу й інтерес з становища етнолога, історика, соціолога і т. д. Але за неодержанням обіцяної дотації се спинилося на організації першої такої комісії, зложеної для проби — комісії українсько-молдавської. Вона мала кілька організаційних і наукових засідань, де обговорювалися доповіді з історії українсько-молдавських відносин в минулому: політичних, культурних, колонізаційних, обопільних впливів у сфері фольклору, мистецтва, мови і т. д. Робота ся заінтересувала керуючі круги нашої автономної Рад. Соц. Молдавської Республіки, які зверталися до сеї комісії з проханнями прийняти під своє керування роботу їх Наукового Комітету, взяти на себе розвязання різних актуальних наукових проблем, і з свого боку Комісія, розуміється, відчувала бажаність такого співробітництва — координування роботи, колективних виїздів з науковими доповідями до Молдавської Республіки, спільних екскурсій і т. д. Але справа розбивалася на недостачі потрібних для сеї Комісії засобів і можливостей, і се-ж не дозволило перейти до організації інших академічних Комісій: на черзі стояла українсько-мадярська, але до її організації не приступлено з браку потрібних засобів.

Так само застрягли в тих-же недостатках можливости розвитку плани поширення закордонних звязків, притягнення до роботи закордонних учених, широкої популяризації в закордонних кругах української наукової праці і т. д., що висунена була в попередніх роках як чергове завдання Секції. Перша загранична подорож, котру вдалося відбути (власним коштом відрядженици, К. М. Грушевської) дала дуже добрі й багато обіцюючі наслідки; вона не тільки ввела співробітників в круг новіших досягнень европейської науки,

в таких осередках її як Париж, Берлін, Відень, але й дала змогу заінтересувати західньо-европейських учених нашими науковими планами й досягненнями [1]). Дехто став співробітником наших видань, дехто навпаки став робити енергійні заходи, щоб притягти нашу працю, наші досягнення до західньо-европейських видавництв, з'їздів, вистав. Так за їх рекомендацією звертались до тої-ж К. М. Грушевської в справах українського народнього мистецтва організаційні комітети чергових вистав і з'їздів по поміч, по інформацію, і т. д. Ідучи за сими вказівками хотілось організувати і в 1928/9 р. кілька наукових відряджень за кордон, щоб поширити сі звязки, втягнути инші західні центри в мережу наукового співробітництва; але, на жаль, такі відрядження даються тепер дуже тяжко, а без них всі листовні зносини, обмін виданнями то-що — хоч як широко старається ставити їх Секція, осягають тільки незначну частину свого ефекту.

Тими-ж причинами неможливости відряджень за кордон, недостачі валюти для оплати закордонних доручень, гонорару за праці закордонних співробітників, то-що, гальмується розвиток наукових звязків з західніми українськими землями, так широко зачеркнений в попередніх роках 1926—7. Тільки з нагоди ювілею акад. Студинського, діяльного учасника праць Секції, удалося одному з членів Секції Ф. Я Савченкові в ролі її делегата відбути короткотермінову подорож до Львова (другому представникові Секції так і не вдалось одержати відповідних документів). Тимчасом для наукових занять і для культурного звязку такі подорожі потрібні часто і систематично, і неможливість їх організувати являється дуже прикрим дефектом в роботі Секції.

В організації наукових засідань рік 1928 був дуже видатним, хоча в будинку Історичної Секції ремонт переводився затяжно і довго, в залежності від несвоєчасного одержування грошей і різних формальностей, які вимагалися від переведення робіт. Секція з історично-економічною підсекцією відбула два великі комеморативні засідання і **27** прилюдних і тісніших засідань. **30** засідань відбули окремі комісії, звязані з Секцією; **20** засідань відбула асоціяція культурно-історичних дослідів; **18** засідань Науково-дослідча Катедра (Історичний відділ її). Разом **97** наукових засідань, на котрих було відчитано або доповіджено **196** наукових рефератів і праць. Докладний реєстр їх поданий при кінці сього звідомлення.

Варто спинитися на згаданих комеморативних засіданнях. Перше з них було присвячене життю і творчості В. Б. Антоновича з нагоди двацятиліття його смерти; ряд доповідачів освітлили його громадську і наукову діяльність, вистава відкрита в той день дала змогу як дослідникам так і ширшим кругам громадянства відтворити собі, на виставлених пам'ятках сю яскраву постать, її часи і ті обставини, в яких їй доводилося жити й творити. В звязку з сим відновилися старі плани видання творів В. Б. Антоновича, поведено енергійні пошукування за невиданими його писаннями і біографічним матеріялом. Дві книжки „України" присвячено спеціяльно їм, а наслідки всього сього дали

[1]) Про се в звідомленню за р. 1927 ст. 17, і зараз нижче — в звідомленню культурно-історичної комісії, також у звідомленню Відділу приміт. культури Наук.-досл. катедри.

себе відчути в живім заінтересуванню сею добою взагалі, громадським і національним рухом сеї доби (див. в звідомленнях Комісії Історіографії і Новішої Історії України).

Друге комеморатизне засідання, присвячене колишньому „Українському Науковому Товариству в Київі", з нагоди двацятиліття заснування його та появи його перших видань поставило сі факти в історичну перспективу українських змагань до признання прав на своє національне існування, боротьби за повноту національної культури, за українську науку як найвищий її вияв. Доповіді, виголошені на сім засіданню, розкривали різні фази сеї боротьби за українську наукову працю; те що було потім вміщене в „Україні" 1929, кн. 32, становить не раз тільки витяги з ширших праць на сю тему — напр. Ф. Я. Савченко має випустити окремою книжкою свою працю про „Юго-Зап. Отдел Рус. Геогр. Общества", як одного з попередників „Наукового Товариства"

Про інші доповіджені праці буде мова ще нижче; годиться тільки одмітити широку амплітуду інтересів членів і співробітників Секції та звязаних з нею комісій, виявлених в сих доповідях.

Видавнича діяльність Секції була дуже показна в сім році. Вона випустила сього року два томи своїх праць за рр. 1926 і 1927 в рамцях Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН (т. 17 і 20 „Записок" — III і IV томи „Праць Історичної Секції"). Користаючи з ухваленого Державним Видавництвом збільшення розміру „України", наслідком заведених в ній оглядів науково-дослідчого і науково-видавничого українського руху, вона збільшила число книжок „України" до 6. Завдяки своїй витривалості й енергії вона таки випустила в сім році, не вважаючи на всі труднощі й перешкоди, великий і розкішний як на нинішні обставини том, присвячений обслідуванню Північного Лівобережжя („Чернигів і Північне Лівобережжя"). Заходом членів Секції вийшов також перший том „Юбілейного Збірника" акад. М. С. Грушевського, з працями 51 співробітника, в тім числі багатьох закордонних учених, і т. ин.

Між працями, вміщеними в сих виданнях, варто одмітити: розвідку проф. Менгіна (Відень) про культуру Тохарів і Хетітів. Проф. Нідерле (Прага) про слов'янські заушниці. М. О. Макаренка про розкопи в Чернігівськім Спасі. Є. О. Сіцінського про оборонні замки Західнього Поділля. О. М. Андріяшева про колонізацію Сіверської Землі до поч. XVI в. О. Барановича про панське місто за часів Польської Держави, і т. ин.

Історично-Економічна підсекція скупчувала свою увагу на питаннях з історії козацького землеволодіння, міського господарства, господарства старшинського, історії торговлі та ин. Задля розроблення цих тем притягнено було не тільки друковані джерела, але й недруковані, архівні. Через те певну працю було присвячено на перегляд архівних джерел (неописаних), київських та инших, копіювання окремих цікавіших документів за-для видань та складання реєстрів. Деякі більші роботи, які вимагали довгого підготовлення, звязані з науковими командировками, і через те за-для свого закінчення очікують ліпших умов. Так само намічені в дальшім і командировки за-для

студіювання мап (для питань українського розселення) в центральних збірках. Підсекція відбувала прилюдні засідання, на котрих зачитувалось доповіді і переводилося дискусії; всіх їх було в 1928 р. дванацять.

Асоціяція культурно-історичного досліду — в попередніх звідомленнях було пояснено значіння сього терміну і характер занять сих установ, що фактично творять сю асоціяцію: Культурно-Історичної Комісії та Комісії Історичної Пісенности ВУАН, Відділу примітивної культури і народньої творчости Науково-Дослідчої Катедри історії України і Кабінету Примітивної Культури. В р. 1928 Науково-дослідчу Катедру розділено на два відділи: історичний і етнологічний, або як він зветься — відділ Примітивної Культури і нар. творчости; заняття Кабінету Примітивної Культури поширилися, і так з'явився сей відділ, при котрім далі Кабінет існує. Розгортання сього відділу протягом 1928/9 рр. було головним здобутком асоціяції в сім часі: в сім процесі вона опанувала нові ділянки досліду, розвивала свою науково-педагогічну роботу, підготовлюючи науковий молодняк: аспірантів і допущених до занять осіб (див. в звідомленню Катедри). Заграничка подорож керівниці К. М. Грушевської, що виконувала заразом обов'язки секретаря в вищеназваних академічних комісіях, дала нові імпульси їх заняттям: працюючи в Відні, Берліні, а найбільше в Парижі, в новім Французькім Етнологічнім Інституті, вона мала змогу познайомитися з новими методами етнологічного і фольклорного обслідування, організації навчання і досліду, притягла закордонні наукові сили до участи в праці й виданнях асоціяції, і т. ин. Нарешті дуже цінна була можливість відновити видання органу асоціяції „Первісне Громадянство": в р. 1928 випущено річник за попередній рік (1927), далі перший випуск 1928 року; а з початком 1929 року видано також випуски 2 і 3 за 1928 рік, а далі приступлено і до першого випуску за р. 1929. Правда, з дотацією сього видавництва вийшла нова затримка, і асигновка за р. 1928/9 не виплачена по нинішній день, тим не менше видавництво велося так-би сказати — авансом, і взагалі діяльність асоціяції в академічнім році 1928/9 визначалася великою енергією й продуктивністю. Жваві дискусії, які велися в найбільш принципіяльних питаннях: про обсяг і завдання етнології і етнографії, методику їх досліду і т. д. (див. статті К. М. Грушевської, Є. Г. Кагарова і К. О. Копержинського в „Первіснім Громадянстві" 1928 р., кн. 1—2—3), свідчать про глибоко зрушені інтереси й обгострену увагу для сих питань. Всього в р. 1928 асоціяція відбула 20 наукових засідань і на них вислухала й обговорила по-над 40 рефератів; варто одмітити серед них доповіді приїжджих гостей про стан етнологічних дослідів у Галичині, на Кубані, Білорусі, то-що.

Культурно-Історична Комісія зокрема, досліджуючи соціяльну преісторію загальну і спеціяльно українську, себ-то висвітлюючи за поміччю порівняної етнології найстарші соціяльні форми, неосвітлені нашими історичними пам'ятками, — сього року видвигнула в працях К. М. Грушевської дуже важну проблему взаємовідносин половин — чоловічої і жіночої — в економіці й соціяльнім устрою первісного громадянства. Анкета, видана Комісією й широко розповсюджена серед її кореспондентів, принесла незвичайно цінний матеріял на сі теми,

і він дав змогу значно поглибити спостереження над соціяльною ролею жіночої половини. В результаті з'явилися в „Первіснім Громадянстві" праці К. М. Грушевської: „Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у звязку з найстаршими формами жіночого господарства" і „До вивчення статевих громад в примітивній суспільності": праці дуже цінні, які ставлять дуже серйозні поправки до існуючих в науці поглядів, а їх українські факти кидають яскраве світло на мало досліджені питання соціяльної преісторії України, мало або й зовсім не освітлені історичними джерелами. Кілька співробітників тепер працюють над сими питаннями.

Тою-ж дослідницею підготовляється студія про форми обміну в примітивнім господарстві, тим-же методом: насамперед розроблюється робочий начерк відносин, до нього буде додана детально розроблена анкета для збирання українських пережитків сих відносин; В. С. Денисенко працює над темою про ролю колектива в випадку смерти його члена. Ф. Я. Савченко займається формами кумівства і побратимства. К. О Копержинський аналізує старий святочний круг української людности в звязку з історією її господарства (з'явились його студії: „Провідні шляхи дослідження обрядовости новорічного циклу", „Господарчі сезони у слов'ян", „До системи понять у слов'ян").

Се серйозні досягнення на сім полі, які роблять честь нашій науці; належить побажати тільки, щоб збільшення контингенту „польових робітників" (збирачів дослідників) дало змогу вести в більших розмірах збиральську роботу — бо кореспонденти без спеціяльної підготовки не можуть вести її так успішно, як-би було бажано. Відділ Прим. Культури Науково-дослідчої Катедри в особі К. М. Грушевської саме працює тепер над методикою комплексного обслідування, прикладаючи до України методичні підходи, вироблені европейськими етнологами — особливо Французького Етнологічного Інституту, почасти також Лондонської Леплеївської школи. На сім ґрунті можна сподіватися серйозних успіхів в обслідуванню соціяльних пережитків України — при наявності більших коштів і більших дослідчих сил (тепер Культ.-Істор. Ком. має тільки одного співробітника).

Комісія Історичної Пісенности має теж тільки одного штатного наукового співробітника — від р. 1927/8. Тимчасом ся Комісія веде велику роботу. Вона мусить кермувати збиранням пісенного матеріялу, висилаючи для сього своїх співробітників на місця; повинна систематизувати і вивчати нові записи. Вона веде великий корпус дум; перший том, 50 арк., вийшов при кінці 1927 р.; він містить велику студію про збирання і дослідження думової поезії протягом останнього століття, і тексти 13 дум з апаратом. Сей том викликав ряд оцінок (особливо вирізняється велика стаття про нього акад. Перетца в Етнограф. Віснику), рецензенти признали се видання значнішим не тільки на полі історичної пісенности, але укр. фольклористики взагалі за останнє десятиліття. В р. 1929/30 треба буде приступити до друку другого тому сього корпусу, теж розміром коло 50 аркушів друку, що міститиме тексти решти дум, у всіх варіянтах, з великим апаратом. Третій том призначається на музичні записи й їх обслідування; четвертий на пародії, підробки дум і до повнення текстів новими варіянтами; п'ятий і шостий на обслідування літературних паралелів і вияснення основних мотивів сеї поезії. Так здій-

снений корпус стане дійсно невмирущою окрасою нашої науки — великим атракціоном української культури в очах слов'янського і західнього світу.

Крім дум Комісія підготовляє до видання історичні пісні — в роботі корпус XVIII віку. Далі на чергу мусять стати історичні пісні XIX віку і балади або нижчі епічні пісні — тематика позбавлена ясно зазначених історичних атрибутів, козацькі балади між иншим.

Поруч збирацької й видавничої роботи Комісія мусить вести над сим матеріялом дослідчу роботу, з соціологічного становища. Так, в останніх роках були надруковані або підготовлені до друку: „Пригоди на морі Поповича" — про професійні водницькі мотиви. „Іван Богуславець і Маруся Богуславка", про мотиви невільницькі. „Чабанські думи" — про чабанські мотиви в думовій поезії в звязку з історією скотарства. „Сава Чалий і Гнат Голий" — магічні мотиви в побутовій поезії і т. ин.

Члени комісії провадять також глибоку роботу над народньою тонікою в звязку з дослідженням словесної народньої творчости. Акад. Ф. Колесса — найбільш авторитетний робітник на сім полі, дав цінну студію про „речитативні форми в українській поезії" („Перв. Гром.", 1927), К. В. Квітка в студії про амфібрахічні форми (друкується в „Перв. Гром." 1929, 1) дав незвичайно інтересне обслідування нових форм народньої пісенности і музичної творчости — творення форм ритму і мелодики. Він-же в студії про збірки мелодій Максимовича і Аляб'єва дав інтересні помічення з історії української музичної етнографії.

Особливої уваги варті також праці над історією української етнографії. Заходом К. М. Грушевської з її вступними поясненнями друкується кореспонденція П. Д. Мартиновича з В. П. Горленком — матеріял незрівнянної ваги (початок в Наук. Зб. за р. 1929). Ф. Я. Савченко публікує цінні матеріяли звязані з історією Юго-Зап. відділу Географ. Тов. М. М. Гавриленко приготовив до друку праці про київський археологічний з'їзд 1874 р. і його заняття укр. етнографією.

Про діяльність Відділу Примітивної Культури і Нар. Творчости і Каб. Прим. Культури мова далі — в звідомленню Науково-Досл. Катедри Історії України.

Комісія Старої Історії України, що щільно звязується з Культурно-Історичною Комісією, продовжуючи її роботу в історичних часах і на історичнім матеріялі, дістала першого співробітника тільки на початку 1928 р., тимчасом мусить розвивати велику організаційну і дослідчу роботу, з огляду на глибокий занепад студій над всею історією аж до Хмельниччини, що позначився протягом останніх 20—30 років, наслідком перенесення дослідчої уваги на останні століття. Тимчасом зміст соціяльних і політичних процесів нового часу, значіння культурного і національного відродження не може бути ні відповідно зрозуміле, ні оцінене без ґрунтовного вивчення економічного і соціяльного процесу, культурних течій і політичних подій попередніх століть, починаючи від українського розселення. Необхідно, по-перше, порахуватися з тим матеріялом, що прибув за останні 10—12 р. по лінії археології, археографії і джерелознавства — місцевого і заграничного: зробити нові підсумки сього матеріялу, уло-

жити словники, мапи, покажчики нового матеріялу, і т. д. З другого—треба внести до давніше зробленого відповідні корективи, подиктовані новими методами досліду, новими вимогами і аспектами історичного досвіду. В звідомленню за р. 1927 (с. 28) були вичислені ударні теми поставлені роботі Комісії: проблеми джерелознавства старої історії України; суперечні питання колонізації України; вияснення культурного рівня українського розселення і культурної обстанови, формування київської держави, організації суспільних верстов і влади; Схід і Захід у Київській і Галицькій Русі; Подніпров'я і Чорне Море і т. д. Теперішньому штатному співробітнику дано спеціяльне завдання простудіювати нову літературу боротьби за Західню Україну в XII—XIII—XIV в., польську і угорську окупацію Галичини і т. д. Ся література дуже оживилася в останньому десятиліттю в звязку з відновленням польської державности, і він цілком навантажений сею роботою. На ріжних инших ділянках робота також ведеться, силами членів і нешт. співробітників комісій, так О. М. Андріяшев зайнявся перевіркою даних про колонізацію, С. Ю. Гаєвський — історією київського літописання, В. О. Пархоменко — взаємовідносинами осілої колонізації з степняками, В. І. Новицький — державним правом київської і галицької доби, і т. д. Надруковано—загальні погляди ак. М. Грушевського на минувшину Київського вузла („Київ") і сіверських осередків („Чернігів"). Пригоди історії колонізації зроблені О. М. Андріяшевим для Київщини (Київ), Чернігівщини (Праці IV), Переяславщина друкується (там-же, V), Волинь в роботі. Студія Новицького про державне життя України старої доби („Україна"), його-ж студія про „Лукоморіє" (гіпотеза про Тмутаракань) — в Працях, т. V. Завваження на сю-ж тему В. О. Пархоменка в збірнику „Полуд. Україна". Сту дія Загоровського про генуезьку колонізацію Чорномор'я там-же.

Збірник Полудневої України взагалі дасть чимало для історії старої доби, а проєктований щорічний київський збірник має що-року докидати дещо до неї. Комісія-ж Старої України має служити постійним стимулом дослідів на сім полі. Протягом останніх півтора року вона виявила себе в сім напрямі досить яскраво. При ній поволі формується також затверджена Іст.-Філ. Відділом Академії, але позбавлена штатних співробітників Комісія Історії Освіти (вивчення школи та популярної і міської літератури в звязку з соц.-економічним і культурним життям).

Комісія історії Київа і Правобережної України з підкомісією „Старого Київа" багато уділяла в сім році уваги організаційним справам. Передусім була такою справа Музею м. Київа. В-осени і зимою 1928/9 р. вона особливо займала членів комісії, з огляду, що керівні круги виявляли до неї чималий інтерес, і можна було сподіватися реалізації сеї дійсно актуальної справи.

„Київ культурний і історичний центр світового значіння, більш ніж який на цілій українській землі. Відповідно представити його довгу, ріжнородну, иноді незвичайно цікаву і кольоритну історію се обов'язок Української Рад. Республіки не тільки перед робітничо-селянськими масами, не тільки перед наростаючими пролетарськими і селянськими поколіннями — але й перед цілим культурним світом. Великий скарб довірений теперішнім ходом подій українському робітництву і селянству мусить бути ними виявлений. А виявлений

він може бути не тільки дослідом і описом, але ще повніше, яскравіше, зрозуміліше для широких мас, для шкільної молоди, для екскурсантів робітників і селян — добре дібраною колекцією останків і реставрацій пам'яток київського життя — Музеєм м. Київа та його периферії.

„Досі сього нема, і не буде, поки пам'ятки сеї території, предмети мистецтва, ремества і побуту не будуть зібрані в спеціяльнім „Музею міста Київа". Ті пам'ятки, що ілюструють се життя, тепер розкидані по ріжних колекціях і музеях м. Київа, України, Союзу і заграничних центрів; в кращім разі вони ілюструють там певні сторони історії України, чи Східньої Европи, в гіршім разі виступають просто як старовинні курйозні рідкості. А монументальна й побутова історія Київа як великого культурного огнища, що стільки разів кидало проміння людського розуму, творчого генія, організаційної ініціятиви на великі простори Східньої Европи, — організувало, творило, підіймало людські маси, — вона розпорошується, никне, перетворюється в порожні слова, не підперта ілюстрацією реальних пам'яток — свідків сього життя і творчости.

„Обов'язок дати сю ілюстрацію лежить на київськім самоврядуванні — з одної сторони, на Управлінню Науковими Установами України — з другої. Нинішній момент — пореволюційного відродження Київа дуже відповідний для сього. Пам'ятки минулого треба звязати з ілюстраціями його сучасного будівництва, з перспективами дальшого розвитку в ув'язці з соціялістичним будівництвом України і Союзу. Момент не тільки незвичайно відповідний, але навіть і особливо відповідний, котрого ніяк не можна упустити. Ще можна багато зібрати і охоронити від знищення, і не можна гаятися. Того, чого не можна зібрати в оригіналах, можна згодом доповнити копіями, репродукціями, реставраціями, але дорогоцінний оригінальний матеріял не може лишитися в небезпеці знищення чи змарнования",— писав в своїй пояснюючій записці голова комісії акад. М. С. Грушевський. На пропозицію УкрНауки підкомісія Старого Київа виробила план музею, тимчасовий кошторис, намітила місце для будови музеального будинку, обговорювала плани будови і питання про тимчасове приміщення, займалася одбором речей з наявних колекцій і под. Все се забрало багато часу й енергії, але поки-що справа посувається слабо— з огляду на фінансову сторону діла; в попереднім звідомленню було пояснено ті труднощі, які виникають в усіх таких справах, коли вони доходять до питання, в якій мірі може фінансувати їх місцевий київський бюджет. Досі всі зусилля підняти економіку Київа й його округи не вінчалися успіхом, і його бюджет не може прийняти на себе фінансування нових культурних починів. Чергові надії, дуже невеликі що правда — подає перспектива юбілею Всеукр. Академії, властиво всесоюзна дотація, призначена Всеукр. Академії з метою скріпити економічну базу установ звязаних з нею. Музей як установа призначена освітити культурну минувшину всеукраїнського академічного центра мав-би право рахувати на увагу при розподілі сеї дотації".

Друга справа, ще тісніше звязана з академічним юбілеєм — се справа старої київської академії, як попередниці нинішньої академії наук. Ще в р. 1924 Комісія зробила заходи в напрямі захования і збереження старого академічного будинку, його бібліотеки, рукописів та ріжних пам'яток його життя від знищення. На прохання голови Комісії Окрвиконком в 1925 р. передав старий

академічний будинок в розпорядження ВУАН, і таким чином поставлений був край ліквідації академічних пам'яток; на пропозицію того-ж голови Комісії Рада Академії постановила полишити на місці стару академічну бібліотеку, щоб заховати традиції колишнього всенароднього значіння старої київської школи. Тепер з нагоди юбілею ВУАН піднято питання про утворення заповідника з цілої садиби старої Академії і передачу в розпорядження ВУАН також нового академічного корпусу (1820-х років). При сприятливім відношенню виявленім до сього плану збереження пам'яток старої Академії з боку президії ВУАН і Укр. Науки можна сподіватися певного успіху сього проєкту, що обіцює старому Подолові — дуже занедбаному з культурного погляду — утворення цінного культурного і навіть гігієнічного життя (урядження академічного саду, музеїв, наукової читальні і под.). З свого боку Комісія заходиться коло вивчення зверхньої і внутрішньої історії Старої Академії; воно заглохло з смертю двох головних дослідників минувшини старої Академії; проф. Голубева і акад. Петрова, і чекає свого відновлення.

Але з-за історії старої Академії висуваються постаті ще старшого київського культурного осередка, звязаного з старою київською катедрою: недалеке дев'ятсотліття київської Софії нагадує про Ярославову бібліотеку „на хорах св. Софії", про утворену при ній учену колегію і весь складний і незвичайно інтересний з становища історії української культури комплекс питань про початок книжности, освіти і літописання в Київі. Тимчасом як Софійська Комісія при катедрі історії мистецтва займається монументальною консервацією сеї пам'ятки, Комісія Київа і Правобережжя, чи її київська підкомісія — повинні зайнятися історією сього культурного руху.

Комісія постановила приступити до видавання свого щорічника, під заголовком: „Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва"; вони вставлені до видавничого плану ВУАН 1929/30 рр. і будуть служити продовженням першого збірника, випущеного комісією в 1926 році „Київ та його околиця в історії та пам'ятках". Комісія довго сподівалася, що Держ. Видавництво України схоче продовжити сей збірник згодом як постійне видавництво; робила заходи і перед Окр. Викон. Комітетом київським про дотацію на се видання; діставала й обіцянки, але кінець-кінцем не бачучи їх реалізації постановила забезпечити його в плані академічних видань. Для першого річника воно розпоряджає вже достатнім матеріялом. Досі сей матеріял розпорошувався по різних виданнях; такі статті В. І. Щербини, керівника комісії, про київські перевози, про Київ і Київщину на поч. XIX в., про Преображенський скит в Китаєві („Україна" 1928 р.), М. П. Істомина про Печерське, М. І. Корниловича про київські цехові печатки, К. О. Лазаревської про київську реєстрову корогву, О. Сімзен-Сичевського про київські фотографії (в Юбілейнім збірнику М. Грушевського) і т. и.

Комісія Лівобічної України під весну 1928 р. випустила нарешті свій збірник присвячений Північному Лівобережжю: „Чернигів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли", 1928, ст. XII. 531. Сей великий і гарно виданий, розкішно як на наші обставини ілюстрований збірник, можна без перебільшення сказати — становить епоху в освітленню минувшини північного Лівобережжя, в зацікавленню нею і спеціялістів і широких кругів

громадянства. Вперше виведено перед ними те специфічне значіння старої Сіверщини як великої скарбниці, чи музею, де найкраще сконсервувалися пройдені стадії української культури і соціяльного побуту, від дорогоцінних виробів палеолітичної доби (Мізенського становища) до козацько-старшинського побуту XVIII в. і відродження XIX в.—тодішнього мистецтва, народньої і інтелігентської творчости. В особливім сяйві виступила „Українська Равенна" — Чернігів, але поруч нього й деякі инші центри північної Сіверщини дістали свою долю уваги. Розуміється, в однім томі не можна було вичерпати весь сюди належний матеріял, тим більше — що се-ж не компендіум, а збірник спеціяльних розвідок на різні теми, придатних головно на те щоб служити імпульсами нових дослідів. Видавши його Комісія зробила велику прислугу українській науці, варту тим більшого признання, що видання се стрілося з дуже великими і тяжкими перешкодами, що коштували багато праці, енергії й витривалости людям, які займались його реалізацією. Матеріялу зібралося за сей час далеко більше ніж можна було вмістити в сім томі, і значна частина зібраних статтей друкувалася паралельно в инших виданнях — така напр. студія Андріяшева про колонізацію Сіверщини, Макаренка про розкопи коло Чернігівського Спаса, Шугаєвського про топографію старого Чернігова, Федоренка про манастирське хазяйство Чернігівщини, Копержинського — про музику на Чернігівщині XVIII і поч. XIX в., Нарочницького — статистика врожайности Новгород-Сіверського намісництва, Пилипенка — нові чернігівські печери і под. З инших робіт, що підготовляються членами комісії треба згадати: Харламповича—Ніженські греки, Федоренка — Грабіж в побуті й праві Гетьманщини, Нечипоренка—Низове Посем'я в XVIII і поч. XIX в., Глушка — Селянські рухи на Чернігівщині на поч. XIX в., й ин. Треба при тім пам'ятати, що комісія має тільки одного шт. наук. співробітника, з спеціяльними науковими завданнями, а перед нею стоїть відповідальний постулат — збірника полудневого Лівобережжя, до котрого треба завчасу підготовлятись.

Комісія районного дослідження Полудневої України інтенсивно працювала над спеціяльним збірником присвяченим історії Степової України і озівсько-чорноморського побережжя (на взір попередніх збірників присвячених Київу і Чернігову з їх територіями). Завдання дуже важне і відповідальне. Історія сеї великої території, котру українська людність протягом тисячоліть кількома наворотами старалась засвоїти, витрачаючи величезні засоби людські і матеріяльні, і властиво по сей час не закінчила сього процесу, досі не ув'язана органічно з загальною історією українського народу. Завдання сього збірника і Комісії взагалі — полягають з одної сторони — в виясненню тих колонізаційних, економічн., культурн. і політичн. процесів, що розвивалися на сій території—міри їх органічности або залежности від сторонніх причин. З другого боку — незвичайно важно вияснити їх звязок з історією українського життя; вивчити прояви українського колонізаційного походу на полудне, впливи сеї економічної і політичної експансії її на розвій місцевого життя і навзаєм — значіння наслідків сеї експанзії для відносин українського запілля. Протягом 1928 р. Комісія зібрала великий матеріял на сі теми, але

в деяких питаннях співробітники запізнилися, і се змусило продовжити останній термін віддання книги до друку, з другої сторони — зайшли технічні перешкоди — в недостачі паперу і цинку для ілюстрацій. Ще й тепер, літом 1929 р. друкарня не приступила до набору збірника. Зазначимо дещо з його першої половини, відданої до друку. Відкриває його геологічний начерк акад. Тутковського; статті Дложевського і Макаренка освітлюють різні питання з археології Степу і Чорномор'я; статті Варнеке, Пархоменка і Загоровського присвячені змінам колонізаційних і культурних впливів на побережжі (колонізація грецька, римська, генуезька); статті Пархоменка і Петруня — змінам степової людности; розвідка Крипякевича — козацькій добі в Полудневій Україні, Гериновича — торговельному значінню Чорного моря в новіших часах, й ин. В другій половині тому відповідне місце займе історія нового заселення Полудневої України, розвій комунікації, культури, освіти. Особливу увагу звернено на Дніпрельстан, Донбас і озівське помор'я. Все се, певно, дасть сильний імпульс дослідженню звязків місцевого життя з загально українським. Але можна передбачати, що й тут значну частину матеріялу прийдеться перенести до инших видань Секції, бо розміри тому обмежені.

З нагоди шефства принятого Академією над Донбасом голова Комісії вмістив у сталінській газеті „Диктатура Труда" в номері 21 червня — спеціяльно присвяченім праці Академії, коротку інформацію про роботу історичних установ, і покликав до звязку з Комісією Полудневої України всіх, хто займається минувшиною Донбасу. Будемо надіятися, що сей поклик не зістанеться без наслідків, а з другого боку — що комісія Полуд. України, яка тепер має всього тільки одну штатну посаду і більше ніж скромний бюджет (на р. 1928/9 їй призначено всього 850 крб., з того на устаткування 240 крб., на науково-операційні 480, на відрядження 130 крб.), в будуччині розпоряджатиме більшими засобами на провадження своєї праці.

Комісія районного дослідження Західньої України випустила літом 1928 р. перший том своїх „Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України" з великою і незвичайно цінною збіркою листування Франка і Драгоманова між собою в рр. 1877—1795, спорядженою акад. М. С. Возняком (347 листів, 500 сторін друку); для історії українського життя сеї доби і для характеристики сих корифеїв — джерело незрівнянної ваги. В звязку з сею публікацією, продовжуючи працю над рукописною спадщиною Франка акад. Возняк виготовив ряд цінних студій про нього і Драгоманова та видань матеріялів — що почасти з'явилися в виданнях Секції, почасти друкуються тепер. До публіцистичної діяльности Франка в рр. 1879—1883; невидані твори Франка „На Вершку" і „Гутак"; листування Франка з Доманицьким; студія про місію Драгоманова („За Сто Літ" кн. 2, 4, 5 „Україна", 1929, I), Драгоманов і Редакція Правди й ин. Акад. К. О. Студинський виготовив до друку том матеріялів до історії зносин українців з галичанами в 1860—1870 рр., попереджуючи їх студією про сі взаємовідносини Ф. Я. Савченко публікує листування галичан з Бодянським, Вагилевича і Головацького, також ріжні галицькі записи з портфелів Ламанського. А. О. Степович подав записки галичан про Київо-галицькі зносини 1870-х рр. Комісія таким чином розгортує

дуже жваву діяльність на сім полі освітлення взаємовідносин Великої України з Галичиною в ріжних моментах століття.

Черговим завданням Комісії тепер являється підготовка районного збірника, на взір Київського і Чернігівського, присвяченого Західній Україні (Галичині, Буковині й Закарпаттю). ДВУ дало принципіяльну згоду вставити сей збірник в план 1930/1 року. Професор Крипякевич, приїхавши до Київа в квітні 1929 р., взяв на себе зносини з авторами і підготовку рукописів — се при утруднених зносинах між Галичиною і Україною передумова дуже важна і навіть необхідна для здійснення сього плану. Ряд галицьких дослідників уже дали згоду на участь; трудніше се буде з буковинськими і закарпатськими, але Комісія приложить всі зусилля до того, щоб запевнити собі їх участь.

Инша важна справа се бібліографія літератури про Галичину — її економічне, соціяльне, культурне й політичне життя, доручено співробітникові Комісії В. В. Дорошенку; в першу чергу обробляються передвоєнна література 1901—1915. Заходом акад. Студинського ся література комплектується в бібліотеці Історичних Установ.

Археографічна комісія в своїй діяльності зазнала великих труднощів через тяжку недугу свого вченого секретаря Г. А. Іванця, що закінчилася його смертю в місяці травні. В друку було 3 томи — „Українського Архіва“ (I—III) і один (III) том Археографічного Збірника. Том II, що містить „Коденську книгу“ (протоколи судової комісії, що засідала в Кодні, Троянові й Корсуні в рр. 1769—1772 і т. ин., судила всіх причетних до гайдамацьких рухів) була закінчена друком і чекала викінчення вступної свого редактора О. Ю. Гермайзе. Перший том — Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, підготовлене до друку К. О. Лазаревською, кінчиться друком. Третій том — акти і листи з рр. 1657—1665, зібрані В. Герасимчуком, недавно почато друком.

Приготовлений йде до друкарні в найближчих днях т. IV, що містить описання Новгородсіверського намісництва, приготовлене до друку П. К. Федоренком.

Підготовлюються до друку і мають іти до друку в-осени переписні книги 1668 р. (редакція В. О. Романовського).

III том Археографічного Збірника, з матеріялами і археографічними студіями до ріжних питань XVII—XVIII в. закінчується друком.

Під редакцією С. В. Юшкова підготовляється видання „Руської Правди“ за всіми відомими рукописами.

Під ред. В. О. Кордта докінчується друк „Матеріялів до історії картографії України і сумежних країв“, з вступною статтею редактора.

Комітет для списування українських стародруків описав в сім році 824 видань, в бібліотеках і музеях Київа, Чернігова, Харкова, Москви й Ленінграду, мав 6 засідань, де обговорювалися питання з історії друкарства на Україні, бібліографічних та видавничих питань.

Комісія для дослідження нової української історіографії тільки сього року дістала штатного співробітника, але протягом кількох уже літ систематично працює над висвітленням української історіографічної праці

в звязку з соціяльним і політичним життям, з ідеологічними течіями, з національним і революційним рухом часу. Для сього використовувала вона особливо комеморативні, ювілейні дати життя визначніших представників української історіографії в ширшім розумінню слова — як Максимович, Костомаров, Куліш, Антонович, Лазаревський, Драгоманів, Франко, щоб будити інтерес дослідників і ширших кругів громадянства до вищезазначених питань, громадити матеріял, давати імпульси дослідові. Се мало великий успіх, і праця над укр. історіографією не тільки останнього століття, але в звязку з ним — і раніших часів розвинулася за останні роки дуже значно. В 1928 році Комісія таким методом сконцентрувала увагу на особі Антоновича, підготовивши кілька засідань присвячених йому, виставу його рукописів і меморативних предметів, спорудивши бібліографію його писань і відновивши старий, але не здійснений план видання його творів. Протягом 1928/9 рр. кілька засідань було присвячено сьому планові, на них установлено загальну схему повного видання творів Антоновича: т. I — писання автобіографічні, публіцистичні й наукові широкого синтетичного характеру, коротка біографія і бібліографічний покажчик творів; т. II — історія Козаччини; т. III — Гайдамаччина і її відгомони; т. IV — праці присвячені соціяльним верствам України, т. V — історична географія, історія колонізації, економіки і побуту; т. VI — історія політична; т. VII — історіографія, критичні статті і рецензії; т. VIII — археологія, т. IX — листування і біографічні матеріяли. Переведення сього плану взяла на себе вдова покійного, К. М. Антонович; в поміч їй приділено членів Комісії М. М. Ткаченка і В. Д. Юркевича. Приступлено до друку I тому, в котрім появляються деякі нові, недруковані писання В. Б. Антоновича й цінні коментарі й доповнення до його автобіографії зроблені К. М. Антонович. Підготовляються до друку т. II і III.

В. Д. Юркевич під керівництвом голови комісії займається підготовкою до друку „Етнографічних писань" Костомарова, що обійматиме ті його писання на теми етнології й фольклору, що не вийшли до його монографій (Объ историч. значеніи рус. нар. поэзіи, О циклѣ весеннихъ пѣсенъ нар. созн. о рус. поэзіи, Славянская Миѳологія й ин.); том сей в останніх днях червня 1929 року віддано до друку; вступну статтю має дати голова Комісії.

В. В. Данилів підготовляє біографію М. О. Максимовича. К. О. Лазаревська підготовляє другий том матеріялів про М. О. Лазаревського й його братів.

Осібна комісія підготовлялася для спорудження бібліографії української історії в двох аспектах: короткого підручника бібліографії і повного бібліографічного покажчика. Практичні потреби всіх, хто звертається до яких-небудь питань української історії, з одної сторони, і певні культурно-національні мотиви — потреба мати повний образ історіографічної роботи, що була одною з головних складових частин — і заразом — головних чинників (факторів) українського національного руху, давно вимагають обох таких праць, але без Української Академії Наук трудно було їх здійснити. Відомості, що Істор. Секція, ближче — Історіографічна Комісія рішила приступити до здійснення сього завдання, викликали живу радість серед всіх, хто інтересується успіхами

історичної науки. Але, не знайшовши спочуття у Планової Комісії ВУАН, се завдання відкладається; Історіографічна Комісія з своїми більше ніж скромними засобами буде переводити лиш деякі приготовчі роботи в сім напрямі.

Комісія Новішої Історії України вела дуже енергійну роботу — хоча протягом півроку не мала ніяких штатних сил і тільки з 1 червня 1929 року призначено тимчасову платню в. об. керівничого К. Ол. Копержинському, що спеціяльно на запросини Комісії рік тому покинув стару посаду в одеській центр. бібліотеці і являється дійсно дуже цінною силою в роботі Комісії, як також і в відділі Примітивної Культури Н.-Досл. Катедри Іст. України. В 1928 році Комісія випустила два томи своєї збірки „За Сто Літ" (т. II і III), в р. 1929 вийшов уже том IV, друкується том, V, і на рік 1929/30 Держ. Вид. Укр. прийняло в свій план том VI, так що можна сподіватися з початком 1930 р. мати вже першу серію, з шости томів, 120 аркушів друку. Се буде необхідна підручна збірка для всіх, хто студіюватиме культурне і громадське життя, літературу, театр, національний і революційний рух XIX і початків XX століття; вона буде тривким ділом Комісії. Ширше розповсюдження сього неминучо-потрібного для всіх українців збірника гальмується досить великою ціною (що залежить від невеликого тиражу, а сей знов являється наслідком паперового голоду). Істор. Секція почала клопотатися перед ДВУ, щоб з виходом VI тому на сю серію з шости томів була знижена ціна і тим чином уможливлене персональне купування їх незаможними українцями. Клопотатиметься також і про дальше продовження сього корисного видання.

В двох випусках 1928 року містяться, наприклад, такі цінні речі, як недрукована поема про Кочубея 1928 року, „Енеїда" Рачинського 1840-х років, письменська спадщина В. Мови, студія В. Міяковського про Оп. Марковича, з невиданим листуванням, листи Костомарова, Драгоманова, Франка, Павлика, дуже цінні мемуари про революційні організації 1870—1890 рр. С. Ф. Русової, М. Беренштам-Кістяковської, А. Дучинського про 1800—1900 р., спомини М. Мочульського про останні десятиліття життя Франка, автобіографія Самійленка, студії А. Назаревського про київські студентські рухи 1870—80 рр., П. Житецького про „Київську Старину" 1880-х років і под. В т. IV, випущенім весною 1929 р. з'явилися матеріяли про етнографічні плани 1840-х рр. (Срезневського, Бодянського, Куліша) І. Я Айзенштока, Б. Шевелева про чернігівський процес Носа Андрущенка й инш., Ю. Бера про землевольців 1870-х рр., А. Рябініна-Скляревського про одеську громаду 1880-х рр., спомини Л. Ф. Мищенкової з київського життя 1870-х рр., невидані твори Франка з 1870—80 рр., приготовлені до друку акад. Возняком й ин.

З огляду на 50-ліття процесу київських революціонерів Комісія звернула увагу на розроблення матеріялів до історії революційного народництва на Україні в 1870-х рр. Надруковано в Україні статті І. Рибакова і І. Житецького, в збірнику „За Сто Літ" з'явились уже матеріяли Бера, ідуть до друку (в кн. 5) матеріяли Шевелева. Стаття про сей київський революційний виступ була останньою приготовленою до друку статтею Іг. П. Житецького, що вмер серед сеї роботи, полишивши глибокий жаль серед співробітників Комісії, що високо цінили його роботу над історією

українського громадського й культурного життя 1860—1880 рр. Його незвичайно цінна праця над історією Київської Громади зісталась таким чином недокінченою.

Науково-дослідча Катедра Історії України заснована в березні 1924 р., вступила весною 1928 р. в п'ятий рік свого існування і відзначила сю дату ухвалою (21 лютого 1928 р.) про поділ на два відділи: а) Історії України, б) Примітивної культури і народньої творчости. Рік 1928 був таким чином роком організації в катедрі сих двох відділів: вони перевели між собою поділ аспірантів і в-осени приймали нових кандидатів вже кожен окремо, за спеціяльними кандидатськими працями і спеціяльними програмами колоквіумів [1]). Доповнили свій склад новими дійсними членами і науковими співробітниками і виробили зимою 1928/9 рр. окремі науково-операційні плани.

Відділ Історії України зіставсь у попередній організації, в складі попередніх трьох секцій: а) методології і соціологічного обґрунтування історії, б) історії соціяльної і політичної, в) історії культури, що поділяється на підсекції матеріяльної й інтелектуальної культури; при сій підсекції інтелектуальної культури від р. 1925 існував Кабінет примітивної культури, він відійшов тепер до відділу Приміт. Культури і Нар. Творчости.

Персональний склад Відділу збільшився таким способом: дійсними членами Укр. Наука затвердила Герасимчука Василя Івановича, Крипякевича Івана Петро-

---

[1]) Теми праць для вступних колоквіумів науково-дослідчої Катедри Історії України в 1928 р. були такі:

Для Історичного відділу:

1. Розвій українського розселення.
2. Головні моменти в розвою продукції на Україні.
3. Економічні фактори українського життя.
4. Південна торговля в історії України.
5. Головні моменти в історії селянської людности.
6. Розвій міст і міської людности.
7. Організація ремісників на Україні.

Для відділу Примітивної Культури і Народньої творчости:

1. Пережитки примітивної обрядовости в українськім побуті.
2. Поколінні організації та їх останки.
3. Головні моменти в історії дослідження української народньої творчости.

В році 1929: а) Спільні для обох відділів:

1. Схід і Захід в історії України.
2. Потяг до моря в українській історії.
3. Еволюція хліборобства взагалі і спеціяльно на Україні.

б) В Історичнім відділі:

4. Розвій міста на Україні.
5. Еволюція керуючої верстви.
6. Впливи експорту на зміни економічних і соціяльних відносин України.
7. Розвій і знесення кріпацтва.
8. Західнє пограниччя українського розселення.

в) В відділі Примітивної Культури і Народньої Творчости:

9. Поколінні організації та їх пережитки на Україні.
10. Еволюція родини.
11. Економічні підстави річного обрядового кругу.
12. Дослідження народньої пісенности на Україні.

вича і Марковського Михайла Миколаєвича, науковими співробітниками Гаєвського Степана Юхимовича і Степанишину Оксану Михайлівну, аспірантами: Діхтяра Панаса Андрієвича, Костащука Василя Миколаєвича, Миловидова Льва Викторовича.

Операційний план науково-дослідчої праці на 1928/9 і 1929/30 прийнятий в останній редакції 5 березня 1929 року дає такі перспективи:

На роки 1928/9 і 1929/30 історичний відділ ставить собі такі загальні завдання:

дослідження соціяльно-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625—1925;

хронологічне поглиблення сього досліду в напрямі попередньої литовсько-польської доби та її звязків з старшою добою, київо-галицькою;

висвітлення культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій соціяльно-економічній основі,

з спеціяльним оглядом на зріст політичної і національної свідомости і підготовку великої революції.

Спеціяльні завдання Відділ при тім ставить собі в сих справах такі:

Систематичне обслідування невиданого матеріялу для історії України — соціяльно-економічної і політичної—в другій половині XVII в.

Обслідування соціяльних і політичних течій сеї доби, взаємовідносин українського і московського уряду, формації державного устрою України, змін в колонізації.

Дослідження української історіографії XVII—XVIII в. — як воно відбивало в собі соціяльні, політичні і національні течії.

Розроблення актового матеріялу для пізнання соціяльно-економічної історії Лівобічної України (ревізії, генеральне слідство про маєтності, акти манастирського господарства, Рум'янцівський опис).

Досліди над економікою і соціяльними відносинами Правобережжя в XVIII в. і першій половині XIX в.

Вивчення економіки і соціяльної будови українського міста XVIII—XIX вв.

Зокрема — студії над економічними і соціяльними відносинами Західньої України, головне Галичини, в XIX і першій чверті XX в.

Студії над історією української історіографії XVIII—XIX вв. на тлі соціяльно-економічних і політичних течій сих часів.

Колективно вестимуться заняття:

над вибіркою і обробленням не виданого матеріялу для другої половини XVII віку, в звязку з Археографічною Комісією ВУАН;

над статистикою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.— в звязку з Комісією історії лівобічної України ВУАН.

над аграрними відносинами і селянськими рухами XIX віку — в звязку з комісією Новішої Історії України ВУАН;

над українською історіографією XVIII і XIX віку — в звязку з Комісією Української Історіографії ВУАН.

Індивідуальні заняття членів Відділу будуть такі:

Акад. М. С. Грушевський: Політичні і культурні течії XVII в., Хмельниччина і Вигівщина. Громадські течії й історіографія XIX в.

Проф. Ол. С. Грушевський: Економічне життя XVII—XVIII вв.

Проф. О. Ю. Гермайзе: Соціяльно-економічні відносини Гетьманщини. Гайдамаччина.

Чл.-кореспонд. Академії В. І. Щербина: Історія Київа і Правобережжя в XVII—XVIII вв.

Проф. М. М. Марковський: Культурні і літературні течії XVII—XVIII в.

Проф. В. Ю. Данилевич: рання металічна техніка на Україні. Організація Слобідської України в XVII—XVIII вв.

Проф. В. І. Герасимчук: Політичні течії другої пол. XVII в.

Проф. І. П. Крипякевич: Державний устрій України XVII в.

Проф. П. В. Клименко: Історично-статистична метода в історіографії. Міста і цехи на Україні в XVI—XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні.

Співр. О. І. Баранович: Магнатська верства та її господарство на Волині в XVII і XVIII стол. (докінчення).

Співр. С. Ю. Гаєвський: Київське літописання XI віку.

Співр. С. О. Глушко: Соціяльні відносини другої пол. XVII в. Селянські рухи кінця XIX і по XX стол.

Співр. М. Н. Петровський: Українська історіографія XVII—XVIII вв.

Співр. О. М. Степанишина: Панські маєтки на правобережжі в другій половині XVIII і в XIX.

Співр. М. М. Ткаченко: Селянство на Лівобережжі в XVII—XVIII вв.

Співр. П. К. Федоренко: Манастирське господарство Гетьманщини.

Співр. С. В. Шамрай: Історія Київського полку. Південна Україна в XVIII ст.

Пленарних засідань Відділу відбуто в р. 1928 **18**, виказ зачитаного нижче. Прилюдних промоційних засідань було 2: промоція О. М. Степанишиної і промоція Л. О. Окиншевича; обидві особи признані були гідними звання наукового співробітника і були затверджені в нім Укр. Наукою — О. М. Степанишина в складі сеї-ж Катедри, Л. О. Окиншевич — з перечисленням до Секції історії українського права в Харківській Катедрі історії Української культури.

Курси для аспірантів читались: з методики історії (проф. П. Клименком), з суспільної економії (проф. О. Поповим) і з слов'янських мов (проф. А. Степовичем). Переведена була колективна дискусія над науковою літературою старої доби історії України (кінчаючи XVI віком) — для вияснення головніших питань та їх засвоєння аспірантами.

Видавнича робота Відділу виявилася в тім, що ним випущено II том Студій з історії України, присвячений „на пошану акад. М. С. Грушевського, з нагоди шісдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности“ (зміст поданий далі) і приступлено до друку III т. Студій. В серії „Промоційних праць Катедри“ вийшли сього року випуски: третій — С. Шамрай: Київська козаччина 1855 р., до історії селянських рухів Київщини (ст. 125) і шостий Л. О. Окиншевич: Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв. ч. I: Генеральна Рада (ст. 177).

Відділ Примітивної Культури і Народньої Творчости в операційнім плані науково-дослідчої роботи (затвердженім 21 березня 1929 року) поставив собі такі загальні завдання: Розроблення методики збирацтва.

Методологія комплексного обслідування України.

Пережитки примітивної культури на Україні.

Порівняна слов'янська етнологія.

Порівняний дослід народньої української творчости. (Слов'янський ритуал і річний святочний круг).

Висвітлення соціологічних підстав народньої творчости.

Історія української етнографії.

Спеціяльні завдання для років 1929—1930:

Комплексне обслідування Прип'ятського і Десненського Полісся і Дніпрельстану. Примітивний поділ праці і його пережитки на Україні. Пережитки прелогізму і магії.

Висвітлення форм народнього господарства як підоснов побуту і творчости.

Досліди над слов'янським ритуалом і річним святочним кругом.

Порівняний дослід народньої тоніки.

Колективно вестимуться заняття:

над пережитками магії господарської і обрядової,

над організацією поколінних верстов,

над відбиттям форм господарства в народній творчості,

над весільним і похоронним обрядом,

над формами народньої тоніки.

Індивідуальні заняття членів відділу будуть такі:

М. С. Грушевський — книжна і народня творчість на Україні XVII—XVIII вв.

К. М. Грушевська — Обмін в примітивнім господарстві. Українські народні думи.

Ф. Я. Савченко — Соціяльне посвоячення. Історичні пісні XVIII віку.

К. О. Копержинський — Новорічний обрядовий цикл.

Ф. М. Колесса — Старші й новіші верстви української народньої мелодики.

П. С. Глядківський — Соціологічне вивчення казки. Історія казки.

В. С. Денисенко — Соціяльні елементи похоронного обряду.

Курси для аспірантів і допущених до занять осіб року 1928/9 читались такі.

К. М. Грушевська: Методологія комплексного обслідування, з семінарем.

М. П. Вашетко: Соматична антропологія, з практичними заняттями.

К. О. Копержинський: Початки культури слов'янських племін.

Ф. Я. Савченко: Історія етнографії загальної й української.

А. І. Степович: Курс сербської і чеської мови, з практичними вправами.

Колективна дискусія над науковою літературою була переведена двічі на теми: Головні стадії в розвою господарства на Україні в старій добі; річний обрядовий круг на Україні, в звязку з господарськими сезонами; магічне мишлення і обрядовість.

Екскурсій членами і співробітниками Відділу і Кабінету примітивної культури відбуто 6. Стаціонарна робота провадилася в 12 пунктах в ріжних зонах української території [1]).

Пленарних засідань всього відбуто в 1928 р. **20** (спільно з Культурно-Історичною Комісією, Комісією Історичної Пісенности і Кабінетом Примітивної Культури) — виказ їх подано нижче.

Видавнича робота Відділу виявилася в виданню спільно з тими-ж установами „Первісного Громадянства" — випущено три випуски (в двох книгах) за рік 1928 (зміст їх див. далі), і приступлено до друку I випуску за рік 1929.

---

[1]) Див. дещо в звідомленню — Україна 1929, кн. 3[illegible].

Доповіді читані й обговорювані в засіданнях Історичної Секції і звязаних з нею історичних установ ВУАН в 1929 році.

А. Урочисті прилюдні засідання:

1. Засідання 25 березня, присвячене діяльності В. Б. Антоновича з нагоди 20-ліття його смерти (заходом Комісії Історіографії):

Акад. Грушевський М.—З соціяльно-політичних концепцій Антоновича.
Проф. Гермайзе О.—Антонович в українській історіографії.
Кордуба М.—Українська історіографія і Галичина.

2. Засідання 25 листопада, присвячене кол. Українському Науковому Товариству в Київі в 20-літні роковини його видавництва.

26/XI. Акад. Грушевський М.—20-ліття Українського Наукового Товариства.
Щербина В.—Перші спроби організації наукової історичної роботи в Київі.
Савченко Ф.—Українське науково-культурне самовизначення 1850—1876 рр.
Житецький І.—Заходи коло організації Історичного Товариства в Київі.
Гермайзе О.—Праця Київського Укр. Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України.
Черняхівський О.—Медична секція Наукового Товариства.
Різниченко В.—Природнича секція Наукового Товариства.

Б. Праці зачитані в чергових прилюдних засіданнях Історичної Секції:

27/I. Юркевич В.—Перепис 1660 року на Слобожанщині (Матеріяли до історії Харківського полку).
Дубровський В.— Про Гілянський похід 1725 року.
Щербина В.—Опис Київа в 1803 р. і його автор.

9/II. Геринович В.—Економічна роля Чорномор'я і політична кон'юнктура Сходу Европи в другій половині XVIII в.
Граховецький Д.—Одруження Семена Гаркуші.
Корнилович М.—Голодування селян на Ковельщині 1852—53 рр.

8/III. Гермайзе О.—Українсько-донські відносини XVII в.
Петровський М.—Про монету „чехи".
Шевелів Б.—Привітання Чернігівської громади до фінляндського сойму.

22/III. Федоренко П.—Грабування в побуті і праві Гетьманщини.

5/IV. Шевелів Б.—Поема Галузенка „Чумаки".
Рябінін-Скляревський О.—Херсонський гурток Русова.
Циганенко Ю.—„Брошюры преступнаго содержанія".

6/IV. Засідання присвячене підсумкам наукової праці 1927 року.
Акад. Грушевський.—Вступне слово.
Гермайзе О.—Історія.
Копержинський К.—Історія літератури. Театр.
Савченко Ф.—Фольклор. Етнографія.
Тимченко Є.—Лінгвістика.

Акад. Студинський К.—Наукова робота в Західній Україні.

8/X. Акад. Грушевський М.—Вступне слово присвячене пам'яті О. І. Покровського.

Штепа К.—Ол. Ів. Покровський—його життя й діяльність.

Гермайзе О.—Остання праця О. І. Покровського—До питання про первісне матеріялістичне розуміння історії.

13/XII. Акад. Возняк М.—До публіцистичної діяльности І. Франка в 1879—1883 рр

Грушевська К.—Французькі переклади українських дум.

Шевченко Л.—Ганна Павлик.

В. Праці обговорені в тісніших засіданнях Секції.

В. Чернов—Коротка Руська Правда.

С. Шамрай—Деревлянські могили.

Акад. М. Возняк—З письменської спадщини В. Мови.

Є. Сіцінський— Оборонні замки Зах. Поділля.

Д. Соловей—Нові статистичні відомості про людність Харкова.

А. Єршов— До відомостей описання Чернігів. нам. Шафонського.

П. Нечипоренко—„Порції" та „раціі" на Гетьманщині 1725—1780 рр.

Б. Шевелів—Звільнення Куліша з російського підданства.

Н. Бракер—З українського життя м. Лизавету—М. Ф. Федоровський.

С. Гаєвський—Олександрія в укр. літературі.

М. Білинський—З минулого пережитого.

Л. Миловидов—Листування М. П. Старицького з М. М. Коцюбинським.

О. Баранович—„Пан Тадеуш" Міцкевича, як історичний документ.

В. Чернов—Болгарський вплив на устав Ярослава про церковні суди.

А. Андріяшев—Колонізація Сіверщини до поч. XVI в.

Д. Абрамович—Літописні джерела Четьїх-Міней Дмитра Ростовського.

С. Гаєвський—„Розговори душі з тілом" в збірці В. Б. Антоновича.

І. Борщак—Шведчина й французька дипломатія.

К. Лазаревська—Шевченко і брати Лазаревські.

Д. Граховецький—Перші недільні школи на Полтавщині.

Г. Берло—З київського життя 1880—1890 рр.

А. Дучинський—З студентських літ Є. Нероновича.

М. Бухбіндер—1) Листування Костомарова до О. М. Пипіна.

Його-ж—2) Листування О. О. Котляревського з О. М. Пипіним.

В. Гнатюк—До перебування М. М. Коцюбинського в Житомирі

М. Бужинський—Листування В. Б. Антоновича з Б. С. Познанським.

Ф. Савченко—В. Б. Антонович і перша редакція „Кіев. Старины".

В. Г. Лясковронського спомини про В. Б. Антоновича.

К. М. Мельник—З невиданих рукописів В. Б. Антоновича.

А. Б. Верзилов—Антонович і Костомаров.

Л. Мищенко—З минулого століття.

Ф. Савченко—Котляревський в обороні своїх авторських прав.

І. Житецький та Н. Бухбіндер—О. О. Пипін та київські українці.

І. Крипякевич—Остафій Астаматій.

К. Харлампович—Ніженські греки, за матеріялами XVII—XVIII в.

Г. Праці зачитані в прилюдних засіданнях Історично-економічної Підсекції:

Грушевський Ол.—Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.

Донець Л.—Печерські манастирські виноградні сади.

Шамрай С.—Васильків: людність, заняття.

Тищенко М.—Шовківництво на Київщині в XIX в.

Грушевський О.—Старшинське млинове господарство XVII—XVIII вв.

Нечипоренко Пр.—До практики консистенцій XVIII в.

Тищенко М.—З історії торгових стосунків з Кримом XVIII в.

Виноградський Ю. — З економічного життя Сосниччини XVIII—XIX вв.
Новицький В. — З сіл колишньої Білоруської сотні.

Праці зачитані в прилюдних засіданнях Комісії Старої Історії України:

15/XI. Пархоменко В. — Криза варязької держави в Київі.
Карачківський М. — Боротьба за західні українські землі XIII—XIVв. в новішій польській історіографії.
26/XII. Гаєвський С. — Нові висліди про склад і розвиток українського літописання.
Новицький В. — Державне минуле України, як предмет дослідження.
Пархоменко В. — Тмутаракань.
26/IV. Пархоменко В. —Тмутараканське питання.
Новицький В. — Давнє руське Лукомор'я.
8/III. Пархоменко В. — Русь і Печеніги.
Акад. Смаль-Стоцький С. —Східні слов'яни.
Лясковронський В. — Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI ст.

Праці зачитані в прилюдних засіданнях чотирьох комісій порайонного дослідження Історії України:

31/I. Макаренко М. — Острозька Божниця.
Антонович-Мельник К. — До археологічної статистики степової Полтавщини.
Сенгалевич Ф. — Київські цвинтарі — Кирилівський і Йорданський.
28/II. Пеленський О. — „Ряшів" — Західня твердиня Галицької держави.
Смолічев П. — До історії порцелянового виробництва на Чернігівщині.
Бракер Н. — В. І. Григорович. Спогади учнів і сучасників.
27/III. Щербина В. — Народня авдиторія в Київі. З культурного життя Київа кінця XIX і поч. XX віку.
31/III. Ернст Ф. — Плани Київа.
Нечипоренко П. — Дворці Розумовського.
Дорошенко В. — Подорож Шевченка по Волині.
30/V. Степович А. — На Галаганівщині.
Щербина В. — Перевози й мости коло Київа.
Бракер Н. — Африкан Олександрович Шпір.
26/VI. Варнеке Б. —Наслідки переходу грецьких колоній Чорномор'я під владу римлян.
Петрунь Ф. — Качибеїв Маяк — Чорний город.
15/X. Щербина В. — Кілька маловідом. решток старовини XVIII в. у Київі.
Ільїнський Г. — Звістки про Київ у Костянтина Багрянородного.
2/XI. Пархоменко В. — Нові історичні проблеми Київської Руси.
Шугаєвський В. — До питання про військового товариша Дуніна-Борковського.
Харлампович К. — Як судили гайдамаків у Ніжені 1751 р.
Вернеке О. — До історії становища робітництва в Донбасі в першій половині XIX ст.
Крипякевич І. — З наукового руху в Галичині.
14/XI. Базилевич В. — Реставраційні роботи в Софійськім соборі влітку 1928 року (з діяпозитивами).
3/XII. Кордт В. — Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта.
Єршов А. — До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII—XVIII стол.
14/XII. Якимович С. — Чумак Іван Коломієць.
Сімзен-Сичевський О. — Два київські будинки, де жив Т. Г. Шевченко 1859 р.
24/XII. Савченко Ф., — Юбілей акад. К. О. Студинського у Львові.
Мочульський М. — З останніх років життя І. Франка.

Праці зачитані в прилюдних засіданнях Українсько-молдавської Комісії:

Карачківський М. — Заселення Балтщини в XVIII стол.
Панаітеску П. — Юрій Коріятович — князь Литовський і Молдавії.
Петрунь Ф. — Матеріяли до характеристики ханської доби в Степовій Україні.

Праці зачитані в прилюдних засіданнях Комісії Нової Історії України:

1/XI. Житецький І. — „Кіевская Старина" сорок років тому.

Берештам-Кістяківська М. — Українські гуртки в Київі другої половини 80-х років та початку 90-х років.

29/XI. Айзеншток І. — З юних днів Драгоманова.

Акад. Возняк М. — Місія Драгоманова.

Доповіді зачитані в прилюдних засіданнях Комісії Української Історіографії:

(Див. вище урочисте засідання 25 березня присвячене В. Б. Антоновичу).

10/V. Чергове засідання присвячене В. Б. Антоновичу.

акад. Малиновський О. — Антонович, як дослідник звичаєвого права.

Синявський А. — Антонович, як краєзнавець.

14/VI. Засідання присвячене Костомарову:

акад. Грушевський М. — З публіцистичних писань М. І Костомарова.

Житецький І. — Недрукований уривок автобіографії М. І. Костомарова.

Бухбіндер Н. — Листи М. І. Костомарова до О. С. Суворіна.

Доповіді обговорювані на засіданнях Археографічної Комісії:

1. 28 січня: а) План видання архіву Запорізької Січи.
   б) Український Дипломаторій, за планом акад. Грушевського.
   в) Акти до історії кріпацтва, зібрані В. В. Дубровським.
   г) Інструкція для збирання присвят, передмов і післямов в українських стародруках, вироблена С. І. Масловим.
2. 29 лютого: а) Студії і матеріяли до історії київ. міщанства, запропонував В. О. Ейнгорн.
   б) Матеріяли до історії колонізації та господарства Правобічної України, за планом О. І. Барановича.
   в) Організація комісії для підготовки до друку матеріялів до історії селянства.
3. 24/III. Звідомлення голови археографічної комісії при Наук. Товаристві ім. Шевченка д-ра М. М. Кордуби про діяльність комісії і стан археографічних студій в Зах. Україні.
4. 27/IV. а) План видання Описанія Новгородсіверського Намісництва, подав П. К. Федоренко, обговорено і ухвалено головні принципи видання, доручивши детальніші справи Редакційному Комітетові.
   б) Звідомлення з стану видання Генерального Слідства Стародубського полку.
   в) Духівниці XVI—XVII вв. збирані О. С. Чечотом, оцінка акад. О. О. Малиновського.
5. 25/V. а) Звідомлення О. І. Барановича про видання матеріялів про колоніз. і господ. Правобережної України.
   б) План видання матеріялів до історії селянства, подав С. В. Глушко.
6. 25/X. „Матеріяли до історії України XVII в. в Пруському Державнім Архіві", подав др. Д. Олянчин.
7. 23/XI. а) П. К. Федоренко знайомить з станом підготовки до видання „Описанія Новгородсіверського намісництва".
   б) В. О. Кордт знайомить з станом підготовки до видання „Матеріялів до мапографії" і демонструє видрукувані мапи
8. 25/XII. а) Заслухане звідомлення С. Н. Юшкова про підготовку видання Руської Правди.
   б) Обговорювано план видання Січового архіву.
   в) План занять Д. Олянчина в кеніґсберзькому архіві.

Доповіді зачитані на засіданнях Історичного Відділу Н.-Д. Катедри Історії України.

7/II. В. М. Костащук — Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя).

21/II. В. Д. Отамановський — Вінницька міщанська громада в XVI—XVII вв.

6/III. О. І. Баранович — Капіталістична оренда на Україні за польської доби. Критичний розгляд праці А. І. Ярошевича.

20/III. С. В. Глушко — Селянські рухи на Чернігівщині кінця XIX та початку XX ст.

27/III. Т. М. Гавриленко — Археологічний з'їзд у Київі (1874 р.).

3/IV. П. А. Діхтяр — Селянський рух на Правобережній Україні 1905—6 р.

10/IV. С. Ю. Гаєвський — Початки українського літописання в світлі новіших даних.

24/IV. Л. О. Окиншевич — Склад Генеральної Ради на Україні-Гетьманщині.

22/V. М. Ф. Карачківський — Цехи в Київі до 1785 р.

12/VI. О. М. Степанишина — Реформа 1861 року в київських маєтках Браницьких.

19/VI. Її-ж — Господарство Браницьких у середині XIX в.

26/VI. Л. О. Окиншевич — Компетенції Генеральної Ради.

7/X. О. Степанишина — Реформа 1861 р. в маєтках Браницьких та їх господарство.

23/X. В. Д. Юркевич — Заселення Слобожанщини в добу Хмельниччини.

16/XI. Л. О. Окиншевич — Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.

20/XI. П. К. Федоренко — З спірних питань економіки України.

4/XII. О. І. Баранович — Ставове господарство на півдні Волини у XVIII стол.

18/XII. І. Д. Мандзюк — Лаврські гути.

Засідання Кабінету Примітивної Культури при відділі Примітивної Культури і народньої творчости Науково-Дослідчої Катедри Історії України, спільно з Культурно-Історичною Комісією та Комісією Історичної Пісенности Всеукраїнської Академії Наук (засідання 32—52).

5/I. В. Д. Юркевич — Сліди тотемізму в Польщі.

Т. М. Гавриленко — Екскурсія на Дніпрельстан.

26/II. П. С. Глядківський — Книга G. Huet про казки.

В. С. Денисенко — Болгарський і французький текст праці Ф. К. Вовка про весільний обряд (до історії студії).

К. М. Грушевська — Острови Паски, з приводу E. Schultze-Maizier.

М. Б. Коросташ — Тексти молдавського весілля з молдавських колоній на Херсонщині.

10/III. К. М. Грушевська — Етимологія Анголи, з приводу книги Schachtzabel.

К. О. Копержинський — З історії новорічного циклу обрядовости слов'ян.

Є. Г. Кагаров — Відділ еволюції та типології культури при музеї антропології й етнографії Академії Наук в Ленінграді.

4/IV. В. М. Сильченко — Збирацька праця в селах Рожеві й Лопатичах.

Л. П. Шевченко — Культ хліба в українських народніх обрядах, вступ до програми і програма збирання матеріялів.

К. М. Грушевська — Прохальні обряди, з приводу роботи К. Мойлі.

2/V. К. Т. Штепа — До українських легенд про сотворення чоловіка.

Є. С. Смолинська — Обряд виїзду в дорогу в українських піснях.

17/V. К. О. Копержинський — Господарчі сезони на Україні.

18/V. Продовження дискусії под працею К. О. Копержинського.

7/VI. В. М. Сильченко — Основні методологічні засоби О. Потебні в дослідженні української народньої пісні.

Б. Л. Луговський — Лірники Чернігівської округи.

К. Т. Штепа — „Богомилски книги и легенди" проф. Іванова.

15/VI. К. М. Грушевська — До питання про первісний монотеїзм.

К. Т. Штепа — „Христианство в свете этнографии" Богораза-Тана.

М. Б. Коросташ — Про організацію етнографічного хору.

19/VI. К. М. Грушевська — Доповідь про відрядження до Відня, Берліну й Парижу.

8/VIII. К. В. Квітка — Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських народніх мелодій.

Ф. Я. Савченко — Кумування на Україні та відбиття його в піснях про Саву Чалого.

6/IX. Е. Г. Кагаров — Форми та елементи народньої обрядовости.

Поль Ріве — Антропологія.

11/IX. Е. Г. Кагаров — Новий переклад книги Фрезера „Золотая ветвь“ вип. I.

К. М. Грушевська — Замітки з приводу брошури M. Mauss. Parentés à plaisanterie.

19/IX. К. О. Копержинський — уваги з приводу № 3 і 4 Етнограф. Вісника ВУАН.

К. М. Грушевська — Нове видання Crawley: The mystic rose.

К. Т. Штепа — „Ветхозавѣтныя библейскія сказанія въ карпато-русской церковно-учительной обработкѣ конца XVII в.“ Ю. Яворського.

10/X. В. С. Денисенко — Екскурсії до с. Жукина і с. Шепелевич.

18/X. Ф. Я. Савченко — Ненадрукована розвідка Ол. Котляревського про відьмарські процеси.

Він-же — З приводу статті: Vallon, La mentalité primitive et celle de l'enfant.

К. Т. Штепа — Переслідування відьом в старій Україні.

13/XI. О. О. Тулуб — План збірника на тему „Київ та його давнина в творах народніх“

К. Т. Штепа — Уваги до статті: Ernst Arbman, Zur primitiven Seelenvorstellung, і рецензія на Halliday: The pagan background of early Christianity.

15/XI. А. Шлюбський — Етнографічна праця на Білорусі.

18/XI. К. М. Грушевська — Два центри етнологічної науки.

Її-ж — До взаємин між загальним і спеціяльним народознавством.

К. О. Копержинський — Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклор.

5/XII. К. В. Квітка — Досліди над волинськими лірниками.

В. Прус — Матеріяли до вивчення побуту лірників Чуднівського району.

18/XII. К. Т. Штепа — Уваги з приводу нового видання книги K. Beth, a „Religion u. Magie“.

В. Чернишов — Оголення при чаклуванні.

Публікації Історичної Секції та звязаних з нею історичних установ Академії за рік 1928.

Праці Історичної Секції під редагуванням акад. Михайла Грушевського та проф. Олександра Грушевського, кн. III (Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XVII. 1928, ст. XXXV,+348). Зміст: Діяльність Історичної Секції Української Академії Наук та звязаних з нею історичних установ в році 1926. Олексій Баранович: Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів). Євфим Сіцінський. Оборонні замки Західнього Поділля XIV—XVII ст. (Історично-археологічні нариси). Микола Петровський. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки. Ксенофонт Козубенко. Слідство про хуторі в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. Василь Дубровський. Сторінка з історії архіву генерального військового суду. Михайло Карачківський. Статут цеху олійників 1774 р. (До історії кам'янецьких цехів). Олекса Нарочницький. Справи про „плодоносіе земель" Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787—1796. Статистика врожаїв по намісництву за рр. 1787—1796. Антін Козаченко. Декабрист кн. С. Г. Волконський, як поміщик. Степан Шевченко. Військові поселення на Херсонщині р. 1835. Дмитро Соловей. Нові статистичні відомості про людність Харкова в сорокових роках XIX ст.

Праці Історичної Секції під редагуванням акад. Михайла Грушевського та проф. Олександра Грушевського, кн. IV. (Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XX, 1928, ст. XLIII,+351). Зміст: Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та звязаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. Микола Макаренко. Чернігівський Спас. Василь Чернов. До питання про аналізу текста Короткої Руської Правди. Олександер Андріяшев. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. Віктор Юркевич. Харківський перепис р. 1660. Прокіп Нечипоренко. Про „порції" та „рації" на Гетьманщині 1725—1750 рр. Сергій Шамрай. Київська козаччина 1855 р. Олександер Грушевський. Галицька молодь та Куліш в 1850 рр. Кость Харлампович. Нові білоруські наукові видання.

Україна. Науковий двохмісячник українознавства, орган Історичної Секції Академії (кол. Українського Наукового Товариства в Київі) під загальною редакцією голови Секції акад. Михайла Грушевського, **1928** р. книга 1 (загального числа книга 26), ст. 183. Зміст: Ювілейне свято Ольги Кобилянської (урочисте засідання комісії Західньої України 27 листопада 1927 р.). Привітання від Історичної Секції при Українській Академії Наук. Остап Павлик. Буковина до 1848 року. Василь Костащук. Громадське й культурне життя Буковини від 1848 до 1914 р. (з мапою). Степан Гаєвський. Літературна діяльність Ольги Кобилянської. Розвідки, замітки і матеріяли з громадського та літературного життя України XIX—XX вв.: Олександер Рябінін-Скляревський. Українські мотиви в поемі О. С. Пушкіна „Полтава" (кілька дискусійних уваг до столітніх роковин поеми). Сергій Якимович. На місцях останніх днів Кармалюка (подорож до с. Шляхових Коричинець та до м. Лятичева) (з двома фотографіями). Дмитро Граховецький. Матеріяли до арешту кирило-методіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та инш. Олександер Грушевський. Історичні статті Костомарова в „Основі". Ігнат Житецький. Київська Громада за 60-х років (з фотографією). Борис Шевелів. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. Критика. Хроніка.

Україна, 1928, кн. 2 (загального числа 27), ст. 183. Зміст: Галицько-українські взаємини. (Урочисте засідання Історичної Секції з Академічною Комісією Західньої України 7 жовтня 1927 р.): Акад. Михайло Грушевський. Вступне слово сказане на початку засідання. Акад. Кирило Студинський. До історії взаємин Галичини з Україною з рр. 1860—73. Др. Остап Макарушка. Початки нового українського письменства в Галичині. Др. Філарет Колесса. Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII вв. (присвячено пам'яті Михайла Максимовича). Др. Михайло Лозинський. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. Розвідки, замітки і матеріяли з громадського та літературного життя України XIX—XX вв. Борис Шевелів. Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок. Володимир Гнатюк та Михайло Бужинський. Відгуки справи Кирило-методіївського Товариства. Аркадій Лященко. Лист М. О. Максимовича до Х. М. Глинки з 1899 р. Сергій Шамрай. Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст. Гнат Житецький та Андрій Лєсков. До листування М. С. Лєскова. Микола Білінський. З минулого-пережитого (1870—1888). Критика. Хроніка. Від Редакції.

Україна 1928, кн. 3 (загального числа кн. 28), ст. 176. Розвідки й замітки. Акад. Степан Смаль-Стоцький. Східні Слов'яни (з приводу книжки: dr. Lubor Niederle. Původ a počátky Slovanů Východnich. V Praze 1924—1925). Володимир Січинський. Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському (з малюнками). Віктор Юркевич. Київський перепис 1666 р., Микола Горбань. Глухівські сутички 1750 р. Володимир Щербина „Преображенський скит" у Китаєві в його колишньому й сучасному стані. Олександер Грушевський. До статті Костомарова про федеративний лад Старої Руси. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. „Описная экспедиція" Аральського моря і Шевченко (1848—1849 рр.), подав Ігнат Житецький. Марко Лукич Кропивницький (спогади), подав Онисим Суслов. Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік, подав Сергій Козуб. Листи М. П. Старицького до М. М. Коцюбинського, подав Лев Миловидов. Робітнича кооперація України в умовах та в освітленню царської охранки (за даними Укр. центр. архіву Революції в Харкові), подав Петро Пожарський. Бібліографічний огляд. Критика. Хроніка.

Україна 1928, кн. 4 (загального числа кн. 29) ст. 169. Розвідки й замітки: Академик Степан Смаль-Стоцький: Українська літературна мова. Василь Греков: Запорозький Кіш та Коліївщина. Олександер Тулуб: Неприємний документ 1792 року. Володимир Данилов: До історії „Малороссійскихъ Пѣсенъ" М. А. Максимовича. Олексій Баранович: „Пан Тадеуш" Міцкевича (як історичний документ). Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських), подала Катерина Лазаревська. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860—1862 рр.) подав Дмитро Граховецький. Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Пипіна, подав Наум Бухбіндер. Спогади В. К. Дебагорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка, подав Ігнат Житецький. Автобіографічні знадібки до характеристики В. С. Александрова, подав Михайло Возняк. З київського життя 1880—1900 рр., подала Ганна Берло. Бібліографічний огляд. Критика. Хроніка.

Україна, 1928, кн. 5 (загального числа кн. 30), ст. 191. Дорогій пам'яті Володимира Боніфатієвича Антоновича в двадцятиліття смерти. Акад. Михайло Грушевський: З соціяльно-національних концепцій Антоновича. Осип Гермайзе: В. Б. Антонович в українській історіографії. Мирон Кордуба: Звязки Антоновича з Галичиною. Антін Синявський: З публіцистичної діяльности В. Б. Антоновича. Листування з М. Ф. Костомаровим (1889—1891). Василь Ляскоронський: Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог. Софія Єгунова-Щербина: Пам'яті В. Б. Антоновича (сторінка споминів). Михайло Бужинський: Листи В. Б. Антоновича до В. С. Познанського. Наум Бухбіндер: Листи В. Б. Антоновича до О. М. Пипіна. Степан Гаєвський: „Разговоры души съ тѣломъ" (один із збірників В. Б. Антоновича). Бібліографічний огляд. Хроніка. Від редакції.

Україна, 1928, кн. 6 (загального числа кн. 31), ст. 223. Розвідки й замітки: Володимир Пархоменко: Нові історичні проблеми Київської Руси. Іван Крипякевич: Остафій Астаматій (Остаматенко), укр. посол в Туреччині 1670-х рр. Сергій Шамрай: Згадки омбишського боярина про Хмельниччину. Ігнат Житецький та Наум Бухбіндер: О. М. Пипін та київські українці. Михайло Марковський: До студій над творчістю М. Коцюбинського. Матеріяли до біографії В. Б. Антоновича: З невиданих рукописів В. Б. Антоновича, подала Катерина Мельник-Антонович. Невидані спомини І. М. Каманіна про В. Б. Антоновича. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича, як професора. Антонович і Костомаров; з споминів А. В. Верзилова. В. Б. Антонович і перша редакція „Кіевской Старины", подав Федір Савченко. Бібліографічний огляд. Критика. Хроніка. Некрологія.

Науковий збірник за рік 1928. Записки Українського наукового товариства в Київі (тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук), том XXVIII, під редакцією Голови Секції акад. М. Грушевського, ст. 198. Зміст: Сергій Шамрай (Київ): Деревлянські могили. Василь Чернов (Саратов): До питання про болгарський вплив на устав Ярослава про церковні суди. Степан Гаєвський (Київ): Повість „Александрія" в українській літературі. Ольга Грушевська (Київ): Київські суперечки з приводу шинкування. Микола Петровський (Ніжень): До історії путивельських „чехів". Валентин Шугаєвський (Київ): До питання про військового товариша Юрія Дуніна-Борковського. Ілько Борщак (Париж): Шведчина й французька дипломатія. Микола Тищенко (Київ): нструкція київського магістрату магістратському городничому 1757 р. Анатолій Єршов Ніжень): До відомостей „Черниговскаго намѣстничества топографическаго описанія" О. Шафонського. Михайло Возняк (Львів): До початків нового українського письменства. Олександер Рябінін-Скляревський (Одеса): Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві. Олександер Грушевський (Київ): Історичні статті Куліша з 1860 років Наум Бухбіндер (Ленінград): Листи О. О. Котляревського до О. М. Пипіна. Володимир Гнатюк (Житомир): До перебування Коцюбинського в Житомирі. Володимир Щербина (Київ): Перевози і мости через Дніпро коло Київа. Микола Сулима (Харків): Дієприслівники в Шевченковому „Кобзарі".

Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли під редакцією голови Секції академика Михайла Грушевського, Записок Українського Наукового Товариства в Київі (тепер Історичної Секції при Українській Академії Наук) том XXIII, 1928, ст. XII+531. Акад. Павло Тутковський: Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду). Акад. Михайло Грушевський: Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. Петро Смолічев: „Скарб" палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації). Валерія Козловська: Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині. Аркадій Верзилів: Найдавніший побут чернігівської околиці. Микола Макаренко: Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. Акад. Михайло Грушевський: Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань). Петро Смолічев: Чернігів та його околиця за часів великокнязівських. Юрій Виноградський: Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріяли, перекази та історичні відомості). Іполіт Моргилевський: Спасо-преображенський собор у Чернігові за новими дослідами. Микола Макаренко. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди року 1923). Іполіт Моргилевський: Успенська церква Єлецького манастиря в Чернігові. Микола Макаренко: Старогородська „божниця" та її малювання. Валентин Шугаєвський: Мідяний змієвик Чернігівського Музею — повторення золотої „Чернігівської гривни". Всеволод Ганцов: Діялектичні межі на Чернігівщині. Олександер Грушевський: Любецькі справи другої половини XVI в. Акад. Микола Василенко: Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). Микола Петровський: Надання Ніженю Магдебурзького права у 1625 році. Анатолій Єршов: Ніженські цехи в першій половині XVII в. Валентин Шугаєвський: До грошевого обігу Чернігівщини XVII в. (Клад західньо-европейських талярів, знайдений біля „Чорториївського рівчака" поблизу

Чернігова 1923 р. Володимир Дроздов: Датоване срібло XVII ст. в Чернігівськім Державнім Музеї. Федір Ернст: „Мазепин будинок" у Чернігові (до історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII століття). Василь Дубровський: Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782—1791 рр.). Кость Копержинський: Театр на Чернігівщині (1750—1830 рр.). Лев Миловидов: Тижневик „Чернігівський Листок" за редакцією Л. Глібова (1861—63). Аркадій Верзилів та Марія Грінченкова: З життя Чернігівської Громади 1880—90 рр. Микола Ткаченко: З нової історіографії Чернигова. Панас Суліз (Батуринець): З громадської діяльности О. М. Лазаревського на Чернігівщині. Осип Дроздов: Як „зустрічали" на Чернігівщині „конституцію 1905 р.".

Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за редакцією акад. Михайла Грушевського, ст. XXI+315, 1928. Передмова: Акад. Михайло Грушевський: З публіцистичних писань М. І. Костомарова. Сконфіскована дисертація. 1. О причинах и характере унии в Западной России, 1843. Перший огляд українського письменства: 2. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке, 1843. Полеміка про козаччину та її відносини до Польщі: 3. Замечание на статью г. Соловьева: „Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого, 1859. 4. О козачестве и ответ „Виленскому Вестнику", 1860. 5. Ответ г. Падалице, 1860. 6. Ответ на выходки газеты (краковской) „Czas" и журнала „Revue Contemporaine" 1861. Про Шевченка: 7. Слово над гробом Шевченка, 1861. 8. Воспоминание о двух малярах, 1861. Ще про українсько-польські відносини: 9. Правда Полякам о Руси по поводу новой статьи в „Revue Contemporaine" 1861. Полеміка з слов'янофілами: 10. Правда Москвичам о Руси, 1861. Українсько-єврейські відносини: 11. Иудеям, 1862. 12. Еще заметка об Иудеях, 1862. З приводу „тисячоліття Росії": 13. Тысячелетие, 1862. Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р. 14. Объяснение, 1862. 15. Мешать или не мешать учиться, 1862 р. 16. Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта, 1862. Гадки „Южноруса". 17—19. Мысли Южнорусса: I. о преподавании на южнорусском языке 1862 II. Христіянство і кріпацтво, 1862. III. Историческая неправда и западно-российский патриотизм, 1862. Народоправство і централізація: 20. Князь Володимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий, 1863. Українська мова в школі й українські підручники: 21. О преподавании на народном языке в Южной Руси, 1863. 22. Ответ „Московским Ведомостям" по поводу сбора пожертвований в пользу издания книг научного содержания на южнорусском языке, 1863. 23. Письмо к редактору, 1863. 24. Публицисту „Московских Ведомостей" и „Воскресных Прибавлений" к этим „Ведомостям", 1863. 26. Заметка, 1863. 26. Викази жертв на популярні видання, 1863. Самостійність української мови: 27. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, не сходных с великорусским и польским, 1863. Один із московських фетишів: 28. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью „Куликовская битва", напечатанное в 4 № „Дня", 1864. 29. М. П. Погодину, 1864. 30. Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского, 1864. Про український сепаратизм: 31. Украинский сепаратизм, 1864. 32. Ответ г. Малороссу-Волынцу, 1864. 33. Ответ Малороссу-Волынцу, 1864. Федералізм в Старій Русі: 34. Г. Лохвицкому, 1864. Полеміка з Кояловичем: 35. Лекции г. Кояловича по истории Западной России, 1864. 36. Ответ на ответ г. Кояловича, 1864. 37. „Лекции по истории Западной России" М. Кояловича, 1864, 1865. 37-а. Объяснение, 1865. 37-б Объяснение, 1865. Всеслов'янство і українство: 38. Лист до редакції часоп. „Славянская Заря" Ливчака і Климковича, 1867. 39. Об'яснение, 1867. Малоросія і Росія: 40. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею. 1868. Характер Хмельниччини: 41. Несколько слов о памятнике Хмельницкому, 1869. Полеміка з Г. Карповим: 42. Ответ г. Карпову, 1871. 43. Заметка по поводу недавно изданной в Москве книги под названием: „Г. Костомаров, как историк Малороссии", соч. Геннадия Карпова, 1871. Другий огляд українського письменства: 44. Малорусская литература, 1871. Ще про „дві руські народності": 45. Мое украинофильство в „Кудеяре", 1875. Проти „польської інтриги": 46. Поляки-миротворцы, 1877. 47. Письмо к А. Д. Градовскому, 1877. 48. Последнее слово по

вопросу о примирении Поляков с Русскими, 1877. Ліквідація фонду підручників (передача його на академічну премію): 49. Письмо в редакцию, 1880. В обороні української мови: 50. Малорусское слово, 1881. 51. По вопросу о малорусском слове — „Современным Известиям", 1881. 52. Еще по поводу малорусского слова „Московским Ведомостям", 1881. Про сучасне українство: 53. Украинофильство 1881. 54. Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881, 1882. 55. По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве, 1882. Ще про федералізм в старій Русі: 56. Словечко по поводу замечания о федерационном начале древней Руси. 1883. 57. По поводу книги М. О. Кояловича: „История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям", 1884, 1885.

За Сто Літ, матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академика Михайла Грушевського, книга друга, ст. 327. Володимир Науменко: Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828 р.). Дмитро Граховецький: До біографії І. П. Котляревського. Єремія Айзенштук: Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін. До історії літературних відносин. Володимир Мияковський: Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні). Павло Абрамович та Володимир Гнатюк: Ще про Гейнча (Гінча) (бібліо- та біографічні нотатки). Антін Козаченко: До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні „Діло поміщиків Закревських". Іван Мандзюк: Заборонені сторінки „Статистического описания Киевской губернии" І. І. Фундуклея. Михайло Возняк; З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (листування з Олександром Кониським рр. 1863—1867). Євген Рудницький: „Дело о ношении хлопоманского костюма (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата). Софія Русова: Мої спомини (рр. 1861—1879). Михайло Кістяківський: Драгоманов у Флоренції. Софія Єгунова-Щербина: Одеська громада кінця 1870-х років (спомини). Сергій Буда: Заслання Мик. Вас. Ковалевського (ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського). Олександер Назаревський: Ювілей київського університету і студентські заколоти 1884 р. Іван Франко: „На вершку" (кілька хвиль з життя людей „нічо не заробивших"). Кость Копержинський: До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: „П'ятизлотник" і „На віру". Антонин Дучинський: Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріялами 1901—1905 років. Борис Шевелів: Адреса Чернигівської Української Громади до Фінляндського Сойму з р. 1905. Юрій Циганенко: „Брошюры преступного содержания" — заборона брошури В. І. Василенка в 1914 р.

За Сто Літ, матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття за редакцією академика Михайла Грушевського, книга третя, 1928, ст. 325 Михайло Бужинський: До біографії В. Л. Лукашевича. Михайло Марковський: Енеїда Рачинського. Борис Шевелів: Петиції українських громад до петербурзького комітету грамотности з р. 1862. Михайло Возняк: З письменської спадщини Василя Мови (Лиманського). Наталя Бракер: Микола Федорович Федоровський. Сергій Буда: Українські переклади революційної літератури 1870-х років. Олександер Дорошенко: Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна. Юлій Бер: Лист революціонера-семидесятника. Олександер Назаревський: „Березневий рух" київських студентів 1878 р. Михайло Бужинський: Революційні відозви в 1883 р. на Полтавщині. Ігнат Житецький: „Кіевская Старина" сорок років тому. Софія Русова: Мої спомини (1879—1915). Марія Беренштам-Кістяківська: Українські гуртки в Київі другої половини 1880-х та початку 90-х років. Михайло Мочульський: З останніх десятиліть життя Франка 1896—1916. Антонин Дучинський: З студентських літ Євгена Нероновича. Юрій Циганенко: Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона „Кобзаря". Василь Никитин: З останніх літ життя М. Л. Кропивницького. Олександер Тулуб: Матеріяли до життєпису Володимира Самійленка. В'ячеслав Камінський: Володимир Карпович Дебагорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917—1926).

Первісне Громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської керівниці Кабінету Примітивної Культури, 1928, вип. 1, ст. 184. Розвідки й замітки. Поль Ріве: (Dr. Paul Rive), Вивчення людини (Антропологія). Євген Кагаров: Форми та елементи народньої обрядовости. Кость Копержинський; Господарчі сезони у слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовости).

Валерія Козловська: Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб слов'ян-поган. Катерина Грушевська: До нових матеріялів про первісний монотеїзм. (P. Schebehta, Bei den Urwaldzwergen von Malaya, 1927). Климент Квітка: Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських мелодій. Михайло Возняк: З діяльности Ів. Франка як етнографа (в 10 річницю смерти). Критика й бібліографія. Протоколи засідань.

Первісне Громадянство та його пережитки на Україні, 1928, в. 2—3, ст. 215. Розвідки й замітки. Кость Копержинський: До системи поняттів часу у слов'ян (З історії новорічного циклу обрядовости). Костянтин Штепа: Про характер переслідування відьом в старій Україні. Катерина Грушевська: Два центри етнологічної науки. (З подорожніх вражінь). До питань систематики і термінології в народознавстві: Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклор, подав Кость Копержинський. До взаємин між загальним і спеціяльним народознавством, подала Катерина Грушевська. Климент Квітка: До вивчення побуту лірників. Василь Прус: Матеріяли до вивчення побуту лірників Чуднівського району. Василь Денисенко: „Шлюбний ритуал та обряди на Україні" Хв. Вовка у першій — болгарській і другій — французькій редакції. Іван Брик: Міжнародній з'їзд у справі народнього мистецтва в Празі. Критика й бібліографія. Протоколи засідань. Додаток до протоколу: Оголення при чаклуванню, подав В. Чернишов.

Ювілейний Збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського, з нагоди шісдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности, I (Збірник Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук, № 76),— у Київі, 1928, ст. XII+492. Палеонтологія і мистецтво. 1. Die ethnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen. Tocharer und Hettiter, von Osvald Menghin, Prof. für Urgeschichte an der Universität in Wien. 2. Проф. Пилип Клименко (Київ). Золота фібула з Дебальцева. 3. Проф. Микола Макаренко (Київ). Ніженська фібула. 4. Валерія Козловська (Київ), Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині. 5. Prof. Lubor Niederle (Praha). Slovanská záušnice. Катерина Мельник-Антонович (Київ). До археологічної статистики степової Полтавщини. 7. Валентин Шугаєвський (Київ). Що таке „канак". 8. Д-р Ярослав Гординський (Львів). Рукописний ірмологіон 1695 року з ілюстраціями Григорія Залеського. 9. Павло Попов (Київ). До іконографії письменників XVII в. Мелетія Смотрицького та Йосипа Вельямина-Рутського. 10. Петро Смолічев (Чернігів). До історії порцелянового виробництва на Чернигівщині. 11. Проф. Степан Таранушенко (Харків). До питання про ранні акварельні портрети роботи Тараса Шевченка. 12. Борис Пилипенко (Харків). Нові печери. II. Історія України. 13. Проф. Борис Варнеке (Одеса). Легенди про походження скитів. 14. Проф. Василь Ляскоронський (Київ). Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI сторіччя. 15. Михайло Істомін (Київ). Печерське та його старовина. 16. Д-р Мирон Кордуба (Львів). Де лежав старовинний город Хмелів. 17. Д-р Осип Пеленський (Львів). Ряшів, західня твердиня Галицької держави. 18. Федір Петрунь (Одеса). Східня межа великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя. 19. Проф. Володимир Пічета (Менськ). Крестьяне тяглые во второй половине XVI века в великом княжестве Литовском. 20. Проф. Микола Петровський (Ніжень). З легенд Хмельниччини. 21. Проф. Андрій Яковлев (Прага). „Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року. 22. Володимир Щербина (Київ). До питання про статті Богдана Хмельницького. 23. Д-р Василь Герасимчук (Львів). Смерть Івана Виговського. 24. Проф. Олександер Грушевський (Київ), Універсали та грамоти лівобережним ратушам у XVII в. 25. Проф. Володимир Пархоменко (Дніпропетровське). До питання про політику гетьмана Самойловича. 26. Василь Дубровський (Харків). Про гилянський похід 1725 року. 27. Д-р Богдан Барвінський (Львів). До побуту Ганни Орликової в Станиславові. 28. Микола Горбань (Харків). Два листи лейденського студента українця 1763 року. 29. Акад. Микола Василенко (Київ). „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ", як джерело до історії державного права України XVIII віку. 30. Іринарх Черкаський (Київ). Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною. 31. Проф. Осип Гермайзе (Київ). Епізод з Коліївщини 1768 р. 32. Олексій Баранович (Київ). Панське

господарство в Ключі Володимирськім за часів Коліївщини. 33. Проф. Павло Клепатський (Полтава). Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело. 34. Анатолій Єршов (Ніжень). До питання про час написання „Исторіи Русовъ", а почасти й про автора її. 35. Катерина Лазаревська. (Київ). Київська реєстрова корогва та наполеонівські війни в Європі (1806—1807 рр.). 36. Проф. Дмитро Яворницький (Дніпропетровське). Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий. 37. Михайло Корнилович (Київ). Печатки 16 київських цехів XIX віку й характер символіки на них. 38. Володимир Міяковський (Київ). Кирило-Методіївці в археографічній комісії. 39. Проф. Михайло Слабченко (Одеса). Доброчинці й вихованці. 40. Проф. Андроник Степович (Київ). До діяльности „Временной комиссіи по прекращенію обязательныхъ отношеній крестьянъ къ помѣщикамъ въ Юго-Западномъ Краѣ". 41. Олександер Рябінін-Скляревський (Одеса). З революційного українського руху 1860-х р. 42. Микола Ткаченко (Київ). М. І. Зібер у Київі (1864—1876). 43. Олексій Сімзен-Сичевський (Київ). Давні київські фотографи та їхні знімки старого Київа. 44. Проф. Олександер Попов (Київ). До історії української мануфактурної торговлі. 45. Леонид Добровольський (Київ). Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського. 46. Володимир Романовський (Київ). Сторінка з недавнього минулого. III. Всесвітня історія. 47. Frühmittelalterliche und spätantike Wirtschaft von Alfons Dopsch, Professor an der Universitat in Wien. 48. Fulgentius in the Carolingian age b. M. L. Laistner (M. A. Cambridge), Professor of Ancient History in Cornell University U. S. A. 49. Проф. Осип Ванштейн (Одеса). Тенденційність флорентійських хроністів в освітленні Гвельфівського перевороту 1267 р. 50. Iourij (Iourg) Koriatovič prince Lithuanien et la Moldavie, par prof. P. Paniatescu (Bucarest). 51. Проф. Алексей Покровский (Ніжень). К истории общенародных повинностей.

ВІКТОР НОВИЦЬКИЙ.

ДАВНЄ ЛУКОМОР'Я [1]).

Та Русь, що перша заманіфестувала була перед культурним світом своє існування, чиє ім'я не тільки будило острах у сучасників-чужоземців, ба й змусило вписати себе в літописи, що, на щастя, збереглися до наших часів, лежала на півдні, по-над морем. Це факт загально визнаний, але він-же породив загадку про Поморську Русь. Загадка ця тим складніша, що ця Поморська Русь була першою — що-до часу — вістівницею імени Руси взагалі; згодом це йменння вже не сходило з сторінок літописів, але сама вона незабаром перестала існувати. Вона неначе й з'явилася перед нашими очима тільки на те, щоб вимовити ім'я Руси, що представником, носієм його з неменшим правом зробилася згодом північніша наддніпрянська Русь. Ця Русь потрапила скупчити безліч племін під верховенством Київського великокнязювання, вона своєю грізною силою, голосною славою затушовує й заступає Поморську Русь, і та незабаром заникає й зовсім сходить з історичної авансцени [2]). Наддніпрянська Русь не тільки в міжнароднім маштабі розгортає перед нами свої сили та міць, але й у внутрішнім ході руського життя, протягом усенького X ст., вона являється тим ферментом, тим початком, що творив та скеровував державність. Як великі, широкі та буйні води старого Дніпра на путі своїй втягають у себе численні допливи, так і руські племена тяжіли в цей період до славних гір київських. А втім, за основну причину, що вабила всі ці племена до Київа, треба вважати тягу до моря. Русь Київська перемагає пороги та степ, щоб вийти до Чорного моря. Та під цим ніби невпинним, суцільним існуванням Руси ховається заникання властивої Поморської Руси, що відступає свої землі та першенство на морі київським дружинам. Але уважливо читаючи та студіюючи пам'ятки, переконаємося не тільки в тому, що окрема Поморська Русь існувала. Ми дізнаємося, що в той період, у ту цікаву для нас історичну добу, надто-ж у X ст., ця Поморська Русь посідає вже не всю ту територію, яку, гадають, вона обіймала була, а саме все північне узбережжя Чорного та Озівського морей, — трохи чи не до самого Дону, посідає лиш невеличкий, порівнюючи, західній кут розлогого Помор'я. От чому, простудіювавши відомості про Поморську Русь IX—X століть та вилучивши її, як одну з окремих руських земель, ми мусимо одмовитися від розвязання поморської проблеми в усім її обсягу, на користь значно вужчого, але зате

[1]) Цю статтю редакція вважає за дискусійну.

[2]) Великокнязювання термін умовний (мій) — під ним я розумію складну систему князювань, що тією чи иншою мірою залежали від Київського князя.

й обґрунтованішого питання про Лукомор'я. Давнє Лукомор'я IX—XII століть — це тільки уламок, окрушина колишнього старовиннішого та могутнього Помор'я. В X-ім, почасти вже IX-ім, віках Лукомор'я стає об'єктом київських зазіхань. Але, переставши існувати як окрема одиниця, втративши свою самостійність, Лукомор'я з своїм островом та Тмутараканню, починає разом із тим де-далі більш та більш утягуватися у вир загальноруського життя. В історії Лукомор'я ясно зазначається чотири періоди. До першого належить доба улучської племінної землі, що відходить десь далеко в давні-предавні часи: і наші, і чужоземні джерела згадують про неї лиш на те, щоб оповісти, як її розгромлено до пня й знищено. Закінчення цієї доби можна навіть точно датувати. Літописна звістка, що Ігор „премучи" уличів у 914 році, є коротка, але безсумнівна історія, як загинула Улучська земля [1]). Розмірно невеличкий період між 914 та 988 рр. цілком заслуговує на те, щоб визнати його за важливий етап в історії Лукомор'я. В цей другий період, що починається по тому, як Ігор Київський розгромив Улучську землю, і закінчується походом Володимира — ще поганина — на землю Корсунську, останки погромлених улучських сил, треба це визнати, утворили чималі вільні ватаги войовників на славнім Руськім острові. Тут розгортається дуже цікава сторінка руської історії. Цей незначний з першого погляду відламок боротьби Київа з Улучською землею зробився, безперечно, за не аби-яку основу для утворення найвойовничішого руського пограниччя — Тмутаракани. Доля Руського острова нерозривно звязана з долею бунтарської Тмутаракани. Цей притулок усіх ізгоїв, ця повсякчасна загроза київському великокнязюванню, ця загадкова Тмутаракань двічі брала гору над традиційним політичним ладом, не раз мстилася за походи Ольжині, за кривди Ігореві, за загибель землі Улучської... В свій четвертий період Лукомор'я стає Половецьким.

Зазначені періоди до певної міри являються умовним розподілом зібраного в нас матеріялу. Цілком можливо, що Руський острів, як військова база, існував і в період Улучської землі, без ніякого сумніву, почасти зберігши своє значіння в Тмутараканську добу. Наведений розподіл матеріялу на історичні періоди — почасти суто-зовнішній засіб дослідження, що чималою мірою окреслюють географічні відміни. Лукомор'я значна територія і проти неї острів — власне Джарилгацька коса — тільки частина цієї території. Але ця частина, що, мабуть, відгравала чималу ролю вже в період Улучської племінної землі, починає відгравати свою власну самостійну ролю вже по занепадові Улуччя. Місто Тмутаракань стояло або просто Джарилгача, на місці сучасного Скадовська, або — правдоподібніш — на самім острові. Цілком можливо, що, за часів арабського опису цього острова, на нім уже було місто Тмутаракань. Проте ми відрізняємо ці два останні історичні періоди Лукомор'я, вважаючи на ту відмінну ролю острова (з Тмутараканню) до 988 р. та Тмутаракань (на тім-же острові) по зазначенім році. Я розумію те, що центр інтересів острова пересунувсь, і вир загальноруського життя захоплює його де-далі більше. Острів — це вільні ватаги морських піратів, Тмутаракань — це вільні

[1]) Заперечення Шахматова що-до правдивости цієї дати має суто-формальний характер,

ватаги степових наїздців. Інтереси піратів — береги Понта та Каспія, інтереси степових наїздців — Сіверщина та Залісся. Ми не можемо вважати себе зовсім вільними від долі всіх істориків-дослідників — перебувати під владою тільки тих відомостей, які збереглися до наших часів. Нечисленні ясні крапки, нам відомі, можуть бути зірками різними завбільшки в безмежній темряві давньої давнини. Тим пильніш, тим уважливіш повинні ми студіювати ці ясні зірки на „Чумацькій дорозі" нашої історії, що стелеться перед нами і на якій невиразно позначається земля Улучська, таємничо мріє Руський острів, але яскраво, хоч і нерівним сяйвом палає Тмутаракань.

I.
УЛУЧЧЯ.

Опис країни. Місцевість, де лежало Лукомор'я, що належало Русі, являє собою півострів. З півночи його обмивають долішній Дніпро та лиман, з півдня Каркінітська затока Чорного моря та почасти Сиваш; західнім своїм поконеччям уганяється він теж у Чорне море. Від цього півострова тягнуться три довгі коси. Кинбурнська коса вганяється далеко в море в північно-західнім напрямку, відмежовуючи з півдня Дніпровий лиман. Нижче в тім-же напрямку лежить Тендровська коса. В протилежнім напрямку витикається в море, власне в Каркінітську затоку, — коса Джарилгач, що простягнулася, як по шнурочку, в одній лінії з Тендером. Отже, разом із порівнюючи вузьким поконеччям самого півострова, ми маємо ще три менших луки моря, через те цю місцевість, що лежить „у луки моря", певно можна називати „Улучьєм" — „Лукоморьєм" [1]). На північнім узбережжі Чорного та Озівського морей Дніпрово-Каркінітський півострів виразно визначається своїми розмірами та химерними обрисами берегів з трьома косами, що далеко вганяються в море.

Через Лукомор'я йшов Залозний (а може й Соляний) торговельний шлях. Беручи на увагу, що дуже часто до всякої чужоземної звістки про нашу старовину можна підшукати відповідне свідчення в нашому літопису, ми не можемо не звязати вказівки Костянтина Порфірогенета про шлях херсонітів із Руси до себе в Херсонес через Крарійський перевіз із оповіданням літопису про Залозну путь. По-над двісті років відділяють першу звістку від другої, проте, гадаю, що саме це не відкидає наші порівняння. Візантієць (Костянтин Порфірогенет 930 р.) безперечно має на думці путь суходолом із Руси на Херсонес. Очевидячки, цей шлях із Руси спочатку йшов правим берегом Дніпра. Перетявши Рось, шлях цей де-далі все більш заглиблювавсь у степ. Нижче од порогів, десь коло сьогочасного Кічкаса, був перевіз на лівий берег Дніпра, тотожній, мабуть, із літописним „Протолч... бродом" коло Хортиці [2]). А як він ішов далі на Херсонес? Треба гадати, що він ішов або через Арбат-

[1]) Порівн. Н. П. Барсовъ, Очерки русской исторической географіи. Географія Начальной Лѣтописи. Варш. 1885, ст. 97. А. А. Шахматовъ, Древнѣйшія судьбы русскаго племени, Петроградъ 1919, 31 і д.. М. С. Грушевський, Історія України-Руси, I, Львів 1904 р., ст. 177 та пр. I.

[2]) Іпат. літ., ст. 496.

ську стрілку, перетинаючи східню периферію Лукомор'я, або через Перекіп. Та хоч-би де він був, те, що існував шлях суходолом із Руси до Херсонесу десь близько половини X ст., не викликає жадних сумнівів. Цим шляхом, як оповідає Костянтин Порфірогенет, користувалися головно — як не виключно — самі херсонесці та печеніги. Про Русь у цім випадку візантієць не каже нічого, і ми маємо певну підставу припустити, що за цих часів Русь переважно користувалася Дніпровим, докладно описаним у вінценосного письменника, шляхом. І от більш як через 200 років згодом наш літописець під 1168 роком зазначає, що коло Канева чекають князі руські, „дондеже взиде Гречник и Залозник". Цей „Гречник", без ніякого сумніву, нащадок описаної в Костянтина Порфірогенета Руси, що їхала своїми однодеревками до Царгороду. Але хто-ж такі оці „Залозники"? Звичайно пояснюють „Залозну путь" так, що це „путь за лозами", але нам здається, що це поясніння нічого не пояснює. Коли ми тут маємо правильне слововиведення, то цілком незрозуміло, який сенс був у цій путі за лозами, хоч-би він був, як багато дехто думає, суходолом, або — як гадає Бурачков — водою. Ще менш можемо погодитися з думкою, буцім „залозна путь" означає „залізну", від краму, що нею везли. Тут і сама мета шляху — залізо, а разом із тим і саме слововиведення не можна прийняти. Зрештою можна-б трактувати залозну путь, як залізну, але в цілком иншім розумінні. В XII — а можливо й в XI вв. — це була справді залізна путь. Тому, що грецький шлях водою XII ст. із шляхом Руси до Царгороду, що його описав Костянтин Порфірогенет, тотожні — найправдоподібніш убачати в „залозній путі" XII ст. згаданий у Костянтина Порфірогенета шлях із Руси на Херсонес. Мирний та безпечний у X ст. для самих печенігів та союзних з ними херсонітів, в XI та XII ст. шлях цей для Руси був сповнений усяких небезпек. Тут Русі часто доводилося посовуватися, захищаючись „от желѣзных великыхъ пълковъ Половецкыхъ"; це змушувало наших предків уживати систему засідок, залог, ставати „на залозе". Відомо, що й грецьку путь, навіть тоді, коли перебувала вона в найкращому становищі, не раз прокладали з мечем у руках. Немає дива, що те саме, якщо не в більшій мірі, роблено й на путі суходолом, та ще в XI та XII ст. Чому-б, справді, не від цього повстати і самій назві пути — „пути залозної"? На оборону гречників від степових кочовиків київські князі посилали воєвод у насадах. Що повинні були робити загублені в дикім степу залозники, коли-б їх нагло були напали степові кочовики? Найприродніш припустити, що вони оборонялися-б „на залозе" [1]).

Пересічен, Олешшя. Територія Улуччя — Лукомор'я могла зовсім вільно вмістити значне плім'я [2]). А положення його між Долішнім Дніпром, Степом та Таврським півостровом відбивається дуже на долі Лукомор'я й особливо відтінює те важливе значіння, яке ця територія могла грати в історії Руси,

[1]) Порівн. „Лѣтопись Самовидца" Київ 1878 р. „войска наши козацкие стояли коло Днѣпра на залозе от татар" (р. 1689, с. 177). „Того жъ року до города Самари козаки на залогу чергою полками ходили по чверти року..." (р. 1690, с. 179).

[2]) Порівн. П. Бурачковъ, О Запискѣ Готскаго топарха, Журн. Мин. Нар. Просв.; 1877, VIII, с. 223.

Степу та Корсуня. Як-раз тут, коло луки моря, треба шукати землю Улучську (Улицьку) з далеко висунутим на північ містом Пересічнем. З літопису не видко, щоб Пересічен був головним містом Улучської землі, але без ніякого сумніву це було дуже укріплене місто, коли воно так довго й уперто оборонялося. Можна припускати, що Пересічен і завдяки умовам місцевости, і завдяки значінню своїому був ключем Грецької пути та Карійського перевозу, який Київська Русь кінець-кінцем здобула, хоч і не на довгий час... Бо тільки припустивши, що Пересічен був на місці, де „пересічувалися", перехрещувалися Грецький та Залозний шляхи, або в кожному разі, коло північних меж Лукомор'я, можна цілком пояснити собі, чом так завзято й так незвичайно довго облягала це місто Київська Русь [1]). Не дурно-ж острів Хортиця — цей традиційний протягом усієї руської історії ключ до воєнних степових операцій, — став місцем першої Січи Запорозької, яка згодом усе далі й далі посовувалася до Дніпрового лиману — до луки моря. Тут, недалечко від лиману, треба шукати стародавнє руське Олешшя.

Наші найстарші літописові звістки про Олешшя починаються тільки наприкінці XI та з середини XII століть, з доби Тмутараканщини та Половеччини. Про місто Aleska коло Дніпрового гирла згадує в середині XII ст. Идрісій. Але з певністю можна припустити куди більшу давність цього міста, і ми гадаємо, що воно існувало вже за часів Улучської землі. Між Кічкасом та Дніпровим гирлом на середньовічних мапах стоїть ім'я Elexe, Elice, Ilicis; ці назви відповідають імені Дніпра, як це потверджує Кречмер, р. Конці за Бурачковим. Бурачков зазначає, що коло с. Кардашинки, в місцевості, яка, гадає він, і зветься на середньовічних мапах „Elice", — „...Р. Конка і її береги засіяно білими та жовтими ліліями, отже й назва „Flor de lix" повинна стосуватися до цієї місцевости..." [2]). Проте шановний тлумач портоланів Кречмер відносить „Flor de lix" до Тилігулу, — місцевости, що лежить за 45 верстов на північний захід від сучасної Одеси [3]). Та як там не єсть, у цій назві не можна не бачити відзеркалення природніх властивостей усієї місцевости на долішньому Дніпрі. Цікаво зазначити, що давній описувач Руси перс Ahmed de Tous, що жив у середині XII ст., оповідаючи про те, що Русь живе на півострові, який відзначається своєю вогкістю, звернув увагу на квітку, яка там росте: він називає її „білою квіткою, яка погано пахне" [4]). Мені здається, що під цим півостровом можна розуміти наше Лукомор'я з його багнистою р. Конкою. В цій білій квітці, що погано пахне, не можна не вгадати болотяної лілії. Треба гадати, що така незначна річ, як квітка, могла притягти особливу увагу

---

[1]) Порівн. Ламбинъ, Славяне на Сѣверномъ Черноморьѣ. Ж. М. Н. Пр. 1877 р. VI, с. 245, а так само В. А. Пархоменко, У истоков русской государственности (VIII—IX вв.). Л. 1924 р. с. 52; звужене місце річки — див. Бурачковъ, Ibid., с. 219.

[2]) П. Бурачковъ, О мѣстоположеніи древняго города Каркинитиса. „Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн.", т. 9, Отд. I, с. 50.

[3]) Kretschmer Konrad, Die italien. Portolane in Veröffentlichungen des Instituts für Meeres Kunde... Heft 13, Februar 1909. Berlin с. 642.

[4]) Hammer, Sur les origines Russes. Extraits des manuscrits orientaux. St. Petersbourg 1827, с. 37. — „une fleur blanche mal sentant".

як перса XII ст., так і европейського картографа приблизно тих самих часів, тільки тому, що їх, цих лілій, там сила-силенна; це потверджують і сьогочасні нам уже вчені. Тому мало не цілком певно можна сказати, що Ahmed de Tous казав про наше Лукомор'я.

Водяні шляхи. Чорна долина. У південно-західній частині Лукомор'я лежить Чорна долина, що простяглася з півночи на полудне і через Вертутин (за Бруном, за мапою — Вершунин) яр з'єднується з р. Каланчаком, який впливає в Джарилгацьку затоку. Западиною, що проходить повз сіл Чернявки та Балки (на схід від них), Чорна долина з'єднується з гирлом Дніпра, який, до речи, від зазначеного місця відхиляється на південний захід. Чорна долина дуже багниста; дістала вона свою назву від річки Чорної, яка пливе нею. Инакше звуть цю долину просто „Чорна" [1]). Підчас водопілля, коли Дніпро та Конка широко розливаються на цілі верстви, Чорна річка може очевидячки виглядати справжньою відногою Дніпра, що проходить через Вертутин яр та Каланчак до Каркінітської затоки. Повідь, як відомо з історії річок, буває не тільки в певний час року. Бувають, так-би мовити, цілі історичні періоди зміни поводи, або великої води, та мілковіддя, або малої води, річок. Отже дуже ймовірно, що навіть найбільша найдужча повідь долішнього Дніпра в наші часи не дасть нам виразного уявління про надмір води в зазначеній у нас „Чорній" віднозі Дніпра в давнину. Є дані, і дуже поважні, які дають підставу визнати, що тут у старовину, була справжня річка. Принаймні инакше навряд чи була-б зазначена на мапі Річчі Цаноні річка Кара-дереси, як це потверджує Брун, „явно тотожня" із Чорною, „над водами" якої (Чорної річки) в 1682 р. на путі з Перекопу до Кізікермен ночував царський посланець Зотов [2]). Згадується також Чорна річка в реєстрі 1697 р. [3]). Тут, мабуть, протікав стародавній Геродотів Гіпокірис, що з'єднував Дніпро з Каркінітою. Але треба гадати, що і за часів Костянтина Порфірогенета не тільки Чорна річка була, без ніякого сумніву, повноводіша, — а можливо і значно довша, — але і Вертутин яр, що з'єднує Чорну річку з Каланчаком, був безумовно відногою, — хоч може й невеличкою, — Дніпра. Ця віднога як не зовсім була злучена з Чорною річкою, то, мабуть, відокремлювалася від неї дуже невеликим порівнюючи, межиріччям чи вододілом. Але точно встановити, як воно було справді в X—XII ст., певна річ, навряд чи пощастить [4]). Та сама можливість того, що Дніпро міг водою сполучатися з Каркінітою через Чорну річку, хоч би в загальній формі, це досить міцна підстава для зрозуміння низки відомостей Костянтина Порфірогенета. Здається, цей автор гадав, що зазначена в нас водяна смуга — віднога Дніпра, що самостійно впливає до Каркінітської затоки. Це насамперед видко з його твердження, що Дніпро „тече поблизу найпівнічнішої частини Меотиди".

---

[1]) Słownik Gieograficzny królewstwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich, t. II. Warsz. 1881, c. 738 пр.

[2]) Ф. К. Брунъ, Черноморье, ч. II, с. 48. Зап. Новор. Ун-та, т. XXX.

[3]) Величко Самоилъ, Лѣтопись событій в Ю.-З. Россіи III. Київ 1855 р. с. 472, лівий стовпчик.

[4]) Порівн. Іпат. літ. с. 4, — про те, що Дніпро впливає до моря „треми жерелы".

Потім він-же вважає, що віддалення між Дніпром та Каркінітою дорівнює чотирьом милям; це стає зрозумілим, коли взяти на увагу віддалення від гирла Каланчака до Каркініти через Джарилгацьку затоку, куди ця ріка безпосередньо впливає [1]). Инакше це неможливо собі з'ясувати, бо коли-б узяти справжнє гирло Дніпра — навіть уважаючи за нього і лиман, — то все-ж-таки віддалення до Каркінітської затоки занадто велике, — хіба що припустити, що Каркініта підходить до самого лиману. Але тоді ні про яке віддалення — навіть найменше — не може бути й мови, бо в такім випадку ми припускаємо, що умовний Дніпро межував з умовною-ж Каркінітою

Острів Евферія та морські шляхи. Наш висновок зміцнює вказівка Костянтина Порфірогенета, що Київська Русь, пливучи до Царгороду, спускається Дніпром і допливає до лиману, де є острів Евферія. Тут Русь зупиняється на довгий час, днів на двоє-троє. Таке довге перебування на острові обумовлювалося потребою встаткувати однодеревки. Деякі вчені висловлюють свої сумніви, щоб такою гаванню була Березань, бо це кам'янистий безлюдний острів без усякої рослинности. Зазначені причини змусили вчених уважати за острів Евферію чи то Кинбурн, чи то Тендру [2]). Погоджуючися з загальними думками що-до цього, ми все-ж-таки гадаємо, що за острів Евферію найправдоподібніш буде визнати Джарилгач; він лежить між затоками Джарилгацькою, що легко могла видатися лиманом [3]), та Каркінітською, недалеко від річки Каланчака. Дальший наш виклад цілком усвідомить наведені факти та міркування, коли ми з'ясуємо, яку ролю відіграти випало Джарилгачеві. А поки зазначимо досить важливе, очевидно, значіння Джарилгача, як станції, що від неї Русь вирушала в море [4]). Від цієї станції йшло три шляхи. Один східній — через Перекіп, Озівське море, Дін та Волгу — до Каспійського моря; другий, південний, — уздовж Таврійського побережжя, повз зазначених на італійських портоланах Рософар та Росинос до Херсонеса: третій — південно західній, повз гирл Дніпра, Дністра та Дунаю, — до Царгороду. Що-до перших двох шляхів, — східнього та південного, — можна наочно впевнитися, що путь до них із Дніпра через Чорну долину — безперечно найкоротший, отже руська морська станція на Джарилгачі лежала на найкоротшій путі до Каспія та Херсонеса. Зате цього не можна сказати про путь до Царгороду. Здається дивним з першого погляду, чому-б це Русі ухилятися від простого шляху до Царгороду в бік Джарилгача. Проте насамперед треба зазначити, що коли напрямок через Чорну річку не скорочує пути до Царгорода, то разом із тим навряд чи на багато робить його довшим; а мати спільну базу з иншими шляхами це велика без ніякого сумніву перевага цього пункта. Це тим правдоподібніш, що окрім наведених доводів на користь можливости такої пути,

---

[1]) Костян. Порфірогенет („Багрянородный"), розд. 42, с. 152 (Чтен. О-ва Исторіи и Древ. Рос. 1899, кн. 1, отд. III).

[2]) Бурачковъ, О мѣстоположеніи древняго г. Каркинитиса, с. 42.

[3]) Семеновъ, Географ.-статист. Слов. Рос. Имп., ч. II, с. 49 — Про лиман, що ще не так давно був коло Джарилгача.

[4]) Джарилгацька сага зовсім безпечна від усяких вітрів (Семеновъ, cit.).

в творах Костянтина Порфірогенета ми знаходимо на це безпосередню вказівку. Там просто зазначено, що руські однодеревки, залишивши позаду себе гирло річки, лиман та острів Евферію, — пливуть далі до річки Дніпра [1]). Я не можу, певна річ, не вважати за можливу помилку в рукопису і був-би ладен прийняти Дніпро в читанню за Дністер, як це робить Ласкін. Але в цім випадкові навряд чи це було-б слушно. Дослівне читання пам'ятки, гадаю, ближче до істини й більш відповідає духові історичної критики, яка повинна зважати на сукупність усіх даних. А тут, у цім випадку далі оповідається, що від Дніпрового гирла Русь спокійнісінько пливе собі до річки Білої — царгородського гирла Дністра. Навряд чи можна припустити, щоб Русь зупинялася — згідно з думкою Ласкіна — коло „Дністра", себ-то, в данім випадку — коло Очаківського гирла цієї річки, щоб зараз-же знову зупинитися коло другого головного гирла — Білого або Царгородського. Бо Кост. Порфірогенет оповідає тут про перервання пути, — постоянку, з метою перепочинку. Вони зрозумілі коло Евферії-Джарилгача, коло Дніпрового гирла (власне коло західнього поконеччя Тендри), коло Дністра (точніш, коло головного його гирла — Царгородського), коло Дунаю, — себ-то пропливши верстов 100—125. Вони природні на зазначених дистанціях, близьких до норми денного плавання за давніх часів, але цілком безглузді на такім малім віддаленню, як між обома відногами Дністрового гирла; разом із островом, який їх ділить, вони навряд чи мають загалом 6 верстов завширшки [2]).

Наведені в мене дані правдоподібніші для визнання річки Чорної за Дніпрову відногу, — ніж припущення Ласкіна, ніби Костянтин Порфірогенет уважає за відноги Дніпра ріки Вовчу та Кальміюс [3]). Цілком безпідставне припущення, надто коли взяти на увагу ворожий степ, а так само й те, що для однодеревок Чорна протока чи віднога у кожному разі не могла робити якихось перешкод, так само, як і невеличкий волок між Чорною долиною та Вертутиним яром.

Захованість від степу та моря. Неприступність Лукомор'я для степових кочовиків виразно зазначають описи Костянтина Порфірогенета. Місце Крарійського перевозу, де стріли печенігів могли долітати до човнів Руси, і було тим місцем, де, як зазначає Костянтин Порфірогенет, збиралися печеніги, щоб нападати на Русь. А втім цікава дуже і вказівка К. П. двома рядками вище, що через цей перевіз не тільки йдуть херсоніти з Руси, але і печеніги на Херсон [4]). Можливе припущення, що автор має тут на думці не тільки печенігів, що їхали з Руси, але разом і тих печенігів, які сиділи на захід від Дніпра. І, видимо, не тільки порівнюючі вигоди Крарійського перевозу змушували західніх печенігів подорожувати до Херсона саме через цей перевіз. Принаймні з тексту можна зробити безпосередні висновки, що тільки цією дорогою, тільки цим — північним для печенігів — перевозом вони й могли

[1]) Кост. Порфірогенет, ibid., розд. 9, с. 74.

[2]) XLVII Херс. Губ. изд. Ц. Стат. Ком. М. Вн. Д. СПБ. 1868, с. XVII. Порівн., Беккеръ, Берегъ Понта Евкс. Одесса 1851, с. 19.

[3]) К. П., ibid., розд. 42. прим. 660.

[4]) Кост. Порфірогенет. Ibid., обидві вказівки на с. 73.

користуватися, не наважуючися робити це в південніших пунктах. З дальшого оповідання К. П. ми бачимо, що вже таким неприступним для печенігів місцем, яке проте безпосередньо підходило до Крарійського перевозу, був острів св. Григорія, сучасна Хортиця, з своїм священним дубом, під яким Русь робила врочисті офіри божествам. Окрім того, що до врочистих офірувань спричинявся тут і священний дуб, — я вважаю, що це робилося головно от чому: тут Русь почувала себе вже вдома, у себе, бо звідси, треба гадати, починалося Лукомор'я. За довід, який не можна заперечувати, править вказівка самого К. П., що, як він каже, від цього острова Русь уже не боїться печенігів, аж поки не досягне річки Селіни (Сулина — гирло Дунаю). І дальше оповідання К. Порфірогенета цілком потверджує все тут сказане. Випливши з Дніпра до лиману, Русь спочиває, очевидячки, в цілковитій безпечності на острові св. Евферія (Джарилгачі). Така сама спокійна, безпечна зупинка Руси була коло Білої річки — царгородского гирла Дністра. А зате вже звідси, каже він, аж поки вони не обминуть річку Селіну, їх переслідують печеніги. І коли, як це часто трапляється, море викине однодеревки на берег, усі вони висідають, щоб разом дати опір печенігам. Від Селіни-ж нікого не бояться, дійшовши до Болгарської землі, ввіходять у гирло Дунаю.

Стає цілком зрозуміло, що Русі загрожувала знову небезпека тільки підчас переходу між Дністром та Дунаєм, де їм доводилося плисти недалеко від узбережжя, і вітер легко міг пригнати руські однодеревки до берегів. Цього не можна сказати про перехід від Дніпрового гирла (коло Тендера) до Дністра, де Русь пливла більш чи менш далеко від берегів.

Чим-же можна пояснити інертність печенігів на всім величезнім просторі пути від Хортиці до Тендера? Чому і сами вони не переїздили, навіть із мирними замірами, через Дніпро, а тим більш не нападали на Русь нижче за Кичкас? Що-ж це не дозволяло степовим кочовикам навіть мирно переходити через Лукомор'я, не кажучи вже про наскоки на нього? Треба гадати, що заваджала степовим грабіжникам робити це та сама перешкода, яка заваджала і грецькій могутній флоті, її „дромоніям" та „аграріям", з боку Каркінітської затоки, якою проте Русь могла, як зазначає сам К. П., безборонно їхати з Дніпра до Озівського моря, очевидячки, через Перекіп [1]). Отже Лукомор'я і з боку степу, і з боку моря було захисним, схованим притулком, місцем. Цілком слушно каже Бурачков, що „Дніпровський повіт (наше Лукомор'я. *В. Н.*), відокремлений від Херсонської губерні лиманом, являє собою мало не острів, що лежить на лівім боці Дніпра, на бік, від битого шляху, яким переходили до Дунаю нові зайди". Ця географічна особливість Лукомор'я, зазначена в Бурачкова що-до давніших часів, очевидно існувала і в добу, що ми її студіюємо.

З нашого літопису ми знаємо також, що за сорок років по тім, як К. П. описав путь Руси до Візантії, а саме 972 року, Святослав, повертаючися з Болгарії й наблизившися до Дніпрових порогів, мусів відступити під натиском печенігів, що були коло тих порогів. Літописець оповідає, що він

[1]) Докладніш про це далі: де буде мова про руське море.

„возвратися вспять до устья Днепрскаго, и ста зимовати в лузѣ моря и на Белѣ берегу". В данім випадку не так важно доправлятися, що тут безперечно треба читати не „в лузѣ моря", а „в луцѣ моря", „в Лукоморью" [1]), що це тут просто помилка. Нам досить вказівки, що Святослав справді захистився від печенігів коло Дніпрового гирла, на морському березі. Проте, як відомо, Святослав все-ж-таки потім загинув коло Дніпрових порогів від руки печенігів, пробиваючися до Київа.

Арабські відомості про „Арту". Схованість, захисність Лукомор'я потверджують арабські оповідання про неприступну Арту. Абульфеда, який базується на старовинних джерелах, точно зазначає, що ця Арта тягнеться до грецьких провінцій, але лежить на північ від них: — „Les Russes d'Arba s'etendent jusqu'aut (anciennes) provinces grecques, et se trouvent aut nord par rapport à elles" [2]).

Очевидячки під грецькими провінціями треба розуміти Корсунь, Боспор та Клімати, що територія їхня справді могла була доходити до нашого Лукомор'я [3]). Коли вважати за Лукомор'я побережжя на захід від долішнього Дніпра, як це багато дехто й робить, то ніяк не можна визнати, що Арта доходила до грецьких провінцій. Коли-ж за Арту вважати Таманський півострів, що теж багато людей визнають, то ця Арта що-до сусідньої грецької провінції Боспору лежала-б на схід [4]). Очевидно, що лиш ототожнюючи Арту з нашим Лукомор'ям ми знаходимо позитивну відповідь на питання, де-ж саме лежала ця країна. Перехресною перевіркою цього твердження буде вказівка того-ж Абульфеди, що Арта лежить між Хазарією та великою Болгарією, — „La situation d'Arba est entre les Khozares et les grands Bulgars" [5]). Даремно коментатор Абульфеди Reinaud бачить тут волзьких булгар. Найкраще збиває цю думку свідчення самого Абульфеди, де оповідається про данину, що її наклала Арта на Болгарію, яка межує з ромеями — Візантією. Ясно, що, тримаючися текста Абульфеди, треба вважати, що Арта лежала між хазарами та дунайськими болгарами. Це, певна річ, не означає, що територія Арти була по сусідству з болгарами дунайськими, як вони, ці дунайські болгари, були сусідами ромеїв-візантійців (étaient limitrophes); проте море, що відділяло Арту від цих болгар, разом із тим давало змогу і ближчого стикання з ними, ближчих зносин. Ідрісій каже, що до Арти від Kokianah — Куяби, цього загально-визнаного в науці Київа, чотири дні пути. Від Київа, вниз Дніпром, за такий час можна доїхати навіть на веслах — вже не кажучи про вітрила, — приблизно до району

---

[1]) Архангелогородскій лѣтописецъ 852—1598 г., Печат. Моск. Тип. 1781 г., сс.. 21—22 Можливий просто огріх замість *ц—з*?

[2]) II, с. 305 і 306. [Geographie d'Aboulfeda par M. Reinaud (et M. St. Guyard) I—III. Paris 1848 et 1883].

[3]) К. П. розд. 42, стор. 151.

[4]) Лукомор'я на захід від Дніпра, див. Барсовъ Н. П., Очерки русск. ист. географіи. Географія Начальной лѣтописи, с. 275. Арта на Таманськім півострові див. Иловайскій, Болгаре и Русь на Азовскомъ поморьи Ж. М. Н. П. 1875. Февраль, сс., 339, 342 та далі.

[5]) op. cit., с. 305.

порогів [1]). Гаркаві наводить численні варіянти імени Арта — між иншим — Аутсани [2]). Гадаю, що й Абульфеда, ніби-то ототожнюючи Арбу (Арту) з Alautsanyé, наводить під виглядом цієї назви ще один варіянт Аль-Аутсані [3]). Мас'удій називає Русь, яка сиділа на узбережжі Чорного Моря і яка напала на Каспій 913 року, аль-Лудана (за Гаркаві), аль-Лудзâна (за Хвольсоном). Далі, коли ми будемо розглядати оцей похід Руси, ми ще більш упевнимося, що місцевість, звідки вирушило в похід плім'я аль-Лудзана, цілком відповідає встановленому в нас положенню Alautsanyé.

Костянтин Порфірогенет про лензанінів. Костянтин Порфірогенет, оповідаючи про племена, що платили данину Київу, називає і плім'я Λενζανῆνοι [4]). Він точно не зазначає, де сиділо це плім'я, але з одного факту, згаданого в нього, а саме, що це плім'я виробляло однодеревки і спускало їх Дніпром униз, можна зробити висновок, що ці Λενζανῆνοι жили на північ від Київа. А втім, певна річ, не виключена можливість, що ці Λενζανῆνοι — це лучани, які могли спускатися вниз річною системою Прип'яти до Дніпра. В цім плім'ї можна бачити виселенців з Лукомор'я [5]). Тоді робиться цілком зрозуміла згадка Костянтина Порфірогенета про иншу ніби-то групу того-ж-таки плім'я в тім уступі його твору, де мова йде про печенізькі племена — „по цей бік Дніпра, в бік заходу та півночи", — як він каже. І далі він додає: „Коліно Явдіертім живе суміжно з иншими підвладними Русі племенами: Οὐλτίνοις, Δερβλενίνοις і Λενζενίνοις та иншими слов'янами" [6]). Дуже правдоподібно, що Λενξενίνοι сиділи на лівім березі Долішнього Дніпра, разом із Οὐλτίνοις [7]). Та як там не єсть, свідоцтво К. П. відбиває в собі факт розселення цілого колись плім'я. Сумна доля та безсумнівна суголосність з аль-Лудзана, разом із иншими перекручуваннями руського імення уличі, які робили араби, зближують Λενζενίνοι з цим літописовим плім'ям.

Літопис про улучичів. Руський літописець початку XII ст., київський книжник, оповідає нам, що в його часи уличі (та тиверці) жили між Дністром та Дунаєм, але раніш уличі сиділи на Долішнім Дніпрі (та на Богу) „оли до моря, и суть городы их и до сего дне" [8])... Коли гадати так, як Шафарик, що згадані в землеписця Баварського Unlizi наші уличі, то ми маємо може не зовсім точне, проте все-ж-таки дуже цінне свідоцтво, що кількість цих

---

[1]) Идрісій, ibid., II, с. 401.

[2]) О. Я. Гаркави, Древн. араб. извѣст. о Кіевѣ, Труды III Археол. съѣзда, т. I. Київ 1878, с. 348.

[3]) Абульфеда, Ibid.

[4]) К. П., гл. 9, с. 71.

[5]) М. С. Грушевський, порівн. Λενζανῆνοι з лучанами й, припускаючи можливість, що частина улучичів чи уличів виселилася в землю лучан, уважає проте здогад про походження їх від уличів за рискований. Див. „Історія України-Руси", т. I, Вид. 2, Львів 1904, с. 178.

[6]) Кост. Порфірогенет, ibid., розд., 37, с. 140.

[7]) Οὐλτίνοις — одна з форм (перекручених) Ульці?

[8]) Літ. Іпат., с. 7. Про різні варіянти в инших списках та про найбільшу правдоподібність Іпат. і инших аналогічних, див. Шахматовъ, Древнѣйшія судьбы рус. племени, с. 30 пр. 4.

„городів" сягала до 318-ти „Unlizi populus multus civitates CCCXVIII" [1]). Вказівки Баварського географа, що уличів численне плім'я (populus multus), цілком відповідає свідчення Мас'удія: він каже, що серед руських племін „є плім'я, яке зветься Лудана, і воно найчисленніше з них" [2]). Тепер, коли ми встановили координованість свідоцтв про місце (первісне), де сиділи уличі-лукоморці, нас уже не може дивувати звістка, що Аскольд та Дир 862 року „быша ратни" з уличами. Бо незабаром по цім році був наскок цих князів на Царгород, а для такого нападу вони мусіли, спускаючися вниз Дніпром, повоювати з уличами. Цим, можливо, було прокладено вперше путь з Київа „в греки", був покладений початок торговельних звязків Київа з Царгородом. Але міцніші звязки з Візантією встановив уже Олег, якому довелося, видимо, довший час готувати свій похід на Царгород. З уличами Олег „имеяше рать" у 885 році і тільки 907 року він збирає всі підвладні йому племена, щоб вирушити й водою, й суходолом на Царгород. Здається, Олег краще забезпечив грецьку путь для Київської Руси. Отже грецьку путь, що приводила до зносин Київа з Царгородом, прокладувано з мечем у руках, бо під той час уличі перешкоджали встановленню зносин. Але остаточного удару самостійному існуванню уличів завдав Ігор 914 року. Про загибель землі Уличської, чи точніш — про головну причину її — похід на Каспій 913—914 роки, ми скажемо трохи далі...

Давніми поселенцями нашого Лукомор'я були не самі лиш уличі. Мабуть обік із ними жили внутрішні чи чорні болгари, що потверджують відомості невідомого перського географа кінця X ст. про Мірватів, які живуть „в однім із їх (руських) племін", „на березі Чорного моря, сусідами внутрішніх болгар" [3]).

Руське море. У Костянтина Порфірогенета, в його книзі про народи, ми знаходимо опис цікавої для нас місцевости. Від гирла річки Дніпра починаються Адари, і там є велика, затока, що зветься Некропіли, через який переїхати аж ніяк не можна — „ἀπὸ τὸ σόμιον ποταμοῦ, τοῦ Δανάπρεως εἰσὶ τὰ Αδαρὰ, καὶ ἐ κεῖσε κόλπος ἐσὶ μέγας, ὁ λεγόμενος τα Νεκρόπυλα, ὀν ὥτις διελθεῖν ἀδυνατεῖ παντελῶς" [4]). Місце Чорного моря коло Тарханкутського рогу, що вславилося своїми небезпеками, ніби дає підставу припустити, що саме тому К. П. назвав Каркініту неприступною. Пильніше, уважливіше читання тексту навряд чи дозволить погодитися з таким тлумаченням. Бо, оповідаючи про повну неможливість проплисти через Некропіли, видимо через саму затоку, К. П. каже далі про те, що нею плаває Русь. До того-ж у самій Каркінітській затоці нема ні особливо бурхливих місць, ні підводних скель, ні небезпечних мілин. Та й справді, тільки це могло-б дати привід Костянтинові Порфірогенетові

---

[1]) Шафарикъ. „Землеписецъ Баварскій". „Славянск. Древности", т. II, кн. III. Москва 1848. Приложенія с. 70.

[2]) Д. А. Хвольсонъ, Извѣстія о Хозарахъ, Славянахъ и Руссахъ Ибн-Даста. СПБ. 1869, с. 166, прим. 98.

[3]) А. Г. Туманскій, Новооткрытый персидскій географъ X столѣтія. Зап. Вост. Отд. Рус. Археол. Об-ва, т. X. 1896 СПБ, с. 136. Пор. з відомістю договора Ігоря з греками р. 944 про чорних болгар.

[4]) Кост. Порфірогенет, розд. 42, с. 92 (цит. За Corp. hist. Byz. XXIV).

вважати за неможливе плавання саме в цім місці Чорного моря, бо, описуючи інші частини того-ж моря, цей письменник нічого такого про них не каже. Не знаходячи ніяких природніх особливостей у Каркінітській затоці, ми неминуче приходимо до поясніння причинами політичними неясного свідчення К. П. про ніби-то неприступність цієї затоки. Недоказаність свідчення Костянтина Порфірогенета треба доповнити відомостями східніх письменників. Тут насамперед не пошкодить згадати встановлену в нас вище тотожність Арти з нашим Лукомор'ям. А саме про цю Арту східні письменники оповідають, що вона зовсім неприступна для чужоземців і що по водах її спускається там тільки Русь. Про які-ж це води оповідають східні письменники, як не про Некропіли візантійського письменника? Проте мені можуть зробити серйозний закид. Дуже спокусливе порівняння Костянтина Порфірогенета з арабськими письменниками, що приводить до повної відповідности, повної суголосности їх вказівок, не покриває все-ж-таки невідповідности, що впадає в вічі, і не дає підстав для такого будуванння в контексті самого К. Порфірогенета.

Справді, як уже вище було зазначено, Οὐλτῖνοι, Λενζανῖνοι Костянтина Порфірогенета жили в тій самій місцевості, де й Alautsanyé Абульфеди, — на північ від грецьких провінцій; по-нашому це буде на північ від Корсуня, Боспора та Кліматів, — отже на берегах Каркініти. Тимчасом ясної безпосередньої вказівки на це К. П. не дає. На берегах-же Каркініти, або, як він її називає, Некропілів, лежать Адари. Чи можна-ж за таких обставин наважитися робити такі сміливі порівняння? Розважно поміркувавши, цілком можна припустити, що Адарами зветься вузька узбережна смуга Лукомор'я. Отже, вузька узбережна смуга Некропіл зветься Адари, назва суто-географічна, яка зовсім не виключає можливости, що тут жила етнографічна група Οὐλτῖνοι, Λενζανῖνοι. Вся сила тільки в тім, що це руське плім'я посідало не тільки цю вузьку узбережну смугу, а жило й по-за її межами. Разом із тим треба мати на увазі, що в 930 році, коли писав К. П., Улучська земля, як одиниця окремо вже не існувала, — бо Улучське плім'я вже задовго до зазначеного в письменника часу, стало, очевидячки, емігрувати на захід та південь. Як політична одиниця існував за його часів тільки Руський острів, як це буде далі показано, і цей острів справді лежав на водах цих загадково-неприступних Некропіл. Очевидно Каркінітська затока й надто північна її частина, затока Джарилгацька, — була приступна для самої лиш Руси. Отже найбільше до цієї ізольованої місцевости Чорного моря стосується відома вказівка Мас'удія, — що „ніхто крім них (Руси) не плаває по ній і вони живуть на однім із її берегів“ [1]). Спробуймо розтлумачити це речення. Русь панувала на Найтосі, себ-то на Озівськім та Чорнім морях, але не на всій їх просторони, а лиш на деяких частинах їх, що межували з територією Руси. Таке становище цілком пояснює неточність географічних уявлінь взагалі у старовинних народів та зокрема у арабів. Коли частина одного й того-ж моря мала різні назви од суміжних країн, то чому-б з того-ж самого приводу не називати руським морем частини

[1]) А. Я. Гаркави, Сказанія мусульм. писателей о Славянахъ и Русск. (съ полов. VII до конца X в.), с. 130.

двох морей, що стикалися одна з одною і до того-ж мали спільну назву Найтоса? Тому і назву у Мас'удія моря Найтоса „Руським морем" треба розуміти як назву частини цього моря, себ-то тільки двох північних частин його, що вганяються в суходіл і охоплюють Перекіпську його шию, а саме затоки Каркінітської та Сиваша. Що назва „Руське море" не покривала всього Чорного моря, ясно видко з того факту, що рівночасно з ним існували ще такі моря: „Рума", „Бургара", та „Сурдака". Каркінітська-ж затока була частиною Руського моря, що складалося з північних частин Чорного та Озівського морей. Не дурно-ж той самий К. Порфірогенет, що з відомостей його про неприступність Некропілів-Каркініти ми почали наші міркування про Руське море, — не дурно, повторюємо ми, — цей автор, який так потверджує вказівки арабів, згадавши про Дніпро та Некропіли, зараз-же переходить у своїм оповіданню до тієї частини Озівського моря, що вклинюється в суходіл коло Перекопу. Не дурно-ж також він цю частину моря, що клином вганяється в суходіл, звязує з руським водяним шляхом. А втім увага його звертається не тільки на ці дві затоки, що мало не зливаються в одно море, автор удруге згадує Дніпро, з якого він і починає свій перелік „численних та великих рік, що впливають до Меотиди". Дніпро, як він каже, пливе поблизу самої північної частини Меотиди, отже пливе до неї — „πρός το ἀρκτῶον αὐτης μέρος ὁ Δάναπρις ποταμὸς". Проте це зовсім не дає нам підстави казати, як каже його коментатор Ласкін, що Костянтин Порфірогенет гадає, ніби-то Дніпро впливає до Озівського моря: для цього треба було-б, слідом за Ласкіним, уважати Кальміюс за одну з відніг Дніпра [1]). Вже не кажучи про те, що взагалі Кальміюс за тих часів навряд чи міг бути звичайним шляхом, дальший текст не дає абсолютно ніякої підстави для такого довільного припущення. Зазначивши, що Дніпром Русь простує до Чорної Болгарії, Хазарії та Сирії, яку Ламбін чомусь повертає в Зихію (про це ми поговоримо далі), Кост. Порфірогенет зараз за цим пояснює, що затока Меотиди підходить до Некропілів, які лежать за 4 милі від Дніпра [2]). Він згадує і про канал, що з'єднував колись обидва ці водяні простори; в його часи канал уже засипався й заріс лісом. Все, що ми тут навели, можна тлумачити тільки так, що Русь, користуючи з близького сусідства, мало не сполучення Некропіл з Меотидою, переходила саме цим шляхом з Дніпрового гирла до Чорної Болгарії, Хазарії та Сирії. Григор'єв, у своїй статті про походи Руси на схід, наводить, як дуже дотепне, Френове пояснінння, що Сирія це перекручена назва Ширвана, і авторитетну вказівку Шафарика, що Сирією називали південно-західні береги Каспія [3]). І тоді робиться цілком зрозуміло, чом К. Порфірогенет так послідовно перелічує три країни, куди їздила Русь Дніпром: Чорна Болгарія, Хазарія в Подонні та Поволжі, Сирія зокрема Ширван — на Каспію.

---

[1]) Порівн. розд. 42, с. 92 та той-же розділ, с. 151 та прим. 660.

[2]) Див. у мене вище про Чорну долину, с. 6—7.

[3]) В. В. Григорьевъ, О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ, Ж. М. Н. Пр. 1835, ч. V, сс. 271—2. Бурачковъ, О запискѣ готск. топарха, с. 203. Тут оповідається, що у К. П. мова йде про Сирію Наддніпрянську в околицях Сурського порога та р. Сури.

Беручи на увагу, що К. П. писав про це 930 року, в період саме між походами Руси на Каспій 913 та 944 років, ми повинні визнати за цією його вказівкою всю силу значіння її для історії цього питання.

К. П. почав перелічувати річки, що впливають до Меотиди, з Дніпра, бо через неприступні Некропіли, про які він оповідає кількома рядками вище, Дніпро надходить ніби-то до самого Озівського моря; принаймні Русь користає з цієї близькости, коли вирушує далеко, до Чорної Болгарії, Хазарії та Каспія. Наведені міркування цілком потверджує свідчення, точніш два свідчення порізнені і не звязані одне з одним, пізнішого арабського письменника, аль-Димешкія. Згадуючи в однім уступі про розбишацьке руське плім'я, що сидить на сімох островах Чорного моря, в иншім уступі оповідає він про панування Руси, якій належить Меотида та острови на ній [1]). Ця Русь, оповідає він, — „має військові судна, за допомогою яких вони перемагають хазар. Вони роблять наскоки через другий канал, який впливає до Хазарського моря, і через цей канал допливають до країн, що підходять близько до нього; всюди вони несуть спустошення" [2]). Тут ми знаходимо повну суголосність з свідченням К. П. про шлях Руси до Чорної Болгарії, Хазарії та Сирії, — без ніякого сумніву — Каспійської. Аль-Димешкій, як видко, не звернув уваги, чому це Русь панує і на Чорнім, і на Озівськім морях, і які це сім островів. Та це й зрозуміло в творі компілятора, що жив геть згодом після тієї доби, яку він описує і яка нас цікавить.

Загибель Улучської землі. Аль-Димешкій мав численних попередників, які теж описували наскоки Руси на Каспій. Багато з них було або сучасниками цих наскоків, або описували ці події з спогадів тих, що потерпіли підчас цих нападів Руси. Особливо визначається з-поміж них твір Мас'удія „Золоті луки" [3]). Мас'удій був мало не сучасник тих подій, які він описує. На цім авторі треба особливо спинитися, бо він не тільки оповідає про всі страхіття нападів Руси на тихомирні країни — це головна тема всіх оповідань про наскоки Руси на Каспій, — але й дає надзвичайно важливі для нас вказівки про етапи шляху Руси на Каспій. Цією стороною відомості Мас'удія істотно доповнюють аналогічні відомості аль-Димешкія та Костянтина Порфірогенета і зайвий раз дають нам змогу упевнитися, що за вихідний пункт руських наскоків треба вважати Лукомор'я. Але перейдімо до славного оповідання Мас'удія, яке він присвячує надзвичайно численному руському плім'ю аль-Лудзâна [4]). „По 300-му році гиджри (912—913 р. по Х. за Френом, а за Броссе — 913—914 р.) сталося, — оповідає Мас'удій, що коло 500 кораблів, з яких на кожнім було 100 чоловіка (з Руси), увійшли у відногу Найтоса, що з'єднується

[1]) Пор. Идрісій cit., II, с. 394.

[2]) Frähn, Ibn-Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit. St.-Petersb. 1823, cc. 28—29.

[3]) Гаркави, Сказанія мус. писат. о Слав. и Русс., с. 130 й далі.

[4]) Цитую за Гаркаві, ім'я-ж аль-Лудзâна — за Хвольсоном. Д. А. Хвольсонъ, Извѣстія о Хазарахъ, Славянахъ и Руссахъ Ибн-Даста с. 166 прим. 98. Див. також тут у мене, наприкінці „Арабських відомостей про Арту", с. 11.

з хазарською річкою... По тім, як руські судна прибули до хазарських людей, що їх було поставлено коло гирла відноги, вони (Русь) послали до хазарського царя прохати про те, щоб вони могли перейти через його країну, увійти в його річку та вступити до Хазарського моря, яке є також море Джурджана, Табаристана або инших перських країн, як ми вже зазначали, — за умовою, що вони дадуть йому половину з усього, що пограбують у народів, які живуть над цим морем. Він-же (цар) згодився на це. Тому вони вступили до відноги, досягли гирла річки й стали плисти вгору цією водною смугою, аж поки досягли річки хазарської й увійшли нею в місто Ітиль".

Напад Руси на Каспій Мас'удій починає з входу її до відноги Найтоса, себ-то, як тепер вона зветься, Таганрозької затоки, що справді являє собою неначе-б відногу Озівського моря. Тут уперше зупинилася Русь і тут, як оповідає Мас'удій, — хазарський цар поставив багатьох людей, які затримують тих, що проходять цим морем... Идрісій оповідає про місто, що дало ім'я цілій країні — Gazaria. Це-ж ім'я зустрічаємо ми на старовинних мапах по-над річкою Кальміюсом — f. Rossa, яка, можливо, в старовину в добу могутнього Помор'я, була справді „руською" рікою [1]). Далі у Мас'удія оповідається, що руські судна доходять до гирла річки, себ-то Дону, який, до речи, за ибн-Хаукалем та ибн-аль-Вардієм, — є віднога Волги [2]). Очевидно, Русь зупинялася також коло гирла Дону, коло якого (трохи на південь) на середньовічних мапах стоїть Casale di Rossi — руське село, оселище, — назва, звязана, певна річ, не з одним лиш цим випадком, що його описує Мас'удій [3]). Допливши Доном угору до того місця, де він найбільш наближується до Волги, Русь перетягла свої човни до неї й попливла вже вниз до міста Ітиля. В цім опису походу плім'я аль-Лудзâна Мас'удій не зазначає точно вихідного пункту, — звідки саме вирушила в похід ця Русь. Чому-ж це Мас'удій починає своє оповідання „з відноги Найтоса", яке являє собою ніби продовження гирла Дону, чому Русь з'являється коло хазарських кордонів, як deus ex machina? А причина цьому от у чім. Більше-менше до цього місця Русь панувала над північним узбережжям Озівського моря. Пересування її через Перекіп було акцією, що не виходила за межі її країни, тієї країни, що її обмивало руське море, і яка вславилася своєю неприступністю. Ця Мас'удієва мовчанка власне кажучи зовсім незрозуміла. Нам здається, з'ясовує її аль-Бальхій, кажучи, що „тільки вони (Русь із Арти, — по нашому з Лукомор'я) вирушають водою та торгують, але нічого не розповідають..." [4]). Очевидно Мас'удій не мав звідки довідатися, як Русь посувалася до „відноги Найтоса", раз і країна, і море тієї країни, були неприступні, а сами руські купці не хотіли нічого оповідати. До того-ж гадаю, що Русі не було чому уникати волоку через Перекіп і задля цього робити величезну кружну путь навколо Тавриди. Та й порівнюючи з волоком між Доном та Волгою, який Русь повинна була зробити, щоб діста-

---

[1]) Матеріалы по исторіи русской картографіи. Вип. I, XXV, XXVII та I.

[2]) Гаркави, Ibid., с. 216 та Frähn, с. 29.

[3]) Матеріалы по ист. русск. картогр. Вып. I, I.

[4]) Гаркави, Сказ. мус. писателей о Слав. и Русс., с. 276.

тися до Волги, — волок через Перекіп був малою нікчемною перешкодою. Боспор-же Кіммерійський в роках 912—913—914 навряд чи був у руках Руси. Отже перехід через нього був-би для Руси зайвим і — можливо — не зовсім безпечним ускладненням походу її на Каспій, на який вона саме ладналася. Навряд чи можна погодитися також і з тією поширеною думкою, що під відногою Найтоса у Мас'удія треба розуміти Боспор Кіммерійський.

Окрім зазначених міркувань є ще розглянута в нас вказівка К. П., яка ніби-то їх потверджує [1]). Славнозвісний похід уличів на Каспій 913—914 років, що уявлявся їм таким пожиточним і обіцяв таку велику здобич на багатих берегах Джурджана, був разом із тим фатальним для їх власної долі. Коли няти віри відомостям Мас'удія, в цім поході брало участь до 50.000 чоловіка Руси. Ця Русь, як оповідає Мас'удій, „розповсюдилася" по узбережжях Каспійського моря і, пограбувавши узбережні країни, зробила щось подібне до бази на островах біля Баку; звідси вона протягом багатьох місяців нападала на мирні міста узбережжя. Награбувавши досхочу, Русь повернула додому. Прийшовши „до гирла хазарської ріки, як оповідає Мас'удій, там, де вона впливає в море, руські ватаги послали до царя хазарського й понесли йому гроші та здобич згідно з їх умовою". Але каган хазарський, з намови мусулман, оголосив Русі війну. Мусулмани жорстоко помстилися на Русі за своїх одновірців. „Бог поміг мусулманам, оповідає далі Мас'удій, проти Руси, і меч винищив їх: кого було забито, кого потоплено". П'ять тисяч пішло тоді в напрямку до Буртасу та в Булгар, себ-то вгору Волгою, але, видимо, багато з цих п'ятьох тисяч було знищено або забрато в полон і до батьківщини вони, видко, не повернулися. На бойовищі-ж, на березі хазарської ріки, було нараховано 30 тис. забитих. Отже могло повернутися до свого Лукомор'я тільки коло 15 тис., але в дійсності повернулося їх, мабуть, і ще менше. Ми не маємо ніяких даних гадати, що в цім поході брали участь і київські дружини. Тим менш підстав припускати, що Русь аль-Лудзâна — це новгородці. Ці-б швидше поїхали просто Волгою. Проте припустімо, що новгородці могли піти походом на Каспій, користуючися, без усякого сумніву добре їм відомим, Дніпром; все-ж-таки не можна вважати за довід той факт, що розгромлена Русь відступила на Булгар, бо взагалі, як відомо, той, хто відступає, не завсіди може вибрати йому потрібний напрямок. Очевидно, перевага на суходолі в цім випадку була на боці хазар, тому Русі було зовсім не на руку виходити з своїх човнів, щоб переволокти їх до Дону; коли-ж треба було тікати, Русь могла це зробити тільки Волгою.

Не викликає ніякого сумніву, що напало на Каспій і так жорстоко та трагічно за це було покарано окреме від київської, а ще більш від новгородської, Руси плім'я, яке араби називають аль-Лудзâна, Алаутзаніе, перекручуючи руське ім'я цього племени — уличі-улучичі. Тоді не дивно, що Ігор 914 року „премучи" уличів і, не зважаючи на їх довгочасний та впертий опір, — захопив їх місто Пересічен [2]). Роки 913-ий та 914-ий стоять один з одним

[1]) Див. тут про Руське море.

[2]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей V і VII.

у тіснім нерозривнім звязку. Далека авантура уличів призвела до повного їх розгрому у себе вдома. Північні руські князі показалися далекогляднішими політиками та й дужчими за уличів. Їх країну Ігор оддає своїому воєводі Свенельдові. По цім погромі уличів, себ-то по 914 р., всякі звістки про уличів припиняються зовсім.

Літописець оповідає, що в XII ст. уличі були вже в районі Дністра. Мабуть у значній мірі воно й справді так було. По розгромі головних військових сил уличських та по тому як захопили в наслідок цього розгрому країну київські князі, цілком можлива масова еміграція уличів. Проте гадаю, що еміграція ця могла початися ще задовго перед нещасливими роками 913—914, коли Улучська земля перестала існувати, як окрема політична одиниця. Хоч як ставитися до точности та вірогідности Початкового літопису, — є всі підстави гадати, що початок дужчого натиску Київської Руси на Лукомор'я можна віднести ще на середину IX ст. Отже цілком правдоподібно, що й початок еміграції припадає на ці часи.

Куди-ж виемігрували уличі? Їх переселення на Дністер та в напрямку до Дунаю зафіксоване в нашім літопису. Проте, треба гадати, що еміграція уличів мала напрямок не тільки на південний, але й на північний захід. Цей висновок випливає як із загальних міркувань можливости такого напрямку, так і з факту безсумнівного звязку горішнього Побожжя з Лукомор'ям, звязку, що не раз виступає в літописових звістках. Академик М. С. Грушевський уявляє собі напрямок еміграції уличів не просто на захід, а швидше на північний захід аж до землі лучан включно. Припустивши можливість такої еміграції, М. С. Грушевський все-ж-таки не вважає за можливе походження самих лучан від уличів. На його думку, уличі повинні були вже застати там плім'я лучан, що давно перед тим уже осіло в цих околицях. На це можна закинути, що з давниною осілости лучан мабуть могла-б посперечатися еміграція уличів, яка губиться в темряві стародавніх часів [1]). Чимала частина славного колись племени уличів — аль-Лудзâна — Alautsanye до 930 року вже звикла до своєї нової батьківщини коло вершини Бога [2]). У цього нового племени, — нового, бо еміграція залишає завсіди відбиток новини, — у цих лучан розвинулося своє окремішне життя і з'явилися звязки з Київом, допливами середнього Дніпра. Підкреслюю, що тільки так можна собі пояснити таку ніби-то суперечність у Костянтина Порфірогенета що-до Λενζανίνοι. В літопису читаємо: „В лѣто 6423. Приидоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю и створивше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю“ [3]). Угода печенігів з Ігорем, очевидно, базувалася на тім, що Ігор повинен був відкрити печенігам вільну путь до Дунаю. Річ у тім, що розпорошені групи колись великого уличського плім'я все-ж-таки залишилися в районі Лукомор'я, вже не граючи колишньої ролі, стиснені між степом та морем. Можливо, що до них прилучилася частина Ігоревих дружин; дуже можливе

[1]) Пор. тут вище про лензанінів, с. 11; М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, вид. 2, с. 179.

[2]) Пор. Ламбинъ, Славяне на Сѣв. Черноморьи. Ж. М. Н. П. 1877, кн. 5 і 6, с. 249. Пархоменко, У истоков рус. госуд., с. 50 — звязок із Болоховською землею.

[3]) Іпат. літопис, с. 26.

й правдоподібне — хоча б часткове — змішання їх у дальшім співжиттю з печенігами. А втім колишня незалежність та ініціятива вислизнули з їхніх рук. Не зважаючи на це, почасти за традицією минулого, почасти через сукупність місцевих та загальних умов, — все-ж-таки повстало мабуть якесь об'єднання решток уличського племени. Організуються вільні ватаги на славнім Руськім острові, але і складом своїм, і завданнями, вони вже не мають нічого спільного з великим територіяльним об'єднанням, із землею Уличською. Похід Ігоря 941 р. базувався, правдоподібно, головно на Руському острові, як і в розумінню бази, так і в значінню спілки з острівною Руссю.

Безрезультатний для Київа, але сміливий наскок на Візантію, додав так багато духу острівним руським ватагам, що 943—944 року вони наважуються знову напасти на Каспій, як колись їхня попередниця Улучська земля. Цього разу, здається, брала участь у цій авантурі й певна частина Ігоревого війська. Другий каспійський похід був такий самий нещасливий, як і перший, але завдав лиха вже Київській Русі. Неуспіх Ігоревого походу на Візантію в 944 р. чималою мірою пояснювати треба ослабленням та розпорошенням сил по цім нещасливім поході на Каспій. Бо в поході-ж брали участь печеніги та варяги, видимо, в чималій кількості, окрім значних руських дружин... Що в поході на Каспій 944 р. могла брати участь і Київська Русь, безперечно з'ясовує вже розглянутий у нас опис водяного шляху саме Київської Руси, через Перекіп, у Костянтина Порфірогенета. Що греки погромили Ігоря, це, без ніякого сумніву, полегшило долю уламка Улучської, що він знищив, землі, — долю Руського острова.

II.

РУСЬКИЙ ОСТРІВ.

Східні письменники про Руський Острів. Найдавніші відомості про Руський острів ми знаходимо в переказі, що його наводить перський письменник Мірконд. Оповідаючи, звідки походить Русь, цей письменник переказує, як Рус прийшов до меж країни Козар і вирядив посланця, щоб прохати дозволу оселитися своїому народові в цій місцевості. Козар ласкаво привітав посланця й відступив Русові кілька островів у цій місцевості [1]). Можливо, що саме цей переказ має на думці акад. Куник, коли покликається, не зазначаючи джерела, на те, що коло 900-их років хазари віддали Русі кілька островів [2]). Коли датування події, наведеної у акад. Куника, правдиве, то не можна не звернути уваги на певний звязок цього переказу з звісткою нашого літопису. Це відступлення островів Русі припадає на період приблизно між 885 роком, роком, коли Олег „имеяше рать" з уличами й тиверцями, та 907 р., коли той-же самий князь вирушив Дніпром на Царгород. Усе це ніби-то може нахилити до думки, що каган поступився островом на користь

---

[1]) Hammer, cit., c. 54.

[2]) Извѣстія Аль-Бекри и друг. авторовъ о Руси и Славянахъ ч. I (статьи и разысканія А. Куника и В. Розена) прил. къ XXXII т. Зап. Акад. Наукъ. СПБ, 1878, с. 109, примітка.

Київської Руси. Та й справді, 885 рік, рік війни з уличами, — підготував ґрунт для походу на Царгород 907 року. А похід на Царгород міг викликати захоплення острова. Але чи могли бути відступлені острови саме Київській Русі, раз Олег усе-ж-таки не затримав у своїх руках Лукомор'я? Маю великі сумніви що-до цього і гадаю, що каган зробив це, себ-то відступив острови, саме Лукоморській Русі. Власне кажучи, це було навіть не відступлення, а тільки акт, що визнавав становище речей, яке існувало вже давно. В звязку з звільненням низки руських племін з-під зверхности хазарського кагана (884 р.), в звязку з загрозливим зростанням Київського Великокнязювання й потягу його до Лукомор'я, мабуть, і було зроблено це, „відступлення".

Димешкій та аль-Бекрій. Арабський письменник Димешкій, що жив на початку XIV ст., оповідає про грабіжницьке плім'я Русь, що посідало сім островів на Чорнім морі [1]). Зазначене в цього письменника розкішне життя на цих островах, що ніби-то рясніли містами й були вкриті виноградниками, дало привід Черткову під цими сімома островами, де жили руські племена, розуміти узбережжя від гирла Дунаю до Ризи — вже на малоазійських берегах [2]). Для цього йому треба було зарахувати сюди і частини узбережжя Криму, а так само, — в звязку з пануючою в науці думкою про місце, де стояла Тмутаракань — півострів Тамань. Не захоплюючися безумовно перебільшеними та трохи фантастичними подробицями опису руських островів (чи не нашарування тут в уявлінню про руські острови багатої природи поблизького Криму?) і не маючи ніяких підстав розкидати їх широким віялом мало що не по всім Чорнім морі, вважаю, що, тримаючися нашого Лукомор'я, зовсім вільно можна нарахувати потрібні нам сім островів. Як такі ми можемо зазначити: 1) Кінбурн-коса, 2—3) Тендер — два острови, 4) Джарилгач-коса та острів, 5) півострів Ягорлик, 6) острів Карабай та 7) острів Каланчак, а, можливо, і дуже подібні до островів химерні викрути Сивашського узбережжя [3]). У кожному разі нам здається, що за сім руських островів треба вважати наше Лукомор'я.

Трохи раніший письменник аль-Бекрій, що жив наприкінці XI ст., не згадує ні буйних виноградників, ні численних міст острівної Руси. Він оповідає про Русь, що „народ цей сидить, живе, на островах, має кораблі, могутній на морі і багато їздить на нім. Межує Русь із морем Бонтасом" [4]). Тут ніби-то відбивається неясність географічного уявління про Каркінітську затоку, яку він, очевидячки, вважає за окреме від Чорного моря водоймище.

Ибн-Даст. Ще раніші відомості про острівну Русь згадують тільки острів, що лежить на озері. В цих звістках ми знаходимо деякі дані дуже нам потрібні, тому ми й зупинимося на них докладніш.

---

[1]) Frähn, cit., c.c. 28—29.

[2]) Чертковъ, О Бѣлобережьи. Ж. М. Н. П. ч. XLVII. V, 1845 р., с.с. 136—156.

[3]) О-в Карабай на мапі ген. штабу і без назви біля Каржинської затоки? — порів. Atlas Universel de Geographie à l'Academ. Royale des Sciences de l'Inst. de France, A. Brué, № 23.

[4]) Извѣстія Аль-Бекри и друг. авторовъ о Руси и Славянахъ ч. I (статьи и разысканія А. Куника и В. Розена), с. 10.

Арабський письменник початку X ст., ибн-Даст оповідає про Русь таке: „Що-ж до Русії, каже він, — то лежить вона на острові, який оточує озеро. Обвід цього острова дорівнює трьом дням пути; вкритий він лісами та багнищами; вони мають царя, який зветься хакан-Рус. Вони роблять наскоки на слов'ян, під'їздять до них на кораблях, виходять з них, забирають їх (мешканців) у полон, відвозять до Хозрану та Булгару й продають там. Ланів вони не мають, а живляться тільки тим, що привозять із землі слов'ян... Вони мужні й хоробрі. Коли нападають на инший народ, то не покидають, аж поки не винищать його в пень... Вони високі на зріст, мають гарний вигляд і відважні в нападах; а втім відваги цієї на коні не виявляють, а всі свої наскоки та походи роблять на кораблях.." [1]). З відомостей ибн-Даста про трьохденну кружину Руського острова і про його багнистість та лісистість ми використаємо в дальшім нашім викладі, як дрібніші дані, а тимчасом запитаємо себе, де-ж ця Русь сиділа і що це за слов'яни, на яких вона нападала. Те, що царя свого вони називають хаканом, свідчить без ніякого сумніву на хазарський вплив — тут або сусідство, або якась инакша суміжність із хазарами. Про це останнє ми точно знаємо з оповідання Мас'удія та творів Костянтина Порфірогенета, а так само з указівок італійських портоланів, де на південнім березі гирла Дону стоїть: Casale di Rossi — руське село. Саме тут у гирлі Дону — це каже й Мас'удій, спинилася Русь, провадячи переговори про дозвіл перейти через країну хазар, щоб напасти на Каспій. Ясно, що Русь хоч і не межувала територіяльно з Хазарією, проте саме тому, що це було плім'я переважно моряків, стикалася з нею. Але ці зносини Руси з Хазарією і історично і географічно вказують на південне положення острова Руси ибн-Даста, а разом із тим, згідно з його відомостями, — і тієї Руси, що напала на Каспій, як оповідає Мас'удій. Отже відомості Мас'удія про войовниче плім'я аль-Лудзâна, і відомості ибн-Даста про острівну Русь, — тільки доповнюють одні одних. Зате наступник ибн-Даста в опису Руського острова, письменник кінця X ст. Муккадесій, каже що Русь — плім'я з Рума [2]). І тут ми бачимо повну відповідність, повну суголосність з иншими письменниками, зокрема з Абульфедою, що оповідає про суміжність Alautsanye з північними грецькими провінціями.

Проте все-ж-таки, на яких це слов'ян нападає острівна Русь? Найправдоподібніш, це можуть бути саме ті слов'яни, що їхня країна лежить, — як каже той-же ибн-Даст, — за десять день пути від печенігів — „через степи (подаю його слова), через землі без шляхів, через потоки та дрімучі ліси. Країна слов'ян — країна рівна та лісова; в лісах вони й живуть" [3]). А трохи вище той-же автор, з якого ми навели цей уривок, каже, що „на самім початку меж країни слов'ян є місто, яке зветься Куяба". Це те-ж саме місто Куяба, яке згадують багато инших письменників, що нічого не кажуть про Руський острів. Отже ибн-Даст подає думку, що острівна Русь нападала на київських слов'ян. А це знову дозволяє припускати, що острівна Русь — паросток луко-

[1]) Д. А. Хвольсонъ, Извѣстія о Хозарахъ, Славянахъ и Руссахъ Ибн-Даста, с. 34 і далі.

[2]) А. Я. Гаркави, Сказанія мусульм. писат. о Славянахъ и Русск. (Съ полов. VII до конца X), с. 282.

[3]) Ibid., с. 264.

морців-уличів, острів — частина Арти-Лукомор'я, місто якої Арта (Пересічен?), як відомо, лежало в чотирьох днях пути від Куяби-Київа [1]).

Як оповідає ибн-Даст, острівна Русь одвозить полонених слов'ян до Хозрану та Булгара [2]). Коли-б ця Русь сиділа на півночі, то вона повинна була раніш проминути Булгар, а тоді вже могла попасти до Хозрану, що лежав на долішній Волзі. Тимчасом, вивозячи свій „крам" з острова на Каркінітській затоці через Перекіп-Сиваш і добувшися до Волги, Русь могла або плисти цією річкою вниз до Хозрану, чи то вгору, до Булгар. Уважаючи, що завсіди навіть найпримітивніші географи, у кожному разі, дотримуються дорожньої послідовности, очевидно, можна стверджувати, що в цім випадку зазначена послідовність пути острівної Руси посередньо потверджує її південне географічне положення. До того-ж треба додати, що звістки про Руський острів походять від письменників, що не знають зовсім згаданих вище Лудзâни чи Арти. А тимчасом більшість письменників, які знають Лудзâну, мовчать про Арту, і навпаки. Один лиш Абульфеда ототожнює Лудзâну — Алаутсаніе та Арту, що дуже правдоподібно робило найважливіше арабське перводжерело питання про Русь — Джейханій [3]). У критичній літературі повелося гадати, що від цього Джейханія походять і перекази про Руський острів [4]). На превеликий жаль, ми не маємо змоги цілком упевнитися в цім. Як важливо було-б у цім випадку мати якусь певну — чи позитивну, чи негативну відповідь від самого Джейханія! З свого боку ми не можемо не зробити зовсім природнього припущення відносно того, що цей письменник об'єднував колись усі, розпорошені потім серед його наступників, відомості чи то про Лудзâна, чи то про Арту, чи то про острів. Ми особливо повинні підкреслити тут не так одність джерела відомостей про Арту та острів, але й одність — що не припускає сливе ніяких сумнівів — самого об'єкту цих відомостей, — себ-то Арти та острова. Взаємовідношення їх можна розглядати як частини до цілого — острів був тільки частина Арти-Лукомор'я.

Шукраллаг. Перський письменник Шукраллаг (середина XV ст.), який користувавсь якимись старовинними, нам невідомими, джерелами, оповідає, що „Русь жила на острові, довжина та широчина його три дні пути. Місцевість лісова, з усіх боків її обмиває море. Жили вони з грабунків... У 303 році гиджри боялися Руси і цей страх (деяких) зробив із них мусулман. Навернулися вони на те, щоб узаконити здобич. Навернувшися до мусулманства, вони послали 4-х посланців до султана в Ховарезм із повідомленням про своє навернення" [5]).

---

[1]) Див. вище — Арабські відомості про Арту, с. 10.

[2]) Гаркави, Сказ. мус. писат. о Слав. и Русск., с. 267.

[3]) Джейханій перводжерело відомостей про Куябу, то-що. Про це див. Гаркави, Древн. араб. извѣст. о Кіевѣ, с. 346.

[4]) Про цю всю літературу див. Шахматовъ А. А., Древнѣйшія судьбы русскаго племени. С. 54, прим. 1 та с. 55 прим. 1.

[5]) Hammer, cit., с. 48.

В наведенім уривку все надзвичайно цікаво, — і вказівка, що Руський острів оточує море (а не стоїть він на озері), що в 303 році гиджри ця острівна Русь наводила страх на инші народи та з'явилася в Ховарезмі, країні коло Каспія. Тут традицію про руський острів трактовано в обстанові, яка звичайно супроводить инші традиції про Лукомор'я (аль-Лудзâна-Алаутзаніє) і, зокрема, наскок на Каспій. А навернення на мусулманство Руси, правдоподібно в Джурджані, звідки вони могли вирядити послів до Ховарезму в 303 році гиджри. Хіба-ж не можна звязати оцю наведену тут у нас звістку з оповіданням Мас'удія про наскок Руси — аль-Лудзâна на Каспій і зокрема на береги Джурджана по 300 році гиджри? Це був безперечно один із руських загонів. Може це були недобитки погромлених на Ітилю улицьких сил, а може цей відділ якось відбився від своїх товаришів і вирішив, щоб обратуватися, визнати єдиного Бога та його пророка. І це справді вратувало його і він не зазнав сумної долі, що спіткала войовниче плім'я аль-Лудзâна.

Портолани. В цілій низці італійських портоланів, на Каркінітській затоці, зазначено острів Росса („Rossa") [1]). Здається, найдавніша з таких мап, що збереглися до наших часів і мають на собі острів з такою назвою, — це мапа Angelino Dulcert 1339 року [2]). Але на мапі Girolalis'a 1426 року, на тім самім місці, де звичайно зазначається острів Rossa, — стоїть Caroroca (Caioroca?). Те-ж саме на давніших мапах Весконті 1311 року — Curuluzza, і в атласі Luxoro XIII століття — Cairoaca [3]). Всі ці три дивні назви, треба гадати, — просто перекручені з якоїсь однієї назви „Rossa". Але особливо виразно виявляється звязок назви Rossa з стародавньою Руссю, навіть з певною добою в її історії, в инших назвах, зазначених на тих-же мапах: Rossofar, Roxofat (Тарханкут), Varangito, Varangolime. Через те назва Росса стає не тільки назвою, ім'ям, суголосним Русі, але й набуває всі риси автентичного історичного походження з доби варязько-руського торговельного шляху. Зазначені на середньовічних мапах пункти, звязані з назвою Руси, як ми бачили, свідчать, що існував торговельний морський шлях із Руси на Корсунь (Херсонес). Загально відома річ, що мапи ці складалося на підставі не сучасних складачеві матеріялів, а за допомогою стародавніх даних, користуючися давніми джерелами. Коротко кажучи, мапа вже під той час, як її складали, мала до певної міри історично-географічний характер.

Через те, що на мапах-портоланах, які нас цікавлять, зазначено явище значно давніше, то в назві Росса можна вбачати не звичайний собі пункт, один із багатьох инших, що позначали водяну путь із Руси до Херсонеса. Коли подивитися на мапу, то зараз-же впадає в око тотожність зазначеної в італійців руської стації з Джарилгачем, островом Евферія, де Русь, перед тим як вирушити в море, опоряджала свої судна.

---

[1]) Матер. по ист. русск. картографіи, I (Кіевъ. 1899), табл. I, XV, XVI, XXII, XXV; II (Кіевъ. 1910), табл. XI та XXII.

[2]) A. E. Nordenskiöld, Periplus. Stockholm. 1897, IX.

[3]) Kretschmer, cit., с. 643 лів. стовп, а також Матер. по ист. русск. картографіи та Nordenskiöld, cit.

Ближче студіювання картографічного зарису північного узбережжя Каркінітської затоки ще більш упевнить нас у цім. Для своїх порівнянь ми користуємося Меркаторовою мапою р. 1595, „Taurica Chersonesus“, бо вона має безперечний звязок із портоланами, а значно краще технічно та графічно виконана; до того-ж вона дає історично-географічний огляд не самої лиш узбережної смуги, чим звичайно обмежуються портолани, — але й території, зокрема нашого Лукомор'я [1]). Користуючися Меркаторовою мапою, треба мати на увазі, що морське узбережжя скопійовано в ній з якогось портолана [2]). Тому нас не повинен дивувати обрис острова Rossa, що дуже нагадує своєю загальною формою Россу портоланів. Тут цілком відбилася специфічна маніра, що її утворили середньовічні картографи, рисувати закрути берегів циркулем і тим самим, так-би мовити, заокруглювати обриси. Тому-то й Росса у Меркатора така сама округла, як і на портоланах. Порівнюючи мапу генерального штабу з середньовічними мапами, ми з певністю можемо відшукати цей загадковий та цікавий острів. Порівняймо декілька місць узбережної смуги між Перекопом та Кінбурном: 1) півострів між Перекіпською та Каланчакською затоками є на обох мапах, 2) дві неназвані річки, що пливуть з півночи на південь і зливаються разом коло гирла, це річки: а) Каланчак з Каланчакською затокою та б) Пад-Феклін, урочище Каржинське, струмок, озера, та Каржинська затока, що вузьким клином вганяється в суходіл, тут Каржинська затока ніби зливається з Каланчакською, 3) Таміракська затока — тепер Скадовська, 4) два острови Загори — тепер Тендер, що теж складається з двох частин, 5) Росса — без ніякого сумніву — Джарилгач — і дислокацією, і розмірами, і обрисами. Тотожність Росси з Джарилгачем визнав Спаський разом із Пейсонелем. Це визнає Конрад Кречмер у своїм капітальнім творі Die italienischen Portolane; тут він між иншим каже, що так само зазначено в атласі Менка.

На підставі всього зазначеного тут ніяк не можна погодитися з Бурачковим, що Росса — це Тендер [3]). Брун гадає, що назва isola Rossa мав теперішній острів Карабай, „що лежить, — як він каже, — перед гирлом Каланчака“ [4]). Але особливо вражає невідповідність острова Карабая з островом Rossa, коли звернути увагу на одну маленьку дрібницю: острів Rossa зазначають завсіди на південь-захід від затоки Каржинської, а острів Карабай — східніше.

Руський острів арабських письменників — Rossa портоланів. Що-ж до загального географічного положення острова Rossa, то воно цілком відповідає описові Руського острова у східніх письменників, який, у звязку з иншою руською людністю, повинен лежати десь між Озівським та Чорним морями. У відповіднім місці ми намагались точніш з'ясувати, що треба розуміти під „Руським морем“ у стародавніх переказах, і ми встановили, що цю

[1]) Матер. по ист. русск. картографіи в. II, табл. XI.

[2]) Ibid., стаття В. Кордта, с. 2., прав. ст.

[3]) П. О. Бурачковъ, О мѣстоположеніи древняго Каркинитиса, с. 45. Той-же Тендер за Бурачковим — о. Евферія. Ibid., с. 42.

[4]) Ф. К. Брунъ, Черноморье, ч. I, Зап. Новор. Ун-та т. XXVIII, с. 204. Порівн. тут у мене; — с. 20, приміт. 3.

назву можна прикласти тільки до району на захід та схід від Перекопу. Ибн-Хордадбег оповідає про те, що слов'яни-Русь привозили з далеких країн Славонії крам до Румського моря. Він оповідає також, як їхали далі купці аж до Багдада; путь їх ми вже зазначали вище — з Каркінітської затоки через Перекіп і далі до гирла Дону. Потрібні пояснінння саме такого шляху ми вже дали вище, коли мова йшла про шляхи Руси на Каспій [1]).

Переходячи від загальної ситуації до докладного порівняння даних про острів Россу-Джарилгач з описом Руського острова у арабських письменників, ми повинні насамперед підкреслити, що навіть вони не кажуть, що на острові сиділа вся Русь. Вони оповідають тільки про озброєний табір, про укріплення, взагалі про притулок піратів. Кількість мешканців — 100.000. Це число цілком погоджується з тими відомостями, що ми маємо про кількість Руси, яка напала на Каспій, а саме 40.000 чоловіка, отже всієї людности було приблизно в два рази більше. Можливо, що ці цифри й перебільшені, надто що-до острова. Нам важливо тільки відзначити близькість цих відомостей, що їх узято з різних джерел, встановити, що у всякім випадку не вся Русь сиділа на острові, — і що це казали навіть сами арабські письменники, оповідаючи про мирні зносини инших частин Руси. Далі в арабських звістках оповідається, що обвід острова дорівнює трьом дням пути. Кружина-ж острова Росси-Джарилгача, певна річ не виміряна точно, а, залежно від того чи иншого обходу його, — може бути встановлена більше-менше в 90 верстов; це цілком відповідає трьом дням пути, рахуючи по 30 верстов денно. Те, що місцевість на Джарилгачі переважно багниста, грузька, а так само те, що на нім багато лісу та чагарнику, — теж відповідає арабським описам острова [2]).

До цього всього треба додати, що аль-Истахрій згадує про острів, відомий під назвою „острів Русія". Зрештою, Якут, що переказує відомості аль-Истахрія, заніс цей острів до рубрики островів на Каспійськім морі. Треба гадати, це ще не довід того, що цей острів справді стоїть на цім морі. Як-би це було справді так, то ми-б напевно і у инших письменників, окрім Якута, зустріли-б назву „Русія", надто коли припустити, що „Русія" — невеличкий острів біля Баку, себ-то в районі добре відомім арабам. Треба ще сказати, що Истахрій, зазначивши на своїй мапі два инших острови на Каспії, які так само він описує, — острова „Русії" не зазначає. Беручи також на увагу, що Чорного моря на мапі цього письменника немає зовсім, можна з деякою певністю припустити, що 1) географічне положення острова Русії Истахрієві не було відомо, а тому 2) можливо, що саме так він називає для нас цікавий острів. Не можна також виключити і припущення, що в автентичнім творі Истахрія оповідалося докладно про „Русію", тільки не наводилося назви. Цю думку підказує нам той факт, що в самім кінці уривка про Каспій ми знаходимо згадку про Русію. Чи не початок це нового уривка, звязаного з попереднім тільки асоціяцією (опис островів), а не точним локальним звязком? І можливо, що таку згадку викликали инші, поважніші асоціяції, і географічний

---

[1]) Див. про Руське море, с. 14, та про загибель Землі Улучської, с. 16.

[2]) П. Семеновъ, Географ.-статист. словарь II, с 49. Див. також мапу Генштабу XXXI—11.

звязок відступив назад перед злободенними сумними подіями; правда, про них Истахрій не згадує, але, треба гадати, він був сучасником їх. Я маю на думці наскок Руси 944 року, що за вихідний пункт його треба вважати Руський острів. Всі ці припущення в тій чи иншій мірі можливі, але я зупинився на них так довго, щоб зазначити, що до безсумнівної фактичної подібности Росси-Джарилгач з Руським островом, може бути, можливо, приєднана і подібність назов — острів Росса та острів Русія — одно й те саме.

До цього всього не пошкодить, уважаю, додати ще одно не позбавлене цікавости міркування.

Дроміти. Довгі коси в воді, що нагадували дромос — біговисько, у греків присвячувалися пам'яті Ахіллеса. Звідси Тендер — Джарилгачська коса мала у греків назву, ὁ Ἀχιλλήιος δρόμος. Тому можна вважати Русь — дромітів грецьких літописів Амартоли та Логотета за тотожніх з острівною Руссю арабських письменників. Дромос грецькою мовою та Лукомор'я давньою руською визначають до певної міри відповідні географічні розуміння. Тільки греки зазначали це географічне розуміння, визначаючи саму смугу землі — дромос, а слов'яни — мають на оці ту-ж смугу суходолу, але в визначенню своїм висовують на передній план ту форму, якою обіймає її море. Очевидячки, дромос — це вузька смуга суходолу, охоплена закрутом — лукою моря, лука моря це морський закрут, що обмиває дромос. Що-ж до Дромоса, який нас цікавить, не пошкодить також згадати Геродотові слова, що ріка Гіпокіріс (Каланчак) „правим боком своїм обмежовує Гілею і так званий Ахіллів гін". Ця вказівка змусила Бруна завести до складу Геродотового Гіпокіріса Каркінітську затоку, бо коли вважати за Дромос тільки Тендер, то очевидно про ріку Гіпокіріс не тільки не можна сказати, що вона правим боком своїм обмежовує Дромос, але навіть не можна сказати, що вона протікає близько від нього, себ-то того Дромоса. Не оцінюючи Брунового припущення, що Каркінітську затоку треба вважати за гирло Гіпокіріса, я хочу тільки зазначити, що, щоб пояснити наведений уривок Геродота, важливіш прилучити до Ахіллового Дромосу і Джарилгач, а на це є безпосередні вказівки як старовинних свідчень, так і авторитетів науки. Все це дає певну підставу гадати, що візантійці вважали лукоморську взагалі, а зокрема острівну Русь — дромітами. Амартол та Логотет оповідають, що ці дроміти походять від франків — варягів. У кожному разі, цю вказівку не можна не поставити в звязок із зазначенням на італійських портоланах Varangito, Rossofar, та инш. Соловйов виводить назву дромітів від δρόμων — корабель. Дромоніями або бігунами звали в Візантії вогненосні судна, брандери. Навряд чи такі були ладьї чи човни Руси. Хоч вона швидко пересовувалася, раптово нападаючи й пускаючи все на вогонь, проте все-ж-таки сумнівне словотворення δρομῖται від δρόμων; його швидше можна припустити від δρόμος як від Χερσονεσος — Χερσονῖται. Неначе-б передбачаючи таке припущення, Соловйов каже, що „місцевих назов, які звучать подібно, знайдемо багато, але не думаємо, щоб дослідник мав право виводити Рюрикову дружину конче з якоїсь подібної місцевости" [1]). Що-до мене,

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи, вид. 3, т. I, с. 97, пр. I.

то я виводжу дромітів з однієї певної місцевости, яка має всі дані, щоб її визнати за вихідний пункт Руси. Здаюся також на Ліудпрандове свідчення; він пояснює, що Русь звуть норманами „a positione locis", бо це народ, який сидить sub aquilonis parte. Тут загальна дислокація перебування всього народу, а в нашім випадку — це спеціяльна дислокація вояків, що напали на Візантію. Тому і в цім випадку ніяк не можна погодитися з Соловйовим. Звязок „дромітів" із „Дромос" зазначає і Спаський [1]). Прихильний до цієї думки і Пісарев; він разом із тим пояснює, що дромітами візантійці звали наддніпрянську, себ-то київську, Русь. Уважаючи, що в поході 941 року безперечно брали участь головно київські дружини, ми цілком припускаємо участь у цім поході також і острівної Руси. У кожному разі, візантійці звали Русь дромітами, або вважаючи їх за мешканців Дромоса, або гадаючи, що база дружин, які напали на Візантію, — Дромос. І справді, можна припустити й те, й те. Київська Русь напала на Візантію в спілці з дромітами і базувалася безумовно на Дромос.

Отже араби бачили в системі химерних лук моря коло Каркініти — руські острови. Візантійці вважали це просто за Дромос, а італійці зазначили на своїх портоланах isola Rossa [2]).

На якім „озері" лежав Руський острів? Каркінітська затока, ні для кого окрім Руси неприступна, як ми це встановили вище, була власне Руським морем. Та група арабських письменників, що оповідає про Руський острів і неначе-б зовсім не знає про існування Лукомор'я та Руського моря, називає озером правдоподібно Каркініту, бо в арабських переказах оповідається, що Руський острів лежить на озері. Проте чи можна-ж припустити, щоб Каркінітську затоку Чорного моря було прийнято за озеро? Гадаю, що таке припущення цілком припустиме і от через які міркування. Каркініта, цей північний глибоко ввігнаний клин Чорного моря між суходолом та Таврським (Кримським) півостровом, — являє собою замкнену з трьох боків водяну просторінь, що з'єднується з морем на заході на протязі тільки четвертини кружини водяного простору затоки. Таке уявління про Каркініту, як про озеро, стає ще правдоподібніше, коли це ізольоване місце Чорного моря розглядатимемо як такий куточок, що лежить осторонь від шляху — „Ітиль — Кустантинія — Андалуз", — єдиного шляху, що його добре знали сини ісляму. До того-ж, пливучи з сходу на захід, через Озівське море-озеро, подорожній міг чути, що далі, за теперішньою Арбатською стрілкою, — є ціла система озер, теперішній Сиваш, а ще далі, за Перекіпською шиєю наших часів, — ще озеро. Арабський письменник згадав тільки нашу Каркініту (не називаючи її), бо на

---

[1]) На жаль, я не маю змоги подати відповідних цитат із статті Спаського.

[2]) А. А. Шахматовъ, — „Древнѣйш. судьбы русск. племени", вид. „Русск. Историч. Журн." П-град. 1919, та С. Ф. Платоновъ — „Руса", в „Дела и дни", кн. 1. Пбург. 1920, — зробили спробу довести існування руського острова на Новгородській півночі. А. А. Шахматов — „Варанголимен и Россофар", Историко-литерат. сборн., посв. В. И. Срезневскому, вид. Отд. Рус. яз. и Слов. Рос. Акад. Наук, Лград. 1924. — заперечує, що isola Rossa — руський острів, та инш.

ній лежав славнозвісний острів-фортеця Руси, цих відважних піратів, що доходили до спокійних і багатих берегів Джурджана. Отже подорожній міг уявляти собі Каркініту, з'єднаною з Сивашем, — чи то в вигляді системи озер, як ми це припускали вище, — чи то одного озера, так-би мовити Сиваш-Каркінітського; подорожній міг і гадки не мати, що це те саме море, до якого він потрапляє через канал, що з'єднує Маіотас із Бонтасом [1]). Це явище цілком природне, коли людям так бракувало географічних відомостей, а ті, які були, зменшувалися тим більш, чим далі від головних торговельних шляхів. Наведеному тут поясненню зовсім не суперечить те, що в самім оповіданню про острів згадуються тільки напади острівної Руси на київських слов'ян, себ-то посування цих піратів зазначається в цім випадку, можливо, саме через місце відомого нам з'єднання Каркініти з Чорним морем. Мимоволі повстає думка: чи можна припускати, що араби вважали Каркініту за озеро, коли оповідається про напади Руси на тім-же водянім обширі, де був острів? Тут насамперед треба мати на увазі брак точного зазначення, що являє собою озеро, на якім сиділа озброєна Русь. Коли згадується Руський острів, то звичайно оповідається тільки про напади острівної Руси на слов'ян, як про явище, можливо, частіше. Але немає сумніву, що мова йде про острів тієї саме Руси, яка доходила і до Джурджана, про що й оповідають згадані в нас вище східні письменники — Мас'удій, Димешкій та Шукраллаг. В уявлінню арабів, яке цілком відповідало рівневі їх географічного знання північного Чорномор'я, могла зовсім і не виникати відзначена в нас суперечність. Бо виїздила-ж Русь своїми човнами з-за Арбатської стрілки, — чому-ж не могла вона зробити відповідний напад і на слов'ян? Цим я не хочу сказати, що в уявлінню арабів між Тарханкутом та стиком Джарилгач — Тендер була шия, як Арбатська. Вони просто не знали цієї частини Чорного моря, чи, найпевніш, їм навіть на думку не спадало, що це частина того-ж самого Чорного моря, а сполучали її з Сивашем. Але це й робило з Каркініти озеро.

Потвердження цієї гіпотези, правда, посереднє, знаходимо в аль-Бекрія, що уривки з його творів ми наводили вище. Він, назвавши Русь осельниками острова, каже, що вони межують з морем Бонтасом [2]). Коли перекладач точно передає зміст цього уривка пам'ятки, то з нього зовсім ясно, що аль-Бекрій, чи те джерело, яким він користувався, — вважали Каркінітську затоку за самостійний водяний обшир, який підходить до Чорного моря. Важливо також і тут зазначити наведене вже вище свідчення перса Шукраллага. Переказавши мало не дослівно традиційній опис острова, він одначе каже, що острів цей лежить не на озері, а на морі. Ми бачили, що руське семиострів'я на Чорнім морі, про яке каже аль-Димешкій, цілком погоджується з описом традиційного острова на озері ибн-Даста та инших, бо це все, власне кажучи, частини Лукомор'я з Джарилгачем у центрі. І от через це все цілком не дивно, що одні письменники звуть Каркінітську затоку озером, а инші — морем (Руським, а хто й Чорним).

---

[1]) Озівське море з Чорним, себ-то через Боспор Кіммерійський.

[2]) Извѣстія Аль-Бекри и друг. авторовъ о Руси и Славянахъ ч. I (статьи и разысканія А. Куника и В. Розена), с. 11.

Як ми вже довели вище, острів Руси, як його звуть араби, — і своїм загальним географічним положенням, властивостями ґрунту, розмірами та назвою, цілком відповідає острову Rossa на італійських портоланах. Нашу гіпотезу ми збудували не тільки на тотожності острова Русії арабських географів X ст. з пізнішим означенням на італійських портоланах теперішньої коси Джарилгач-Rossa, — ще більш обґрунтовує наші висновки припущення тотожности тих водяних просторів, на яких і за арабськими джерелами, і за даними портоланів, лежав острів, що звався Русь.

III.

ТМУТАРАКАНЬ.

Русь, Боспор Кіммерійський та Дін. Повна нерозробленість у нашій літературі питання про Лукомор'я природньо призвела до того, що питання, де-ж саме в цій місцевості лежала Тмутаракань, — сливе не порушувалося. Тмутаракань зазначали в межах Астраханських, Рязанських, коло верхів'я Ворскла та біля гирла Дону, але всі ці гіпотези заступила тепер пануюча „Таманська" теорія; ця теорія ближча і до свідчення Патерика Печерського, де оповідається про Тмутараканський острів на морі, на шляху з Київа до Царгорода. До того-ж „Таманська" теорія має виправдання і з другого боку. Вона намагається з'ясувати, де-ж саме лежала Поморська Русь, що стільки шкоди завдавала берегам Понту та Каспія. Це широке трактування „Таманської" теорії привело науку до висновку, що Тмутаракані належав Боспор Кіммерійський. Звичайно нєначеб-то припускається, що Тмутаракані належала північна частина Чорноморсько-Озівського Помор'я, але без дальших міркувань, надто що-до Лукомор'я. Здається, що тільки Арцибашев 1828 року порушив питання про те, що Тмутаракань лежала коло Каркінітської затоки [1]). З його міркувань ми в відповіднім місці скористаємо, а тимчасом зазначимо тільки, що Арцибашев теж не звязує Тмутаракань із Лукомор'ям, цілком ігноруючи в данім випадку його існування; можливо, він уважає, що воно лежить на захід від долішнього Дніпра, як це гадають багато й инших вчених. Але ми спочатку звернемося до берегів Боспора Кіммерійського.

В питанню про Русь на берегах Боспора Кіммерійського треба вилучити чотири окремих питання: 1) чи має рацію поширена в нашій літературі думка про наявність доводів існування „Боспорської Руси"; 2) чи існувало і, як існувало, то де саме стояло, місто Русія; 3) чи могла Тмутаракань бути на Тамані й так само 4) яке відношення Тмутаракань мала до народів Кавказу. Загальне питання про існування Боспорської Руси, певна річ, має спиратися на факти, які ще потрібують доводів, — існування на Боспорі окремих міст, Русії та Тмутаракани, — і на наявність свідчень про безпосередні сусідські стосунки Руси з кавказькими народами. Проте незалежно від цих трьох

---

[1]) Арцыбашевъ, О Тьмуторокани. Труды и Лѣт. О-ва Ист. и Др. Рос. при Моск. Ун. ч. IV. кн. I. М. 1828. с.с. 78—101.

дрібних питань, — широка постава питання про Боспорську Русь у нашій літературі є, і нам треба з нею рахуватися. Тому насамперед одзначимо, як ми ставимося до цього питання.

Лев Диякін, його тлумачення. Згадка Лева Диякона про Боспор Кіммерійський, у звязку з війною Святослава проти Цимісхія, викликала в нашій історіографії, можна сказати, загальне непохитне переконання, що вона потверджує існування Боспорської Руси [1]). Ми не перелічуватимемо тут усіх думок з цього приводу, що з них здебільшого, власне кажучи, не плоди самостійного студіювання пам'ятки, а просто теорії, взяті згори, без перевірки, як то кажуть, „на віру". Зупинімося тільки на однім із найдокладніших дослідників, це Ламбін, який — що найважливіш — цитує безпосередньо самого Лева Диякона. У Ламбіна читаємо: „...самое имя Тавроскиѳы, которымъ онъ (Лев Диякін. *В. Н.*) первый почтилъ русовъ Святослава, уже доказываетъ, что онъ считалъ ихъ обитателями страны древнихъ Тавровъ и Тавроскиѳовъ, а страну эту, какъ исконную родину Русовъ, онъ указываетъ именно при Киммерійскомъ Боспорѣ. Такъ у него (Leo Diac. ed. Bonn, p. 106) Цимисхій посылаетъ напомнить Святославу о пораженіи отца его Игоря, который, поправъ договоры, устремился на Царьградъ съ несмѣтными силами, но самъ едва спасся бѣгствомъ и только съ какими-нибудь десятью кораблишками возвратился въ Боспоръ Киммерійскій". В другім місці, оповідаючи про те, як Цимісхій ладнався до облоги Доростола, він завважує (ibid., с. 129), що грецька вогненосна флота ввійшла до Дунаю, „чтобы Скиѳамъ (то-есть Святославу и его Руси), если они обратятся въ бѣгство, отрѣзать обратный путь на родину (ἐῖ τήν σφῶν πατρίδα) въ Боспоръ Киммерійскій" [2]). З приводу того, що Русь тут названо „Тавроскиѳами", зазначимо, що „Тавроскиѳами" називали насамперед мешканців Дніпрово-Каркінітського півострова — нашого Лукомор'я [3]). Природньо, що назву цю прикладали часом і до Київської Руси, що приходила все з тієї-ж-таки Тавроскитії, явище аналогічне тому, що Київську Русь називали і дромітами. Маючи на увазі, що первісне значіння назви тавроскитів було тісно звязане виключно з старовинною Тавроскитією, не можна ніяк визнати за справедливий висновок Ламбіна, буцім Боспор Кіммерійський так називано, а тому він міг бути батьківщиною Руси.

Але розгляньмо докладніш наведені в Ламбіна уривки з Лева Диякона. Наведу для наочности обидва уривки з Лева Диякона, поставивши поруч текст самого Лева Диякона та мій дослівний переклад.

І-ий уривок (Цимісхій нагадує Святославові про поразку батька його Ігоря).

Ламбін, с. 69.	Лев Диякін, с. 106.	Мій дослівний переклад.
„и только съ какими-нибудь десятью кораблишками возвратился въ Боспоръ Киммерійскій".	„μόλις σὺν δέκα λέμβοις ἐς τὸν Κιμμέριον ἀφίκετο Βόσπορον, αὐτάγγελος τῶν οἰκείων γεγονὼς συμφορῶν.	„Ледві з десятьма човнами (однодеревками) дістався (дійшов) до Б. К., сам з'явившися голосним вісником поразки своїх".

[1]) Leo Diaconus in Corpus Scriptorum historiae Byzantinae, pars XI. Bonnae M. D. CCCXXVIII.

[2]) Ламбинъ, Тьмуторооканская Русь. Ж. М. Н. П. 1874, кн. I, с. 69.

[3]) Ukert, Skythien, с. 164 — півострів між Дніпровим лиманом та Перекіпською затокою.

II-ий уривок (грецька вогненосна флота ввійшла до Дунаю).

Ламбін, с. 69.
„чтобы Скиѳамъ (то есть Святославу и его Руси), если они обратятся въ бѣгство, отрѣзать обратный путь на родину (εἰς τὴν σφῶν πατρίδα) въ Боспоръ Киммерійскій".

Лев Диякін, с. 129.
„ὡσ μή ἐνὸν εἴη τοῖς Σκύθαις, ἐς τὴν σφῶν πατρίδα ἐκπλεῖν καὶ τὸν Κιμμέριον Βόσπορον, εἴγε πρὸς φυγὴν ἀποκλίνοίεν".

Мій дослівний переклад.
„Щоб Скитам (себ-то Святославові та його Русі) не (дати?) вернутися, відплисти на свою батьківщину і (навіть) до Б. К., коли-б тільки з причини втікання вони зверн у л и з дороги".

В першім уривку в перекладі Ламбіна треба відзначити, що первісне значіння слова ἀφίκετο, що відповідає даному текстові, означає „досягти чогось", а не „повертатися". Отже зовсім не обов'язково читати в пам'ятці, що Святослав повернувся до Б. К., ніби він там раніш був. Другий уривок ще більш потверджує, що наше читання, наше розуміння тексту має більш підстав. Проте, щоб остаточно закінчити з першим уривком, ми повинні ще додати, що Ламбін незвичайно дивно урвав свою цитату на такім важливім для нього Боспорі Кіммерійськім, він не вважав за потрібне навести текст побічного речення, яке чималою мірою з'ясовує текст головного: в ньому оповідається, що Святослав дістався до Б. К., „сам з'явившися голосним вісником поразки своїх". Гадаю, що навряд чи була потреба говорити про появу розбитого вкрай Святослава в Б. К., коли-б це була місцевість руська. Вся суть цієї фрази саме в тім, що греки не пропустили Святослава просто до Лукомор'я, він був мусів відступити з рештками свого війська на Б. К. і цим ніби продемонстрував перед греками розмір своєї поразки. І розгляд другого уривка ще більш потвердить це наше тлумачення. Другий уривок із Лева Диякона Ламбін перекручує зовсім. Він проминає дуже важливий тут злучник „і" („καὶ"), що в оригіналі стоїть перед Боспором Кіммерійським, який Ламбін відзначає курсивом. Зазначивши це, стає ясним, що Б. К. у тексті пам'ятки батьківщиною Руси не названо. До речи, є в тексті пам'ятки й поясніння, що завдання, яке стояло перед грецькою флотою, а саме — не пустити Руси і до Б. К., було звязано з певною умовою: „коли-б тільки з причини втікання вони (себ-то Русь. *В. Н.*) звернули з дороги". Очевидно цього разу руську флоту чекала гірша доля, ніж уже відома нам із першого уривка. Ця можливість повороту Руси у бік Б. К., у випадку, коли-б не пощастило прорватися просто на Лукомор'я, була цього разу передбачена; можливо, що це було зроблено на підставі попередньої спроби Ігоря. Та й справді, коли-б могутня грецька флота заступила просту путь на батьківщину, — Русь, мабуть, вибрала-б легший прорив через Б. К. А дальший шлях до Лукомор'я, поворотний шлях через Перекіп, Русь добре знала. Отже ми стоїмо на своїм, а саме, що грецька флота перегородила Русі путь до батьківщини і (навіть) до Б. К. А Ламбін зовсім не відтінює того, що путь до Б. К. заступався тільки в тім випадку, коли-б Русь було змушено відхилитися від простої пути на батьківщину. Цю надзвичайно важливу обставину він — абсолютно незрозуміло чому — затушував. Ламбін робить зазначене застереження, що стоїть у тексті виключно в звязку із згадкою про Б. К., у формі тільки загальної

фрази про втечу Руси. Тим самим він зовсім безпідставно прикладає цю фразу і до випадку можливого прориву Руси просто на батьківщину. От через те й виходить так, ніби Боспор Кіммерійський — батьківщина Руси [1]).

Місто Русія. Спроба Ламбіна обґрунтувати існування Руси на Боспорі Кіммерійському, як це видко з ближчого розгляду використаної в нього пам'ятки, зовсім усовує поставу зазначеного питання в загальній його формі. Тепер перейдімо до окремих детальніших питань.

До доводів про існування Руси на Боспорі звичайно повелося прилучати і арабські відомості про місто Русія — Росія. За це місто звичайно вважають місто Боспор — Керч, як припускають — Корчево, що згадується на Тмутараканській плиті. Проте неможливо припустити, щоб місто Боспор — Керч належало Русі в 945 році, як це робить той-же Ламбін. І справді, як це могло бути, щоб місто Боспор (— Керч), яке за свідченнями Костянтина Порфірогенета безумовно належало в 930 році Візантії, — в 945 році не тільки належало вкрай побитій од візантійців, Русі, але що ця Русь затримала його і за згодою з візантійцями, дарма що ця згода була дуже не на користь Русі. Як-би це справді було так, то в такім випадку можна припустити тільки одно, що візантійці залишили Русі Боспор з спеціяльною метою охоронити межі Візантії від чорних болгар. Але чорні болгари навряд чи були в цім районі. Отже навряд чи візантійці поступилися-б цим містом, що було-б дуже не на користь їм, — а разом із тим заборонили Київській Русі навіть зимувати на Білобережжі, місцевості, що була ближча до Руси і на більшій віддалі від Херсонеса, ніж Боспор. Проф. Голубовський уважає за довід існування і під цей час міста Русії згадки про нього в двох відомих наказах цісаря Мануїла другої половини XII століття [2]). Наведімо зміст обидвох цих наказів:

I. Panc 1170 qui dit que Manuel leur accorda de pouvoir faire la commerce partout hormis la Russie et Materca en ne payant que le 4% (Sauli II № 4; Liber jurium I 252); mais ils devaient continuer á payer á *C. P.* le 4% de leurs marchandises ainsi que les Pisans à Antioche; Dal. Borgo 174. Подстрочная зам. n. 14. 6678 Manuel 27. Ind. III 1169/1170.

II. 6687. Manuel 36 Ind. XII 1178/1179. 1. (Oct.) Manuel confirme aux Génois la liberté du commerce; quant à la Russie et à la Méotide ils doivent s'adresser aux Comans (Polofzes), peuple finnois qui habitait les steppes entre la mer Noire et la mer Caspienne et avaient derechef envahi la Russie [3]).

В першім наказі ми читаємо, що генуезцям надається право вільно торгувати в усіх містах, окрім Руси та Матрики (hormis la Russie et Materka). В другім указі ніби-то пояснюється, що для торгу з Русією та Меотидою (бо-ж Матерка, Матрига, лежить коло входу до Меотиди) належить звертатися до половців, яким, як це зазначає перший наказ, генуезці повинні

[1]) Порівн. В. А. Пархоменко, У истоков русской государственности (VIII—IX в.). Лград. 1924, с. 53.

[2]) П. Голубовскій, Печенѣги, Торки и Половцы, пр. 1 на с. 184. Див. також Ю. Кулаковскій, Прошлое Тавриды. Кіевъ 1906, с. 89.

[3]) Essai de Chronographie Byzantine 1057—1453 par Ed. de Muralt. St. Petersb. 1871, с. 197 і 209.

платити чотири відсотки з своїх торговельних оборотів. Отже цілком природньо бачити в цім випадку в „Русії" не спеціяльно якесь там місто Русію (це десь наприкінці XII століття!), а взагалі нашу середньо-дніпровську Русь, з якою генуезці, певна річ, повинні були мати зносини через половців. Меотида другого наказу заступає місце Матерки першого наказу. І через те ще більш неможливо визнати, що в першім наказі справа йде лиш про два міста — Русію та Матерку, бо тоді цілком неможливо було-б зрозуміти, чому в иншім наказі Матерку проминено. Зовсім зрозуміло, що як під Матеркою першого наказу розуміється і вся Меотида, — бо тільки через Матерку могли йти торговельні зносини генуезців із Меотидою, — так у другім указі під Меотидою розуміється зокрема і Матерка. Разом із тим під Руссю в обох наказах безумовно розуміється не місто, а країна, до того-ж наприкінці XII століття не надморська, а відсунута, відтята від моря тими-ж половцями — середньо-дніпровська Русь [1]).

А втім, є і безпосередні вказівки про існування міста Русія. До них ми тепер і перейдемо. Идрісій каже: „De Matrakha à Rousia..., «ville dont les habitants sont en guerre continuelle avec ceux de Matrakha»; et qui est située sur les bords d'une grande riviére provenant du mont Cocaia..., 27 milles" [2]).

Отже Идрісій каже, що Русія лежить за 27 миль від Матраки, проте не Боспорської, поморської — Matrakha la Maritime [3]), а иншої, треба гадати, континентальної, яка лежала на березі річки Сакір, що випливає з Атилю [4]). Треба гадати, що чи Сакір — Дін, що справді неначеб-то випливає з Атилю, чи під Атилем треба розуміти в данім випадку той-же самий Дін, що його деякі східні письменники вважають за гирло цієї річки; що-ж до річки Сакір, то це тоді мабуть якийсь доплив долішнього Дону. Цілком припустима думка, що Сакір це правий доплив долішнього Дону, р. Тузлов, яка на старовинних мапах зветься f. Sayra, Sarga flu [5]). В тім місці, де цей доплив впливає в Дін, лежить ст. Аксайська [6]). Останки якихось старовинних будівель, які є в цій станиці, Ласкін уважає за руїни славнозвісного Саркела [7]).

Ця фортеця найпевніше повинна була лежати саме в цім районі, щоб заступити узам дорогу до житниці Хазарії — „країни дев'ятьох кліматів", що лежали на південь від долішнього Дону. Разом із тим той-же самий Саркел повинен був боронити країну від ворожих наскоків з моря, які загрожували Хазарії та всьому Каспійському узбережжю. Про це свідчить Мас'удій, опові-

[1]) Загалом беручи, це припускає і М. С. Грушевський, — Історія України-Руси, II, вид. 2, Львів 1905 р., с. 512.

[2]) Géographie d'Edrisi, par P. Amédée Jaubert I—II, dans Recueil de voyages et de mémoires, publié par la Societé de Géographie t. V. Paris 1836—1840, с. 400.

[3]) Ibid., с.с. 395—396.

[4]) Ibid., с. 400.

[5]) „Матер. по ист. русск. картографіи" вид. Київ. Ком. для разб. древн. актовъ, Київ. Вип. I (1899 р.)—XXIV та XXVIII та в. II (1910 р.) XI.

[6]) Порівн. Геогр.-статист. слов. Рос. Имп. П. Семеновъ. I, с. 35: А. — головна переправа.

[7]) Тому ми не можемо визнати за Саркел „Теркли (=Серьклію) и городище и перевозъ", що за два дні нижче од Ведмедиці; про це свідчить „Хожденіе Игнатія Смолнянина", Правосл. Палестин. Сборникъ, т. IV, в. 3, с. 3.

даючи про хазарський сторожівний пункт при гирлі Дону, що захищав Хазарію від нападів із суходолу „Гуззів" і з моря — Руси рівночасно [1]). Тільки в такім випадку стає ясним міркування Костянтина Порфірогенета, що дивувало багатьох, а саме, що на випадок війни з Херсонесом, хазари можуть посуватися на Саркел, клімати та Херсонес [2]). Гадаю, що тут розумілося посування хазарів уздовж північного узбережжя Озівського моря. Тому не дивно, що хазарське військо, йдучи на клімати (Таврські) та Херсонес, переходило через свою-ж-таки фортецю Саркел.

У випадку-ж ворожої диверсії аланів, вони, здається, могли вийти в запілля хазарам, коли-б ті посувалися на Саркел-Херсонес. Отут криється розгадка, чому хазарське укріплення Саркел, захищаючи не тільки Хазарію, але й Візантію разом, не могло проте загрожувати Візантії, коли-б хазари напали на неї.

Фортеця Саркел — знаряддя хитромудрої політики Візантії, суть якої так цікаво викриває Костянтин Порфірогенет. Тут ми довідуємося і про те, що будували цю фортецю для хазарів візантійці і що вона, ця фортеця, власне, була потрібна їм не менш, як і самим хазарам. І будували візантійці її, цю фортецю, так, що вона, загрожуючи узам коли-б ті посунули із півночи (та Руси, яка-б ввіходила до Дону), разом із тим була цілком непридатна для опору аланам, які перебували в спілці з Візантією. Аланам вона не могла перешкодити, коли-б вони захотіли вдертися в родючі „клімати", цю житницю Хазарії. От чому хазарський сторожівний пункт, себ-то Саркел, найімовірніш стояв на правім березі Дону, поблизу гирла, десь у тім місці, де до нього впливає доплив Тузлов, як фортеця перед перевозом через Дін [3]).

Що-до міста Русія, то цілком можливо, що це є Casale di Rossi італійських портоланів, про яких ми згадували, коли говорили про шляхи Руси до Каспія [4]). Віддалення між приблизним місцем Casale di Rossi та зазначеним у нас районом Матраки континентальної навряд чи дуже одрізнятиметься від того, яке зазначає Идрісій, а саме 27 миль або 45 верстов. Разом із тим Идрісієва вказівка про постійну війну між Русією та Матракою континентальною ще більш зміцнює думку, що, найпевніш, тут воювала не Боспорська Русія, а Лукоморська, що базувалася на Casale di Rossi.

Це місто на портоланах зазначається завсіди трохи на південь від гирла Дону. Тому за річку, на якій, очевидячки, стояло місто, ідентичне з Casale

---

[1]) А. Я. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русс. (Съ половины VII до конца X в. по Р. Х.). СПБ. 1870, с 131.

[2]) Сочиненіе Константина Багрянороднаго о Фемахъ и о народахъ съ предисловіемъ Гавр. Ласкина. „Чт. О-ва ист. и древ. Рос. при Мос. Ун-тѣ". 1899 р. I, отд. III, с.с. 1—262. Розд. 11.

[3]) Оцю нашу думку потверджує й літописне свідоцтво, що року 965-го „одолѣ Святослав Козаромъ и городъ ихъ Бѣлувежю взя. И Ясы побѣди и Касогы". Справді, щоб подолати ясів та касогів, треба було Святославові форсувати Дін десь коло самого його гирла. Тому, між иншим, не можна не припустити тотожність Білої Вежі з Саркелом. Инакше про місце Саркел у: Ф. К. Брунъ, Черноморье 1, в Зап. Новорос. Унив. т. XXVIII, с. 219, — Білосарайська коса; Успенський — Цимлянська ст.; инші вчені — Качалинська ст.

[4]) Пор. Е. А. Загоровский, Очерк истории север. причерноморья ч. 1. Одесса. 1922, с. 50.

di Rossi-Русія, треба вважати найімовірніш Кагальник, який протікає поруч із найпівденнішим із дінських гирл [1]). Кагальник це неначе-б віднога річки Манича, якою, правдоподібно, иноді плавала Русь, обминаючи Дін. Річка Манич достоту відповідає тому означенню, яке дав Идрісій. Вона „велика" і пливе до Дону ніби-то з передгір'я Кавказу. Разом із тим стає цілком зрозумілим і зазначення положення Русії, яке дав Магребій. Він каже, що це місто лежить коло входу до моря Манітиш. А річка Манич, як відомо, — це останки колишньої морської протоки.

Чим було місто Русія? Що-ж являє собою оселище, що зветься Русія? Магребій називає його столицею Руси, Идрісій просто містом, на портоланах його зазначено, як село. Можливо, що ця суперечність близьких одно до одного свідчень відбиває в собі зміну цілих діб у життю Русії на Дону, зміну, що розтяглася на цілі віки. Припустімо, що в Магребія були під рукою давніші свідчення, старіші відомості, у Идрісія пізніші, а у складачів портоланів — мало не сучасні. Можливо, тут відбивається ціла історія могутнього колись Помор'я.

Все це річ можлива, але це все давня-давнина, і ми її не розглядатимемо. Ми собі ставимо завдання з'ясувати, чим була „Русія" в ту добу X—XII віків, яку ми тут розглядаємо. Тут можливі два припущення, які однаково не залежать від дуже імовірної наявности на Дону, ще за довгий час перед тим, руської людности і які збудовано на тім, що цей пункт Руси звязаний не з фактом руського тубільства, заселення на Дону, а з переходами Руси Доном через Хазарію на Каспій. Такі переходи, очевидячки, бували частенько. Хто знає, може і в 913 році на місці Casale di Rossi була стоянка, оселище Руси, що чекала тут перепустки до Хазарії. Але може бути й зовсім инша гіпотеза. Як відомо, миролюбне взагалі ставлення Лукоморської Руси до хазарів иноді ставало ворожим. Тому природньо припускати, що Лукоморська Русь, бажаючи забезпечити свої наскоки до Хазарії, захоплювала місце коло гирла Дону, на протилежнім боці від Саркела Матраки. Захопивши таке місце, вона споруджувала нашвидку тимчасове городище для того, щоб забезпечити свої дальші операції вже на території Хазарії. Аналогічне явище ми бачимо згодом, коли Мстислав у 1223 р. збудував „город с кольем" на ріці Калці, звідки він і бився з татарами. Спорудження таких „городів" було взагалі відоме Русі і навіть властиве їй.

Ніяк не можна припустити, щоб у добу хазарської сили та могутности, ще не захитаної в початку X ст., могло існувати постійне місто Русія. Припущення наше, що місто Русія виникло не тому, що його збудувала тамтешня руська людність, а тому, що воно лежало на шляху, який проходив саме тут, з Лукомор'я до Каспія, а так само міркування наші про тимчасовість цього „города", про спорудження його „на випадок", найбільш відповідають напруженості боротьби двох народів, яка так виразно визирає в свідченнях Идрісія. Фундаментально збудований Саркел-Матрака воювавсь із завзятою та активною Русією.

[1]) П. Семенов ъ, Географ.-статист. слов. Рос. Имп. II, с. 408.

Але — скажуть нам — Русію найпевніш можна вважати за Тмутаракань. На користь такого припущення, здавалося-б, промовляє і звязок Тмутаракани з хазарами, і звязок її з Лукомор'ям, що під ним у цім випадку можна було-б розуміти гирло Дону... Порівнюючи недавно проф. Спіцин висловився за те, що Тмутаракань справді стояла коло гирла Дону, як київський порт [1]). Проте хіба-ж можна говорити про київський порт коло гирла Дону в XI віці? Хіба встановлено, що тут справді був острів на морі? Хіба ми маємо підстави розуміти під Лукомор'ям цю місцевість над Озівським морем? Спіцинові міркування не повалили пануючої Таманської теорії і до неї ми й перейдемо.

Пануюча Таманська теорія. Думка, буцім Тмутаракань стояла на Таманськім півострові, що уґрунтував її гр. Мусін-Пушкін, тісно звязана з „Тмутараканським каменем", який так розворушив наукові кола. Згодом до славнозвісного каменя було приєднано ще дві матеріяльні пам'ятки: печатку посадника Ратибора та монету кн. Михайла.

Де було знайдено цього каменя, досі залишається загадкою. Спаський докладно оповідає всю таємничу історію, як знайдено каменя. Взагалі вважають, що його знайдено вмурованим — як поріг — у казармі, що містилася серед руїн Фанагорії. Отже точних археологічних даних про нього ми не маємо. Цікаво тільки зазначити, що згодом камінь був або в Миколаїві, або в Севастополі [2]).

Хто хотів-би докладніш обізнатися з иншими дефектами цього каменя археологічною стороною, того відсилаю до тієї-ж-таки статті Спаського. Він надзвичайно докладно обслідував плиту з боку матеріялу, з якого її зроблено, палеографії та ортографії напису на ній, точности її вказівок, то-що. Віддаючи належне безсторонній, суто-науковій методі автора, не можемо не завважити, що такий старанний розгляд каменя, зроблений, щоб повалити Таманську теорію, можна було-б і не робити з огляду на безсумнівну непевність місця, де цей камінь було знайдено. Мені здається, що навряд чи його знайдено серед руїн Фанагорії, ба навіть сумнівніш, щоб він правив за поріг у сучасній відкритому каменеві казармі для вояків поблизу Таманської фортеці. Принаймні в своїй статті про „Тмутороканскій камень" проф. Спіцин, зазначаючи, що поки-що не розвязано питання про автентичність каменя, безумовно не припускає певности місця, де його було знайдено [3]). Не беручи на свою відповідальність міркування про археологічну вартість каменя, ми все-ж-таки й собі не можемо визнати за ним якихось зовнішніх, цілком певних, доводів його таманського походження. Коли-ж статті Спаського та проф. Спіцина так негативно ставляться до каменя, то не треба дивуватися, що ми не знайдемо в цих статтях нічого і на користь Таманської теорії.

---

[1]) А. Спицынъ, Тмутороканскій камень. Зап. отд. Рус. и Слав. Археол. Рус. Археол. Об-ва, т. XI. Петроградъ 1915, с. 131.

[2]) Спасскій, Изслѣдованіе Тмутороканскаго камня. „Отечеств. Записки" XXXVI (СПБ., 1844), Отд. Науки, с. 70. Спицынъ Ibid., с. 104. До речи, загадковою залишається й кількість сажнів (або й самий „сяжень"), що їх зазначено на плиті про віддаль „от Тьмутороканя до Кърчева".

[3]) А. Спицынъ, Ibid.

Зате про Ратиборову печатку ми маємо статтю Луценка, що вважає печатку за автентичну і Таманську теорію за безсумнівну. А втім, звідки й у якім вигляді з'явилася вона, ота печатка, перед наукою? Вийшла вона з рук „аматора", збирача старовини, який покупив її у татарина. Цей татарин казав, що знайшов її на схід від Енікале, без дальших докладних вказівок. „Аматор" не захотів подати печатку на суд науки в бруднім вигляді. Обережно й старанно він обскріб її цезориком; виявилося чудове карбування, що, припустімо, пояснюється близькістю грецької культури... Печать висла: на однім боці лик Миколи Мірлікійського, на другім напис: „отъ Ратибора"; літери подібні до письма XI ст. [1]). Наукова вартість цієї знахідки дуже сумнівна.

Що-до третього речового доводу Таманської теорії, то тут обставини знаходження його певні тільки в стадії купівлі. За певність монети промовляє її напівстертість та напис: „Господи, помози Михаилу", — як прийнято читати це, — Олегу-Михайлу, Тмутараканському князеві наприкінці XI ст. [2]). От і все, що належить Тмутараканському некрополеві, за сучасним науковим формуляром. І це в місті та уділі з двома відомими мурованими церквами, а головно з силою — коли рахувати поколіннями, — озброєних з ніг до голови вояків. Де руські шоломи, кільчуги, мечі, де рештки похоронів?

Таманська теорія головно спирається на подібність назви грецької колонії Ταμάταρχα до Тмутаракани. Ця подібність власне й викликала Таманську теорію істориків-публіцистів часів Катерини II-ої. Проте вона має таку саму слушність, як і міркування Ніконового літопису, неначе-б Тмутаракань була на місці сучасного Астрахана. Різниця між цими двома теоріями тільки в тім, коли звичайно не брати на увагу більшої науковости Таманської теорії, яку треба пояснювати більшою освіченістю часів Катерини, — що одна повстала за десять років по приєднанні Керченської протоки до Росії, а друга, мабуть, підчас приєднання Астраханського царства. А загалом беручи подібність разюча. Тільки за часів Івана Лютого вважалося, що російські володіння на берегах Каспія були споконвічні, бо це-ж вмістилище російської Волги. А за часів Катерини, з її грецьким проєктом та панування на берегах Понта, треба було за всяку ціну науково закріпити здобутки зброї. Тут допомогло знання історії, що, мовляв, Чорне море вдавнину звано Руським морем. Допомогла і деяка філологічна здогадливість, хоч і штучна. Та й справді, — хіба-ж у славний вік „Просвіти" могло бути инакше?.. Тільки-ж чи дає це нам підставу за інерцією, що її абсолютно нічим не можна пояснити, і далі триматися Таманської теорії? [3]).

---

[1]) „О древней вислой печати съ надписью „отъ Ратибора", найденной въ 1872 г.". Труды III Археол. съѣзда, II, прил., с. 165.

[2]) „Замѣтки изъ Керчи". Древности, Труды Моск. Археол. О-ва, т. III, вип. 2, сс. 190—194.

[3]) М. С. Грушевський у своїй „Історії України-Руси" (т. II, вид. 2-е, Львів, 1905 р., сс. 508—509), не надаючи великого і в кожному разі виключного значіння „Тмутараканському каменеві", напис на якім могли зробити руські дружинники і на чужій землі, надає особливої доводливої сили тому фактові, що на Тмутараканськім острові була філія Київо-Печерського манастиря.

Кавказьке походження Таманської теорії. Велика перевага Таманської теорії в тому, що вона, здавалося-б, просто розвязує питання про близьке сусідство тмутараканської Руси з касогами та ясами. Загально поширена думка, що обидва зазначені народи сиділи на Північнім Кавказі, отже звідси, як то кажуть, тільки палицею кинути до Тмутаракани на Тамані. А втім, з творів Костянтина Порфірогенета ми знаємо, що Тамань межувала з Зихією, а вже з Зихією межувала Аланія. Нарешті, Аланія нападала на Зихію і таким способом могла доходити і до Тамани. До Аланії на півночі, очевидячки, підходила Казахія, країна, що народ її й собі міг чинити наскоки на Тамань через Аланію та Зихію. Але таке „просте" розвязання „кавказького" питання в Таманській теорії, коли його розглянути ближче та докладніше, примушує поробити цілком протилежні висновки.

Насамперед про ясів, що під ними звичайно розуміють аланів. Літопис, частенько згадуючи про цей народ, ніколи не згадує його в звязку з Тмутараканню. Мовчанку цю нічим не можна пояснити, бо Тамань, можливо, лежала ближче до кавказької Аланії, аніж до Казахії, що межувала з одним із дев'ятьох родючих кліматів Хазарії, себ-то десь у районі на південь від Дону. Тимчасом оповідання нашого літопису про двобій Мстислава Тмутараканського з Редедею Касозьким цілком припускає можливість того, щоб руське військо посувалося з Лукомор'я вздовж північного узбережжя Озівського моря, через Хазарію, а точніш через Casale di Rossi, як це було 913-го року. Отже хазарський каган пропустив руське військо через свою територію, щоб оборонити свої володіння від касогів; це він робив не раз, щоб мати дешеву поживу від руських сміливих наскоків на Каспій. Не дурно-ж ми вище звернули увагу на факт „надання" Русі острова од хазарського кагана. Отже ми можемо сказати більше-менше певно, що конкретні історичні факти вихоплюють з-під Таманської теорії той „кавказький" ґрунт, який так її підтримував. Тому нема абсолютно ніякої потреби неодмінно переселяти ясів та касогів на північне узбережжя Озівського моря, як це роблять декотрі вчені, дарма що не без певних підстав. Наше завдання — показати, що, навіть визнавши перебування ясів та касогів виключно на Кавказі, ми аж ніяк не повинні звязувати свої наукові міркування про Тмутаракань неодмінно з Таманню [1]).

Тмутаракань на Каркініті? Які-ж ми маємо дані, що могли-б нам допомогти краще встановити, де саме лежала Тмутаракань? У Патерику Печерським ми читаємо: „И пришедше [з Київа] на море, и ту разлучистася" чер-

---

[1]) Не переконують нас і повідомлення про ті шлюби руських князів з яськими або обезькими княгинями, що їх подають літописні свідоцтва. Припускати, що біля Кавказьких гір був руський осередок, з'ясовуючи цим причини зазначених шлюбів, має стільки-ж рації, як-би ми шукали аналогічних підстав у численних шлюбах руських князів з принцесами инших далеких країн. Треба ще додати, що коли для Київа Тамань могла-б ще бути т о п о г р а ф і ч н о звязком з Кавказом, хоч ф а к т и, наведені в нас, цьому суперечать, — то для Суздаля цей півострів стоїть осторонь. Отож цілком природньо гадати в даному разі про безпосередні зносини з Кавказом Суздаля, подібно до Київа, через долішнє Подоння.

нець Нікон та чорноризець Болгарин. Болгарин вирушив до „Костянтину граду" і „тако обрѣте островъ срѣди моря" [1]). „Великий же Никонъ отъиде в островь Тмутороканьскый, и ту обрете мѣсто чисто близъ града и сѣдѣ. И Божіею благодатью възрасте мѣсто то, и церковь святыа Богородицы възгради на немь; и бысть монастырь славенъ иже и донынѣ есть". Отже з свідчення Патерика, що його ще ніхто не збив, місто Тмутаракань було на березі моря, а може навіть і на острові. У кожному разі острів був у складі Тмутараканського князівства. Острів цей повинен був лежати десь недалечко від Дніпрового гирла. Та й справді, яким-же инакшим шляхом могли прибути до моря Нікон та Болгарин? Навряд чи можна припустити, щоб путь цю вони зробили через ворожий степ річками Вовчою та Кальміюсом, або через Арбатську стрілку до Боспора. Це ще неймовірніш тому, що Болгарин-же вирушив далі на „Костянтин град". На що-ж це йому було потрібно — вже не кажучи про невигоди зазначених шляхів — робити такий гак: їхати спочатку трохи чи не в цілком протилежний бік, щоб звідти вже вирушити до Царгороду? А з дальшої вказівки Патерика — „Великий же Никонъ отъиде в островь Тмутараканьскый", — можна бачити, що Болгарин до Тмутаракани не заходив. Отже відпадає одиноке припущення, яке могло-б пояснити такий непростий шлях-манівець Болгарина до Царгороду, а саме, що він з тією чи иншою метою заїздив і до Тмутаракани. Нікон та Болгарин їхали до моря простим шляхом — Дніпром.

А втім і инший випадок, що його зазначив ще Арцибашев, потверджує наші міркування. Вже по смерті Ростислава той-же самий Нікон їздив до Чернігова; його послали туди тмутараканці благати кн. Святослава, щоб він відпустив сина свого Гліба на стіл Тмутараканський. Повертаючися він „обратися ко граду Киеву", та й вирушив сюдою у свою зворотну путь до Тмутаракани.

Похід Мстислава разом із хазарами та касогами на Чернігів, що був за півстоліття перед тим, значно допомагає нам з'ясувати, яким шляхом посувався з Тмутаракани цей Ярославів ворог, і звідки він приблизно вирушив. Літопис передає це так: „В лето 6531. Поиде Мьстиславъ на Ярослава, с Козары и сь Касогы. В лето 6532. Ярославу сущю въ Новѣгородѣ, приде Мьстислав ис Тьмуторокана Кыеву; и не прияша его Кыянѣ; он же сѣде на столѣ Черниговѣ, Ярославу сущу въ Новѣгородѣ тогда" [2]). Тут ми маємо незаперечиме свідчення, що Мстислав ішов через Київ, бо кияни його не прийняли, і тоді він пішов далі на Чернігів. Очевидячки, Мстислав прибув до Чернігова Дніпром, а далі Десною [3]). Прямування Дніпром, та ще з хазарами й касогами, які, певна річ, жили на схід від Дніпра, на перший погляд ніби усуває ту можливість, що Тмутаракань, звідки Мстислав ішов на північ, лежала коло

[1]) Патерикъ Кіево-Печерскаго монастыря. Археогр. Ком., СПБ., 1911 р., с. 26.

[2]) Іпат. літ., с. 103.

[3]) В. А. Пархоменко, У истоков русской государственности (VIII—IX вв.). Ленгрд. 1924, с. 68. Тут автор чомусь гадає, що Мстислав у цім випадкові посувався, щоб переселитися з південного сходу, себ-то Доном та Дінцем.

гирла Дону чи то коло Боспору. Природніш, що та путь, яку зробив Мстислав, повинна була йти від нашого Лукомор'я, як країни, що лежала коло долішнього Дніпра.

З наведених свідчень ясно, що Київ лежав на шляху Дніпро — Десна, що з'єднував Тмутаракань із Черніговом. Разом із тим з низки инших літописових даних що-до Тмутаракани, повторюючи влучний вислів Арцибашева, — зовсім не помітно, щоб Тмутаракань була так далеко від Чернігова, як Тамань. Ми наважилися зазначити точніш, докладніш положення Тмутаракани, а тому лиш коротко додамо, що й на нашу думку воно не таке далеке. Коли читаєш усі ці наведені вказівки та свідчення, завсіди повстає питання, а чи не ближче, справді, лежала та Тмутаракань, як то звичайно думають?

Ще ближче географічне положення Тмутаракани з'ясовують уривки літопису про Давида Ігоревича. Цей князь разом із ізгоєм — Володарем Ростиславичем тікає з Волини до Тмутаракани 1081 р. Потім його вигнав звідти Олег, і „Давыдъ зая Грѣкы во Олешьи, и зая в нихъ все имѣнье; Всеволодъ же посла̀въ приведе и, и вдасть ему Дорогобужь" (1084 р.) [1]). В наведених літописових відомостях визирає насамперед якийсь звязок, який ми вже зазначили з приводу еміграції уличів на верхів'я Бога, — звязок, що, видко, досить тривко з'єднував горішнє Побожжя з Лукомор'ям. Шлях, що вибрали собі князі-ізгої Володар, син Ростислава Тмутараканського, та Давид Ігоревич, — очевидячки йшов Богом. Цей здогад потверджує дальша літописова звістка під 1100 роком: „Вниде Мьстислав̀ъ отъ Давыда [Ігоревича, з Дорогобужа] на море месяца июня в 10" [2]). Під Тмутараканським островом найправдоподібніш треба розуміти Джарилгач — цей історичний Руський острів. Коли точний картографічний контекст примусив нас визнати тотожність зазначеної у італійських мореплавців і. Rossa, і. Rossia з Джарилгачем, коли він і своїм загальним географічним положенням, і окремими даними відповідає арабському описові острова „Русія", то близькість його до Дніпрового гирла навряд чи дозволить шукати де-инде, в иншім місці, Тмутараканський острів. Тут, осторонь від степу, в глибині Каркініти, на давнім Руськім острові могла повстати Тмутаракань. Тут, на Тмутараканськім острові, вона почувала себе не тільки захищеною від моря, але також неприступною і від степу, що все більш натискав на територію неприступного перед тим Лукомор'я.

IV.

ПОЛОВЕЧЧИНА.

Боротьба за Лукомор'я. У найдавніших звістках про Улуччя-Лукомор'я, в переказах про Руський острів та Тмутаракань, — ми бачимо розпорошені, розгублені уривки історії Лукомор'я. В XII ст. Лукомор'я стає половецьким. Вже наприкінці Тмутараканщини можна завважити невеличку кількість руського елементу в сміливих авантурах князів-ізгоїв. Дружини Олега та Романа

[1]) Іпат. літ., с. 144.
[2]) Ibid., с. 180.

вже не мають колишньої сили часів Мстислава Тмутараканського, що поділив потім великокнязювання з Ярославом. Пам'ятки, що освітлюють добу, яку ми в цім розділі розглядаємо і яку назвали „Половеччиною", не тільки малюють нам дальшу долю Лукомор'я, але разом із тим дають змогу простежити нитки живого звязку з минулими часами. Лукоморські половці та бродники, що про них ми говоритимемо в цім розділі, правдоподібно, руське плім'я, а боротьба руських князів за Лукомор'я — уривки, до того-ж, можливо, і не з найцікавіших історії Лукомор'я XII ст. Та разом із тим на сторінках нашого літопису коротко, але незаперечно зазначено, де треба шукати наше Лукомор'я, а так само підкреслено, що руські віддавна володіли Лукомор'ям. Ясно, що ця сторона свідчень ще більш підсилює наші попередні твердження. Отож, розглядаючи пам'ятки XII ст., ми ввесь час повинні мати на оці, що їхня службова роля як історичного матеріялу подвійна. Вони виявляють не тільки сучасні їм обставини, разом із тим вони викривають плодотворчу можливість запровадити їх до загальної низки наших наукових міркувань.

Боротьба південної Руси в XII ст. за Лукомор'я нерозривно звязана з боротьбою за торговельні шляхи й головно за Грецьку путь, що лежала через Лукомор'я. Через те-ж-таки Лукомор'я, але вже суходолом, ішов, як ми це вище зазначали, і инший важливий торговельний шлях, Залозний. У літопису під 1167 роком читаємо: „Се же увѣдавши Половци, оже князи не в любви живуть, шедше в порогы начаша пакостити Гречникомъ, и посла Ростиславъ Володислава Ляха съ вои, и възведоша Гречникы". Того-ж року Ростислав зібрав багато князів „...и стояша у Канева долго веремя дондеже взиде Гречник и Залозник" [1]). Власне кажучи, ця військова сторожа на торговельних шляхах, догляд за їх безпечністю, є продовження постійної боротьби Наддніпрянської Руси, в IX ст. — з уличами, в X ст. — з печенігами, в XI-ім — із Тмутараканню та половцями. Але разом із тим виразно виступає більша напруженість цієї боротьби в XII ст.

Яскраво виявляє зміну в характері тодішньої боротьби за торговельні шляхи промова Мстислава Ізяславовича (1170 р.), що з нею він удавсь до князів: „Пожалътеси о Руской земли... а уже у нас и Гречьский путь изъотимають, и Соляный, и Залозный; а лѣпо ны было, братье, възряче на Божию помочь и на молитву святоѣ Богородици, поискати отець своих и дѣдъ своихъ пути и своей чести". Успіх половців у привлащуванні торговельних шляхів потверджують вже наведені тут раніш дві грамоти цісаря Мануїла, — одна від 1170 р., а друга 1178—79 років; надто цікава цією стороною друга грамота, де цісар Мануїл пропонує генуезцям нав'язувати стосунки з Руссю через половців [2]). У пам'ятках кінця XII ст. оповідається про боротьбу за втрачені вже торговельні шляхи, боротьбу за відбите Лукомор'я. Боротьба ця провадилася в двох напрямках. На півдні відвойовувалися, відбиралися збройною силою сами торговельні шляхи. На схід руси відкидали половців від лівобережних руських земель і тим посередньо полегшували південні військові операції. Розгляньмо

[1]) Тут і далі — цитати з Іпат. літоп.

[2]) Див. тут у розділі про місто Русію, с. 32.

два походи близькі один до одного в часі. Похід 1183 р. — наскок Святослава в луку моря. Похід 1185 р. — військова операція сіверських князів, скерована на саме гніздо половців Дін.

1183 р. Що-до походу 1183 р., то в літопису про нього написано: „Того ж лѣта Богъ вложи въ сердце Святославу, князю Киевьскому... пойти на Половцѣ". В цім поході брали участь дальші правобережні князі, Пинський, Луцький, Городенський, з лівобережних князів приєдналися самі переяславські князі, „а своя братья", як каже літопис, „не идоша рекуще: далече ны есть ити внизъ Днѣпра" і запропонували йому йти на Переяслав, тоді вони прилучаться до нього на Сулі. Святослав вирішив розпочати воєнні дії самостійно „поспѣшая путь свой", але цим не вплинув на постанову своїх старших синів не залишати чернігівського берега. Посуваючися правим берегом Дніпра, Святослав дійшов до „Инжира брода", де й перейшов на „ратьную сторону" Дніпра і п'ять днів шукав половців. Святослав правдоподібно загнався далеко за р. Угол, бо той-же літопис оповідає, що Русь вганяла за половцями, а потім повернулася до р. Угол.

Зовсім відповідно літописовому оповіданню описує ці події й „Слово о полку Ігоревім"; тут автор оповідає про відважного київського князя Святослава, що „поганого Кобяка из луку моря, отъ желѣзных великых пълков Половецкых яко вихръ выторже" [1]). Автор-співак „Слова" знову згадує про недавню славну перемогу Святослава над половцями, вкладаючи навіть до уст Ярославни в її плач за Ігорем такі слова: „О Днепре словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую, ты лелѣял еси на себѣ Святославли насады до пълку Кобякова..." [2]). Очевидячки, насади, які брали участь у цім поході, пливли Дніпром, намагаючися не відставати від кінноти, що спішно посувалася наперед. Ця флотилія, здається, відіграла чималу ролю в успіхові цього походу, бо Ярославна каже, що Дніпро „лелѣял насады". Разом із тим не можна тут не добачити натяку на те, що полки Кобякові були за порогами, бо перед тим Ярославна каже, що Дніпро „пробил... каменныя горы сквозѣ землю Половецкую". Ясно, що „желѣзные" полки Кобякові стояли за „каменными горами", порогами. Все це, правдоподібно, відбувалося в районі Хортиці, цього стародавнього ключа до Лукомор'я. І чи не звідси Святослав шукав п'ять день половців? Звідси Дніпро круто повертає на південний захід, неначеб-то виключаючи цим потребу перевезтися через нього, щоб заглибитися в степ. Тут очевидячки кіннота відділилася від флоти, щоб виконати свій блискучий напад. Літописові звістки потверджують вказівки „Слова". „Слово" оповідає, що Кобяка було вихоплено з луки моря, а літопис каже, що разом із Кобяком було взято в полон князя Товлія, про якого згадується в 1193 р., як про Лукоморського князя. Взагалі можна припустити, що в цей період Наддніпрянська Русь провадила воєнні операції

[1]) В. Перетц, Слово о полку Ігоревім. Збірник Істор.-Філолог. Відд. Укр. Акад. Наук, № 33, Київ 1926, с. 109.

[2]) Ibidem, с. 124.

в самім Лукомор'ю; це потверджує літописова звістка під 1172 роком про князя Михалка, що „якоже преже в луцѣ моря бьяхуся с ними [з половцями] крѣпко“ [1]). Очевидячки, в XII ст. це було не так неможливо, як і на самім початку цього століття, — напр., у 1103 р., коли руські князі пробилися значно далі за о. Хортицю, та й на початку XIII-го віку, в 1223 р., Русь мало що не дійшла до Олешшя... Сам по собі похід Святослава на Лукомор'я був успішний. І літопис і „Слово“ оповідають про те, як узято було в полон Кобяка. Успіх Святославового походу можна пояснити раптовістю нападу його, бо половці, завсіди добре поінформовані про всі вчинки князів, найменше чекали, що Святослав наважиться напасти на них без допомоги од лівобережних князів. Відіграла велику ролю і швидкість — Святослав посувався вперед „поспѣшая путь свой“ —, і, правдоподібно, — те, що половці не передбачали напрямку удару, перехід „на ратьную сторону у Инжира брода“. Проте своїм походом, хоч і успішним, Святослав, певна річ, не міг повернути Лукомор'я. Похід 1183 р. особливо наочно виявив, що система відкидання половців від Лукомор'я була марною тратою сил. Треба було скерувати удар у саме серце половецького кочів'я — отже східній напрямок походу був доцільніший.

1185 р. Похід 1185 р. було скеровано як-раз на схід, щоб „копіе приломити конець поля Половецкого“ [2]). Дуже багато з'ясовує порівняння двох текстів „Слова“ і Літопису, де оповідається програма, коли так можна висловитися, дії Ігоря та Всеволода підчас славного походу 1185 р. В „Слові о полку Ігоревім“ оповідається: „се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата поискати града Тъмутороканя, а любо испити шеломомь Дону“ [3]). Тут явно підкреслюється поривання „двох соколів“ — Ігоря та Всеволода здобути Тмутаракань, наперед ударивши на Дін. Тут правильний стратегічний план розгромити головні сили половців на Дону, певна річ на те, щоб потім здобути Тмутаракань. Цю програму виразніш висловлено в відповіднім уривку Воскресенського літопису, де ті самі князі кажуть про половців: „а еще поидемъ за ними за Донъ и до конца избіемъ их: и аще будеть намъ ту на нихъ побѣда, то идемъ по нихъ и до лукоморія, идѣже не ходили и дѣди наши, да возмемъ си до конца честь и славу“ [4]). За Ігоревим планом, руські дружини повинні були, вирушивши на половців за Дін, „до конца“ погромити їх. Розбивши на голову живу силу степового ворога, Русь могла-б без ніяких перешкод попростувати до луки моря, де вже діди їх не ходили; тут, коло луки моря, повинна була вона здобути „до конца честь и славу“. Цей стратегічний план хоч і не мав успіху, але природньо випливав із славного та переможного походу 1183 р., дарма що той похід не дав нічого Русі і був зовсім марний. Сіверські князі шукають „Тмутараканя“, але вважають за доцільніше насамперед ударити на Дін — „а любо испити шеломомь Дону“. Літопис буцім-то пояснює цю фразу з „Слова“: на Дін треба вдарити, щоб

[1]) Іпат. літоп., с. 381.

[2]) „Слово о полку Ігоревім“, с. 97.

[3]) Ibidem, с. 111.

[4]) Полн. Собр. Рус. Лѣтоп. VII с. 98. Див. також Софійськ. I, ibid, V, с. 168.

„до конца“ розгромити половців, а тоді вже, в випадку перемоги, „аще будеть... побѣда“, — легко вже буде піти „по нихъ и до лукоморія“. Лукомор'я та Тмутаракань, спогад та мрія про них, — от де головне, чим сповнене все „Слово“. Згадується Мстислав — цей Ярославів суперник, згадується Олег „Гориславич“, грізна сила якого викликала таку тривогу, що коли він „ступаетъ в златъ стремень в градѣ Тъмутороканѣ: той же звонъ слыша давный великый Ярославь а сынъ Всеволожь Владимиръ по вся утра уши закладаше в Чрънигове...“ [1]). Далі, згадавши про славну перемогу Святослава над Кобяком у Лукомор'ю, „Слово“ переходить до оповідання про сумну дійсність, починаючи з смутного Святославового сна. Тяжкий сон закінчується таким образом, що ввісні з'явивсь великому князеві: „у Плѣсньска на болони бѣша дебри, Кыяне же сошли къ синему морю“. Цю фразу „Слова“ я читаю згідно з Максимовичевим тлумаченням [2]). Кияни, що сходять до моря, — це прегарний поетичний вислів, що кращого за нього і не знайдеш, цей вислів як-найкраще виявляє поривання вел. князя, а разом із ним і всієї Руси, до моря, до луки моря. Не дурно-ж тут бояри так тлумачать князеві його тяжкий сон: „се бо два сокола слѣтѣста с отня стола злата поискати града Тъмутороканя, а любо испити шеломомь Дону...“ Наведене тлумачення Святославового сна, що запропонували бояри, як зазначено вище, потверджує літописове пояснінння, де замість Тмутаракани стоїть Лукомор'я. Отже, великий князь бачить увісні мету своїх бажань, свого прагнення: вже не Дніпро коло Києва, а море, те саме море, що до нього так порівнюючи довго було доходити вниз Дніпром, та ще ввесь час на очах ворожого степу. Мені можуть закинути, що я дивлюся на „Слово“, як на історичний матеріял, і користаю з нього, а так, власне кажучи, не можна на нього дивитися. Проте я гадаю, що таке використання цієї пам'ятки річ цілком можлива, за умовою, що ми будемо раз-у-раз порівнювати його з літописом, або коли візьмемо на увагу, що не окремі деталі „Слова“ мають для нас вагу, а настрій співака, людини XII ст., хоч навіть можливо і переломлений через призму розумінь дальших переписувачів. Проте, в жадному разі не можна заперечувати, що через усе „Слово“, в цій пісні, поемі про нещасливий степовий похід, — просвічує одна прихована потаємна мета повернути Лукомор'я та Тмутаракань.

Лукоморські половці. Половці, як і печеніги, безперечно, посідали обидва береги Дніпра. Ми говоритимемо тільки про одну дислокацію половців на лівім березі Дніпра, розуміючи під ними ту групу їх, якій пощастило протягом XII ст. разом із усім морським узбережжям захопити і неприступне до того часу Лукомор'я. Мова тут буде йти про лукоморських половців, які переходили кочувати і на правий берег долішнього Дніпра [3]). Року 1190 Ростислав Рюрикович, разом із чорними клобуками, „заяша стада многа Половецкая в лузѣ в Днѣпрескомъ, а за Днѣпръ нѣлзѣ бы имъ ехати, зане бѣ

[1]) „Слово“, с. 103.

[2]) Ibidem, с. 252. Максимовичеве тлумачення.

[3]) Пор. Кост. Порфірогенет, роз. 8, ст. 70, де оповідається, як печеніги перейшли „з-за ріки Дніпра по-весні...“

Днѣпръ в крахъ; и тако заяша стадъ множество, и вежа, которѣ бѣхуть остались ся в лузѣ, и ты вземше и возвратишася восвояси. Половци же видѣвше стада своя взята, и жены и дѣти, стъснувше вобрьдоша во Днѣпръ и постигоша и на Ивлѣ, во третий день отъ Днѣпра..." [1]). За три роки на прохання значніших чорноклобуцьких мужів, той-же Ростислав Рюрикович укупі з чорним клобуком „быша на Ивлѣ на рѣцѣ на Половѣцкой, и ту изъимаша сторожи Половѣцкыя и вземше у нихъ вѣсть, аже Половци днища далѣе лежать, и (вѣжа) и стада по сей сторонѣ Днѣпра, по Руской (земли)..." [2]). Обидва уривки літопису ясно свідчать, що половецькі кочовища, розташовані в районі Лукомор'я, переходили долішній Дніпро, але це було не завсіди, і головні сили їх, у всякім випадку, трималися лівого, лукоморського берега.

Отже цілком певно можна зазначити місцевість, де кочували лукоморські половці, — на лівім березі Дніпра, нижче од Хортиці, як це видко з нашого опису Святославового походу 1183 р. Правдоподібно, половці почасти були тут і в часи тмутараканського князювання, наприкінці-ж XII ст. руський елемент зовсім розпускається, розпорошується в масі кочових степовиків і Тмутаракань увіходить у склад Половецького Лукомор'я. На Канівський з'їзд руських та половецьких князів 1193 р. лукоморські половці приходять правим берегом Дніпра. Проте говорити на цій підставі, що вони сиділи тільки на правім березі Дніпра, як це роблять багато вчених, навряд чи буде справедливо. Ми зазначили вже, що половці кочували і на правім березі Дніпра, але за основну територію їхнього кочування був лівий берег. Що-ж до того факту, що лукоморці-половці прийшли до Канева правим Дніпровим берегом, то його можна пояснити тим, що половці десь перейшли через Дніпро, звичайно нижче од цього міста, проте цілком можливо, що цей перехід був десь і недалеко від Канева. Це тільки бурчевичі відмовилися перейти через Дніпро, бо ворогували з чорними клобуками. В додатку до Іпатського літопису читаємо: „Въ лѣто 6701 (1193) Святославъ и Рурикъ посласта ко Половцомъ, да прійдут къ нимъ на миръ: и пріидоша даже отъ Лукоморя, Якуш, Тоглый..." [3]). З докладного тексту пам'ятки, наведеної в основній частині Іпатського літопису, можна бачити, що ці цікаві переговори руських князів із лукоморськими зачіпали й з'ясовували дуже важливі обставини тодішнього життя. Треба гадати, що руські князі вимагали, щоб лукоморці „не пакостили" переїжджим купцям. Очевидячки це домагання й викликало зустрічну вимогу з боку лукоморців про „половину", на яку Святослав не захтів погодитися [4]).

Треба відкинути ту можливість, що насамперед спадає на думку, ніби-то ця „половина" означає частину самого племени половців, у цім випадку — лукоморців, протиставлячи їх бурчевичам. Тут швидше можна бачити аналогію до згоди лукоморців-уличів із хазарським каганом про поділ здобичи, яку награбували уличі й половину якої вони повинні були віддати каганові [5]).

---

[1]) Іпат. літ., с. 451.

[2]) Ibidem.

[3]) Полн. Собр. Рус. Л. II, с. 323.

[4]) Іпат. літ., с. 454.

[5]) Див. оповідання Мас'удія (Гаркави, с. 131); наведено тут, — у розділі про загибель землі Уличської, с. 16.

Це потверджують точні вказівки в грамотах ціс. Мануїла 1170 і 1178—1179 років, про які ми згадували вище; тут ясно сказано, що в торговельних зносинах із Руссю треба вдаватися до половців [1]). Очевидно половці користали з свого права дуже широко і за транзит вимагали не аби-які гроші. Кінець-кінцем, цілком природня річ, що ця „половина" стягалася не з усього краму, який провозили через Лукомор'я на Русь купці. Що-до цього, то повна, цілковита аналогія з наведеним вище артикулом хазарсько-уличської згоди неможлива, і тим неможливіша, що там мова була про половину пограбованої здобичи. Тут, найправдоподібніш, мова йде про половину збору з краму, що йшов на Київ, бо коли-б треба було віддавати половцям половину кількости самого краму, то було-б безглуздям з боку купців везти будь-який крам до Києва. Найправдоподібніш, що мова на з'їзді йшла про половину збору, що його руські князі з давніх-давен брали з усякого краму на свою користь. Чи так, чи инакше, а домагання лукоморців зменшували прибутки князів. Не дурно-ж припинення наради й розірвання з лукоморцями, до якого спричинився Святослав, викликає у Рюрика гіркий докір: „се брате, мира еси не улюбилъ, а намъ уже нелзѣ не доспѣшнымъ быти... брате и свату! аже ти пути нетуть, азъ ти ся повѣдаю: есть ми путь на Литву, а сеѣ зимы хочю подѣяти орудѣй своихъ". Тут ми маємо не тільки незаперечний факт, що пропозиція лукоморців зачіпала дуже істотні матеріяльні інтереси князів. Скривджений Рюрик уважає за таких умов, що для князів „пути нетуть", очевидячки до Лукомор'я. І не мислячи инакше свої права на Лукомор'я, як повне, виключне панування над Грецьким шляхом, не приймаючи половинчастого зиску від нього, князь висловлює бажання звернутися на Литву, — „подѣяти орудѣй своихъ". Не діставши жадної користи з походу в Лукомор'я 1183 р., зазнавши погрому в своїх спробах знищити половецьке гніздо на Дону 1185 р., руські князі мусіли були провадити пересправи з одним із племін половецьких, що міцно осіло в Лукомор'ю. Моральне пониження, матеріяльна шкода в пропозиціях цих нових володарів Лукомор'я, що тримали в своїх руках давні руські путі, змушують одного з руських князів цілком відмовитися від ганебної й некорисної для них угоди ..

Бродники. З половини XII ст. в пам'ятках починає згадуватися і досі не розгадане плім'я бродників. 1147 року вони приходять до Дідославля разом із половцями, щоб допомогти Святославові в його чварі з Ізяславом Київським [2]). Тут мимоволі повстає аналогія з відомим походом 1094 р. Олега, Святославового батька, з Тмутаракани на Чернігів разом із половцями. Якось само собою повстає питання: звідки з'явилися оці бродники? Чи це не наступники, так-би мовити, тмутараканців? Чому-б не могли прилучитися до сина Олега Тмутараканського — Святослава останки Тмутараканщини? Адже-ж Тмутаракань згадується 1094 р. в літопису остання. Проте цілком можна припустити, що Тмутаракань не зникла безслідно, без певної наступности, яку

[1]) Див. розділи про місто Русію, с. 32, та про боротьбу за Лукомор'я, с. 41.
[2]) Іпат. літ., с. 242.

можна побачити в тім факті, що в пам'ятках 1147 р. з'являються бродники. Принаймні дослідник історії південно-руського степу Голубовський каже, що подонська громада бродників „прототип козаччини, і мав рацію небіжчик М. А. Максимович, що шукав початок Запоріжжя в Тмутаракані“ [1]). В повній суголосності з цим дуже цікавим припущенням і з даними, що ми їх встановили вище, про те, де-ж саме треба шукати Тмутаракань, стоїть зовсім виразне свідчення Нікіти Акоміната, який згадує в своїм „Слові“ з 1190 р. бродників, що не боялися смерти, тавроскитів: „Βορδόνης οὗτοι, τοῦ θανεῖν ὑπερόπται καὶ Ταυροσκυθῶν ἀποσπάδες“.

Під тавроскитами треба розуміти тут безперечно, хоча-б і руських, мешканців півострова, що його утворюють Дніпровський лиман та Каркініта. Отже, на нашу думку, Нікіта Акомінат каже, що бродники походять із Тавроскитії, себ-то нашого Лукомор'я [2]). В данім випадку цікаво згадати, що Симеон Логотет, що жив у половині того-ж-таки XII ст., вже не виводить імени Руси — дромітів від Дромоса (Ахіллового), по-нашому Джарилгача. Він мабуть забув цю давню географічну назву й виводить слово „дроміт“ від „бігуна“, „ходака“. Проте чи не близькі, справді, розуміння „ходака“ (хоч, певна річ, не „бігуна“) та „бродника“. І коли назва „бродник“ не переклад „дроміта“ або навпаки, то письменник половини XII ст., пояснюючи слово „дроміт“, міг мати на думці, що „дроміти“ в руській мові звуться „бродниками“.

Згаданий вище проф. Голубовський запевнює, що „Бродники жили в східній частині степу, на Подонню та по берегах Озівського моря“, і тут-же згадує, що „Бродники брали участь у наскоках не на одну тільки Угорщину. Ми бачимо їх разом із половцями і на Дунаю“. Той висновок, що бродники жили у східній частині степу, проф. Голубовський робить на підставі двох міркувань. Перше його міркування: „мы не находимъ бродниковъ ни разу дѣйствующими въ княжествахъ къ западу отъ Днѣпра“. Хіба-ж мало для шановного професора їх наскоків на Угорщину й на Дунай, про які він-же сам згадує?! А від себе ще додамо, — хіба поява їх серед різнорідних помічників Святослава, сина Олега Тмутараканського, нічого не каже? Далі проф. Голубовський каже: 1223 року до річки Калки „продертися з берегів Чорного моря чи Дунаю бродникам не було змоги; вони повинні були з'єднатися з руськими силами, бо инакше ці руські сили захопили-б їх“. Пояснює це проф. Голубовський тим, що руські князі сунулися з заходу. До цього треба зробити ту поправку, що князі руські йшли походом до р. Калки з північного заходу, з острова Хортиці. Бо й у літопису категорично оповідається, що Русь не дійшла до Олешшя, і про галичських виходнів, що прибули на допомогу Дністром і вгору Дніпром, сказано, що вони спинилися коло Хортиці. Отже досить скинути оком на мапу, щоб цілком упевнитися в повній можливості появи бродників з берегів Чорного моря, з Лукомор'я. Звільнені від половців, що їх розгромили татари в луці моря, вони природньо прилучаються до татар

---

[1]) Голубовскій, Печенѣги, Торки, Половцы. Всі дальші цитати наводяться з цього твору, с. 196—200.

[2]) Про це ми казали вище, покликуючись на Укерта (тут с. 30, пр. 3).

проти Київського та инших руських князів, однаково ненавидного їм ворога. Поява бродників на Калці, значіння їхньої зради, найлегше пояснюються тим фактом, що вони прибули саме з заходу, з Лукомор'я, йшли вони вздовж морського узбережжя, щоб зайти з-заду „города" Мстислава, який збудував він на правім березі річки Калки [1]). І не дивно тоді, що папа Григорій 1227 року, з приводу місіонерства в Куманії та Бродінії, звертаєтъся до Гранського єпіскопа (на Угорщині), — це-ж не так уже й далеко від нього, у кожному разі не так уже далеко, як це було-б, коли-б прийняти думку проф. Голубовського про осідок бродників на Дону. І це тим правдоподібніш, що Куманію по 1223 році, треба гадати, було відтиснуто, відкинуто від Дону. І вказівка в листі угорського короля Бели 1254 року виразно підкреслює порівнюючу близькість бродників від кордонів його королівства і ще більш потверджує нашу гіпотезу. Та й справді, на що шукати бродників десь на Дону, коли є безпосередня вказівка Нікіти Акоміната про осідок їх у Тавроскитії; наше Лукомор'я було частиною Тавроскитії, а от Дін у жадному разі не можна назвати частиною її. Нащо шукати прототипа козаччини, та ще й Запорозької, на Дону, як це робить проф. Голубовський, коли більш до речи буде припустити, що найдавніша військова громада утворилася була в долішній Наддніпрянщині? Що-ж до місії бродників, як перших основоположників пізнішої козаччини, то цікаво зазначити їх порівнюючи довге перебування в районі Дідославля та Рязанської землі. Чи не вони також посіяли зерна майбутньої козаччини й на півночі біля річки Оки? А що-до Дону, то ми не знаходимо жадних натяків для аналогічних висновків. М. С. Грушевський, хоч ніби-то й звязує бродників із Подонням, але разом із тим припускає широке розуміння бродників, — цих бродячих чи мандрівних останків руського племени на всіх просторах від Подоння до Подунав'я [2]).

V.

ДОЛЯ ЛУКОМОР'Я.

XII століття — доба, коли завмирає, заникає руське життя на Лукомор'ю. На початку цього століття вже нічого не чутно про Тмутаракань; у другій половині того-ж-таки століття зустрічаємо звістки про великі зусилля, які покладали князі, щоб затримати в своїх руках Грецьку та Залозну путі, а наприкінці його ми чуємо вперше про лукоморських половців. Проте невеличкі незначні останки Лукоморської Руси існують далі під назвою бродників, в-останнє згадується про них у середині наступного XIII століття, коли панованню половців на Лукомор'ю настав край. Трицять вісім років згодом по нещасливім поході Святославичів 1223 року, їх завдання розруйнувати та знищити гніздо половців здійснюють татари. Те, що з заходу не могла

[1]) Лѣтопись по Академич. списку. Див. Лѣтопись по Лаврентьевскому списку вид. Археограф. Комис. СПбургъ 1872 р., с. 480.

[2]) М. С. Грушевський, Історія України-Руси, II том, вид. 2, Львів 1905 р., сс. 516 та 524.

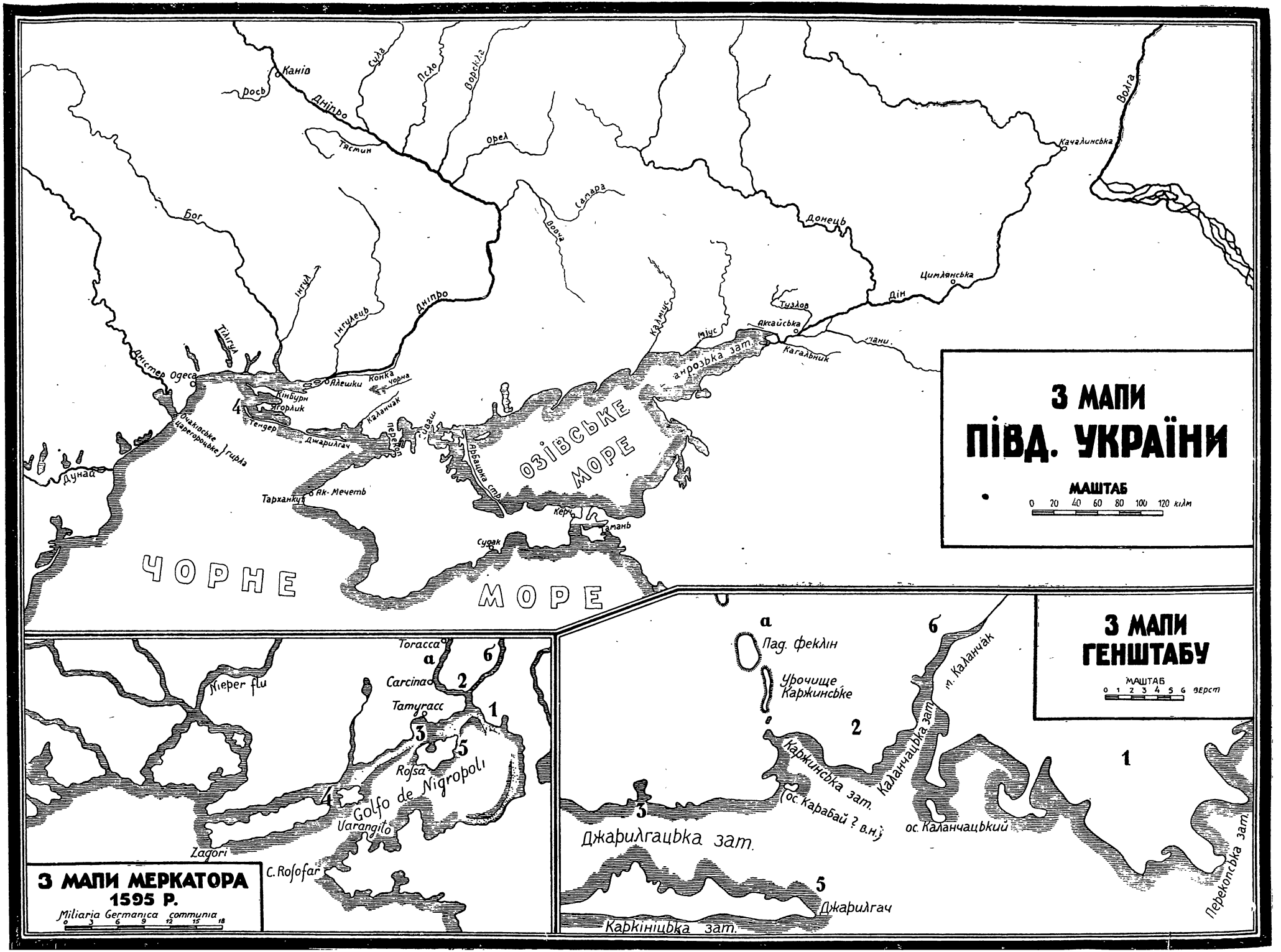

З МАПИ ПІВД. УКРАЇНИ

МАШТАБ
0 20 40 60 80 100 120 кілм

З МАПИ ГЕНШТАБУ

МАШТАБ
0 1 2 3 4 5 6 верст

З МАПИ МЕРКАТОРА 1595 Р.

Miliaria Germanica communia
0 3 6 9 12 15 18

здійснити Русь, здійснює з сходу нечувана сила військова „безбожных моавитян", „Половци же не могоша противитися имь, побѣгоша до рекы Днѣпра безбожнии Половци". Безпосереднім наслідком цього напливу нечуваної сили татарської було те, що половці звільнили Лукомор'я. Це видко з дальшого тексту наведеного уривка літопису „...а иныхъ загна по дну (так я відновлюю текст на підставі примітки) и в лукоморя и тамо изомроша, убиваемі гнѣвомъ Божиимъ и пречистыя его Матере...". „По дну" звичайно прийнято читати „по дону". Це наочно видко з порівняння текстів видань Академічного, Троїцького, Воскресенського й Софійського.: в Акад. сп.: в тексті видання — „по Дону", в примітці — В А. „по дну". Троїцьк. „по Дону" „по дну ошибка Т." Воскрес. „по Дону", — аналогічної примітки нема. Соф. теж „по Дону" [1]).

Отже з трьох списків в уривках, що оповідають про загибель половців у Лукомор'ю — в оригіналі Воскресенського та Софійського літопису є це спірне для нас слово „Дон". Коли вже відновлювати текст, то за змістом фрази буде швидше „по одну" — по одному. Це, як і читання „по дну", більш відповідає змістові оповідання про розгром половців од татар, де уступ про втечу половців до Дніпра попереджає факт дальший, що рать татарська „иныхъ загна по дну и в лукуморя".

Цю військову операцію татари могли вчинити й не дійшовши до Дніпра, просто із сходу на захід, тримаючися узбережжя Озівського моря. Та вони посувалися на північний захід і, коли дійшли до Дніпра, частина їх повернула, правдоподібно, на південний захід, до Лукомор'я. Не дурно-ж загибель половців коло Лукомор'я літописець уважає за „гнів Божий", не дурно-ж пояснює, що Бог помстився над половцями, „много бо зла створиша ти окояннии Половци Руской земли". Улюблена „метода" забобонного літописця бачити в усім перст Божий як-найкраще виявляє себе в тім, що розпорошені недобитки половців гинуть саме в Лукомор'ю, що вони були захопили в цій країні, здобути яку було заповітною мрією руських князів. Лукомор'я звільняється од половців. „Визвольники" татари, звертаючися до об'єднаного війська руського, що стояло на Дніпрі, запевняли, що вони йдуть не проти Руси, а проти половців, і пропонували: „...оже бѣжать к вамъ Половци, и вы бейте оттоле, а товаръ емлите себѣ, занеже слышахомъ, яко и вам много зла творятъ, того же ради мы ихъ отселе бьемъ" [2]).

Розгляньмо детальніше наведений уривок з літопису. Половців, яких багато повтікало в руські землі, треба звідти вибити чи знищити. Тим самим Русь може безборонно забирати собі товар (у цім випадкові можна припустити в цім слові розуміння не тільки худоби), очевидно разом із тим повинно було відновитися повне, неподільне право Руси на опанування шляхами, що йшли через степ. За ці шляхи Русь завзято боролася з половцями; як-раз за тридцять років перед тим ці половці поставили свої домагання про половину збору з краму, що йшов на Русь (1193 р.), домагання, які Русь прийняти не могла. В наведенім уривкові в поясненню татар: „занеже слышахомъ,

[1]) Академическій списокъ в Лѣт. Лавр. стор. 478. Троиц. I в П. С. Р. Лѣт. I, стор. 216: Воскрес., П. С. Р. Лѣт. VII с. 129, Софійськ. I, Лѣтоп. V, Лград 1925, с. 203.

[2]) Лаврент., Акад. список с. 479.

яко и вамъ много зла творятъ", можна бачити не тільки натяк на пустошення від половців руських окраїн, але й на напади половців на валки з крамом, що переходили колись степом, на незабуту ще „пакость", яку вони чинили Гречнику та Залознику (1170 р.).

Татари запевняють, що вони через те й б'ють половців, мстяться за кривди руські. Проте князі руські вирішили допомогти половцям. Зробили вони це, щоб запобігти переходові половців на бік татар, а наслідком цього татарська сила ще-б дуже зміцнилася. Через те князі „того не послушаша, и послы Татарьскыя избиша, а сами поидоша противу им, и не дошедше Олешья, и сташа на Днѣпрѣ...". Не поспішаючи захопити Лукомор'я, яке так щасливо повернулося до них, а разом із ним і торговельні шляхи, що переходили через нього, князі руські скупчують навколо себе руські дружини, які з усіх країн прибувають до них. Тут у районі Хортиці зібралися з півночи, з Київа кн. Мстислав з усіма дружинами, які, мабуть, прибули сюди і кіньми, і човнами, тут і галичани та волиняни з північного заходу, що прибули „конми", тут з північного сходу куряни, трубчани та путивльці, тут і з півдня з-за Дністра, вгору Дніпром вигнанці галичські, тут, безперечно, і князі половецькі, що повтікали до Руси від татар [1]). Це могутнє союзне військо веде кн. Мстислав до річки Калки, де зосередилися татари, веде, щоб, відкинувши цих нових степових ворогів, закріпити за Руссю Лукомор'я, яке збіг щасливих обставин передавав у його руки. Нещаслива битва на Калці безповоротно вирішила долю Лукомор'я. Де-далі Лукомор'я занепадає все більш та більш. Отож зрозуміло, що згодом мапа нашого Лукомор'я все спрощується: замість мережева різнозвучних назов — порожнє місце з лаконічним написом loca deserta, campi deserti — пуста місцевість, дикі поля. Мапи XVI, XVII і навіть XVIII вв. значно спрощуються не тільки що-до попередніх назов, які зникають з мап зовсім, але й що-до озображення місцевости; химерні обриси Лукомор'я якось сплющуються, зникають значні викрути кіс-стрілок, зокрема — Джарилгача, виходить з ужитку зазначення невеликих річок і лишається тільки Дніпро з порогами мало не коло самого моря [2]). Цей безсумнівний занепад у картографії цікавої нам місцевости як-найкраще відповідав тодішній дійсності. Бо чи-ж була рація зазначати на мапі назви міст, що давно вже не існували, назви, що були тільки спогадами далекого минулого? І не було вже ніякої потреби пильно зарисовувати морські береги й зазначати окремі місцевості. Згаданий крок назад у зображенню на мапах нашого Лукомор'я стоїть, певна річ, у звязку не тільки з долею цієї країни, але й у звязку з припиненням у пізніші часи італійського мореплавства, яке дало такі корисні для нас портолани.

Знайти живу традицію в лукоморській історії, що містить у собі головно постійні розриви в наступності, певна річ, дуже важко. Тому нас не повинно дивувати таке повне, цілковите забуття минулого, в якім навіть сучасна нам

---

[1]) Лѣт. Лавр. Акад. список, ibid., та далі.

[2]) Матер. по истор. русск. картографіи, Изд. Комиссіи для разб. древн. актовъ. Вып. I—XI, XII, XXXII, вып. II,—XXV, XXVI.

наукова думка на превелику силу поступає наперед у розвязанні історичної загадки про Поморську Русь. Ця царина історії являє собою неначе-б зачароване коло. У нашій розвідці, почасти зображено це пильне шукання наукової думки. Одних учених цікавить у поморській проблемі мало не все північне та східнє узбережжя Чорномор'я, инші силкуються розвязати загадку на гирлі Дону, ще инші, і таких багато, обмежуються Таманню, щоб звідти вести могутність Руси на морі. Тому всі вони бачуть близьку стичність Руси з Кавказом, припускаючи, що руси посувалися трохи чи не за кавказьке пасмо гір. Студіюючи та розроблюючи цікаве мені питання про руське Лукомор'я, я знайшов у багатьох, усім відомих пам'ятках, цілком нові дані. А втім, я не раз натрапляв і на такі літературні міркування, що погоджувалися з деякими моїми висновками. Це завсіди мене підбадьорювало, але разом із тим викликала прикре почуття думка, що так багато цінних думок наче-б поховано в цих забутих книгах. Головну причину цьому треба добачати в тім, що їх спіткала доля, властива всякій літературній думці, порівнюючи швидко втратити інтерес новини. І справді, в літературі цікавого нам питання, немає досягнень, звязаних з більш чи менш широким його розробленням. До того-ж треба найбільш зазначити брак хоч якоїсь наступности в міркуваннях. Арцибашев 1827 р. висловлює цікаву думку про те, що Тмутаракань лежала десь між Кінбурном та Перекопом, і пропонує дослідити цю частину помор'я. Бурачков за Россу італійських портоланів уважає Тендерську косу; Спаський, навпаки, гадає, що Росса — це сучасний Джарилгач. Але по них Брун гадає, що Росса — це острів Карабай. Усі ці думки висловлюються якось нарізно, кожна сама по собі, абсолютно не рахуючися з попередніми думками та міркуваннями. Коли в моїй розвідці мені пощастило знайти авторитетну підтримку, тим самим мені доводиться повторювати висловлені десятки років тому думки та міркування. Може бути, що я тут, у цій царині літератури, роблю не менші „відкриття", аніж що-до самих пам'яток. Наприкінці моєї праці мені найбільш хочеться про ці літературні міркування нагадати й зробити їх загальновизнаними істинами.

До чого-ж можна звести мої висновки, окрім аналізи окремих пам'яток, а разом із тим окрім того факту, що я даю перевагу окремим літературним міркуванням? Насамперед я був змушений відмовитися від поширеної й мало не скрізь прийнятої думки, що Лукомор'я лежало на захід від Дніпрового гирла, а так само від иншої думки, яка належить Брунові — що воно є узбережжя Озівського моря. Здається, за вийнятком Бурачкова, від наукової думки зовсім вислизнуло справжнє Лукомор'я, що лежить між долішнім Дніпром і західнім берегом Озівського моря. Сюди й кинувся Святослав, перейшовши коло „Инжира брода на ратьную сторону", себ-то на лівий берег Дніпра, і саме звідси, „из луку моря" він, як каже „Слово", „поганого Кобяка... яко вихръ выторже"...

Але я не обмежуюся самою лиш локалізацією Лукомор'я. Для мене разом із тим немає окремих питань про Русь поморську, про Русь Острівну, про Русь Тмутараканську. Немає для мене і окремих, ніби-то не звязаних одно з одним, — даних наших літописів і „Слова", східніх переказів та візан-

тійських хронографів, а так само старовинної картографії. Всі вони в мене звязані одні з одними й сполучаються в одну цілість, всі вони приводять до одного основного питання про Лукомор'я.

Уличі нашого літопису, первісні осельники луки моря, за якою так тужить згодом Святослав київський і з ним співак „Слова", ці уличі звуться в арабів аль-Лудзâна, плім'я, що вславилося своєю сміливою, хоч і безрезультатною, марною авантурою на берегах Каспія, — це Alautsanye — теж арабського письменника Абульфеди, що сиділо на північ від грецьких провінцій. Те саме лукоморське плім'я инші араби звуть Артою; вони оповідають про нього, що в країні його не може з'явитися жаден чужоземець. Це ті-ж самі Λενζανίνοι Костянтина Порфірогенета, які тотожні з аль-Лудзâна та уличами, треба гадати, не тільки суголосністю назов. Тут цілком подібні до арабської Арти, неприступні, як гадає візантійський автор, Некропіли; наша Каркініта— це безперечно Руське море, про яке оповідає араб Мас'удій. У ибн-Даста та ще в декого мова йде лиш про якесь озеро, де лежить острів Русія. А втім у багнистім Джарилгачі, який можна обійти довкола в три дні і який італійці не дурно назвали Россою, можна цілком певно добачити непривітний своєю природою острів, який описали арабські письменники; не всі з них знали, що Каркініта частина Чорного моря, і, цілком правдоподібно, могли вважати цей руський куточок Чорного моря за озеро. І чи не той самий Джарилгач Патерик Печерський називає Тмутараканським островом? Базуючися на свій захований неприступний острів — чи не з нього починала свої заколоти, свої повстання проти великокнязювання Тмутаракань? Бо не дурно-ж київські князі надавали таку велику ціну Тмутаракані, цьому ключеві до пути „в Греки". Не дурно-ж мрія про Лукомор'я та Тмутаракань, що їх Київ остаточно втратив разом із грецьким шляхом наприкінці XI ст., в XII-ім столітті змушує Святославичів пуститися в небезпечний похід углиб половецького степу. І славний поет цього нещасливого походу, в своїй пісні, що була лебединою для Південної Руси, захоплено згадує то Тмутаракань, то Луку моря, ніби це було одно й те саме. Якою зрозумілою, якою історичною стає казка, що утворив наш народ і загальновідома в незрівняннім обробленню російського поета! В народнім перводжерелі можна навіть знайти натяки, де більше-менше стояв був цей острів. Коло моря, коло Лукомор'я стоїть дуб, цей дуб переноситься на острів. Тут виразно просвічує звязок Лукомор'я з островом. Це перше чудо. Але найдивовижнішне в лукоморській казці третє чудо — витязі, що виходять з моря. Чи не пізнаємо ми в них наших руських витязів-дромітів? Бо й справді, наче з моря виникають вони, так несподівано, так раптово з'являючися під мурами міст, начеб-то хвиля не тільки принесла їх, але й породила. І на ріднім їх острові підчас морських припливів вузьку піщану смугу землі — косу вкривають хвилі моря і от серед бризок та піни раптом з'являються витязі...

Лукомор'я, острів-місто, що ніби-то раптово виринає з води, переносять нас не тільки в безмежні світи казки. Вони дають суцільне, повне життя, зображення лукоморської історії, що ніби-то розгортається перед нашими очима. Вони довершують німі обриси італійської Росси, перекази

арабів, що можуть здаватися сумнівними, недоказаність візантійських хронік, коротенькі звістки-натяки літопису і яскраві, барвисті образи, які дає пісня о полку Ігоревім. Вони не тільки потверджують усі ці різнорідні дані — вони разом із тим хвилюють, тому що в них просвічує не звичайне собі сучасникове свідчення, а спогад, хоч і неясний, нашого народу про своє минуле. Тут захована й щаслива для нас традиція йде назустріч заглушеному голосові минулого... Тут історія, що не в'яне в своїй барвистості, історія самого народу, що не тільки творив будуччину, ба й не забував своєї минувшини.

МИКОЛА ТКАЧЕНКО.

НАРИС ІСТОРІЇ КРЕМЕНЧУЧЧИНИ ДО ПОЧАТКУ XVIII ст.

Територія Кременчуччини містилася в південно-західній частині колишньої Полтавської губерні, а тепер увіходить до складу Кременчуцької округи У. С. Р. Р. На заході обмежовує Кременчуччину Дніпро, на півночі доплив Дніпра — Сула, на півдні межа проходила між рч. Пслом та Ворсклом, на південь від м. Келеберди коло с. Бригадирівки. Адміністративною стороною територія Кременчуччини межувала на сході з територією кол. Хорольського повіту, на півдні — з територією кол. Кобеляцького повіту, на півночі — Золотоніського, на заході на правому березі Дніпра підходили території кол. Олександрійського та Чигиринського повітів. Безперечно, та територія, на яку поширювавсь економічний вплив Кременчуччини, була на багато більша проти зазначеної. В XVII ст. в складі Кременчуцького полку окрім Кременчуцької були частини територій кол. Хорольського, Кобеляцького, Золотоніського повітів. До Кременчуччини з правобережних поселень належить м. Крюків.

Поверхня Кременчуччини окрім підвищень біля м. Городища, села Максимівки та на правому березі Псла є степова, рівна. Особливо яскраво виявляється це на території північно-західній. Біля м. Городища відома гора Пивиха, тип т. зв. острівних гір [1]). По р. Пслу біля сіл Манжеліївки та Мануйлівки трапляються місцевості дуже гарні в своїх природніх комбінаціях. Ґрунт на Кременчуччині чорноземля, супісок, подекуди суглинок. Біля річок Дніпра, Сули, Псла багато піску. Між с. Кохнівкою та м. Кременчуком верства піску де-не-де сягає $6^1/_2$ метрів.

На території Кременчуччини є чимало озер, надто по місцевостях, ближчих до річок. У західній частині до Дніпра вливаються п'ять рукавів — Бистрик, Гирман, Дідовий, Йорданка, Ревучий, Хрящоватий. З більших річок, окрім нижчої течії Псла з Хоролом, відзначимо Кагамлик, Омельничок, Манжелія, Келебердянка, Кобиляк; з них Омельничок і Манжелія впадають до Псла, решта просто до Дніпра. З визначних природніх багатств на Кременчуччині треба згадати знаходжуваний часом у Пслі гарний на якість бурштин, у м. Манжелії — кварц. Коло м. Келеберди, Кременчука, Крюкова, Манжелії знаходять каміння гранітової породи і використовують його як будівельний матеріял. Коло м. Городища трапляється глина, яку можна вживати для вироблення

[1]) Акад. П. Тутківський, Природня районізація України. К. 1922, стор. 41.

фаянсового посуду [1]). Геологічною стороною місцевість Кременчуччини цікава тим, що тут проходив кінець льодовикового язика, який закінчувавсь трохи на південь од Ворскла. Через саму територію проходять льодовий та гранітовий крайовиди [2]).

Небагато можна сказати про археологічне минуле Кременчуччини, бо археологічних дослідів переведено тут обмаль. Маємо здебільша звістки тільки про випадкові знахідки. У Дніпрі біля м-ка Келеберди знайшли голову первісного бика [3]). В околицях села Табурища на правому Дніпровому березі недалечко від давнішого Крилова (тепер Новогеоргіївське) знайдено кістяк копального слона. Деякі відомості дозволяють здогадуватися, що на Кременчуччині існував неоліт (так зв. новокам'яна доба). Про це свідчать знахідки коло м-ка Жовнина, що міститься недалечко од того місця, де Сула вливається до Дніпра, кам'яного молотка та біля с. Лебехівки, в північній частині кол. Кременчуччини — кременевих вістрів на стріли [4]).

Відомі ще знахідки з часів енеоліту (переходова від кам'яної до мідяно-брондзової доби), фрагментів посуду та похорону скорчених кістяків коло с. Олексіївки [5]). З доби початків металевих культур відзначимо знахідки брондзових посудинок з Бригадирівського району (х. Ченакалі, на межі Кременч. та Кобеляцьк. пов.), посудинок з територій колишніх Манжеліївської та Пісківської волостей.

Знаходили ще брондзові стрілки коло м. Жовнина та с. Лебехівки.

На Кременчуччині є низка городищ-майданів. Це частина тієї території південної України, де взагалі майдани-городища відомі. На Кременчуччині зазначено існування цих майданів-городищ за с. Лебехівкою біля того місця, де шлях повертає до Шушвалівки та Святилівки, за Мозолівкою, біля с. Великого Узвоза, потім біля с. Недогарок, коло Пронозівки, тоді біля м. Городища, біля с. Жуків. Ці майдани-городища виглядають як більш-менш просторий земляний вал щось у вигляді каблучного валу, який має перерву, або браму чи вступ до середини; у валу иноді буває 2 брами та більше. Бувають ще майдани з крилами, найпоширеніший двокрилий майдан. Взагалі відомо 7 типів майданів. Розкопи по майданах дали знахідки, що сконстатували тут скитські похорони (VII—IV ст. перед нашою ерою), теж скорчених кістяків (доба перед скитами). Значіння майданів та їхній час у науці ще не з'ясовано певно [6]).

---

[1]) Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губерніи (1846 р.) ч. I, К. 1848, стор. 12, 18, 20—I; Списокъ нас. мѣстностей Рос. Имп. Полт. губ. С.П.Б. 1862. (Общія свѣдѣнія о Полт. губ.); „Россія, т. VII, ст. 14. Сборникъ по хозяйственной статистикѣ Полтавской губ., т. VII. Кременч. уѣздъ" Плт. 1888 г.

[2]) Акад. П. Тутковський, цит. пр., стор. 7, 47 також мапа.

[3]) Каталоги Екатеринославскаго областного музея имени А. Н. Поля Екат. 1910, стор. 3.

[4]) Указатель выставки 3-го Археол. Съѣзда въ Кіевѣ К 1874 ст. 7.

[5]) Коротке звідомлення Археол. Ком. у Київі за 1925 р. стор. 81—2. К. Антонович-Мельник, Археологічні досліди на Кременчуччині.

[6]) Про майдани В. Г. Ляскоронскій, Городища, курганы, майданы и длинные (змієвые) валы въ области Днѣпровскаго Лѣвобережья, Москва 1911, стор. 21—5. К. Мельник-Антонович, Майданові городища на Україні, „Записки Наук. Т-ва у Київі", кн. III, К. 1909.

З тих часів, коли починалася залізна доба, маємо знахідки з доби т. зв. лятену (більше-менше друге та перше століття перед нашою ерою) в „Гострій могилі“ біля села В. Мануйлівки, в „Дяченковій могилі“ в кол. Пісківській волості. З цих знахідок відзначимо посудинки, брондзову фібулу, залізні вістря на списи, то-що; є ще знахідки посудинок з часів римських впливів на Кременчуччині [1]).

З часів мандрівки (IV—VI ст. після нашої ери) народів та слов'ян маємо звістки про знахідки тільки брондзових та срібних речей (мандрівки народів), намистинок з бурштину та залізних речей (остроги, стремена) з одного місця, про яке ми вже згадували — з с. Лебехівки [2]). Ще треба відзначити, що біля с. Сергіївки в північній частині кол. Кременчуцького повіту знайдено грецьку амфору [3]).

Оці нечисленні відомості з давнього археологічного минулого Кременчуччини звичайно дуже уривкові, але вони вже свідчать, що на Кременчуччині були люди за різних часів перед нашою ерою та після неї. Очевидячки, дальші археологічні досліди доповнять ці наші ще скупі відомості.

Згодом, за часів Київської держави, ми маємо, що правда, дуже „небагато“ звісток, але все-ж-таки докладніші ніж для попередніх часів. Тепер відомості дозволяють казати, що по долішній течії Сули була низка фортець, які будували князі, щоб боронити державу від кочовиків — печенігів, половців та инших. У літопису за 1116 р. зазначено, що переяславський князь Ярополк Володимирович збудував м. Жовнин на долішній течії р. Сули. „В лѣто 1166 Ярополк сруби город Жольди Дрьючаном, ихже бѣ полонил“ [4]). Друге місце ми знаємо під назвою Воїнь, або Воїнська Гребля, або Воїнське Городище; як гадав проф. Ляскоронський, було десь недалеко від влиття р. Сули до Дніпра. Про це місце ми маємо звістки у літописові під 1110 та 1147 рр. [5]). Инших вказівок про існування поселень за часів князівської доби не маємо. Вказівки про існування слов'янських осель маємо нижче на південь біля с. Ст. Орлики на р. Орелі [6]). Отже можна гадати, що справді, на території Кременчуччини слов'янських та князівських поселень було дуже мало, бо близьке сусідство з Степом перешкоджало закріпленню тут колонізації.

Питання про слов'янську колонізацію південної частини Переяславської землі в історичній науці не з'ясовано. Була поширена гадка, що тут існувала сіверянська колонізація. Але ця колонізація була, мабуть, тільки давня. Печеніги відтіснили слов'ян на північ. З кінця X протягом усього XI ст. територія південної частини Переяславської землі була втрачена. Наприкінці

---

[1]) М. Рудинський, Археологічні досліди на Кременчуччині. „Археологічні збірки Полтавського Державного Музею“ (окрема відбитка) з Збірника Музею, Плт. 1928, стор. 14, 22—2, 26.

[2]) Каталогъ выставки XI Археол. Съѣзда въ Кіевѣ. К. 1899, ст. 156—161.

[3]) В. Ляскоронскій, Исторія Переяславской земли съ древн. вр. до пол. XIII ст. К. 1897, ст. 98.

[4]) Іпат. літ., стор. 283 СПБ. 1908.

[5]) ibid., стор. 260; Лавр.,. стор. 299. Так само відомості в зазначеній праці В. Ляскоронського стор. 186—191; Л. Падалка, Прошлое Полтавской территоріи. Полтава 1914, стор. 176.

[6]) Коротке звідомлення за 1925 р., стор. 83 зазначена стаття.

XI ст. Посулля, дарма що трималося фортецями, але було спустошене вкрай. У самім Переяславі Володимир Мономах з дружиною-військом бідував від „рати та голоду“ [1]). Нова колонізація починається наприкінці XI та наприпочатку XII ст. Князі на Посуллі осаджують невільників, що позабирали з чужих земель. Ярополк, як ми вже казали, заснував був м. Жовнин, оселивши тут людей з м. Друцька на Менщині [2]). Але незабаром знов з'являються половці й починають турбувати людність своїми нападами. В історії колонізації південної частини Переяславської землі в XI—XII вв. слов'янська колонізація мало опанувала цю територію; тут, як свідчать археологічні досліди, кочовики мали значіння і в історії колонізації [3]). А втім слов'яни були й тут. М. Максимович висуває з приводу цього навіть таку гадку: „не сомнѣваюсь, что первоначальная Украина или княжество Переяславское простиралось степями у Днѣпра до рѣки Орель, называвшейся въ древнее время Угломъ; за Орелью начиналась уже земля Половецкая, занятая впослѣдствіи вдоль Днѣпра козачествомъ Запорожскимъ“ [4]). Зазначені знахідки на р. Орелі стверджують тут існування слов'янських осель.

Цей наш невеличкий екскурс виявляє, що територія Кременчуччини за відомими тепер історичними та археологічними матеріялами була в давніші часи десь коло південної межі Переяславської землі; цим пояснюється те, що відомостей про існування тут слов'янських осель обмаль, хоча вони траплялися і далі на південь. Наприклад, розкопи останніх років (1927—8 рр.) виявили їх на території Дніпрельстану — коло Порогів.

Ще не з'ясовані до краю відомості про такі городища (час походження, то-що): біля с. Рублівки в кол. Погребинській волості; тут городище має вигляд кола із входом на сході. Подібні городища відомі в кол. Солоницькій волості, одно біля с. Солониці зветься „Шведська могила“, друге біля х. Заруддя зветься „Кастирина могила“, третє трохи далі від цього хутора („Бурнасова могила“), четверте коло с. Солониці — („Диківська могила“). Всі ці городища мають вигляд кола. Недалечко від Пустовойтова теж є ще одно городище на вигляд кола. Біля Келеберди є чотирикутне городище. Трапляється так само на Кременчуччині чимало могил [5]). Все це ще має бути досліджено з археологічного погляду.

Ближчими століттями по князівській добі ми не знаємо нічого про цю територію окрім дуже загальних звісток. Немає згадок про ню ні в XIII ні в XIV ст. ст., коли під тиском татар українська колонізація далеко відсунулася на північ. Вся колишня південна Переяславщина разом з низкою инших

---

[1]) Лавр. літ., стор. 240 М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I (вид. 3), стор. 193.

[2]) М. Грушевський, т. II, стор. 347.

[3]) Записки Дніпропетровського ІНО, т. I, 1927, стор. 369 розвідка проф. В. Пархоменка, Питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу.

[4]) Собр. соч., т. I, стор. 670. До слова „Украина“ така примітка: Кіевская лѣтопись, о кончинѣ храбраго молодого князя Переяславскаго Володиміра Глѣбовича 1187 г. говоритъ: о немъ же Украина много постона“.

[5]) Н. Макаренко, Городища и курганы Полтавской губ. П. 1917, стор. 23—4, 73—4, Л. Падалка, Прошлое Полтавской территоріи. Полтава 1914, стор. 157—8.

земель на Правобережжю та Лівобережжю, як видно з ярлика Менглі-Ґерая, очевидячки належали тоді до татарської землі („тьми"). Тут згадано Звенигород і Черкаси, Хачібей та инші місця [1]), але місця перераховано неповно та й назви в зазначеному ярликові иноді поперекручувані.

В XV ст. знов відновлюється на території південної України боротьба з Степом. Робляться спроби усунути звідсіля татар та низкою фортець оборонити ці місцевості. На Лівобережній Україні, в південній її частині спроби опанувати цю територію робляться раніш, як у південній частині Правобережжя. В боротьбі з татарами, як відомо, діяльну участь брав Витовт. З ім'ям його звязано заснування низки фортець на півдні України. До цих часів, мабуть, треба відносити заснування м. Кременчука або в першій транскрипції Кременчика. Саме слово це татарського походження. *Ке (кыр)*, як пояснював Кеппен, визначає підвищення [2]), *чик* — маленький. Саме татарське слово Керменчик народня мова переробила потім у Кременчук, бо місцевість біля цього міста має чимало каміння [3]). Гадка В. Антоновича, що Кременчук утворено за Витовта, справедлива, хоча з нею не погоджується Николайчик, відносячи заснування Кременчука на пізніший час, першу половину XVII ст. [4]). Ми маємо пізніші відомості з Лясотиного діяріуша (1590 рр.), де зазначено існування городища, що могло бути рештками Витовтової фортеці [5]). Очевидячки, цю фортецю, що далеко стояла на південь, незабаром зруйнували татари. Кримські татари, знов, відсунули на північ межу українських земель. Основоположник могутности Кримської орди Менглі-Ґірей своїми нападами поруйнував оселі. З кінцем XV ст. звязуються ранні звістки про володіння Глинських з територією Посулля; „рѣка Сула съ верху до устья" була в його володінню, але свого господарювання Глинські в цікавій для нас території нічим не виявили. Сульські уходи стали володінням замків — Канівського та Черкаського та приватних осіб [6]).

Докладніші відомості про це маємо для історії Кременчуччини XVI ст. Вона була під цей час у складі Черкаського повіту. З початків XVI ст. 1510 р. заховалася грамота Жиґимонта I, в якій потверджувалося володіння дворянинові-підстарості Овруцькому гродському Михайлові Павші на маєток Клим'ятин у Черкаському повіті (він міститься по нижчій течії р. Сули) разом з кількома селами в Київському повіті [7]). Цими володіннями Єсько Костикинич, київський

---

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IV, стор. 86- 7.

[2]) О древностяхъ южн. берега Крыма и горъ Таврическихъ. СПБ 1837, стор. 4—6.

[3]) Ф. Николайчикъ, Кременчукъ. СПБ 1891, стор. 15—17.

[4]) Ibid., стор. 11—14, 28. В. Антонович, Монографіи, т. I, К. 1885, стор. 245 (розвідка про Київ).

[5]) „Eine Walstadte eines alten Schlosses, oder Horodistie" Diar. des Erich Lassota von Steblau. Halle 1866, стор. 208.

[6]) А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе (К. Стар. 1896, I, стор. 115—6); П. Клепатскій, Очерки по исторіи Кіевской земли, стор. 402—3. Од. 1912.

[7]) „a ku temu dali jesmo iemu siedlisko w Czerkaskim powiecie, na imie Klimiatyn". „Архивъ Юго-Западной Рос." ч. VII, т. I (К. 1886) стор. 68. Тут помилково редакція позначила 1531 р. замість 1510 див. Boniecki, Pocz. rodów. Warszawa 1887, стор. 245.

боярин, а згодом кн. Юрій Смага володіли раніш [1]). У тестаменті 1512 р. Михайло Павша передав селище Клим'ятин Київському Пустинно-Микольському манастиреві. „Записалъ есми свою вѣрную вислугу, што есми выслужилъ на господари великом короли Жикгимонтѣ, селище Климятин у Черкаскомъ повѣтѣ на Днѣпрѣ, ниже Черкас... съ пашными землями и съ сѣножатми и зъ звѣриными ловищи, и съ осетрими луками, и съ езы и съ езовищи, съ пасѣками и съ пасѣчищи, и съ Сулскимъ входомъ, што въ Сулѣ рѣцѣ Климятинскіи входы, езы или бобровыи гоны, или потому жъ озера и затоны со всими входы и приходы, какъ што изстарины къ тому Климятину тягло и прислухало себѣ ничого не оставляючи"... На підставі цього тестаменту Жиґимонт у 1514 р. на прохання манастиря ствердив це володіння Пустинно-Микольському манастиреві [2]), згодом його потверджено р. 1533 [3]).

Не можна сказати, щоб володіння уходами Київського Пустинно-Микольського манастиря було весь час в однакових умовах. Раніш тут за перших державців у Черкасах козаки та міщани ловили рибу по озерах, ставили на річках сітки, гонили бобрів. Року 1528 в королівській грамоті на ім'я старости Дашковича було стверджено володіння за манастирем багатими клим'ятинськими уходами. В цій-же грамоті було ще зазначено таке: „А ты бы Черкасцом и козаком приказал, чтобы они в тыи уходы монастырскіи не вступали, и шкод и переказы там им ни в чом не дѣлали". Року 1532 Київо-Пустинно-Микольський манастир скаржився, що Ост. Дашкович, староста Черкаський, вступається „в уходы церковныи Климяньтинскіе... озера та затоны и бобровые гоны у них поотнимал". Король Жиґимонт у грамоті заборонив це робити старості, бо від цього манастиреві „шкода и кривда" повстала [4]). У XVI ст. треба сказати, що взагалі володіння Пуст.-Микольського манастиря поширилися та закріпилися на деякий час [5]).

Отож на території Кременчуччини ми зустрічаємося з володіннями за відомостями джерел тільки на початку XVI ст. Цілком можливо тому, що ще в другій пол. XV ст., або наприкінці XV ст. сюди ходила українська людність на рибні промисли та на лови. Уходи, так докладно вирахувані в тестаменті зазначеного М. Павші 1512 р., використовувалися, мабуть, ще раніш од володінь М. Павші.

Докладніші відомості про цю територію маємо з описів Черкаського та Канівського замків 1552 р. Вони зазначають, що було чимало уходів на території Кременчуччини, потім на південь на річках Ворсклу, Орелі, Самарі, уходи на Порогах („Волънечъ, а Ненаситець"). З-поміж їх занотовані „Уход Кременчуцкій" „...Уход на Днепре на 7 миль по реце, 3 станы на Белобе-

---

[1]) П. Клепатскій, Очерки по исторіи Кіевской земли, т. I, Литовскій періодъ Од. 1912, стор. 426—7.

[2]) Акты Южной и Зап. Р., т. I, № 59, стор. 45—6. На звороті надрукованого документу позначено „на Климятин, т. прозываемо Жовнин".

[3]) Лѣтопись занятій Имп. Археогр. Ком. за 1904, вып. XVII ст. Кордюмова № 14, стор. 4.

[4]) Акты З. Р., т. II, № 153, № 171, стор. 188, 219.

[5]) П. Троцкій, Пустынно-Николаевскій монастырь. „Труды Кіевской Духовной Академіи. 1878, № 9, стор. 601—4.

режьи а при устьи Сулы, а в Пивов то монастыра Пустинского" „Уход Песельскій" [1]). Тут-таки недалечко була територія уходів Канівського замку. В опису Канівського замку 1552 р. зазначено: „А далей за Днепром же, отъ замъку Каневского в шестинадцати милях, от Черкас в девяти, на реце Суле устье, где Сула в Днепр впадываетъ у мили по речьку Переволочну — то монастыря Пустынского" [2]). Уходництво взагалі в половині XVI ст. було дуже поширено. Територія пізнішої Кременчуччини до себе, як ми бачимо, притягала велику увагу своїми природніми багатствами. Ходили люди, земяни, бояри, козаки, міщани та инша людність ловити рибу, полювати на звіря, то-що. У люстрації Канівського замку 1552 р. пояснюється, який з цього мав прибуток староста Канівський. Тут теж є відомості про заходи з боку старости що-до кращого використовування уходів та здобування з них прибутків. З зазначеного ухода між Сулою та Переволочною, що належав Пустинському Микольському манастиреві, йшла „рыб осмая часть, бобров половина, а вышей речьки Переволочъное въ полъ мили подъ Войномь Городищемъ езы 4, а бобровые гоны на 3 мили — то мѣстское, нижьли теперешъний староста даетъ уходы тамъ на себе чужогородцомъ з выти з семое части рыб". „Сего году сказано далі в люстрації, ходили там Кияне, лони Могилевицы" [3]). Отже тут маємо вказівки також на експлоатацію природніх багатств, у якій брала участь і не місцева людність: вигідно, очевидячки, було старості давати „чужегородцам" ці уходи на користування. Захоплює староста инші уходи по Сулі „от Сулы 4 мили, где Хорол речка у Псел упала, уходы тамъ вси теперъ на замок, але теперъ пусты, половинники не ходятъ, а мещаном ходити там староста не дозволяетъ" [4]).

Отже, очевидячки, в 50 рр. XVI ст. вже чимало уходів було під доглядом старости. Окрім володінь Черкаського та Канівського старости на території Кременчуччини ми знаємо ще про володіння боярина Драба „на Псле уходы вси бояринъ Драбъ занялъ" [5]). Отож у половині XVI ст. на території Кременчуччини, як і сусідніх, зустрічаємо широку експлоатацію природніх багатств. Нею були зацікавлені, окрім місцевої черкаської людности, — бояр, міщан, козаків, то-що, вже низка заможніших суспільних груп — манастирі (Київський Пустинно-Микольський манастир); мали зиск з уходів старости Канівський та Черкаський. Отже, як видно, ми в південно-західній частині пізнішої Полтавщини зустрічаємося з розвиненим уходницьким господарством. Уходницьке господарство було, очевидно, головним зайняттям на цій південній території по річках Сулі, Ворсклу та Дніпрових порогах. Хліборобство тут існувало, але займало другорядне становище. В зазначеному тестаменті Михайла Павші 1510 р. зазначено біля Клим'ятина „пашенні землі". В описові Черкаського замку 1552 р. сказано „пашут черкашене мещане и бояре на

[1]) Архивъ Юго-Зап. Р., ч. VII, т. I, стор. 84, 86. Білобережжя — піщана місцевість на правому березі Дніпра біля с. Воронівки кол. Чигиринського повіту.

[2]) Ibid., стор. 101.

[3]) Ibid., стор. 103. Воїнь городище є літописний Воїнъ, що про нього ми вище згадували.

[4]) Ibid., стор. 103.

[5]) Ibid., стор. 103.

поли, где хто хочеть". Рибальство, ловля звіря, боброві гони, пасічництво були головними виявами цього уходницького господарства. Воно на території Канівського та Черкаського замків та далі на південь було дуже поширено, і староста мав з нього чимало прибутків. „А бывает уходниковъ немало, зазначається у люстрації, яко близко прошлого лета было ихъ по всимъ уходамъ о триста человековъ. Взялъ староста лонського году з уходовъ тыхъ, кромѣ пяти замковыхъ за свою часть 80 копъ грошей, а теперешняго году взялъ болшъ" [1]). Очевидячки тут у люстрації Черкаського замку 1552 р. позначена лиш частина уходників, частина залишалася по-за цим підрахунком. Але тут важливо, що сама люстрація відзначає збільшення числа уходників.

Уходництво ввесь час поширювалося в боротьбі з Степом, з татарами, які турбували своїми нападами південь України. Михалон Литвин, що подає відомості з половини XVI ст. (1550 р.), зазначає цю небезпеку від татар і вказує на потребу утворити військові залоги в найзручніших для переправи через Дніпро місцях. Він перераховує ці місця. Тут є Кичкас, Мишурин, Гербедев Ріг, Упське та інші. Згадується і Кременчук [2]). Але литовський уряд цих залог не ставив. Українська людність провадила боротьбу з татарами власними силами. Броди, що перераховував Михалон Литвин, теж були добре відомі козакам, які тут часто бували, воюючи з татарами [3]). З відомостей Претвича 1540 рр. ми знаємо, що татарські напади на Україні були хронічним явищем, бо давали прибуток татарським заможним колам для торговлі. Претвич, подаючи відомості про свої походи на татар, зазначає між иншим, що він „з служебниками своїми стеріг їх на бродах під Кременчуком" [4]). Він, як і Литвин, теж зазначає, що треба краще зорганізувати сторожу на півдні України.

Наприкінці XVI ст. зроблено спробу краще зорганізувати справу сторожі, але її до кінця не було доведено. До всього-ж її було звернено не тільки проти татар, але й проти українського козацтва.

Тут ми маємо на увазі універсал Жиґимонта III про потребу збудувати в урочищі Кременчук фортецю [5]). В універсалі зазначається, що призначено старосту Снятинського Язловецького та помічника його Яна Орішевського, щоб вони набрали тисячу військових людей на південь для охорони. А щоб вони могли краще виконувати свою повинність охорони від української сваволі, і піддані теж не були утискані постоєм, призначаємо тим людям нашим місце на урочищі Кременчуці („miejsce na uroczysku Kremienczuku") або на полі, де буде для них краще та зручніше видно, і на цьому місці вкажемо збудувати фортецю з дерева старост та держав наших дозволивши, про це до старост наших держав, які знаходяться на Дніпрі, наказали дати наші листки з канцелярії" [6]). Замка в Кременчуці не збудовано, українська людність

---

[1]) Архивъ Юго-Зап. Р., ч. VII, т. I, стор. 85; лонский рік — минулий рік.

[2]) Мемуары отн. къ исторіи Южной Руси, в. I, К. 1890, стор. 50.

[3]) Д. Эварницкій, Вольности запорожскихъ козаковъ. СПБ. 1890 стор. 234.

[4]) М. Грушевський, „Історія України-Руси", т. VII (1909 р.), стор. 63.

[5]) Критичний огляд цього питання є у зг. праці Николайчика, стор. 18—24.

[6]) Архивъ Юго-Зап. Р., ч. III, т. I, стор. 28—31.

лишалася без охорони на важливій переправі через Дніпро. Еріх Лясота, який переїздив в 1594 р. Дніпром, занотував, що він зупинявся біля гори Пиви; потім біля Кременчука, старого земляного замка або городища, на лівій стороні 1/2 милі, вони вийшли на берег та оглянули місцевість; про існування замку, який гадав був збудувати Жиґимонт, у його немає згадок [1]). Українську людність було покинуто на призволяще, і вона мусіла оборонятися самотужки, як могла.

За передовий форпост охорони стали козаки, що в історії колонізації півдня України відіграли чималу ролю. Діяльність їх на початках їх організації мала, як ми вже зазначили, уходницький „промислово-добичницький" характер. У люстрації Канівського замку 1552 р. заховалася така звістка „переказа уходомъ онымъ Сиверскимъ тыхъ часовъ деется не только от татар, але большъ отъ своихъ козаковъ, которые уставичъне тамъ живуть на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов, и сытять там собе мед яко дома" [2]).

Отже з поданих вище звісток становище території Кременчуччини в першій половині XVI ст. цілком ясне — це багата на природні багатства територія, що притягала до себе увагу промислової людности, пануючих верстов — манастирів, старости. Важко казати тут про утворення поселень, які-б існували довший час. З'явилися тут, можливо, тимчасові поселення, що зникали, коли уходники відходили або як нападали татари. Можна казати про існування поселень коло р. Сули, напр. селище Клим'ятин. Тут були певні географічні умови, що дозволяли людності довше тут перебувати. Спроби зорганізувати охорону цієї території навіть згодом у другій половині XVI литовський та польський уряди не здійснили. Тому у другій половині XVI ст. територія Кременчуччини залишається в аналогічних умовах життя з боку Степу, як і раніш, у першій половині XVI ст.

З другою половиною XVI ст. в економічному життю України Правобережної та Лівобережної звязаний перелім у розвиткові господарства. Дуже поширюється експлоатація природніх багатств на заході й сході України, що мала на меті вивіз „продуктів — хліборобських господарських (лісових товарів, тваринних продуктів, то-що) через Ґданське до Західньої Европи, яка цих продуктів тоді аж надто потрібувала. Одна частина України за другою із заходу на схід втягається в сферу поширення нових форм господарства. Ця хвиля починає доходити в другу половину XVI ст. до Лівобережної України [3]). Ми вже бачили з матеріялів, що зберегли описи Канівського та Черкаського староств, як старости забирають під свій безпосередній догляд багатші „уходи", по річках Сулі, Пслу та далі на південь. Зацікавлений в уходах був, як ми бачили, Київський Пустинно-Микольський манастир. У другій половині XVI ст.

---

[1]) Diar. des Erich Lassota von Steblau. Halle 1866, стор. 207—8.

[2]) Архивъ Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, стор. 103.

[3]) М. Грушевський, Студії з економічної історії України. К. 1918.

на Лівобережній Україні починається розвиток магнатського господарства. Тут з'являється в старостві Канівському та Черкаському Михайло Вишневецький з 1560 р.; з ім'ям цим звязується час, коли почали розвиватися володіння Вишневецьких на Полтавщині; р. 1580 став старостою Олександер Вишневецький [1]). Він захоплює на Лівобережній Україні під свою владу чимало земель наприкінці XVI та наприпочатку XVII ст. Вишневецький бореться проти Байбузів, що володіли уходами по р. Пслу. На Михайла Вишневецького, брата Олександра, скаржаться, що він приймає до себе втікачів з володінь Домонтова, потім з Трипілля, то-що, до м-ка Жовнина та инших своїх володінь. Ці Вишневецькі в другій половині XVI ст. та на початку XVII ст. розпочинають енергійно захоплювати землі, придатні на експлоатацію. Вони в далеко ширшому розмірові провадять далі діяльність попередніх канівських та черкаських старостів, вносячи нові елементи, звязані з переломом економічного життя другої пол. XVI ст. в Польщі та на Україні.

Під цей час розгортається також колонізація Лівобережної України, зокрема півдня — Полтавщини. Ми вже з відомостей першої половини XVI ст., які збереглися в люстраціях Канівського та Черкаського замків, бачили, що ініціятиву в промислах по річках та на порогах виявила українська людність — козаки, міщани, бояри, земляни, потім вже староста відбирав у них „уходи" на замок. Вони стали також першими колонізаторами спорожнілих просторів та ще незалюднених земель, які тепер опанували. Потім вже слідом ішли польські заможні верстви — шляхта та магнати, щоб ширше експлоатувати природні багатства силами осілої тут людности, або тієї, яка сюди приходила. Тому треба вважати за безпідставну гадку польського історика Ол. Яблоновського, буцім-то ініціятиву в справі колонізації в першій добі її бере на себе сама найвища влада. Це сталося після Люблинської унії 1569 р. За головну причину були, каже згаданий історик, інтереси оборони, а не меркантильно-економічні [2]). Ми вже на прикладі історії, як утворювано замок у м. Кременчуці, яка закінчилася самим побажанням на папері, бачили, що заходи уряду в напрямкові оборони країни не були реальні. Тимчасом розвиток економічного життя в Польщі та в Західній Україні викликав більшу експлоатацію людности, потягнув за собою панщину. Ми знаємо тепер також, що під цей час одбувавсь чималий економічний розвиток і що наслідки його примусили людність утікати на схід. Отже все-таки найбільш в економічних умовах треба шукати причин колонізації, а не в „обороні", як це робить Ол. Яблоновський. І це почалося ще перед Люблинською унією 1569 р., як ми бачили з документального матеріялу.

---

[1]) Ал. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе („Кіевская Старина" 1896 янв., стор. 118. Ф. Николайчикъ, Матеріалы для исторіи землевладѣнія кн. Вишневецкаго („Чтенія Истор. Общ. Н. Л.", кн. 14).

[2]) „Dokonana 1569 r. unia polityczna stanowi też epokę i w pochodzie ruchu kolonizacyjnego mającego napełnić życiem nowem pustynie Ukrainy... Inicjatywę w sprawie osadnictwa bierze w pierwszej dobie sama władza najwyższa. Główną ku temu podudkę — oczywiście paląca potrzeba zapewnienia większej obronności południowemu „uzgraniczu" Ukrainy, nie zaś jakieś, po dzisiejszemu merkantylno-ekonomiczne widoki nadewszystko" („Źródła, dziejowe" t. XXII Al. Jabłonowskiego Warszawa 1897, стор. 113—4).

За браком документів, що їх сила загинуло підчас воєн у XVII ст., не можна відновити докладно самий процес колонізації. Як гадає Ол. Лазаревський, на Полтавщину людність перейшла з Поділля [1]). Але-ж рух на південне Лівобережжя йшов не з самого лиш Поділля. Траплялися випадки, коли людність приходила сюди з різних місць на Київщині та деяких инших, північних, місцевостей [2]). Переходила, бувало, людність з північної Полтавщини на південну. Цей корективъ треба внести до погляду Ол. Лазаревського [3]). На Київщину сунула людність із заходу Поділля на Волині, а потім ішла за Дніпро, як про це свідчать документи. На Кременчуччину могла людність переходити з (південної) Київщини, північної Полтавщини, потім з инших місцевостей західньої та північної України.

З кінцем XVI та початком XVII ст. можна звязати походження перших поселень на Кременчуччині, які збереглися до наших часів. Для ранішого часу джерела не дають матеріялів. До таких поселень треба зарахувати Чигирин-Дуброву, Манжеліївку. Чигирин-Дуброва повстала, мабуть, через те, що виселилася людність із Чигирина, коли повстала небезпека чи від татар, чи якась инша [4]). Очевидячки, цьому сприяли географічні умови місцевости біля Чигирин-Дуброви. Сюди ще недавнечко заходили з Дніпра судна рукавом Сули (річище); тут була пристань [5]). Відомості про давнє походження Чигирин-Дуброви подає пізніша грамота Яреми Вишневецького міщанам м. Чигирин-Дуброви 1636 р. Пізнішого походження — Манжелія. У люстрації 1622 р. Черкаського староства зазначено, що в Манжелії є городище. Тут є 6 „domów posłusznych a nieposłusznych 16“ („6 домів послушних і 16 непослушних“) [6]). Нагадаймо, що під „непослушными“ треба розуміти козаків. Отже можна гадати, що козаки були тут одні з перших осельників. Назва поселення пішла від назви річки, яку назвали, мабуть, татари.

Назви тюркського походження на Кременчуччині відомі. Ми згадували вже Кременчук, потім тут існували річки Келеберда, Кагамлик; назви їхні, мабуть, татарського походження [7]).

Згодом Манжеліївка зветься „градом“ у „Книгѣ Большого Чертежа“ (1626 р.) [8]).

---

[1]) Ол. Лазаревський, ibid., стор. 125—6. Автор аргументує свій погляд тотожніми назвами поселень Поділля та Полтавщини. Тут треба поробити корективи на підставі документів.

[2]) A. Jabłonowski, Źr. dz., т. XXII, стор. 128—133; т. XXI стор. 108, 116, 120.

[3]) „Вѣроятнѣе всего, что колонизація степной Малороссіи, „полей“, производилась населеніемъ, жившимъ въ однохарактерныхъ мѣстахъ. Тотъ же степной просторъ, какимъ характеризуется южная Малороссія, видимъ мы и въ такъ называемой Кіевской Украинѣ, т. е. въ теперешней южной части Кіевской губерніи: отсюда колонизація въ нач. XVII ст. не могла, потому что эта Украйна въ то время была тоже почти пустынею“ (Ал. Лазаревскій, ibid. стор. 125).

[4]) Чигирин було засновано в 1569 р. Архивъ Юго-Зап. Р., ч. V, т. I, стор. 85; Ал. Лазаревскій, Истор. очерки Полт. Лубенщины, ст. в Ист. Общ. Н. Л., кн. XI, стор. 144—6.

[5]) Н. Арандаренко, Записки о Полт. губ., в. I, стор. 8.

[6]) „Źr. dz.“, т. V, стор. 134.

[7]) М. Сумцов, Малорусская географическая номенклатура, „Кіевская Старина“ 1886, № 7, стор. 467.

[8]) „А ниже Голтви на Пслѣ град Мажделейка“ — Книга глаголемая Большой чертеж М. 1846 стор. 96.

Інші поселення повстають згодом, у другій чверті XVII ст., коли колонізаційний рух на Лівобережжя значно поширився [1]). За цей час джерела заховали відомості про існування м. Кременчука, Городища, Броварок, Власівки, Максимівки, Омельника, Нового Потока [2]). На горі Пиві [3]), ченці Микольсько-Пустинського манастиря в Київі заснували Пивогірський манастир. Взагалі територія Полтавщини в цю другу чверть XVII ст. дуже залюднюється і Кременчуччина цією стороною не є вийняток. Але близькість Степу, звичайно, відбилася на темпі колонізації. З люстрації Черкаського староства 1636 р. видно, що посесором Кременчука за королівською грамотою був Степан Рудзький, що колись було тут містечко, а тепер порожнє поле; а втім, посесор з озер таки має деякий прибуток [4]). Колонізація території Кременчуччини під цей час дуже поширилися. Боплан подає відомості про існування окрім м. Кременчука ще низки поселень, про які ми казали вище — Манжелії, Омельника, Городища, Максимівки, Пива, Чигирин-Дуброви, Власівки, Нового Потоку [5]). На правому березі Дніпра, нижче од Тясьмина була ще незалюднена місцевість („Campi deserti citra Boristenem"); м. Чигирин було останнім українським поселенням на південь. На лівому березі ще зрідка були поселення до Орели, а далі за нею теж ішов Степ — незалюднене поле („Campi deserti ultra Boristenem"). Отже все-таки територія Кременчуччини була перед Хмельничиною все-ж одна з передових колонізаційних форпостів на півдні України.

Тутешнє господарство відбивало на собі ці загальні умови сусідства з Степом. Тут використовують природні багатства так, як ми казали про це раніш, оглядаючи уходницьке господарство, але є й зміни, що виявляють новий характер господарства. Близькість Степу не перешкодила тому, що природні багатства Кременчуччини притягали до себе увагу польських магнатів. У королівській грамоті Владислава IV 1639 р. зазначено надання володінь за Дніпром — Максимівки з Городищем, і з слободами, які мають свої межі з Пивами річками Германом Йорданкою і озерами Куруславем та Білоозером. До цих володінь належали Бужин та Воронівка з слободами. В грамоті є вказівки на існування орних та неорних ґрунтів, уходів, пасік, бобрових гонів, риболовель, то-що [6]).

---

[1]) Про це докладніш у моїй праці „Нариси з історії селян на Лівобережній Україні XVII—XVIII", т. I, другий розділ.

[2]) Можливо, що деякі поселення з позначених існували й раніш од другої чверти, але ті джерела, що ми маємо, не дають про це відомостей. Сами назви поселень пішли від річок (Омельник), від імен (Власівка, Максимівка), Що-до Нового Потоку, то цю назву може перенесла людність з Поділля, а може повстала вона, як гадає Куліш, від Потоцького, що мав на Кременчуччині володіння („Исторія возсоединенія Руси", т. I, СПБ. 1874, стор. 29).

[3]) Походження назви Пива Матченко звязує з якимись боярами Пивами, що тут володіли ґрунтами, але ближче це невідомо, бо автор не подає матеріялів (А. Матченко, Истор.-археол. очеркъ б. Пивогор. мон. К. 1891).

[4]) „Bywało kiedyś miasteczko: teraz pustem polem i z innemi uroczyskami do tego należącemi leży. Prowentu żadnego ad praesens nie masz, tylko z jezior tu się quotannis flor. 100. (Źr. dz., t. V, 1877, стор. 226).

[5]) В. Лясковронскій, Гильомъ Левассеръ де-Бопланъ и его историко-географическіе труды. К. 1901, стор. 28 та мапа.

[6]) Архивъ Юго-Зап. Р., К. 1876 р., VI, I, стор. 513—514.

У північній частині Кременчуччини звертає на себе увагу м. Чигирин-Дуброва, що належала була до володінь відомого господаря Полтавщини Яреми Вишневецького. Йому з сусідніх поселень належало м. Жовнин, Хорол та багато инших. У м-ку Чигирин-Дуброві міщани здобули лист від Яреми Вишневецького на „права та вольності" 1636 р. У грамоті згадуються обов'язки міщан, потім які вони мають платити податки. Зазначено, що на міщан поширюється магдебурзьке право. У Чигирин-Дуброві існував під цей час ярмарок, що давав людності прибуток. Міщани теж мусіли доглядати греблі, і коли-б у звязку з цим млини зупинялися й зазнавали шкоди, то міщани повинні були відшкодувати Вишневецького. Звернуто увагу в грамоті і на охорону міста. В ній мусять брати участь усі цехові, а так само й євреї. Треба пильнувати, щоб у місті не було жадної охорони московським людям і щоб козаки самовільно не ввіходили. Цей документ, поданий у примітці цілком [1]), виявляє цікаві моменти в стосунках міщан до Я. Вишневецького, що тоді перед Хмельниччиною мав чимало володінь на Полтавщині.

---

[1]) „Матеріалы для исторіи городскихъ поселеній" Рукоп. відділ О. М. Лазаревського ВБУ у Київі. В „Ист. очеркахъ Полт. Луб." (Чт. въ Ист. Общ. Н. Л. К. 1896, кн. XI, стор. 144—6) поданий у скороченню. Тут ми подаємо текст у перекладі XVIII ст. з польського оригіналу, який (текст) заховавсь разом із копією польською мовою в зазначених „Матеріалахъ", „Іеремій Михаил Корибутов князь Вишневецкий и прочая. Обявляю симъ моимъ листом, кому бы о том вѣдать надлежало, яко мѣщане мои чигириндубровскіе просили мене, чтоб им права и волности так яко и з ним городам моим і ведлугъ листу привилегію им данною асегновал, чтоб повиность виседѣвши двадцать лѣт на свободѣ отдавать и отправлять имѣли чего для желанія и прошенія ихъ удовлетворя, сим листом и привилегіем данним обѣщал я податей и повинностей никаких съ нихъ невзимать поколь дасть Господь Бог, что мѣщане чигириндубровскіе по симъ листу моего двадцять лѣт на свободѣ виседять, а виседѣвши свободу, мѣщане имѣют и должни будуть давать чинш на всякой годъ, так богатшый яко и убогшій по сознанію намѣстника моего либо и того, которій по повелѣнію моему будет чинш вибирать, кто муж даби мѣщане вѣдали, что до их майдебурского права надлежит, а что за приход намѣстниковѣ моему тамошнему имѣет быть: первое всякій суд намѣстнику моему оставляю, войта и бурмистра, яко в инших городахъ моихъ от суда неотдаляя который грош третѣй должен ити тож позволяю мѣщаном моим имѣть воскобойню с ледовнею и бровар всякіе одумершіе спадки на близких кревних надлежат имѣют а уряд мой никакого препятствія чинит имъ в томъ не будетъ. Колибы которые мѣщане к городу поддатись хотѣли а праву майдебургскому не надлежат хотѣли и тое въ ихъ волѣ будетъ. Во время ярмарку от воза по два гроши бурмистрамъ і войту надлежать имѣет, а болѣе ничего. Чтож надлежатиметь въ городѣ к избѣранію войта і всякихъ урядниковъ къ собѣранію поборовъ для градскихъ нуждъ и висланію отъ нихъ щетовъ того мещане без намѣстника моего даби ничего отправоват не важились. Акто бы тому противился смерть казненя быть имѣет. Тож дозволяется и меди ситить, пива на шинк варить отдавши доход орендарскій тоесть капезини (tojest kapeczyzny) золотой полский еденъ, а что принадлежитъ къ продажи горѣлокъ то шинкарь на христини з весѣллѣ горѣлки простой квартѣ мѣщаномъ продавать по два гроши литовскіе а двойной кварту по грошей литовских (dobrzey zas akawitey kwarte po groszy litewski), а кварта и гарнец такой мѣри быть должни, как в городѣ моемъ Лубняхъ, греблѣ подчинять, мѣщане всегда должни будут, а если би убитокъ какой в замедлиніи млиновъ за ихъ нерадѣніемъ былъ, то наградить повинни будутъ. А хтобы къ подчинки гребель, баркановъ, валовъ в защищеніи и караулѣ города и крѣпости, також і в инних повинностяхъ ослушним былъ, на таковихъ десять копъ литовскихъ полагаю коборонѣ города и крѣпости всѣ цеховіе надлежат имѣють так же и жиди, смотрѣть тщателно имѣют дабы покой такъ з сосѣди, яко и спограничними людми, а іменно з Москвою нарушимъ не был такъ, что никакимъ московскимъ защити не было такъ же граници их пустошени не были, о чемъ змовитись імѣютъ съ намѣстникомъ

Окрім цих володільців треба зазначити низку королівських маєтків, що держав у своїому володінню в 1640 р. Ст. Гурський. З-поміж їх позазначувані Власівка, Новий Поток, Броварки, Омельник, Манжелія, Голтва та инші [1]). Деякі з цих володінь згодом перейшли до володінь Немиричів, що р. 1643 володіли землями по течіях Ворскла, Орлика; їм належав трохи не ввесь пізніший Кобеляцький повіт. Юрій Немирич, підкоморій київський, володів цією територією „з людьми на тихъ кгрунтахъ осажаными, з ловленіемъ рыби и звѣра, з млинами, корчмами, робленем салетр, паленем попеловъ", та инше [2]). Володіння Немиричів поширювалися на Кременчуччині перед Хмельниччиною. Року 1647 за декретом Люблинського Трибунального суду Потоцький мав сплатити Немиричам 20000 злотих за шкоду, що її зазнали Немиричі, бувши вигнані з орендних володінь м. Кременчука, Пиви, Максимівки, Нового Потоку, Городища, Власівки, Броварок, Боїчей, то-що [3]). З цих відомостей бачимо, що перед Хмельниччиною територією Кременчуччини володіли троє великих землевласників Польщі — Ярема Вишневецький, Потоцький, Немирич. Вже з наведених звісток також видно, що тут поширюється та ширше розгортається економічне життя, як це було в середині XVI ст. Тут ми зустрічаємо низку елементів магнатського господарства на Лівобережжі, що були поширені і на иншій території Полтавщини — у володіннях Вишневецького, на схід у володіннях Конецпольського [4]).

Розвиток магнатського землеволодіння викликав скарги та невдоволення инших земельних власників. Були вони дуже невдоволені з того, що люди їхніх земель утікають до цих магнатських володінь. Чимало таких скарг є на Вишневецького за те, що в м. Жовнині переховуються втікачі з маєтків инших володільців [5]). Гостра була боротьба між Вишневецькими та Пустинно-Миколь-ським манастирем за багаті Клим'ятинські уходи, якими володів раніш Пустинно-

---

моимъ тамошнимъ наблюдая того, дабы козаки бродящіе люди самоволно за граници общого владѣнія з маетности моей Чигириндуброви невходили безвѣдома намѣстника тамошнего („żeby kozacy hultaię ludzie swawolne za granicę iz Panstva obec z Maietnosci mey Chehryn Dubrowy nieztorgali bez wiadomosci namiesnika mego tamecznego") а кто бы дерзнул за границу для нарушенія покоя ввойти, абизбы пойман таковій смертію казнен быть имѣетъ. Позволяя тож оним мѣщанамъ моим канунъ два рази врокъ употреблять и на свою ползу обратить; один кануня на рождество Х-во руское кадок три, другій канун на Козму Деміана также кадок три, а воск до церкви отдавать імѣют, а что в сем листѣ выше и ниже написано и упомянуто, то все сим листомъ и привилегіемъ моимъ подданимъ моимъ Чигириндубровскимъ им самом и їх потомком вѣчними часи утверждаю. Для лучшей вѣрности сей мой лист рукою подписалъ с приложеніем печати моей имъ дать повелѣл; дѣялося в пѣратинѣ 20 дня мця марта 1636 года.

В подлинном подписано Михал. (мѣсто печати).

С подлиннымъ полскимъ привилегіемъ свидѣтельствовалъ писар сотенний Дмитро Бѣлостоцкій". У деяких місцях тексту ми подали рівнобіжні місця з польської копії.

[1]) Sł. Geogr. Kr. Polskiego, т. XIV, ст. Al. Jabłonowskiego „Zadnieprze".

[2]) Акт. книжка Луцьк. декр. гр. суду № 3024, ст. 838—41, Актова книжка № 2160, ст. 612 у Київському Центральному Архіві Давніх Актів.

[3]) Актова книжка № 19 в Київському Центральному Архіві, стор. 556—9.

[4]) М. Грушевський, Господарство польського магната на Лівобережжю („Студії з економічної історії України" К. 1918).

[5]) Źr. dz., т. XXI, стор. 464, 489, 508, 584, 598, 631—2.

Микольський манастир у Київі. Клим'ятинськими та Пивськими ґрунтами були зацікавлені і київські міщани. Про це збереглася низка скарг Пустинно-Микольського манастиря на Вишневецького та київських міщан 1630—40 рр. [1]). З 1645 р. зберігся квит про збирання подимного в маєтностях згаданого манастиря, де позначені ще у с. Клим'ятині „nieosadły" ґрунта. На початку XVII ст. (1612 р.) почав манастир судовий процес за м. Жовнин, зазначаючи, що це поселення засновано на манастирських землях [2]).

Але боротьбу за Пивські й Клим'ятинські уходи та м. Жовнин не було закінчено до повстання 1648 р. через судову тяганину, то-що, і далі було розвязано на користь манастиря вже по Хмельниччині. Перед Хмельниччиною біля м. Городища виник, як ми згадували вже, Пивогірський манастир, що підлягав Пустинно-Микольському і згодом, надто в XVIII ст., розвинув свою діяльність.

Отож перед Хмельниччиною на території Кременчуччини маємо відомості про магнатське та манастирське землеволодіння, які були однаково зацікавлені в збільшенню своїх володінь та ширшій експлоатації природніх багатств.

Разом з цим маємо тут зміни в суспільних стосунках. Дарма що на території Кременчуччини, як свідчать джерела, допіру наприкінці XVI та в першій половині XVII ст. повстає низка поселень, але в них зустрічаємо вже низку явищ у суспільних стосунках на Правобережжю. Ми вже зазначали, що в м. Чигирин-Дуброві міщани мусіли виконувати низку повинностей на Ярему Вишневецького. У Чигирин-Дуброві було 137 господарів та 6 млинових кіл [3]). Знаємо, що були піддані у володіннях Потоцького в Максимівці. Вони теж мусіли були відбувати низку повинностей на володільцеву користь. Але можна гадати, що ці повинності тут не були такі поширені та такі важкі, як по инших місцях Лівобережжя, де було більш залюднених поселень, які існували вже довший час. На це безперечно впливало близьке сусідство з запорозькими козаками і те, що територія Кременчуччини часто бувала в сфері козацьких рухів у XVII ст. Людність Кременчуччини брала в них активну участь.

Козацькі рухи першої половини XVII ст. відбувалися або на сусідній території — правому березі Дніпра (Крилів, Крюків), або на самій території Кременчуччини. Польсько-козацька війна 1625 р. відбувалася на території правого берега Дніпра; в сфері театру війни був Крилів, що знаходивсь коло того місця, де Тясьмин уливавсь у Дніпро, проти с. Максимівки на території Кременчуччини. Ця кампанія закінчилася Куруківською умовою. Назва „Куруківка" пішла від озера Курукове (пізніший Крюків, проти Кременчука). Як Кременчуччина, так і взагалі Лівобережжя було місцем козацької війни 1637—1638 рр. Підчас цієї кампанії Острянин з козаками забрали Кременчук,

---

[1]) Справи Пустинно-Микольського манастиря Рукоп. відділ ВБУ у Київі. У виписці з книг гродських київських 1632 р. 8 листопада зазначено, що Ярема Вишневецький „з своих маетностей наехал на власность звечистую кгрунт протестуючих Пивский и Белоозерский".

[2]) ibid., про документи з цієї справи є в „Матеріялах" Николайчика (Чт. в Ист. Общ. Н. Л. кн. XIV, в. III, стор. 163).

[3]) Пшездецький, Podole, Wołyń, Ukraina, стор. 42.

Хорол, Омельник і з людністю цієї місцевости пішов до Голтви. Потім відома бійка під Жовнином поляків з Гунею та Острянином. Війна ця закінчилася капітуляцією козаків. У пунктах, ухвалених на Раді в Київі, між иншим зазначено в 2 п., що гетьман має наказати кременчуцькій людності допомагати Андрієві Мусі, який мав коритися та дбати, щоб залоги не йшли на Запоріжжя [1]).

Це звичайно неповні, скупі звістки, вони не вичерпують ще тих фактів, коли людність Кременчуччини брала участь у козацьких війнах. Але про це в джерелах, які дійшли до нас, повніших відомостей немає. Про близьку участь у козацьких рухах найяскравіш свідчать пізніші відомості про участь людности в повстанню на Україні 1648—9 рр.

Повстання Богдана Хмельницького в перший момент захоплює сусідні ближчі місцевості — південну Полтавщину, в тому числі Кременчуччину і Чигиринщину, Черкащину. За реєстром 1649 р. на території Кременчуччини існували сотні Жовнинська, Максимівська, Кременчуцька, Потоцька, Омельницька — разом п'ять. Усі вони ввіходили до складу найчисленнішого Чигиринського полку, становлячи його четверту частину [2]). З цього факту можна бачити, що людність Кременчуччини значно зросла очевидячки перед Хмельниччиною, або в перші роки Хмельниччини. Володіння польських магнатів було тут ліквідовано; земля та вгіддя стали власністю людности, що повстала. Але тут незабаром заявляють свої права давні власники, здобуваючи грамоти та універсали у влади. Від Богдана Хмельницького пощастило Київському Пустинно-Микольському манастиреві здобути право на володіння Клим'ятинськими землями, де, як гадав манастир, утворилися села — Жовнин, Чигирин-Дуброва, Власівка [3]). Потім маємо вказівки в універсалі 1651 р. що-до становища людности в м. Чигирин-Дуброві. Козаки повинні не перешкоджати манастирському володінню. А що-до иншого зазначено „Росказуємъ, аби в месте Чигирин-Дуброви и въ селахъ, там належачих, всѣ тіе, которые колвек въ реєстръ войска Запорожского не писаны, послушенство звиклое отдавали и, яко подданіе, повинности своей досить чынили и ни в чемъ спречними и противними не были урядникам и старшинѣ, отъ игумена и капитули монастыря Николского посланим“ [4]). Інтереси Пустинно-Микольського манастиря підтримує Виговський, ствердивши р. 1658. Пивські ґрунта з озерами та Максимівський перевіз [5]). Виговський дозволяє повернути Юрієві Немиричеві

---

[1]) Щоденник Окольського „Мемуары, отн. къ исторіи Южной Россіи“, т. II, стор. 220, 239, 273.

[2]) „Реестра войска Запор.“ О. Бодянський М. 1875, стор. 18—25. Разом у п'ятьох сотнях було 900 козаків, 159 — в Жовнинській, 201 — у Максимівській, 150 — Кременчуцькій, 181 — Потоцькій, 189 — Омельницькій.

[3]) Зг. ст. Лазаревського в „Чтеніяхъ Общ. Н. Л.“, кн. XI, стор. 141.

[4]) Уривок цей опубліковано у праці В. Мякотіна „Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII в.“, т. I, Пр. 1924, стор. 75.

[5]) П. Троцкій, Пустынно-Николаевскій монастырь. „Труды Кіевской Духовной Академіи“. 1878, № 9, стор. 626. Маємо звістки в джерелах про інтереси Густинського ман. в 1660 р. (див. додаток).

його давні володіння в Кобеляцькому повіті і так само м. Кременчук [1]). Але ці володіння не пощастило відновити. Цей розвиток суспільних стосунків у новоутвореній козацькій державі затримується на якийсь час через низку воєн, що почалися незабаром по тому, як помер Богдан Хмельницький, у звязку з складними історичними умовами на Україні.

Ці війни важко відбилися на Кременчуччині. Вже в перший рік гетьманування Виговського в Кременчуці виявлено „заводчика", запорозця Якова Клишенка, що, очевидячки, агітував проти гетьмана [2]). Підчас війни Виговського проти Пушкаря на території Кременчуччини знаходився резерв Виговського — татари. Місцева людність мусіла їх годувати [3]). Незабаром по тому, як пішли татари, у Кременчуці вже стояв кошовий Барабаш з запорозцями: „и юж Барабаш з Запорожжя вышовши, Поток, Омельник перешовши, в Кременчюку зостаеть и до Максимовки мѣет итти, а там очекиваеть Пушкаря и украинные города пустошить похваляються" [4]). У звязку з цим поселення руйнувалися. У 1661 р. були зруйновані Власівка, Максимівка, Городище [5]). У звязку з цим змінюються місця адміністративних центрів. Підупало двоє сотенних містечок — Вереміївка та Жовнин, натомість висунувся новий центр м-ко Чигирин-Дуброва [6]).

Тимчасом боротьба між Виговським та Москвою розгорнулася ширше. Виговського підтримувала Польща, до неї пристала територія правого берега Дніпра. Частина лівобережних полків, південні Миргородський та Полтавський, потім Прилуцький теж не визнавали Москви. Тоді Переяславський полковник Яким Сомко, як і декотрі інші, став на бік Москви. Йому допомагало московське військо на чолі з кн. Ромодановським. У цій складній ситуації р. 1661 утворено Кременчуцький полк. Николайчик утворення полку пояснює, як вдатний дипломатичний маневр Сомка, що цим хтів був привернути до Москви лівобережну людність Чигиринського полку [7]).

Утворити цей полк довелося через воєнні події; він був новим явищем у системі тих полків, що вже були утворені та існували [8]). Згодом у 1664 р. відомо, що подібні тимчасові полки існували на Правобережжю. Це Зіньківський та Мліївський [9]). До складу Кременчуцького полку ввійшли з видатних поселень Максимівка, Лукомль, Поток, Омельник, Остап'є, Балаклія, Білоцерковець, Новий Санжарів, Окишек (Кишенька), Біляків, Кобиляк, Пере-

---

[1]) Акты Ю. Зап. Р., т. IV, стор. 109.

[2]) Акты Ю. З. Р., т. IV, стор. 67.

[3]) ibid., стор. 114, 115.

[4]) ibid., VII, стор. 237.

[5]) ibid., V, стор. 95.

[6]) А. Лазаревскій, ibid., стор. 146—7, 149.

[7]) „Для привлеченія ихъ на свою сторону Сомко употребилъ удачный пріемъ: отправилъ къ лѣвобережнымъ жителямъ Чигиринскаго полка универсалъ, въ которомъ объявилъ ихъ особымъ Кременчуцкимъ полкомъ и нѣкоего Кирилла Андреева сдѣлалъ полковникомъ" (Ф. Николайчикъ, Кременчук. СПБ 1891, стор. 34—5).

[8]) Про загальну характеристику, як утворено полки, є в книзі М. Слабченка: „Малорусскій полк в административном отношении" стор. 30 та взагалі весь перший розділ, стор. 21—42.

[9]) Костомаровъ, Руина, т. XV, СПБ 1882, ст. 62—3.

волочна [1]). На Николайчикову думку, до складу полку ще ввіходили Голтва, Богачка, Чигирин-Дуброва, Веремїївка, Манжелія, Федорівка, Борки, Уцтивиця, Городище, Жовнин. У складі поселень були, як бачимо, частина пізніших територій Лубенського, Полтавського, Миргородського полків. З полковників відомі Кирило Ондріїв, Гаврило Дубовик, Кость Гавриленко. Полк існував недовго, до 1663 р. [2]).

За цей час у Кременчуці, де була переправа через Дніпро, щоб закрїпити тут московські впливи, розташовано військову залогу — драгунський полк та полк Мозиря. „Мозирці" так уїлися людності Кременчука, що та почала через це тікати світ за очі. У проханні, що подала людність Кременчука 1661 р., про вивід „мозирців" з міста, між иншим, сказано, що через них низка сіл спустіла. На ревізорове запитання в цій справі: „Также Городище, и Максимовка, и Власовка, спрашивалъ насъ для чего пусты? И мы ему о томъ сказывали, что однѣ Ляховъ и Татаръ бояся, пошли в городы Сѣверскіе его царского величества, а другіе на ту сторону Днѣпра, что обиду чинили Мозыряне" [3]). Але, очевидячки, це було прохання тільки групи людности, бо незабаром по тому, як у Кременчуці поставлено залогу з 500 „ратных людей" замість „мозирців", проти Москви р. 1662 вибухло повстання, якому подали допомогу з правого берега чигиринські козаки; його нове московське військо придушило [4]). Можливо, що в Кременчуці була тоді певна москвофільська група, до якої належали, між иншим, міщани; вона була проти повстання.

Дальший етап унутрішньої боротьби — Бруховеччина — дуже ясно виявив і те, що територія Кременчуччини тяжіла до Правобережжя. Для Москви та Бруховецького важливо було володіти цією територією „Кременчук и Поток, як писав Косогов, Запорожской дороги великая помѣшка" [5]). Бруховецький підійшов до Кременчука, спалив його, залишивши саму тільки фортецю. Через наступ поляків та через те, що московські сили, які прийшли на допомогу, були невеличкі, Бруховецький мусів піти назад до Гадячого [6]); Кременчук незабаром зайняв Тетеря. Після того, як польський наступ було зліквідовано, військо Бруховецького знов забрало Кременчук. За статтями 1666 р. у Кременчуці повинно було бути 300 „ратных людей", стільки-ж у Кодаку [7]). Бруховецький ще прохав, щоб у Кременчуці було зроблено кам'яне місто, „городок каменой устроен был, понеже тот город проти Чигирина" [7]). За Дорошенка боротьба за Кременчуччину тривала далі, бо ця місцевість була важлива через своє географічне становище для зносин з Запоріжжям; на Кременчук робили

---

[1]) Акты Ю. З. Р., V, 90.

[2]) Николайчикъ, ibid., стор. 36.

[3]) Акты Южн. и Зап. Р. V, 95—6. У цьому проханні позначено такий уряд Кременчуцького полку: Гаврило Дубовик — полковник, Богдан Лавриченко — полковий суддя, Криско Лук'янов — писар.

[4]) Акты Южн. и Зап. Р., V, стор. 122–3.

[5]) ibid., стор. 136.

[6]) Лѣтопись Самовидца (вид. 1878 р.), стор. 78. Н. Костомаровъ, Руина, стор. 17—18.

[7]) „Источники Малор. исторіи" Бантиш-Каменського, ч. I, стор. 10 (М. 1858) Акты Южн. и Зап. Р., VI, стор. 18.

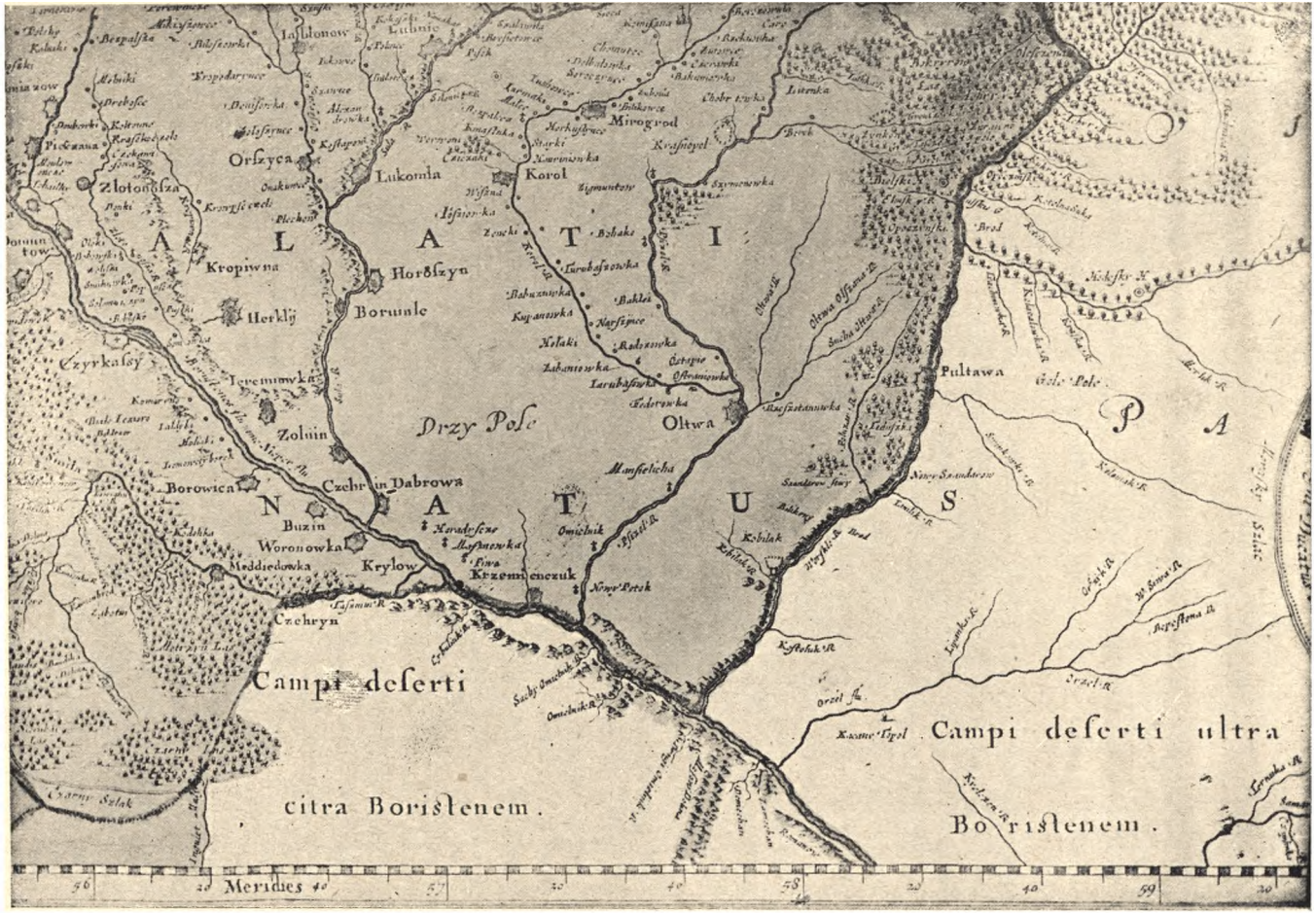

Lublin
Mirogrod
Orszyca
Lukomla
Korol
Zlotonosza
Kropiwna
Horoszyn
Boruinle
Herklij
Czyrkassy
Jeremiowka
Zoluin
Drzy Pole
Oltwa
Pultawa
Borowica
Czehrin Dabrowa
Buzin
Woronowka
Krylow
Krzemienczuk
Czehryn
Campi deserti
citra Boristenem.
Campi deserti ultra
Boristenem.
Meridies

напади; у 1668 р. тут стояли Дорошенко та Сірко з запорожцями, що провадили боротьбу проти Суховія з татарами [1]).

Року 1670 з-поміж міст, що лежали на лівому березі Дніпра, але визнавали Дорошенкову владу, зазначимо низку міст у Лубенському й Полтавському полках, з лівобережних міст Чигиринського полку позначимо — Остап'є, Голтва, Манжелійка, Омельник, Поток, Келеберда, Кременчук, Чигирин-Дуброва, Вереміївка [2]). Згодом вони поприлучалися до Самойловича. Року 1674 в Кременчуці стояв Полтавський полковник з військом, у Чигирин-Дуброві — Миргородський, у Вереміївці — Лубенський [3]). Це було під той час, як Самойлович змагавсь з Дорошенком; це змагання, як відомо, закінчилося Дорошенковою капітуляцією в 1676 р.

Після цього претендентом на гетьмана України Туреччина висунула Юрка Хмельницького, що дістав титул гетьмана та князя України. Він за допомогою Туреччини зробив був спробу здобути Чигирин, але йому не пощастило. Після цієї першої Чигиринської війни московський уряд вже зовсім наважився був зруйнувати Чигирин, який чинив стільки турбот, дарма що проти цієї гадки заперечувала українська старшина. Коли почалася друга Чигиринська війна з турками й татарами, Москва наказала воєводі Ромодановському в крайній потребі зруйнувати Чигирин. Маючи такого наказа, Ромодановський своєчасно не подав Чигиринові допомоги, загадав зруйнувати Чигирин, а потім відступив на лівий берег Дніпра. Козаки, що підготувалися до цієї кампанії, підчас боротьби не раз визволяли були московське військо з скрути.

Такі наслідки Чигиринської кампанії позначилися на становищі Кременчуччини, що безпосередньо межувала була з тереном війни. У січні 1678 р. з'являється тут Юрась Хмельницький з татарами. Він здобув Вереміївку, потім Жовнин, Чигирин-Дуброву, Горошин, Городище. Тут жила частина української людности з Правобережжя, що перейшла сюди через утиски панів та побоюючись татар. Тепер дехто з них думав повертатися на старі місця. Тимчасом наслідки походу Юрася Хмельницького були невдалі, дарма що він і порозсилав був універсали до Миргородського полку, загадуючи людності, щоб корилася йому, бо незабаром мають прийти на допомогу татари. Наступ Юрася Хмельницького з татарами викликав велике хвилювання. Проти його з різних міст рушили війська. Полтавський полковник Левенець погромив військо Юрася близько Жовнина, і той мусів був повернутися на Правобережжя. У південній частині Кременчуччини недалечко Манжеліївки „московскіе ратные люди" побили татар та прогнали їх далеко за Келеберду [4]). Кампанія закінчилася миром у 1680 р.; згодом цей Бахчесарайський трактат було стверджено з деякими змінами. За межу володіння був Дніпро, заборонялося будувати фортеці на обох берегах Дніпра. Турецький султан мав право осаджувати землі між Дніпром та Богом [5]). Наслідком цього українську людність

---

[1]) Акты Южн. и Зап. Р., VII, 97, 150, 153.

[2]) Н. Костомаровъ, Руина, стор. 298—9. В 1666 р. у Манжаліївці було 30 дворів. Чтенія Общ. Н. Л. кн. XIII стор. 115. Переп. кн.

[3]) Акты Южн. и Зап. Р., XI, 659—660.

[4]) Н. Костомаровъ, Руина, стор. 593—6.

[5]) ibid., стор. 629.

стали закликати назад на Правобережжя. Відомо, що р. 1686 на Гуманщині в Маньківських лісах мали пасіки „люде Чигирин-Дубровскіе“ [1]). Але територію Правобережної України наприкінці XVII ст. не було заселено.

За деякий час стосунки поміж поляками та турками змінилися. Поляки стали почувати себе міцнішими. Переглянуто стосунки між Польщею та Москвою. Наслідки боротьби зафіксовано в так званому „вѣчному“ мирі 1686 р., що стверджував Андрусівську умову 1667 р. Низка міст на правому березі Дніпра мала лишитися порожніми незаселеними, починаючи від Ржищева, Терехтемирова, кінчаючи містами сусідніми з Кременчуччиною — Бужином, Воронковим, Криловим, Чигирином [2]). Запоріжжя було під протекторатом Москви.

Таким чином територія Кременчуччини наприкінці XVII ст. знов межує з Степом та незалюдненим Правобережжям. Їй довелося не раз зазнати татарських нападів. Вони частенько турбували Україну в другій половині XVII ст. та в XVIII ст.

Року 1665 татари позабирали худобу біля Псла [3]), потім брали участь у внутрішній боротьбі, що тоді точилася на Україні. З окремих їхніх нападів відзначимо напад 1680 р. [4]). Маємо відомості про те, що, чекаючи татар р. 1689, Мазепа поставив був сторожу в Вереміївці, Жовнині, Чигирин-Дуброві, Городищі, Власівці, Потоку, Кременчуці, Келеберді, Переволочній на Орельсько-самарській території; сторожа стояла через усю зиму 1689 р. У 1693 р. маємо звістки про татарський напад у травні на Келеберду [5]). Потім відома участь їх у Петриковому поході 1696 р. Татари були біля м-ка Келеберди, Потока, Омельника [6]), але далі не рушали через весняну повідь.

Цей короткий перегляд подій, що ми подали, показує, що вони, певна річ, позначилися на тому, як залюднювано територію, на економічних та суспільних стосунках на Кременчуччині.

У 50, 60, 70 рр. XVII ст. Кременчуччина бувала частенько за театр воєн. Тут, як ми згадували, не раз бували татари, бравши діяльну участь у тих війнах. Тим-то поселення на деякий час частенько порожніли. Ми вже згадували про тимчасове спустіння Городища, Власівки, Максимівки. Це, очевидячки, було загальним явищем українських поселень, які межували з Степом, бо це саме знаємо і про інші поселення. Напр. у м. Крилові на припочатку 1675 р. з'явилися татари, людність повтікала на Кременчуччину — до м. Городища, Кременчука, Чигирин-Дуброви [7]). Людність на деякий час розходилася, а потім знов верталася, коли небезпека минала.

70 рр. XVII ст. в історії колонізації Лівобережжя та Слобожанщини мали не аби-яке значіння. Тому що Правобережжя зруйновано, чимало

---

[1]) Моя розвідка „Гуманщина в XVI—XVII вв.“ Записки Істор.-Філ. Відділу“, кн. XI, стор. 40 (К. 1927).

[2]) „Источники малор. исторіи“, т. I, М. 1858, стор. 296—7. Літопис Величка II, стор. 573.

[3]) Акты Южн. и Зап. Р., VI, стор. 27—28, Потім у VII т., ст. 168.

[4]) Акты Зап. Р. V, 163.

[5]) Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ. СПБ. 1897, т. III, стор. 95, 180, 227—8.

[6]) Н. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы, стор. 127 (СПБ. 1885).

[7]) Акты Ю.-З. Р., XII, 34.

людности переселяється на Лівобережжя і далі на схід. Юрась Хмельницький підчас свого, що ми згадували, нападу в 1675 р. на Лівобережжя знайшов на північній Кременчуччині та південній Золотоношині чимало людей, які оселилися тут, тікаючи з Правобережжя від панів та татар [1]). Року 1679, здійснюючи давній московський намір збезлюдити Правобережну Україну, Самойлович послав свого сина Семена, щоб перегнав людність з Правобережжя на Лівобережжя. Низка поселень на північ від Чигирина спорожніла, людність мусіла переходити на Лівобережжя. „...города и села и мѣстечки и деревни их, гдѣ они прежде жили на той сторонѣ, всѣ без остатку выжененны" так повідомляє Самойлович Москву [2]); „и тих людей загнали на Заднепров'є, попустошивши тіе мѣста" каже літописець [3]). Цей „згон" людности зберігсь у народній пам'яті. Я. Новицький, відомий етнограф та дослідник території Запоріжжя, наводить у своїй збірці пісень пісню про перехід людности з правого берега на лівий підчас Руїни. Наводимо уривок з неї.

Та віють вітри все буйнії,
Ідуть дощі все тучнії,
Землю зворушають,
Травою устилають,
А цвітами украшають
Та ідуть люди поселяни —
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки,
Та чогось луга потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад воротиться
На свої прежні вжитки.
Уже весна — Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені діброви ключі попускали.
Ой тече річка невеличка,
У вширь вона не широка,
У вглиб вона не глибока,
Тихо корабель проходив
І бурлак проводив —
Все за добрими панами,
А тепер не проходе
І бурлак не проводе, —
За вражими ворогами [4]).

Перехід людности на Лівобережжя, звичайно, поставив питання перед владою про територію, де мала осісти ця людність. Старшина та Самойлович називали такою територією слобідські полки — сумський, охтирський, харківський, рибинський. У 1682 р. був з Москви одержаний „чертежъ" призначеної для заселення території та план будування валу, який мав-би охороняти новозаселений край від татар. Територія для заселення призначена була на південній частині пізніших Харківської та Полтавської губерень та північній частині пізніших повітів Катеринославської губерні Новомосковського та Павлоградського повіту [5]). Цей проєкт не був здійснений; кількість поселень у цій частині України, справді, наприкінці XVII ст. стала збільшуватися, бо, мабуть, раніш од цього проєкту тут вже почала оселятися.

---

[1]) Н. Костомаровъ, Руина, стор. 594.

[2]) ibid., стор. 599—604.

[3]) Літопис Самовидця, стор. 147.

[4]) Я. Новицкій, Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ 1874—1903 г., окр. відбитка з „Лѣт. Екат. Ученой Архивной Ком.", в. IV, Катеринослав 1908, стор. 24—25.

[5]) Н. Костомаровъ, стор. 617—8, 625—6.

До цього часу — останньої третини XVII ст. можна віднести утворення низки нових поселень на території Кременчуччини — Пироги, Погреби, Твердохлібівка, Лужки, Борисівка, Опришки, Мозоліївка, Галицьке, Дмитрівка, Липове. На правому березі Дніпра повстає Крюків, який згадується в 70 рр. XVII ст. Повстав він, можливо, в 1676 р. [1]).

Південна частина Кременчуччини заселювалася, мабуть, підо впливом Запоріжжя. М-ко Келеберда повстає десь раніш од 60 рр.; вона в 60 рр. була вже центром Келебердянської сотні Полтавського полку. Цілком можливо, що це поселення утворила запорізька колонізація. До цього району з Запоріжжя мали вільний доступ та використовували його для зимівель худоби; тут жили також запорозці. Наприкінці XVII ст., коли після „вєчного" мира з поляками 1686 р., Запоріжжя почало відчувати на собі втручання Москви, кошовий отаман не раз докоряв гетьманові Мазепі за те, що той порушав давні права. Так, збудоване на р. Самарі в 1688 р. м. Новобогородське (згодом Новомосковське) викликало заколоти в Запоріжжю. Грицько Сагайдачний писав до Москви, щоб не будували „городков" у державі війська Запорозького, бо тут запорозці мають свої пасіки та гаї [2]). Р. 1691 кошовий отаман Іван Гусак у листі до Мазепи докоряв, що він заборонив на територію м-ка Келеберди посилати на зимівлю „військове арматне стадо". Року 1695 Мазепа звертає увагу Москви на те, що може бути небезпека від перебування запорозців біля Келеберди з їх гарматними конями, і тому треба пильно наглядати за ними. На цю територію запорозці мали право від самої Москви ще з часів царя Олексія Михайловича [3]).

Отже можна гадати, що заселення Кременчуччини в другій половині XVII ст. сталося головним чином через перехід людности з Правобережжя, а потім завдяки Запоріжжю.

Адміністративною стороною територія Кременчуччини наприкінці XVII ст. належала до трьох полків. Північна частина — Чигирин-дубровська сотня ввіходила до складу Лубенського полку, Кременчуцька, Власівська, Городиська сотні — до Миргородського полку, Потоцька та Келебердянська — до складу Полтавського полку.

Про економічне життя другої пол. XVII ст. джерела зберегли дуже мало відомостей. Можна гадати, що на території Кременчуччини тепер більш поширюється хліборобство, як у першій половині XVII ст. Залишаються також промисли, рибна ловля, звірині лови, то-що. Стародубський полковник Миклашевський, стоячи на сторожі коло Дніпра, повідомляв р. 1688 гетьмана, що він мусів був пропустити кілька возів за Дніпро, бо народ дуже невдоволений з того, чому йому не дозволяють ходити на низ за рибними та звіриними промислами [4]).

З торговельних міст зростають, окрім Чигирин-Дуброви, м. Кременчук, Келеберда.

---

[1]) Ф. Николайчикъ, Кременчукъ, стор. 105.
[2]) Н. Костомаровъ, Мазепа, СПБ. 1885, стор. 15—16.
[3]) Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. III, стор. 116, 121, 211, 212.
[4]) Н. Костомаровъ, Мазепа, СПБ 1885, стор. 46.

Ми вже згадували раніш про існування в 1662 р. у м. Кременчуці міщан підчас повстання козаків проти Москви. Року 1680 знаємо, що татари пограбували у м. Крилові партію кременчуцьких купців [1]).

З инших поселень було чималим торговельним поселенням м. Келеберда, за 20 в. на південь від м. Кременчука по Дніпру. Зберегли джерела такий епізод з його життя. Року 1702 був тут ярмарок у день Онуфрія. Підчас ярмарку з'явилися московські служиві люди й почали торгувати з своїх човнів вином. Коли людність прохала припинити торговлю, бо продаж вина був на одкупі в „орендарів", то служиві люди кинулися з кіллям та списами й деяких побили [2]).

За браком джерел, докладніше казати про розвиток торговлі не можемо, але цей розвиток на Кременчуччині затримували безперечно воєнні події та напади татар, про які ми згадували вище.

В історії володіння землями та вгіддями за цей час позначилися явища, відомі вже тоді в Гетьманщині. На землі та вгіддя на Кременчуччині заявив ще за часів Богдана Хмельницького претенсії Пустинно-Микольський манастир. З 1670 р. збереглася копія універсалу Дем'яна Многогрішного манастиреві на право володіння частиною Чигирин-Дубровської та Кременчуцької сотень [3]). У грамоті 1689 р. (7197 р.) позначено право володіння дворами в селах Городиської сотні. Тут названі поселення — м. Городище, с. Максимівка, Пироги, Погреби, Твердохлібівка, Опришки, Лужки, Борисівка [4]). В пізнішій грамоті 1694 р., що укладена була на підставі попередніх документів та Мазепиного універсалу, зазначається право Пивського манастиря володіти спорожнілим містечком Максимівкою, м-ком Городище, Клим'ятинськими уходами, Бражною та Домонтовською луками, озерами Олександровим та Золотим дном, Максимівським перевозом на Сулі та иншими ґрунтами [5]).

Окрім манастирів маємо вказівки на володіння української старшини; с. Галицьке за Мазепиних часів належало Новицькому [6]). З инших володінь відомо, що в південній Кременчуччині м. Келеберда та Переволочанський перевіз р. 1675 належав кошовому отаманові Сіркові за царською грамотою [7]). Не всі з тих володінь були реальні. Найбільший сумнів викликають володіння Пустинно-Микольського манастиря. О. Лазаревський [8]) та В. Мякотін [9])

[1]) Акты Зап. Р., т. V, стор. 163.

[2]) Н. Костомаровъ, Мазепа, стор. 189.

[3]) Ал. Лазаревскій, Истор. очерки Полт. Луб., „Чт. въ Ист. Общ. Н.-Л.", кн. XI, ст. 142—3.

[4]) „Генер. сл. о маетностях Мирг. полка" В. Барвинскій (Труды Пол. Уч. Арх. Ком., вып. 9, стор. 142). У праці В. Мякотіна „Очерки соціальной исторіи Украйны XVII—XVIII ст." в. II (стор. 242) позначені поселення м. Городище, Максимівка, Власівка, Чигирин-Дуброва, Жовнин, Іллінці, Вереміївка.

[5]) Курдюмовъ, Описаніе актовъ, стор. 20, № 89 (Лѣтоп. Ист.-Арх. Ком. за 1904 г., в. XVII).

[6]) Ал. Лазаревскій, Истор. очерки Полт. Луб., стор 194.

[7]) Акты Южн. и Зап. Р., XII, стор. 97.

[8]) А. Лазаревскій, Ист. очерки Полт. Луб. („Чт. въ Ист. Общ. Н. Л.", кн. XI, К. 1896 (СПБ 143). „Но несмотря на эти акты, Никольскій монастырь не могъ осуществить своихъ правъ на Климятинскія земли, потому что людская память расходилась съ монастырскимъ притязаніемъ, не зная, чтобы монастырь когда-либо владѣлъ землями, которыя присвоилъ, основываясь на документѣ какого-то Павши".

[9]) В. Мякотинъ, Очеркъ соц. исторіи Украйны, в. II, стор. 242.

кажуть, що вони були зреалізовані допіру в 30—40 рр. XVIII ст. Посполиті дали таку рішучу одсіч цим намаганням манастиря закріпити в XVII ст. „подданство", що манастир одклав здійснення своїх прав до зручнішого для його часу.

Отже, на підставі наведеного можна гадати, що не тільки в останній чверті XVII ст., ба навіть у кінці XVII ст., немає відомостей про те, що на території Кременчуччини було дуже поширено манастирське та старшинське землеволодіння. Людність тут жила більше-менше незалежно. Про розвиток тут землеволодіння пануючих заможних груп можна сказати в XVIII ст., коли утворилися нові економічні умови та закріпився напрям суспільних стосунків, що виявивсь іще в козацькій державі Богдана Хмельницького. Тоді починається боротьба на території Кременчуччини, як і на сусідній території, проти порушування „давніх козацьких вольностей", проти утворення нових соціяльних умов запровадження „подданства, послушенства" на користь володільців. Вона одбувається далі на території південної Полтавщини протягом усього XVIII ст.

Друге явище, яке треба відзначити та яке мало велике значіння, — це географічне місце території Кременчуччини, її сусідство з Степом, потім із Запоріжжям та Правобережною Україною. Розвиваючи своє економічне життя й суспільні стосунки, територія Кременчуччини, вже в другій пол. XVII ст. міцніше ув'язується з Запоріжжям. Ми згадували раніш про м. Келеберду, на територію якої заявляв свої права кошовий отаман. Звязок з сусідньою територією Правобережної України, що був у другій пол. XVII ст., коли на Лівобережжя з Крилова та инших поселень тікала людність, потім торговельні стосунки, то-що, після Руїни при першій нагоді в XVIII ст. знов оживає та міцнішає.

Додаток до стор. 70. В указі Ол. Трубецького зазначається: „...били челомъ онъ игуменъ иосифъ збратиею въ прошлих де годехъ по указу великаго государя Его Царского величества, подданий Его Царского величества гетманъ Богданъ Хмельницкій далъ имъ в густинскій манастиръ на прокормленіе на Днѣпрѣ подъ городомъ Кременчукомъ рибние ловли и те рибние ловли у нихъ игумена збратиею измѣникъ Ивашка Виговский отнялъ..." Прохання ігумена було завдоволено. „...ближней бояринъ и намѣсникъ казанской князь Алексѣй Никитичъ Трубецкой велѣлъ густинскаго монастиря игумену збратиею тѣми рибними ловлями владеть по прежнему, какъ они тѣми рибними ловлями владелы впрошлыхъ годехъ подаче гетмана Богдана Хмелницкаго". Указ датовано 7168 сентября 11 дня (1660 р.). (Архів давніх актів у Київі. Манастирські справи. Книга копій универсаловъ монастырямъ и частнымъ лицамъ, стор. 263).

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ XVII ВІКУ.

I.

ТИМІШ ЦИЦЮРА.

Бурхливу й складну картину являла Україна другої половини XVII в.

Суміжні з Україною держави — Москва, Польща, Туреччина з Кримом прагнуть, як-би тим чи иншим способом опанувати Україну й підкорити її собі. Кривава боротьба між цими державами за Україну точиться переважно на її-ж-таки терені, несучи їй спустошення й руїну.

На самій Україні йде між людністю запекла боротьба клас і партій.

Козацька старшина й взагалі „можнѣйшіе“ вживають усіх заходів, щоб, запосівши місце тих можновладців, проти яких підносилися бурхливі хвилі Хмельниччини, привернути собі до „послушенства“ посполитих, захопити до своїх рук промисловість і міську торговлю. Поспільство й міщанство рішуче борються з цим. Боротьба набирає кривавих і трагічних форм.

Немає єдности в цій боротьбі ні між „можнѣйшими“ ні між поспільством і міщанством. У процесі боротьби вони поділяються між собою на скількись окремих партій, що, й собі, теж змагаються одна з одною.

Уся ця й класова, й партійна боротьба, й боротьба між сусідніми державами за Україну, тісно переплітається одна з одною, набирає різних форм, призводить до тих чи инших наслідків.

У перипетіях цієї боротьби на Україні бере гору то та, то инша класа, то та, то инша партія. Україна то перебуває під владою однієї з сусідніх держав, то виступає як мало не самостійна країна, то її розшматовують сусідні держави.

На всіх оцих змінах у державному й політичному становищі України, на змінах у класовій і партійній ситуації досить цікаво простежити й ті зміни, що відбувалися на тлі цих подій з окремими політичними діячами України, простежити їх життя й діяльність.

Коли ми зустрічаємо дуже великі зміни й до того-ж за не що й довгий час у державному житті України, коли, прим., наприкінці 1658 — на початку 1659 р. ми бачимо Україну як одну з федеративних одиниць Польсько-Литовсько-Руської Речи Посполитої, а 1667 р. Україна поділяється між Польщею й Москвою, коли ми зустрічаємо такі зміни в класових стосунках, як, напр., 1663 р. експлоатована класа українського суспільства блискуче перемагає на ніженській чорній раді, від чого „барзо притуга великая на людей

значнихъ была", а вже 1665 р. це переможне 1663 р. поспільство стоїть перед Московськими статтями й перед ненавидним „послушенством" новим панам, — не менші зміни на тлі цих подій відбувалися і в життю та діяльності окремих тодішніх українських діячів.

Тут ми зустрічаємо такі моменти, що сливе невідома перед тим особа („человѣченко худой и непородный казакъ", мовляв П. Дорошенко) стає на деякий час центральною фігурою України (І. Бруховецький), або що гетьман Лівобережної України йде до рук катові й засилається до далекого Сибіру (Д. Многогрішний), або польський сенатор, воєвода Київський й кол. гетьман України розстрілюється сливе без суду на підставі провокаційних даних (І. Виговський). Багато видатних діячів України за цих часів зазнало й щасливої й прикрої фортуни, переважно-ж останньої; багато їх загинуло в битвах, багато загинуло від катових рук, багато загинуло на чужині в засланню.

Діяльність і долю одного з тих діячів України, що був певен час однією з видатніших постатів України, а потім зійшов з історичного кону та й не повернувся вже на нього зовсім, долю цього діяча, якому досі ще не присвячено окремої розвідки, долю Тимоша Цицюри [1]) я й хочу розглянути в цій студії, використовуючи на це приступні мені матеріяли [2]). В міру обробки подаватиму такі студії й про инших діячів цієї доби.

---

[1]) Польський дослідник L. Jenike, в своїй студії про С. Чарнецького навіть плутав Т. Цицюру з П. Тетерею (L. Jenike, St. Czarniecki, стор. 97—98).

[2]) Джерела й література, які я використав для цієї студії: Акты Московскаго Государства, т. II, СПБ, 1894, т. III, 1901, Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. III, СПБ, 1861, IV 1863, V 1867, VI 1869, VII 1872, VIII 1875, X 1878, XV 1892, Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. III, т. IV, Київъ 1914, Байовъ А., Курсъ исторіи русскаго военнаго искусства, в. I, СПБ, 1909, Барсуковъ А., Родъ Шереметевыхъ, кн. V, СПБ, 1888, VI, 1892, Величко С., Сказаніе о войнѣ козацкой съ поляками, т. I, у Київі 1926, II, 1851, Volumina Legum, t. IV, Petersburg 1859, Волкъ-Карачевскій В., Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII вѣка, Київъ 1899, Востоковъ А., Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая, Київ. Старина, 1890, № 1, Герасимчук В., Виговщина й Гадяцький трактат (відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка), його-ж, Виговський і Юрій Хмельницький (відб. з Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка), його-ж, Чуднівська кампанія 1660 р., Львів 1913 р., Gordon P., Tagebuch, t. I, Moskau 1849, Grabowski A., Ojczyste spominki, t. I, Kraków 1845, Грушевський М., Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, Відень 1922, ч. III 1922, Гурлянди, Приказъ Великаго Государя Тайныхъ Дѣлъ, Ярославль 1902, Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ 7165—7183 гг. Москва 1908, Дополненія къ тому III Дворцовыхъ Разрядовъ СПБ, 1854, Записки Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Русскаго Археологическаго Общества т. II, СПБ, 1861, Ильичъ-Шишацкій Н., Часовня „Побыванка", Черниговскія Губернскія Вѣдомости 1854 № 37, Источники Малороссійской Исторіи т. I, Москва 1858, т. II 1859, Исторія о невинномъ заточеніи ближняго боярина Артемона Сергѣевича Матвѣева, Москва 1785, Jenike L., St. Czarniecki, Warszawa 1891, Jerlicz J. Latopisiec albo Kroniczka, t. II, Warszawa 1853, Korzon T., Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, Kraków 1898, його-ж, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce вид. 2, t. II, 1923, Костомаровъ Н., Гетманство Выговскаго, Собр. сочин., кн. I, СПБ 1903, його-ж, Гетманство Юрія Хмельницкаго, Собр. сочин., кн. V, СПБ 1905, Краткое описаніе Малороссіи, Київъ 1878 (при вид. літопису Самовидця), Kubala L., Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657—1660, Lwów 1922, Къ біографіи Тимоѳея Цыцуры, Кіев. Старина 1889 № 9, Лазаревскій А., Обозрѣніе Румянцевской Описи

I.

Коли й де народивсь Тиміш Цицюра, певних відомостей ми не маємо; а як діяльність і життя Цицюрині були звязані переважно з територією тодішнього Переяславського полку, то мусимо вважати, що й народивсь Т. Цицюра на Переяславщині-таки, коли не в самому Переяславі [1]). Неможливо так само встановити, до якого з станів тодішнього суспільства належав Т. Цицюра походженням. В. Липинський, що в своїх студіях встановив більше-менше певно належність до відповідного стану трохи чи не всіх найвидатніших українських діячів за Хмельниччини й наступних по ній років, належности Т. Цицюри до певного стану так і не встановив [2]). Так само сливе не маємо відомостей

Малороссіи, в. II, Черниговъ 1867; його-ж, Описаніе Старой Малороссіи, т. II, Полкъ Нѣжинскій, Кіевъ 1893, його-ж, Очерки Малороссійскихъ фамилій, Апостолы, Русскій Архивъ 1875, I, Ląwisse E. — Rambaud A., Histoire Générale, t. VI, Paris 1895, Lipiński W., S. M. Krzyczewski, Zb. Z dziejów Ukrainy, Kraków 1912, його-ж, Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy (там-же), його-ж, Історичні студії та монографії т. III, Україна на переломі 1657—1659, Відень 1920, Лѣтопись Григорія Грабянки, Кіевъ 1854, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи... А. Ригельмана Москва 1847, Лѣтопись Малыя Россіи... Рубана СПБ. 1777, Лѣтопись Самовидца, Кіевъ 1878, Максимовичъ М., Собраніе сочиненій т. I, Кіевъ 1876, Модзалевскій В., Малороссійскій Родословникъ, т. I, Кіевъ 1908, Мѣстечко Борисполе въ XVII вѣкѣ, Кіевъ 1892, Niesiecki K., Korona Polska przy złotey wolności, Lwów 1728, Памятники, издаваемые Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ, т. III, изд. 2, Кіевъ 1898, т. IV, 1859, Памятники Сибирской Исторіи XVIII вѣка, кн. I, Петербургъ 1892, автора цих рядків, Псевдо-діяріуш Самійла Зорки, Записки Істор.-Філолог. Відд. У.А.Н. кн. XVII, у Київі 1928, Реестра всего войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора..., Москва 1875 Русская Историческая Библіотека т. XXI, СПБ 1907, Соловьевъ С., Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. II, III, изд. „Общ. Польза", Стадник М., Гадяцька унія, Записки Українського Науков. Тов. (у Київі), кн. VII, 1910, VIII, 1911, Сторожевъ В., Листъ Тимоѳея Цыцюры, Кіев. Стар. 1892 № 2, Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устр. XIV Археологич. Съѣзда, Черниговъ 1908, Филаретъ, Историко-Статистическое Описаніе Черниговской епархіи кн. V, Черниговъ 1874, Черниговская Лѣтопись по новому списку, Кіев. Старина 1890 № 5, Шамрай С., До історії Баришполя в XVIII в. Історично-Географ. Збірник У.А.Н. т. I, у Київі 1927, Шишацкій-Илличъ А., Часовня близъ села Свидовца, Козелецкаго уѣзда, Черниг. Губер. Вѣдомости, 1851 № 19, Эварницкій Д., Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, т. I, Владиміръ 1903, Эйнгорнъ В., Очерки изъ исторіи Малороссіи XVII в., т. I, Сношенія Малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, Москва 1899. З архівних матеріялів я використав (частково) фонди Древлехранилища Центрархива Р. С. Ф. С. Р. (Москва), Чернігівського Краєвого Історичного Архіву й рукописи Чернігівського Музею.

[1]) Що правда, згодом, 1667 р., коли, згідно з Андрусівським трактатом, з московського полону відпускалися українці з королівської сторони Дніпра (себ-то з Правобережжя), Цицюра теж прохав, як про це буде далі, царя, щоб і його було відпущено, зазначуючи, що всіх, окрім його, відпущено; робити-ж на підставі цього висновок, що Цицюра був родом з Правобережжя, важко, бо міг Цицюра, щоб одзволитися, і неправду казати; до всього-ж, коли-б Цицюра був з Правобережжя, його-б з московської неволі й було-б відпущено, як було відпущено низку ворожих Москві українських діячів, прим. Носача, І. Нечая й ин. Окрім того 1653 р. Цицюра зветься „переяславской казакъ" (АЮЗР, X, № 4, стор. 202). Усе це й дає мені підставу триматися погляду, що Цицюра був родом з Переяславщини.

[2]) В. Липинський, Історичні студії та монографії, т. III, Україна на переломі 1657-1659, стор. 170.

і про родинний стан Т. Цицюри; зустрічаємо тільки 1660—1661 р. спомини про його зятя й шурина [1]), а 1671 р. про матір і сестру [2]). Що-ж до освіти Т. Цицюри, то важко навіть встановити, чи був він письменний чи ні, бо маємо ми й підписи за нього инших осіб [3]), а в універсалі його від 1660 р. маємо підпис „Тимофей Цецура manu pr." (себ-то „manu propria") [4]). Не дійшло до нас і портрета Т. Цицюри; зберігся тільки від 1660 р. опис зовнішнього вигляду Т. Цицюри, що був він „чоловік середнього росту, красних черт лиця, з очей бє відвага, а рухливість тіла свідчить. елястичність і проворство його ума" [5]).

Про діяльність Т. Цицюри на перших кроках революції Б. Хмельницького звісток ми не маємо, не зустрічаємо ми його і в „Реєстрах" 1649 р. Правда, в цих „Реєстрах" трапляється в Переяславському полку в сотні Бабича „Васько Цюцюра" і в сотні Яготинській „Андрѣй Цюцюренко" [6]), але в яких родинних стосунках ці особи були з Т. Цицюрою, ми не знаємо. О. М. Бодянський припускав, що „Васько Цюцюра" цих „Реєстрів" був батьком Т. Цицюри [7]); з цією гіпотезою погодитися неможливо, бо, як буде з низки документів видко далі, Тиміш Цицюра був по батькові „Єрмолаєвич".

Згодом Т. Цицюра у чолобитній до царя 1667 р. каже, що він перед катастрофою 1660 р. під Чудновом служив цареві „вѣрою и правдою" тринацять років [8]); отож треба гадати, що брав він участь і в перших роках Хмельниччини.

Вперше ми зустрічаємо Т. Цицюру наприкінці 1653 р., коли підчас московського посольства на Україну В. Бутурліна „подьячим" Я. Портомоїну та Г. Ключарову 27 грудня в Переяславі про події Жванецької кампанії оповідав „переяславской казакъ Тимоѳей Цюцюренко" [9]). 1656 р. в листопаді бачимо присутнім при мировій між Ф. Меселієм і Ю. Рижим у Баришполі й „пана Тимоша Цицоренка" [10]).

---

[1]) Акты ЮЗР, т. V, № 30, сс. 54—55.

[2]) Древлехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р. (Москва) Архив Министерства Юстиции, Книги Малороссийского Приказа № 9, л. 910 (в дальшому при покликах на фонди цього Древлехранилища буду зазначувати тільки фонд його і відділ).

[3]) Напр. Переяславські статті 1659 р. (Акты ЮЗР, т. IV, № 115 стор. 272) підписи:... „Вмѣсто Переясловского Тимоѳья Цецуры — Переясловской же Успенской церкви протопопъ Григорей Бутовичь", або на чолобитній 1667 р. (Кіевская Старина 1889 № 9, стор. 772) „вмѣсто Тимошки Цыцюри по ево велѣнью Мишка Буяхѣевъ руку приложилъ".

[4]) Памятники К. К. т. III, отд. 3, № 134, стор. 442 (видано з оригіналу).

[5]) В. Герасимчук, Чуднівська кампанія 1660 р. стор. 114—115, С. Соловьевъ Исторія Россіи, кн. III, стор. 86.

[6]) Реєстра всего войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора... стор. 224, 225.

[7]) Предисловіе до „Реєстрів", стор. XXXI.

[8]) Къ біографіи Тимофея Цыцуры, Кіев. Старина, 1889 № 9, стор. 771.

[9]) Акты ЮЗР, X, № 4, стор. 202.

[10]) Мѣстечко Борисполе въ XVII вѣкѣ, № 79, стор. 56; на жаль, це місце урядових актів, де згадується цей Цицюренко, видано не зовсім гарно, так що неможливо з нього встановити, чи займав тоді в Баришполі Цицюра посаду сотника чи ні. Новіший дослідник Баришполя С. Шамрай не вказує в складі сотників цього міста Т. Цицюри (С. Шамрай, До історії Баришполя у XVIII в., Історично-Географічний Збірник Укр. Акад. Наук, т. I, стор. 96—97).

Оце всі ті незначні дані, що я знайшов про Т. Цицюру за Хмельниччини.

Більшу ролю в історії України починає відгравати Т. Цицюра за Виговщини.

Це були ті часи, коли пануючі кола українського суспільства, на чолі з гетьманом І. Виговським, боролися разом на два фронти: 1) проти „винниковъ, броварниковъ, пастуховъ и наймитовъ людскихъ", що, як згодом казав ідеолог пануючих кіл, С. Величко, „з рогатинами, косами и кіями, и з сердцами до убийства (и разграбленія имѣний людских готовими" [1]) йшли на боротьбу за поліпшення свого добробуту, проти експлоатації з боку владущих верстов, 2) а так само й проти Москви, що прагнула використати цю класову боротьбу на Україні для свого дальшого руху на південь. Спочатку, з кінця 1657 року, рух пригноблених шарів суспільства набув не аби-яких розмірів (Пушкарівщина); використовуючи таке становище на Україні, Московський уряд на раді в Переяславі (почат. 1658 р.) примусив верхи українського суспільства поробити поступки, що обмежували автономію України, але-ж пануючі верстви, бачучи собі небезпеку як у русі нижчих кіл, так і в обмеженню свого самоврядування, склали союз з Кримом, погромили, за допомогою татар, Пушкаря й придушили до якого часу цей небезпечний собі рух. Далі, пануючі кола України, бачучи, що союз з Москвою не дає їм користи, а обмежує тільки їхні привилеї, бо Москва, зазнавши поразки в бажанню дійти моря на півночі, звернула тепер головну увагу на південь і, використовуючи давній досвід Новгорода та Пскова, прагнула використати на Україні класові суперечності на користь собі, підтримуючи до часу нижчі кола людности, — тоді пануючі кола України рвуть з Москвою, провадять пересправи й прагнуть союзу з Польщею, Кримом, Туреччиною. Москва проти цього бореться. Невдоволені соціяльною політикою Виговського й старшини, нижчі кола суспільства групуються навколо Безпалого, допомагають Москві в боротьбі з Виговським. Всю осінь і зиму 1658—1659 р. точиться дрібна війна між московськими частинами й відділами Безпалого з одного боку й між відділами Виговського з другого боку. Війна ця чергується з пересправами між ворогами, і ні одна сторона остаточно не перемагає.

У цих подіях ми зустрічаємо Т. Цицюру на боці гетьмана І. Виговського, причому посідає Цицюра посаду Переяславського полковника. Коли саме дістав Т. Цицюра полковництво Переяславське, встановити точно важко. Ще підчас Переяславської ради на припочатку 1658 р. царський посланець на цю раду Б. Хитрово давав соболі переяславському полковникові „Ивану Кульбакѣ" [2]). Потім у червні-липні того-ж 1658 р. посланець від Київського воєводи В. Шереметєва до гетьм. І. Виговського Я. Крекшин зібрав у Чигирині відомості, що „Переясловскому де полковнику Колюбакѣ велѣлъ гетманъ голову отсѣчь" [3]). У звідомленні царського посланця до гетьм. І. Виговського, дяка В. Кікіна,

[1]) Самійло Величко, Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками, т. I, стор. 180.

[2]) Акты ЮЗР, IV, № 58, стор. 100—101.

[3]) Акты ЮЗР, V, № 144, стор. 315. М. Максимович, що складав список українських полковників переважно за літописами, в складі Переяславських полковників Кульбаки не вказує (М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, стор. 710).

маємо, що 4 вересня 1658 р., коли Кікін був у Ю. Немирича, там між козацькою старшиною був і „Переяславской полковник Чючаръ“ [1]); у ньому, гадаю, треба вбачати перекручене прізвище Т. Цицюри, що виступає вже в дальшому як Переяславський полковник.

Наприкінці жовтня 1658 р., коли гетьм. І. Виговський прибув під Київ, Т. Цицюра, переяславський полковник, разом з військ. осавулом І. Скоробогатенком за дорученням од І. Виговського провадив пересправи з Київським воєводою В. Шереметєвим про з'їзд гетьмана з воєводою [2]). Наприкінці-ж 1658 р. Т. Цицюра бере участь в акціях проти Москви. В листопаді кн. Г. Ромодановський з московськими відділами і частинами козаків, що трималися Москви, обложив у Варві козацькі полки на чолі з Ніженським полковником Г. Гуляницьким [3]). Підчас цієї облоги на допомогу Г. Гуляницькому прибули козацькі відділи від І. Виговського під приводом нак. гетьмана І. Скоробогатенка й переяславського полковн. Т. Цицюри. Вони й узяли участь у боях з відділами Г. Ромодановського. Після цих боїв Цицюра прибув до табору Ромодановського й запропонував, щоб цар знов прийняв козаків у своє підданство і щоб Ромодановський відступив з військом від Варви. Ромодановський на це згодився і, після того як козацька старшина, що трималася І. Виговського, заприсягла цареві, відступив від Варви [4]).

Ця угода не припинила війни і вона тривала далі. До самої весни 1659 р. на терені України точиться дрібна війна між прибічниками І. Виговського з одного боку й з московськими відділами, до яких прилучилася ще й частина українців, з другого боку. Т. Цицюру ми зустрічаємо підчас цієї боротьби на боці І. Виговського. Т. Цицюра бере участь укупі з нак. гетьманом І. Скоробогатенком у нападах на місцевості Миргородського й Полтавського полків на прихильників Москви й в нападі 20 грудня 1658 р. на Лохвицю, де стояв

---

[1]) Акты ЮЗР, IV, № 79, стор. 156; що-ж до того, що 1 вересня підчас перебування Кікіна у гетьм. І. Виговського, там укупі з иншими полковниками був і „Переяславской С... (місце попсоване, Акты ЮЗР, IV, № 79, стор. 147), цей ініціял С треба віднести, на мій погляд до Сомка, бо 4 вересня в Немиричевому шатрі був, як маємо у того-ж Кікіна, і „Переяславско прежней наказной полковник Сомченко (там-же, стор. 156).

[2]) Акты ЮЗР, XV, № 6, стор. 285—286.

[3]) З Гр. Гуляницьким були в Варві не чернігівський та прилуцький полки, як це здається з оповідання малопевного Самовидця (Лѣтопись Самовидца, стор. 55) і залежного від нього Рігельмана (Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи... А. Ригельмана, II, 9), а полки Ніженський, Чернігівський та Прилуцький, як про це маємо і в листі І. Виговського від 3 січня 1659 р. до Ф. Куракіна (Моск. Арх. Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 429, л.л. 671—672) і в виказах посланців Долгорукого до Г. Ромодановського (ibid., л.л. 14—16).

[4]) Моск. Архив Минист. Юстиц. Белгородский стол, столб. № 429 л.л. 164—16 (одписка цареві Ф. Куракіна про звістки, що він 8 грудня 1658 р. одержав від Г. Ромоданов ського) л.л. 14—16 (свідчення 6 грудня 1658 р. в Путивлі посланців, що кн. Долгорукий посил до Г. Ромодановського), пор. Акты ЮЗР, VII № 90 стор. 266, 271—272, 275, Труды Черн говскаго Предварительнаго Комитета по устр. XIV Археолог. Съѣзд стор. 117, моя студія, Псевдо-діяріуш Самійла Зорки, Зап. Іст.-Філол. Відділу У.А.Н., кн. XV стор. 200—201. Самовидець-же помилково оповідає про Г. Ромодановського, що від Варви „В говскій гетманъ з ордами далъ оному отсѣчъ“ (Лѣтопись Самовидца, 55), що повторює й залежний від Самовидця Рігельман (II, 9).

з військом кн. Г. Ромодановський [1]). У січні (12—13) 1659 р. Т. Цицюра бере участь у розгромі під Пісками відділів ворожого І. Виговському полковника І. Іскри й у боях з тими московськими частинами, що ходили на допомогу Іскрі [2]). У березні 1659 р. Київський воєвода В. Шереметєв послав військові відділи під Гоголів, щоб здобути кінських харчів; ці відділи мали під Гоголевом бій з козацькими й польськими частинами; брав участь у цьому бою проти московського війська й Т. Цицюра з своїм Переяславським полком і після поразки відступив до Переяслава [3]).

Поки на Україні відбувалися ці події, пересправи між Україною й Польщею йшли своїм шляхом і закінчилися відомим Гадяцьким трактатом, що був корисний верхам тодішньої України й аж ніяк не дбав про інтереси нижчих кіл. Зупинятися докладно на змісті цього трактату я не буду, бо це питання вже докладно розглянуто в низці праць [4]).

Коли на-весні 1659 р. сойм у Варшаві ствердив Гадяцькі пакти й низка осіб з козацької старшини здобула шляхетство, з-поміж цих осіб ми бачимо й Т. Цицюру [5]).

Московський уряд не міг, звичайно, погодитися на одірвання України від Москви, згідно з Гадяцьким трактатом, і ухвалив провадити активніші акції проти І. Виговського. Виговський та його прибічники і собі готувалися до рішучого бою з Москвою й своїми класовими ворогами. 26 березня 1659 р. „бояринъ и воеводы князь Алексѣй Никитичь Трубецкой съ товарищи, отпѣвъ молебенъ грозному и страшному воеводе Спасу-свету предъ святымъ его образомъ и прося у него всемогущего Бога милости и у пречистые Богородицы и у всѣхъ святыхъ милости же и заступленія, пошли съ государевыми ратными людьми изъ Путивля великого государя въ Черкаскіе городы“ [6]), на Конотіп. Величезне московське військо Трубецького, що до складу його ввіходили і козацькі відділи Безпалого, обложило Конотіп, який боронило козацьке військо з Ніженським полковником Г. Гуляницьким на чолі. Даремно Трубецький добував місто й штурмом, й облогою, й стрільяниною — козаки вперто боронилися; на пропозиції здатися вони казали „что де они сѣли на смерть, а города не здадутъ“ [7]).

---

[1]) Моск. Арх. Мин. Юст., Белгородский стол, столб. № 429 лл. 269—270 (одписка Ф. Куракіна цареві про здобуті 20 й 23 грудня звістки від Г. Ромодановського).

[2]) Моск. Арх. Мин. Юст., Белг. стол, столб. № 429 л.л. 469—472, столб. № 481 л. л. 244—246, 247—251 (оповідання наприкінці січня 1659 р., сотенного голови М. Масдова, що був у війську, яке ходило допомагати Іскрі), л.л. 240—241 (одписка цареві Г. Ромодановського від 17 січня 1659 р.).

[3]) Акты ЮЗР, XV № 8, стор. 367—368.

[4]) Зазначу новіші з них: В. Герасимчук, Виговщина й Гадяцький трактат, М. Стадник, Гадяцька унія, Записки Українського Наукового Товариства, кн. кн. VII, VIII, L. Kubala, Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657—1660, стор. 84 і д., 437 і д.

[5]) Volumina Legum IV, c. 304—305 („Rycerskie odwagi urodzonego Tymosza Ciciury godne są respectu i słuszney nagrody, którego do szlacheckiego w tey Rzeczyposp. kleynotu y wszystkich wolności przypuskami: na co przywiley z Kancellaryi naszey wydać rozkażemy“), Акты ЮЗР, IV, № 114, стор. 218.

[6]) Акты ЮЗР, IV, № 115, стор. 226.

[7]) Акты ЮЗР, IV, № 115, стор. 233.

Бажаючи подати допомогу обложеному Конотопові, гетьман І. Виговський послав до Ніженя нак. гетьмана І. Скоробогатенка з військом, що в складі його був і Переяславський полковник Т. Цицюра [1]). Трубецький-же на заклик московського прихильника ніженського протопопа Максима Филимоновича надіслав до Ніженя московські й козацькі відділи на чолі з кн. Г. Ромодановським, П. Скуратовим і полковником козацького війська нак. гетьмана І. Безпалого — Г. Донцем. Ці відділи прибули під Ніжень 27 травня й мали там бої з відділами Скоробогатенка, що до їхнього складу, окрім козаків, увіходили ще татари, волохи, серби й поляки. Дарма що, як доносив Трубецький цареві згодом, частини Ромодановського й перемагали в цих боях, але все-ж-таки Ромодановський мусів рушити назад, під Конотіп, куди й прибув 1 червня [2]).

А далі події війни розвивалися швидко й робили великі зміни в ситуації на Україні.

На виручку Конотопові рушив сам гетьман І. Виговський з великим козацьким військом і з ордою, з самим ханом Кримським на чолі. Наприкінці червня (28) відбувся й відомий бій під Конотопом [3]). У цьому бою О. Трубецький, що, як тоді про нього мовляли, був: „мужъ благоговѣйный и изящный, мудрый въ Божественномъ писаніи, въ воинствѣ счастливъ и недругамъ страшенъ“ [4]), зазнав погрому, втратив безліч війська й ледві відступив до Путивля з рештою вояків, страшенно здеморалізованих цим розгромом [5]).

Краса-ж московської кінноти, що зробила переможну кампанію 1654—1655 рр., полягла в цій битві під Конотопом; ніколи, як каже С. Соловйов, цар вже не міг вивести в поле таке дуже військо. У траурному одязі цар вийшов до народу, страх напав на Москву. Люд зганяли укріплювати Москву, сам цар з боярами бував часто на цій роботі; людність по околицях столиці з родинами й майном збиралася до Москви, були чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярослав [6]).

Брав участь у цьому переможному поході І. Виговського під Конотіп і Т. Цицюра. З табору під Конотопом ми маємо листа (з датою 1 липня) козацької старшини, яка тоді трималася І. Виговського, заадресованого „пану

---

[1]) Моск. Архив Минист. Юстиции, Приказный стол, столб. № 308 л. 444 (свідчення писаря І. Скоробогатенка — З. Шійкевича, що його захопило в полон московське військо).

[2]) Моск. Архив Минист. Юстиции, Приказный стол, столб. № 308 л.л. 440—452 (одписка Трубецького цареві), Акты ЮЗР, IV, № 115, стор. 236 і д. (звідомлення О. Трубецького). У літопису Самовидця помилково сказано, що Г. Ромодановський прибув під Ніжень восьмого травня (Лѣтопись Самовидца, 57), як гадає й Рігельман (Ригельманъ... II, 20).

[3]) О. Лазаревський добре описує цей бій, виправляючи й доповнюючи Самовидця та Величка (А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, стор. 208 і д.).

[4]) С. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. II, стор. 1661, кн. III, стор. 47.

[5]) Як було московське військо здеморалізоване цим розгромом і боялося походу на Україну, видко з того, що коли згодом, у серпні, кн. Трубецький наказав військові рушити на Ніжень, у війську вибух заколот, окремі відділи не хтіли йти на Україну; насилу цей заколот втишено. (С. Соловьевъ, Исторія Россіи, III, 337—338, Исторія о невинномъ заточеніи... Матвѣева, стор. 55).

[6]) С. Соловьевъ, Исторія Россіи... кн. III, 46—47, пор. В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, стор. 2, L. Kubala, Wojny duńskie i pokój Oliwski, стор. 157—158, 460—461.

Ивану Безпалому и всей при васъ будучей старшинѣ, къ черни, къ братьѣ нашей и одной крови". В цьому листі козацька старшина закликала Безпалого й його прихильників одірватися від Москви й прилучитися до них „всего войська запорожскаго". Серед козацької старшини, що підписала цього листа, маємо підпис і Т. Цицюри, Полковника Переяславського [1]). 18 липня того-ж 1659 р. з табору під Ромном ця-ж козацька старшина, що трималася І. Виговського, надсилає листа до царя Олексія; в цьому листі старшина докоряє цареві за ту руїну, що несло Україні царське військо, і пропонує розпочати пересправи, щоб припинити війну. Маємо підпис Т. Цицюри, як Переяславського полковника, й на цьому листі [2]). Коли згодом І. Виговський, повертаючись з-під Путивля, невдало облягав Гадяче, яке вперто боронив від Виговського Павло Єфремович Апостол [3]), у складі війська І. Виговського, що провадило акції проти Гадячого, був і Т. Цицюра з своїм Переяславським полком; після-ж цієї невдалої облоги Гадячого Т. Цицюра прибув з своїм полком до Переяслава й розпустив військо [4]), а І. Виговський рушив до Чигирина [5]). Незабаром після цього у І. Виговського відбулася в Чигирині рада старшини, де ухвалено, коли буде змога, замиритися на який час із царем, щоб запастися хлібом у царських містах; замирення-ж могло бути за умовою, коли цар видасть І. Виговському нак. гетьм. І. Безпалого й полковн. П. Апостола. Брав участь на цій раді й Т. Цицюра [6]).

Незабаром після цього розпочалася нова ера в діяльності Т. Цицюри, коли він на деякий час стає однією з центральних постатів України.

II.

Гадяцький трактат і Конотіпська перемога не зміцнили становища І. Виговського. Невдоволення проти І. Виговського й його політики все зростає в різних колах українського суспільства. Посполство, міщанство й козацтво бачило в Гадяцькому трактаті зверхність Польщі над Україною й ще більше погіршення свого становища, старшина козацька теж була незавдоволена на

---

[1]) Акты ЮЗР. XV № 9 стор. 404 і д.

[2]) Акты ЮЗР. XV № 10 стор. 413 і д.

[3]) Про цей похід І. Виговського: Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 242, 244, VII № 98 стор. 297, 299, Акты Московскаго Государства т. II № 1155 стор. 677—678. А. Востоковъ, Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая, Кіев. Стар. 1890 № 1 стор. 41. В. Герасимчук каже, що Гадяче боронили від І. Виговського „полковники Апостол і Павло Єфремів" (В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, стор. 7), але у цьому обороні Гадячого треба вбачати одну особу — Павла Єфремовича Апостола; так згодом його в одній справі в Москві весь час звуть і „Павел Єфремов" і „Павел Апостол" (Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 422 лл. 53—58), пор. А. Лазаревскій, Очерки Малороссійскихъ фамилій, Апостолы, Русскій Архивъ 1875, I, 92, В. Модзалевскій Малороссійскій Родословникъ, т. I, стор. 6.

[4]) Акты ЮЗР., VII, № 98 стор. 297.

[5]) Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 244, VII № 98 стор. 297 і д, А. Востоковъ op. cit. стор. 41.

[6]) Моск. Архив Минист. Юстиции, Приказный стол, столб. № 308 лл. 493, 513—514 (свідчення стрільця В. Єльшинина, якого відпустив з Переяслава до О. Трубецького коз. І. Довгаль з цими вістями. І. Довгаль брав участь у цій раді в Чигирині).

І. Виговського за його поступки Польщі, бачучи в цьому порушення своїх економічних і політичних пільг; окрім того, окремі впливові старшини ворогували з Виговським через особисті мотиви [1]), — все це призводило до вибуху повстання проти І. Виговського. І справді, незабаром після того, як І. Виговський відступив за Дніпро, на Лівобережжю люд підносить повстання проти І. Виговського, це повстання перекидається на Правобережжя й вириває з рук І. Виговського булаву.

Дуже активну ролю в цьому повстанню проти І. Виговського відіграє Т. Цицюра. Коли саме, де й як розпочав Цицюра готувати це повстання — встановити напевно дуже важко, але-ж треба вважати, що готувати це повстання проти І. Виговського Цицюра став ще перед Конотіпською битвою. Писар нак. гетьмана І. Скоробогатенка — З. Шийкевич, якого було полонено підчас вищевказаного походу Г. Ромодановського під Ніжень у травні 1659 р., свідчив: „Понеже повѣрился мнѣ пан Цецура пол(...) Переяславской, что имеет в раду чернецк(...) ударить усмотря время и тут вскоре до князя Григорья Григорьевича о том давать знать, чтоб о том вѣдая, давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошенье земли чрез Выговского от орды и от ляхов и что от его царского величества отступил без всякие крѣпкие причины Выговской хочет и всѣхъ до своего замыслу привесть, и подлинно бы до того времени пан Цецура было учинил, когда бы Скоробогатка не приѣхал. Однакож и ныне времяни смотрит до которого умыслу и нѣкоторые люди правду любячие приставают“. Оповідав далі про це-ж Шийкевич, „что Цецура и о том говорил со мною, ищучи способов каким бы войско казацкое при князе Ромодановском будучие, с ним згодилося и заодно было, чтоб потом никаких выговорокъ и выкиданья в очи, какъ от Москви также и от тѣх казаков, что при Москве пребывают, не было, то есть, чтоб Москва и казаки не заметывали, что через саблю нас взяли; но тот же Цецура говорил удобно на то отговорится неволею Выговского“ [2]). Самовидець каже, що Цицюра розпочав готувати повстання „с порады протопопа нѣжинского Максима и Васюти козака, и зъ собою заприсягшися в полѣ“ [3]). Справді, 12 серпня 1659 р. київський воєвода В. Шереметєв здобув листа від Цицюри, що цей з иншими полковниками (разом 5 полковників) хочуть піддатися цареві й що в цьому полковники заприсягли Цицюрі, який бачився і з кн. Трубецьким [4]). Опісля Прилуцький полковник Ф. Терещенко писав цареві, що М. Филимонович з С. Адамовичем схиляли на бік царя полковників і в складі цих полковників називає і Т. Цицюру [5]). В серпні того-ж 1659 р. вибухло повстання проти І. Виговського й Переяслав був місцем, де воно розпочалося. 19 серпня в Переяславі повстанці частково перебили, частково

---

[1]) Пор. В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, 17 і д.

[2]) Додаток І.

[3]) Лѣтопись Самовидца, 59.

[4]) А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, кн. V, стор. 194, пор. там-же 199, Акты ЮЗР., XV № 11 стор. 442—443.

[5]) Памятники К. К. т. III, отд. 3 № 110 стор. 391—392. Про ролю М. Филимоновича в цих подіях — В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I, стор. 134 і д.

захопили в полон присланих від Виговського драгун, забито було так само і низку прихильників І. Виговського, як от Степана й Северина Сулим, Івана Забуського [1]) й ин. Цицюра послав до Київа й 24 серпня майор В. Лаговчин, якого було прислано від Шереметєва, привів люд у Переяславі до присяги цареві [2]). Окрім Переяслава повстання проти І. Виговського сталися в Ніжені й инших містах [3]), відділи І. Виговського були погромлені й сам рейментар їх, один з творців Гадяцького трактату Ю. Немирич загинув [4]),

[1]) М. Костомаров припускає, що це був той Забуський, якого 1649 р. Ян-Казимир призначив на гетьмана замість Б. Хмельницького (Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго стор. 399), але-ж того Забуського, ворога Б. Хмельницькому, звали Семеном (Архивъ Юго-Западной Россіи ч. III, т. IV, № 136 стор. 311—312, W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, стор. 431. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, вид. 2 стор. 37 і д., ч. 3, вид. 2, стор. 195). Самовидець каже, що Цицюра прихильників І. Виговського „до себе зазвавши в алкѣръ по-одинцемъ, казалъ повязати а напотомъ и позабивати на смерть“ (Лѣтопись Самовидца, 59), яке оповідання приймають М. Костомаровъ (Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго, 399), Вовк-Карачевський (В. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ казачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII вѣка, стор. 49), Л. Кубаля (L. Kubala, Wojny duńskie, 246), пор. W. Lipiński, Dwie chwile z dziejów porew. Ukrainy 612, В. Герасимчук op. cit., 16. Инших певних даних про обставини цього забиття ми не маємо, а Самовидцевими звістками доводиться користуватися обережно, так що питання про те, в яких обставинах забито прихильників Виговського в Переяславі, залишається відкрите.

[2]) Моск. Архив Минист. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 426 лл. 173—175, Акты ЮЗР., VII № 100 стор. 312, XV № 11 стор. 436.

[3]) Акты ЮЗР., VII № 101 стор. 312—313. Самовидець каже, що Цицюра 1 вересня послав до Ніженя своїх козаків і, коли вони туди прийшли, там вибухло повстання проти залоги І. Виговського (Лѣтопись Самовидца, 60); цю звістку приймають М. Костомаровъ (Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго, 400), Вовк-Карачевський (Волкъ-Карачевскій, там-же, 50) й Л. Кубаля (L. Kubala, Wojny duńskie, 246), але-ж инших даних, окрім Самовидцевих, про надіслання од Цицюри козаків до Ніженя ми не маємо. Що-ж до Самовидцевої дати про повстання в Ніжені — 1 вересня, яку дату приймає й О. Лазаревський (А. Лазаревскій, Полкъ Нѣжинскій, 6), то треба завважити, що це повстання одбулося раніш. Зносини В. Золотаренка й М. Филимоновича з Трубецьким, щоб він рушив з Путивля до Ніженя, розпочалися 18 серпня. 31 серпня Трубецький вже надіслав до Ніженя А. Бутурліна й І. Жидовинова, 1 вересня посольство з Ніженя, що до складу його ввіходили видатніші ніженці й сам М. Филимонович, було в Трубецького в Путивлі (Акты ЮЗР., IV № 115, стор. 245 і д.), а в Ніжені людність заприсягла цареві (Акты ЮЗР., XV № 11, стор. 438).

[4]) Самовидець каже, що Немирича забито за Кобижчею під селом Свидовцем (Лѣтопись Самовидца, 60), а в одписці В. Шереметева цареві маємо, що Немирича забито під Биковом (Акты ЮЗР., VII № 100 стор. 312); обидва ці села близькі одно від одного, отож треба вважати, що в обох випадках зазначено місце приблизно. У Ф. Гумилевського маємо, що за $1^1/_2$ верстви від Свидовця є каплиця, так звана „Побиванка“, де за місцевими переказами був бій козаків, з гетьманом Цицюрою (?) на чолі проти поляків, яких у цьому бою і погромлено (Филаретъ, Историко-статистическое описание Черниговской епархіи, кн. V, стор. 257 і д.). А. Шишацький записав місцевий переказ, що тут був бій козаків гетьмана Пацюри (?) з військом гетьмана П. Дорошенка, військо якого погромлено, але-ж Пацюра загинув у бою, й що каплицю збудовано на тому місці, де погромлено Дорошенкове військо (А. Шишацкий-Ильичъ, Часовня близъ села Свидовца, Козелецкого уѣзда, Черниг. Губерн. Вѣдом. 1851 г. № 19 ч. неоф. стор. 175—176). М. Шишацький-Ілліч теж свідчить, що за місцевими переказами цю каплицю „Побиванку“ за $1^1/_2$ верстви від Свидовця збудовано на місці бою козаків, з гетьманом Пацюрою (?) на чолі, який буцім-то й загинув у цьому бою з ворогами (якими точно не вказано, а зазначено — з різними) (Н. Ильичъ-Шишацкій, Часовня „Побыванка“, Черниговъ Губерн. Вѣдомости, 1854 г. № 37 ч. неоф. стор. 253 і д.).

а там рух перекинувся й на Правобережжя, і І. Виговський мусів відмовитися гетьманства [1]).

Політична ситуація на Україні в звязку з повстанням проти Виговського й відмовленням його від гетьманства стала досить складна. Перед Україною повстає питання, чи держатися орієнтації на Польщу, чи розірвати з Польщею, взявши курс на Москву, і коли це робити, то на яких умовах. На Правобережжю взяла нарешті верх орієнтація на Москву, але на умові т. зв. „Жердевських статтей". На Лівобережжю-ж запанувала орієнтація на Москву, але без яких-небудь попередніх умов [2]).

Яку-ж ролю відіграв у всіх цих подіях Т. Цицюра?

Коли ми розглядатимемо його діяльність за ці часи, то побачимо, що він провадив як-найжвавішу акцію на користь Москві. Після повстання в Переяславі Цицюра розвиває як-найактивнішу діяльність. Він зав'язує зносини з Трубецьким [3]) має стосунки з Київським воєводою В. Шереметєвим, надсилає йому захоплених бранців [4]), пересилає листи, що слали до нього І. Виговський й Скоробогатенко, відхиляючи Цицюру від Москви [5]), шле до Шереметєва для присяги цареві Лубенського полковника Я. Засядку [6]), приїздить сам до Київа [7]) надсилає листа Юр. Хмельницькому, схиляючи його на бік Москви [8]), шле своїх посланців, разом з посланцями од инших міст Лівобережжя до Москви, до царя [9]). На заклик-же Юр. Хмельницького, вже найменованого на Правобережжю гетьманом України, прибути до нього Цицюра не тільки не погоджується [10]), ба, навпаки, пише Шереметєву, що „Юрья Хмелницкой и полковники нашіе стороны тебе великому государю невѣрны, и чтобъ намъ холопамъ твоимъ съ ними соединясь (себ-то з Цицюрою й лівобережними полковниками) на измѣнниковъ и на Ляховъ и на Юрья Хмельницкого итти и Божіимъ и твоимъ великого государя дѣломъ промышлять" і радить Шереметєву, щоб „такую незычливость тамошнихъ полковниковъ и самого Юрія Хмельницкого ознаймити их милостямъ князьямъ и начальнымъ людемъ надъ войсками его царского величества в чтоб они вопорѣ до нас поспѣшали з войски Его Царского Величества скупившися тут на семъ боку, заразъ зычливость его царскому величеству зъ межъ себе гетмана оберемъ и заразъ на непріятелей его царского величества з Божою помощу пойдем", погоджується, щоб Шереметєв віддав Київське полковництво В. Дворецькому [11]).

---

[1]) В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, 9 і д.

[2]) Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 255 і д., Источники Малороссійской Исторіи I, стор. 102—103, В. Герасимчук, там-же, 21 і д.

[3]) Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 246 і д.

[4]) Акты ЮЗР., VII № 99 стор. 307, XV № 11 стор. 444, 452.

[5]) Акты ЮЗР., VII № 99 стор. 307, 310—311.

[6]) Акты ЮЗР., XV № 11 стор. 435, 438.

[7]) Акты ЮЗР., XV № 11 стор. 438.

[8]) Акты ЮЗР., VII № 99 стор. 307, 309, XV № 11 стор. 441—442.

[9]) Акты ЮЗР., XV № 11 стор. 439, 450—451, 457, Дополненія къ тому III Дворцовыхъ Разрядовъ, стор. 201, Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ 7165—7183 гг. стор. 36.

[10]) А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 205, 206.

[11]) Акты ЮЗР., VII № 99 стор. 308—309. Маємо ще від 19 вересня 1659 р. Цицюрин лист до царя Олексія; в цьому листі Цицюра прохає царської милости грецькому мітрополітові Нектарієві, який їде до Москви (Памятники Кіев. Ком. III, отд. 3, № 100 стор. 369—370).

Можна вважати, що Цицюра відіграв не аби-яку ролю, підносячи на Лівобережжю повстання проти І. Виговського, а згодом і схиляючи Україну на бік Москви, як це визнавали сучасники [1]), а так само визнають і дослідники цих подій [2]); до того-ж Цицюра розпочав і провадив цю справу, „хотячи себѣ гетманства“ [3]).

Московські керманичі на Україні вміло використали такий розбрат на Україні. Юр. Хмельницький і правобережна старшина мусіли були піти на поступки Москві. В жовтні 1659 р. відбулася Переяславська рада, де Трубецький домігся таких поступок, про які Москва не могла мріяти навіть і перед Конотопом. Для України вже не було як і говорити про Жердевські статті, а треба було коритися мало не всім вимогам Москви [4]). Не дурно згодом Ю. Хмельницький казав про своє становище в Переяславі: „Я два тижні був у Москві в'язнем, що хотіли, те зо мною робили“ [5]). Одна з статтів, ухвалених на цій раді вимагала, щоб „всѣхъ полковниковъ и иныхъ начальныхъ людей обѣихъ сторонъ Днепра не повиненъ гетманъ на горлѣ карать, безъ высланого на судъ отъ царскаго величества“; було також вказано й тих діячів Лівобережжя, яких не мав права карати гетьман без царського указу. Це були діячі, що так корисно послужили Москві перед цією радою; бачимо в складі їх і Т. Цицюру [6]).

Після цієї ради, на якій, переможена збройно під Конотопом, Москва звела в Переяславі в нівець цю перемогу й досягла повного тріумфу, від Москви посипалися нагороди тим діячам України, що допомогли цьому тріумфові. Одержав велику нагороду грішми та соболями, звичайно, й Т. Цицюра [7]). Але-ж, не вважаючи на всі ці нагороди, не вважаючи на статті на раді, Цицюра, як видко, почував, що становище його не досить певне. Ще, коли кн. Трубецький після ради рушав з Переяслава, Т. Цицюра прохав князя, щоб

---

[1]) Напр. І. Виговський, Андрій Потоцький (Памятники Кіев. Ком., III, 3, № 102 стор. 372, № 103 стор. 374).

[2]) Напр. В. Герасимчук там-таки стор. 13, сам Цицюра опісля в травні 1660 р., дорікаючи В. Шереметеву, що Москва більш ушанувала Филимоновича й В. Золотаренка, казав „въ началѣ-де моя, Тимоѳеева, служба, а не ихъ“ (А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ V, 285).

[3]) Лѣтопись Самовидца, 59 пор. А. Барсуковъ там-таки, 192, W. Lipiński, Dwie chwile .., 612, L. Kubala, Wojny duńskie..., 246, 485. Цю Самовидцеву звістку про те, що Цицюра бажав гетьманства, стверджує факт призначення від Цицюри на полковника до Чигирина Павла Кременчуцького (Акты ЮЗР., XV № 11 стор. 439).

[4]) Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 253 і д. В. Герасимчук там-таки 30 і д.

[5]) L. Kubala, Wojny duńskie..., 627, В. Герасимчук там-таки, 40.

[6]) Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 267. „Наказному гетману Ивану Безпалому и его полку начальнымъ людемъ, такъ же полковникомъ, Переяславскому Тимоѳею Цецурѣ, Нѣжинскому Василью Золотаренку, Черниговскому Аникею Силину, и ихъ полковъ начальнымъ людемъ, естьли какой изъ тѣхъ людей будетъ виненъ съ суда къ смерти въ какихъ дѣлахъ, и ихъ гетману и началнымъ людемъ безъ указу великого государя, его царского величества, не карать до тѣхъ мѣстъ, кого царское величество укажет прислати къ тому суду на исправление, для того, чтобъ имъ напрасного изгоненія и утесненія не было, потому что они царскому величеству служили“ (пор. В. Герасимчук там-таки, стор. 37).

[7]) Акты ЮЗР., VII № 102 стор. 316, V № 30 стор. 55, Русская Историческая Библіотека т. XXI стор. 8, 353.

до Переяслава, Чернігова й Ніженя було ще надіслано московського війська, вважаючи, мабуть, за недостатні ті відділи, що ухвалено на раді розташувати в Переяславі [1]). Згодом, у грудні 1659 р. в листі до дум. дяка А. Іванова Цицюра пише, що він має багато ворогів серед козацької старшини, що оточує Ю. Хмельницького, за свою діяльність на користь Москві [2]).

Про діяльність Т. Цицюри за часи від Переяславської ради до Чуднівської кампанії 1660 р. відомих даних збереглося небагато.

Ми не можемо добре уявити Цицюрині ролю й місце в тій боротьбі партій на Україні, що була від Переяславської ради до Чуднівської кампанії. Ця боротьба особливо була помітна при гетьманському дворі, де лідерами антимосковської орієнтації були Г. Лісницький і Г. Гуляницький, а лідером московської орієнтації був І. Ковалевський, який ще при старому Хмельницькому виступав „развратно и шюмно“ проти Москви [3]), а за часів Виговського змінив цю свою орієнтацію на москвофільську [4]). Боротьбу цю проваджено на ґрунті незавдоволення чималої частини козацької старшини обмеженням її прав на раді в Переяславі. Від листопада 1659 р. маємо Цицюрин лист з Переяслава „паномъ полковникомъ сотником, атаманамъ, всей старшине и черни его царьского пресветлого величества и кому о томъ вѣдати потреба“; у цьому листі він повідомляє, що царських ратних людей, ув'язнених у Чигиринському замку, після того, як замок здобув Ю. Хмельницький, відпущено до Москви; Цицюра й закликає давати цим відпущеним бранцям харчі та підводи [5]).

На початку 1660 р. Т. Цицюра поїхав до Москви [6]); тут він 1 березня був у царя „у руки“, а так само і „у стола“ [7]). Яку ролю в цій Цицюриній подорожі до Москви відгравали справи українські, — встановити це на підставі тих даних, що маю, здається мені, неможливо. Що-ж до справ особистих, то Цицюрі в Москві не пощастило. Повернувшися з Москви, Цицюра бачився у травні в Києві з В. Шереметєвим; Цицюра скаржився, що в Москві на його прохання дати Кричев і Чичерськ, якими володів раніш І. Нечай, йому одказано, що царський указ про це буде згодом. Потім приїхав з Москви челядник Цицюри, привіз йому царське жалування й оповів, що в маєтках Цицюрі відмовлено. Прохання перед царем В. Шереметєва за Цицюру в справі цих маєтків позитивних наслідків не мало [8]). Що за причина тому, що Москва

---

[1]) Акты ЮЗР., IV № 115 стор. 275.

[2]) Памятники К. Ком., III, 3 № 119 стор. 410—411.

[3]) Акты ЮЗР., III № 369 стор. 580, 584.

[4]) Напр. L. Kubala, Wojny duńskie..., дод. LXXIV, LXXV стор. 624 і д.

[5]) В. Сторожевъ, Листъ Тимоѳея Цыцюры, Кіев. Старина 1892 № 2 стор. 349.

[6]) Моск. Архив Минист. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 414 л. 4 (переклад листа Ю. Хмельницького (без точної дати) до думного дяка С. Заборовського про протекцію Т. Цицюрі, що його послано „к Великому Государю о войсковыхъ дѣлахъ бить челомъ словесно“).

[7]) Дневальныя Записки Приказа Тайныхъ Дѣлъ, 61, Дополненія къ тому III Дворцовыхъ Разрядовъ, 219—220.

[8]) А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 284—285. Барсуков каже, що Цицюра затаїв цю образу й згодом це негативно позначилося на поході (ibid. стор. 285). Року 1669 єромонах Київо-Межигірського манастиря Анатолій доносив, що Цицюра перед походом 1660 р.,

перед походом на Польщу не вдовольнила впливового полковника, тимчасом як Филимоновича й Золотаренка було вконтентовано — сказати важко. У Москві за тих часів серед українських діячів „persona grata" був М. Филимонович; отож можна припустити, що ми тут маємо діло з якимсь його підступом, але-ж це не більш як здогад.

Тоді-ж, як перебував Цицюра в травні у Шереметєва у Київі, розмовляючи про майбутній похід на Польщу, він сказав, що на правобережні полки в майбутній війні особливо покладатися не варт, вірність їх цареві сумнівна [1]).

Збереглися ще звістки й про інші сторони Цицюриної діяльности за часів перед Чуднівською кампанією.

Коли в червні — липні 1660 р. сотник Ніженського полку Борзенської сотні П. Забіла поїхав до Москви, Цицюра послав за ним листа до Москви. В цьому листі Цицюра клопотавсь перед царем, щоб було повернено з московського полону Забілиних родичів [2]).

Так само ми маємо універсал Цицюри, як полковника Переяславського, від 8 травня 1660 р. з Переяслава про надання М. Гарячці, сотникові Козелецькому, млинка [3]), знов-же й декрет Цицюри, теж від 8 травня 1660 р. в справі про спірну землю між Терешком з Лехнович і Г. Охріменком [4]).

Тимчасом боротьба Москви з Польщею точилася далі. Москва ще раз хотіла розвязати свою суперечку з Польщею збройною рукою. Ухвалено було новий похід на Польщу. У липні 1660 р. відбулася на Кодачку рада українських і московських військових керманичів у справі походу на Польщу. На цій раді ухвалено, щоб у поході на Польщу в тому війську, що мало йти під проводом В. Шереметєва, був і Т. Цицюра на чолі полків: переяславського, київського, прилуцького, миргородського й лубенського [5]).

задумуючи зраду Москві, вивозив свої скарби до межигірського манастиря, щоб вивезти їх потім до Литви (Акты ЮЗР, VIII, № 8 стор. 16), але-ж і сам Барсуков перед цим визнає, що Цицюра не дуже-то був за похід на Польщу (op. cit. V, 284). Що-ж до Анатолієвого доносу, треба завважити, що Цицюра перед походом 1660 р. передав великі скарби на сховання Шереметеву (Акты ЮЗР., V № 30 стор. 54—55), а це не в'яжеться з наміром зрадити.

[1]) А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ V, 283 і д.

[2]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Малоросс. Приказ столб. 5848 л. 7.

[3]) Чернігівський Краєвий Історичний Архів, Арх. Дворян. Собрания № 3246 л. 13 (копія XVIII в.).

[4]) Чернігівський Історичний Музей, Рукописн. Відділ Музею Тарновського № 59 (оригінал); у каталозі цього музею, що складав Б. Грінченко, цей декрет Цицюри датовано помилково 1670 р. й віднесено до гетьманства Д. Многогрішного (Каталогъ музея украинскихъ древностей В. В. Тарновскаго, т. II, Составилъ Б. Д. Гринченко, Черниговъ 1903 стор. 241).

[5]) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 414 лл. 448—449 (лист Юр. Хмельницького цареві від 20 липня 1660 р.). У Самовидця-ж помилково зазначено, що на цій раді було ухвалено йти з Шереметєвим „Цицюрѣ полковнику переясловскому, и полку киевскому и прилуцкому" (Лѣтопись Самовидца, 62). Що-ж до ролі Цицюри на цій раді, то треба завважити, що М. Костомаров зазначає, буцім Цицюра на цій раді настоював на рішучих акціях проти Польщі (Н. Костомаровъ, Гетманство Юрія Хмельницкаго, 112—114, без вказівки на джерела, пор. L. Kubala, Wojny duńskie..., 387—388) В. Герасимчук доводить, що в кінці серпня на раді в Гумані Цицюра настоював на рішучих акціях проти Польщі (В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 9).

Цей похід козацького й московського війська проти Польщі розпочавсь у серпні 1660 р.

У тому війську, що рушило в похід під проводом В. Шереметєва, були й козацькі відділи на чолі з Т. Цицюрою, як наказним гетьманом. До складу Цицюриних козацьких відділів ввіходили полки: переяславський, київський, миргородський, прилуцький і лубенський [1]), себ-то ті-ж полки, що були виділені для цього на раді на Кодачку.

Тут я не розглядатиму крок за кроком події Чуднівської кампанії, бо це вже докладно зроблено в низці праць і окремих дослідів [2]), а розгляну тільки Цицюрину долю, як на ній відбилися наслідки цієї кампанії.

Внаслідок військових акцій цієї кампанії В. Шереметєву, цьому, як казав цар Олексій, „добронадежному архистратигу... архистратигу Царя царемъ небесного, земного его воинства“ [3]), довелося потрапити в облогу до поляків і татар, а козацьке військо Юр. Хмельницького склало з поляками угоду під Слободищами. Одним з пунктів цієї угоди було, щоб козаки, що були на чолі з Цицюрою в московському війську, прилучилися до війська Ю. Хмельницького. Ю. Хмельницький дає відповідного наказа Т. Цицюрі й Цицюра на це погодився; не бажаючи поділити долю Шереметєва, покинув табір Шереметєва й рушив з військом до польського табору. Татари-ж напали на Цицюриних козаків, багато їх порубали й забрали в полон, аж поки польська кінnота припинила це бойовище. Багато козаків, бачучи таке лихо від татар, повернули назад до московського табору, так що Цицюра прибув до польського табору тільки з частиною свого війська [4]). В польському таборі Цицюру заарештовано за те, що він виступив з табору Шереметєва раніш, ніж польське військо було вишикуване, щоб боронити Цицюрині частини від татар [5]).

---

[1]) А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ кн. VI, стор. 57 (одписка В. Шереметєва з полону, з Арх. Минист. Иностр. Дел. Дела Крымские 1661 г. св. 54 (в № 4); про п'ять полків у війську Цицюри маємо і в ухвалі козацьких та польських керманичів після угоди Юр. Хмельницького з поляками (Памятники Кіев. Ком. III, 3 № 132 стор. 438). Ці дані з'ясовують не з'ясоване досі питання про склад полків у Цицюриному війську підчас Чуднівської кампанії (пор. В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 9 і д.).

[2]) Про Чуднівську кампанію — Н. Костомаровъ, Гетманство Ю. Хмельницкаго, 117 і д., С. Соловьевъ, Исторія Россіи... кн. III, 84 і д., А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ V, 306 і д., В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 8 і д., T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, стор. 53 і д., його-ж, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II, стор. 355 і д., L. Kubala, Wojny duńskie..., 390 і д. Огляд цих акцій з боку стратегічного — А. Баіовъ, Курсъ исторіи русскаго военнаго искусства в. I, 149 і д. Праці В. Чермака, Szczęśliwy rok, я в цій студії використати не міг.

[3]) Записки Отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Русскаго Археологическаго Общества т. II стор. 751 пор. А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, V, 272.

[4]) Акты ЮЗР., V № 21 стор. 39 № 22 стор. 43, Акты Моск. Государства III № 217 стор. 198 Tagebuch des Generals Patrick Gordon, I, стор. 244—245. A. Grabowski, Ojczyste spominki, I, стор. 161, И. Гурляндъ, Приказъ Великаго Государя Тайныхъ Дѣлъ, стор. 289, пор. J. Jerlicz, Latopisiec albo Kroniczka, II, стор. 55.

[5]) P. Gordon, Tagebuch, I, 245; у непевного Величка ми маємо, що Цицюру забито в боях Чуднівської кампанії (Лѣтопись событій Самоила Величка, т. II Кіевъ 1851 стор. 14—15); цю помилкову звістку приймає й М. Максимович (М. Максимовичъ,

З польського табору маємо універсали Цицюри до козаків і старшин, що залишилися в таборі Шереметєва. В цих універсалах Цицюра, іменуючи себе полковником переяславським від короля, закликає козаків і старшину перейти на бік короля й повідомляє, що сам він вже виконав присягу королеві [1]).

Цим закінчився блискучий період діяльности Цицюри, час, коли він був однією з головніших постатів України.

Тепер настали для нього гірші часи, часи розплати за помилки й хиби попередньої діяльности.

III.

Розгляньмо-ж долю Т. Цицюри після Чуднівської кампанії.

Цицюра, одкинувшись Москви й перейшовши на бік Польщі, не тільки став одіозною постаттю для Москви, що не могла забути йому цього вчинку, але залишився також одіозною особою й для Польщі, яка пам'ятала його ролю в подіях повстання проти І. Виговського.

Незабаром по тому, як московському урядові стало відомо про Цицюрин перехід на бік Юрія Хмельницького й поляків, надіслано в листопаді 1660 р. від царя грамоту до Переяслава з наказом поконфіскувати там хліб Цицюри [2]), а в травні 1661 р. цар наказав київським воєводам переписати майно і гроші Цицюри, що переховувалися в Києві [3]), теж, мабуть, щоб сконфіскувати.

Самого-ж Цицюру, як уже казано, після того як він перейшов до польського табору, заарештовано. Наприпочатку грудня 1660 р. ми бачимо Цицюру в Кракові; сюди його вкупі з козацьким полковником П. Апостолом надіслали переможці-поляки. До Кракова Цицюру й Апостола привезено 1 грудня; оселено їх тут на вул. св. Ганни ч. 40, де „hotel i gospodę musieli sobie sprawić, na strawę im dawano". У Кракові Цицюру й Апостола затримано до сойму, й після нього відпущено на Україну [4]). Треба гадати, що це одзволення Цицюри (як і инших) сталося в звязку й з тим клопотанням за них, що підносив перед королем Ю. Хмельницький у грудні 1660 р. [5]).

Де-ж був Цицюра після того, як одзволив його король, і до весни 1662 р., встановити важко.

У малопевного Єрліча маємо під квітнем 1661 р. оповідання, що король відпустив Цицюру й Апостола, наділивши кожному по дві тисячі злотих.

Собр. Сочин. I, 710). У Рубана маємо, що Цицюра пробився з табору Шереметєва від татар і поляків у далеке безпечне місце (Крат. лѣтопись Малыя Россіи... В. Рубана, стор. 74). Неприхильний до Москви (між рядків) Граб'янка каже, що коли поляки й татари облягали табір Шереметєва, його вояки продавали Цицюриних козаків татарам за хліб, сіль та воду, і тому Цицюра одкинувсь од Москви та й пробився до табору Ю. Хмельницького (Лѣтопись Григорія Грабянки, стор. 173—174); це оповідання є й у „Краткомъ Описаніи Малороссіи" (стор. 257).

[1]) Памятники Кіев. Ком. III, 3 №№ 134—135 стор. 441 і д.

[2]) Русская Историческая Библіотека т. XXI, 970.

[3]) Акты ЮЗР. V № 30 стор. 54—55.

[4]) В. Герасимчук, Чуднівська кампанія, 142.

[5]) Памятники Кіев. Ком. IV, 3 № 12 стор. 59—60.

Коли-ж це стало відомо воєводі Чернігівському, с. т. Беневському [1]), він став прохати, щоб їх затримано, нехай-би вони, мовляв, не розпочали нові бунти. Цицюру й Апостола затримано по-над рік у в'язенню в Дубні, але вони „jeden po drugiem" повтікали на Україну [2]). Цицюра 1662 р. теж оповідав, що він утік з Дубна з в'язення [3]). Хоч неможливого в цьому нічого й немає, але-ж і покладатися на малопевного Єрліча й самого Цицюру (йому в даному випадкові було корисно вдавати, буцім він потерпів від поляків) теж не слід, тим більш, що, як видко з тієї-ж одписки Чаадаєва, в Переяславі були звістки (на жаль, джерело їх не позначено, а сказано, „ото многих людей"), що Цицюру з Дубна відпущено і він був у Ю. Хмельницького в Чигирині.

16 березня 1662 р. Переяславський протопоп Г. Филонов дістав листа від Цицюри з Терехтемирівського манастиря. В цьому листі Цицюра писав, що він утік від поляків „из болшой неволи" й не хоче йти до Ю. Хмельницького, а прохає прийняти його в Переяславі та й одіслати до Москви, а „в винѣ-ево что ты, великиї государь, укажешь". 17 березня протопоп передав цього листа воєводі Волконському, і той наказав протопопові, щоб він викликав Цицюру до Переяслава, до Волконського й Цицюра „не опасался бы ничего". 19 березня Цицюра прибув до Переяслава до Якима Сомка (тоді наказного гетьмана Лівобережжя). Волконський переказав Сомкові, нехай-би він надіслав до нього Цицюру, щоб тримати того „за караулом в верхнем городе" й щоб писати про нього цареві, або одіслати до Москви. Сомко не погоджувався віддати Цицюру Волконському, а пропонував писати про Цицюру єп. Методієві та цареві [4]). Коли-ж московські урядовці й далі вимагали Цицюриної видачі й Сомко почав на це пристава́ти, Цицюра того-ж 19 березня „ис Переясловля ушол, и ево Цецуру поимали а догнали у Днепра" [5]). 28 березня Цицюру разом з иншими бранцями одіслано до Москви [6]).

Вже в-осени того-ж 1662 р. Сомко в листі цареві від 7 жовтня між иншими справами пише „бью челом вашему царскому пресвѣтлому величеству изволь, милосердный государь, свой милосердный гнѣв укратить и Тимоѳѣя Цицюру пожаловав из вязенья к нам отпустить" [7]). У січні 1663 р. Сомко

---

[1]) Памятники Кіев. Ком. IV, 3 № 9 стор. 31 і д. пор. K. Niesiecki, Korona Polska. стор. 200.

[2]) J. Jerlicz, Latopisiec..., II, 62 пор. Черниговская лѣтопись по новому списку, Кіев. Старина 1890 № 5 стор. 82.

[3]) Моск. Архив Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 468 лл. 451—452 (одписка Чаадаєва цареві).

[4]) Додатки II.

[5]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Белгородский стол, столб. № 468, лл. 451—452 (одписка Чаадаєва цареві).

[6]) Ibid., л. 452, пор. Акты ЮЗР., V № 47, стор. 101—102. М. Костомаровъ, не зазначаючи джерел, каже, що 1662 р. на-весні Ромодановський погромив в Ірклієві військо на чолі з Цицюрою й захопив останнього в полон (Н. Костомаровъ, Гетманство Юр. Хмельницкаго, 153) таке оповідання маємо і у Вовк-Карачевського (Волкъ-Карачевскій, там-же 100, з покликуванням на Акты ЮЗР., V № 47, де маємо тільки про одіслання Цицюри до Москви). Джерела, що я навів попереду, з'ясовують, у яких обставинах захопила Москва Цицюру (пор. Кіев. Старина 1889 № 9 стор. 771).

[7]) Моск. Арх. Мин. Юстиции, Малороссийский Приказ, столб. № 5861 л. 79.

запитував царського посланця Ф. Ладиженського, де тепер Цицюра й інші українські в'язні; на це Ладиженський відповів, що він цього не знає [1]).

1663 р. у серпні ми ще зустрічаємо Цицюру у Москві у в'язенню. З в'язення він написав листа бунчучному гетьмана І. Бруховецького — Г. Витязенкові, що був тоді надісланий від гетьмана до Москви. Цицюра прохав Витязенка, щоб поклопотавсь за нього перед гетьманом, коли повернеться на Україну. Цицюра скаржиться на своє важке становище „в великой нуже пребываю, жалованья государева только по две денги на день идетъ". У листі-ж зазначено, що він „писан на тюремном дворѣ". Лист цей Цицюра передав якимось стрільцем, а той передав листа Витязенкові з орлянином Ом. Власьєвим; Власьєва-ж у дворі, де жив Витязенко й інші посланці гетьмана, побачив „подьячій" Ф. Тітов, який, довідавшись, що Власьєв приніс листа від Цицюри, забрав листа у гетьманських посланців і приніс до „Приказу Малыя Росіи" [2]).

Коли Цицюру було заслано з Москви до Сибіру, напевно невідомо, але 1667 р. ми вже бачимо його в Сибіру у Томському.

Маємо чолобитну Цицюри з Томського до царя (від 20 серпня 1667 р.). У ній він прохає дарувати йому його перехід під Чудновом на бік поляків, згадує свою попередню діяльність, коли він „измѣнника Ивашка Выговскаго изъ Малыя Росіи выгналъ и всю Малую Росію очистивши съ войскомъ Запорожскимъ подъ вашу государеву царскую высокую руку подвелъ", а далі пише, що „нынѣ, государь, надо всѣми ссыльными литовскими людьми Божія милость возсіяла...", всіх з Томська одсилають до Москви, „только я, бѣдной холоп вашъ оставленъ", і прохає, щоб і його було одіслано до Москви. Цю Цицюрину чолобитну в Москві здобуто 30 січня 1668 р. при відписці Томського воєводи. Жадної резолюції ні на цій чолобитній, ні на відписці немає, як не збереглося й відповідної царської грамоти томському воєводі Вельяминову [3]). Коли 1669 р. гетьман П. Дорошенко провадив переговори з Москвою в справі повернення на Україну в'язнів-українців, що були на засланню на Московщині, в спискові цих в'язнів був і „Тимоѳей Цецура, полковникъ, въ Томскомъ" [4]).

1671 р. в травні на з'їзді старшини в Батурині у гетьмана Д. Многогрішного було ухвалено прохати царя, щоб повернув з заслання з Московщини низку засланих українців; серед них зазначено й Т. Цицюру [5]). На це прохання в грамоті від 7 червня 1671 р. Д. Многогрішному сказано: „которые малоросійского народу жители по нашему царского величества указу сосланы в далние наши царского величества городы..." будуть відпущені, „а о епископе Меѳодіи и о Захаре и о Цицуре впредь тебѣ нашего царского величества гетману Демьяну Игнатовичю нам великому государю нашему царскому величеству о увольненіи ихъ не биті челомъ и не писать" [6]).

---

[1]) Акты ЮЗР., VII № 121, стор. 360.

[2]) Додаток III.

[3]) Къ. біографіи Тимоѳея Цыцуры, Кіев. Старина, 1889 № 9, стор. 771—772.

[4]) Акты ЮЗР., VIII № 15 стор. 54.

[5]) Моск. Арх. Мин. Юстиціи, Книги Малороссийского Приказа № 9, аа. 902, 910.

[6]) Моск. Арх. Мин. Юстиціи, Книги Малороссийского Приказа № 9, а. 936, В. Эйнгорнъ, Очерки..., 563—564.

Це останні відомості, які я знайшов про Т. Цицюру. Дальша доля його невідома. Ми не знаємо, чи дожив він свого віку в Сибіру, як Адамович, Д. Многогрішний, І. Самойлович, чи повернувся на Україну, як „з Московское неволи до милое повернул отчызны" Т. Носач [1]), або І. Нечай [2]), або З. Шийкевич [3]).

1708 р. маємо згадку в Томському про „сына боярского Илью Цыцурина" [4]), але чи мав він яке відношення до Т. Цицюри, чи був може його нащадком, встановити не можемо, так само, як не можемо сказати, чи мав яке відношення до Т. Цицюри Клим Цицюренко, козак тимошівського куреня, зазначений 1694 р. [5]), або Пархім Цюцюра, якого зустрічаємо в Ніженському полку 1729 р. [6]).

Це всі дані, що я зміг зібрати про життя й діяльність Т. Цицюри.

Дарма що цих даних, як видко з попереднього, маємо не надто багато, все-ж-таки й на підставі їх можемо, нехай і загальними рисами, схарактеризувати діяльність та особу Т. Цицюри.

Розглядаючи діяльність Т. Цицюри, мусимо визнати, що до серпня 1659 р. особливої ваги й значіння вона не мала. Коли-ж Цицюра бере активну участь у повстанні проти І. Виговського, діяльність його була дуже корисна Москві. Тільки через політику лівобережних полковників, що на чолі їх стояв Т. Цицюра, потрапила Москва досягти в Переяславі такого тріумфу, покласти міцну підвалину своїй колоніяльній політиці на Україні. Цицюрин сервілізм супроти Москви за цих часів сягав дуже далеко; так, він прохав В. Шереметєва, щоб на полковника в Київ призначив Дворецького [7]), а щоб досягти своїх особистих намірів, Цицюра висував тоді проєкт дати Дворецькому булаву на володіння на правому боці Дніпра, як засягне царська рука, а йому дати гетьманство на лівому боці Дніпра [8]). Негативну для українського автономізму Цицюрину ролю в цих подіях добре зрозуміли в XVII й початку XVIII в., коли важка рука московського торговельного капіталу далася в знаки по всіх ділянках українського життя.

Так, коли московські посланці В. Дубенський і В. Тяпкін були в П. Дорошенка (1667—1668 рр.), у промові Гр. Дорошенка й військового писаря Л. Бускевича до В. Тяпкіна зараховано Т. Цицюру до тих діячів України, що „хотя кождой одержатъ данную себѣ честь, межъ собою великіе войны и кровопролитіе и междоусобные брани во всемъ войску Запорожскомъ учи-

---

[1]) Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета, стор. 28.

[2]) W. Lipiński, S. M. Krzyczewski, 283.

[3]) Источники Малороссійской Исторіи, II, стор. 132.

[4]) Памятники Сибирской Исторіи XVIII вѣка, кн. I, № 78, стор. 313—315.

[5]) Д. Эварницкій, Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ т. I, № 104, стор. 543.

[6]) А. Лазаревскій, Обозрѣніе Румянцевской Описи Малороссіи, в. II, стор. 191.

[7]) Акты ЮЗР., VII, № 99, стор. 309.

[8]) Акты ЮЗР., VII, № 99, стор. 309, В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, 26.

нили [1]). Самовидець теж каже, що Цицюра підніс повстання проти І. Виговського „хотячи себѣ гетманства“ [2]). С. Величко, оповівши, як Цицюра р. 1659 позабивав значних козаків у Переяславі, каже, що Цицюра після цього забиття „заразъ о такой своей склонности и братоубийственной богоненавистной службѣ далъ чрезъ листъ свой знати в Путивль князю Трубецкому“ [3]).

Розглядаючи діяльність Т. Цицюри, його сервілізм супроти Москви, натрапляємо на питання, чи не примушувало його до нього те, що не було иншого способу допомогти пригнобленим верствам українського суспільства, яких занедбала козацька старшина з І. Виговським на чолі. Иншого способу допомогти цим пригнобленим колам українського суспільства Цицюра може не потрапив був добрати, а тому й тримався такої політики супроти Москви й за часів повстання проти І. Виговського та й згодом.

Але-ж пам'ятаючи ті гроші й дарунки, які дістав Цицюра від Москви за свою діяльність на її користь, пам'ятаючи, як Цицюра бажав здобути маєтності І. Нечая, себ-то самому стати дідичем, самому визискувати нижчі кола людности, пам'ятаючи, що в його діяльності ніде не видко заходів, скерованих на поліпшення добробуту пригноблених суспільних верстов, а знати тільки бажання використати ці шари для досягнення своєї мети, мусимо визнати, що не бажання допомогти пригнобленій людності керувало діяльністю Т. Цицюри, а бажання досягти своєї особистої мети, своєї особистої користи. Гетьманство й заможність за будь-яку ціну от ідеал Т. Цицюри, що його він бажав, до якого він прагнув у своїй діяльності. Тільки з оцього погляду ми й можемо розглядати Т. Цицюру. Тут він повстає перед нами, як людина безпринципна, честолюбна, жадібна на гроші, продажна, наскрізь егоїстична. Щоб діпнутися своєї мети, Цицюра любісінько міняє „віхи“, раз-у-раз орієнтуючись на дужчого. Дужа партія Виговського — Цицюра тримається його, складається ситуація не на користь Виговському — Цицюра бере участь у повстанню проти нього й орієнтується на дужу Москву; опиняється в скрутному становищі під Чудновом Шереметєв, Цицюра залюбки покидає його та й переходить на бік Польщі.

Але Цицюра не був якийсь вийняток серед тодішнього люду; він був, можна сказати, син свого часу. Ця-ж безпринципність і продажність та инші негативні особливості, що ми бачимо у Цицюри, дуже часто траплялися за тих часів не тільки на Україні, на Московщині, в Польщі, ба й у Західній Европі [4]).

---

[1]) Акты ЮЗР., VI № 71 стор. 251.
[2]) Лѣтопись Самовидца, 59.
[3]) С. Величко, I, 218.
[4]) Пор. E. Lawisse-A. Rambaud, Histoire Générale т. VI, стор. 79—80.

ДОДАТКИ.

I.

1659 р. (одержано в Москві 13 червня). Конфесати писаря нак. гетьмана І. Скоробогатка—Захара Шийкевича.

„Список з белоруского письма взятого языка Ивашкова писаря Скоробогатка Захарка Шейкѣева — тайна что есмъ говорил словесно и ныне на писмѣ подано. Понеже повѣрился мнѣ пан Цецура пол (...) Переяславской, что имѣет в раду чернецк (...) ударить усмотря время и тут вскоре до князя Григорья Григорьевича о том давать знать, чтоб о том вѣдая, давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустощенье земли через Выговского от орды и от ляхов, и что от Его Царского Величества отступилъ без всякие крѣпкие причины Выговской хочет и всѣхъ до своего умыслу привесть и подлинно бы до того времяни пан Цецура было учинил, когда бы Скоробогатка не приѣхал. Однакож и ныне времяни смотрит до которого умыслу и нѣкоторые люди правду любячие приставают.

И ту тайну описываю:

Слышел есмъ от одного дворянина Выговского, зовут ево Кузмою, которой ныне при Скоробогатку прибывает, что панья гетманова выговариваетъ пану Выговскому мужу своему рекучи, что и сам пропадешь и людей погубишь; тѣ ж и Онтон Ждановичь в очи пану Выговскому говорил слова.

И ту тайну на писмѣ подаю:

Слышелъ есмъ от сотника Мрынского Ѳеска, которой неделею предъ Троицыным днем был на посольстве от пана Васюты у пана Выговского, что говорил пан Выговской, как бы одинова или двожды ударясь с войском московским мир учинить.

И ту тайну описываю:

Что вся чернь, как казаки также і мещане Нѣжинские хотят под рукою его царского величества быть, только гетманиха Гуленицкого Сѣверская чрез своих людей всякого постерегали на сторону Выговского строенья.

И ту тайну открываю:

Что при Скоробогатку есть тут в Нѣжине нѣсколько челяди Выговского, которые всяких слов и дѣл меж козаками постерегают.

На останок и то открываю:

Что Цецура и о том говорил со мною, ищучи способов каким бы войско казацкое, при князе Ромодановском будучие, с ним згодилось и заодно было, чтоб потом никаких выговоровъ и выкиданья в очи, какъ от Москвы, также

и от тѣх казаков, что при Москвѣ пребывают, не было, тоесть чтоб Москва и казаки не заметывали, что через саблю нас взяли; но тот же Цецура говорил удобно на то отговоритца неволею Выговского.

И то открываю:

Слышал есмъ от отца Максима протопопа Нѣжинского, что сам очима видѣлъ всѣ стада, статки овцы под Полоным к ляцкой границе, что совсѣм до Любомля староства своего вывозилъ, гдѣ и сам мыслит естли тѣсно ему будет.

И то открываю:

Слышел есмъ от Коплунского что Волоскиі воєвода писал листи до Царского величества, объявляя что Шуин-паша бунты ж зачал, и радячи чтоб царское величество на турка воевал; которые листы Выговской перенял и хотѣл до Царя-города до Порты послать; а чтоб не посылал воевода волоскиі, нѣчто ему денегъ дал немало.

...Черкасы ис черкаских городов которые городы ныне великому государю служат, и ево розобьютъ, и хан де Выговскому приказал, что он без нево Ивашка на Государевы городы онъ хан нейдетъ, что ныне у татар лошеди худы; а какъ-де татаровя лошади откормятъ, а он Ивашка Ромон возьмет, и они де пойдут за Сем реку на государевы городы вмѣсте; а про иное де онъ ни про что не вѣдает.

И то объявляю:

Что слышелъ есмъ от того ж Каплунского, которой ходил в посолъстве с Ковалевским, что король польскиі черезъ казаковъ хочет вольность шляхетцкую снесть, и для того вельми с Выговским король ссылаетца. А ту рѣчь король на тайне в покое под Торунем Каплунскому говорил".

На звороті л. 420 поміта: „167 г. июня в 13 день присланы с полку боярина и воевод князя Алексѣя Никитича Трубетцкого; подал жилецъ Левонтей Симанской, а в отписке боярина и воевод написан он Лаврентьем".

(Древлехранилище Центрархива Р.С.Ф.С.Р. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Приказный стол, столбец № 308 л.л. 420, 427, 431, 432, 433).

II.

1662 р. (одерж. в Москві 8 квітня).

Одписка цареві воєводи В. Волконського про захоплення Т. Цицюри, І. Лизогуба, М. Капусти.

„Государю, царю и великому князю Алексѣю Михайловичю, всеа великия і малыя і бѣлыя Росиі самодержцу, холоп твой Васька Волконской челом бьет. В нынѣшнем государь во 170-м году марта въ 16 день писал из-за Днепра ис Терехтемирева монастыря Тимошка Цецура к Переясловскому протопопу Григорью Θилонову, что он Цецура ушол ис Польши от ляхов из большой неволи; не хотя итти кь Юраску Хмельницкому, прибѣжал во Ржищевской монастырь, и чтоб ево принять в Переясловль; а он Цецура будет лоткою у него протопопа в деревне. І приняв бы ево послать к тебѣ великому государю к Москвѣ; а в винѣ ево что ты великиі государь укажешь. І ту ево грамотку протопоп марта въ 17 день принес-ко мнѣ, холопу твоему, и я, холоп

твой, говорил протопопу, чтоб он послал к нему Цецуре своего человѣка и отписал к нему против той ево грамотки, чтоб он был в Переясловль ко мнѣ, холопу твоему, и ево примут, и не опасался бы ничего; и без твоево, великого государя, указу ему в Переясловле налоги никакой не будет. І марта, государь, въ 19 день он Цецура изо Ржищевского монастиря в Переясловль приѣхал кь Якиму Самку. И я, холоп твой, посылал кь Якиму Самку и ему говорил, чтоб ево Цецуру прислал ко мнѣ, холопу твоему, і для чего держит у себя не за караулом, а человѣкъ он причинной чтоб ему быть за кароулом в верхнем городе у меня, холопа твоего, и об нем бы писать или ево послать к тебѣ, великому государю, к Москвѣ, а в Переясловле ево многое время держать и вѣрить нельзе. И Самко пришед ко мнѣ, холопу твоему, сказал: писал-де я в Киев кь епискупу о нем Цецуре, и чнем (?) де писать к тебѣ, великому государю, сь епискупом, и за караул мнѣ, холопу твоему, не отдал, и чтоб твоему государеву дѣлу порухи в Переясловле от него Цецуры не было. І переясловские, государь, казаки и все жители от мала и до велика то и говорят, что от него все погибли и от ихъ старшинства, і последних-де нас умыслил известь(?). Да писал я, холоп твой, к тебѣ, великому государю, пред сего генваря въ 10 день з головою стрелецким с Селиваном Бѣлым, что взят Каневской полковникъ Івашка Лизогуб да Суботовской сотникъ Мишка Капуста в Пещаном і приведен в Переясловль к Самку. І он Яким Самко хотѣл того полковника Ивашку Лизогуба и сотника Мишку Капусту послать к тебѣ, великому государю, к Москвѣ какъ путь очиститца от татарские войны і по се число их держит у себя. А Юраско Хмельницкой пишет к нему безпрестанно к Самку о тѣхъ взятых о полковнике Лизогубе и о сотнике, чтоб к тебѣ, великому государю, ихъ не отсылать; и я, холоп твой, говорил ему Якиму Самку чтоб к тебѣ, великому государю, Лизогуба с товарыщи послать, а нынѣ татарские войны нѣт, потому что он был в Польше у короля, і на чем с крымским ханом договор учинен с королем, и он Лизогуб то вѣдает, и с чем он от короля отпущен кь Юраску Хмельницкому и что словесной с ним приказ был кь Юраску. И о Цецуре и о Лизогубе с товарыщи что ты, великий государь, царь и великии князь Алексѣй Михайлович всея великия и малыя і бѣлыя Росиі самодержец, укажешь".

На звороті: адреса „Поміта" „170 г. апрѣля въ 8 день".

(Древлехранилище Центрархива Р.С.Ф.С.Р., Архив Министерства Юстиции, Белгородский стол, столбец № 468, а.а. 421—422).

III.

1663 р. 14 серпня. Оповідання в Малоросійському Приказі орлянина Ом. Власьєва про надіслання Цицюрою листа до Г. Витязенка й копія листа Т. Цицюри з в'язниці до бунчучного Г. Витязенка.

„171 г. августа въ 14 день в Приказе Малыя Росиі подьячей Ѳедор Титов сказал: Сего-де числа пришел он на Посольской двор к посланцом гетмана Ивана Брюховецкого; а у них-де сидит в хоромех руской человѣкъ; и он ево

спросил: для чего он к посланцомъ пришолъ, и он де ему сказал, что отдал посланцомъ письмо от Тимошки Цецуры. И он Ѳедор то письмо у посланцов взял и того человѣка с стрельцами привел в Приказ Малыя Росиі.

А приводной человѣкъ в роспросе сказался орлянинъ Омельяном зовут Власьевъ; ныне из Царя-города привезли ево греки ис полону. А был в рейтарех в полку у боярина у Василья Борисовича Шереметева у полковника у Вилима Джонца. И сего-де числа пришол он на Посольской двор к гречанину, которой ево из Царя-города вывез, и ему-де на дворѣ подал письмо стрелецъ в красномъ кавтине, а какъ ево зовут и чьего приказу, того онъ не вѣдает, чтоб он то письмо отдал посланцом. А то-де письмо прислал с нимъ ис тюрьмы Тимошка Цыцура к послам. И он-де то письмо у стрельца взял и отдал посланцом; а самъ в тюрмѣ не бывал и Тимошки Цыцуры не видал, и что в том письмѣ писано того онъ не вѣдаетъ.. А как-де ево грекъ привез к Москве, тому ныне четвертая неделя.

Списокъ з белоруского письма, каково принес рейтаръ на Посолской двор от Цецуры от Тимошки к бунчужному к Григорью Витезенку.

Мнѣ вельми милостивый пане бунчужный войска его царского пресвѣтлого величества Запорожского, мой вельми милостивый пане.

Довѣдався я о счастливомъ приѣзде вашей милости моего милостивого пана, вельми в томъ прошу чрез сие писание мое изволь милость свою показати противно мнѣ слугѣ своему в несчастье моем нынешнем заступником быть за меня до его милости пана гетмана войска Запорожского, когда Господь Богъ тебя с тое дороги счастливо сноситъ. А я за показанную милость моего милостивого пана и за милосердое християнское воздаяние, до смерти обещаюся Господа Бога молити; и за вашу тое милость отработывать вашей милости на всякиі месяцъ, когда меня Господь Богъ ис тое неволи высвободит и его царское пресвѣтлое величество пожалует. Святую вашу милость, вельми вашей милости упадаючи до ног, прошу, изволь меня в моем несчастье обослати, что Господь Богъ вашей милости на сердце пошлет; понеже Богъ свидѣтель в великой нуже пребываю, жалованья государева только по две денге на день идетъ. И вдругие тебѣ челом бью до ног и вельми молю, не изволь моего прошения убогого в моемъ несчастье в забвение положить; за такую милость и за милосердое християнское воздаяние противно мнѣ в неволи будучему, а тебѣ Христос и Пречистая Богородица воздастъ в царствиі небеснемъ. А потом с нижайшими услугами моими челом бью.

Писан на тюремном дворѣ.

Вашей милости, моего милостивого пана, всего добра желательный приятель и слуга Тимофѣй Ермоловичь Цецура".

(Древлехранилище Центрархива Р.С.Ф.С.Р., Архив Министерства Юстиции, Малороссийский приказ, столбец № 5862 а.а. 265—268).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИИ.

СУЛИМИНЕ ВІЙСЬКО В 1654 РОЦІ.

Війна за визволення Білоруси з польської неволі, проголошена московським урядом літом 1654 року, відрядження туди-ж Сіверського козацького війська і т. д., розбудили великі надії серед ріжного воєнного українського люду, що нудився тяжкими і мало добичними операціями козацького уряду 1650-х років, під суворою і вибагливою рукою Богдана. Піднялися сподіванки, що ся білоруська кампанія може бути широкою ареною війни і добичи для вільних козацьких дружин, подібно як було се за московської Смути початку століття. Тим часом як ріжні місцеві підприємці типу Костя Поклонського заходилися організувати козацькі контингенти на взір Запорізького війська на місці, ріжні охочі люди на Україні, і з української еміграції на московській території — що повиходили сюди з-під гетьманського режиму, також загорілися бажанням знайти на Білорусі арену для своїх подвигів. Маленький епізод захований в тогочаснім московськім приказнім листуванню дає цікаву ілюстрацію сього руху і відкриває при тім пам'ять Сулиминого повстання 1635 року і традиції його війська.

Починається ся справа таким протоколом списаним в канцелярії путивльського воєводи 3 (13) серпня:

162 г. августа въ 3 д. пришли в Путивль три чловка Черкасъ, а в роспросе боярину і воеводе Миките Алексѣевичю Зузину да дяку Миките Наумову тѣ Черкасы сказались: „Города Черкасъ Васко Ивановъ сынъ Сулименокъ, а отец мой был запорожскимъ гетманом, и ево убили Поляки. Да товарищь мой Пронка Левоновъ да писар Стенка Авдѣев. А пришли мы в Путивль для того: хотимъ государю царю і вел. кн. Ал. Мих. всеа В. и М. Росиі самодержцу служить, и чтоб нам в Путивле і в ыных городех поволено было прибирать себѣ из гулящих людѣй Черкас в волные. А какъ приберем, и нам бы с тѣми охочими людми итти ко государю в полкъ под Смоленескъ. Да при нас в Сѣвске и в Камарицкой волости прибирает в волные Черкас же Черкашенин Стенка Ѳедоров сынъ Вороненка, а отец ево Стенкин был полковникъ при отце Васкове при Иване Сулиме. А прибрал онъ чловкъ со ста, и о томъ из Сѣвска воевода писал ко государю. Да и кликали в Сѣвску, чтоб и достолные гулящие люди не разходились. А у нас будет охочихъ людей в зборе тысячи з двѣ и болши. А пошол я Васка из города Черкасъ тому года з два и жил в Сѣвску, а с товарищи своими с Пронкою да Стенкою сшолся в Сѣвском уѣзде в селѣ Крупцѣ. А про ту нашу мысль нихто не вѣдает, задумали о том сами промеж себя".

На звороті на склейці: „К симъ распросным речамъ вмѣсто Василя Сулименка и товарища его Прокопа и свое место я Степан Овдеевъ руку приложил" [1]).

---

[1]) „Польские дела" 1654 р. московського архівосховища № 11, л. 4—5. Виявлено сей епізод в процесі праці археографічної експедиції Історичної Секції Укр. Академії — В. С. Єфимовського і товаришів.

При тім Сулименко подав таку чолобитню:

Царю государю и великому князю Ал. Мих., всея В. и М. Росии самодержцу, бьетъ челомъ холопъ твой Черкашенинъ Васка Сулименакъ. Млсрды государь царь и вел. князь Ал. Мих., всеяя (!) В. и М. Росии самодеръжецъ, пожалуй мене, холопа своего: вели, государь, мне охочихъ людей к себѣ прибрать, и прибравъшъ (!) охочихъ людей вели, государь, мне с теми охочими людъми ити на твоюгос удареву служъбу. — Штобъ холопа своего пожал (!) и велелъ дать грамоту Чекашенину (!) Василю Сулименъку охотъника збирать на твое царъское слова всуды (!) по городах и тобѣ, господар цар, пойти на служъбу. Змилуйся, господар цар, пожалуй.

На звороті ніяких поміт. Чолобитну писано білоруським почерком на аркушику в ½ моск. столбця.

Путивльський воєвода М. Зюзін поставився до справи дуже уважно і того-ж дня відправив Сулименка з його товаришами до царської кватири з докладним звідомленням цареві, долучивши чолобитню Сулименка і його зізнання:

В нынешнем [1]) во 162-м году августа в 3 д. пришли в Путивль три чловка Черкасъ, а в распросе намъ, хол. тв., сказались: Васка сынъ Сулименокъ, а отецъ де ево был запорожскимъ гетманомъ и ево убили Поляки, да товарищъ ево Пронка Левонов да писар Стенка Авдеевъ; а пришли де они в Путивль и хотят тебѣ, государю, служить, а чтоб имъ в Путивле и в ыных городех повелено было прибирать себѣ из гулячих людей Черкас в волные. И о том били челом тебѣ государю, а нам, хол. тв., подали своею рукою челобитную. И мы, хол. тв., ево Васку и товарыщи, и их распросные речи за рукою, и челобитную послали к тебѣ, ко государю, в полки с приставом с Путивльцомъ з Григорьемъ Ѳедуриным и с провожатыми. А без твоего, государева, указу мы, хол. тв., ему Васке с товарыщи в Путивле из гулячих людѣй из Черкас в волные прибирать не велѣли, опасаяся от них всякого дурна. А умыслили они о томъ зборе собою, без ведома Богдана Хмелницкого.

На звороті адреса: „В посолской шатер". „162 г. августа въ 15 д. с Путивльцом з Григорьем Ѳедуриным".

На се дано таку докірливу резолюцію:

Государь слушав указал отписать: таких Черкас принимать и роспрашивать было не довело(сь) [2]): бьют челом, чтоб им прибирать волных, а волных окромѣ бѣглых холопей не живет [3]), і вперед будет учнут такие приходить, и им отказывать.

Її розвинено в такий наказ воєводі:

От царя и вел. кн. (титул) в Путивль боярину нашему і воєводе Никите Олексѣевичю Зузину да дяку нашему Миките Наумову. Августа въ 15 д. писали есте к нам, что августа ж въ 3 д. пришли въ Путивль три чловка Черкас: Васка Сулименокъ, Пронка Левонов, писарь Стенка Овдѣев, і вы ихъ роспрашивали. А в роспросе сказали, что они пришли в Путивль и хотят служити нам, и били нам челом, чтоб имъ в Путивле і в иных городѣх поволить прибирать из гулящихъ людей Черкас в волные. І вы тѣхъ Черкас послали к намъ в полки с приставом Путивльцем з Григорьем Ѳедуриным и с провожатыми, а без нашего указу из гулящих людей из Черкас в волные прибирать имъ не велѣли, опасаяся от них всякого дурна. А умыслили они о томъ зборе собою без вѣдома Богдана Хмелницкого.

И вамъ было такихъ Черкас принимать и распрашивать не довело(сь), потому — бьют они нам челом, чтоб имъ поволить прибирать волныхъ людей, а волныхъ окромѣ бѣглых холопей не живет. И какъ к вам ся наша грамота придет, а вперед будет такие ж (закреслено: „учнут зборщики", надписано: „плуты") учнут к вам в Путивль приходить, і вы б имъ в такихъ дѣлех велѣли отказывать и отсылали ихъ назад (приписано): в Черкаские городы не мотчав [4]). Писанъ на нашемъ стану под Смоленскомъ. Лѣта 7162 августа въ 18 д. [5]).

---

[1]) Титул поминаю. [2]) Не годилось. [3]) Не може бути. [4]) Негайно.
[5]) Чернетка там-же, л. 6—7.

Як бачимо, путивльська адміністрація злякалася сеї козацької вольниці, побоюючися від неї „всякого дурна“ як за Смути, з другої сторони — мала на увазі, що самовільних емігрантів з козацького війська приймати не можна — се противиться бажанням гетьмана. Він справді дуже лихим оком дивився на утечу воєнного елементу з його війська за московську границю, на слободи і до пограничних городів, та жадав їх примусового повернення. Маємо його листа з місяця вересня до того-ж Зюзіна, з проханням не приймати до московських городів козаків-утікачів, особливо тих що наробили в війську якого-небудь замішання: стинати, вішати, в неволю брати, майно конфіскувати, а тих що збираються в степах, над Тором — тих знищити і розігнати. Місяць пізніше через свого посла Ждановича переказав він таке-ж прохання до царя: щоб він дав наказ воєводам, аби не приймали до царських городів і висилали назад тих козаків, що „забунтувавши“ в війську, тікають туди. А весною 1656 р. навіть задумав карну експедицію за московську границю, щоб поруйнувати слободи і силоміць вивести відти емігрантів, учинивши для страху криваву баню: тисяч десять вирубати на місці, а других десять вивести на Україну [1]).

В сусідній Сівській окрузі адміністрація не порахувалася з сими моментами, а злакомилася на козацьку силу, що могла-б придатися Москві для війни з Польщею. Тимчасово до царського указу дозволила Вороненку збирати охочих і навіть веліла „кликати“, щоб сі вільні люди не розходилися — вони можуть бути потрібні. Але центральний уряд поставився до сього рішуче негативно, для нього сі Сулимівці — не що як „плуты“, що самовільно виходять з війська, і він потверджує, щоб ніяких таких „вольних людей“ з війська не приймати, а відсилати назад на Козацьку Україну.

Але цікаво, що таких людей, коли вірити Сулименкові, можна було назбирати в пограничних московських городах цілі тисячі. Така страшна була утеча з війська.

Що-до Сулиминої дружини — то Сулименко мабуть мріяв про гетьманську ролю — для того має при собі писаря, а Вороненко мабуть хотів бути полковником по батькові. Але московська адміністрація не дала ходу сим планам, і з них очевидно нічого не вийшло.

---

[1]) Про се буде в моїй Історії України-Руси, т. IX, гл. VIII.

КОСТЯНТИН ХАРЛАМПОВИЧ.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ В НІЖЕНІ (XVII—XVIII ст.).

Грецька колонія в Ніжені — це є видатне явище в історії не тільки України, ба й усієї кол. Російської імперії. Насамперед це через давність і довгочасність існування в Ніжені грецької громади: її початок, коли не можна за документами віднести його до часів Богдана Хмельницького, є підстава звязати з ім'ям гетьмана Самойловича (1675 р.). Кінець-же припадає на р. 1872, рік коли закрито грецький магістрат та зрівняно греків з иншими „обивателями" міста. Але, розуміється, й потім греки зосталися в Ніжені, тільки в формі парафіяльної „общины" або попечительства. По-друге ніженську грецьку громаду виділяє з решти сучасних грецьких колоній країни — її численність, абсолютна й відносна. Були часи, коли греків у Ніжені нараховували до 1800 чоловіка (1846 р.), а відсоток що-до загальної цифри людности міста досягав 7% (1784 р.) і більш. По-третє ніженську громаду одрізняла й заможність її членів та визначна роля її що-до торговлі й промисловости не тільки міста, але й усієї України. Нарешті, за особливість історичного життя ніженських греків треба визнати й підкреслити їхні права та привилеї, надто в царині суду й самоврядування, причому юрисдикція їх власного уряду (братство, потім компромісіяльний суд, далі суд грецького братства, наприкінці грецький магістрат) захоплювала не тільки греків-ніженських обивателів, але й тих греків, що приїздили на короткий час і оселялися в инших містах. Вона навіть поширювалися на людей инших націй: волохів, сербів, болгар, вихрещених турків і євреїв, — людей що визнавали грецьку культуру відносно віри, мови... Хоч наприкінці XVIII ст. були грецькі магістрати в инших містах (Таганрог, Керч і Енікале), але вони недавно існували й ніколи не мали того значіння, що ніженський грецький магістрат. Коли-ж засновано було загальний міський магістрат в Одесі (1797), тамтешніх греків дозволено вибирати в магістратські судді, але залежно од загального магістрату — „не по примѣру нѣжинскаго, который имѣетъ собственныя древнія привилегіи, кои жителямъ Одессы присвоены быть не могутъ" (П.С.З., т. XXIV, № 17967).

Усі ці особливості, що одна одну обумовлювали, зробили історичне життя ніженських греків виключним і збудили до нього не аби-який науковий інтерес.

Ще А. Ф. Шафонський звернув увагу на значіння греків у житті Ніженя: „Нѣжинъ особливо торгомъ греками производимымъ знаменитъ, безъ которыхъ онъ, можетъ быть, и не былъ бы въ томъ состояніи, въ какомъ онъ

дѣйствительно есть". Одзначив він і те, що „Нѣжинъ есть одинъ изъ всѣхъ малороссійскихъ городовъ, въ которомъ, кромѣ природныхъ малороссіянъ, разные народы... поселились", як от: греки, волохи, болгари, хрещені турки, персіяни, німці. Але початок оселення їх у Ніжені він без важливої підстави відніс до часів Б. Хмельницького, що „первый положилъ основаніе" їх „торговому промыслу": Хмельницький буцімби-то дав свій відомий універсал 2 травня 1657 р. саме ніженським грекам і визволив їх від юрисдикції ніженських полковників з полковою старшиною та ніженського магістрату. Але Шафонський правильно виклав зміст царських „жалованныхъ грамотъ" і указів грекам 1710, 1742, 1775 і 1785 рр. і зростання їхніх прав, подає він і цифру греків за ревізією р. 1782 [1]).

Потім ніженськими греками зацікавився Д. Н. Бантиш-Каменський у „Путешествіи въ Молдавію, Валахію и Сербію" (М. 1810). Зупинившися по дорозі в Ніжені, де в нього були родичі, автор познайомився й з греками, що провадили „не маловажные торги съ Турціей", і в своїм оповіданні подав звістку про ніженських меценатів Зосимів, відомих з того, що заснували школи на 300 учнів у рідному місті Янині, видали багато грецьких книжок і допомагали бідним [2]).

Згодом рр. 1810 і 1817 був у Ніжені володимирський губернатор Ів. Мих. Долгорукий, що залишив опис своїх мандрівок на Південь. Він у них звернув увагу й на ніженських греків — їхні церкви, магістрат, кав'ярню — клуб, купецький дім, у якому перебував, і на численну перевагу греків у Ніжені: „по превосходству числа жителей въ немъ грековъ можно назвать его греческимъ городомъ" [3]).

Спеціяльно грекам присвячено „Письмо о нѣжинскихъ грекахъ" А. Ч., що його надруковано в „Украинскомъ Альманахѣ" за 1831 р. (Харків). Воно дуже жваво малює антропологічний тип ніженського грека, каже про станові їхні привілеї, називає деяких греків, що сприяли освіті, описує вокальну й інструментальну музику палікарів — учасників повстання кн. Іпсиланті, що опинилися в Ніжені, розповідає про грецький магістрат і обсяг його діяльности і, нарешті, малює одну з грецьких кав'ярень.

Ще роком раніш од цього „Письма" вийшло з друку „Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи" (1830), де між иншими вміщено багато указів і грамот центрального уряду, що торкаються історії й прав ніженських греків. Це першорядне джерело для історії, як зовнішніх стосунків ніженської грецької громади, так і для внутрішньої.

---

[1]) Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе... Київ, 1851, сс. 467, 468–476, 477—478.

[2]) Дані Б-Каменського про ніженських греків скорочено подав М. Н. Бережков у статті: „Г. Нѣжинъ въ началѣ XIX ст., по описанію Московскихъ путешественниковъ" (Ніж., 1895, 6—8).

[3]) „Славны бубны за горами, или путешествіе мое кое-куда" — Чт. въ Моск. Общ. истор. древ. рос. 1869 II, III. „Дневникъ моего путешествія въ Кіевъ (въ 1817 г.)". (Ibid., 1870, II. Див. у М. Н. Бережкова, о. с. 9—12). Коли Ів. М. Долгорукий визнає грецький елемент у Ніжені за переважний, то „Краткое землеописаніе Россійской имперіи, для употребленія въ уѣздныхъ училищахъ изданное отъ Департ. Нар. Просвѣщенія" (СПБ. 1827) зазначає „Нѣжинъ, при р. Острѣ, населенный греками городъ" (у Бережкова, 12, пр. 1), ніби-то тільки ними, греками.

В 1850—1860 рр. про ніженських греків друкувалися замітки в „Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ", але більш про сучасний стан греків та які не виходили за межі XIX ст. Провадили там і полеміку з-за питання про реформу грецької школи.

Напівпубліцистична-ж стаття В. Б. „Нѣжинскій греческій магистратъ" [1]). Перша половина її — огляд надрукованих у П.С.З. законів, які торкаються ніженських греків та їхнього юридичного становища, друга каже про окремий грецький магістрат і про непотрібність цієї установи. В 50-х роках XIX ст. ніженські греки, каже він, здебільшого не купці, а дрібні ремісники, заможніші перебувають не в Ніжені, а в Москві, Одесі, Кишиньові, Таганрозі, Петербурзі, взагалі ніженських греків небагато й вони забули рідну мову. До того-ж виключне становище греків дає привід до зловживань. І уряд, зрозуміло, ще в 20-х роках почав обмежувати торговельні права греків.

Спокійніш написано другу статтю, що надруковано її того-ж року: „Н. К. Сторожевскій, Нѣжинскіе греки" (Київ 1863). Вона спирається почасти на архівні дані, оскільки автору дано змогу обізнатися з архівом (а бачив він тільки 57 гетьманських універсалів та грамот царських і архірейських), почасти на безпосереднє обізнання з життям сучасної грецької громади. Ця праця, хоч і невеличка (3—32 сс.), є досить докладний огляд історії грецької общини, наданих їй прав, торговельних операцій, церковної непідлеглости, взаємовідносин з місцевими установами — військовим урядом та міським магістратом, внутрішніх стосунків у самій громаді, грецької школи, домашнього побуту, нарешті зменшення значіння громади в XIX ст. Початок грецької колонії в Ніжені Сторожевський відносить до часів Б. Хмельницького, коли не раніш. У кожному разі, на його думку, тоді „уже было много грековъ" і гетьман „смотрѣлъ на нихъ, какъ на отдѣльную корпорацію, которая могла бы принести значительную пользу краю въ торговомъ отношеніи". 1692 р. грецьку громаду, яка вже мала свою церкву, було організовано в братство, причому воно одержало „такую жъ независимость въ дѣлахъ церковныхъ, какой пользовалась въ своихъ общественныхъ дѣлахъ", і сама грецька корпорація набула сили та моци. Право-ж греків-купців судити самих себе та челядь вилилося в форму „суда греческаго братства". Потім Сторожевський одзначає, що за переписом р. 1782 до грецької громади, „общины", що складалася з 765 чол., було приараховано 89 волохів, болгар, персів і 34 нововихрещених турків і що вже тоді почалася русифікація греків, що виявилося насамперед у прізвищах. Скількись сторінок про ніженських греків можна знайти в статті І. Сребницького: „Нѣжинъ" у збірникові „Гимназія высшихъ наукъ и Лицей кн. Безбородко", вид. 2, СПБ., 1881, сс. 15—19. По суті це скорочений переказ Сторожевського, иноді з дослівними уривками з нього, і з повтореннями його помилок (напр. про існування грецької общини в Ніжені ще перед гетьманом Богданом Хмельницьким). Додано проте дещо про грецьку школу й виклад доведено до р. 1870, коли в Ніжені запровадили „Городовое управленіе" й слідом скасували грецький магістрат, що об'єднував греків як Ніженя, так

[1]) Юридическій Вѣстникъ, вип. XLII (1863—XII).

і инших міст. „Нѣжинскіе греки потеряли всѣ свои привилегіи и имя ихъ осталось только, какъ обозначеніе части городского населенія Нѣжина, чѣмъ то въ родѣ особого сословія или званія, ничѣмъ впрочемъ не отличающагося отъ остальныхъ городскихъ сословій и примыкающего къ мѣщанству". Але це було тільки закінчення процесу нівелювання й асиміляції греків до їх оточення, що почався давно вже й відбився на зовнішньому вигляді, побуті, мові, навіть на церковній службі, де грецьку мову теж забуто.

Ті універсали й грамоти, що їх було дано ніженській грецькій громаді й що їх бачив Сторожевський, пощастило скопіювати та видати проф. А. А. Федотову-Чеховському під заголовком „Акты Греческаго Нѣжинскаго Братства" (Київ, 1884). Розподіляються вони на два відділи: I) „Грамоты греческихъ іерарховъ и кіевскихъ митрополитовъ" (24 №№ чи точніш 23, бо одну подано грецькою мовою й у перекладі). II) „Универсалы гетмановъ" (34 №№). Видання це що-до тексту не без помилок, як це завважив А. А. Дмитрієвський.

Проф. Дмитрієвський не раз виступав з доповідями й статтями про ніженське грецьке братство та його пам'ятки. 1885 р. в часописі „Православное Обозрѣніе" надруковано „Греческіе нѣжинскіе храмы и ихъ капитальный вкладъ въ Церковно-Археологическій Музей при Кіевской Дух. Академіи". Автор на підставі архівних даних оповідає про заснування двох грецьких церков у Ніжені і подає відомості про книги, рукописи, службові предмети, що перейшли до музею. Звістки, звичайно, цінні. Але, вміщена попереду, історія ніженської грецької громади має недоладності. Він визнає, що греки, волохи та инші селилися в Ніжені головне після того, як видано універсала 2/V 1657 р., і сприяли тому, що торговля та промисловість надзвичайно пожвавішали, міська людність зросла й місто переживало часи розцвіту. Але „съ присоединеніемъ Малороссіи къ Великороссіи г. Нѣжинъ утрачиваетъ свое политическое значеніе. Съ этимъ вмѣстѣ и торговое его значеніе начинаетъ постепенно падать. Заграничная торговля значительно съузилась, а потомъ была доведена до минимума". Коли згадаємо, що „Малоросію" приєднано 1654 р., ще перед цим універсалом, то повстане нерозвязне питання: на які-ж роки припадає зростання грецької громади та міста?

Того-ж 1885 року А А. Дмитрієвський надрукував „Описаніе рукописей и книгъ, поступившихъ въ Церк.-археол. Музей при Кіевской Дух. Академіи изъ греческой Нѣжинской Михайло-Архангельской церкви" сс. 1—160 [1]). „Описаніе" не додруковано почасти через пожежу друкарні, а почасти через примхи ректора академії... Урвалося воно як-раз на найціннішому з історичного погляду місці, на тексті братського устава. Але надрукована частина устава й инші документи [„рекомендательная грамота папы Христодула", його заповіт, оповідання про будування церков у Ніжені, що його склав р. 1699 Панагіот Хрисанфов] кидають яскравий промінь світла на початок братства. Так само чимале значіння має й опис рукописів і стародруків, що їх протягом двох століть збирали ніженські греки.

[1]) Труды Кіев. Дух. Акад., 1885, додаток до №№ 3—12.

Р. 1890 на VIII археологічному з'їзді (в Москві) А. А. Дмитрієвський оголосив дві доповіді; їх, на жаль, не надруковано й вони залишили тільки незначний слід у „Трудахъ" з'їзду в короткому резюме першої та дискусії з-за другої (1898). Перша доповідь „Греческое нѣжинское братство и его уставъ" (IV, 114). У ній автор докладно простежив історію братства, що його заснував приїжджий грек Христофор Дмитрієв р. 1696. Устав братства складено р. 1697; через увесь устав проходить ідея повної підлеглости членів суду братства.

Друга доповідь малювала лихе становище архіву братства, що його пошарпали попередні володільці й недбало охоронили сучасні. Проте як у ньому зберегається починаючи з 1696 р. до 10.000 справ, то доповідач рекомендував ужити заходів до його охорони, а найліпше перевезти його до Харківського університету; до цього проєкту тоді охоче приєдналися.

До 1890 р. стосується невеличка стаття Н. В. Стороженка „Къ исторіи нѣжинскихъ грековъ" [1]). Тут подано текст сенатського указу „Малороссійской Коллегіи" з 7 травня 1775 р. з другою редакцією „высочайше утвержденного 10 февраля доклада сената" про ствердження прав і привілеїв давніш даних ніженським грекам. Цікаві авторові гадки, що греки з 1696 р. остаточно вибрали Ніжень за своє головне місце перебування: цього року вони здобули від київського мітрополіта необхідну санкцію на братство, що його засновано р. 1687, заклали школу, шпиталь.

Р. 1893 вийшов т. II „Описанія Старой Малороссіи" Ол. М. Лазаревського з стислим начерком історії ніженських греків, що його він склав переважно за Сторожевським та виданням Федотова-Чеховського. Згідно з першим, він каже про розпад грецької громади в Ніжені наприкінці XVIII ст., коли на півдні України засновано нові торговельні центри (Таганрог, Одеса, Теодосія), „куда и поспѣшили переселиться наиболѣе богатые греки, уже не удовлетворенные размѣрами торговли въ малороссійскихъ городахъ". Від себе Лазаревський додав вказівки про просунення греків до складу міського суспільства й навіть до лав козацької старшини.

Найдокладнішу працю про ніженських греків дав М. М. Плохинський у своїх „Иноземцахъ въ Старой Малороссіи"; перший її нарис присвячено грекам і, переважно, ніженським. Про обсяг цього нарису свідчить число сторінок — 193 in 4-to [2]). Що правда, в розвідку тут незручно включено сировий матеріял, не завсіди навіть потрібний за-для теми, а він то й зробив її розволіклою та непропорційною. Взагалі архітектоніка праці не витримана. Розподіляється праця на три частини: 1) „Развитіе отношеній къ Россіи и православному Востоку и возникновеніе братства", 2) „Торговля", 3) „Судопроизводство". Але властиво 3-ій розділ продовжує історію братства. Як я розумію, невлучний план це наслідок багатства матеріялів, що їх зібрав автор і не мав змоги опрацювати як слід. Його робота написана мало не виключно за архів-

[1]) Кіевская Старина, 1890, № 6, 540—544.

[2]) Труды двѣнадцатаго археологическаго съѣзда въ Харьковѣ, 1902, т. II, М., 1905, сс. 175—367.

ними даними й головне з харківського історичного архіву та московських — министерства юстиціи й министерства иностранныхъ дѣлъ. Але на головне джерело звістоκ для даного питання — архів ніженських братства та магістрата — не звернено належної уваги. За підрахунком В. О. Ейнгорна у Плохинського тільки 33 покликань на справи цього архіву, тимчасом як на инші архіви він покликається 390 разів [1]). І, як гадає критик, ця перевага джерел немісцевих викликала „эпизодичность изложенія и шаткость нѣкоторыхъ выводовъ", а так само не розвязала низки питань: про економічний вплив греків на місцеву людність, про збирання грошей з греків до скарбу, то-що. Але сливе зовсім поминувши ніженський архів, Плохинський був не досить уважний і до вказівок друкованих, а саме не використав текста устава братства — і це Ейнгорн слушно ставить йому на карб (33—36). І все-ж праця Плохинського значно посунула наперед розробку історії грецької громади в Ніжені. Найґрунтовніш він виклав історію, як поширилися привилеї братства й взаємини з місцевими установами, а так само торговельну діяльність греків. Цінні також додатки до праці, надто списки греків 1711 і 1765 рр., а так само покликання на архівні справи харківські за ті роки, за які в Ніжені нічого не збереглося.

Появу греків на Україні Плохинський ставить у звязок з подорожами до Москви грецького духівництва, з яким їздили й купці, а так само з страшенним підупадом на Україні торговлі та промисловости після козацького повстання. Це й примусило Б. Хмельницького звернути увагу на людей з-за кордону, що вміли провозити товари навіть підчас воєнних завірюх. Ось походження першого універсалу гетьмана, що бажав „приохотить грековъ купцовъ", щоб „въ сторону нашу з розными товарами прыежджаючи вигодою людемъ были". Але Плохинський не каже, що цей універсал дано буцім-то ніженським грекам. Хоч географічні й инші умови сприяли давньому поселенню греків у Ніжені, Плохинський не вважає за можливе шукати тут грецьку колонію раніш од 1675 р., коли саме ніженським грекам дав універсала Іван Самойлович. Плохинський влучно підкреслює значіння в історії грецької громади у Ніжені ще двох фактів, що звязані з ім'ям священика Христофора. Він спершу збудував церкву й організував грецьку парафію, а потім установив церковне братство і тим „интересы греческихъ нѣженскихъ купцовъ связалъ съ интересами церкви". І греки охоче підтримали його. „Братство, какъ промышленная, національная и религіозная ассоціація, было вполнѣ подходящимъ учрежденіемъ для вновь возникающей общины... Всѣ члены греческаго братства были всегда очень отзывчивы на защиту своихъ коммерческихъ интересовъ противъ нарушенія ихъ со стороны правительства или туземнаго населенія" (182—184). Але ця справедлива для того часу думка зовсім не стосується до братського уставу: в ньому „главное вниманіе — як зауважив сам автор — обращено на обязанности каждого изъ членовъ братства въ отношеніи къ греческой Церкви и ея причту, а также (изложенъ) порядокъ выборовъ

[1]) В. Эйнгорнъ, Новый трудъ по внутренней исторіи Старой Малороссіи, Чт. въ Моск. Общ. Ист. и Др. Рос., 1908, кн. I (224): Смѣсь, сс. 28—29.

и обязанности выборныхъ" (186). І тільки потім він одзначає звязок братства з головними зайняттями греків. „Во дворѣ церковномъ сбирались братчики для рѣшенія братскихъ дѣлъ: для выбора ктиторовъ церкви, для выбора засѣдающихъ въ судѣ и пр., здѣсь происходилъ братскій канунъ, сюда являлись съ товарами пріѣзжіе купцы, однимъ словомъ, всѣ дѣла братства вѣдались здѣсь". Церковні гроші видавалися на борг членам-купцям, з відсоткового прибутку здобували допомогу „отпалые отъ купечества люди" та сироти, утримувалися шпиталь та школа (204).

Початок занепаду грецької колонії в Ніжені Плохинський відносить на кінець XVIII — перші роки XIX ст., коли на півдні з'явилися нові центри й коли вона „продолжаетъ свое существованіе, какъ тѣнь минувшей славы". Але наперекір тому він далі розповідає про новий приплив членів на початку XIX ст. підо впливом нових пільг, вільної видачі пашпортів для виїзду за кордон, зрівняння греків у правах з купцями 2-ої гільдії. Проте автор так розвязує цю суперечність: греки осідали на життя в Ніжені, але потім заводили свої контори в Одесі, Таганрозі, Севастополі та инших південних містах, куди потім і сами попереходили, як у центри промислові, адміністративні, культурно-освітні. Тому р. 1846 ми бачимо, що до ніженського грецького братства приписано 987 чол. та 804 жінки, а присутніх у Ніжені було 104 чол., 95 ж.: решта перебувала в инших містах (208).

Слабкі місця праці Плохинського викриті в вищеназваній статті В. О. Ейнгорна [1]), що формою своєю є рецензія на неї. Але поруч численних критичних заміток, цей автор дав багато нового, що допоможе дальшому з'ясовуванню історії ніженської грецької громади. Насамперед це вказівки на архівні справи, яких Плохинський або не знав або не до краю використав. Потім зазначено питання, яких Плохинський не торкався або розвязав не досить докладно. Нарешті В. О. Ейнгорн і сам деякі з цих питань розвязує. Напр., про те, як ставивсь московський уряд до греків „нѣжинскихъ жителей" і до тих, що тимчасово наїздили (38), про культурний вплив греків на українське суспільство (39—40), про взаємовідносини греків з місцевою людністю (50), про розмір прибутку, що одержували греки (50), про посередницькі операції греків з московськими купцями та польськими євреями (51).

1909 р. проф. В. І. Савва надрукував вип. I „Матеріаловъ изъ архива нѣжинскихъ греческихъ братства и магистрата", I—III, сс. 1—53 [2]). На першому місці тут стоїть „Вѣдомость" 1769 р. „пріѣзжающихъ в Нѣжинъ иностранныхъ" (а не „постранныхъ", як помилково у автора). На жаль, документи видано не зовсім добре, до того-ж невірно позначено число справи: № 2373. За таким числом значиться справа Станевича з Тухаєвим, що обгортку її помилково пристосовано до „Вѣдомости". Вона-ж увіходить до складу № 2300, де є й инший реєстр греків, що постійно жили в Ніжені, того-ж р. 1769. Проф. Савва його не надрукував, гадаючи, що це зробив вже Плохинський.

---

[1]) Чт. въ Моск. Общ. Ист. и Древ. Рос., 1908, I.

[2]) Сборникъ историко-филологическаго общества при институтѣ кн. Безбородка въ Нѣжинѣ, т. VI (1909).

Але той видав „Вѣдомость“ не 1769 р., а 1765 р. Далі, під ч. II Савва дав свій виклад справи Тухаєва Антона, Станевича І. й Можайтинова 1777—1786 рр. з реєстром товарів 1773 р. та ціп на них. Це, мабуть, і є справа № 2373. Останній документ у проф. Савви є думка грецького братства р. 1780 про поліпшення торговлі з Туреччиною й про вигоди провадити її сухим шляхом.

У т. 144 (1914) „Сборника И. Русскаго Историческаго Общества“, де подано „Наказы отъ городовъ Малороссійской губерніи въ Екатерининскую Законодательную Коммиссію“ 1767 р., вміщено й накази од обивателів м. Ніженя (ст. 21—63). Для нас тут мають вагу передовсім „Пункты нѣжинскаго греческаго купеческаго братства“ (45—55). В них греки викладають історію своєї громади, дають зміст важливіших грамот та універсалів, наводять факти, які свідчать про те, що переважно магістрат ламав був їхні привилеї, і висловлюють свої бажання й вимоги. Але не менш ваги мають „Пункты магистратскіе и мѣщанскіе“ (22—41), де привилеї братства схарактеризовані і розцінюються з иншого погляду — інтересів міста в цілому. Цими документами поки не користувався ніхто з істориків ніженської грецької громади. Так само не використувані таблиці виборців греків та инших у Ніжені 1767 р., що надрукував проф. Г. А. Максимович: „Выборы и наказы въ Малороссіи въ Закон. Комиссію 1767 г. (Нѣжинъ 1917)“ стор. 52 й далі.

Наприкінці нашого хронологічного огляду літератури про греків треба зазначити ще проф. Д. І. Багалія „Судьбу магистратскаго самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII—XVIII в.“ [1]). В ній автор торкається і ніженських греків, які „утвердились в Ніжені“ в 70-х роках XVII ст. Ніженське братство проф. Багалій визначає як „чужеземную корпорацію, пріобрѣвшую мало-по-малу чрезвычайно широкія права по части самоуправленія и суда, а главное — захватившую въ свои руки почти всю торговлю“. Братство мало на оці не тільки релігійні інтереси. „Оно было тѣмъ, чѣмъ являлся торговый нѣмецкій дворъ въ Вел. Новгородѣ, торговыя цѣли тамъ, какъ и здѣсь, стояли на первомъ планѣ“. Оригінальною здається й думка автора, що гетьмани визволили греків від подсудности магістратові та полковій старшині за те, що греки зобов'язалися платити на їх, гетьманів, користь особливий податок. Треба й те завважити, що автор збудування шпиталя й школи при грецькій церкві ніби-то ставить в звязок з подібними явищами на Україні.

Таким чином ми бачимо, що хоч наука вже півтора століття як зацікавилася ніженськими греками, та досі історію їх ще не з усіх боків висвітлено. Але й у тому, що зроблено, багато є помилок. І це почасти тому, що не вистудіювано, як слід, головніше джерело — архівні справи колишнього грецького братства та магістрату, цього не зробив навіть Плохинський. І хіба один проф. Дмитрієвський, що вибрав колись за тему своєї докторської дисертації історію ніженської грецької громади, проробив цю неминуче потрібну роботу (гадаю так з його листів до мене). Але окрім двох статтів описового характеру він досі нічого ще не надрукував.

---

[1]) Сборникъ въ честь М. К. Любавскаго, 1917, Петроградъ.

Що-до мене, то я, випадковий гість у Ніжені, теж зробив спробу вивчити грецькі архівні справи. Але знайшов їх у такому хаотичному становищі, що втратив чимало часу, щоб використати хоч справи XVIII ст. Тут виявилося, що з XVII в. зовсім нічого нема в Округовому архіві, де тепер переховуються грецькі справи, що і XVIII в. починається тільки з р. 1745 і що, нарешті, за низку років зовсім немає ніяких справ. Нема за 1748—1757, 1759, 1763—66, 1770, 1772, 1776, 1778, 1781, 1783, 1784, 1787. Їх вже не було, коли архів після скасування грецького магістрату передавали до „Городской Управы" й переписували справи (1873). А чимало справ, переважно за роки 1788—1801, загинуло потім, коли архів переховувавсь в Інституті кн. Безбородка і мабуть ще більш, коли його спішно перевозили до Округового архіву (1926). І невідомо, скільки з тих 3500—3600 справ, що р. 1873 було передано до Міської Управи, зацілілo до наших часів.

Відсутність багатьох справ у ніженському архіві — з одного боку, з другого — неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські, то-що, примусили мене одмовитися од думки скласти історію ніженської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету: на основі ніженського архіву [1]) і, звичайно, друкованої літератури, дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків. Мої нариси — це тільки addenda et corrigenda до попередніх праць. Досі в мене зібрано матеріялів для наступних начерків: 1) Загальний огляд історії ніженських греків, — зростання їхніх привилеїв і боротьба з-за них з иншими станами й урядами. 2) Національний склад грецької колонії, професійна розбивка та статистичні дані. 3) „Права по которым судилися" ніженські греки. 4) Ніженські греки й місцева промисловість.

Огляд цих сторін життя ніженських греків я доводжу до 1801 р., коли остання „жалованная грамота" остаточно закріпила за ними привилеї, що початок їм поклав ще Богдан Хмельницький і коли значіння грецької колонії зросло до апогея.

Вважаю за приємний обов'язок скласти щиру подяку за допомогу, яку мені при роботі уділили професори М. Н. Бережков та А. А. Дмитрієвський. Перший охоче дав мені для користування всі свої книжки, що він зібрав для подібної роботи, і давав мені свої вказівки та поради. Другий теж подавав поради, а головне надіслав мені ще не надруковану частину братського уставу.

НАРИС І.

Загальний огляд історії ніженських греків, — зростання їхніх привилеїв і боротьба з-за них з иншими станами та урядами.

§ 1. Греки на Вкраїні до 1675 р. Не можна ставити питання, коли саме з'явилися греки в південно-західній Русі. Віковічні церковні й культурні

[1]) Я мушу тут зробити застереження: я не використав зовсім кількох десятків справ за р. 1767—1779 грецькою мовою. Бо звичайно graeca sunt, non leguntur. Як важко прочитати їх і зрозуміти, помітив вже проф. Дмитрієвський (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. Рос., 1908, I, 27, у Ейнгорна).

взаємини її з Греччиною викликали перехід представників цього жвавого народу в південно-руські країни також у вигляді купців. Декотрі з них і зовсім тут оселялися. Польсько-литовський уряд підтримував цей рух греків торговельними пільгами [1]). У другій половині XVI ст. ми бачимо вже чималу грецьку колонію у Львові, була, хоч не така велика і в Острозі. Оселенню греків на Україні сприяли теж часті подорожі грецького переважно духівництва в XVI—XVII ст. в Москву по милостину, з ними часто їхали як їх родичі й купці. Переїжджаючи через Україну, вони залишали тут частину свого краму, а иноді й сами осідали. Козацький рух р. 1648 позбавив їх конкурентів-євреїв, і греки стали монопольні постачальники східніх товарів. Війна з Польщею викликала ще більшу потребу в греках, бо перервала торговельні зносини з Західньою Европою, своєї-ж української промисловости ще не було. І державний розум вже першого гетьмана збагнув, оскільки зручним знаряддям можуть стати греки до відживлення української торговлі та промисловости. Богдан Хмельницький цим і мотивував свій універсал грекам на право вільної торговлі, що дав 2 травня р. 1657: „мы, приохочуючи грековъ купцовъ, абы въ сторону нашу зъ розными товарами приежъджаючи выгодою людемъ были, мѣти хочемъ и сурово росказуемъ", щоб греків, які торгують або перебувають в містах і містечках українських, ніхто не важився тягти „до права полковницкаго, козацкаго и мѣскаго". Заказуючи військовій старшині та урядникам магістрату судити греків або „декретами окрывать", гетьман їм самим дав право суду: „...абы, яко звычай есть въ чужыхъ краяхъ, сами межы собою въ справахъ купецкихъ вшелякие справы розсужали и челядь викрочную (себ-то винную) судили и подлугъ заслугъ карали". Цей універсал заадресовано без ніякої згадки про Ніжень „всѣмъ вобецъ и кожному зособна, кому о томъ вѣдати належитъ, а меновите: паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству войска... Запорожскаго ...также атаманомъ городовимъ, войтомъ, бурмистромъ" і взагалі усім урядовцям [2]).

До тих-же властей, але з додачею „залогов" (себ-то митних рогаток) і орендарів, звертається другий універсал Хмельницького, з 16 червня р. 1657, що він дав грекам Павлові та Степанові Юрієвичам „людямъ купецкимъ", на право безмитно торгувати в містах і містечках, збуваючи старий та набуваючи новий крам. Універсал захищав їх від „шарпанини и неслушного здѣрства" (поборів і хабарів) на місці й у дорозі, зокрема, як переїздили вони до Польщі, Литви й Білої Руси та Валахії. Цим купцям треба зробити тільки один внесок — що його належить дати військовому екзакторові, себ-то збірщикові торговельного мита [3]).

---

[1]) Акты Ю. и З. Р., I, 68—69.

[2]) Акты Ю. и З. Р., IX, 208. Акты греч. нѣж. братства, вид. Федотов-Чеховський с. 43. Текст універсала, без адреси можна ще читати в Сборн. Рус. Ист. Общ. т. 144, с. 46, але тут дата — 9 травня. Є відомий ще раніший універсал Хмельницького, з 28/IV р. 1654, де він оподатковує купців чужоземних — греків, вірмен і турків довізним митом екзакцією і позначає розмір його. Але той універсал керується інтересами виключно військового скарбу (Український Археографічний Збірник, т. I (1926), 60—61.

[3]) Акты греч. нѣж. братства, 43—44. Потім це видання цитуємо просто як „Акты греч.".

Хоч другий універсал був особистий, але він як-раз зформував ту пільгу, що наступні гетьмани давали грекам узагалі. Іван Виговський 9 лютого 1658 р. дозволив грецьким купцям вільно торгувати по містах та селах і безмитно переїздити, заборонивши втручатися в їх операції людям військового або иншого стану, навіть урядовцям, що їх надсилає сам гетьман для збирання ярмаркового. Універсал піддавав греків тільки контролі екзактора та іактора або сортувальника товарів [1]). 3-го-ж травня Виговський потвердив свій універсал, коли греки поскаржилися на кривди, що їм зроблено по різних містах, надто на ярмарках [2]).

Вільний та безмитний торг дає „грекамъ купцамъ чужоземскимъ“ і Юрій Хмельницький двома універсалами з 16 листопада р. 1659, „стосуючися до воли славное памяти небожчика родича“. Стародавня приписка на одному з них: „обронный листъ купцемъ чужоземскимъ“ добре з'ясовує привід до нього й його зміст [3]). Але 23 листопада Юрій видає ще один універсал, який повторює перший універсал його батька: як той дав купцям грецьким „волный гандель въ краяхъ украинныхъ... для вшелякои выгоды тутешнимъ людемъ“ і „позволилъ своимъ имъ правомъ межи собою судитись... такъ и мы нѣ в чемъ постановения отцевскаго не нарушаючи, позволяемъ вольный гандель во всѣхъ нашихъ краяхъ украинныхъ, литовскихъ и подольскихъ и иншихъ по мѣстахъ и мѣстечкахъ на ярмаркахъ и торгахъ вшелякими товарами, купуючи имъ новыя товары и старыхъ сбываючи, гандлювати безмытне и без вшелякого датку до скарбу нашего належного“, і щоб греки не підлягали ані військовій, ані міській, ані якій иншій юрисдикції, але „своимъ правомъ межи собою яко въ ихъ сторонѣ судилися“ [4]).

Коли Юрій Хмельницький визволяв грецьких купців останнім своїм універсалом од мита і „вшелякого датку, до скарбу нашего належного“, то не можна думати, що він відмовився зовсім і од привізної пошлини, що через екзактора йшла до військового скарбу. Цього не можна припустити, бо тоді він розійшовся-б не тільки з батьком і Виговським, а й з собою, бо тільки тиждень тому він ствердив „даня належности нашей войсковой, яко передъ тымъ бывало“. І після його Павло Тетеря, лівобережний гетьман, потверджуючи обов'язковість цього мита для „купцовъ чужоземскихъ“, як і вірмен і турків, покликався на те, що так „за антецесоров бывало“. Позначаючи розмір привізного й вивізного мита для різного роду товарів, московських і турецьких, універсал Тетері визначав, що мита мали йти до скарбу військового [5]).

---

[1]) Акты греч., 44—45. Пор. Сбор. Р. Ист. Общ., т. 144, 46.

[2]) Акты греч., 45—56.

[3]) Акты греч., 46—47 (№№ 5 і 6). Пор. Сборн. Р. И. Общ., т. 144, с. 46. Другий універсал тут з датою: 17/XI.

[4]) Акты греч., № 7.

[5]) Акты греч., с. 48. „Основа“ 1861, серпень. В обох виданнях дата невірна (1660 р. в Актах і 1667 р. в „Основі“: Тетеря гетьманував з початку 1663 і до кінця 1665 р. Проф. М. Слабченко, цитуючи цей універсал з ім'ям Виговського, каже, що ним установлено пільговий тариф у зовнішній торговлі (Хозяйство Гетманщины (1923), III, 20—21), але з тексту не видко, що Тетеря запроваджував вменшений тариф, він той-же, що і за антецесорів, до того-ж універсал його торкався торговлі не тільки греків, але й греків та вірмен, як і універсал Б. Хмельницького

Отож виявилося, що привилеї тих греків, які крамарювали на Україні, вилилися в форму власного суду їх і в право безмитно торгувати. Роздільність цих двох прав добре видно з двох універсалів гет. Івана Бруховецького, які дано в один день (16 березня р. 1665). Перший на прохання грецьких купців з Греччини, Валахії, Мультян і инших земель, щоб їм „ведлуг звичаю ихъ давного купецкого позволили имъ самимъ межи собою судитися" в справах двох греків між собою. Стверджуючи це право, Бруховецький обмежував круг справ ще тільки справами купецькими і провинами челядників, „яко звичай имъ есть въ чужыхъ краях заховалый". Доповнюючи проте попередні універсали, Бруховецький пояснював: „однакъ еслибы кгрецкій купецъ заводъ з нашимъ украинскимъ человѣкомъ мѣлъ, теды належному судови повиноватися маетъ".

Другий універсал викликано скаргою „купцовъ кгрецкихъ и иншихъ тутъ на Украйну приезджаючихъ" на те, що, окрім військового екзактора, з них ще вимагають инші збори й кривди чинять деякі свавільники, надто по ярмарках. Обертаючися до військових і міських властей та до гетьманських „висильчих", Бруховецький суворо забороняв „чинить кривды и перенагабаня купцомъ кгрецкимъ и иннымъ всѣмъ", шарпати їх і вимагати ярмаркові збори, побіч екзактора. Але зловживання тривали далі, і Бруховецький 1 березня р. 1666 знов заборонив вимагати з грецьких купців ярмаркове та подібні „датки", а екзакторові дозволив брати індукту (довізне мито) тільки „од свѣжого товару" [1]).

Два універсали Бруховецького з 16 березня 1665 р. повторено в двох також універсалах Івана Самойловича, р. 1672, що мабуть видано теж в один день [2]). І вони, як і попередні універсали инших гетьманів, звернені до всіх українських урядів і всіх на Україні греків, не називаючи ні одного зокрема міста. А перебували вони рр. 1660—1670 всюди — і в Київі, і в Переяславі, і в Лохвиці... [3]).

§ 2. Початок грецької колонії в Ніжені. Цілком нове вносить в історію питання третій універсал Самойловича — з 28 листопада р. 1675. Звернулися до нього з одноголосною скаргою „чужоземские купцы, на сей часъ в Украинѣ мешкаючие, то есть кгреки и волохи, жалобно просячи", щоб заборонено було „урядомъ разнимъ, особливе маѣстратови нѣжинскому", судити їх, а щоб їм дозволено було „подлугъ давного ихъ звичаю ...имъ самимъ межи собою в заводахъ купецкихъ суди одправляти, вшелякие правние заистя (себ-то свари) успокоѣвати". До того-ж вони показували гетьманові всі попередні універсали, починаючи од Б. Хмельницького. Тоді Самойлович, бажаючи залишити греків при давніших порядках та судових звичаях, загадав, щоб жадні уряди, „а особливе маѣстратъ нѣжинскій", не тяг їх до свого суду, навіть

з 28/IV 1654, який він повторює що-до змісту та що-до ставок тарифних (Український Археографічний Збірник I (1926), 60—61).

[1]) Акты греч., №№ 11, 10, 12 (сс. 49—51).

[2]) В Актах греч. 28 липня й 28 червня. Чи не друкарська помилка? Див. №№ 12 і 13 (сс. 51—53).

[3]) Плохинскій, Иноземцы въ Старой Малороссіи. Труды XII Арх. Съѣзда, II, 182.

у найменших справах. Згідно з цим гетьман заадресував свій універсал урядам військовим, міським і сільським, „а именно маєстратови нѣжинскому". Друга новина в цьому універсалові це вказівка, щоб греки в випадку давности чи складности якої-будь справи апелювали до Генерального Військового Суду [1]). З одного боку це визволяло греків од спроб місцевих урядів втручатися в грецькі судові справи, а з другого запроваджувало державний контроль над правом грецького суду.

Отже назва Ніжень згадується вперше тільки в універсалі р. 1675. З цього ми робимо висновок, що коли в Ніжені до того часу перебували греки, постійно чи тимчасово, то їх було небагато й не можна казати про ніженську грецьку колонію ще з доби Б. Хмельницького. Як слушно завважив В. О. Ейнгорн, гетьмани спочатку давали привилеї приїжджим грекам та людям инших націй [2]). І допіру універсал р. 1675 називає „мѣшкаючихъ в Украине" „чужоземских купцов", греків та волохів, зазначаючи, що їх особливо пригнітив ніженський магістрат. Очевидячки, цей магістрат визначався найбільшою господарністю, „здирством", тому від його особливо й терпіли чужоземні купці, навіть і приїжджі. А приїздити до Ніженя доводилося часто. Місто було велике, через нього лежав великий шлях з Польщі та Туреччини до Москви. Окрім того в Ніжені відбувалися щорічно три ярмарки — два місячні, один двотижневий [3]). Тому тут магістратським більш, як де, було нагоди шарпати заїжджих купців. Але це не виключає можливости, що в Ніжені вже до р. 1675 оселилися деякі греки, що там вже була хоч невеличка грецька колонія, і з цього року треба вести початок історичного життя ніженської грецької громади.

Правда, знаходження в ніженському грецькому архіві автентичних гетьманських універсалів на користь греків ніби-то свідчить за те, що в Ніжені ще з р. 1657 перебували постійно греки. Але цей факт треба инакше тлумачити. Приїжджі купці, що їх чи там, чи тут зачіпали військові та міські уряди, йшли по оборону до гетьмана, і тоді чи та, чи инша група їх здобувала універсал, і з ним далі провадила свої торговельні операції. Коли-ж згодом виділився центр грецької експансії на Україні в Ніжені, ніженська колонія пильно зібрала гетьманські універсали, про які знала з копій, що поширювалися поміж греків, і які розсилала різним урядам гетьманська канцелярія. І це збирання було вже закінчено до р. 1687, коли ніженські купці-греки вже могли показати їх гетьманові Мазепі [4]). Що, справді, різні групи домагалися від гетьманів універсалів, а не одна, хоч-би ніженська, видно з двох тотожніх що-до змісту універсалів Ю. Хмельницького, виданих одного дня (16/XI 1659). Не було-б потреби видавати їх одній громаді.

Але коли не в 1675 р., то незабаром після нього в Ніжені можна вже бачити найчисленнішу колонію. Це міг викликати вже самий універсал Самойловича. Про це свідчать часті згадування про греків у Ніжені наприкінці XVII ст.

---

[1]) Акты греч. Див. Сборн. Рос. Ист. Общ., т. 144, сс. 45—47.

[2]) Чт. въ Общ. Ист. и Др. Рос. 1908 р. I: Смѣсь, 33.

[3]) Три ярмарки запроваджено ще за польської доби (Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, II, 58).

[4]) Акты греч., с. 54.

і те, що всі найважливіші торговельні шляхи тодішні йшли на Ніжень [1]). Нарешті, про це свідчить дальша історія ніженських греків і історія їх організації в особливу корпорацію.

В. О. Ейнгорн запевнює, що така корпорація існувала в Ніжені вже в липні р. 1682, коли „града Нѣжина жители и пріѣзжіе купецкіе люди греки Фотій съ товарищи“, присягали на вірність царям Івану й Петру та їх матері Наталії Кирилівні. Він гадає, що цей Фотій „былъ старшиною греческой колоніи уже имѣвшей общественную организацію, но не сгруппировавшейся еще около церкви“ [2]). Хоч ні текст, ні підпис Фотія (не власноручний, — він не вмів писати) не уповноважують називати його „старшиною“, все-ж можна згодитися, що якась організація вже об'єднала в Ніжені греків, яких було 18 чоловіка. Що правда, не відомо, скільки з них було постійних обивателів і скільки тимчасових.

§ 3. Організація грецьких парафії та братства. Тимчасом, справді, в ті самі часи в Ніжені складалася організація й саме в вигляді церковної парафії. За ініціятора її був грецький „папа“ (священик) з Македонії Христофор або Христодул [3]) Дмитрієв. З'явивсь він у Ніжені р. 1677 [4]). Хоч у Ніжені з початку 60-х років перебував „отецъ Константинъ, священникъ греческій изъ Македоніи“ [5]), ні грецької церкви, ні парафії тут ще не було. Греки, скільки їх тут було, належали до українських парафій з слов'янською церковною відправою, що їх не вдовольняло. Це й виявилося, скоро приїхав енергійний о. Христофор. Він спочатку ввійшов у склад причта Микольського собору, та після „не малого времени“ через непорозуміння з иншими священиками чи з парафіянами, він почав клопотати про те, щоб збудовано окрему грецьку церкву й виділено греків в осібну парафію. Старіші документи про це датуються 1680 р. Це дві грамоти чернігівського архієпископа Лазаря Барановича й дві — царгородського патріярха Іякова.

Перша з Барановичівських грамот, з 11 березня, адресуючися до всіх громадян Ніженя, повідомляє, що „греческіе люди, в мѣстѣ Нѣжинѣ знайдуючиеся“, за посередництвом („инстанцѣѣ“) пана гетьмана, прохали Лазаря дозволу збудувати церкву на пляцу, що вони купують у місті, а при ній мати за духовного отця грецького священика Христофора Дмитрієвича. Своє прохання вони тим мотивували, що не розуміють „русскаго набоженства“, і як „несвѣдомыи языка нашего“, не можуть „нашимъ священникомъ выразне исповѣдати грѣхи свои“. Визначаючи, що за таких умов „наше набожество мало ползѣ“ приносить, і вважаючи „на поважную інстанцѣю“ гетьмана, Баранович благо-

---

[1]) Плохинскій, 178—179.

[2]) Эйнгорнъ, 35 і 38, пр. 2, де наведено такст самої присяги.

[3]) Здається, ці імена тотожні. Див. у виданні проф. Савви про Ставрова Христофора-Христодула (с. 5). О. Дмитрієв називав себе так і инакше, але на печатці 1666 р. (в це рік його хіротонії) — Христодул (Дмитріевскій, Описаніе, 105).

[4]) Його сучасник, Панаґіот Хрисанфов каже, що Христофор приїхав другого року царювання Федора Олексієвича (а він з 29/I 1676 р.). (Дмитріевскій, Описаніе, 106).

[5]) У реєстрі ніженських греків 1711 р. про нього сказано, що він живе в Ніжені „лѣтъ 50“ (Плохинскій, о. с., 233).

словив греків будувати церкву й утримувати при ній о. Христофора. Але при тому він поставив одну умову: „абы отъ тыхъ грековъ, которые своими живутъ домамы, парохіальнымъ священникомъ нѣжинскимъ не дѣялся ущербокъ". До 18 вересня, коли Баранович оголосив свою другу грамоту, „в мѣстѣ Нѣжинѣ живучіи греки" вже збудували церкву на честь архангола Михайла [1]) „ради греческаго набожества" і звернулися до Лазаря з „горячою прозбою", щоб о. Христофорові, якого вони „улюбили собѣ, волно было въ томъ новосооруженномъ храмѣ греческимъ языкомъ священнодѣйствовати и кгрековъ тамъ знайдуючыхся, желающихъ свои совѣсти открыти, до исповѣди пріймовати". Це й дозволив Лазар, тим більш, що Христофора дуже добре атестував філіпісійський мітрополіт (з Греччини) Софроній, що був тоді в Ніжені [2]).

Дві грамоти патр. Іякова датовано тільки 1680 роком без місяця і числа [3]). Одна грамота дає розуміти, що „благоговѣйнѣйшій іерей господинъ Христофор... съ вѣдома мѣстнаго начальства... въ крѣпости называемой Нѣжин... возобновилъ отъ основанія (ἀνεκαίνισεν ἐκ βάθρων) церковь", що її патріярх на його прохання визнав за підлеглу безпосередньо собі й за вільну від домагань усяких инших осіб і властей, а так само змагань про її майно та прибутки.

Двозначний вислів „возобновилъ отъ основанія церковь" можна пояснити перекладом иншої грамоти: „воздвигнулъ есть зъ фундаменту деново церковь". „Деново" — це латинське de novo, отже ця фраза переказує про будування нової церкви. Тому й потрібне було на те, щоб перевести цю справу, „позволеніе всѣхъ духовныхъ и свецкихъ тамошних (себ-то українських) начальниковъ" і два потвердження патріярха, що встановили юридичні й господарчі права „отца Криштофора": „онъ да владѣетъ и шафуетъ церковными доходами все время житія своего, даже до окончанія своего" [4]).

Як бачимо, Михайлівську церкву збудували вже в вересні і значить вона була дерев'яна. Що вона була з дерева, про це свідчать і грамота м. Варлаама Ясинського р. 1696 [5]), і чолобитна до царя самого о. Христофора р. 1691 [6]). Але церква збудована на швидку руч вимагала чимало коштів на закінчення її та впорядкування. Доручені Христофорові від громади гроші він витратив, ще й наробив багато боргів. Греки-ж, дарма що їх „не мало в Нежинѣ промешкиваетъ" за свідоцтвом Барановича з р. 1684, не мали змоги привести церкву „до совершенной оздобы и окрасы для великих своихъ недостатковъ". Вирішено було за згодою гетьмана надіслати двох чоловіка збирати пожертви [7]).

---

[1]) Літописне свідоцтво каже, що будівлю закінчено 15 вересня 1680 р. (Дмитріевскій, Описаніе, 5, пр. 1).

[2]) Акты греч., №№ 3—4 (сс. 6—7).

[3]) Проф. Дмитріевський зазначає, що до грецького оригіналу одної з грамот причеплено печатку з датою „1679" („Греческіе нѣжинскіе храмы", 5, пр. 10 і с. 10, пр. 24). Це, певна річ, не дата грамоти, а рік коли Іяків ступив на патріярший престіл.

[4]) Акты греч., №№ 1 і 2 (ст. 1—5).

[5]) Акты греч., с. 13. В. Ейнгорн з недогляду називає її кам'яною (34).

[6]) Дмитріевський в праці „Греческіе нѣжинскіе храмы", 6, пр. 13. Правда, в иншій супліці того-ж-таки року Христофор називає Михайлівську церкву мурованою (3, пр. 7). Проте Дмитріевський не побачив цієї суперечности, й все-ж він визнає церкву дерев'яною (с. 6).

[7]) Акты греч., 8—9.

А р. 1686 Христофор рушив до Москви по милостину на церкву й здобув „30 рублевъ изъ нѣжинскихъ доходовъ“ [1]).

Мабуть приплив пожертв був такий великий, що Христофор вирішив збудувати й иншу церкву, вже кам'яну. Намір його виявився ще перед 1687 р., як це видко з універсалу гетьмана Мазепи цього року [2]). Але нову церкву на пошану всіх святих, як свідчить сучасник, заклали тільки 15 травня р. 1690 [3]). У звязку з цим Христофор зробив нову подорож до Москви (1691). Тоді він писав в одній супліці: „въ Нѣжинѣ, купя земли, построилъ две церкви каменные... а за скудостью своею и за нищетою въ тѣ церкви построить иконостасы и сосуды церковныхъ не имѣю чѣмъ“, а в иншій: „строю я церкви... одну каменную, а другую деревянную“. На цей раз здобув він „великихъ государей жалованія на строенье въ тѣ на выстроенныя церкви иконостасовъ изъ Сибирскаго приказу собольми на 50 рублевъ“ [4]). Р. 1696 обидві церкви були вже зовсім готові [5]).

Як видко з документів, що ми переказали, ініціятива збудування церков у Ніжені належала Христофорові, так само його були й головні заходи. Згідно з ними й духівниця його каже, що сам він „захотѣлъ построить храмъ во имя чиноначальниковъ Михайла и Гавріила“, що правда, „милостынею и коштомъ... греческихъ купцовъ малыхъ и великихъ, а также и челяди ихъ“ [6]), і без сумніву, він з тактичних міркувань трохи инакше виставляє справу в своїй „рекомендательной грамотѣ“, документі ранішому і ближчому до початку будування. Тут він розповідає, що „Богъ вложилъ добрую мысль и намѣреніе въ серце благочестивыхъ грековъ построить здѣсь въ городѣ Нѣжинѣ церковь во имя архангеловъ, чтобы богослуженіе совершалось на нашемъ діалектѣ“. Вони-ж, ці греки, вибрали його, Христодула, „надзирателемъ и управителемъ этой постройки“ і довірили йому клопотатися перед гетьманом та архієпископом, потім дали йому 4000 грошей. Він їх узяв з тим, щоб жертводавці були в церкві „эпитропами, братчиками и экономами“, а його зробили-б до кінця життя „священникомъ, домовладыкою и управителемъ“, забезпечивши йому прогодування за допомогою прибутків, милостини та подарунків од грецьких купців, що постійно або тимчасово торгують у Ніжені. Застерігши собі про всякий випадок право поставити за свого життя епітропа чи наступника, Христофор відмовився од спадкових прав на прибутки з церкви й передав купцям право наймати самим чергових священиків. Це й є „рекомендательная и выражающая полное согласіе грамота“ Христофора, що її мали ствердити своїми підписами „главнѣйшіе начальники и представители г. Нѣжина“ [7]).

Імовірно цей документ відноситься до р. 1683, бо угода, про яку тут говориться, знайшла відгук у грамоті Лазаря Барановича з 5 березня того-ж

---

[1]) Дмитріевскій, Греческіе нѣжинскіе храмы, 4, пр. 8.
[2]) Акты греч., ст. 55.
[3]) Дмитріевскій, Описаніе, с. 5, пр. 1.
[4]) Дмитріевскій, Греч. нѣж. храмы, 4, пр. 8; 5, пр, 11; 6, пр. 13.
[5]) Дмитріевскій, Описаніе, 100. Акты греч., 13—14.
[6]) Дмитріевскій, Описаніе, 100. Христофор вмер 19 травня р. 1697.
[7]) Дмитріевскій, Описаніе, 103—105.

року, що ствердила заходи греків коло своєї церкви, щоб вона „могла порядне во всехъ своихъ сплендорахъ знайдоватися". Хоч грамоту заадресовано: „Всѣмъ жителямъ града Нѣжина", зрозуміло, вона має на оці греків: вони сами учинили „змежи себе ктиторовъ, которые не тылко абы звичайного порядку церковного пилновали и о потребахъ ей промышляли, але й долги зостаючие на церкви греческой отбывали, до того же и священника своего чесного о. Христофора... певною упевнили квотою, т. е. на каждый день оному давати по золотому, и доходы церковные такъ сорокоуста, яко и иньшие поступили" [1]).

Хоч становище Христофора в парафії-громаді й права його були досить захищені трьома грамотами Лазаря, двома п. Іакова й універсалом гет. Самойловича р. 1681 [2]), — він шукав усе нових потверджень. Він прохав потвердження своєї непідлеглости і від київського мітрополіта Гедеона Святополк-Четвертинського, і той 1 травня р. 1686 висловив бажання, щоб о. Христофор, „нѣ от кого не мѣлъ жадной перешкоды", а спокійно благав-би за царя, за перемоги його над ворогами й за замирення всього світу [3]). Шукав він підтримки і в нового гетьмана Івана Мазепи, і той пішов назустріч його бажанням, давши „оборонный универсалъ яко священнику, такъ и братству" з забороною „чинить перешкоды" їм і втручатися „въ ихъ порядки". В універсалі навіть позначено, відкіля можна сподіватися цього втручання — „від старшихъ и меншихъ свѣцкихъ людей" і особливо від приїжджих „з чужой земли преосвященныхъ архіереевъ", очевидячки ґреків [4]).

Коли поставлення о. Христофора на грецького священика і вибори ктиторів церковних показували, що ніженська грецька громада рр. 1680—1683 організувалася в форму парафії, — універсал Мазепи зазначає дальший розвиток цієї організації: вона є „братство" з своїм особливим „порядком". Але чи цей порядок подібний до західньо-руських братств, як здогадується Д. І. Багалій [5]), сумнівно. Існувала ще славнозвісна грецька громада в Венеції. Чи не мала вона часом впливу на ніженський братський устрій?..

Хоч ніженська грецька община вилилася в форму „церковного братства", це не була парафія в територіяльному розумінні, бо в її склад увіходили греки, розкидані по всьому місту, й не тільки постійно оселі, а й приїжджі. З другого боку це не була купецька община, права якої зазначали раніші гетьмани й особливо Самойлович.

---

[1]) Акты греч., № 5 (ст. 7—8).

[2]) Він не дійшов до нас. Згадує про нього грамота м. Гедеона р. 1686. Акты греч., № 7 (с. 9).

[3]) Акты греч., № 7 (9—10).

[4]) Акты греч., с. 55. В ті роки в Ніжені перебували: мітрополіт філіпісійський Софроній (1680 і мабуть 1683 — Акты греч., сс. 7—8) і Мелетій архієпіскоп ахридонський (1680—1686, 1691 і далі. Труды Черн. арх. ком. VIII, 118—примітка проф. Бережкова до двох листів Мелетія). Але ці особи були з ніженськими греками в добрих стосунках. Проте маємо свідоцтво єрусалимського патріярха Досіфея 1692 г. про безчинства грецьких архієреїв в Україні („Малороссійское церк. вліяніе", 232, пор. 241, пр. 2).

[5]) Сборникъ въ честь М. К. Любавскаго (1917), 635.

З нею саме довелося й Мазепі мати справу 11 вересня р. 1687. До нього „супликовали учтивіи купцы греческіе, въ Нѣжинѣ найдуючиеся, просячи усиловне, абысмо имъ позволили о дѣлехъ купецкихъ и о всякихъ межи ними дѣѣючихся справахъ, также и о трафунковыхъ межи челяди ихъ проступствахъ и заводахъ самымъ судитися, а чтобъ полковой судъ и магистратъ мѣскій до нихъ не належалъ". При цьому вони показали універсали попередніх гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького. Уважаючи на них, Мазепа залишив греків при їх правах, які так зформулував: „тоежъ дѣла ихъ купецкіе и всякіе справы самымъ росправовати, и всякіе заводы и звады любъ межи товариствомъ ихъ, любъ межи челядю дѣючиеся, судити и успокоивати". Але Мазепа запровадив два обмеження цього права внутрішнього суду. Одно вже зробив Самойлович, тут його висловлено трохи инакше: „тылко маютъ они и повинни будуть в трудныхъ справахъ и крѣмѣналохъ подобныхъ до суду нашого енералного войскового удаватися". Це одне. Друге: „и того межи собою должны постерегати, абы отъ жадного межи нихъ и отъ челяды ихъ ничого такого не походило, щобы з кривдою и з прикростю нѣжинскимъ албо иннымъ обывателемъ". А наприкінці звичайний наказ, щоб „въ розсудки и росправы учтивыхъ греческихъ купцовъ" не втручалися ні військова старшина, ні магістрат [1]).

Універсал Мазепи р. 1687 і був власне за перший законодавчий акт, що права, надані од попередніх гетьманів чужоземним купцям, переважно грекам, які торгували по всій Україні, затвердив саме за ніженськими греками. Зрозуміло, це дуже сприяло тому, що в наступні роки побільшав приплив греків у Ніжень на постійне проживання. Коли в Ніжень перед тим переходило в рік пересічно 1—2 чужоземця, в р. 1691 ми бачимо 7 нових греків і 14 людей з инших націй і р. 1696—10 чоловіка [2]).

Отож можна сконстатувати, що в 80-х роках громадське життя ніженських греків вилилося в форму двох організацій — церковно-парафіяльної й сутоторговельної станової; члени їхні здебільшого були одні й ті-ж. Згодом обидві організації зіллються в одно річище і це буде знов-таки за ініціятивою Христофора Дмитрієва.

О. Христофор, хоч як обороняв грамотами й універсалами себе та свої душипастирські і господарчі права над церквою, що він збудував і забезпечив „многими трудами, промыслами и разными способами", все-ж-таки зазнав погіршення свого становища. Про це читаємо в новому універсалі Лазаря Барановича з 27 листопада 1689 р. [3]). „Вынайшлися — пише архієпіскоп — некоторые ктиторы"... які „умыслили имѣние церковное в приватномъ своемъ завѣдованю мѣти и кромѣ его священнической волѣ диспоновати онымъ". Тимчасом це майно, що зібрав о. Христофор, повинно йти на виплату боргів, що він наробив на кілька тисяч „ко совершенному украшению" храма. Поведінка цих осіб, що ними керує „знать не так побожность, яко лакомство",

---

[1]) Акты греч., с. 54.

[2]) Плохинскій, 233—236: реєстр ніженських греків р. 1711 з позначенням, коли кожний приїхав до Ніженя.

[3]) Акты греч., № 8 (сс. 10—11). Дмитрієвський чомусь датує його р. 1682 (Греческіе нѣж. храмы, 5, пр. 11).

страшенно обурила архіпастиря, бо вона спричинялася до кривди і „церкви Божой и гонорови священническому". Тоді Лазар, удавшися в своїому листі не тільки до грецької колонії, але й до всіх ніженців, як духовних, так і світських, „преложоных и посполитых", зазивав усіх у свідки своєї розправи з винними: „мы, пастырь, властию нашею архиерейскою приказуемъ всѣмъ именуючымся тоеи церкви ктиторомъ, абы за прочитанемъ того нашего унѣверсалу всѣ добра церковныя, з которыхъ бы долги мененные належало отдавати, ему честному о. Христофору, яко першому той церкви фундатору и ктитору, вручили, которыми отъ того часу бы нихто иншый, кромѣ его самого не завѣдовалъ, и жебы нихто не важился ктиторомъ оной називатися, повторе подъ неблагословеніемъ нашим архіерейскимъ приказуемъ" [1]).

З сутички з ктиторами — „ласунами" Христофор вийшов переможцем, і, як ми вже бачили, широко розгорнув свою будівельну діяльність, яку закінчив р. 1696 кам'яною церквою. Але напружена праця надірвала його сили. Він почув „безсиліе старости и конецъ жизни своей" і шукав засобів забезпечити „прочность церквамъ, чтобы онѣ оставались до конца мира". Він порозумівсь із „купцями малыми и великими и съ челядью ихъ". „По собственной своей волѣ", він віддав у руки грецьких купців обидві церкви, „даби они били эпитропами, ктиторами и хозяевами во всѣмъ, что принадлежитъ церкви", вели-б видатки і здавали рахунки. Окрім їх ніхто не має права торкатися до церкви, ані архірей, ані священик, ані диякін або чернець. Порушникам цього заповіту й супротивникам „сего общего братства" Христофор загрожував усякими прикрими наслідками аж до страшного суду включно. Що-до себе самого, то Христофор „отказался отъ всего" й прохав тільки до кінця свого життя щоденного прогодування [2]).

Коли написано цю духівницю, невідомо точно, але мабуть не задовго перед 15 липня 1696 р., коли Христофор написав нове ствердження своєї волі й нове закріплення прав братства й ктиторів, причому себе самого він називає й братчиком і ктитором (останнє звання було звичайно почесне). Христофор констатує, що братству, яке він заснував, дано тривалий устрій за загальною згодою братчиків. „И послѣ по мнѣ кого они сдѣлають эпитропами и братчиками ради управленія и пользы сихъ братскихъ церквей, и что найдутъ благорозумнымъ и справедливымъ для управленія бѣдными (и чужестранными — вставка в иншому списку), то пусть и существуетъ" [3]).

Можливо, що духівницю складено коли не в липні, то в червні р. 1696. Принаймні нове братство вже 3 липня санкціонував київський митрополіт Варлаам Ясинський. Делегати од братства приїхали до нього й прохали благословити „при церкви ихъ греческой нѣжинской имѣти союзъ духовный братолюбный церковного братства" з підпорядкуванням його катедрі митрополіта, „да инный архіерей никій же, паче ж гречестіи, и прочіе странствующіи, пріѣжжающіи въ Нѣжинъ, ни единаго властительскаго дѣла имѣютъ до церкви

[1]) „Повторе" — мабуть ще раніш Лазар про те писав.
[2]) Дмитріевскій, Описаніе, 100—103.
[3]) Там-же, 118—119.

ихъ греческія, такожде и пречестный протопопъ нѣжинскій". Відсунувши духовний чин од керування грецькою церковною общиною, мітрополіт підгорнув її під себе безпосередньо. Внутрішні-ж справи громада має сама впорядкувати: „они сами, братство ихъ церковное, да завѣдуютъ церкви своея тамошнея всякимъ благостроеніемъ, добрами ея и грунтами и приходами, съ усерднымъ тщаніемъ о богоугодномъ церковномъ чину, благолѣпіи и украшеніи душеспасительномъ". Згідно з проханням братчиків, мітрополіт дозволив їм спорядити при церкві „шпиталь ради пристанища и препитанія убогихъ и недужныхъ" і „школу ради ученія отроковъ письмени греческаго". Але, розуміється, не тільки грецького письма, греки почували потребу і в місцевих мовах. Тому Варлаам, стверджуючи за братством право вибирати презвитера, поставив умову, щоб він окрім грецької мови знав, коли можна, й „словенороссное писаніе".

Згодився Варлаам і на поширення складу „братства духовного". „А до церкви ихъ греческой купцѣ гречестіи не токмо живущіи въ Нѣжинѣ, но и на время приходящіи, иноземные тогожъ языка, яко же и волоскій, знаменитшій въ купечествѣ, греческій языкъ умѣющіи и за грековъ почитающіися, дабы въ тоже братство вписующеся належали, також в участіи святынь церковныхъ, во еже бы въ томъ священници парохіальные нѣжинскіе [1]), въ ихъ же парохіахъ таковіи странствующіи греческіи купцы пристанище себѣ обрящутъ, препоны не творили" [2]). Таким чином склад братства поширювавсь двома напрямками. З одного боку до нього зараховувано й не греків, тільки-б володіли вони грецькою мовою. З другого — і тих греків, що тимчасово приїздили до Ніженя, хоч-би вони селилися не поблизу грецької церкви, а в инших парафіях.

Отже в початковій історії грецького братства мають велике значіння дві дати: 1687 р. — коли воно засновано — і 1696 р. — коли його після реформи, яку зробив Христофор, ствердив м. Варлаам. І тільки неясний залишається 1692 р., що значиться на першій печатці братства [3]).

Цікаво, що представники ніженського братства подали мітрополітові не тільки універсали гетьманів, кінчаючи Мазепиним, але ще й привезли од останнього рекомендаційний лист. А в жовтні вони подали гетьманові мітрополичий „унѣверсал на строеніе порядку церковного и на заложене крестоноснаго братства себе даний" і прохали про потвердження його. І цей універсал, що його дав Мазепа 19 жовтня 1696 р., є знаменне явище в житті ніженської грецької колонії. Насамперед гетьман „ствержаетъ всѣ пункты и параграфы" грамоти м. Варлаама, причому серед них підкреслює а) право грекам вибирати презвитера — „якого оны улюбятъ и изберутъ до волѣ и уподобаня своего", б) підлеглість церкви й презвитера безпосередньо київському мітропо-

[1]) У тексті: „парохіальній нѣжинскій". Поправка наша.

[2]) Акты греч., 12—15.

[3]) Шафонський каже, що на ній окрім р. 1692 був грецький напис і образ усіх святих з Христом над ними (Черниговскаго намѣстничества топограф. описаніе, 469). Три знімки такої печатки є на метриці грецької церкви, але там дати немає. Ясно читається тільки ім'я ерея Христодула.

політові без втручання ніженського протопопа або ігумена; в) вільність купців грецьких, „жителей нѣжинских, такъ и въ пріездахъ будучих“, як „найдуючихся въ парохіи тое греческой церкви“, од парафіяльних ніженських священиків.

Ствердив Мазепа й універсали своїх „антецесоровъ“, і свій власний, що видав його р. 1687. Але цим разом увійшла до універсалу нова нотка: греки „як прежде въ Малой Россіи найдуючися сами справы свои разсужали, такъ и теперь, будучи въ церковномъ крестоносномъ братствѣ, яко люде особливый свой языкъ маючии, и честь свою купецкую держати и цѣлость хранити хотячии, сами межи собою и межи челядью своею всякии разсужали и расправляли справы, опричь криминалу. А чого самимъ имъ вершити будетъ неудобно, з тим до звѣрхности нашей гетманской удаватися и аппелліовати, а отъ насъ декретъ приймовати мають“. Гетьман погрожував „срокгимъ войсковымъ каранемъ“ полковій старшині та міському уряду за втручання в грецьку юрисдикцію, за кривди та ґвалти. Але з другого боку поставив умову, щоб і „учтивии купцѣ греческии, такое маючи право, не понижали владзи полковничое, и овшемъ, якъ пану полковникови пошановане и учтивость, такъ старшинѣ полковой и уряду мѣскому, прихилний и призвоитий привѣтъ чинити повинны, заховаючи и до всѣхъ мѣщанъ и посполства тамошнего братерскую христіанскую любовъ и не чинячи никому з нихъ жадное кривды и досады, для захованя всполной помешканю общей любителной згоды, якая до сохраненія оздобы и полности целого города Нѣжина есть потребна“ [1]).

Остання вимога, що розвиває відповідний пункт універсалу того-ж Мазепи р. 1687, розуміється, не тільки навчає правил ввічливости, — вона кидає світло на взаємовідносини ніженських властей та поспільства й грецької колонії, — взаємовідносини, що треба було виправити. Тимчасом цього налагодження не було як-раз через гетьманські універсали, що дали грекам надзвичайні права й загострили класові суперечності. Ті-ж самі братські депутати, які одержали універсал з 19 жовтня, 26-го числа одержали також і „оборонный рейментарскій универсалъ“, що звільняв двір церковний „братскій“ в Ніжені й два подворки „за Новымъ Мѣстомъ“ (себ-то за р. Остром) од повинностей військових та громадських, а тих, що перебували в них, од міських податків і од підвід та стації [2]).

Це було перше визволення од міських повинностей грецьких дворів, ще тільки церковних, але незабаром потім і приватних, і з-за цієї пільги дуже швидко почалася завзята боротьба з магістратом...

В універсалі Мазепи з 19 жовтня звертає особливу увагу об'єднання прав церковних та державно-політичних в одному документі чи, що те саме, ототожнення тої купецької верстви, яку ще Хмельницький обдарував судом та розправою, з новою організацією — церковним братством. З цього саме часу адміністраційно-судові функції в грецькій колонії перейшли до братства, точніш до виборного органу його. Таке саме розуміння цього документу

[1]) Акты греч., 55—57. [2]) Акты греч., 57—58.

підкреслив сам Мазепа в новому універсалі 30 квітня р. 1697: „Ижъ яко уже дали есмо унѣверсалъ нашъ учтивымъ купцомъ греческимъ въ Нѣжинѣ обытаючимъ, абы въ союзе крестоносного братства жительствуючи церковный заховали порядокъ, и сами межи собою всякіи разсужали справи“. [1])... Ми далі обізнаємося з структурою цього нового братства, а тепер кажемо поки голослівно, що воно таке було відмінне од того, яке ствердив Мазепа р. 1687, що однаково можна вважати його як за реформоване, так і за нове. Оригінальністю та незвичайністю цього устава й треба з'ясовувати новий універсал того-ж гетьмана од 30 квітня р. 1697, де він, за скаргою ніженських купців, виключив з складу братства Дмитра Мачмача за те, що він „въ порядкахъ церковныхъ чинилъ перешкоды“, перестерегаючи, що суворо буде покарано „на худобѣ и на здоровью безъ отпуску“ того, хто важитиметься „чинити помѣшку або в церковномъ порядку албо въ росправах бываючих“ [2]).

Це братство — купецька громада (новий устрій його ледві ще визначається з рядків мазепинських універсалів) — об'єднувало не всіх греків, а й ті, що входили в нього, користувалися не однаковими правами. Так, челядь не була рівноправна з хазяями-купцями і мала тільки право... підлягати їх судові і на них скаржитися. За статутом Христофора, до складу братства ввіходили всі, хто бажав, окрім духівництва, але з членів на загальних зборах користувалися правом голосу тільки чоловіки, притому від 20-х літ і за умовою, що щороку робитимуть внески до церкви. Виконавчий орган братства була „Рада 12-ох і инших“. Без неї не могли відбутися ніякі загальні збори. Їй належав суд над членами братства й над духівництвом, а також усі випадки розбіжностей між общиною, ктиторами й духовними. Важливіші в цій раді були шість осіб, що провадили господарство церкви та братства й доглядали зовнішню сторону церковної служби.

До нас не дійшли справи ніженського братства до р. 1745 і ми не маємо даних за внутрішнє життя в ньому й за взаємовідносини греків між собою; тому устав братства є дуже цінне історичне джерело. За перше півсторіччя життя братства маємо тільки універсали й грамоти, що встановлюють більш зовнішні стосунки братства та його права.

Ледві тільки гетьман Мазепа відпустив, удовольнивши, делегатів ніженського грецького братства, як приїхали представники ніженського магістрату скаржитися на свої злидні й шукати ствердження міських прав. Зазначаючи, хто саме наважився на права Ніженя, війт ніженський з бурмистрами назвали тут і наших греків. „А греки многіе, писали вони в своїй супліці, скупивши кгрунта у людей такових, которіе отбували мѣскую повинност, жадное з тих кгрунтов не чинят ратушови помочи, через що згола не могут они, майстратовіи, выдолати и выстатчити належитыхъ мѣских своих посполитыхъ повинностей“. І гетьман звернув і на це увагу і, стверджуючи давні права міста Ніженя, упорядкував і цей пункт в універсалі 11 листопада р. 1696, мабуть забувши, що менш од місяця тому давав грекам: „Греки займаючіи свои кгрунта и осѣдлости, абы конечне до ратушной их повиности належали

[1]) Акты греч., 58. [2]) Акты греч., 58—59.

и им, майстратовимъ, абы отдавали належитое послушенство“ [1]). А ще через рік, 11 січня р. 1698, даючи другий докладніший оборонний універсал м. Ніженеві, Мазепа знов встановив стосунки греків до магістрату: „Купцы чужоземскии, греческии и иныи, якии домами своими в Нѣжинѣ живутъ и подварками, або якими колвек кгрунтами владѣютъ, в тяжарахъ и повинностяхъ общемѣскихъ повинны быти помочны“ [2]). Одержавши цей новий універсал, ніженський магістрат у тому-ж році отримав ще санкцію царя, який затвердив і пункт про греків [3]).

Але греки були не з тих людей, щоб здати свої позиції. Їм здавалося, що гетьманські універсали, цілу низку яких вони вже мали в своїх руках, їм усе дають і нічого не вимагають. І коли в цьому не можна було запевнити потрібну людину, пускалися в хід інші засоби. Під цей саме час настановили на ніженського полковника Івана Обідовського, улюбленого небожа Мазепи (1696—1701). До нього й удалися наші греки з проханнями і з грошовими подарунками, і між ними сталася угода. Обідовський визволив їх од дачі підвід, також од постою. Потім греки казали, що такою пільгою користувалися ще перед Обідовським, за його попередників. Можливо, що й його в цім переконали. А раз утворено прецедент, то вже легше утриматися на позиції. Скоро тільки помер Обідовський [4]), греки вдалися до його дядька, до самого гетьмана, і той, усупереч тому, що писав про греків в універсалах Ніженеві рр. 1696 і 1698, універсалом 16 травня р. 1701 заборонив ніженській полковій старшині й магістратові брати в ніженських греків-купців коней і підвід, насилати на їх доми приїжджих людей на постій і вимагати з них міські податки. Тільки, як і перед тим, греки платили певну грошову суму полковникові Обідовському, так тепер платитимуть її до його дому [5]).

Цей універсал Мазепи викликали скарги греків на утиски з боку військового й міського урядів. Універсал мабуть на який час і припинив їх. Тільки р. 1709 знов почалося клопотання що-до затвердження прав. Коли м. Ніжень 11 лютого одержав од нового гетьмана Скоропадського універсал з відомим пунктом про підлеглість греків загальногромадським повинностям [6]), греки теж здобули од нього універсал од 17 жовтня р. 1709 [7]). Хоч він не відміняв того прикрого для греків пункту, але все-ж затвердив усі попередні

---

[1]) Труды Черниг. Предварит. Комитета по устройству XIV археологич. съѣзда въ г. Черниговѣ (Черн. 1908), 129—131.

[2]) Там-же 135, пор. 141, де мало не дослівно цей пункт повторюється в універсалі Ніженеві гет. Скоропадського з 25 лютого р. 1709.

[3]) Жалувана грамота Петра I не ввійшла в П.С.З.; про неї згадується в наступних грамотах (П.С.З. IX, № 6896, XI, № 8679).

[4]) В січні р. 1701 у Пскові на поході (А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, II, 12).

[5]) Акты греч., 59—60.

[6]) Труды Черн. Предвар. Комитета по устройству XIV археол. съѣзда, 139—141.

[7]) Акты греч., 60—62. Цей універсал затверджує і політично-соціяльні права греків і церковні. Трохи раніш, р. 1708, новий київський митрополіт Іоасаф Кроковський дав грамоту на церковні права. Вона не збереглася, про неї є згадка в універсалі Скоропадського.

привилеї й пільги, що всіма правдами й неправдами отримали греки досі. Але його значіння не в тому, — він дав змогу одержати важливішу царську жалувану грамоту.

§ 4. Ніженські греки й московський уряд. Коли греки прохали затвердити свої давні пільги, то їх до цього спонукали „утиски, обиды, кгвалт и насилство", що знов почали чинити ніженські власті. Але універсал Скоропадського не вдовольнив їх. З одного боку, гетьманський авторитет на Україні упав, а з другого те, що звільнено від міських податків і юрисдикції магістратської та військової багату й з'єднану групу чужоземців, це нервувало ніженські уряди, залишало їх без грошей, потрібних на утримання міста в порядку, та й полковий скарб не мав через те прибутків. Тому втручання до грецької юрисдикції й замахи на їх пільги від повинностей не тільки продовжувалися, але де-далі збільшувалися. І тут-то греки надумалися йти туди, куди ще не зверталися, до самого царя. Всі ніженські греки на чолі з священиком Костянтином, що перебував вже півсторіччя в Ніжені, написали 3 лютого р. 1710 до Петра чолобитну, де розповідали, як жили в Ніжені „до измѣны богоотступника и измѣнника Мазепы безъ всякихъ залоговъ и запросовъ". Правда, гетьман Скоропадський затвердив попередні універсали, проте, скаржилися греки, „оныхъ универсаловъ гетманскихъ тамошніе начальствующіе не слушаютъ и утѣсняютъ насъ, странныхъ (мабуть чужосторонніх) немалыми налогами в дачахъ въ подводы лошадей и несклонными постоями, чего прежде сего, по милости вашего величества (!), отнюдь съ насъ не спрашивано" (ніби-то). Як нема в них иншого охоронця, иншої надії, крім царя, то до нього вони й звертаються, щоб він „пожаловалъ своею милостивѣйшею жалованною царскою грамотою" їх, „старинныхъ рабовъ своихъ, грековъ, въ Нѣжинѣ живущих, женатых и неженатыхъ (це двічі підкреслено), и для торговых промыслов пріѣзжающих и отъѣзжающих, против прежних универсалов" гетьманських. Тут-же вони написали, чого саме бажають: „дабы наша греческая церковь въ Нѣжинѣ ни отъ кого никакого необыкновеннаго притѣсненія не имѣла"... „повольно било бы нам, грекам", приїздити для торговлі, „...жить бы свободно, лошадей би въ подводы не спрашивать, постоевъ на дворишкахъ нашихъ не ставить, такъ же бы умершихъ и умрети имущихъ грековъ пожитки инъ никто, окромѣ сродниковъ и товарыщей их, не имѣлъ наслѣдствовать, и никто бъ незвычайного намъ озлобленія нынѣ и впредь не чинилъ" [1]).

Бажання греків удоволено не швидко — тільки 11 березня. Це й не диво. Воно було перше колективне зголошення до царського уряду ніженських греків. Окремі греки за певні послуги „за службы", за шукання срібної руди то-що одержували грамоти од Петра I [2]) — тут мова йшла про затвердження

[1]) Источники малороссійской исторіи, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ, II, 259—260. Зміст цього прохання в грамоті Петра I, сс. 260—262 і в П.С.З., № 2260. Тільки царська грамота представниками братства називає священика Костянтина „съ причетниками". Останнє — наслідок непорозуміння. Прохання підписано:... „греческія нѣжинскія церкви Геріи" (мабуть γέροντες — старі, діди), в Москві бачили священика й гадали, що його товариші — „причетники"...

[2]) Плохинскій, 188, 189. Випадково царська жалувана грамота гр. Левандіану на вільну торговлю по всій Росії заповідними товарами на 2 т. крб. за відкриття срібної руди, на

привилеїв цілої общини, причому вона складалася з двох елементів — з „женатых и неженатыхъ въ Нѣжинѣ живущихъ грековъ“ без вказівки на їхні зайняття, та з „пріѣзжающихъ и отъѣзжающихъ для торговых промысловъ“. Торговлю цар Петро шанував і підтримував її. Але саме приїжджі з Туреччини греки дуже скомпромітували себе в очах московського уряду. Вже царі Михайло та Олексій забороняли пропускати греків-торговців до Москви й дозволяли їм торгувати тільки в Путивлі. Це розпорядження повторив ц. Федір 22 серпня р. 1676, причому його указ з'ясував причини заборони. Колишні торговці-греки, що приїздили до Москви з духовними властями, були „самыми знатными людьми“ і товари з собою привозили цінні: золото, срібло, „узорочные камни и локотные дорогіе товары самые добрые“, і „никакова дурна за ними“ не було. А коли припинився приїзд духовних осіб, то „из гречан учали приезжать самые молотчие люди не для прямого торгу“ з товарами поганими або пачкарськими, замість дорогоцінного каміння — з підробленим склом, а золота, срібла, дорогого краму й зовсім не було. Навіть більше. Почали торгувати вином, тютюном, фальшувати документи. „И въ томъ во всемъ многіе обличены и в корчемныхъ дѣлѣхъ были многажды“ [1]). Через 4 роки видано новий указ; з нього видно, що така кепська репутація склалася в Москві тільки про греків з Отоманської Імперії. Греки, що вже перебували в „малоросійських“ містах, сами по собі підозріння не викликали й в Москву їм не боронено приїздити, але тільки з гетьманськими листами, щоб инакше до них не могли пристати турецькі греки. І взагалі наказувано, щоб „малоросійські“ греки таких турецьких греків до себе не приймали й до Москви з собою не привозили [2]). І коли р. 1701 вийшов Петровський указ, щоб до Москви й до инших російських міст не приїздили ні царгородські греки, ні з „малоросійських“ міст, а їздили-б вони в Озів, то очевидячки на те, щоб надати торговельного значіння цьому допіру зайнятому порту [3]). Будь-що-будь, заборона турецьким грекам залишилася і потрібні були особливі причини, щоб домагатися перепустити їх до Москви [4]).

Хоч після місячного обмірковування, але-ж до прохання ніженських греків Петро I поставився прихильно. Можливо, як завважив іще М. Плохинський, тут мали вагу політичні міркування царя, що стояли в звязку з його східніми планами й примушували його загравати з людністю Балканського півострова [5]). Може просто він узяв на увагу численність і торговельне значіння ніженських греків, що їх за ревізією 1711 р., було 90 хазяїв і 6 челядників, які постійно перебували в Ніжені. А до всього тоді знайшлося в місті 232 чол., що тим-

---

яку посилається Плохинський (П.С.З., IV, № 2259), датована тим-же днем, як і грамота ніженському братству. Ще раніш, 28/IV 1705 р., ніженський грек Параскева Ѳедоров одержав грамоту купувати товари на 4 т. крб. і ними торгувати усюди, по всіх ярмарках, проте з платіжем взаконених мит (Письма и бумаги имп. Петра В., III, № 814).

[1]) П.С.З., II, № 659.

[2]) 17 квітня р. 1680. П.С.З., II, № 818.

[3]) П.С.З., IV, № 1826, пор. № 1840.

[4]) Див. лист Ф. А. Головіна до Петра I р. 1703 (Письма и бумаги имп. Петра В., II, 648—649).

[5]) Плохинскій, 188.

часово там перебували через торговельні свої операції. Нарешті, не аби-яку силу мав тут і універсал гетьмана. Царська жалувана грамота 11 березня р. 1710 на його покликається, його зміст викладає й затверджує ті права за греками, що дав Скоропадський [1]).

Після царської грамоти один пункт залишивсь не з'ясований. Греки окрім того, що затвердив за ними гетьман, прохали царя, щоб їх братство було за загального, так-би мовити, опікуна померлих, і це прохання занотовано в царській грамоті. Але як остання санкціонувала грецькі права в обсягу універсала, то й не ясно, дано їм нове право чи ні. Але сами греки згодом у цьому пункті спиралися на грамоту р. 1710, що ніби-то дала їм таке право.

§ 5. Церковні стосунки братства. Греки завсіди допоминалися, щоб їм затверджено давні права та надано нові з нагоди утисків, що їм чинили уряди; отож їхні прохання були одночасно й скарги. Тільки-ж не завсіди сами вони скаржилися, часом і на них заношено скарги. Так, київському митрополітові Іоасафові Кроковському (1708—1718) скаржився ніженський протопоп Павло Яворський, що „братство св.-михайловское греческое нѣжинское не повинуется ему и кривду ему творитъ, поневажъ безъ благословенія его и квитовъ въ станъ малженскій своего рода людемъ вступовати допускаютъ, такъ тежъ и тымъ грекомъ, которіе по инныхъ мешкаютъ парахіяхъ, вѣнчати и крестити, и погребати, не уконтовавши священниковъ парохіальныхъ, позволяютъ". Мабуть, о. Павло в своїй претенсії спирався на грамоту Лазаря Барановича з 11 березня р. 1680, де мова про те, що будування окремої грецької церкви з парафією не повинно кривдити панотців тих парафій, де перебувають греки [2]). І м. Кроковський наказав грецькому братству, щоб „мешкаючіе греки по парохіях инных, хотящіи или вѣнчатися или крестити и погребати, первѣе священниковъ парохіяльныхъ контентовали, потомъ таинъ тыхъ церковныхъ участниками были, что и въ семъ патентѣ неразоримо быти подтверждаемъ". Але що-до „квитового", себ-то до плати за дозвільні квитки на шлюб, то хоч Іоасаф і залишив був його протопопові, але згодом узяв назад свою ухвалу, коли греки показали йому „патент" м. Варлаама Ясинського, за яким братство, побіч місцевого протопопа, підлягало безпосередньо митрополітові „во всѣхъ дѣлахъ духовныхъ", до яких належав і квитовий прибуток. Останній греки вмовилися платити тепер київській катедрі, але не грішми, а воском і ладаном (один камінь воску й півкаменя ладану) [3]). По стільки-ж греки повинні були платити митрополітові річного податку („належность річная"). Підписуючи 25 жовтня р. 1714 цей „патент", м. Іоасаф затвердив і грамоту Варлаама Ясинського [4]).

Питання про завдоволення духівництва тих парафій, що в межах їх оселилися греки, платою за треби, випливло знов за 9 років, коли „крестное братство святоархангельское греческое" занесло скаргу до Київа на презви-

[1]) П.С.З., IV, № 2260, Б.-Каменскій, Источники малороссійской исторіи, II, 260 262, Пор. Сбор. Рус. Ист. Общ., т. 144, 48—49.

[2]) Див. Акты греч., с. 6.

[3]) Камінь — польська міра ваги, рівна 25—32 російським фунтам.

[4]) Акты греч., 19—20, пор. 15.

тера троїцької церкви о. Данила, що він з своїх парафіян-греків бере лишки за шлюби, хрестини, похорон, поминання, то-що, проти таксі в инших парафіях. Київська консисторія, розглянувши скаргу, указом 16 жовтня р. 1723 наказала священикові: вдовольнятися з звичайної платні, і щоб він „излишества же никакого не вымышлялъ и издирства не дѣлалъ надъ уставъ, подъ опасеніемъ штрафа и лишеніемъ священнодѣйствія". Але, запевне, він міг брати доброхітні пожертви... А як о. Данило виправдувався якимись особливими пунктами, що здавна троїцьке духівництво здобуло од грецького братства, де було позначено по скільки й за що брати, то консисторія суворо йому наказувала надіслати їй ці пункти, причому одночасно вислано було до Ніженя одного київського ігумена, щоб з'ясував це цікаве питання. Звертаючись-же до греків троїцької парафії, консисторія намовляла їх добровільно платити гроші свойому духівництву, бо з них воно існує [1]).

Ту-ж дату має потвердження ніженському братству на всі його права, на основі попередніх грамот, особливо Іоасафа Кроковського. Нема тільки згадки про віск та ладан [2]). Але це не значить, що цю данину скасовано. Її вносили протягом усього XVIII століття, тільки з 1786 замість київської катедри до чернігівської.

Греків так налякали замахи місцевих властей на їх пільги, а з другого боку вони були такі передбачливі, що прохали все нових грамот навіть з нагоди таких своїх справ, які, здавалося, не викликали жадних побоювань. Р. 1719 вони вирішили почати будування нової кам'яної михайлівської церкви, заклавши поки фундамент. З цього приводу вони доходять грамоти від єп. Кирила Шумлянського й універсала від гет. Скоропадського [3]). Для нової церкви надали частину суміжного двору й покупили другу — знов прохали потвердження, щоб захистити справу од усякої „трудности и препятсвія" з боку військових та міських властей [4]). Коли-ж спромоглися на гроші, щоб далі будувати михайлівську церкву, то й тут удалися по грамоту до київського архієпископа [5]).

Траплялося, що київські архіпастирі довго не вважали на бажання греків, як напр., Варлаам Ванатович (1722—1731). Багато разів ктитори й усе братство прохали його усунути диякона Симеона Радулу за різні його вини, надто-ж за те, що зневажав братчиків і несправно одправляв службу Божу. Варлаам довго відмовлявся, бо не бачив за дияконом достатньої вини. Коли-ж до Київа з'явилися особисто греки „старики" й показали Варлаамові та його консисторії грамоти патріярха, київських архієреїв і царську, за якими братство мало право звільняти презвитерів та дияконів і закликати нових, Варлаам мусів був їх удовольнити. Надто велике враження на нього зробило власноручне писання самого Симеона, що тепер подали братчики: в ньому диякін прохав братство прийняти його тільки на один рік, а потім він, коли йому тут не до вподоби буде, шукатиме иншого місця. Тоді Варлаам і казав дияконові шукати такого місця, щоб не докучати йому, архієпископові, й не баламу-

[1]) Акты греч., 22—24. [2]) Акты греч., 20—22. [3]) Акты греч., 20, 62—63.
[4]) Акты греч., 63—64. [5]) Акты греч., 24—25.

тити братства (1726) [1]). За два роки братство познайомило архіпастиря ще з однією „установою“ своєї церкви, а саме що „пресвитеры въ ней живутъ токмо по три года“, чому Варлаам „отказалъ отъ священослуженія... и отъ приходовъ надлежащихъ церковныхъ вовся отдалилъ“ о. Афанасія, що вислужив свій строк, а благословив служити о. Федорові побіч з єром. Мелетієм (1728) [2]).

Як видко з грамоти нового архієпископа Рафаїла Заборовського, у грецького братства було „установление“ утримувати при церкві двох священиків і була така практика, що, коли наближався їх строк, купці привозили з Греччини нових осіб. За силою цього звичаю Заборовський дав благословенну грамоту новому священикові Христо, з тією тільки умовою, що він має правильну хіротонію і добре поводитиметься (1732) [3]).

У цього архієп. Рафаїла трапилося таке саме непорозуміння з грецьким братством, як і у його попередника. Не добре обізнаний з грецькими правами та пільгами, він доручив ніженському протопопові Стефанові Волховському давати „квиты“ грекам на шлюб, а „датки“ за них надсилати до архієрейського скарбу. За цими квитами шлюби міг вінчати грецький презвітер, коли не було перешкоди що-до споріднення. Але, як далі признавався в своїй помилці архієпископ, греки, подавши копії жалуваної грамоти Петра I і патенти антецесорів Рафаїла, переконали його, що братство підлягає тільки київській катедрі. Тому й він, ствердивши таку практику, наказав ніженському протопопові „до вышпомененнаго братства греческаго не интересоватыся и квѣтовъ имъ не давать и подъ судъ своей команды не привлекать“. Братство-ж „вместо квѣтового и рочной дани“ має надсилати щорічно до київської катедральної церкви по два камені воску й по каменю ладану. Але при цьому Рафаїл звелів братству стежити, щоб не вінчалися в кревному або духовному спорідненні й докладати йому про шлюби неканонічні. Мабуть на те, щоб полегшити догляд, він заборонив грекам брати шлюб в инших церквах окрім своєї грецької. Нарешті, згідно з царськими указами [4]), Рафаїл зобов'язав греків що-року повідомляти його про число родин у греків, смертей та шлюбів (19 січня р. 1733) [5]).

Коли грамота Рафаїла Заборовського робить спробу прив'язати, розкиданих по всьому Ніженю, греків до їхньої церкви обов'язком вінчатися тільки в ній, то щось подібне ми бачимо в універсалі його сучасника, гетьмана Данила Апостола з 10 січня р. 1728. Затверджуючи за братством універсали своїх попередників і всі його права та вільності, Апостол так формулував незалежність його від місцевого духівництва: „такожъ маютъ быть отъ отца протопопа нѣжинскаго и отъ кождого тамошняго священника свободне найдуючися отдѣльно в парафіи тихъ греческих церквей“ [6]).

---

[1]) Акты греч., 25—26. [2]) Акты греч., 26—27. [2]) Акты греч., 27—28.

[4]) Звичайно, він мав на увазі „Прибавленіе къ Духовному Регламенту“ (отд., I, с. 29) і синодальний указ 20 лютого р. 1724.

[5]) Акты греч., 28—30. У грецькій ніженській церкві переховуються метрики аж з р. 1706.

[6]) Акты греч., 64—66.

§ 6. Ніженське братство за гетьмана Д. Апостола та царициГанни. Універсал Данила Апостола з 8 лютого р. 1729 подає новий факт з життя братства й з історії взаємовідносин його з гетьманською владою. „Ніженські жителі купці" довели до відома гетьмана, що старі жалувана грамота (Петра I) та універсали звільнили „дома ихъ отъ постоевъ, провянтовъ и прочіихъ шарварковъ" (себ-то примусових робіт у місті), але взаконяють „отъ ихъ грошевую давать годовую квоту". Гетьманові подали і пойменний реєстр тих греків-купців, що повинні платити її. З цієї нагоди Д. Апостол, „конфірмуючи всѣ права и волности отъ прежнихъ антецесоровъ наших наданніе имъ грекамъ", вирішив: „Что же отъ нихъ кгрековъ надлежитъ по прежнему обыкновенію якая належность, тую абы они, всякъ подлугъ реестра, рукою нашею закрѣпленнаго, отдавали до рукъ пана Іосифа Тарасовича, знатнаго товарища бунчукового, которій долженъ оную належитость отдавать до двору нашего" [1]).

Це встановлення порядку виплати квоти в гетьманський скарб є ніби-то нове. Але тут можна бачити більш, ніж вказівку тільки на порядок виплачування. Апостол покликається на універсал Скоропадського, який і затверджує, але в ньому як-раз нічого нема про квоту. Про квоту не згадує ніхто і з попередніх гетьманів. Але в чотирьох універсалах — Виговського (1658), Ю. Хмельницького (1659), Бруховецького (1665) і Самойловича (1672) є мова про „належную повинность", або „звычайную належну" чи „належность нашу войсковую", що екзактори повинні були збирати з грецьких купців у військовий скарб [2]). І коли можна й треба ототожнювати цей податок з індуктою, себ-то довізною оплатою, що збирали ці-ж екзактори [3]), то „належность" збиралася з краму. Одиниця оподаткування були, за універсалом Павла Тетері, чи ціна краму чи число [4]). Що-до квоти, то, здається, це вже зовсім инша річ. Коли вона збиралася з усіх купців, а не з тих тільки, які привозили з-за кордону нові товари, чи, навпаки, вивозили, то це вже є поголовний податок. Він тоді збирався не в звязку з торговельною операцією, а в певні терміни, і був, може, однаковий для всіх купців а може в залежності од розміру річних оборотів. Такий податок, який притому йшов не в військовий скарб, а „до двору нашого" гетьманського, раніш не згадувався. Його можна поставити в звязок тільки з тим податком, що встановив ніженський полковник Обідовський, коли не його попередники. Затверджено було цей податок в універсалі Мазепи за „домом небощука" полковника, але, певно, платили греки тільки до кінця гетьманування цього гетьмана. За Скоропадського ніженські уряди не дуже напосідалися на братство, тому його універсал грекам торкається переважно церковних їх справ. Мабуть і за Ма-

---

[1]) Акты греч., 66—68; теж — Матеріалы для отечественной исторіи, изданные Судіенкомъ, № XXXVI. Проф. Федотов-Чеховський так з'ясовує вислів „квота": „Квота (лат. quot сколько) певная грошевая, годовая точно опредѣленная по времени, по количеству и по качеству плата" (Акты греч., Словарь, 6).

[2]) Акты греч., II, універсали, №№ 3, 5, 9, 13.

[3]) Див. універсал Бруховецького, 1666 р. (Акты греч., № 11).

[4]) Акты греч., № 8.

лоросійської Колегії братство жило спокійно [1]). Але знов гірш сталося за гетьмана Д. Апостола. „Панъ полковникъ нѣжинскій з старшиною полковою, а особливе войтъ нѣжинскій з магистратомъ“ знову почали втручатися в розправи судові, насилати на доми грецькі постої, брати підводи і взагалі чинити різні „трудности, насилія“. Здається мені, що коли греки послали до гетьмана „Луку Спулова съ товарищи“ „супплѣковати“ про потвердження своїх прав і скаржитися на кривдників, вони й пропонували Д. Апостолові платити „до двору“ гетьмана чи инакше особисто йому ті квоти, що колись плачено Обідовському. А гетьмана запевнили, що то давній податок на гетьманську користь, який узаконили попередні універсали. А самих універсалів вони Апостолові не показали, а тільки сказали „что имѣютъ они... гетмановъ антецессоровъ нашихъ унѣверсали... а в оныхъ гетманских унѣверсалахъ опредѣлено од их грошевую давать годовую квоту“... Розуміється, з боку греків це була не самопожертва, а тонкий розрахунок [2]).

Але „де тонко, там і рветься“. І з універсалом Д. Апостола трапилося те-ж саме, що греки і раніш спостерегали в тому, як місцеві уряди ставилися до розпоряджень центральних властей: їх не слухали на місці та й не могли слухати, бо сам гетьман Апостол, затверджуючи 17/I 1729 р. магдебурзьке право Ніженеві, повторив і пункт, що покладав на греків обов'язок одбувати загальногромадянські повинності [3]). Дійшло до того, що „комиссары полковые нежинскіе и тамошние городовые урядники“ важилися приділяти під військові постої не тільки доми окремих греків, а навіть церковні двори, де збиралося саме братство й де одбувалися „кануны церковные“, себ-то братські свята. На цю образу братство раз поскаржилося гетьманові й здобуло універсал, що забороняв ставити в церковних дворах „консистентов и других постоевъ“ [4]). Але цей універсал не дав поратунку і гетьман 7/IX 1730 видав універсал удруге [5]). Але й він не допоміг. Ніженські уряди уперто й систематично намагалися зрівняти греків що-до міських повинностей з усіма міщанами, і скидалося на те, що й дійшли того: принаймні греки, що 21/IX 1733 р. занесли гетьманові нову скаргу, назвали себе „чиншовими греками“. І гетьман знов універсалом 23/X 1733 р. заборонив ніженському полковникові з старшиною надто-ж комісарам полковим, а так само урядовцям міським чинити грекам „трудности и насілія“ що-до розправ судових, насилання на їх доми постоїв

---

[1]) Од цього часу є звістка про утиски, що терпіли греки од індукторів. Під 25/VII р. 1723 Яків Маркович написав у своїому „Дневнику“, що до його приходили греки, мабуть, лубенські, скаржитися, ніби-то індуктори „не по давнему обыкновению индукту взимают“, чому вони не поїхали на Свенський ярмарок. Вони подали Марковичеві протест за своїми руками (Дневникъ, I, 32). Але тоді індукту держав на одкупі грек — потім ніженський війт Петро Тернавіот.

[2]) Дозволяю собі такий здогад, оскільки прибутки од греків чи то військового скарбу, чи гетьмана особисто чомусь не потрапили в поле зору дослідників фінансового права й практики Гетьманщини. Див. напр. В. Руднев, Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I („Науковий Збірник за рік 1925“).

[3]) Універсал Д. Апостола м. Ніженеві надруковано в „Матеріалахъ для отечеств. исторіи“ М. Судієнка, I, отд. 2, № 31.

[4]) Консистенти—військові постої, причому військові люди отримували од хазяїв і харч.

[5]) Акты греч., 68.

і брання підвід. Гетьман „приказував грозно рейментарско“ й загрожував непокірним „неопускним штрафом“ [1]), але це був „грім не з хмари“...

Греки скаржилися на те, що до них ставлять „консистентовъ“ навіть і тоді, коли „жадной не бываетъ въ городѣ Нѣжинѣ навальности“ (припливу) їх. Як бачиться, бували випадки екстренні, коли греки буцімби-то згоджувалися на порушення їх прав і пільг і хоч-не-хоч приймали консистентів. 1730-ті роки були добою війни з Туреччиною, причому на Україні взимку розміщувалися вінтер-квартири російського війська. І тут захистити греків не мали змоги навіть російські достойники, що після „смуты“ гетьмана Апостола сиділи в Малоросійській Колегії. Кн. Ол. Шаховський, що стояв на її чолі, вже 30/IV р. 1735 мав справу з скаргою ніженського братства на обтяження грецьких дворів через постої й на інші кривди од ніженських військових та міських урядів. Спираючись на гетьманські універсали й грамоту Петра I, Колегія тоді сама видала універсал, наказуючи, щоб жадні власті в Ніжені „в купеческіе ихъ росправы не вступали и перешкоды не чинили, и ни якого имъ безчестія не наносили, по дворѣхъ ихъ гвалтовъ и насилства не чинили, и необыкновенныхъ постоевъ на домы ихъ не насылали, и изъ дворовъ ихъ ни для якой городовой потребы не зганяли, и подводъ у ихъ отнюдъ не брали“. І що-ж? Вже 10/XII представники грецького братства доповідали Генеральній Військовій Канцелярії, що полкові ніженські комісари, всупереч „о необыкновенныхъ на домы ихъ постояхъ пункту“, ставлять до них оберофіцерів, „сказывая, что и впредь будутъ безъ опасенія ставить обыкновенно и необыкновенно“ [2]). Цим разом кн. Шаховський з Генеральною Військовою Канцелярією в обороні прав греків могли спертися на розпорядження центральної влади, а саме цариці Ганни. Це був указ од 8/VIII 1734 р., заадресований на ім'я самого Шаховського, і торкався взагалі управління малоросійськими справами. Але його п. 13 стосувався до греків. Він затверджував їхнє право внутрішнього суду та управління „по прежнему ихъ обыкновенію“. А втім, як він мав величезне значіння в історії грецької общини, то наводимо його in extenso. „Грекамъ купцамъ въ Нѣжинѣ живущимъ и временно туда съ купечествомъ пріѣзжающимъ, по жалованной грамоте... имп. Петра I, имѣть между собою самимъ во всякихъ дѣлахъ (кромѣ криминалу) разсужденіе, расправу и миротвореніе, по прежнему ихъ обыкновенію и по той жалованой грамоте. А чего имъ самимъ рѣшить будетъ не можно, въ такихъ дѣлахъ апелловать въ Глуховъ и Генер. Войсковую Канцелярію, къ вамъ, нашему ген. лейтенанту, и отъ того суда ихъ грековъ никому ни подъ какимъ видомъ не защищать“ [3]).

---

[1]) Акты греч., 70—72. В тих-же Актах, на сс. 78—79, надруковано ще один універсал Д. Апостола, але з дивовижною датою: 1749 р. — з дивовижною, бо цей гетьман помер 1734 р.; я виправив-би цей рік на 1729. В універсалі згадується ктитор грецького братства Николай Бошняк, що був на цій посаді 1719—1739 рр. Цим універсалом Апостол за скаргою братства наказує Івану Стосову й иншим грекам, що позичили гроші церковні, виплатити згідно з положенням борг з відсотками і бути „прислушными суду купеческому“.

[2]) Акты греч., 73—74.

[3]) П.С.З., IX, № 6614, п. 13. Пор. Сб. Р. И. Общ., т. 144, с. 50.

Маючи на оці оцей пункт, а так само сучасні обставини, Генеральна Військова Канцелярія, здобувши нову скаргу греків, новим універсалом з 19/XII 1735 р. підсилила свою попередню заборону. Проте що-до постоїв висловила таку гадку, щоб їх у доми греків не ставили „без особливого Генеральной войськовой канцеляріи указу". Проти указу 30/IV тут додано заборону брати у греків підводи, „а особливо у переежжаючихъ купцовъ". А взагалі цей пункт не є новина: його ми подибуємо в універсалах попередніх гетьманів.

Але й новий указ не дав поратунку тому, може бути, що помешкань шукали иноді сами військові поруч з службовцями магістрату або полкової канцелярії. Тоді „г. Нѣжина купцы греки" вдалися до гр. Мініха, головного начальника над російським військом, і він 7/X 1736 р. дав указ, що оборонив (чи повинен був оборонити) їх доми од „постою как квартирующихъ, такъ и проезжающихъ", а їх самих од усяких утисків і кривд. Греки показали Мініхові грамоту Петра I [1]).

Ще за три роки греки одержали затвердження своїх прав у самому Ніжені, од полковника Петра Толстого — голови всього місцевого управління та військового відомства, що досі найбільш допікало грекам. Його указ од 8/IX 1739 р. оборонив грецькі „монастырскіе" двори [2]) та подвірки од міських повинностей і гарантував „свободное прожитие" тим, що там перебували [3]). Що-до приватних грецьких дворів, то тоді місцеві власті їх не займали, хоч як нервувало їх те, що тих дворів усе більшає. Року 1738 ніженська полкова канцелярія подала правителеві Малоросії А. І. Рум'янцеву заяву, що „греки и дѣти и внуки их, ежегодно распространяючися домами своими, которыхъ иние имѣютъ по два и по три, живутъ прохладно, никакихъ и наименшихъ повинностей не отбываючи, а другіе греки, совокупивши куплею дворовъ по 15 и поболшъ, настроили великое число избъ и съ найму онихъ толко прибыль получаютъ". А ще за чотири роки писав у Генеральну Військову Канцелярію ніженський магістрат, що греки через напружене скуповування міщанських дворів загрожують знедолити місто і це магістрат ставив у звязок з грамотою ц. Лизавети 1742 р. Тоді магістратові заборонено, аж поки з'ясує Сенат, затверджувати купчі кріпості [4]).

§ 7. Ніженські греки й українська суспільність. Хоч уряд ц. Ганни Іванівни та його представники як у центрі, так і в Глухові не змінили колишніх доброзичливих стосунків до греків, на її царюванні я хочу зробити перерву в своїому загальному огляді. Може, я не зможу довести, але мені здається, що на ці часи припадає якийсь злам у житті братства. Та хоч-би

---

[1]) Акты греч., 74—75.

[2]) Манастиря в Ніжені у братства не було, — були самі лиш подвір'я манастирів єрусалимського та синайського. Як видно з устава братства, о. Христодул гадав був заснувати в Ніжені жіночий манастир, тільки-ж невідомо, чи здійснився цей намір. Але все-ж обиватели й иноді документи зазначали, як манастир грецький, церкви з домами або помешканнями, де жили священики та диякони, переважно спочатку ченці, й гостювали наїжджі грецькі архієреї, архімандрити, то-що, а це траплялося часто.

[3]) Акты греч., с. 75.

[4]) Плохинскій, 267, 350—351. Тут-же на сс. 267—268 уривкові звістки про будівельну діяльність греків рр. 1738, 1764—1765.

його й не було, так вже методологічні міркування вимагають зробити зупинку, щоб коротенько висвітлити взаємини греків з українською суспільністю за минуле півстоліття. Вже Плохинський ставив собі мету „разсмотрѣть вкратцѣ, какъ греки со своими привилегіями уживались съ остальными группами населенія", але розповідав про взаємини з урядами, про те саме, що й ми оповідали [1]). Треба-б тільки додати на цю тему кілька слів. Окрім полковника з полковою старшиною та магістрату, в Ніжені був ще один уряд, що з 1730-х рр. почав втручатися до грецьких справ. Це був комендант, начальник російської залоги, що містилася в фортеці або в замку. Під р. 1732 Плохинський розповідає, як ніженського грека Штуку, що був винен грекам певну суму, і хтів був од їх утекти до Польщі, братство затримало; Штука удавсь тоді під протекцію коменданта; отже комендант, виходить, порушив таким своїм учинком юрисдикцію братства [2]). Як бачимо, це було за прецедент, що відкрив перед грецьким братством ще один фронт боротьби, тим гірший, що тут греки йшли саме проти братства [3]).

Грецьке братство будувало свій добробут у боротьбі. Але не треба гадати, що вона була безперервна. Навпаки, бували періоди тиші. За яскравий покажчик такого становища можна визнати вибори греків на ніженське війтівство. Р.р. 1714—1718 війтував Стерій Тернавіот, а р.р. 1727—1750 його син Петро. З одного боку ці факти свідчили про їх особистий авторитет і про значіння всієї грецької общини в житті Ніженя. А з другого, можна думати, що ці війти греки зм'якшували конфлікти, неминучі по суті, між магістратом і братством. За роки 1714—1718 ми й не бачили їх. Але здається з початком війтівства Петра Тернавіота стосунки магістрата до братства трохи погіршали, тому греки й скаржилися гет. Д. Апостолові [4]). Нарешті, й те треба одзначити, що за допомогою таких війтів братство більшого могло дійти й в столицях, де Петро Тернавіот бував не раз, як свідчить Дневник Як. Марковича, і перед гетьманським двором.

Як-раз маємо свідоцтва про близькі стосунки ніженських греків з гет. Дан. Апостолом. Коли йому з генеральною старшиною забракло грошей на видатки та на подарунки різним особам у Москві на коронації р. 1728, чималу суму позичив ніженський грек Самійло Федоров. І потім він-же з М. Бошняком були за посередників у листуванні гетьмана з сином, що перебував у Москві, як заручник. Та й сам гетьман клопотався перед гр. Толстим за цих двох делегатів, коли вони їздили до Москви [5]). А ми вже бачили, як охоче Д. Апостол видавав універсали на користь ніженського братства.

---

[1]) Труды XII Археол. Съѣзда, II, 347 і далі. [2]) Там-же, 347.

[3]) Цей одважний комендант, мабуть полк. Хрущов, воювався не тільки з братством, ба й з Генеральним Судом. Коли останній р. 1733 на скаргу Марковича надіслав до Ніженя Чуйкевича щоб заарештував крам його винуватця грека Петра, за ним оступився комендант. А коли в лютому 1734 послали вже з унтер-офіцером Вежевського, ніженський комендант його заарештував, і довелося послати ще одну людину щоб визволити Вежевського (Як. Маркевичъ, Дневныя Записки, III, 348, 353, 355).

[4]) Акты греч., 66—68. [5]) Плохинскій, 189—191.

Що більше пільг набували греки, то більша самовпевненість їх охоплювала і то частіші ставали сутички окремих греків з людьми посполитими. Ми бачимо, що вже універсал Мазепи р. 1687 перестерегав од них греків, і не тільки купців, а й челядників їхніх [1]). Навіть і челядинці грецькі робили ніженцям кривди та прикрості! Коли я читав цей універсал, то пригадав численні архівні справи з дальшої доби, де тубільці скаржилися на окремих греків і їхні групи за лайку, образу, навіть биття. Пригадав і глухівський епізод, як грек Дем'янов плутався у сварку українців з російськими салдатами й перший почав лаяти останніх, а тоді битися [2]). Або теж випадок у Новгород-Сіверську, коли грек Анастасієв шпетив росіянина [3]). Розуміється, часто за причину сутичок бував гарячий, запальний темперамент греків, надто підо впливом вина. Бо греки й инших напували в своїх шинках і винарнях та й сами добре пили. Але мало вагу й упривилейоване становище їх на Україні, що викликало в них пиху. „Такое маючи право", як писав Мазепа в иншому універсалові (1696), греки чинили „кривди и досады" не тільки „мѣщанамъ и поспольству", але ображали уряд міський і військовий, навіть самого полковника. І ображали, може, не тим тільки, що не оддавали їм „прихильного и призвоитого привѣта"... У кожному разі Мазепа й після своєї першої науки мав і привід і право звернути увагу на цю поведінку греків та повчити їх і ввічливости й „братерскій любви" [4]).

Але греки й сами повинні були розуміти, що в їх інтересах підтримувати добрі стосунки з людністю, надто-ж з урядовцями та з суспільством. На припочатку 1680-х років з греками мав торговельні стосунки переяславський полковник Дмитрашко Райча. Коли його суд ухвалив 23/I р. 1683 скарати на горло за участь у змові проти гетьм. Самойловича, він прохав відкласти скарання, щоб розрахуватися „зъ нѣкоторыми греками въ заводахъ своихъ купецкихъ гандлюючихъ" [5]). У ті-ж роки (1685—1687) ми бачимо грека навіть на полковницькому урядові. Це був Ів. Христофорович чи Іван Грек, як гадав О. М. Лазаревський, саме з ніженських греків, що вже „распоряжались всею внѣшнею торговлею гетманской Малороссіи" і иноді „пробирались и въ старшину" [6]). Показовий теж характер має листування кол. ахридонського архієпіскопа Мелетія, що перебував у Ніжені 1680—1686, 1691 і далі, — листування з удовою стародубського полковника Семена Самойловича, Марією, з роду Сулим [7]). Дарма що зміст його листів суто духовний, але з того не могли не виникнути й матеріяльні користі. Р. 1708 Кочубей, показуючи на допиті про своє майно, сказав, що дав п. Стерію за обліком 3.000 золотих, але потім за його дорученням узяв у иншого грека матерії на весілля сина на 1.000 зол., так що Стерій (звичайно Тернавіот) залишився винен 2.000 золотих чехами (Б. - Каменскій, Источники малорос. исторіи, II, 141, 144). Позичали греки гроші і в духовних землевласників. На гроші Київо-Печерської Лаври р. 1691 торгував „заморскими легкими товарами"

---

[1]) Акты греч., 54. [2]) „Україна", 1928, кн. 3, с. 41: Глухівська сутичка 1750 р.
[3]) Плохинскій, 255. [4]) Акты греч., 57. [5]) Мотыженскій архивъ, с. 129, № 67.
[6]) Описаніе Старой Малороссіи, III, 60. [7]) Труды Черн. Уч. Арх. Комиссіи, VIII, 118—120.

ніженський грек Павло (Зап. Київ. І.Н О., т. III, 183 — О. Гермайзе, Україна та Дін в XVII ст.). За багато років згодом удова генер. хоружого Івана Сулими Марія купує своїм синам матерію на каптани в Ніжені; один з них, Степан, р. 1729 взяв шлюб і за „покупки веселніе" залишився винен „кгрекови нѣжинскому" 100 талярів [1]). Як було вигідно для греків піддержувати лагідні стосунки з великими землевласниками й визначними військовими урядовцями, видно на прикладі Як. Марковича. Про ці взаємини оповідає сам він і ось які звістки подає за 1723—1739 роки, що припадають на перший період життя греків у Ніжені [2]).

У тісних звязках Маркович був з Петром Тернавіотом, ніженським війтом: він і в нього бував у гостині і сам вітав його в себе (I, 155; III, 111, 323); за його запискою купує в кредит у ніженського купця грека золотий грезет (III, 147), доручає йому взяти борги свої у греків (III, 316, 413). Як індуктор, Тернавіот визволяє од індукти промисли Я. Марковича в Бубнові (III, 144, 149), а Маркович виступає його поручником, коли той знов мав узяти індукту на одкуп (IV, 21). Підтримував Маркович стосунки й з иншими греками з Ніженя: у одних мав господу, коли приїздив, у других купував товари, і навіть на віру, третім доручав купити: одному каву, иншому тютюн, каву, цинові вазочки, рожеву царгородську горілку (III, 172, 243, 253—254, 275, 323; IV, 233). Але погіршали стосунки, коли Маркович почав позичати гроші ніженським грекам. У грудні 1731 р. він дав на рік 339 чужоземних червінців Юрієві Гузі та Петракієві, що був зять М. Новицькому, ніженському полковому осавулові [3]); в січні наступного року 330 черв. Дим. і Кост. Линчакам і їх товаришеві Ів. Пеперові; в лютому 110 зол. і 55 крб. Мих. Шіуті, і коло того-ж часу скількись Фармакеєві. Иноді гроші давалися без достатнього оформлення (III, 153, 166, 169, 170, 348, 353, 355). Та як почали надходити строки платіжу—Маркович мабуть не раз пожалкував, що звязався з греками. У березні 1733 р. він посилає службовця Клима до Ніженя по винуватця Шіута, але той удовольнив Марковича відсотками. В вересні прохає Тернавіота одібрати борг у Гуги, а з обліками (себ-то з борговими зобов'язаннями) инших винуватців, посилає Клима до Кролевця, мабуть на ярмарок, щоб там одібрати гроші. В жовтні сам їде до Ніженя й бере в Пепера годинник, пистолі, мануфактуру, хустки, звичайно в рахунок боргу, і залишає Клима в Ніжені, щоб од инших винуватців повернути борги або дістати надійних поручників. У листопаді посилає Клима до Ромна заарештувати Пепера. Але Пепер незабаром обанкрутився і на черзі був розпродаж його товарів. З листопада-ж Маркович починає низку судових справ, і Генеральний Суд надсилає Ф. Чуйкевича до Ніженя, щоб описати та заарештувати товари Пепера з компанією, але Пепера захистив цим разом комендант, що згодом навіть заарештував другого висланого за Пепером, Вежевського, дарма що з ним був унтер-офіцер. Тоді надіслали виручати Вежевського й захопили иншого винуватця, Фармакея.

---

[1]) Сулимовскій архивъ № 47.

[2]) Цитуємо за повним виданням „Дневнихъ Записокъ", т. I—1893, т. III—1897, т. IV—1913.

[3]) Як гадав Ол. Лазаревський, це теж був грек (Опис. Ст. Малороссіи, II, 61).

Здобувши все-ж з Пепера 220 крб., Маркович, за посередництвом Тернавіота та Самійла Федорова, договорився з Фармакеєм, що він 19/IV 1734 р., заплатить Марковичевому батькові 75 крб., а йому самому 375 крб., а сам він такі гроші має виправити з Пепера чи з його поручників. Тут-же Фармакей дав і облік на свій борг. Але з Пепером справа ще довго тяглася. Ще в квітні 1735 р. Маркович скаржився на нього кн. Шаховському й прохав надіслати указ до ніженського братства про стягнення з Пепера грошей. А за другого винуватця Гугу постраждали його дружина та, здається, теща: цих грекинь під вартою привезли в березні 1736 р. до Глухова й тут вони від себе дали облік Марковичеві на Гугів борг, але доправляти його довелося в жовтні в Ніжені Вежевському. Остання звістка про Марковичеві кредитові операції з греками падає на грудень 1738 р., коли той-же Вежевський їздив до Ніженя по решту боргу в 183 крб. чи по відсотки за два роки. Але він привіз облік од трьох греків на 183 крб... [1]).

Мав Маркович справи й з греками инших міст — Київа, Глухова, Ромна, Прилуки, Лубень, Кролевця. У Київі Іванові Тернавіотові, здається, братові ніженського війта, він приставляв на продаж вино з своєї гуральні, а через нього закупав для родини волоське вино [2]). У греків инших міст він купував товари, иноді в кредит, то здавав в оренду склади, то давав своє вино (в кредит) на вишняк, то купував з ними жито, то давав на комісію крам (роменському грекові дав матерію на продаж) [3]). Одного разу приймав скаргу лубенських греків, мабуть як наказний лубенський полковник, і иншого разу зустрічався в Прилуці з тамтешнім лікарем-греком коло ліжка слабого родича [4]).

Ці посистематизовані звістки, безперечно, характеризують як Марковича, так і тодішніх греків з боку чисельного і як людей заміристих, тільки-ж не завсіди сумлінних... І це, певна річ, теж загострювало стосунки до них і людности й урядів.

Та греки добре знали, з ким як поводитися, в кого шукати, кому давати, до кого підлещуватися й як доходити свого. Про це свідчить те, як греки ставилися до індукти.

Ми вже назвали за „Дневными Записками“ Марковича Петра Тернавіота індуктором. Ця звістка стосується до 1731 р. [5]). Автор спеціяльної статті „До питання про індукту та евекту в Гетьманщині“ В. О. Барвінський переказує як новий факт, що р. 1731 відкуп на збирання індукти й евекти згідно з сенатською пропозицією передано за 20.000 крб. на 6 років ніженському війтові Петрові Стерієву, який і раніш держав відкуп, хоч не офіційно, в ком-

---

[1]) Дневныя Записки, III, 272, 277, 281, 317, 323, 330, 338, 339, 348, 350, 353, 355, 407, 413; IV, 17, 61, 93, 226, 227.

[2]) Там-же III, 273, 282—3, 370, 379, 415; IV, 14, 141, 188, 192.

[3]) Там-же I, 58; III, 77—78, 152, 245, 247, 259, 268, 360, 368; IV, 121.

[4]) Там-же I, 39; III, 139. З названих міст найчисленніша грецька колонія була в Київі, де існував навіть грецький манастир, а потім у Кролевці. Як повідомляє Маркович, р. 1731 в Кролевці була пожежа „съ немалою утратою купцовъ грековъ, русскихъ, а особенно евреевъ и татаръ“ (III, 131).

[5]) Дневныя Записки, III, 144, 149.

панії з Гаврилом Владиславичем з р. 1725 [1]). Але, на жаль, Барвінський не був обізнаний з Щоденником Як. Марковича, що міг-би доповнити його архівні відомості. Коли Владиславичі Савва й Гаврило на допиті 1733 р. казали, що Стерієв був їх неявний компаньйон, Маркович називає як одкупника тільки його, Стерієва: на початку 1725 р. чи наприкінці р. 1724 Петро Тернавіот знов одержав індукту за 100 т. зл. [2]). А це „знов" визначає, що Тернавіот або Стерієв (Петро Стерієвич) був індуктор і раніш, мабуть з самого початку, як здано індукту на відкуп од Малоросійської Колегії (1722 р.) [3]).

Я хочу звернути увагу не тільки на те, що грек Тернавіот так чи инакше, під своїм ім'ям чи під чужим, тримає на відкупу, з самого початку, як його заведено, величезні державні українські збори, але одержує на торгах перевагу над українцями всупереч центральному урядові й гетьманові. Ще р. 1725 сенат наказав, „тот збор отдать на откуп малороссійским обывателям, взяв порук добрых, кто с торгу больше даст, не примешивая великороссійских людей". Року 1730 проти російських претендентів на відкуп висловився гетьман Апостол, його підтримували і українські купці і ніженські греки [4]). І хоч р. 1731 відбулися торги, вони з тієї-ж причини не були затверджені, хоч відкупну суму було доведено до 28.697 крб. І сенат того-ж року ухвалив „дать торг" тільки українським людям, „не примешивая греков и протчих проезжихъ из-за границ и великоросійских людей". І все-ж того-таки року, розповідає Барвінський за архівними даними, 18 листопада відкуп передано Петрові Стерієву в сумі 20.000 крб. на 6 років [5]). Отут Маркович доповнює й спростовує це оповідання. 25 жовтня здобуто указ з Москви, щоб індукту дати в відкуп „малоросіянам", виключаючи греків та росіян, а вже 28/X відбулися торги, де перевагу взяв грек Петро Тернавіот, що здобув відкуп за 20.000 крб., наддавши проти попередньої суми 1302 крб. 48 коп. Року-ж 1735 видано царський указ, щоб передати індукту на 6 років Петрові Стерієву й Самійлові Федорову за 30 т. крб., теж за поруками [6]). Що грекам так поталанило, тим знаменніше, що двоє років тому трьох Тернавіотових помічників було заарештовано через якусь підозру, і що тепер поручниками за ним були „многіе", окрім Марковича [7]). У 1741 р. індуктні збори знов були передані на одкуп Тернавіотові „съ товариши" на 8 років з платою 27.000 крб. „не во примѣръ другимъ" [8]). Наприкінці р. 1748 Петро Тернавіот „по слѣдственному о томъ индуктномъ сборѣ дѣлу в С.-Петербургѣ обрѣтался, ожидая резолюціи в сенатѣ", а його

[1]) Наукові Записки (Харківської) науково-дослідчої катедри історії української культури, № 6, 1927, 442—443.

[2]) Дневныя Записки, I, 180. Пор. у Барвінського: 18.697 крб. 62 коп. (там-же, 442).

[3]) За відомостями Барвінського тоді відкуп узяв Шереметєв з Сівська (442).

[4]) Не ясно, чому р. 1730 виникло знов питання про здачу індукти, коли од 19/XII 1729 р. маємо універсал того-ж-таки гетьмана про оддачу одкупа на індуктовий збір гр. Гавр. Владиславичеві на 20 років (М. Судієнко, Матеріалы для отечеств. исторіи, I, отд. 2, № LIII).

[5]) Наукові Записки, № 6, 442.

[6]) Дневныя Записки, III, 144; IV, 21. Сам. Фед. Пеліпонесов — теж ніженський грек.

[7]) Дневныя Записки, IV, 21. Наукові Записки, № 6, 443. Документи Барвінського не згадують про указ 1735 р.

[8]) Лазаревскій, Опис. Стар. Малороссіи, II, 62.

компаньйон „Самойла Пелапоновъ съ товариши“ подали заяву, що без нього вони не можуть розвязати питання, як буде далі. Але це розвязала Генеральна Військова Канцелярія, що, згідно з її думкою, індуктні збори залишені в її розпорядженні. Думка Канцелярії згадувала про скарги „на нынѣшнихъ того индуктнаго сбора откупщиковъ во взятвѣ съ купечества излишнихъ сборовъ и о другихъ народнихъ отягощеніяхъ“ [1]).

Ще пару слів про те, як ставилися греки до нижчої верстви суспільства — селянства. Ще Ейнгорн завважив, що українські греки на початку XVIII ст. продавали людей полонених і кріпаків [2]). Я маю звернути увагу на инше явище, що початок його припадає саме на перший період історії ніженського братства. До 1735—6 рр. стосуються наші перші архівні відомості про кріпаків, що ніженські греки почали купувати для своїх домів і своїх хуторів. Ніженське грецьке братство на питання про греків, які купили в великоросійських поміщиків кріпаків і селян, назвало 5 греків, що володіли з 1735—6 рр. купованими в Великоросії сім'ями та поодинокими людьми [3]). Найцікавіш те, що греки почали купувати землі й людей на Україні саме в ті часи, коли великоросіянам заборонено було (універсали гетьмана Д. Апостола) володіти хуторами й иншими вгіддями з висилкою їх самих з України (1727) [4]). В одній сенатській справі 1741 р. згадується ніженський війт Тернавіот, що з иншими особами заволодів через купівлю й без купівлі, проти указів, козацькими дворами й хуторами і експлоатує козаків [5]).

§ 8. „Компромиссіальный судъ греческаго нѣжинскаго братства“. Ще Аф. Шафонський повідомив про нову печатку братства „съ изображеніемъ вѣсовъ, рукою держимыхъ“, і з російським та грецьким написом навкруги: „Печать нѣжинскаго греческаго компромиссіальнаго суда 1736 года, генваря 1 дня“ [6]).

Справа, розуміється, не в самій печатці, а в тому напрямкові в житті братства, що примусило замінити давню, 1692 р., печатку на нову. Коли та свідчила про переважно церковний характер братства, то тепер з'ясовується правдива суть грецької громади, яку замаскував братський устав, що його склав о. Христофор. Церковне братство, що складалося переважно з купців, перетворилося в купецьку громаду з мало не виключними комерційними інтересами, для яких і заведено „компромиссіальный судъ“. Иноді цей суд називається медіяторським, себ-то посередницьким, чи третійним, а втім усі ці

---

[1]) П.С.З., XII, № 9957. Справа грецького архіву 1747 р., № 2175 згадує про екзактора Сам. Федорова, який закликав юбіляра для експертизи дорогоцінного каміння. Що-до самого Тернавіота, то, щоб схарактеризувати його заповзятливість, можна додати ще одно свідоцтво. Р. 1761 він згадується як управитель ніженського подвір'я Синайського манастиря (Проток. книга 1761 р., № 45).

[2]) Чт. Моск. Общества Ист. и Др. Росс., 1908, I, Смѣсь, 46.

[3]) Справа архіву грец. братства р. 1746, № 2187.

[4]) Матеріалы для отечественной исторіи, изд. Мих. Судіенко, I, отд. II, №№ XI і XXIII.

[5]) Сенатскій архивъ III, 439.

[6]) Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніе, 469, 471. В цей опис печатки можна внести поправку. Слова „году генваря 1 дня“ не навколо ваги, а посеред печатки в три рядки, причому „году“ над вагою, а „генваря“ — під „1 дня“ ще нижче.

назви не висловлюють сути реформи, переведеної перед р. 1736. Щоб її зрозуміти, згадаємо, як судилися в братстві раніш.

Ми вже бачили, що суд у братстві належав до ради 12-ох. Але ця рада була більш прив'язана до церковних справ і мабуть не завсіди вдовольняла в питаннях чисто купецького характеру. Тому врядигоди для окремих справ вибирали особливі суди. Р. 1732 „изъ знатныхъ купцов-грековъ былъ собранъ купеческій судъ для разбора дѣла“ грека Штуки, що заборгував різним особам 1270 крб. і хотів утекти в Польщу [1]). На цей-же 1732 рік припадає й випадок компромісійного суду. Ішов процес між греками Вас. Салатою й Мик. Стравоподаром з одного боку й „арменіномъ вавилонскимъ“ Ан. Мануйловим, що ті винні були йому 1875 крб. Невідомо, в якій стадії, але процес опинився за універсалом гетьмана у ніженській полковій канцелярії. Але це образило греків, і Д. Апостол написав у Ніжень, щоб справу передано „на купеческій компромиссъ братства греческаго, если они, обѣ стороны, обще на кого з купцовъ здадутся, къ которому компромиссу присутствовали бы и п. войтъ нѣжинскій Стеріевъ, по ихъ же обоих согласію“, але з тим, щоб у випадку незавдоволення якої з сторін купецьким компромісом, той завод знов-би взяв полковник у свою полкову концелярію, згідно з попередніми гетьманськими указами. А втім ця умова ще більш покривдила „братство купцовъ греческихъ нѣжинских и другихъ посторонних людей“, себ-то „чужестранніх розных городов людей“, і вони дали розуміти гетьманові, що вони тільки тоді можуть розправити цей завод компромісом „по регулѣ купеческой и по самой христіанской совѣсти и правдѣ“, коли його дадуть їм „для розправи полной и безопасной“, себ-то безумовної й безапеляційної. Про це-ж прохали й сами сторони, причому зобов'язалися піддатися вирішенню компроміса й не апелювати й до инших судів не вступати, під загрозою стати тоді за позбавленого всякої правди й „за бездѣльника непотребного и за безсовѣстнаго“. Братство прохало в гетьмана „наставленія и резолюціи“ й Апостол згодився, щоб „заводъ... спорній купцы греческіе нѣжинскіе и другіе посторонніе люди купеческимъ заводомъ розвели и во всемъ окончили, и на чомъ оніе купцы поставлятъ и утвердятъ, на томъ бы помянутые заводци Маркукловъ, Салати і Стравоподаръ перестали, не апелювали ны до жадного суда, но тимъ бы контентовалися обосторонне, якъ ихъ означенное братство греческое купеческимъ розведуть компромиссомъ“ [2]).

Перед нами типова форма компромісу. Дві сторони вибирають спільно суддів і зобов'язуються підкоритися їхньому вирішенню. Але р. 1732 його форми мабуть тільки-тільки намічалися, тому таку живу участь і брало все братство в тому, щоб гетьман згодився з ними. До 1736 р. такі суди були вже остаточно встановлені.

Коли саме цю реформу переведено, невідомо. Плохинський бачив у Харківському Історичному Архіві справу № 4560, мабуть 1760-х років, де є згадка, що р. 1734 видано указ про заведення суду (розуміється, компромісійного). Доходячи права бути суддями, приїжджі греки покликалися на указ 1734 р.

[1]) Плохинскій, 347. [2]) Акты греч., 69—70.

про заведення суду, і Генеральна Військова Канцелярія наказувала ніженським грекам на підставі того-ж указу вибрати 6 суддів з осілих і 6 — з приїжджих [1]) Коли ми не знаємо ніякого иншого закону, що встановив-би компромісійний чи єднальний суд, то треба гадати, що це є відомий указ ц. Ганни кн. Шаховському, в п. 13-м якого грекам дозволяється мати „разсужденіе, расправу и миротвореніе по прежнему ихъ обыкновенію“ [2]). Не дарма потім згадувалося про справи „къ миротворенію относящіеся“, що розбиралися в суді грецького братства [3]).

Скидається на те, що саме указ ц. Ганни дав грекам привід організувати в своїому братстві мало не обов'язковий єднальний чи „третейскій“ суд для розгляду їх власних справ. Але він відповідав мабуть їх „прежнему обыкновенію“. Це потверджується універсалом Данила Апостола 1732 р., де оповідається про заходи греків установити такий суд, а з другого — пізнішим свідоцтвом. Року 1799 в грецькому магістраті розглядалася справа з-за розрахунків між греками Н. Бездоною і Діям. Чернявським з одного боку й Дим. Папа-Юрієвим — з другого. Першим двом дуже хтілося розвязати справу компромісним судом і вони прохали кн. Куракіна, ген.-губернатора, одзволити їх од формального суду з Папа-Юрієвим, як звязаного з великою тяганиною й втратами „и вовсе не свойственного обычаю и языку издревне въ обществе нашемъ введеннымъ“. Вони клопоталися навіть за те, щоб магістрат примусив Папа-Юрієва закінчити з ними справу єднальним судом. Вони так були в цьому заінтересовані, що пропонували Папа-Юрієву самому вибрати суддів з греків чи з російських купців, навіть з своїх родичів, — вони наперед згоджуються на їхні вирішення. І до думки цих процесових сторін схилився і магістрат, притім так рішуче, що П.-Юрієв скаржився на примус [4]).

Повстає питання, чи справді єднальний суд — одвічна в греків форма судового процесу, як запевнює П.-Юрієв. З цим ніби-то згоджується вислів „по прежнему обыкновенію“ в указі ц. Ганни, а також заходи самих греків встановити його ще р. 1732. Проте щось подібне до тої форми греки могли знайти й в практиці „малоросійській“. Р. 1671 в Кролевці міські власті військові й магістратські спільно з представниками генерального суду розвязували позов з-за млина Євд. Голуб і її сина Захара. В питанні про вартість млина вони „здалися на компромис особ зацныхъ въ томъ знаючихся мелниковъ для шацунку“, і обидві сторони підкорилися їхній оцінці [5]). І все-ж-таки джерело ідеї й форми компромісного суду треба шукати не тут. Та сама справа Бездони, Чернявського й Папа-Юрієва (1799), що дала вже нам так цінну вказівку, подає й другу: грецький магістрат обов'язковість компромісного суду підтримував покликанням на „Уставъ о таможенномъ судѣ“ (чи теж „Таможенный Уставъ“) 4/VII 1727 р. Він надрукований у П. С. З. під титулом „Судъ таможенный по словеснымъ прошеніямъ, а не челобитнымъ“. „Понеже — по-

[1]) Плохинскій, 341. [2]) П. С. З., IX, № 6614.
[3]) Окремий документ 1791 р., № 3004.
[4]) Справа р. 1799, № 2223.
[5]) Черн. Губ. Вѣдомости, 1858, сс. 92—93.

чинається він — ея имп. величество, милосердуя къ подданымъ своимъ купеческимъ людямъ, дабы оные, кромѣ необходимой нужды, не вступали в письменные суды и ответы, темъ въ купечестве своемъ время не тратили, и въ напрасные убытки отъ того не входили, повелѣваетъ в ратушахъ, и что прилично в таможняхъ, какъ в градскихъ, такъ и в уездныхъ гдѣ случай допуститъ, отправлять словесный судъ и росправу между купеческими людьми". Такому судові підлягатимуть між иншими: неплатіж грошей за товар, невіддання проданого краму, підсування краму попсованого, невіддача позики й закладу, невиплата платні найманому сторожеві, бійка між купцями й їхніми прикажчиками. Це як-раз усе те, що часто-густо траплялося між ніженськими греками... Потім є тут пункт: „Какіе споры на письмѣ не принимать, и о разбираніи въ томъ третейскимъ судомъ", що теж стосується до купецької практики. Ось які конкретні випадки: 1) коли сперечаються про правдивість розписки на позичені гроші, 2) коли ганьблять позовникову заяву, 3) коли споряться з-за точности торговельних книг відповідача, — тоді рекомендується їм судитися через посередників, не записуючи в книгу. А коли самі не виберуть і прохатимуть суду, тоді оголосити їм, що посередників їм для їхньої справи вибере суд, і коли згодяться, то вибрати таких посередників, якими позовник і відповідач були-б завдоволені без спору й одводу, і їх імена записати в судову книгу, де й процесовим підписатися, „и что медіаторы присудятъ, тому быть" [1]).

Таким чином за головне джерело організації грецького компромісного суду ми вважаємо „Таможенный Уставъ" 1727. Але при всьому тому ми не спускаємо з ока, що в греків з давніх-давен існував інститут „третейского суда" з його головними принципами: спільний вибір суддів од обох сторін, зобов'язання підкоритися їх вирішенню й не звертатися до другого суду, штраф за порушення зобов'язання (див. в Арменопуловому Шостокнижжі, кн. I, титло 4. Про це в Нарисі III). Але греки, не раз покликаючись на грецький закон чи право з позначенням книги, титла чи сторінки, не називають цього джерела, обмежуючися тільки глухим покликанням на старий звичай, коли є мова про єдиальний суд.

Але медіяторський чи компромісний суд знав тільки суто купецькі справи й то за умовою згоди на нього обох сторон. Була ще потреба в другому, не випадковому складі суддів, що засідали-б завсіди, судили-б усякі справи, і були-б вибрані не од процесових сторін, а од усієї громади. І мені здається, що такий судовий орган і було зформовано перед р. 1736, поруч із сталим інститутом компромісного суду. Число членів цього суду було визначено в 6 чоловіка, за пізнішим свідоцтвом по три од „ніженських жителів" — осілих греків і од приїжджих на час. Але в справах часто ми бачимо і 5 чоловіка й 7. Це обумовлено частими торговельними подорожами суддів і, з другого боку, виборами на цей випадок резервних. Цифра 6 відповідає числу

[1]) П. С. З., VII, приложеніе — після № 5145 од 26/VII з поясненням: „Времени утвержденія сего устава иза актовъ не видно, а потому оный помѣщается здѣсь какъ приложеніе", Наша справа дає не тільки рік, а й місяць і число: 4/VII, хоч не видно, це дата затвердження уставу чи одержання його в Ніжені. Але це не робить великої різниці.

важливіших членів давньої ради, що мабуть із 12-тьох членів стали значнішими й у царині суда.

Відтоді змінилася назва братства, одержали окрему назву й судді. До 1735—6 рр. читаємо: „церковное крестоносное братство“ чи „духовное братство“ (1696), „учтивые купцы греческіе въ союзѣ крестоноснаго братства жительствующіе“ (1697), „купцы греческіе со всѣмъ братствомъ“ (1728) [1]. На перше місце висовується церковний елемент. Тепер-же мало не виключно бачимо назву: „Греческое нѣжинское купеческое братство“, де підкреслюється купецький характер і склад братства [2]. Для суддів окрім цієї назви прийнято „присудствующіе“. В одному папері, заадресованому до братства, їх названо „правящіе“ (1746). А комендант ніженський Наковальнин звичайно так звертався до них: „Почтеннаго нѣжинскаго греческаго купеческаго братства господа старшина“ [3]. Семен Пустота, потім управитель гетьм. Розумовського, так одного разу заадресувався: „Достойно почтенные господа греческое братство, милостивые государи мои“ (1746) [4].

Ми не маємо відомостей, як часто греки судилися компромісним судом і обов'язковим братським, „формальним“. Коли-б можна було кожний усний розбір уважати за суд компромісний, то маємо справу з пізнішої доби 1798 р.: „словесныхъ расправъ бываетъ каждый почитать день по 5-ти и болѣе“, тимчасом як формальних справ за півроку, до 27/VII, було тільки 11 [5]. Компромісні справи з доби братського суду відомі нам тільки випадково. Військовий канцелярист Вас. Кадигроб, що його призначено було в грецький суд, щоб прискорити одну справу р. 1750, доносив: „хотя же нынѣ к разбору того дѣла в засѣданіе в братство обоима іми такъ істцемъ яко и отвѣтчикомъ вибрани (розуміється судді), точію в братство онихъ к засѣданію по тому дѣлу собрат(ь) мнѣ самому по обиклимъ их упрямствомъ никакъ возможно“. Десь у 1760-х роках греки „Столевскій и Кировъ имѣли компанію по торговлѣ волоскимъ виномъ и рѣшили произвести расчетъ, для чего избрали судей“, але члени братського суду, не вважаючи на те, ще перед закінченням справи дали Кирову можливість виїхати за кордон [6].

У ті часи суд грецького братства, опинившись у великому безладді, втратив довіру греків [7]. Так само не завсіди мали довіру єднальні судді навіть у тих, хто їх вибирав. Тому невдоволена сторона часто зверталася по захист своїх інтересів до урядів і надокучала їм. Тим і можна пояснити спробу гетьмана Розумовського зреформувати грецький суд, зробити його компромісним у властивому розумінні слова. Ось його резолюція з 22/I 1764 р.

„Какъ въ греческомъ братствѣ дѣла случаются большею частью въ купеческихъ промыслахъ и спорахъ, и чтобы могли быть оканчиваемы безъ всякихъ апелляцій, долговременной тяжбы, убытковъ и разоренія, то б впредь поступаемо было по сему: призвавъ первѣе въ греческое братство предъ себя истца и отвѣтчика, потребовать отъ нихъ, довольни ль они будутъ всѣми

[1]) Акты греч., 57, 58, 65.

[2]) Правда, „Словесний“ суд одного разу написав: „В нѣжинскее греческой церкви братство“ (Справа 1769 р., № 2312).

[3]) Справа гр. братства 1745 р., № 2171.

[4]) Справа 1746 р., № 2189.

[5]) Окремий документ 1798 р.

[6]) Плохинскій, 362 і 365.

[7]) Про це в Плохинського, 356 і далі

выбранными судьями, и буди желаютъ въ своемъ спорномъ дѣлѣ въ споръ получить рѣшеніе, то подписались бы, что по ихъ дѣлу тѣми судіями учинено будетъ, они тѣмъ довольни будутъ; ежели-жъ пожелаютъ выбрать другихъ себѣ суддей, то имъ дать на волю, токмо за таковою-ж подпискою что учинятъ, будутъ довольни“ [1]). Значить, Розумовський пропонував неначе-б перетворити офіційних суддів братства у загальних єднальних суддів, щоб усі справи розвязувати за допомогою полюбовного компромісу. Але це була-б фікція „третейскаго“ суду, бо греки швидко попсували-б його й дискредитували-б, як це зробили з „компромиссіальнымъ судомъ“ 1734—1736 рр. чи, що те саме, з уставою мирного суду. Резолюція Розумовського як-раз і нагадує останній.

Як погано йшло судоговоріння в грецькому братстві взагалі, з багатьох справ найліпше може виявити справа Леонардова. Він був один із кредиторів грека Анастасія Мантова, що р. 1767 втік за кордон. Як у Леонардова були особисті розрахунки з иншими кредиторами, що з ними він судився й „одержав право“ р. 1770 в Венеції в магістраті de Consoli de Mercanti, а потім за апеляцією „Сорока Консилей“ (De Consoli di Quaranta Civil Pechio), то, коли р. 1773 він переїздив до України, братство заарештувало на Васильківській митниці його товари, а потім його самого ув'язнило. 12/IV 1781 він скаржився на те гр. Рум'янцеву, причому підкреслив, що за грецьким правом „несносное дѣло возобновлять дѣлы подъ видомъ якобы найдены новыя оправданія“, до того-ж нижчій інстанції перерішувати ухвали вищої. Грецький суд, щоб догодити кредиторам Мантова, передав справу й виправдальні документи Леонардова якійсь комісії, що допіру р. 1775 виявила свою думку. Повільність і часта зміна членів грецького суду довела до того, що р. 1777 Малоросійська Колегія наказала, щоб справу розвязали судді вибрані від обох процесових сторін — Леонардова та инших кредиторів. Але й ці компромісійні судді, як казав Леонардов, були не людяні й дляві. Тоді Леонардов став доходити, щоб сам суд розвязав його справу, бо він вже дев'ятий рік страждає, старий, слабий, не знаючи мови. Він вимагав, щоб кредитори давали на його утримання по 4 коп. на день. Тоді шість з них згодилися випустити його на поруки. Але, здається, він вмер у тюрмі десь перед 1789 р., а сама справа закінчилася тільки р. 1791 [2]).

Все-ж компромісний суд, хоч і дискредитований, залишався в практиці грецького братства [3]), звідкіль перейшов і до магістрату. І з цієї доби ми

[1]) Справа 1799 р., № 2223.

[2]) Справа 1768 р., № 2286. Передача справи на розгляд комісії це новина, яку ми бачимо ще в р. 1779, коли Євдокія Тухаєва шукала грошей винних їй за „облеком“ Пантазулієвим. Судді приєднали її справу до иншої справи її чоловіка й передали на розгляд „комисіантамъ“ на кривду їй, як вона писала. Комісію ту встановлено неправильно, бо жалувані грамоти й укази доручають судити греків між собою особливим суддям на це вибраним, що склали присягу. Комісіянти-ж не присягають і такої установи грамоти не передбачають навіть. Передача справи Тухаєвої такій комісії це наслідок свавільства та примхи суддів. До того-ж у комісіянтів немає ні пристойного приміщення, ні писарів і переписувачів, ні суми на їх утримання, і сами вони їздять по ярмарках. Справа 1779 р., № 2451 (XX).

[3]) Таким судом розвязали справу з-за 6 бутів вина міщ. Синявського з Марг. Коцамаром (1760). Справа № 2949. Правда, Синявський незавдоволений апелював у генеральний суд, але гет. Розумовський висловився, що суд медіяторській не знає апеляції (там-же).

бачимо заходи зберегти цей інститут без порушень. У протокольній книзі за р. 1786 в частині вхідній під ч. 318 читаємо: „Указъ губерн. чернигов. магистрата в резолюцію на репортъ здѣшнего магистрата о поступленіи сему магистрату по законамъ в разсмотреніи дѣла о нарушеніи данного греками Ив. Станевичем и Ант. Тухаевымъ да кременчугскимъ купцомъ Ф. Можаитовымъ выбраннымъ было къ разбору по бывшему между ими въ купеческой комерціи товариществу щета компромисиальнымъ судьямъ письменнаго обовязательства". Року 1796 грецький магістрат закликав із Москви гр. Ставро Раховицю, щоб розрахуватися з ніженським купцем Ф. Юрчевським — компромісним судом чи формальним, як сами забажають [1]). Коли-ж р. 1804 Ал. Коничотій скаржився в грецький магістрат на компромісний суд, що буцім неправильно розвязав його позов проти Транд. Зографа, магістрат ухвалив: „Возвратить оное прошеніе с приложеніями... для того, что по содержанію греческихъ и россійскихъ законовъ магистратъ не можетъ входить в разсмотрѣніе и перевершеніе компромесных решеній, когда оные компромесіантами согласно учинены" [2]).

Нарешті, треба завважити, що „суд грецького братства" був не тільки судовою установою. Він був і адміністративним і виконавчим органом братства: через його проваджено теж зносини з иншими установами. Тому, коли р. 1785 встановлено грецький магістрат „вмѣсто бывшаго суда греческаго братства", як висловився іменний указ, це цілком відповідало суті реформи.

§ 9. Ніженське братство за цар. Лизавети. Коли ц. Ганна затвердила право ніженських греків, так кажучи, мимохідь, цариця Лизавета дала їм особливу жалувану грамоту: „Купеческое греческой церкви братство, жители нѣжинскіе и пріезжающіе для торгов греки" звернулися до цариці з скаргами на порушення своїх прав, що їх гарантувала грамота її батька, Петра І. Всупереч їй, писали вони, повелося „съ прошлыхъ лѣтъ", що в домах греків чи магістрат розміщує постої, чи сами инші (військові) самовільно ставляться, і як сами греки часто через свої торговельні справи виїжджають з Ніженя, то їхні родини дізнають великих кривд. Од цього буває теж, що й будинки зазнають руїни. Окрім того власті втручаючись чинять „озлобленіе" в судах та розправах купецьких, а надто коменданти, які покликаються на те, що їх, комендантів, не згадується в грамотах, де міститься певні заборони. І тому бувало, що засуджені од грецького суду вдавалися під протекцію й оборону командувача місцевого війська. Греки прохали, щоб їх не притягали до міських справ і ані полковники, ані коменданти не втручалися в їхні суди що-до купецьких справ, щоб не брали під свою протекцію купців, що судяться в грецькому суді й щоб ніхто з сторонніх не брав майна померлих греків. Усі ці прохання Лизавета вдовольнила, затвердивши жалувану грамоту Петра І, що він дав „общему греческому братству — грекамъ жите-

[1]) Прот. книга з р. 1796, № 162.

[2]) Докладной реестръ бумагъ на 1804 г., № 1354. Але р. 1800 грецький магістрат прийняв „прошеніе" путивельського купця Махлакова, невдоволеного з вирішення компромісного суду. Судився-ж він з гр. Карамалєєвим. Компромісний суд складався з двох чоловіка (Справа 1800, № 2032). На єднальних суддів вибирано иноді приїжджих греків (Справа № 2343).

лямъ нѣжинскимъ и пріезжающимъ“ [1]). Але всупереч цьому, в грамоту цар. Лизавети внесено дуже істотний додаток, і не менш істотний розподіл греків на дві нерівноправні групи.

Греки прохали ще Петра I, щоб їм вільно було розпоряджатися майном померлих земляків, коли ті сами не зазначать спадкоємців. У царській грамоті цей пункт проминено. Тому за приємну для греків новину було те, що ц. Лизавета виконала їхнє давнє бажання.

Але „оттого, — запевнює нас М. Плохинський — что греческіе купцы добились права, по которому братство распоряжается имуществомъ умершаго купца, отдѣльные члены общины немного выиграли“. Процедура переховування майна й розпорядження ним була така. Після смерти грека, що вмер, не маючи спадкоємців, братство забирало його майно, опечатувало та й ховало в склепах церкви, аж поки виявляться якісь спадкоємці й кредитори, коли вони є. Кредитори тоді брали участь в опечатанні. Коли вони вчиняли завод — майно продавалося з торгів після потрійного оголошення з боку братства. Иноді продавалося швидше, коли майну загрожувала небезпека од вогкости. „Дѣла о наслѣдствѣ — закінчує Плохинський — какъ и всѣ дѣла братства, вѣдали присутствующіе [2]), часто относившіеся небрежно къ своимъ обязанностямъ. Иногда они держали по нѣскольку лѣтъ пожитки в склепѣ, не приступая къ раздѣлу наслѣдства. Нѣжинскій полковникъ Розумовскій такой образъ дѣйствій присутствующихъ въ 1761 г. объяснялъ эгоистическими побужденіями, именно: „претенденты поустанутъ требовать, а сами присутствующіе позабираютъ себѣ оставшееся“. Хотя къ этому свидѣтельству мы склонны отнестись осторожно, ибо полк. Розумовскій самъ являлся въ данномъ случаѣ кредиторомъ. Когда явилась мать Курбаноглова изъ Греціи получить наслѣдство своего сына, то присутствующіе встрѣтили ее насмѣшками и издѣвательствомъ, вмѣсто того, чтобы разъяснить ей имущественное положеніе ея сына“ [3]).

До цього можна додати, що братство, забравши майно померлаго, не зразу складало йому опис. Майну грека Гаджея Лазаря Антонова воно зробило опис тільки через кілька місяців і то за настирливими вимогами полкового суду й уповноваженого одного з кредиторів померлого, гадяцького полковника Крижановського. Виявилося при тому, що частина речей лежала не в скринях, і що „белярдъ еденъ сукна тонкого зеленого, якой какъ былъ въ шинкѣ его, отданъ по прошенію архимандритовимъ и отцевъ монастыря Благовѣщенскаго, якъ и подписка намѣстникова явствуетъ“ [4]). Невідомо, на що здався ченцям цей біліярд, чи для власної втіхи, чи, може, для манастирського шинку. Другого разу скаржилася купецька вдова Смарагда Грилкотова, що магістрат запечатав крамницю її чоловіка ще в лютому й аж до травня її не описав. Тимчасом там були бакалійні товари, мигдаль, порцеляновий і кришталевий посуд, питльоване борошно, медикаменти, 7 барил

---

[1]) П. С. З., XI, № 8656. Пор. Сборн. Р. И. Общ., т. 144, 49—50.

[2]) Присутствующіе, чи присудствующіе, — це судді.

[3]) Тр. XII Арх. Съѣзда, II, 338—340. [4]) Справа 1762 р., № 2958.

вишнівки. За попсований товар і посуд, що потовкли миші, вона загрожувала суддям правіжем [1]).

Друга новина в грамоті цар. Лизавети була грекам нелюба, бо ділила їх на дві частини: „и живущимъ въ Нѣжинѣ грекамъ, которые въ вѣрности нашему императорскому величеству и предкам нашего имп. величества присягу учинили, предъ пріѣзжаючими ради торговъ греками во всякихъ ихъ порядкахъ преимущество имѣть". Це визначало насамперед, що приїжджі греки були позбавлені права бути суддями. Вони потім нарікали на греків „ніженських жителів", які буцімби-то потайки доручали делегатові, що їздив клопотатися про грамоту, домагатися для себе такої переваги [2]). Але довести цього винувачення не можна. Тільки-ж різниця між греками хоч не на довго, а таки ввійшла в життя. 31/XII 1745 р. ніженський комендант, полковник Наковальнин, на вимогу київської губерніяльної канцелярії, запитав братство, чи складали присягу царгородські й македонські греки — купці, що перебувають у Ніжені й приписані до братства, коли склали, то за якою формою й де вона. Братство пояснило: хто приїздить на час „для купечества", своїх будинків у Ніжені не має, а наймає приміщення і в грецькім братстві не вважається, того й до присяги не приводять. Инші-ж греки-жителі присягу складали за формами з Генеральної Військової Канцелярії, куди й надіслано присяжні листи [3]).

Проте р. 1746 приїжджі греки прохали й одержали од Сената дозвіл складати присягу й тим самим вони зрівнялися з осілими греками в правах „были въ равенствѣ" [4]). Через те їх знов почали вибирати в судді. Як бачимо з скарги на царське ім'я київського грека Кацари 19/X р. 1747, вони вже тоді були суддями, але вони саме й викликали скаргу, що за нею декотрі з приїжджих, які „присутствовали" в братстві, „ходить в суд и дела (його) решить не хощут". Тому Кацари клопотався, щоб „на мѣсто засѣдаючихъ нынѣ в братствѣ з приезжих, кои в судъ по тому моему дѣлу ходить не желают, опредѣлить другихъ достойных людей" і розвязати справу без ніякої тяганини [5]). І хоч, як констатує Плохинський, приїжджі кепсько розуміли інтереси братства, на зборах дозволяли насильство й підтримували на виборах людей негідних, відмовлялися платити громадські повинності й штрафи, і навіть як судді були не на височині свого призначення, чому „ніженські жителі" справді намагалися не допускати їх до суддівського уряду й взагалі обмежити їхні права, — „въ универсалѣ гетм. Разумовскаго 1751 г. мы не встрѣчаемъ никакого упоминанія о различіи между пріѣзжими и живущими греками" [6]).

А втім він запевнює, що й „живущіе греки" були не без вини. І справді, та-ж справа Кацари потверджує це. Суть справи висловлює її титул: „Дѣло по иску кіевскаго жителя грека Дим. Кацары на грека Діамантія Авъяринова о обманной им ему, Кацары, замѣнѣ на волоское вино простых камушковъ вмѣсто рубиновъ". Кінець-кінцем, з справи видно, що вони обидва ошукували

[1]) Справа 1774 р., № 2423. [2]) Плохинскій, 340—341.
[3]) Справа 1745 р., № 2171. [4]) Плохинскій, 341.
[5]) Справа 1747 р., № 2175. [6]) Тр. XII Археол. Съѣзда, II, 341.

один одного... Справа почалася 6/V 1747 р. і хоч не лежала в братстві без руху, 2/X Кацари скаржився в Генеральну Військову Канцелярію на повільність грецького суду й на його небезсторонність. Канцелярія послала указ у братство й „накрепко предложила" розвязати справу „непременно по самой праведности на указной по Регламенту срок", загрожуючи втручанням самої Канцелярії. А тимчасом Кацари вплутав у справу свого брата, що проживав у Петербурзі, і той написав „почтеннымъ господамъ присутствующимъ греческаго братства" докірливого листа. Він докоряв суддям за те, що вони потурають Ав'яринову та иншим шахраям продавати фальшиве каміння, всупереч царським грамотам та купецьким регулам... „Между чувашами такого торгу не слышно". Як людина тієї-ж нації, він дуже ремствував на непорядні вчинки, бо багато людей скаржилося на грецьке купецьке братство [1]).

Повертаючись до Лизаветиної грамоти, треба сказати, що встановленої тепер різниці між греками присяга 1746 р. не скасувала. Ще довго одбувалася вперта боротьба між двома категоріями греків. До неї ми ще звернемося.

Дбаючи за те, щоб затверджено їхні права в центрі, греки не забували клопотатися за них і на місці, в Глухові. Тут вони одержали од Генеральної Військової Канцелярії два укази — 1741 і 1746 рр. Зміст їх той самий, що й указів 1734 і 1735 рр. Привід бажати все нових грамот давали, як і раніш, ніженський магістрат та полкова старшина, що намагалася „подъ вѣдомство свое притягать братство". Особливо кривдили греків постоями, причому будинки їх займали не тільки за вказівками місцевих властей, але й самовільно офіцери, як ті, що переїздили через Ніжень, так і ті, що були по „вінтеръ-квартерахъ" [2]). А втім допікали грекам і зборами. Од 1745 р. маємо справу „Объ излишнихъ сборахъ полковыми откупщиками Иваномъ Мандзею съ товарищи отъ купечества греческаго собираемыхъ" (№ 2172).

В ці роки тільки з ніженським комендантом Наковальниним було налагоджено стосунки, як це видко з його прихильних листів до „господа старшины" братства й не менш увічливих відповідей од суддів. До його писали: „Высокородный и высокочтивый господинъ, господинъ полковникъ и нѣжинскій комендант, милостивый наш государь, патронъ Федоръ Ивановичъ" [3]). Навіть коли одна з процесових сторін, що судилися в братстві, зверталася до Наковальнина по протекцію, він оступався дуже делікатно й писав до братства, чи теж до суддів у формі прохань та порад.

Із справи Кацари ми бачимо, як Генеральна Військова Канцелярія реагувала на ненормальні явища в грецькому суді, й може бути, що вона стала в ту добу за найбільшу загрозу для автономности братства. Генеральна Канцелярія не тільки залишалася апеляційною інстанцією, вона хтіла взяти на себе і доглядання. Це можна бачити з позву ніженського обивателя Олекси Биковського на грека Комбурлея, що на його хуторі він був згідно з договором за „господаря". Він скаржився, що Комбурлей безневинно звільнив його, не додавши платні й захопивши п'ятеро власних його коней. Дарма що Биковський подав одразу свої заяви до братства, до всіх ніженських урядів і до

[1]) Справа 1747 р., № 2175. [2]) Акты греч., 76—78. [3]) Справа 1745 р., № 2171.

Генеральної Військової Канцелярії, справа затяглася, і через 8 місяців Ген. Військ. Канцелярія пропонувала ніженському братству зробити розрахунок із Биковським у присутності ніженського полкового обозного Леонтія Грановського. Та хоч постанову ухвалено і на користь Биковського, Комбурлей підкорився й справа не тільки тяглася, але ще й ускладнилася через те, що заарештовано позовникового батька. За новою скаргою Биковського, Генеральна Військова Канцелярія запитала Грановського, що-ж він робить у братстві, коли не встиг прискорити справи. Але й це втручання Генеральної Канцелярії не допомогло [1]).

§ 10. Як ставився до братства гетьм. К. Розумовський. Після чималої перерви Україна знов дістала гетьмана в особі Кирила Розумовського. Для греків настала змога вплинути на його в бажанім напрямкові, тим більш, що в Ніжені був за полковника гетьманів небіж Петро, а з матір'ю гетьмана Наталею Дем'янівною у греків були добрі сусідсько-господарчі стосунки [2]). Але перший крок гетьмана що-до греків був не дуже приємний для них і то тому, що його підказала Розумовському Генеральна Військова Канцелярія.

Р. 1750 кілька позовників, яких не завдовольнив суд ніженського братства, скаржилися, що вони не одержують справедливости „за поноровкою судящих" відповідачам. Генеральна Канцелярія скількись разів посилала братству нагадування, щоб швидше розвязували ті справи, але не одержала навіть відповідних рапортів. Тоді вона в березні р. 1751 донесла про те новому гетьманові, і Розумовський 16/IV наказав „для скорѣйшаго таковыхъ дѣлъ рѣшенія опредѣлить в присудствіе въ тое нѣжинское греческое братство з старшини того полку полковой одного", щоб він примусив суддів швидше розвязувати справи, себ-то запровадив як сталий порядок те, що Військова Канцелярія робила випадково. До таких осіб потрапив уперше то-же обозний Грановський, а потім абшитований хорунжий Вилковський [3]). Це вже скидалося на зміну братської „хартії вільностей", — і братство поспішалося вжити відповідних заходів; наслідком їх був універсал Розумовського 28/VIII 1751 р. Хоч він стверджує ті пільги, що містилися в універсалі Скоропадського р. 1709 і в царських грамотах рр. 1710 і 1742, але вважаємо, що не пошкодить подати їх тут за цим універсалом, бо в ньому добре підсумовано ті привилеї, що здобули греки протягом століття, причому дещо виразно підкреслено. Це тим цікавіш, що Розумовський був останній гетьман України й його універсал є підсумок усього, що дала ніженській грецькій колонії гетьманська влада.

1. Вільність од „обидъ и злобленій" з боку полкової старшини й міського магістрату з урядниками, од постоїв „въ домахъ ихъ собственных и наемных",

---

[1]) Справа 1747 р., № 2178.

[2]) 26/I 1761 р. гр. Наталя Розумовська прохала братство: коли будуть виправлені гроші з Маргарита Кирилова й з инших за позов Ламбри Мокреева, то не останньому віддати, а їй, бо Мокреев їй винен не аби-яку суму (Прот. книги за р. 1761, № 12). Одне грецьке товариство було винно їй за векселем 3794 крб. 87 к. (Справа 1760 р, № 2343).

[3]) Плохинскій, 192—193.

од підвідної повинности й „тягостей“, що з нею звязані. Ця остання пільга підкреслюється зокрема що-до „жительствующих в городѣ грековъ“, так і до „пріѣзжающихъ из заграничных мѣстъ для торгу грековъ“.

Про звільнення од постоїв найманих грецьких домів уперше згадується в грамоті Петра I, але тільки в першій частині її, де викладаються прохання про те греків. В останній частині про це нема мови, як нема й в універсалі Скоропадського, де навіть і про постої не згадується. Тут уперше називаються не тільки власні, а й наймані доми греків.

2. Право виконувати „всякіе расправы (кромѣ розыскныхъ и убійственных дѣлъ)“ між самих купців і їх челядників, з тією проте умовою, щоб справи розглядувано „безволокитно“ і без скарг на їх затягання в суді. До суду греків не повинні втручатися й чинити які-небудь перешкоди ані військові власті, ані міські. А в справах, які не можна розвязати в грецькому суді, апеляцію приносити на ім'я гетьмана, який передасть справу на розгляд Генеральному Судові чи до иншої установи.

І тут Розумовський запроваджує щось нове, коли наказує апелювати до гетьмана. Колись, за Самойловича, апелювали до Генерального Суду безпосередньо, так само було вперше за Мазепи. Потім Мазепа за апеляційну інстанцію визнав самого гетьмана, як за ним Скоропадський. З 1734 р. такою інстанцією була Генеральна Канцелярія [1]). Але Розумовський залишив за собою право передати справу на розгляд кому схоче.

3. Окрім вищеназваних випадків грецький суд визнається за остаточну інстанцію без права засуджених звертатися по протекцію й захист до инших установ.

4. Недоторканність для сторонніх осіб майна померлих греків, коли воно не буде одписано в присутності братства родичам чи товаришам.

5. Воля приїздити до Ніженя для торговельного промислу й виїздити за кордон „по прежнему обыкновенію“.

За такі пільги універсал Розумовського, повторюючи попередні, вимагав од греків, „купцовъ нѣжинской церкви братской“, тільки одного — віддавати „пристойную честь“ ніженському полковникові з полковою старшиною [2]).

Але, розуміється, гетьман міг-би мати на увазі не тільки особу свойого родича — полковника, а й инших урядників... За його гетьманування був такий випадок (1761). Коли в ніженський магістрат прийшов із Генерального Суду якийсь указ, що торкався грецького судді Мичі, пішов за ним городничий з трьома магістратськими слугами. Але коли Мичу закликали до магістрату, він почав „матерно бранитися“, а потім „по его греческому крику“ вискочили з його двора з 80 волохів та греків і побили городничого з його слугами. Так доповідав Генеральному Судові городничий, що здогадувавсь, чи не навмисне ті 80 чоловіка були зібрані „для розбоя“. „Боевые знаки“, що одержав городничий, були засвідчені [3]).

---

[1]) П. С. З., IX, № 6614. Акты греч., 53, 54, 57, 62, 77.

[2]) Акты греч., 79—84.

[3]) Справа без числа. В ній висвітлено побоїще і з другого боку — в протесті судді Мичі 11/IV 1761 р. до полкової канцелярії з скаргою, що його побили на братському дворі якісь 20 чол.

В універсалі Розумовського є ще одна умова, — щоб у грецькому суді справи розглядувано „безволокитно, дабы намъ (гетьманові) о положеніи ихъ суда жалобъ не происходило". І цю умову греки порушували часто й примушували гетьмана не раз „вступать" в грецькі справи за скаргами греків на тяганину в їхньому суді. А звичайно він надсилав туди місцевих урядників. Ось, напр., „ордер гетмана о немедленномъ разборе вместе с определенной от нежинской полковой канцеляріи старшиною й урядникомъ магистрата дела Иверскаго монастиря іеромонаха Неофита с душеприкащиками грека Николая" [1]). Або ордер із Генер. Війс. Канцелярії про зібрання усіх наявних греків і обрання в судді грецьких чесних людей і неподозрілих та усунення раніш вибраних [2]).

Підчас гетьманування Розумовського розвязано ще питання про обкладання грецьких будинків, що їх греки здавали в оренду, питання, що магістрат поставив ще р. 1743. Ордером 10/VII 1757 гетьман роз'яснив, що од постоїв і консистентських датків вільні двори, де живуть вони сами, і що „должно взиматься слѣдуемое" з дворів і маєтків, набутих за купчими, надто з тих, з яких і раніш ішли датки. Але комісари полкові повинні брати дачі з самих тільки греків, не вплутуючи в цю справу братства в цілому або суддів. А втім р. 1759 ніженська полкова канцелярія заарештувала деяких з суддів, аж поки, мовляв, винні греки заплатять гроші. Судді поскаржилися в Генеральну Канцелярію, що їх обрано для суду й розправи, а не для инших справ, і Генеральна Канцелярія роз'яснила полковій канцелярії, що вона має змогу примусити неслухняних греків платити датки, не займаючи суддів [3]).

Звичайно, що в звязок з новим поглядом на оподаткування греків треба ставити ордери про перепис їх і житлових їхніх домів [4]).

К. Розумовський гетьманував рр. 1750—1764. На ті-ж часи припадає затвердження привилеїв ніженського братства що-до церковних стосунків од м. Тимофія Щербацького й Арсенія Могилянського (29/I 1750 р. і 28/IX 1760 р. [5]). Зокрема Могилянський затвердив „древнее обыкновеніе онаго греческаго братства" закликати презвитерів тільки на три роки, коли благословив правити службу Божу в грецькій церкві о. Миколі Стефанову, що його „выписали" з Турнова [6]).

§ 11. Ніженське братство в освітлені Наказа депутатові до Катеринінської Комісії. Коли відмовився од гетьманства К. Ро-

---

[1]) Протокольная книга входящих в неж. братство бумаг за 1761 г., № 23, 5/III.

[2]) Там-же, № 93, 19/XI. [3]) Плохинскій, 351—352.

[4]) Протокольная книга 1761 р., № 79. Ордер 21/IX із „Канцеляріи Малорос. Скарба о допущении войскового товарища Красовскаго к описанію людей ведомства греч. нѣж. братства. О жилыхъ домах 15/III 1763 — у Плохинського, 352. [5]) Акты греч., 31—35.

[6]) Акты греч., 35—39. Між иншим Арсеній забороняє о. Миколі „вѣнчати грековъ по постороннимъ церквамъ, кромѣ греческой", і „отправляти маслосвятіе" над здоровими (натяк на відомий грецький звичай правити цю церковну службу над купцями, що їдуть у далеку подорож). Нічого нового не дали братству й універсали київських архіреїв наступної доби: Гаврила Кременецького 1772 р. і Самійла Мисловського р. 1784. Тільки обидва рекомендують братству дбати про церковне майно рухоме й нерухоме, а Самійло ще згадує про будування церкви, яке вонс вже почало (Акты греч., 39—42).

зумовський (10/XI 1764 р.), на чолі управління „Малоросією“ поставлено гр. П. А. Рум'янцева як генерал-губернатора й президента Малоросійської Колегії. Колись на Україні працював його батько, і новий правитель почасти був обізнаний з становищем краю і з його потребами та хибами й властивостями. Тепер вони стали за предмет його особливого піклування. Звернув він увагу й на декотрі особливості ніженського грецького братства і на зловживання греків даними їм пільгами. Так, гадає він, грамоти давали грекам право внутрішнього суду, але зовсім не згадували, щоб „оное братство дѣлало особливое какое правленіе“, себ-то щоб воно було адміністративною установою. За ненормальне він визнавав і те, що греки, перебуваючи в своїх домах і вільно торгуючи, не одбувають жадних міських повинностей і особистих служеб у місті; через те записуються до братства не тільки багато чужоземців, але дехто з „малоросіян“, щоб використати грецькі пільги [1]). Рум'янцев уважав, що привилеї грецького братства не повинні порушувати пільг та інтересів м. Ніженя. Такі Рум'янцева погляди ввійшли в інструкцію вибраному од Малоросійської Колегії до „Комиссіи по составленію новаго уложенія“. Зокрема тут висловлено бажання, щоб греки не вписували в своє братство чужоземців та „малоросіян“, а вписаних виключили [2]).

Грецька община з її виключними правами була сіллю в оці не тільки в центральної малоросійської влади, і не сама вона сподівалася, що Катеринінська Комісія зменшить, коли не цілком скасує, ці права.

Підчас обрання до Комісії депутата від Ніженя (а обрано магістратського писаря Костевича) йому дано наказ з пунктами од різних груп людности, що висловлювали їхні бажання. І от у „Пунктахъ магистратскихъ и мѣщанскихъ“ бачимо цілу низку нападів на греків. Що правда, ніженські міщани на чолі з магістратом були незавдоволені з усіх инших станів міста, що не підлягали юрисдикції магістрату, але все-ж греки неначе переважали всіх, як найменш приступні. Ось зміст пунктів, що стосуються до греків.

§ 1. За правом майдебурзьким, магістратській юрисдикції підлягають „всѣ мѣщане нѣжинскіе, купцы, ремесленники, шинкари, перекупни“ й люди инших верстов, оскільки вони промишляють цими промислами. А втім у Ніжені є й инші суди: полкові канцелярія й суд, три полкові сотенні канцелярії, городове отаманське правління, городовий і земський суди, усний російських купців суд, публічний нотар з них-же, щоб опротестовувати векселі, і маклер для купецьких промислів з грецьких та російських купців, і через те „праву магдебурскому порядковъ послѣдовало немалое затрудненіе, а между жителями великое несогласіе, ссора и напрасная вражда“. Тут „судъ греческаго братства“ не позначено, але й він мається на оці, коли § 1 висловлює бажання, щоб „праву майдебургскому (значиться, не статутовому або иншому) и единому суду магистратовому“ були підпорядковані „всѣ обыватели, шляхта, козаки и всякого званія люди, которыя нынѣ в городѣ Нѣжинѣ, въ мѣстѣ и на предмѣстѣ“, і приїжджі люди.

---

[1]). Про це див. наші уваги в Нарисі II-му.

[2]) Сборникъ Русскаго Историческаго Общества, т. 43, 233.

§ 3: протестує проти того, що ніженці-купці грецькі, теж козаки, різночинці, ремісники й усякі промисловці, „кои не в вѣдомствѣ магистратскомъ находятся", збагачуються „всякими мѣстными промыслами и ремесламы", але „живуть в вольности" і не одбувають жадних міських повинностей на кривду міщанам, а їх, „всѣхъ тѣхъ козаковъ, грековъ и другихъ разночинцевъ противъ мѣщанъ болѣе нежели вчетверо домовъ" [1]). Тому магістрат доходив, щоб міщан зрівняти з людьми инших станів, зокрема з греками, що-до міських повинностей.

§ 4: магістрат і на те скаржився, що грецькі купці не дають йому жадного прибутку, тому

в § 5 він, згідно з Мазепиним універсалом і грамотою Петра I, цитуючи з їх дослівно, гадає, що земле- і домовласники греки „въ тягостях и повиностяхъ общемѣщанскихъ повинны быть помочными". Але й на те магістрат звернув увагу, що приїжджі греки, хоч перебувають у найманих домах, „всякими товарами врознь торгуютъ" і не тільки тими, що привозять (матеріями, бакалією, винами), а й тутешніми, „малоросійськими" напитками, „и всякія съѣстныя вещи перепродаютъ и ремесло разное работаютъ". А втім, вони „никакихъ указныхъ податей въ магистратъ не даютъ и мѣщанству вспомоществованія въ тягостяхъ не чинятъ". Втрату міщанам і магістратові через роздрібну торговлю, заборонену в указі р. 1755, завдавали не тільки греки, а й російські купці та розкольники. „А хотя имъ отъ магистрата по указамъ запрещеніе таковыхъ разныхъ торговъ и было чинено, однакъ оные торгующіе магистрата въ томъ не слушаютъ, а особливо греки, волохи и отставные гусары и разныхъ законовъ перекресты, немалымъ числомъ живущіе домами своими, подворками, футорами и разными грунтами владѣющіе, такожъ всякіе товари врознь продаютъ и покупаютъ, напитками шинкуютъ ремесло разное работаютъ и тѣмъ всѣмъ пользуются и обогощаються, чѣмъ бы однимъ мѣщанамъ пользоваться надлежало". Міcту-ж вони нічого не дають, і міщанам не допомагають, спираючись на жалувані грамоти. Тимчасом, роз'яснює магістрат, „оныя грамоты жалованы однимъ только грекамъ купцамъ, а не другимъ, считающимся между ними народамъ, и въ оныхъ точно изъяснено, чтобъ имъ пріѣзжать и отъѣзжать за торговыми ихъ промыслами, а чтобъ имъ внутренними торгами и шинками розничными пользоваться и подъ своимъ греческимъ братствомъ другихъ народовъ защищать, того не изображено. Такожъ въ оныхъ жалованныхъ грамотахъ, кромѣ прописанныхъ имъ вольностей о непоставкѣ въ ихъ домахъ постоевъ, невзиманіи подводъ и о прочемъ, чтоби они никакихъ градских податей не платили и помоществованіе мѣщанамъ не чинили, не показано, но что изъ оныхъ въ одной грамотѣ между прочимъ написано, дабы ихъ, грековъ, никакими тягостями не отягощать [2]), что они

[1]) Дворів у Ніжені р. 1767 було 1113. Виборців (а ними були як домовласники, так і казяї взагалі, купці, ремісники) було 1255. З них міщан 411, козаків 630, греків 91, людей різного й невідомого стану 35. Разом три останні групи становлять 756, мало не вдвоє більш проти міщан, а не в чотири рази (Максимовичъ Г. А., Выборы и наказы въ Законодательную Комиссію 1787 г. Ч. I, Нѣжинъ, 1917, 14, 52 і далі).

[2]) Заборона „отягощеній" грекам в указах Генеральної Військової Канцелярії рр. 1741 і 1746. Акты греч., 77.

тѣмъ одним пунктомъ от всѣхъ тягостей и повинностей мѣщанских себя и другихъ народовъ, подъ братствомъ своимъ содержуемыхъ, въ отмѣну жалованной магистрату высочайшей грамоты защищаютъ". Магістрат прохав у цариці „милосердія", щоб „великороссійскіе купцы и греки, такожъ отставные гусары и прочіе греками защищающіеся разночинцы, домами своими живущіе и подворками владѣющіе... магістрату были послушны и въ тягостях мѣщанскихъ помоществованіе чинили". Магістрат доходив, щоб греки згідно з своїми жалуваними грамотами могли в своїому братстві чинити суд і розправу лиш між собою й челяддю, до того-ж тільки „по купечеству". Що-до „обидъ, ссор и драк" і претенсій та позвів „за земли", „якія отъ нихъ ежечасно происходятъ кому изъ гражданъ и другого званія людей", то самим грекам судити їх грамоти не дозволяють. До всього-ж як-раз є сенатський указ р. 1766, що Малоросійська Колегія розіслала в усі полки, указ, яким „повелено въ долгахъ и издѣлкахъ купеческихъ грековъ съ малороссійскими купцами судить в магистратѣ".

§ 8 звертає увагу на те, що різні стани, зокрема греків, одзволено од постоїв. „Да по жалованнымъ греческому братству высочайшимъ грамотамъ, домы ихъ греческіе и другихъ разночинцевъ жилые собственные и наемные, коихъ немалымъ числомъ въ Нѣжинѣ имѣется, отъ постою уволены". Магістрат визнає за справедливе таку пільгу залишити тільки за „старшинскими и шляхетскими жилыми домами", зрівнявши цією стороною греків з міщанами й козаками, щоб нікому не було кривди [1]).

Для загального од Ніженя депутата накази складалися зосібна по куріях. Другий наказ виготовувало „гражданство г. Нѣжина — шляхетство и козаки", третій — російські купці, що жили в Ніжені своїми домами. Купці теж кинули камінчик у город греків, дарма що безпосередньо і не назвали їх. Вони пропонували взаконити, щоб „иностраннымъ людямъ и купцамъ, не записавшимся въ россійское купечество, привозимые ими въ Малороссію иностранные товары продавать оптомъ, а врознь отнюдъ не продавать" (§ 5) [2]).

Виступило з своїми пунктами і „греческое купеческое братство".

Почало воно здалека — од тих „древнѣйшихъ временъ, когда в Малой Россіи зачиналась греческая комерція". Ще перші гетьмани, „зискивая способы и средства ко умноженію и къ приведенію коммерціи в лучшее состояніе и въ выгоду всему обществу малороссійскаго народа, пріохотили прародителей нашихъ, грековъ в сторону малороссійскую" наданням їм суду і розправи та одзволенням од будь-яких платіжів, „кромѣ одной ексакраціи" [3]). У „пунктах" мало не дослівно подано текст п'ятьох універсалів: Б. Хмельницького, Ів. Виговського, Ю. Хмельницького, Самойловича, Скоропадського й зміст грамот Петра I та Лизавети і п. 13-го указа Ганни 1734. Виходячи з тих прав і пільг, що містяться в цих документах, грецьке братство склало цілу систему обвинувачень проти порушень цих прав і цілу низку прохань до

[1]) Сборн. Рус. Ист. Общ., т. 144, 22—37.

[2]) Сборн. Рус. Ист. Общ., т. 144, 58.

[3]) Мабуть екзакції, себ-то торговельних мит. Про екзакцію згадується в універсалах Б. Хмельницького й Павла Тетері (Акты греч., 44, 48),

цариці, щоб їх закріпила. Грецькі „пункты“ намалювали все те лихо, що його зазнавали ніженські греки — чи то од неправильного тлумачення даних їм привилеїв, чи од неохоти вважати на них.

На першому місці серед грецьких скарг-прохань стоїть кардинальне питання про незалежність грецького суду. Коли спершу замахи на неї йшли з боку ніженських урядів і всі універсали забороняли од них братський суд, то з 30-х років маємо вказівки на те, що другий пролім зробили тут сами греки. Вже цариця Ганна забороняла „защищать“ греків од їх суду комусь иншому [1]). Це невиразне місце можна пояснити, порівнявши з грамотою цариці Лизавети: „Состоящихъ же подъ братствомъ, (подъ) ихъ судомъ и вѣдомствомъ никому ни подъ какимъ видомъ протекціями не защищать“ [2]). Річ у тому, що греки, не завдоволені постановами свого суду, шукали „защиты“ й „протекціи“ в різних урядах ніженських чи в самого гетьмана. Але як ці заборони не припинили греків, то братство цьому явищу присвятило цілий § 3 своїх пунктів депутатові. Коли грецьке братство розвязує яку-небудь справу „по своимъ ли греческимъ правамъ и по давнимъ обыкновеніямъ или по вексельному уставу“, то незавдоволені сторони вдаються до „высшихъ малороссійскихъ правительствъ“, а вони, прийнявши скаргу, відтягають справу й тим дають змогу незавдоволеним затягати платіж, критися чи навіть зовсім утікати за кордон [3]). Противна-ж сторона втрачає, знов-же необхідність перекладати цілі справи з грецької мови на російську утворює труднощі й для самого братства. А втім, у тих установах справи перерішуються „по правамъ малороссійскимъ“, без обізнання з „купеческими обыкновеніями“, це плюндрує невинну сторону, а так само осіб, що з нею звязані „купечеством“, через це вони дуже вбожіють і мусять виходити з купців. „Въ купеческія-ж мѣшаться дѣла и забирать оныя под апелляцію по вышепредьявленнымъ высочайшимъ грамотамъ не дозволяется и не слѣдуетъ, ибо по тѣмъ грамотамъ точно узаконено греческому купеческому братству гетманского и Генеральной Войсковой Канцеляріи рѣшенія требовать в такомъ случаѣ, буде бы онаго греческому купеческому братству самим между собою в чемъ либо учинить будетъ не мочно“. Тому й Генеральна Бійськова Канцелярія, а тепер Малоросійська Колегія „обязаны дать резолюцію и крайнее рѣшеніе по требованію греческаго братства“, не втручаючися в його справи. Це каже й царська грамота до гетьмана Розумовського 6/IV 1761.

§ 4 торкається спірних справ між грецькими купцями та російськими. Тоді була така практика, що греки „просили на россійских купцовъ по ихъ командамъ“, себ-то в тих установах, що ним вони підлягали. Тепер греки бажали, щоб „по команді-ж“ і російські купці шукали на греків, себ-то в грецькому братстві, як це й раніш було, але змінено за радою кол. ніженського публічного нотаря Козина. Тільки-ж прохаючи братство застереглося, що коли його суд не завдовольнить російського купця чи иншого чина й звання людину, то невдоволений може апелювати в належнім місці.

[1]) П. 13 указа на ім'я кн. Шаховського (П. С. З. IX, № 6614).

[2]) П. С. З., XI, № 8656.

[3]) З тих греків, що втекли за кордон, можна назвати Анастасія Мантова (1767).

Спираючися на універсали, братство в § 5 припускало, що вони забезпечують купцям-грекам вільний торг різним крамом по всій Україні — містах, містечках, селах, одзволюють од „обидъ, трудностей и податковъ“ з боку військових і міських урядів, суддів та всякого стану людей, а так само звільняють „отъ всѣхъ податей и общенародныхъ повинностей“. Таке ідеальне становище, як його малювали греки. Але дійсність виглядає инакше. Тепер магістрат ніженський з міщанами тлумачать царські грамоти „непристойнымъ образомъ“, намагаючись підвести греків під „общенародные подати и повинности“. Насамперед, вони греків, що, кинувши свою батьківщину, перейшли в російське підданство, ототожнюють з чужоземними купцями, і застосовуючи до них Торговий Устав 1755 (гл. 11, п. 5), вимагають од греків, які везуть товари до Росії, щоб платити проїзне мито, обов'язкове тільки для чужоземних купців. Магістрат навіть ставить останніх у ліпше становище, записуючи їх до міщан і пропускаючи до Росії без ніяких мит зарівно з „малоросійськими“ міщанами. Ба навіть більше. Магістрат намагається обмежувати греків у крамній торговлі й роздрібному продажу, залишаючи за ними тільки гуртовий. Звідсіль „въ купечествѣ остановка, а в таможенном ея имп. величества казенномъ сборѣ ущербъ немалый послѣдовать можетъ, ибо и купечества у нихъ, кромѣ вышеписанных записавшихся в мѣщанство иностранных грековъ, не имѣется“. Таке ставлення до себе греки визнають за несправедливе й шкідливе в найвищій мірі. З одного боку, вони, а в инших діди-прадіди „въ надеждѣ изображенныхъ вѣчно пожалованныхъ нѣжинскому купеческому братству вольностей, отдалясь отъ отечества своего и оставя имѣющіеся тамо подъ игомъ агарянина домы свои и всякія недвижимыя имѣнія съ женами и дѣтьми“, склали присягу на російське підданство й завели свої доми в Ніжені. З другого боку, це ставлення й шкідливе. Заможніші („могущественные“) з греків „комерцію имѣютъ въ Турецкую область, в Цесарію, в Италію и в другіе страны дозволенными товарами, и при отпускѣ изъ Росіи и въ привозѣ въ Россію товаров указныя пошлины платятъ, и тѣмъ здавна купечество отъ времени до времени умножаясь, въ казенномъ сборѣ немалое приращеніе происходитъ“. Ну, а менш заможні, що не провадять зовнішньої торговлі, беруть крам у кредит у тих греків чи в приїжджих і торгують ним, розуміється, на роздріб. Нарешті, инші „впавъ в убожество“, зовсім не торгують, а користуючися знанням грецької та російської мов, підтримують себе й свої родини „сводствомъ купеческих договоров“, себ-то складають умови. У звязку з таким групуванням грецьких купців, братство прохало царицю, щоб затвердила давні права на вільну, без проїзного мита, торговлю в Росії й на крамну торговлю в Ніжені та по всій Україні, на маклерування й переводження „такихъ ремеселъ, которые суть отличныя мѣщанъ оныхъ“ (себ-то, якими займаються звичайно міщани) „безъ платежа общенародныхъ податей“.

Пункти грецького братства по суті є неначе-б полемічний трактат, скерований проти пунктів магістрата та міщан. Магістрат, зокрема, обвинувачував греків у прийманні в свою громаду людей инших націй і вихрестів (т. 5). Грецьке братство з цього приводу заявляє, що серед греків „не болѣе пяти

человѣкъ съ перехристовъ и другихъ націй, кои здавна по указамъ прежде бывшихъ между гетманствомъ Малороссійской Коллегіи и Генеральной Войсковой Канцеляріи опредѣлены быть подъ братствомъ“ [1]). Але в нас є змога перевірити, чи правду казало грецьке братство про число в ньому осіб инших націй: збереглися списки членів братства за рр. 1762, 1765 і 1769 з позначенням національности кожного. Але згодом життя внесло деякі поправки до реєстрів (про це в нарисі II) [2]).

П. 6 Наказа грецького братства торкається права домоволодіння в Ніжені. Царські укази його дозволили і, як видко з Наказа магістрату, греки широко використали цей дозвіл (п. 8). Але існував указ, що забороняв скуповувати козачі двори (не ясно, в Ніжені тільки чи скрізь). І от грецьке братство скаржиться на велике од того обмеження що-до житла, складів для товару, пожежної безпеки. Отож прохають царицю, щоб дозволила грекам набувати козачі й міщанські двори за добровільною згодою.

П. 7-м братство поновлює давнє, ще за Петра I, поставлене і в грамоті Лизавети розвязане питання про право порядкувати майном померлих греків. Тут суть питання висловлено виразніш, ніж там, отож, ми вважаємо за потрібне виписати цей пункт дослівно: „Просить ея имп. величество всемилостивѣйшаго соизволенія, даби умерлихъ грековъ пожитки или за долгъ арестованіе ихъ товаровъ, гдѣ и въ какомъ бы оные мѣстѣ, в Великой ли или Малой Росіи, ни были, присыланы бъ были въ греческое нѣжинское братство, дабы законные наслѣдники законнаго наслѣдія, а кредиторы капиталовъ своихъ не лишались, ибо между греками суть и такіе, послѣ которыхъ здѣсь, в Россіи, наслѣдниковъ нѣтъ, а родители, братья или сродники ихъ находятся в Греціи, а за дальнимъ разстояніемъ мѣста, а иногда за бѣдностію сюда, въ Росію, пріѣхать не могутъ; греческое же братство, вѣдая об оныхъ наслѣдникахъ или кредиторахъ, тѣхъ умерших грековъ пожитковъ можетъ къ нимъ отсылать“. В основі цього прохання є піклування про інтереси кредиторів побіч спадкоємців, — у грамотах 1710 і 1742 рр. про них не згадується. А втім, як ми вже бачили, після 1742 р. братство мало й їх на увазі.

Цікавий пункт 8 — проєкт заснування в Ніжені „банка для займа единственно греческому купечеству на указной процентъ денегъ съ надежнымъ закладомъ или достойными поруками“. Цю думку умотивовано тим, що часом купці не мають готових грошей і що важко буває платити торговельні мита, а через це, мовляв, торговля гальмується і прибутки державні зменшуються... Цю ідею не здійснено, але для греків ролю такого банку грала церква: у неї вони позичали гроші для торговельних операцій [3]).

---

[1]) Деякі з тих указів справді збереглися до нас. Про них у Нарисі II.

[2]) У присяжному листі Петрові III записано 292 чоловіка, з них 2 серби, 1 волох, 1 болгарин, 1 вихрест і 1 „новопросвѣщенный“. Через півроку присягали Катерині II 253 чол., серед них 2 волохи, 1 болгарин, 1 перс і 1 київський міщанин (Справа грецького братства, 1762 р., №№ 2953, 2963). У 1765 р. з 143 родин було грецьких 122, волоських 10, болгарських 4, сербських і грузинских по 1, „перекрещенецъ изъ жидовъ“ 1, вийшло з Польщі 3, з Італії 1 (Плохинскій, 198). За відомістю 1769 р. в Ніжені жило осілих грецьких родин 112, волоських 8, болгарских 5, грузинських 2, по 1 італійська, перська, вихрещеного турка, вихреста з євреїв, 2 що вийшли з Польщі (Справа грец. братства, 1765 р., № 2300).

[3]) Акты греч., 78—79 (1729 р.).

Нарешті, п. 9 прохає скасувати указ 15/XII р. 1763, що встановив був брати з протестованих векселів по 8%. Такий відсоток братство вважає за дуже високий і тяжкий для купецтва. Коли не можна взяти його з зубожілих дебіторів, то доведеться брати з кредиторів, які, „лишась капиталов своихъ, могутъ тоже приходить в убожество".

Катеринінська комісія через Турецьку войну далеко не закінчила своєї праці і ніженським грекам вона нічого не дала. Натомість багато дала для їхньої історії, тому ми й зупинилися так довго на документі, що кидає світло і на тодішнє становище грецької колонії, її минуле й на те, чого жадала вона в майбутньому.

§ 12. Ніженське братство й граф Рум'янцев. А втім, ця невдача не примусила греків покласти руки. Вони вживають нових заходів, обстоюючи й поширюючи свої права. Але мало не всі ці заходи йшли через ген.-губернатора Рум'янцева, що до нього зверталися чи сами греки з своїми проханнями чи цариця й сенат з дорученням подати свою думку в справі клопотань греків. І думка Рум'янцева була завсіди прихильна до них, дарма що спочатку йому дещо було не до вподоби в братстві. Вже р. 1768 граф Рум'янцев виявив свою ласку до греків доброю порадою.

Ми бачили, що в братстві після грамоти 1742 р. почалося ворогування між ніженськими греками й приїжджими. На якийсь час воно було вщухло, а в 60-х роках знов спалахнуло. „Ніженські жителі" не хтіли допускати приїжджих до посади суддів, а ті скаржилися в Генеральну Військову Канцелярію. Канцелярія 19/XII 1764 послала братству ордер, щоб на підставі указу р. 1734 було обрано по 6 чоловіка з жителів і з приїжджих, а потім доручила бунчуковому товаришеві Жураковському особисто перевести вибори, намовивши до згоди обидві групи греків. Було обрано по три судді, але й після того ніженські жителі не захтіли пустити приїжджих у суд, хіба за поруками. А 28/IV 1765 р. вони подали графу Рум'янцеву мотивований протест проти допущення в суд приїжджих. Вони покликалися на грамоту р. 1742, а потім на те, що хоч приїжджі й присягають, але вони виїжджають за кордон, одружуються там і залишаються там жити, гальмуючи розвязування справ у братстві. До того-ж вони можуть видати за кордоном деякі секретні справи. З свого боку приїжджі 16/V доводили, що вони рівноправні члени братства, що не менш ніж ніженські греки були корисними для церкви та братства, а державному скарбові навіть більшу чинять користь, бо привозять крам з-за кордону. В цю справу граф Рум'янцев рішуче втрутився р. 1768, коли „увѣщательнымъ листомъ", а потім особисто в зборах братства намовив греків до згоди, бо, казав він, нема різниці між приїжджими й „нѣжинскими жителями" [1]). І греки залишилися вдячні графові за примирення й часто згадували за його. Але хоч Рум'янцев „отеческимъ попеченіемъ и наставленіемъ всѣхъ грековъ въ Нѣжинѣ пріѣзжихъ и жителей въ непремѣнное дружество и единомисліе" привів [2]), юридичного зрівняння греки довго доходили та так і не дійшли. Треба, проте, одзначити, що коли епітропи грецької церкви захотіли р. 1769

[1]) Плохинскій, 341—343. [2]) Плохинскій, 195.

продати церковний двір, що був у Київі, потрібувалися на це „совѣтъ и согласіе всего общества нѣжинскаго, такъ жительствующихъ, яко и временно живущихъ“ [1]).

З р. 1768 починається довга історія домагань греків у С.-Петербурзі. Вони подали прохання в шістьох пунктах. Вони, як сказано в сенатському екстракті, прохали: „1) Снабдить их греческій братскій судъ государственною печатью. 2) Позволить имъ свободно торговать внутри Россіи. 3) Повелѣть, чтобы Генеральный Судъ ни в какія дѣла ихъ не мѣшался, а которихъ братскій судъ рѣшить не можетъ, относить оныя в Малороссійскую Коллегію. 4) Указать грекамъ просить на россійскихъ в ихъ правительствахъ, а россійскимъ на грековъ в братскомъ судѣ. 5) Нѣжинскому магистрату подтвердить, чтобы вольностей и правъ имъ пожалованныхъ не нарушалъ, и проѣзжей пошлины не требовалъ, и въ дачѣ паспортовъ остановки, такъ и другихъ налоговъ не чинилъ. 6) Остающіеся въ разныхъ россійскихъ городахъ послѣ умершихъ или арестованныхъ грековъ имѣнія повелѣть отдавать в оное братство, которое, вѣдая объ ихъ состояніи, можетъ исправно распредѣлить, что кому изъ онаго принадлежитъ, такимъ образомъ ни наслѣдники, ни кредиторы своего не лишатся“.

Сенат, що за резолюцією Катерини II 9/XII 1768 р. розглядав це прохання, висловив думку, що можна-б затвердити давні права братства й дати нові (розуміється печать). Але цариця 31/III р. 1769 вирішила, що треба вислухати думку „малоросійського“ генерал-губернатора. Але од Рум'янцева, що тоді був на війні з турками, відповідь одержано допіру 1774 р. [2]).

Загального потвердження своїх прав греки могли чекати, а все-ж, коли на них почали робити напади то з одного боку, то з другого, то магістрат, то словесний суд, то полкова „счетная канцелярія“, зазнавали багато лиха. Як-раз після 1767 р., коли магістрат і братство схрестили юридичну зброю й підсумували всі pro і contra, якими можна було користуватися братству й проти братства, магістрат почав ще гостріш наступати на греків. Які запеклі бували сутички, видно з однієї справи р. 1769. Це „Дѣло по доношенію грековъ Пантазія Василіева и Кон. Константинова о причиненномъ имъ чрезъ квартирмейстера городского Трощинскаго гвалтѣ и утѣсненію поставленіемъ въ ихъ дома надъ грамоты жалованные греческому братству постоя“. Константинов терпів од постою, бо був каліка і старий і мав велику родину. Що-до Васільєва, то військову команду в його приміщенні поставили, коли він пішов до біржі, зламавши перед тим замок. Тимчасом у приміщенні були товари, векселі, обліки, реєстри торговельні, то-що, і вони були під загрозою. Певна річ, у присутності офіцера з численною командою не можна було „производить своего купечества“... Потерпілі скаржилися в братство й воно того-ж дня написало про це промеморію до магістрату. Хтіло воно писати і до Малоросійської Колегії, але невідомо, чи зроблено це. У будинках потерпілих — каже незакінчена чернетка — „імѣются разніе пушніе, шелковіе и другіе дорогіе товары, на коѣ по ихъ купеческому промислу нанимаются в кождого

[1]) Справа 1769, № 2324. [2]) П. С. З., XX, № 14247.

множество людей къ приведенію ихъ... в чистое состояніе, отъ чего и приращеніе государственной казне происходитъ. Ежели же таковы домы въ отводѣ и постояхъ будутъ назначаться, послѣдуетъ превеликое въ товарахъ помѣшательство, убытки и остановки, а от того де и государственной казнѣ можетъ последовать ущерб"...

Магістрат відповів 5/XII. Він писав, що за грамотою короля Жиґимонта на „осѣдлость г. Нѣжина и учрежденіе во ономъ магістрата от 624 году" [1]), міщанам вільно шинкувати напитками свого готування, але за умовою міського збору. Загально-народнім повинностям підлягатимуть і мусять коритися врядові міському й ті, хто матиме доми, городи, інші ґрунти або буде „упражнятися ремеслом каким чи промислом шинком". „Живущие жъ в Нѣжинѣ греки приняти въ Малую Росію и пожаловани всякими свободами ради распространенія единого купечества и привозу в Малую Росію иностранныхъ товаровъ (какъ по универсалу гетмана Б. Хмельнѣцкого значитъ), чем би могли составляться государеви приходи и гражданскіе полезности уплатою за провозъ товаровъ указнихъ пошлинъ и продажею онихъ къ розничной продажи гражданамъ обтомъ. Но оніе греки, скупивши въ г. Нѣжинѣ за городомъ мѣщанскіе доми и разніе торговие лавки многим числомъ, такъ что сверхъ жилихъ домовъ, въ коихъ они сами живутъ, еще по два, по три, и по четири имѣютъ закомплектныхъ дворовъ, якіе содержатъ в наймахъ, получаютъ с них не малие користи. Особливо того, иные поскупляли разніе земли пахатние, сѣнокосніе, подварки, хутори с подсосѣдками, что до купечества не приличествуетъ, чимъ одни толко граждане ползоватся должны. Да сверхъ того на скупленной городской земли устроилы близ десяти дворовъ зъ доволнимъ каменнимъ и деревянимъ строеніемъ с кладовими амбарами и погребами, гдѣ складываютъ инностраніе приезжие греки привозние товарѣ, а в нѣкоторихъ призводится шинковие промисли, зъ чо.о немалие получаютъ доходи, а они считаютъ церковними греческой церкви въ отмѣну порѣшительныхъ пунктовъ гетману Апостолу 1728 году августа 22 дня даннихъ, въ коихъ повелено въ Малороссіи манастирамъ и всякаго духовнаго чина людемъ нѣкакихъ земель, угодій не покупать, и імъ не продавать, не закладивать... А напослѣдок, оніе живущіе домами въ Нѣжинѣ греки мало не всѣ, оставя торги і иностранихъ товаровъ вывозъ, коимъ составляли казеніе приходи и за то пожаловани доми ихъ всякими волностями, забравъ на себе всѣ здешние гражданские мѣщанамъ принадлежащіе какъ малороссійского продукту, такъ и провозимие отъ іностранныхъ купцовъ и другихъ иногородцовъ товарѣ, промишляютъ, користуются городовими промислами, зъ чего никакихъ государственнихъ приходов и общенародних повинностей... не составляютъ, волностми же жалованними хотятъ ползуватся". Магістрат за дивне вважав одзволення грецьких домів, надто-ж тих, що їх здають вони в оренду, од повинностей. Тепер у Ніжені потрібні були для Старо-Оскольського полку приміщення, а це занадто обтяжує міщан, тим більш, що офіцерам треба

[1]) М. Н. Петровський доводить, що таку грамоту м. Ніженеві дано р. 1625 („Надання Нижину Магдебурзького права у 1625 році", Чернигів і Північне Лівобережжя, 1928, сс. 301—302).

й дрова постачати. За силою ордера Рум'янцева будинки, де сами греки живуть, звільнено од постою, а инші (3—4) будинки, а так само „называемые дворами греческой церкви", „отъ постоя исключими быть не могут". А як вони „за отводом Старо-Оскольскому полку квартир и остались закомлектними", як і декотрі инші, то магістрат, за згодою „собранія духовного и мирского чина людей — владѣльцовъ граждан и купечества", ухвалив такі будинки обкласти якоюсь сумою, щоб на неї купувати дрова для штаб- та обер-офіцерів і для військового шпиталю. Що-до грека Васільєва, який одмовився платити квартирні гроші, то до його за те й поставлено команду. Як своє останнє слово, магістрат повідомляв братство, що греки, які мають будинки опріч житлових, і наймані двори грецької церкви, повинні платити квартирні гроші або чекати постоя. Справа здавалася магістратові така ясна й справедлива, що він, не чекаючи заперечення, закінчив нечуваною фразою: „и греческому нѣжинскому братству учинить по сему указу исполненіе" [1]). Ми не знаємо, як відповіло братство, але не маємо сумніву, що воно не залишило без належної відповіди цієї брутальної пропозиції.

Ми тому докладно подали відповідь магістрату, що вона яскраво малює тодішні його взаємини з братством і сучасне становище останнього, причому доповнює „Наказ" новими рисами (перехід „ніженських жителей" на внутрішню торговлю). А потім ця справа цікава, як одна з численних сутичок братства з урядами з рр. 1768—1769, що підсилили боротьбу й надали їй певного змісту.

Додамо оповідання ще про одну сутичку, де перемогло, здається, братство. 19/II 1761 р. вийшов царський указ, щоб, уважаючи на добрий урожай, обиватели завели збіжжеві склади. Спираючись на нього й маючи на увазі труднощі звязані з джумою р. 1772, Малоросійська Колегія ухвалила — для власної користи обивателів — здійснити цей указ. Ніженський магістрат вирішив, як у Ніжені „кромѣ вѣдомоства магистратских обывателей и состоящихъ въ вѣдѣніи полковой канцеляріи казаковъ выборных и подпомощниковъ, особо жительство имѣютъ греки, волохи и другого званія люди, состоящіе подъ вѣдомствомъ греческаго братства, хочай оніе никакихъ общенародных повинностей по силѣ грамотъ имъ жалованных в семъ городѣ не несутъ, но яко оное собраніе хлеба простирается ко всему здѣшнего города гражданству, къ безнужному въ случай всяких городу нуждъ продовольствованію, ис чего и они, грекы, сключены быть не могутъ". Тому магістрат і надіслав до братства указ про збирання з греків і иншого звання підлеглих йому людей по 1 четверичку жита з кожної хати з заміною зерна грішми з тим, щоб зібране доставити з відомістю до гамазину, що завідувати їм призначено одного міщанина. Минуло $2^1/_2$ місяці, а од братства ні хліба, ні відомости, ні повідомлення про те, що указ виконано. Допіру на повторний указ од 14/V воно відповіло за два тижні. Зміст відповіди такий. Хоч магістрат і покликується на царські грамоти, що одзволюють греків од усяких загальнонародніх повинностей, і визнає це хлібне збирання за виключне, проте грецьке братство

[1]) Справа 1769 р., № 2355. Цікаво, що коли р. 1775 братство складало список домовласників звільнених од постою, то грек Алогонурієв був під № 129; мабуть і більше було (Справа 1780 р., № 2461).

зараховує його „въ число прежныхъ налагаемыхъ гражданскихъ онымъ магистратомъ и взимаемых непрестанныхъ зъ грековъ силою разнообразно тягостей и дачъ, почему, какъ оніе прежніе, о всехъ тягостяхъ, обыдах магистратомъ нѣжинскимъ прычиненных [1]), отъ главной команди на представление греческое братство ожидает резолюціи". Але од себе братство загадало, щоб на випадок потреби греки і їм підвідомчі мали в себе запаси хліба, за чим братство стежитиме. Складати-ж зерно разом із громадянами в загальне зерносховище братство не погоджується [2]).

Р. 1769 братство надіслало до СПБ. уповноваженого Луку Іванова скаржитися на магістрат за різні утиски, зокрема на постої „усилственнымъ образомъ". Тоді Сенат 21/XII доручив Рум'янцеву рекомендувати ніженському магістратові, „дабы нежинское греческое братство, до окончательного рѣшенія на прежнее прошеніе, предохраняемо было отъ всякого притѣсненія и обидъ" [3]). Рум'янцев і надіслав у лютому р. 1770 відповідний ордер, але без наслідку. Як потім скаржилося братство, „всѣхъ же означенныхъ повелѣній магістратъ нѣжинскій не охраняя, безпрестанно наносить греч. братству усилствованіе обыды, а поки внов в живущих въ Нѣжинѣ грековъ своими домами и наемными ставить постой, а на инныхъ налагаетъ подати, за недачу коихъ ограбляетъ, которые грабежи тамо в магистратѣ до днесь и остаются". Цю скаргу на „такие застарѣлые и новые обиды" братство надіслало 19/IX 1773 р. в Малоросійську Колегію.

Упертість магістрату й постійні спроби зрівняти греків що-до міських повиностей з міщанами, окрім матеріяльних мотивів, мали ще й юридичну підставу. Як-раз перед тим київська губерніяльна канцелярія прохала Сенат, щоб скасував обмеження російських купців в українських містах і зрівняв їх з тубільними що-до міських повинностей. Сенат запитав Малоросійську колегію й та 17/X 1772 р. додала, що треба зрівняти теж „иноземныхъ купцовъ", які покупили в Ніжені будинки й ґрунти. Тоді Сенат 1/IV 1773 р. видав указ про застосовування до чужоземних, грецьких і инших купців, що перебувають у Ніжені, відомого пункта грамоти Петра I м. Ніженеві 1698 р. На цей указ і спирався невідступно магістрат (а. 1) [4]).

Як справа цього разу почалася з російських купців, то братство, здобувши сенатського указа, відповіло, що в його складі таких немає, тільки самі греки і що цих греків магістрат інтенсивно обкладає податками. Це робить і ніженська полкова канцелярія, вона навіть склала список греків-домовласників, причому з'ясувала, коли дім покуплено й чи не в козака. Це все плюндрує грецьку общину й порушує царські грамоти (аа. 5—6). У листопаді 1773 р. братство докладало Малоросійській Колегії, що магістрат „подвергаетъ греческое братство ко всѣмъ податямъ и повинностямъ наравнѣ

---

[1]) У чернетці закреслено, що греків при недавньому „запертіи" міста з нагоди джуми було обтяжено грошовим „зиском и прочим датком". [2]) Справа 1771 р., № 2407.

[3]) П. С. З., XVIII, № 13397. Окрім цього, тут і далі користуємося справою грецького архіву на 74 аркушах — без титулу й дати. Цю справу часто цитує й Плохинський під шифром: „Лицей кн. Безбородка", але викладає її не так докладно й з помилками (194—196, 342—346).

[4]) Пор. Плохинскій, 194.

съ своими мѣщанами безъ всякого уваженія“ (раніш було написано: „без всякого резону и приличія“, а. 55—56). Одночасно братство надіслало скарги мало не до всіх членів Колегії й до самого Рум'янцева (аа. 5—6). Але, не чекаючи наслідків од них, братство вирядило цілу делегацію до С.-Петербурга з проханням на ім'я самої цариці. Цікавий тут наказ, що дано 13/XI 1773 р. уповноваженим. Він зберігся тільки в паперах братства. Отож має характер відомственного секрету, що виявляє психологію й підхідки греків, що їхньою допомогою вони обстоювали свої інтереси [1]).

Делегати — Мик. Евстафієв та Гавр. Синопеус повинні були сами скласти й подати прохання, скоро лиш їх повідомлять про зміст резолюції Рум'янцева. Але треба пам'ятати, окрім загального прохання про потвердження давніх грамот, такі пункти: 1) суд щоб залишавсь у братстві, 2) справи в суді переводити в терміни, означені в Генеральному Регламенті, 3) надати братству державну печатку, 4) зрівняти в правах приїжджих греків з греками „ніженськими жителями“, 5) з'ясувати напрям заводів греків з руськими й особами инших націй, 6) дозволити грекам, що помножуються через шлюби й прибуття нових членів, купляти в місті й у форштатах будинки й порожні пляци. В останньому депутати повинні керуватися проханням, що надіслали його р. 1773 в Малоросійську Колегію (аа. 17 і 18).

У Петербурзі депутатам треба було „со всераболѣпнѣйшимъ уклонomъ“ „стать пред лице“ монархині, цесаревича та його дружини. Потім братство вирішило, що для успіху справи вони повинні звернутися й до різних високих осіб (а. 21) [2]).

Рівнобіжно з клопотанням у столиці вживалося заходів і на місці. 22/I 1774 р. братство вирядило делегацію в складі К. Кромиди і Діямантія Николаєва до графа Рум'янцева, свойого давнього „покровителя“. Братство скаржилося, что магістрат після сенатського указу 1773 р., хибно його розуміючи, ще збільшив свої утиски. Царська конфірмація сенатської думки що-до подання Малоросійської Колегії торкається тільки російських купців, а не грецьких. Коли-ж магістрат покликається на жалувану грамоту м. Ніженеві Петра I з 3/III р. 7206 (1698), то є ще пізніша грамота цього царя грецькому братству з 11/III 7218 (1710) р., що звільняє греків од податок і постоїв, до того-ж її затверджено р. 1742. А втім, магістрат не тільки вимагає підвід з кіньми, але й призначає греків до соляного продажу й зганяє до всяких міських праць, окрім цього забирає склепи для грошей. Звертаючись до славнозвісного графового правосуддя, греки прохали його, щоб відновив їхній добробут, припинив кривди. „Одно вашего высокографскаго сіятельства высокое благодѣяніе изведетъ изъ печали, возстановитъ благоденствіе всего нашего греческаго братства, и дражайшее ваше имя здѣлаетъ въ сердцахъ нашихъ безсмертнымъ и вездѣ славимымъ“ (а. 23 і далі).

В особі Рум'янцева греки, справді, знайшли надійного оборонця й охоронця. З нагоди скарги йому „общества грековъ въ Нѣжинѣ жительствующихъ

[1]) На вірчому листі депутатам — підписи 5 суддів і 48 простих членів, як ніженських жителів, так і приїжджих (а. 19).

[2]) У справі є чернетки листів братства до них. На одній позначено: „Федоре перепиши сіе чисто зараз“ (14/I 1774 р.).

и торгующихъ", граф 26/II запитав у Малоросійської Колегії, як вона розуміє її колишнє подання в Сенат що-до російських купців, бо в наслідок його ніженський магістрат узявсь усяко обтяжувати греків. Тимчасом греки виявили, що доклад Сената торкається тільки російських купців, які в Ніжені не користуються особливими привилеями, а їх власна справа про затвердження їх давніх справ ще в Сенаті на перегляді. У кожному разі граф загадав Малоросійській Колегії заборонити ніженському магістратові, щоб він не кривдив і не обтяжував греків і не перешкоджав їхній торговлі, оскільки її охороняють закони (а. 26).

Малоросійська колегія подала Рум'янцеву копії царських грамот 1710 і 1742 рр. і повідомила його, що коли братство р. 1770 скаржилося на магістрат за кривди, биття, образи трьом грекам, то тоді ніженський магістрат дав неначе-б завдовільне виправдання. А саме: цих греків позаписувано в ревізію і, як міщани, вони мають платити квартальні гроші та одбувати инші громадські повинності. У кожному разі тепер Малор. Колегія знов загадала магістратові, щоб він не чинив кривд грекам (аа. 27—28). Це нагадування Колегія надіслала, мабуть, у березні, а 4/V (1774 р.) братство знов надокучало Рум'янцеву скаргами на магістрат. На кін ще раз з'явилися три греки. Братство вважало, що магістрат наклепав на них, буцімби-то вони записані в міщани, і що квартальні гроші забирають у них як-найнахабнішим способом. Одного посадили були до в'язниці. До хати иншого, коли його не було вдома, вдерлися силоміць, жінку його хтіли заарештувати, бо в неї не було ключа од скрині, але обмежилися тим, що зламали три замки, взяли гроші, вексель, шовкові хустки й на прощання попобили і хазяйку й служниць. Узяли 3 крб. квартального податку навіть з церковного сторожа, що перебував у церковному дворі, дарма що цей двір гетьманський універсал звільнив од податків. Вільний од них і будинок Тухаєва, бо куплений од полковниці й священикової вдови, отже-ж ніколи не був під магістратом [1]).

„Не ожидали прародители наши й братья греки никогда таковихъ внукамъ ихъ злоключеній і нещастій, они, убѣгая отъ ненавистниковъ рода христіанскаго, махометанъ, видя въ Росіи непоколебимое утвержденіе в благочестіи и благолѣпіе храмовъ божіихъ, затѣмъ по единству вѣры нашея православныя греческія съ народомъ россійскимъ возымѣли приезди и пристанище в Нѣжинѣ для облегченія тамошних нуждъ и печалей, і чтобъ получить із своего купеческаго обращенія ползу, ибо и гетманъ Б. Хмельницкій и прочие по немъ бывшіе гетмани грековъ, приохочуючи болше къ приезду и привозу товаровъ, унѣверсалами утверждали во всякой предохраняемой отъ обыдъ волности, съ коихъ подъ высокое розсмотреніе копіи сообщаемъ". І як чоломбитна р. 1769 поки не розвязана, то братство пропонувало знов клопотатися перед царицею, на що й хтіло одержати дозвіл од Рум'янцева (а. 30—32) [2]).

І цього разу Рум'янцев не ошукав надій греків. Він цілком поклався на їхні доводи. В своїй пропозиції Малоросійській Колегії він, коротенько ви-

[1]) Пор. у Плохинського, 353—354.

[2]) Пор. окрему справу за донесінням грека Аф. Тухаєва (1774 р., № 2425).

клавши історію питання, висловив свою думку, що затверджена од царя 26/III 1773 р. сенатська доповідь „не касается греков, въ томъ г. Нѣжинѣ жительствующихъ и торгующихъ", до того-ж у ній не згадано про жалувані грамоти 1710 і 1742 рр. „А потому, паче же что упоминаемые греки, дознавая крайніе для себя притѣсненія подъ игомъ турецкаго управленія, находили себе жилища во всякое время и особливо въ настоящее подъ поддержкою и покровительствомъ Имперіи Всероссійской и въ возвращеніи къ единовѣрнымъ, въ уваженіе чего и толь отмѣнныя выгоды и преимущества въ данныхъ имъ грамотахъ дозволены. Оніе же греки торгами производимыми имы не только г. Нѣжину служатъ ко украшенію и ползѣ, но и въ зборѣ государственныхъ пошлинъ приносятъ приращеніе и составляютъ немалую витв (вѣтвь) комерціи". Окрім того Сенат йому, Рум'янцеву, наказав захищати греків од усяких кривд і утисків, аж поки буде розвязано чоломбитну, що її вони подали. Тому граф і рекомендував Малор. Колегії залишити поки греків „въ цѣлости и точности по жалованнымъ имъ грамотамъ". І Колегія, виконуючи цей наказ, розіслала 11/IX укази, де було викладено графові пропозиції, в ніженські магістрат, братство й полкову канцелярію (а. 37 і д.).

Граф писав до Колегії, що він і Сенатові 28/X 1774 р. подав свої міркування. Тут він, звичайно, повторив ті-ж доводи на користь братству [1]). Але останнє й собі не дрімало. Воно ухвалило знов послати депутацію до С.-Петербургу в складі купців Ананії Мораїта, Стеф. Петрици, Дим. Пантазеєва та Дуки Іванова. „Но какъ греческое братство единственно подъ командою и покровительствомъ" его „высокографскаго сіятельства состоитъ, то и учинить (сего) безъ дозволенія и волѣ" гр. Рум'янцева воно не насмілилося, а тому й звернулося до нього з проханням про пашпорти (а. 36) [2]).

Чоломбитна на царицине ім'я, що її подала 29/X депутація, починається з вказівки на час, коли з'явилися греки на Україні, і на державну вагу того, що охороняли їх гетьмани. „До сего времени мы, нижайшіе, ползовались тѣмъ спокойствіемъ, какое предкамъ нашимъ, а по нимъ і намъ пресвѣтлѣйшіе вашего імператорскаго величества предки, яко единовѣрнымъ своимъ, подъ высокій ихъ скипетръ прибѣгшимъ, даровать и вѣчно утвердить благоволили, ибо в древніе времена 1657 году, когда малороссійская комерція едва заводится зачиналась, бывшіе малороссійскіе гетманы, считая отъ Б. Хмельницкого до Ивана Скоропадскаго, человѣколюбіемъ и единовѣріемъ будучи побужденни, предусматривая отъ того приращеніе своимъ доходамъ, а людямъ выгоду, заохотили предковъ нашихъ пересѣлится в городъ Нѣжинъ, давъ имъ волность чинить между собою и челядю своею всякіе суды и росправы, кромѣ криминальнихъ, свобождая ихъ отъ всѣхъ податей, постоевъ и снабдивъ ихъ на тѣ права и волности унѣверсалами" [3]).

---

[1]) П.С.З., XX, № 14247. Це затверджена од царя сенатська доповідь 10/II 1775 р. з думкою Рум'янцева.

[2]) Дати на чернетці прохання нема. Послано навсправжки инших осіб: Дуку Іванова Гавр. Синопеуса і Юрія Кроміду (П.С.З., XX, № 14247).

[3]) Ми вже бачили, що перші гетьмани не в Ніжень саме закликали греків. Не можна тея казати, що вони надали всі ті права, про які тут згадується.

Звертаючись до цариці, греки заявили, що ці права й вольності затвердили й її предки, причому покликалися на грамоти й укази рр. 1710, 1734, 1742, 31/XII 1769, на ордер Рум'янцева ніженському магістратові (лютий 1770 р.). Потім вони розповіли відому вже історію про російських купців і сенатський указ р. 1773, що завдав братству нових турбот і утисків. Нарешті, братство прохало скасувати той пункт грамоти Лизавети 1742, який дав перевагу в правах грекам — ніженським міщанам над приїжджими. Останні вже тоді присягнули (1746), а потім, коли зацарювала теперішня цариця, „всѣ общегреческаго нѣжинскаго братства приезжіе и жительствующіе в Нѣжинѣ греки" вчинили присягу й підписали, тому тепер громада вирішила, що зайва річ, „чтобы между собою другъ передъ другомъ имѣть преимущество".

До речи. Диференціяція, яку запровадила серед греків грамота 1742 р., дарма що на якийсь час була скасована, стала за джерело довгих і впертих сварок у братстві. Заходами Рум'янцева р. 1768 сталося замирення, але мабуть примусово і тільки 1 травня р. 1773 дійдено до щирого погодження: „мы покончили всѣ наши несогласія и стали единою душею и единымъ сердцемъ в братствѣ, всѣ мы вообще, какъ пришедшіе такъ живущіе братчики", „мы пришли въ единеніе и любовь, разрушивши средостѣніе злобной вражды и несогласія". Так записано в продовженні устави братства р. 1773. І друга примітка. В архіві грецького братства збереглися присяжні листи, що за ними члени грецького братства складали присягу Петрові III й Катерині II. Загальні цифри — 292 і 253 — позначають, що тут справді брали участь і приїжджі.

А втім, звертаюся до грецького прохання. Закінчується воно дуже патетично: „Возри, всемилостивѣйшая государыня, милосерднымъ окомъ на бѣдныхъ, отъ своего (подъ неправеднымъ игомъ стенящего) отечества удаленных и подъ высокомонаршій вашего величества покровъ прибѣгшихъ грековъ", зволь затвердити їхні давні права „и чрезъ то усладить ту горесть", якої зазнаємо ми, позбавлені будь-якої оборони, а тепер ще пригноблені од ніженського магістрату (аа. 40—43)[1]).

Інструкція депутатам доручала запровадити в прохання, що вони повинні були подати до Сенату, окрім жалуваної грамоти, ще отакі пункти:

1) Передача до грецького братства позвів на греків од людей инших націй. Р. 1766, оповідає інструкція, Сенат за пропозицією Петра Козина, кол. нотаря в Ніжені, наказав судитися російським і инших націй купцям з греками в Ніженському магістраті та в словесному суді, а в братстві тільки грекам між собою мати розправу. „Этого никогда до того времени не бывало, а бывало такъ, что если кто имѣлъ просьбу на грека, просьба по команде всегда поступала в греческое братство, а не въ полковую канцелярію или в магистратъ или словесный судъ... А кромѣ того, по справкѣ въ греческомъ братствѣ явственно есть, что какъ полковая канцелярія, такъ и магистратъ, если кто либо взнесет туда прозбу по какому дѣлу на грека, то по командѣ о томъ для росправы присылаемы были въ наше греческое братство". Тому

[1]) У чернетці дату зрізано. Мабуть у вересні (1774 р.), коли дано депутатам інструкцію. Зміст прохання у сенатській доповіді (П.С З., XX, № 14427).

доручалося посланцям доходити у Сената, щоб „каждый грекъ ни до какого другого суда привлекаемъ былъ, какъ только до нашего братскаго суда, ибо по другимъ судамъ греку судиться с немалою обидою и разореніемъ (что уже послѣдовало). Одно по его іностранству, что онъ языка россійскаго, а паче законовъ россійскихъ крайне не вѣдаетъ, а другое — можетъ чрезъ волокиту въ тѣхъ судахъ не токмо купечества свого лишиться, но и в крайнее разореніе прійти".

П. 2. уповноважує допевнятися для греків дозволу вільно купувати в Ніжені, од людей всякого звання, будинки, а так само, щоб ті будинки одзволено було од будь-яких податків, і то тому, що „милостію божою и манарховъ россійских родъ вѣдомства греческаго братства отъ рождающихся и бракомъ сочетающихся и отъ пріезжихъ на вѣчное в Нѣжинѣ поселеніе умножается".

П. 3. Прохати для новобудованої грецької церкви суміжний із нею пляц на торгу, де раніш був державний шинок.

П. 4. Прохати в Сената „печати съ россійскимъ орломъ и съ подписаніемъ округ оного, что греческаго братства". Це тому потрібно, що теперішня печатка не має урядового характеру, а через те інші установи, одержавши папера з братства, „сискують на ту печать причину, что якобы она не судебнаго мѣста, и чрез то нашимъ собратіямъ дѣлается остановка и излишніе затрудненія и переѣздами и перепиcками напрасные убытки".

П. 5-им посланцям дано повну волю витрачати дані їм гроші на харч і напої, на дорогу в обидва кінці, на приміщення й на подарунки, кому вони вважатимуть за потрібне, а коли витратили-б більше, братство зобов'язується покрити.

П. 6 доручав Дуці Іванову з Синопеусом спільно виконувати свою місію „общимъ совѣтомъ и христіанскою любовію" й ужити всіх зусиллів в інтересах братства, що од нього мають сподіватися за це неодмінної подяки, а од Бога — нагороди. Повинні вони стежити, щоб в останній редакції прохання не проминути чого. Добре-б зредагувати „за совѣтомъ добрыхъ нашему братству пріятелей" (аа. 44—46). Ім'я одного з цих приятелів, „многомилостивого государя и патрона", збереглося в чернетці листа до нього. Це син „его высокопревосходительства Григорія Николаевича" (Теплова?) (а. 56).

Чоломбитні Катерині й до Сенату [1]) подані, але справи затягнулися. Знов запитали Рум'янцева. Тоді греки в новому проханні дали цариці зрозуміти, що й без графа можна перебутися. Адже-ж наша справа, писали вони залежить від а) цариціної милости, а її ніхто не важитиметься обмежити і б) нашого пригноблення, що його змальовано з усією правдою й точністю, якої тільки вимагає святість вашого престолу і наш вірнопідданчий обов'язок. В обох випадках графова думка не є так неминуче потрібна, щоб нам не можна було дістати вашої охорони, захисту, милости. Другий вже рік ми непевні що-до наших прав і наших промислів, руйнуємо наш добуток од бездіяльности, страждаємо од усяких утисків і незручности (а. 54).

[1]) „Всеподданнѣйшее прошеніе, подлежащее подаче в 3 департамент Сената" в жовтні 1774 р., аа. 57—59. Воно згадує попереднє прохання, немає тільки пишного й підлесливого титулу.

Нарешті, Рум'янцев подав свою думку про греків (28/X 1774), Сенат її затвердив і Катерина на його доповіді поклала резолюцію: „быть по сему" (10/II 1775). Сенат указом 5/III повідомив Малоросійську Колегію, а та 30/III могла втішити братство. Катерина II потвердила давню жалувану грамоту з доповненнями. Але тут вийшла неясність. У Плохинського читаємо такі незрозумілі рядки: „Высланная изъ Прав. Сената 5/III грамота указомъ отъ 7/V того же года была возвращена и замѣнена новымъ єпископъ". У примітці покликання на Харк. істор. архів. (Малор. Колегії № 3930). А потім на другій сторінці: „Указом Малорос. Коллегіи 16 мая 1775 г. было приказано привести грамоту въ исполненіе" і цитата: „Лицей кн. Безбородко" [1]). Тимчасом остання вказівка покликається на ту саму справу, де докладно викладено цю історію, дарма що й не з'ясовуються її причини.

Надіслана з сенатським указом з 5/III жалувана грамота складалася з шістьох пунктів: 1) надання братському судові печатки; 2) воля грекам крамарювати в середині Росії, а тим, що приїздять для сумісного з ними й спокійного життя, купувати в тамтешніх обивателів будинки, і одзволення од усіх податків; 3) заборона Генеральному Судові втручатися в братські справи і перенесення справ, що їх само братство не може розвязати, до Малоросійської Колегії; 4) дозвіл грекам позивати російських до державних установ, а російським греків до братського суду; 5) потвердження ніженському магістратові, щоб вольностей і прав наданих грекам не порушував, у дачі пашпортів загайки не робив, проїзного мита не вимагав і иншими податками не обтяжував; 6) передача братству майна померлих у різних російських містах греків в інтересах як спадкоємців, так і кредиторів (а. 60).

Отож, грамота завдовольняла мало не всі бажання греків і була цілковитою перемогою їх над магістратом. Тому братство широко її оголосило. Копії її воно розіслало через купців, що поїхали до Туреччини, своїм родичам і знайомим, „дабы и там греки всѣ, таково высочайшее матернее милосердіе возшедшее чувствовав, яко единовѣрцы и верноподданіе ея імпер. величеству, приносили богу жертву, і, побудительно бъ возимѣвъ охоту, езжали въ Россію къ спокойствію на жительство" (а. 62).

Але поки братство голосно раділо, в Петербурзі хтось повернув справу на инше, і на зміну першого указу з 5/III сенат розіслав 7/V малоросійському ген.-губернаторові, Малор. Колегії й ніженському магістратові иншого указа [2]), в якому права братства викладено з такими змінами не на їхню користь, що воно визнало їх для себе „разорительными вѣчно". З магістрата братство з указом і обізналося раніш, ніж одержало 16/V „справочную копію" указа з Малоросійської Колегії. Сенатський указ 7/V не дає розуміти, що він новий. Сенат змальовує справу так, що це й є його доповідь, яку цариця конфірмувала 10/II за проханням ніженських греків згідно з думкою ген.-губ. Рум'янцева, і що він затверджує попередні жалувані грамоти з додатком 7 нових пунктів. Тимчасом Малор. Колегія, пересилаючи братству цей указ, наказала повернути з надісланим кур'єром перший з 5/III [3]).

[1]) Тр. XII ар. съѣзда, II, 195, 343.

[2]) П.С.З., XX, № 14247. Кіев. Старина, 1890, № 6, 540 - 544. Пор. Шафонскій, 471—474.

[3]) Справа 1775 р., № 3001.

Який-же зміст цих пунктів?

1) „Для комерческой корреспонденціи“ дається печатка з написом: „Печать Ея Императорскаго Величества Суда Нѣжинскаго Греческаго Братства“.

2) Дозволено торгувати в середині Росії й користуватися пільгами, даними російському купецтву на підставі „Таможеннаго Устава“ й инших наступних узаконень тільки тим грекам, які склали присягу на віковічне російське підданство й перебувають у Ніжені своїми домами.

3) Суд Генеральний не має права втручатися в грецькі справи, окрім кримінальних, а апеляцію сторона незавдоволена на ухвалу грецького суду заносить у Малоросійську Колегію.

4) Ніженські греки суд[illegible]ться з російськими купцями „по ихъ купеческимъ обрядамъ“ у ніженському [illegible]ловесному суді, а в випадкові формального суду належить відатися і тій і тій стороні — в відповідних місцях по закону.

5) Ніженському магістратові нагадується, щоб він, усупереч „Торговому Уставу“, не брав проїзного мита (що береться з приїжджих тимчасово з-за кордону) з ніженських греків, що вступали в вічне підданство без проволоки видавав пашпорти і взагалі не чинив їм кривд та поборів, щоб не розхолодити в инших греках охоти переходити в російське підданство.

6) За ніженськими греками, згідно з грамотою 1742 р., залишається та перевага над переїжджими на час для торговлі, що тільки вони „присутствуютъ“ в суді, як російські піддані. „Но дабы между живущими в Нѣжинѣ и временно туда пріезжающими греками случающіяся несогласія прекращены и братская любовь и союзъ возстановлены были, то и пріезжающимъ на время въ Нѣжинъ для торгу купцамъ грекамъ пользоваться тѣми же выгодами, каковыми живущимъ тамо высочайшими грамотами пользоваться дозволено, кромѣ безпошлиннаго торга и засѣданія въ судѣ“.

7) „Остающіеся въ разныхъ россійскихъ городахъ послѣ умершихъ или арестованныхъ грековъ именія отдавать в оное братство токмо после техъ умершихъ или арестованныхъ грековъ, кои прамое свое жительство имѣли въ Нѣжинѣ и подлѣнно записаны въ нѣжинское братство, а на время бы оттуда отлучилися. Оставшееся имѣніе отдавать в то братство дозволяется для распределенія онаго, кому принадлежать будетъ, т. е. наслѣдникамъ ли законнымъ или кредиторамъ, съ вѣрными доказательствами являющимся, однакожъ въ такомъ только случае, если грекъ нѣжинскаго братства въ которомъ либо россійскомъ городѣ умретъ, а къ имѣнію его въ томъ мѣстѣ отъ кредиторовъ и ни отъ кого никакой претензіи предъявлено не будетъ“... „До прочихъ же грековъ, кои хотя бы выехали и сперва поселились въ Нѣжинѣ, но послѣ выехали въ другіе города, тамо поселились и домами живутъ, нѣжинскому греческому братству дѣла не имѣть, а изъ онаго какъ и до нынѣ выбывшихъ исключать такъ и впредь выбывшихъ исключать же и до оставшихся по смерти ихъ имѣній не касаться, но вѣдать оныя въ томъ правительствѣ, гдѣ такой пріѣзжій грекъ умеръ“.

Скоро лиш греки обізналися в магістраті з змістом нового указу, то дуже схвильовані, вони вдалися до Рум'янцева, як „милосердного отца всему греческому нѣжинскому обществу“ і як єдиній людині, що могла своїм ка-

потанням відновити їх попередній добробут. Вони вже встигли оцінити невигідні сторони нового указу.

1) Насамперед вони торкаються прав приїжджих, що для їх затверджено грамоту цариці Лизавети. Тимчасом „по увѣщательному вашему листу в 1768 г. всѣ греки пришли в едино согласіе — в любовь братскую, — жители нѣжинскіе и пріезжіе, принявшіе присягу въ 1762 г.“, тому й непотрібним здавалося жителям ніженським мати перевагу над приїжджими, і р. 1774 чоломбитну подавали вони од усієї громади.

2) Коли попередній указ дозволяв грекам росіян, росіянам греків позивати де хто підвідомчий, — тепер наказано усім грекам у справах з російськими купцями судитися в словесному суді, а в випадках формального суду — в належних місцях по закону. „Изъ сего пункта все греки не останутся не получать вѣчно безпрестанніе обиды, налоги и разоренія, какъ отъ магистрата, такъ и словесного суда“. І таке „притяганіе“ греків у чужі суди „не возбудитъ охоти въ грековъ къ поселенію в Нѣжинѣ“, бо їм загрожує „разсѣяніе с горкою бѣдностію скитаться по мѣстамъ кому гдѣ попадется“.

3) Новий указ позбавляє „приезжающих и возрастающихъ грековъ въ Нѣжинѣ“ права купувати для поселення будинки, чому й приїжджим до Ніженя немає де оселитися, й „возрастающимъ приходящимъ въ хозяева удобности принять не можно“ [1]). Згодом, тільки ніженцям дозволили безмитно торгувати в Росії й тільки з-поміж них вибирати суддів.

Так песимістично поставилися греки до нового указу, коли вперше з ним обізналися. Коли-ж вони сами його здобули, то познаходили в ньому ще инші невигідні сторони. В новому донесінні до графа Рум'янцева братство так переказало його зміст. „Повелѣно жительствующим въ Нѣжинѣ грекамъ имѣть предъ пріезжающими премущество и пріезжающимъ собратии нашей не имѣть в братствѣ засѣданія“ (себ-то не брати участи, як суддям в судоговоренні). Тимчасом „въ судѣ братства нашего засѣдающих судей и у церкви братской титарей (ктиторів) по прежнимъ обыкновеніямъ нашимъ установлено: быть въ засѣданіи по три жительствующихъ и по три пріезжающих, равнымъ образомъ и у церкви по три титарей изъ пріезжающихъ и по три изъ жительствующихъ равнымъ числомъ лицъ, какъ изъ жительствующихъ такъ и изъ приезжающихъ, не имѣть при томъ никакова разбирательства (себ-то різниці), ни преимущества жительствующим предъ пріезжающими, которое наше согласіе и установленіе какъ гетманъ своимъ универсаломъ утвердилъ, такъ особливо“ імп. Петро І і Лизавета затвердити рачили. „Суть пріежжающіе, которые торгъ имѣютъ в Малороссіи отъ 30 до 40 и больше лѣтъ, приведены на вѣрность къ присяге, а иные и всю свою жизнь продолжая здесь, то сами, то чрезъ прикащчиковъ и товарищей своихъ торги провождаютъ, а таковые не могут называться пріезжающими на время. А притомъ изрядными къ понесенію объявленной должности (себ-то судової) дарованіями снабдѣнныи. Изъ жительствующихъ же въ недавномъ времени пріехавшіе обыкновеній же

[1]) Мова йде про прикажчиків, що набували капітали й сами виходили в купці; для власних торговельних підприємств їм теж потрібні були ширші приміщення.

и обстоятельствъ здешнихъ мало знаютъ; могущихъ же исправно несть выше означенную должность болѣе 20 домовъ не имѣется. Да и те, будучи обязаны купечествомъ, не могутъ имѣть непремѣннаго и безъ отлучки изъ города Нѣжина засѣданія. Притомъ же отъ разбиранія преимуществъ раждаются между обществомъ нашимъ и впредь случиться могутъ несогласія и къ претерпѣнію въ братствѣ великих убытковъ ссоры". Нарешті, вони прохали залишити попередній порядок, не надаючи переваги ніженцям (аа. 65—66).

Слідом за тим, 26/VI, братство написало графу третє донесіння. На цей раз у новому указі воно вважало за особливо нелюбий для себе й обтяжливий пп. 4 (про розглядання позвів з російськими купцями в „словесному" суду й у належних місцях) і 6 — про перевагу ніженців. Тут воно знов повторює, що приїжджі давно перебувають у Ніжені, навіть не виїздячи за кордон, їх шанують, обирають на суддів. Обрані останнього разу виконували свої обов'язки аж поки було надіслано другого сенатського указа. Тепер вони не наважуються брати участь у судових засіданнях й тому ті припинилися. Як бути? — питало братство Рум'янцева і тут-же одзначило вихід: чи дозволити їм „присуствовать" чи обрати инших суддів (аа. 67—68).

Коли братство запевнювало графа, що по суті приїжджі греки нічим не відрізняються од „ніженців", бо здебільшого давно перебувають у Ніжені, воно не брехало. Це цілком стверджує та відомість приїжджих за р. 1769, що її оголосив проф. Савва [1]). Багато таких греків жило в Ніжені не виїздячи 2—12 років, а инші десятки років. В инших-же батьки починали в Ніжені торговельні операції, а сини провадили далі, і ввесь час вони залишалися „приїжджими".

На цей саме час, коли братство заатаковувало графа Рум'янцева своїми донесіннями загального змісту, воно вдалося до нього ще з одним приватним проханням, характерним коли не для правного становища братства, то для його тактики, що за її допомогою воно нахиляло на свій бік високих осіб. У Ніжені перебував лікар — Михайло Лигда, грек. Його батько „по одноземству съ греками въ купечествѣ обращался", сам-же він „препровождалъ время въ наукѣ искуства медика... и заслужилъ себѣ чинъ лекаря". Подавшися р. 1768 в відставку, він оселився въ Ніжені, зробився землевласником і, ставши „слѣдовательно подсудственъ греческому братству", захтів користуватися його вільностями. Братство, хоч гадало, що він має рацію, бо, за довідкою, його батько був купець і, живучи в Ніжені, був підвідомчий братству, проте без дозволу графа не наважується включити його до свого складу, а тому й пише йому (а. 64) [2]). Я гадаю, що ця заява була тільки captatio benevolentiae. Ніженське грецьке братство давно вже складалося не з самих купців, у ньому були і ремісники, і лікарі, тому само братство мало право й змогу прийняти до свого складу Лигду.

Але на цей раз ні хитрування греків, ні давня прихильність до них Рум'янцева не гарантувала їм швидкого успіху. Чи були міцні супротивні

[1]) Сборникъ Ист.-Фил. Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, VI (1909).

[2]) Що вирішив граф — не знати. Але в відомості ревізії 1782 р. немає ні Михайла Лигди, ні його родичів, хоч р. 1782 значиться його дім (справа № 2490).

сили, чи мало вагу канцелярське проволікання, тільки-ж справа затяглася. 14/III 1776 р. греки писали графові, що справа зупинилася, бо його не було в Москві; звідтіль виїхали до Ніженя „для купеческих нужд" і братські посланці окрім Гавр. Синопея. Але його участь потрібна на те, щоб позакінчувати їхні клопотання, щоб „намъ нижайшим даровать безопасность и благоденствіе, какими предки наши наслаждались". Підпис: „Обязаннейшіе рабы" (а. 72).

Рум'янцев 26/III зробив спробу прискорити хід справи. В Сенаті готували доповідь для цариці Катерини і Рум'янцев написав листи сенатському обер-прокуророві кн. А. А. Вяземському й П. В. Завадовському. Дарма що обидва надруковані у Плохинського [1]), вважаю, що не пошкодить цілком подати лист до кн. Вяземського, бо в ньому висловлено погляди Рум'янцева на греків і мотиви постійної підтримки їх. „Имѣющій честь поднести сіе вашему сіятельству есть повѣренный отъ общества нѣжинскихъ грековъ, доискивающихся въ прав. сенатѣ по общественному ихъ дѣлу крайняго рѣшенія. Я по сему дѣлу неоднократно изъяснялъ свои мысли, чтобы сохранить в выгодахъ и во всѣхъ преимуществахъ обрѣтающихся въ Нѣжинѣ грековъ подъ названіемъ пріезжихъ съ греками тамо живущими, различающимися однимъ титломъ, а не вещію, что главной торгъ ведутъ пріезжіе [2]), и что уравненіе пріезжих противъ живущихъ послужитъ къ возбужденію охоты и въ протчих ихъ односемцахъ къ обращенію в сей край вящшей торговли. Для сего прошу вашего сіятельства о исходатайствованіѣ по сему дѣлу рѣшенія въ общую ихъ ползу, соединяющуюся съ ползою коммерціи в здѣшнемъ краѣ". Завадовського Рум'янцев прохав допомагати грекам, щоб зберегти за ними їх вигоди й переваги, і при нагоді нагадати проче кн. Вяземському (аа. 74 й 73).

Проте справа не зрушила з мертвої точки, дарма що якесь „его высокопревосходительство" обіцялося довести його до краю; за це братство авансом склало йому 23/I 1777 р. подяку й заявило, що певне успіху. Нарешті, 27/XI братство вдається до ген.-майора С. Г. Зорича й полк. П. А. Соймонова, прохаючи прискорити конфірмацію од царя сенатської доповіди, що вже відбулася (а. 74).

На цьому уривається така цінна для нас справа грецького архіву і з нею систематичні відомості про боротьбу братства з своїми ворогами. Переробити сенатський указ 10/II 1775 р. в другій його редакції не пощастило і з ним братство й прожило до 1785 р., коли засновано було грецький магістрат і почався новий період в історії братства. Але треба ще зупинитися на попередньому, щоб з'ясувати дещо в взаєминах братства з урядами.

---

[1]) Труды XII Арх. Съѣзда, II, 344.

[2]) Це свідоцтво підтверджує попередня (3/XII 1769 р.) — заява ніженського магістрату, що ніженські греки „мало не всѣ оставили торги і вивозъ иностранныхъ товаровъ" (справа № 2355), а потім порівняльна більшість у різні роки пашпортів, виданих приїжджим грекам. До того-ж у багатьох ніженських купців за прикажчиків були приїжджі греки, що їх вони й посилали за кордон по товари. Але од 15/IX 1789 маємо відомості, що закордонну торговлю провадили 51 ніженський грек (серед них вдова грека Ів. Доркгалея) і тільки 17 „иностранцевъ по комерціи в Нѣжинѣ пребывающих" (справа № 2603).

Виявляється, що иноді братство користувалося правами, йому не належними. Коли з нагоди війни з турками головний начальник над військом П. А. Рум'янцев вимагав особливої обережности від Ніженя, ніженський полковий обозний і бурмистр Сердюков доніс членові Малоросійської Колегії кн. Мещерському, що грецьке братство до сучасної війни видавало закордонні пашпорти чужоземцям з Туреччини й осілим у Ніжені грекам, і що один грек утік з міста без відома й пашпорта магістрату. Тому Сердюков прохав Мещерського, щоб заборонив братству видавати пашпорти. Мещерський здивувався, що „братство греческое могло осмѣливаться когда либо кому поспорты давать, ибо снабдѣваніе оными на проѣзды высочайшими указами вверено и принадлежитъ канцеляріямъ и магистратамъ, сіе же братство не суть таковой урядъ, чтобы... служащіе къ полиціи распоряженія дѣлать могло, на которые и законовъ надлежащихъ не имѣетъ, и по привилегіямъ должность оная не простирается далѣе какъ между своими собратіями расправу чинить". Заборонивши братству видавати пашпорти, князь це право затвердив за магістратом. Братство повідомило, що робитиме за силою ордера, дарма що досі цього йому не забороняли [1]).

З військовими урядами й далі у братства траплялися сутички. Грек Стаматій Економов необережно прийняв на службу кріпака Сирникова, що втік од свого пана, полк. Сахарова. Закликаний до полкової канцелярії Економов визнав, що держав у себе Сирникова, не записавши його. Коли-ж потім полкова канцелярія написала братству, щоб воно вислало до нього Економова „для поступленія по законамъ", Економов подав до братства отаку заяву: закони забороняють приймати тих, що втекли без документів, а тут вони були; канцелярія повинна тільки одіслати втікача до поміщика, забирати мене „несходственно съ законами", бо поміщик на мені й не шукає, а коли немає позву, не треба втручатися; ця справа не кримінальна, а партикулярна, до того-ж я грек, осілий у Ніжені, підвідомчий братству й під захистом царських грамот. На його прохання суд грецького братства написав до полкової канцелярії промеморію з копією заяви Економова. Ось його пропозиція: „О увольнении отъ требуемой высылки его, Економова, и о непривлеканіи по таковымъ и сему подобнымъ дѣламъ никого изъ грековъ, мимо вѣдома подлежащего уряду, къ какому либо безъ суда и отвѣта оштрафованію, да благоволитъ оная полковая канцелярія поступить по ея имп. величества указамъ и законамъ" [2]).

Мабуть таку саму негативну промеморію надіслано було й до гродського ніженського суду, коли той за скаргою козака другої полкової сотні С. Фесенка вимагав, щоб братство вислало до суду грека К. Кроміду, який затяг у свій дім козака й побив його. Гродський суд запевнював своє право розглядати цю справу, покликаючися на царський указ 15/I 1768 р. й багато инших законів, що саме на цей суд покладають обов'язок дбати про добрий порядок, „не смотря ни на какое лицо" [3]). Відповіди тут немає, але ми знаємо,

[1]) Справа 1769 р., № 2303. [2]) Справа 1780 р., № 2463.
[3]) Справа 1780 р., № 2465.

що навіть можливість судити грека сумісно, за участю грецького депутата, не завсіди нахиляла братство відступати. Братство й суд його завсіди вступалися за окремих греків у сутичках з урядами, надто з магістратом. Так було, коли р. 1780 поставили військових у грека Гр. Алогонурієва [1]), а в грека Федора Врахорита вимагали квартальні гроші. Врахорит прохав у братства, щоб його одзволено від квартальної оплати та всяких инших податків з його двору, бо „он суть грек". Він і тим спробував був захистити свій двір, що той, мовляв, колись належав священикові і через те обкладанню податками не підлягав. А коли Врахорит його купував, то поставив умову, що двір на віки вічні буде одзволений од усяких повинностей. І суд написав до магістрату промеморію [2]). Так само раніш, коли „рублевый сборъ" ще допіру запроваджувано, а з греків правили відповідно до того, провіянт, братство рішуче відмовилося й мало сутичку з-за цього з самою Малоросійською Колегією [3]).

Голосніша сутичка з-за рублевого збору сталася рр. 1777—8. Почалася вона з заяви братству від сотенної канцелярії 4-ї ніженської сотні 4/XI 1777: в ніженському новоміському курені три козаки продали грекам свої двори, що підлягали окладові, але нові хазяї не схотіли платити за них, „отговариваясь разнообразно, угрожая боями и приказывая к нимъ не ходить". А й оплати квартальної всього лиш 10 крб. 96 к. За кілька днів в „греческій судъ нѣжинскаго братства" доносили сами греки 16 чол.: як вони склали присягу на вірнопідданство, то „потому къ приобрѣтенію себѣ собственной осѣдлости доставлялы куплею отъ разныхъ обывателей нежинских недвижимое имѣніе", хто будинки на житло, а хто пляци для забудування, „не зная при куплѣ намы тѣхъ дворовъ, зависают ли и възискиватимуться лы въ предь какіе общенародніе повинности". А втім, тепер з різних установ, кому з магістрата, кому од сотенних 1-ої, 2-ої й 4-ої полкових ніженських сотень канцелярій через спеціяльно призначених „поборцовъ требуется стужательно уплаты намы рублевого окладу и протчіихъ повинностей", з кожного по 3—5 і більш карбованців. Поборці загрожують грабувати чи до в'язниці завдати за невидачу грошей. Спираючись на царські грамоти, що одзволюють ніженських греків од постоїв і загальногромадянських повинностей, греки прохали подати про це до Малоросійської Колегії. Але відповідь вже наперед було вирішено: 20/XI канцелярія Малоросійського Скарбу повідомила, що недоплати треба виправити й з міщан-греків.

Все-ж-таки братство написало до Малор. Колегії, причому навело дати цілої низки своїх скарг на магістрат (12/IV, 14/VI, 10/IX 1773 рр.). Тепер, писало воно, напади з иншого боку, — і подало зміст прохання 16-ох греків. Написало й Рум'янцеву.

Малор. Колегія 31/I 1778 р. запитала ніженський магістрат і полкову канцелярію, чи давно, хто й у кого покупив позначені двори й пляци, чи

[1]) Справа 1780 р., 2461.

[2]) Справа 1780 р., № 2465. Квартальні гроші чи „рублевий сбор" — це податок, що запровадив Рум'янцев замість утримання консистентів натурою (див. Максимовичъ Г. А., Дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей, т. I (Нѣжинъ, 1913, 88 і д.).

[3]) Справа 1769 р., № 2356.

були вони обкладені повинностями й скільки на кожен і за які роки записано окладу. І хоч братство ще двічі скаржилося, що полкові уряди секвеструють у греків двори, справа повернулася не на його користь. 24/VI 1778 р. воно одержало од Малоросійської Колегії указ такого змісту: Малоросійського Скарбу Колегія скаржилася, що в 4-ій ніженській сотні значиться не аби-яка недоплатка рублевого окладу й ніяк не можна її виправити, бо козаки, попродавши двори й пляци, розійшлися або повмирали, надто підчас останньої пошести, а їхні ґрунти набули од їх спадкоємців м. Ніженя міщани, гусари, греки й инші через купівлю або инакше, окладних-же грошей не платять та ще загрожують бити посланців. Тому Малорос. Колегія ще 20/XI 1777 р. послала до сотенного правління 4-ої ніженської полкової сотні указ вибирати недоплатки з секвестром у неплатників, а магістратові й братству про допомогу. І тепер Колегія наказує братству примусити греків, що покупили ґрунти, заплатити гроші без недоплаток під загрозою кари згідно з законами. Що-до царських грамот, які одзволюють од різних тягарів і податків, то вони торкаються самих лиш греків і їхнього майна. Але в „Малоросії" хати козаків і посполитих за ревізією 1764 р. обкладено рублевим збором і греки, що ними заволоділи, повинні платити, бо инакше прибутки скарбу зменшуються. Все-ж братство, не вважаючи на такий категоричний тон, спробувало ще раз визволити 16 греків. Воно запитало, чи не можна податок з тих ґрунтів перекласти на продавців. Малоросійська Колегія відповіла, що можна, коли були такі умови... [1]).

Коли р. 1782 розподілено „Малоросію" на намісництва або губерні, це трохи торкнулося й греків. Малоросійську Колегію залишили тільки тимчасово, щоб позакінчувати розпочаті справи, а апеляції на вироки грецького суду Сенат наказав подавати до чернігівської палати цивільного суду [2]). Але ця палата не обмежилася самими апеляціями, вона почала й контролювати судову діяльність братства. Коли до неї дійшли чутки, буцім грецький суд усупереч сенатському указові 10/II р. 1775, приймає позви греків на російських купців, палата наказала, щоб суд надіслав їй відомість незакінчених справ, початих за скаргами греків на російських купців і иншого звання людей та щоб позначив, коли надійшли справи, од кого, хто позивники й хто відповідачі й чому справи не закінчено. Але виявилося, що в грецькому суді таких справ немає: на таких людей греки скаржаться до тих установ, яким вони підлягають. На греків же є дві справи од малоросійських людей, їх розвязуватимуть, коли зберуться судді. Усього-ж справ 26, деякі з них тягнуться з 1773 р. [3]).

Відтоді грецькому братству довелося орієнтуватися замість Глухова на Чернігів і звідти часто зазнавати різних прикростей.

„Учрежденіе о губерніяхъ" 1775 р. поклало поліційні функції по містах на городничих. У Ніжені за городничого став відомий нам Сердюков. Він

[1]) Справа 1778 р., № 2438.

[2]) Указ Сенату 8/XII 1782 р. (П.С.З., XXI, № 15609). Цікаво, що окремі греки, не завдово. лені з вироків свого суду, апелювали до тієї палати ще раніш й указ Сенату викликали сумніви палати, чи може вона приймати ці апеляції.

[3]) Справа 1782 р., № 2491.

поділив місто на сотні й десятки, за кількістю будинків, і позначив сотських та десятських, що їхні обов'язки точно накреслив у „билеті" (інструкції). Їм він підпорядкував домовласників, що на випадок пожежі повинні були постачати пожежні приладдя (сокири, бочки, відра). В районі богословської церкви будинки належали здебільшого грекам (це, мабуть, була частина Ніженя де греків було найбільше [1]), і греки заворушилися, і не без причини. По-перше, з них вимагали пожежне приладдя, по-друге, притягали до участи в обороні ладу в місті й громадської безпеки, і по-третє, зобов'язували служити в десятських. А це все було проти жалуваних грамот. Посипалися скарги до братства й грецький суд 5/IV послав до Чернігова свій протест з копією „билета". Багато греків, писав він, скаржилися, що городничий Сердюков призначив їх сотськими та десятськими й виданими білетами суворо наказує пильнувати безпеки од пожежі, стежити за різними заразливими хоробами й епізоотіями, злодіями й втікачами, доглядати за чистотою на вулицях та мостах, загрожуючи за неслухняність арештом. До того-ж суд повідомив, що й раніш греки вживали заходів проти пожежі, наймаючи сторожів. Але те, що писав суд, краще викласти за указом чернігівського намісн. правління з 30/IV. Грецький суд пише, що й „прежде того отъ греческих домовъ наблюдается совершенная предосторожность отъ пожарныхъ случаевъ нанимаемыми от оных сторожами, а относительно других вышеписанныхъ отъ городничего на грековъ возлагаемыхъ должностей, оные почитаетъ судъ греческаго братства обременительными для грековъ, особливо что в разсужденіи ихъ коммерціи, по которой они часто въ отдаленные мѣста отлучаются, не имѣютъ удобности исправлять вышеписанные должности, а инако по коммерціи своей могутъ претерпѣть разореніе, и отъ того возчувствуетъ греческое общество нарушеніе жалованныхъ высоч. грамотъ". Одночасно з цим протестом грецького суду правління слухало донесіння Сердюкова, що греки його не слухають і що „отъ нихъ никакого пособія не чинено" підчас двох останніх ніженських пожеж. Намісницьке правління не знайшло, що інструкція в білеті городничого „противна высочайшаго учрежденія" (розуміється „о губерніяхъ") розділи XIX ст. 177, 260, 263, 264, 269, 273, що зобов'язують його, городничого, стежити за ладом у місті, а обивателів подавати йому „руку помощи". „Потому и живущіе в своих домах греки в обременение себѣ вмѣняютъ и в разсужденіи коммерціи по случаю частыхъ отлучекъ в отдаленные мѣста къ разоренію ихъ обращаютъ не резонно". І коли вони мають сторожів, за приватним од братства розпорядженням, то городничий ніяких зайвих труднощів на них не покладає. „Когда тѣже наемные сторожа присоединены будутъ... къ городской полиціи", місто тільки виграє, і жалувані грамоти не постраждають, коли виконано буде царський-же наказ про лад у місті. Повідомляючи про це своє вирішення городн. Сердюкова, намісн.

[1]) Із 100 будинків 58 належало грекам, 1 вихрещеному туркові, 1 сербові, 4 грецькій церкві, 1 грецькому шпиталеві, 1 єрусалимському й 1 синайському манастирям. Можливо ще, що з 6 будинків, власники яких не визначені виразно, скількись теж належали грекам. Цікаво й те, що 1 будинок Благовіщенського манастиря і 1 Микольської церкви були під кав'ярнями: коли не греки їх найняли, тут грецький вплив заведення кав'ярень.

правління проте наказало йому, щоб „на грековъ никакіе другіе излишніе исправленія кромѣ одной полиціи... возлагаемо не было“ [1]). І це була не зайва річ: як-раз 29/IV окремі греки скаржилися братству на городничого, що він приневолює їх лагодити брук не на тих вулицях, де вони живуть і де хотять, а на инших. Розуміється, суд зараз-же вдався до городничого з великою премеморією, де згадував про жалувані грамоти 1710 і 1742 рр. і указ р. 1775 [2]).

3) У 1783 р. вийшов іменний указ Сенату про оподаткування купецтва, міщанства, селянства та инших обивателів „малоросійськихъ губерній“ [3]); наслідком цього чернігівська казенна палата поставила питання про вилучення з грецького братства всіх не-греків. Через те почалася в братстві вперта боротьба з казенною палатою й з Сенатом, що тяглася багато років. Та її історію опишемо в нарисі II.

§ 13. Ніженський грецький магістрат, його початок і взаємовідносини з урядами (1785—1801). 21/IV 1785 р. видано „Городовое Положеніе“; за його силою на чолі всіх „руських“ міст поставлено магістрати й купців поділено на гільдії. Цей законодавчий акт неминуче повинен був зачепити й ніженських греків з їх віковічним укладом. А як це їм було й невигідно, то вони знов захвилювалися й почали домагатися, щоб цариця затвердила їхні давні права й звільнила од підлеглости новому законові. Невідомо через кого греки виступали цього разу, тільки-ж 1/IX р. 1785 вони здобули царську жалувану грамоту з такими пунктами:

1) Грецька община в Ніжені залишається з усіма своїми перевагами, що їх надали гетьманські універсали та царські грамоти до 10/II 1775 р. включно.

2) Тому вони мають бути вільні од податків, постоїв, дачі підвід і особистої служби, як було перед указом 3/V 1783 р., що змінив у „малоросійськихъ губерніяхъ“ спосіб стягати податки.

3) „Но что до части полицейской или благочинія, то какъ оное для собственного спокойствія и блага всехъ живущихъ в городѣ, въ томъ числе и сего намъ единовѣрнаго общества относится, обязаны они участвовать съ прочими гражданами наряду въ издержкахъ на содержаніе чистоты в городѣ безпечности (себ-то безопасности) отъ огня и прочаго полезнаго, наблюдая при томъ, чтобы они и тутъ не были отягощены предъ другими“ [4]).

4) „Вмѣсто бывшаго у них суда греческаго братства имѣть имъ, въ сходствіе изданному отъ насъ въ 21 день апрѣля сего года Городскому Положенію статьи 127, особый ихъ магистратъ, въ который избирать имъ бурмистровъ и ратмановъ изъ между себя, по установленіямъ, и производить дѣла на основаніи грамотъ ихъ, и сему магистрату состоять подъ аппеляціею черниговскаго губернскаго магистрата“.

---

[1]) Справа 1782 р., № 2490. [2]) Справа 1782 р., № 2488.

[3]) П. С. З., XXI, № 15724.

[4]) За Городовим Положенням навіть дворяни, що жили в місті, не одзволені були од загально-громадських повинностів, дарма що не платили особистих податків і не одбували служб (ст. 15). П.С.З., XXII, № 16188.

5) „Смотрѣть притомъ, чтобъ подъ видомъ грековъ люди другихъ народовъ въ общество ихъ въ томъ городѣ не вписывались, и тѣмъ не уклонялись отъ податей и прочихъ общественныхъ обязанностей“ [1]).

Цей іменний указ в п. 4 зреалізовано 5/XI 1785 р., коли було відкрито ніженський грецький магістрат, що одержав і нову печатку з гербом та написом: „Печать Ея Императорскаго Величества Греческаго Нѣжинскаго Магистрата“.

Відтоді починається третій період у житті ніженської грецької громади. Він тривав до 1872 р., коли скасовано грецький магістрат і саму общину з її иншими органами, установами, привилеями й майном.

Хоч в грамоті 1/IX 1785 р. не все було до вподоби грекам, а все-ж основні їхні права вона затвердила, а п. 4 про осібний грецький магістрат не тільки звільнив їх од підпорядкування міському магістратові, а ще більш підкреслив їхнє окреме й упривилейоване становище. І хоч грамота покликається на ст. 127 „Городового Положенія“, ніженський грецький магістрат є щось нове, що не цілком підходить під ту статтю. В ній ми читаємо: „Буде въ городѣ 500 семей или болѣе поселившихся иногородныхъ или иностранныхъ, то городовой магистратъ дозволяется составить половину изъ россійскихъ, а другую изъ иностранныхъ, т. е. число россійскихъ бургомистровъ и ратмановъ остается какъ нынѣ, а иногородныхъ и иностранныхъ дозволяется избрать столько же, и сихъ послѣднихъ присоединить къ первымъ, и судить имъ всякія дѣла, вступающія въ городовой магистратъ, россіянамъ по россійски, а иностраннымъ на своемъ языкѣ“ [2]). По-перше, в Ніжені не було 500 грецьких родин; по-друге для греків утворено самостійний, окремий магістрат, а не відділ загально-міського магістрату; по-третє, в грецькому магістраті засідали самі греки, без инших чужоземців чи чужоміських людей.

Певна річ, Катеринина грамота була для греків не аби-яке добродійство і тому, коли вона, подорожуючи до Криму, заїхала в січні 1787 р. до Ніженя, то греки зустрічали її цілою общиною з жінками та дітьми, піднесли разом з городовим магістратом хліб-сіль і один з греків, чи не Павло Еліат виголосив промову по-грецьки [3]). Для зустрічи греки збудували тріумфальну браму, як загадало начальство, але-ж будувати піраміди відмовилися [4]).

Після цар. Катерини затверджувано од царя грецькі привилеї ще двічі вже без будь-яких змін. Імп. Павло I, хоч усе робив, усупереч матері, затвердив права й переваги грецької общини відповідно до указів 10/II 1775 р. і 1/IX 1785 [5]). Олександер I окремою жалуваною грамотою затвердив „всѣ права и преимущества в различныя времена ему (обществу) присвоенныя и доселе безъ отмѣны существующія, поелику оныя сообразны съ общими государственными

---

[1]) П.С.З. XXII, № 16250. Цей указ послано малорос. ген.-губернаторові й до намісн правління 4/IX 1785 р. [2]) П. С. З., XXII, № 16188.

[3]) Черн. губ. вѣд., 1894, №№ 131—132, „Путешествіе имп. Екатерины II — 1787 г. (по гоф-фурьер. журналу)“. Тр. Черн. Арх. Ком., V, 112—113. Там і тут промовця названо таким прізвищем, якого в греків не було.

[4]) Протокольна книга за р. 1786, № 560.

[5]) Указ Сенату 3/VIII 1797 р., П.С.З., XXIV, № 18071.

узаконеніями..., во всей ихъ силѣ и неприкосновенности". Мотивується це надання проханням грецької громади через депутата Євстафія Деларова й „въ ознаменованіе непоколебимой вѣрности и усердія къ престолу нашему нѣжинскаго греческаго общества" [1]).

Дарма що царська грамота мала певною мірою умовний характер, ніженські греки дуже їй зраділи та й ухвалили одзначити цей „щастливый случай", збудувавши лікарню на 20 чол. „для приходящихъ христіянъ больныхъ", роздавши 500 крб. удовам та сиротам, що потрібують допомоги, але не старцюють, урочистими зборами й оголошенням про них у газеті. Гроші були видані, збори відбулися й статтю надруковано в „Россійскихъ Вѣдомостяхъ" [2]), але з лікарнею не пощастило. Будувати її вирішено було коштом усіх громадян, а тому громадські податки ухвалили збільшити на 20%. Невідомо чому, але будування затяглося, дарма що були не аби-які й приватні пожертви (2 т. крб. записані в духівниці Зоя Каплані 1806 р. і 3 т. крб. од Горголіїв 1807 р.). Закінчено лікарню й шпиталь допіру р. 1811, коли вже збудовані були лікарні при добродійних установах (себ-то „богоугодныхъ заведеніяхъ") — загальна й окрема для греків. Тому грецька громада р. 1819 подарувала будинок для інвалідів, а на їх утримання пообіцяла виплатити в чотири роки 20 т. крб. [3]).

Грецький магістрат, що його встановлено р. 1785, заступив собою колишній суд грецького братства, а бурмистри й ратмани замінили попередніх „присутствующихъ". Сама-ж община залишилася в тім-же складі (окрім деяких не-греків) і з тими-ж правами. Вона зберегла й давні назви — братства, грецька громада або „общество греческаго братства" [4]). Тому цікава сучасна розцінка переведеної реформи. Коли одночасно з нею відбувся епархіяльний поділ „Малоросії" відповідно до трьох губерень, Ніжень одійшов до Чернігівської епархії. Тому братство 6/VI 1785 р. звернулося до тамтешнього єпископа Теофіла з копіями грамот 1710 і 1742 і указа 1775 рр., прохаючи потвердити свої давні привилеї, себ-то непідлеглість ніженським протопопові та ігуменові. Єпископ згодився на це, причому, підпорядковуючи братство з його церквами й духівництвом безпосередньо Чернігівській катедрі, в указі 2/IV 1786 р. на ім'я грецького магістрату назвав братство колишнім, а магістрат „составляющимъ прежнее братство" [5]). Це, певна річ, не так. Братство залишилося, а магістрат був тільки представник усіх, серед них і церковних, інтересів грецької громади. 4/VI 1801 р. члени магістрата, „по взведенному между греками нѣжинскими съ давнихъ поръ обыкновенію", посилають до Чернігівської катедри 1 п. воску й 12 ф. смирни (замість ладану, що його не знайшлося). Магістрат закликає духовних до грецьких церков на службу. Так, коли отець Іван вирішив повернутися до Греччини, магістрат замість його запрохав отця Василя Папу-Елевтерія, а коли він з'явився, то прохав черні-

[1]) П.С.З., XXVI, № 20094-а (грамота 29/XII 1801 р.).

[2]) Академія Наук згодом вимагала за неї гроші (6 крб. 50 к.). Проток. книга за р. 1802, № 1415.

[3]) Справа 1802 р., № 1400. [4]) Справа 1792 р., № 2811.

[5]) Копія указу з підписами всіх наступних чернігівських архіреїв до 1871 р. з потвердженням Теофілового указу (Архів грецької церкви).

гівського архієпископа Віктора поблагословити на службу на три наступні роки [1]). Магістрат-же контролював фінансові рахунки церковних епітропів [2]). Магістратові-ж доручали духовне правління й городничий складав списки греків, що були на сповіді [3]).

Члени грецького магістрату обиралися на три роки. До нас дійшла справа про вибори 1799 р. Одержавши з малоросійського губ. правління указ про вибори, давній магістрат призначив їх за 5 день, 13/XII, бо йому було відомо, що купці, які поїхали на сумський Введенський ярмарок, вже повертаються додому. На призначений день закликано до церкви Михайла та Гаврила всіх наявних греків-ніженців, а так само чужоземних, що трапилися на той час. Всіх зібраних приведено до присяги за „ротою", надрукованою в конфірмованих од царя депутатських виборах, дали їм підписуватися та й повели в магістратську залю, щоб перевести самі вибори. В них брали участь 49 осіб, серед них приїжджі, що, виходить, мали активне виборче право [4]).

Вибори відбувалися в присутності урядовців з місцевого магістрату (як це було й у братстві) і губерніяльна влада їх затверджувала. Цікавий був випадок р. 1788, що свідчить про вплив Чернігова на цю справу. Вмер грецький бурмистр Ст. Ксида й громада вибрала замість його Павла Еліата. Але цей написав губернаторові, що відмовляється од посади, бо раніш він був три роки за першого бурмистра, а тепер його покривдили, обравши на другого. Знов-же його торговельні стосунки з Цесарією, де він у містах Штаєрмарке та Обер-Естрайхе замовив крам, вимагають од нього часто виїздити з Ніженя, од чого постраждає магістратська справа. Губернатор Миклашевський погодився з цим й запропонував грецькій громаді, щоб обрала когось иншого. Але громада в складі 38 чол. прохала Еліата не відмовлятися, бо до терміну залишалося тільки 16 місяців. Його хоч і умовили, але губернатор не затвердив виборів через вагу мотивів, що подав Еліат відмовляючись [5]).

Р. 1800 два члени магістрата Ів. Кліца й Хр. Боній відмовилися од посади, бо вони належали до кредиторів Андрія Чернявського, що про збанкрутування його мала розпочатися судова справа. Малоросійське губер. правління наказало обрати нових. Обрано Кондуру й Бездону, але й вони „къ присудствію не вступили" через ту-ж причину. Тоді правління ще раз загадало, щоб грецьке братство обрало членів магістрату „къ присудствію". Обрано на бурмистрів Самаржу й Контієва [6]).

Магістратські функції, як у грецького суду, складалися найбільше з судових розправ — збанкрутування, невиплати боргів по векселях і обліках, усякого шахрайства, знов-же й особистих образ. Магістрат продавав з торгів майно банкрутів, дбав за те, щоб забезпечити кредиторів і спадкоємців по

---

[1]) Справа р. 1801, № 1433.

[2]) „Общественные приговоры по разнымъ предметамъ" за р.р. 1800—1829, № 2048.

[3]) Протокольна книга за рік 1786, №№ 96, 187, 211.

[4]) Справа 1799 р., № 2218. Пор. указ черніг. намісн. правління 14/IX 1796 р. про вибори бурмистрів та ратманів і про надіслання балотирувальних листів (Проток. книга р. 1796, № 235).

[5]) Окремий документ без числа (1798 р.). [6]) Окремий документ р. 1800 без числа.

небіжчиках. Доглядав він церкви, шпиталь (про школу не маємо звісток) убогих і всяких невдах. Приймав до грецької общини, а разом і до російського підданства й виключав з общини тих, хто переходив в инший стан. Він-же видавав пашпорти як до російських міст, так і за кордон, усякі посвідчення й атестати. Винних карав, завдаючи навіть у в'язницю.

Але, звичайно, виконуючи свої обов'язки і здійснюючи свої права, грецький магістрат, як раніш і суд грецького братства, натрапляв на перешкоди. Виходили вони переважно з Чернігова, а потім од ніженських урядів.

Почалося з того, що до магістрату хтіли завести ніженського повітового „стряпчого", щоб доглядав за його діяльністю. Про це 16/IV р. 1786 повідомило грецький магістрат намісницьке правління, подавши копію відповідного ордера од ген.-прокурора кн. Вяземського. Магістрат одразу-ж удавсь по допомогу до Рум'янцева, доводячи „о неслѣдованіи входить в здѣшній магистрат стряпчему"; про це він 29/V сповістив і правління. Правління 21/VI надіслало новий указ, щоб не перешкоджали „стряпчому" входити в магістрат. Але згодом 27/IX правління повідомило, що „стряпчого" не треба: граф Рум'янцев вирішив, що „вхожденіе (въ) здѣшній греческій магистратъ уѣзду нѣжинскаго стряпчого въ разсужденіи произвожденія въ семъ магистратѣ по жалованнымъ грамотамъ дѣлъ, только между греками касающихся, будетъ вовся празное и отниматиметъ время по его должности весьма нужное" [1]).

Питання про судову юрисдикцію грецького магістрату було найгостріше — кого судити він має право, зокрема чи може він розглядати позви російських і иншого звання людей до греків. Грецький магістрат гадав, що може. Спираючись на грамоти 1710, 1742 і 1775 — п. 4, він міркував, що кожного треба позивати в тій установі, якій хто підлягає: на дворянина в повітовім суді, на купця й міщанина — в городовому магістраті, на однодвірця — в нижній розправі, а на грека хто має претенсію (окрім карної) — в грецькому магістраті. Згідно з цим і указ 19/III 1786 р. наказує розглядати справи в судах, „не по матеріи, а по роду людей", себ-то там, де відповідач підвідомчий. Отож, хто має претенсію на грека, що перебував у Ніжені, заносить її до грецького магістрату, а апеляцію до 2 департаменту чернігівського губерн. магістрату, за силою указу 1/IX 1785 р. п. 4. Так раніш розумів і черніг. магістрат, що не тільки приймав апеляції на ухвали грецького магістрату, ба й сам давав йому розглядати. Так, 25/XI 1787 р. він надіслав грецькому магістратові, щоб розглянув скаргу чернігівської міщанки Варв. Цибульської на ніженських греків Доболя Економова й Андрієва. Так само й чернігівське намісницьке правління позви російських купців проти греків уважало за підлеглі грецькому магістратові й навіть нагадувало про швидший розгляд (напр. позов титул. радника Ю. Протченка проти греків Мантова та Леонардова). А в указах своїх 1786 і 1789 рр. воно навіть пропонувало всім позовникам у російських містах подавати до грецького магістрату явки в піврічний термін. Нарешті, палата цивільного суду, як і губерніяльний магістрат, багато разів приймали до себе „на ревізію" ухвали грецького магістрату за позвами

[1]) Проток. книга за р. 1786.

російських людей проти греків. Але потім такі справи чернігівський губ. магістрат почав передавати на розгляд не грецькому магістратові, а городовому, що було не тільки проти указу 19/II 1786 р., а й ст. 422 п. 2 „Городового Положенія", який обмежує юрисдикцію городового магістрата тільки підлеглим йому „гражданствомъ". Тому грецький магістрат 25/IV 1791 р. послав скаргу генерал-губернаторові Кречетнікову [1]), а 20/V і другу, коли дізнався, що 18/V городовий магістрат одержав од губерніяльного для розгляду претенсію курського купця Голікова до греків Лагутки та Хаджі Атанасія-баба, причому таку передачу мотивовано двома указами намісницького правління 1786 і 1789 рр., яких грецькому магістратові й не вислали свого часу [2]).

Намісницьке-ж правління гадало як-раз инакше. Це видно з його указу 17/VI 1791 р. (зміст йому дала, що правда, резолюція в другій справі ген.-губернатора). Ніженський городовий магістрат розглядав справу ст. рад. Наковула з царгородським греком Зефіром Семеновим, потім вона перейшла до повітового суду, губерн. магістрату й верхнього земського суду. Але їхні вирішення Палата цивільного суду „уничтожила", бо справу розглядав не грецький магістрат. Тоді губерн. магістрат удавсь до губер. прокурора; той приєднався до цього магістрату, а саме, що грецький магістрат судить самих греків, а греки з росіянами чи навпаки розбираються в належних місцях. Спираючись на цей висновок прокурора, а так само на укази 10/II 1775 і 1/IX 1785, п. 4 губерн. магістрат знов ухвалив передати справу для розгляду ніженському городовому магістратові. Але тут вже втрутилося намісницьке правління, що подало всю справу ген.-губернаторові. Кречетніков вирішив, що губ. магістрат „совсѣмъ не внялъ" указу 1/IX 1784 р., який не тільки не порушує привилеїв ніженських греків, а ще підсилює їх, бо замість кол. суду грецького братства, де справді розглядали справи самих лиш греків і їхньої челяди, встановив магістрат нарівні з городовими магістратами. За силою-ж указу 19/III 1786 р. тут саме й треба розглядати позви російських людей на греків. Помилку губ. магістрата виправила гражданська палата, скасувавши ухвали городового й губерн. магістратів і двох судів, і цим треба було-б керуватися губ. магістратові. Але, він, „привязанъ будучи къ умственному его предразсужденію", вдався до губ. прокурора, який проте не повинен був „удовлетворять недѣльному губерн. магистрата отношенію", бо сам пропустив ухвалу цивільної палати про скасування, значить згодився з нею. Тепер Кречетніков наказав, щоб намісницьке правління, „въ точное обереженіе законовъ и в дѣятельное приведеніе къ исполненію слѣдующаго теченія дѣлъ порядка", „немедлѣннѣйше" наказало губерніяльному й двом ніженським магістратам, щоб „въ частныхъ на грековъ отъ кого бы то ни было искахъ производство дѣлъ поручаемо было греческому магистрату, воспретя найстрожайше первому нарушать всемилостивѣйше пожалованное 1/IX 1785 г. вмѣстѣ съ высочайшимъ, на установленіе магистрата греческаго позволеніем право

[1]) Кречетніков тоді заступав ген.-губернатора трьох „малоросійських" губерень, а був він ген.-губернатор калузький і тульський. [2]) Справа 1791 р., № 3119.

оному на сужденіе дѣлъ непосредственно ему принадлежащих". Грецький магістрат одержав указ намісн. правління 18/VI 1791 р., і це була велика його перемога.

Другу підмогу дав грецькому магістратові губернатор Миклашевський, що надіслав йому 18/VIII 1799 р. таке „предложеніе": „По рапорту онаго магистрата от 12 авг. подъ № 186-м я предписалъ нѣжинскому городничему г-ну колл. ассесору Почекѣ, чтобы онъ въ дѣла греческимъ магистратомъ производимыя не вмѣшивался, о чемъ и магистрату дать знать" [1]). З городничим Почекою в грецького магістрату стосунки були взагалі прикрі, до всього иноді сварку починав магістрат, що, діставши допомогу од вищої влади в країні, зробивсь іще самовпевненіший та й перед тим занадто був охотивсь захищати як грецьку громаду в цілому, так і окремих її членів.

19/VIII 1798 р. городничий прохав грецький магістрат, щоб подав йому списки греків-росіян (себ-то підданих) і чужоземних, які потрібні землемірові. Магістрат одмовивсь їх дати: в городничого в самого є списки обивателів міста, зокрема греків, — отож, не випадає йому турбувати магістрат. Що-до чужоземних греків, то й сам грецький магістрат не має точного списка їх, бо вони приїздять на якийсь час і незабаром виїздять [2]). За рік городничий удавсь до грецького магістрату, прохаючи вислати до нього 11 греків для допиту в одній кримінальній справі, згідно з одержаним од „Малоросійського" Генер. Суду указом. Магістрат покликав до себе цих греків і повідомив їх про це. Тоді двоє з них, Аф. Кондура та Аф. Жушка, подали до магістрату заяву, що вони не можуть іти, і це тому: 1) „На російскомъ языкѣ не весьма знатоки, а потому и выразумѣть повелѣнія Генерального Суда не можемъ. 2) Имѣемъ мы свой магистрат по высочайшему повелѣнію учрежденный, коему мы нынѣ какъ подвѣдомы, то и во всякихъ дѣлахъ къ намъ относящихся исполнять обязаны". Тому вони пропонували прохати в городового магістрата, щоб надіслав сюди указа Генерал. Суду й роти присяги. І грецький магістрат визнав „вышеписанныя обстоятельства правильными", й у такому розумінні написав до городового магістрату. Але цього здалося йому замало й він додав: „И впредь в дѣлахъ касающихся до греческаго общества, не затрудняя других чинов или мѣстъ, требовать исполненія от сего магистрата" (в паперах грецького архіву „сей" чи „здѣшній магистрат" — це грецький). Так написали й городничому. Але тут йому не пощастило. Городовий магістрат визнав вимагання грецького „неприличнымъ и невозможнымъ". Наказ Генерального Суду загадано виконати в городовому магістраті, а не в грецькому, а по-друге — справа карна, грецькому магістратові непідлегла. Нарешті городовий магістрат наказав надіслати до нього потрібних греків негайно й без ніякої вимовки [3]).

У царині судовій зчинялися ще сутички з-за питання, кому підвідомчі вдови греків. В серпні р. 1799 померла крамарка Ксенія Запшева, і грецький магістрат на підставі грамот рр. 1710, 1742 і 1775 наказав описати крам.

---

[1]) Окремий документ 1799 р. [2]) Окремий документ 1788 р. без числа.
[3]) Документ 1799 р. без числа.

Тоді небога небіжчиці священикова дружина Марія Платоновичева занесла городничому скаргу на самоправство магістрата, і Почека доніс про те губернаторові, а магістратові грецькому написав, що він це вчинив „без всяких справок, и отъ того произошли меж участвовавшими съ нею (Запшевою) по торгу и промыслу, равно и наслѣдниками распри и безпокойства". Він навіть понакладав печатки на крамарню. Почека мав на оці, що хоч Ксенія короткий час була заміжня, але її чоловік, грек Степан Запшев, „обобравъ ее до послѣдней рубашки, бежалъ въ г. Казань и тамо оженился" й помер, мавши вже діти од своєї нової дружини. Але грецький магістрат повідомив городничого, що Ст. Запшев був грек, вірнопідданий Російської Імперії, записаний з дружиною підчас ревізії р. 1782 Р. 1795 позначено, що він перебуває в безвісті, але вдову записано: вона за того чоловіка званням і національністю підвідомча грецькому магістратові, що має право за жалуваними грамотами порядкувати майном померлих ніженських греків. Тоді городничий відступив і загадав познімати печатки з крамарні [1]).

Того-ж місяця дружина міщанина Бугаєва скаржилася на Параскеву Салонитську, що та вдарила її по губах, а дочці її розірвала намисто. Городничий одіслав винну в „словесний" суд; тут вона повинилася й обіцяла Бугаєвій заплатити 4 крб., а дочці покупити нове намисто. Але гроші не заплатила й була затримана під вартою. Третього дня про це син Салонитської повідомив грецький магістрат, а той удавсь до „словесного" суду. Виявилося, що Салонитська не сказала в суді, що вона грекиня, а коли воно так є, суд її відпускає з тим, щоб вона заплатила 4 карбованці [2]).

Сутички з-за юрисдикції часто мали характер сварок з-за відомственного самолюбства. Життьовіші були сутички звязані з міськими повинностями, особистими службами, з-за матеріяльних прав: мит, постоїв, поліційних обов'язків, то-що.

У березні р. 1786 Стаматій Економов і три инші греки вдалися до грецького магістрату по оборону, бо городовий магістрат зобов'язує їх платити якесь „награжденіе" „за шинковый разною водкою промыселъ". Грецький магістрат зараз-же написав промеморію до городового магістрату. В ньому він покликався на грамоти 1/X 1785 і 10/II 1775, що визволили греків од податків, особистої служби й дозволили вільно торгувати по всій колишній Росії, і на універсал Ю. Хмельницького 23/XI 1759 р., що дозволив вільно, безмитно й без будь-якого датку до скарбу торгувати по всіх містах українських, литовських, подільських і инших місцях. „В сходство" цих жалуваних грекам грамот, а так само ст. 10 „Городового Положенія", всі греки, що перебувають у Ніжені, „отъ податей, постоевъ и личной службы суть уволненыи и присвоенны имъ по особой его монаршей милости волность и свобода отличніе". І як Економов та инші з давніх часів торгують, то й тепер не треба їм перешкоджати „въ произвожденіи ими купеческаго и ремесленнаго промысла" й не вимагати жадного платіжу.

Городовий магістрат, маючи на увазі статтю того-ж „Городового Положенія", не наважився сам одзволити греків од платіжу без дозволу начальства.

[1]) Окремий документ 1799 р. [2]) Окремий документ 1799 р.

Тоді грецький магістрат нагадав, що саме після Городового Положення видано указа 1/IX 1785 р., що потверджує грекам їхні попередні вольності. Копію з цього указу ще грецький суд надіслав був до городового магістрату. Нова промеморія грецького магістрату й уся справа закінчується такою заявою: „Сначала ж поселенія в Нѣжинѣ греческаго нѣжинскаго общества даже по настоящий 1786 годъ находящіеся подъ вѣдомствомъ греческаго братства греки, какъ разную купеческую коммерцію во всѣхъ Россійской Имперіи городахъ, такъ и въ здѣшнемъ городѣ всякій промислъ и приличное художество производили безъ всякого какого-нибудь имъ отъ магистрата нѣжинскаго и малѣйшаго препятія и помѣшательства, в разсужденіи присвоенной грекамъ по бывшому иностранству ихъ монаршей милости и благоволенія“ [1]). 19/III було написано до городового магістрату й городової думи, а коли перший відмовився відповісти, то 11/V магістрат надіслав ще копії з указу 1785 р. й з указу чернігівського намісницького правління про невчинення перешкоди грекам у їхніх торгах та промислах [2]). Непорозуміння на цьому ґрунті траплялися і згодом. У жовтні р. 1788 два одкупники винного продажу напали на шинок Зоя Андреєва й забрали два штофи горілки коричної та міцної полинної — за неплатіж, як сказали, одкупних 70 крб. За Андреєвим вступився грецький магістрат. Він писав і до городничого (справа кримінальна) і до городової „общой“ думи, прохаючи винних у нападі віддати судові й дати Андреєву спокій. Він торгує виноградними горілками, що за них у всіх російських містах нічого не платить ні скарбові, ні одкупникам, контракту з одкупниками він не підписував і 70 крб. платити не зобов'язувався; гарячим вином не торгував [3]).

Легше пощастило одзволитися од мит за розвязані справи. Платити їх вимагав чернігівський губерніяльний магістрат, що надіслав до грецького два укази з покликанням на „Уложенія III гл., ст. 124—127“ і на сенатський указ. Грецький магістрат 13/III 1786 вдався до графа Рум'янцева, нагадуючи йому, що грецький магістрат розвязує справи не за „Уложеніемъ“, а за жалуваними грамотами. „Въ греческомъ магистратѣ исковыя жалобы происходятъ большею частію между иностранными греками по счетамъ и другимъ купеческимъ сделкамъ и по онымъ разделываются иногда словесно расправою или миротвореніемъ, а иногда компромисіальнымъ судомъ, и рѣшеніемъ посредственнымъ, почему сего рода дѣла и не могутъ подводить подъ формальные рѣшительные, приговоры“. Коли-ж доводилося збирати мита, то грецький магістрат розглядав тільки ті справи, які за апеляцією чи ревізією переходили до губерніяльного магістрату або до палати цивільного суду. 26/VI Рум'янцев переслав це прохання до Сенату, а Сенат 6/IV 1788 р. до чернігівського намісницького правління. Правління обміркувало його вкупі з трьома палатами й губерніяльним прокурором. Прокурор висловився за те, щоб одзволити греків: і справи їхні не такі, щоб обкладати митами, до того-ж ці гроші збираються на платню магістратським урядовцям і на канцелярські витрати, тимчасом як грецьких бурмистрів та ратманів утримує не скарб,

[1]) Справа 1786 р., № 2510.

[2]) Проток. книга вихідних паперів за р. 1786, № 127, 129 і 246; вхідних № 83.

[3]) Справа 1788 р., № 2555.

а сама громада своїм коштом. Палати вирішили з одних справ брати мита, з инших ні. Тоді греки знов прохали гр. Рум'янцева, а той писав до Сенату. Справи в грецькому магістраті тільки між греками і до того-ж тільки купецького характеру „и въ оныхъ раздѣлываются стороны большею частью по обряду купеческому миротвореніемъ, а формальныя дѣла, какъ то: о поборы, безчестіяхъ, насиліяхъ, завладѣніи имѣніемъ и сему под. отъ разбора греческаго братства исключены, и дѣла в греческомъ магистратѣ по Уложенію ж разсматриваются равно и никакія купчія и другія крѣпости не утверждаются". Сам Рум'янцев висловивсь негативно: мит не виправляти. Так вирішив і Сенат. Грецький магістрат 3/VI 1789 р. здобув од нього указа „о невзысканіи въ производимыхъ дѣлъ пошлинъ". Сенат узяв на увагу п. 13 указа цариці Ганни „о расправѣ и миротвореніи по прежнему ихъ обыкновенію" й те, що в грецькому магістраті „никакихъ другихъ дѣлъ купеческихъ, и при томъ и формального судопроизводства, по древнему ихъ обыкновенію, утвержденному высочайшими указами, никогда не бываетъ" [1]).

Але, здається, це мотивування, як, звісно, й запевнення грецького магістрату не цілком відповідали дійсності що-до формального суду й що-до кримінальних справ. Дарма що це видко і з инших місць нашого викладу, тільки-ж переказавши один документ, ми ще яскравіш висвітлимо це питання. Р. 1798 грек Петро Род. Попов, закликавши до себе прапорщика Федора Кулаковського, вилаяв його, попобив ще й нахвалявсь зозсім згубити. За скаргою Кулаковського городничий Волховський заарештував Попова, але й віддав на поруки. Це було в червні. У жовтні городничий надіслав Попова з скаргою до грецького магістрату. На допиті Попов з'ясував, що вдарив Кулаковського, коли той кинувсь на нього, але не нахвалявсь смерть заподіяти, тим-то городничий і переслав справу сюди. Того-ж дня магістрат ухвалив: биття й раніш уважалося за кримінальний злочин, тож дарма городничий надіслав сюди скаргу, не взявши од Попова належної відповіди. Царська жалувана грамота виключила „розысканыя т. е. уголовныя делы" з юрисдикції грецького магістрату. Він має змогу судити підвідомчих людей тільки формальним судом. А втім іменний указ 21/IV 1787 дозволив грекам у тяжкій кривді вчиняти позов кримінальний і цивільний. Тому пропонувати Кулаковському, коли він прийде й забажає за свою кривду дістати завдоволення в грецькому магістраті, закласти в ньому позов проти кривдника й довести свою претенсію формальним судом [2]).

Що-до постоїв, то ми маємо кілька скарг греків на те, що по їхніх будинках ставлено військових; одного разу грек скаржився, що поставили до нього якогось невідомого генерала, дарма що приміщення його знаходиться в будинкові, найманому од грецької церкви [3]).

---

[1]) П. С. З., XXIII, № 16746. Проток. книги: вихідна р. 1786, № 121 і вхідна р. 1789. Російські люди, що судилися в грецькому магістраті, платили проте і явочні і позовні і печатні мита, і за воскові печатки (справа р. 1802, № 1408).

[2]) Окремий документ 1798 р.; іменного указу 21/IV р. 1787 ми не знайшли ні в П. С. З., ні в справах грецького магістрату.

[3]) Прот. книги за р. 1797, № 281, за р. 1802 (№ 1415), №№ 26 і 83.

Та найупертіша боротьба точилася з-за поліційних обов'язків і тут греки мусіли поступатися своїми позиціями. Про участь греків у додержанні в місті доброго ладу й безпечности було дуже виразно сказано в усім відомому указі 1/IX 1785 р. Тут не можна було голослівно покликатися на „гетьманські універсали", або на грамоти Петра I та Лизавети. Але й тут чернігівські уряди раз-за-разом почали вимагати „справочних копій" з них, ба навіть з грецьких законів, що на їх греки часто покликалися. Коли р. 1786 городничий наказував грекам постачати ліс для „мостів" проти своїх будинків, стовпи для вуличних ліхтарів, деревню на будування тріумфальної брами, — то греки й тут мовчали: запроваджувано порядок, у звязку з приїздом цариці Катерини, що так багато доброго зробила грекам. Але й тут греки відмовилися будувати піраміди [1]). Не протестували вони й проти того, що для цариціного почту було приділено певні будинки. Але бували й заперечення.

У протокольній книзі за р. 1796 (вхідній) маємо два цікаві записи. 14/VII городничий загадує грецькому магістратові, нехай-би він зобов'язав підлеглих підпискою стежити, щоб перед будинками було чисто, щоб будинки було забезпечено од пожежі, то-що. 9/IX грецька община до того-ж магістрату подає заяву „о неслѣдованіи обязывать их такою подпискою" [2]). Хоч коротко, але ясно.

Р. 1798 ухвалено завести в Ніжені „управу благочинія" й на її утримання брати щорічно з греків 400 крб., що припадали на їхній пай. 22/VI городовий магістрат з думою втретє прохали грецький магістрат, щоб надіслав розпис греків з позначенням, скільки кожному платити в рахунок 400 крб., і грецький магістрат допіру тоді відповів, що він надіслав запитання до губернатора, чи платити грекам [3])... Знов-же, грецький магістрат хотів довідатися про загальну цифру утримання нової управи й квоту кожного двору, щоб виявити, чи не багато накладено на грецьку громаду [4]). Погодилися на тому, щоб 10/VII розкладку на утримання міської поліції зробити спільно двом магістратам і думі [5]).

17/XI 1799 р. видано царського указа про добрий лад у містах. За його силою в Ніжені настановлено десятських. І от городничий 23/XII 1801 р. нагадував грецькому магістратові, що той, узявши на своє утримання 4 десятських і зобов'язавшись платити всім їм 50 крб. на рік, вже півроку грошей їм не дає. Коли магістрат усупереч ст. 6, 12 і 13 „Городового Положенія" зовсім не хоче платити, то городничий братиме людей з грецьких будинків для нічного й денного догляду. Магістрат одповів, що йому невідомі ні указ 1799 р. і ніякі взагалі закони, за якими греки повинні брати участь у поліційних заходах. Десятських він не обирав, бо греків одзволено од податків і особистих служеб, а ці чотири — то сторожі, що їх найняла поліція за рахунок греків. Гроші їм виплатять, але-ж декотрі греки, помітивши, що сторожі не виконують своїх обов'язків, вирішили, що це зайвий

[1]) Проток. книга за р. 1786. [2]) №№ 181, 225.
[3]) Окр. документи за р. 1798. [4]) Окр. документи за р. 1798.
[5]) Окр. документи за р. 1798.

тягар, тим більш, що инші нації в Ніжені не утримують пропорційного числа сторожів, а указ 1/IX 1785 не дозволяє обкладати греків зайвими проти инших тягарами що-до поліційної частини.

Тоді городничий повідомив, що поліція пропонує в 1-ому районі міста (а там жили переважно греки) встановити одного десятського на кожні 10 будинків і прохав сповістити, кого саме буде призначено. 8/I 1802 р. греки на загальних зборах висловили такі міркування: служба десятського — особиста служба, що од неї греків одзволено, що доглядати чистоти в місті греки наймають сторожів у кількості відповідній до инших націй; для пожежної забезпеки мають заливні труби й инше приладдя; брати участь в инших поліційних заходах, окрім особистої служби, погоджуються, але не по-над міру, а тому треба знати загальну цифру обивателів.

Служба десятського — це було найуразливіше місце з поліційних заходів і до неї грецька громада звернулася ще раз 11/I, коли згадала всі закони про це, починаючи з 1718 р. Тоді-ж-таки вона пригадала, що 12/V 1799 р. городничий одзволив греків од обов'язку наймати сторожів, бо, як він визнав, вони вже виявили „благоразумное расположеніе“ і „нужную предосторожность“ „пріобрѣтеніемъ пожарныхъ трубъ и другихъ иструментовъ“, а так само додержують „чистоту въ городѣ противъ домовъ ихъ и въ самыхъ домахъ“ [1]). Тому греки погодилися утримувати не десятських, а нічних сторожів (до того-ж не більш як десятських), згідно з 137 ст. „устава о благочиніи“, а спираючись на 64 ст. ухвалили прохати губернатора, щоб він загадав поліції, нехай-би вона шанобливо ставилася до общин, товариств, братств, затверджених од закону. Так і написано губ. Френздорфові. Очевидячки, греків покривдив тон листа городничого.

Тимчасом міська поліція разом з магістратом і міською думою ухвалили завести 36 сторожів „за смотрѣніемъ чистоты, прекращенія шума, дракъ и тому подобныхъ случаевъ, отъ простолюдиновъ происходящихъ, къ общему благоустройству, тишинѣ и безопасности“, і платити кожному 40 крб. на рік. З отих 36 сторожів місто взяло на себе 30, а шість пропонували утримувати грекам. Але грецький магістрат вирішив, що це занадто важко для греків, знов-же не додержано принципу зрівняння, що його приписував указ 1/IX 1785, і погодивсь узяти на грецький рахунок тільки двох. Кінець-кінцем, греки взяли на своє утримання трьох сторожів, але не од 1-го тільки району, а од усіх, по всьому місту, грецьких будинків, а втім і тих надіслали в розпорядження поліції не одразу, поставивши нову умову одзволити їх „отъ береженія и препровожденія колодниковъ и прочихъ арестантовъ, что до грековъ, якъ отъ личной службы всемилостивейше уволенныхъ, не относится“. Цей мотив побоювання за непорушність пільг і згодом греки висловлювали не раз, коли ген.-губернатор надіслав нові штати поліції й нову інструкцію про додержання чистоти й доброго ладу. Инший мотив виступає в директиві від грецького магістрату своїм представникам на нараду з городовим магістратом

[1]) Про всякий випадок занотую, що пожежа 1/IX 1757 р. почалася з грецьких дворів (Черниг. Епарх. Вѣдом. 1861, 354).

і, гадаю, також що-до постачання від міста коней до пожежного обозу: „соблюсти къ выгодамъ общества греческаго право грекамъ всемилостивѣйше пожалованное“ [1]).

Деякі сутички відбувалися з-за пашпортів. Після ордера кн. Мещерського р. 1769 грецьке братство втратило право (забірче) видавати пашпорти як закордонні, так і російські. Потім укази Малоросійської Колегії 24/VII 1778 р. й чернігівського намісницького правління з 15/VIII 1784 р. встановили таку практику, що городовий магістрат чи городничий видавали пашпорти тільки за посвідченням братства, що на тім, хто виїздить, немає жадних претенсій [2]). Але таке правило і магістрат і городничий порушували. Отож грецький магістрат не раз їм нагадував, що цього вимагають і укази і суть справи [3]), бо треба було не випустити за кордон і винуватців, і осіб, що судилися [4]). Коли-ж городничий Єсипов видав одного разу пашпорт двом „иностраннымъ грекам, именуя ихъ жителями нѣжинскими, коими считаются только одни россійскіе подданые“, грецький магістрат питав, на якій підставі це зроблено, і нагадував, що пашпорти треба видавати за його посвідченнями, хто ніженський житель, хто чужоземний і чи немає протенсії [5]).

У звязку з видачею пашпортів р. 1786 здобуто указ од намісницького правління, що примусив грецький магістрат захищати саме становище приїжджих греків. Самих паперів ми не бачили, є тільки записи в протокольних книгах. Указ правління спирався на „сообщеніи“ Булгакова, повноважного міністра при Порті, про те, щоб грецький ніженський магістрат подав городовому реєстр греків-ніженців і разом російських підданих „къ выдачѣ имъ по тому пашпортовъ и къ различію отъ подданныхъ Оттоманской Порты грекахъ“ [6]). Відповідь грецького магістрату записано в такому формулуванні: „21/VII. Полномочному министру въ Константинополѣ Як. Ив. Булгакову съ справочной копіей указа Сената по высочайшей конфирмаціи 7/V 1775 г. во утвержденіе высочайшихъ жалов. грамотъ греч. братству о непрепятствованіи въ силу оного указа и другихъ представленныхъ законныхъ обстоятельствъ посылать за границу здѣшнимъ россійскимъ подданнымъ грекамъ нѣжинскимъ иностранныхъ греков прикащиками“ [7]). Певна річ тільки читаючи між рядків, можна було вичитати таку справу в указі 1775 року...

---

[1]) Справа 1801 р., № 1419.

[2]) Вказівки на таку практику бачимо й раніш (справа 1771 р., № 2401).

[3]) Прот. книга за р. 1786 вихідних паперів, №№ 483, 484.

[4]) Прот. кн. 1789, 13/XI. Р. 1786 ген.-губ. Рум'янцев надіслав грецькому магістратові готовий пашпорт для грека Юрія Шпинола з дорученням видати, коли нема перешкод (прот. кн. р. 1786, № 56).

[5]) Справи 1791, №№ 2701, 2735. Треба завважити, що в відомстві грецького магістрату були люди обмежені в праві виїзду з Ніженя, як грек Антін Капопій. Він у Царгороді потурчився й утік до С.-Петербурга. Звідтіль його надіслали до Ніженя, „на попеченіе греч. маги. страта“ й городничий, пересилаючи його, загадав не видавати йому пашпорта без дозволу на те його, городничого. (Прот. книга за р. 1786, 1676, справа гр. архіву, № 3132).

[6]) Прот. книга вхідних паперів, № 121.

[7]) Прот. книга вихідна за р. 1786, № 398.

До р. 1791 грецький магістрат видавав тільки посвідчення, з року-ж 1793 вже самостійно видає пашпорти. Коли саме він здобув це право й як саме, за власною ініціятивою чи згори? Дивно, що він досі не доходив його; як магістрат, він мабуть міг видавати.

Перші роки грецький магістрат у цьому не був обмежений. Видавав він на рік, на два, на три роки, навіть безстрокові пашпорти, як ніженцям, так і приїжджим чи, як тепер звуть їх, „иностраннымъ" грекам, як за персональною заявою, так і за заявою родичів або знайомих. Перебуває людина, що їй потрібен пашпорт, у Москві, Київі, Кременчуці, Херсоні чи иншому місті, і пише до Ніженя знайомому, щоб вибрав пашпорт. Або й так бувало, що ніженський грек подорожуючи зустрівся з такою людиною й та особисто прохала його виправити пашпорт, — і грецький магістрат видавав без зупинки. Потрібні-ж були пашпорти переважно для торговельних операцій і найчастіш виправляли їх купці для своїх прикажчиків [1]). Внутрішні-ж, щоб переїздити з місця на місце в Росії, пашпорти потрібні були иноді „для пріисканія места". Багато греків прохали пашпорти на те, щоб проживати в Москві або для торговлі, або „для обученія торговой коммерціи" або в школах. З десять грекинь вимагало пошпорти в Київ — помолитися й поклонитися мощам. Один пашпорт видано в різні місця збирати милостину. Закордонні пашпорти брали купці для себе чи частіш для своїх прикажчиків, переважно „иностранных" греків. Був випадок, що видано пашпорт прикажчикові, що тоді перебував у Відні, для вільного переїзду по Цесарії. А вдруге видано пашпорта для вільного переїзду по Туреччині ніженському грекові, який уже там перебував (1797). Закордонні пашпорти звичайно видавано „в Валахію, Молдавію и Турецкую область", иноді до Цесарії, або „в цесарскій городъ Броды", найменш до Прусії.

Ми натрапили тільки на два випадки, коло грецький магістрат одмовивсь видати пашпорта. Року 1797 „иностранный" грек прохав пашпорта за кордон, але йому пашпорта не дали. Він подав протест — йому повернули „съ надписью". Відмовили потім видати пашпорта й до Київа [2]). Року 1798 греку Скумі не дали пашпорта закордон, за браком дозволу від кредиторів, хоч він запевнював, що московські кредитори його не затримують, і навіть подав лист од найголовнішого з них, Липинського, що й грецькому магістратові не слід задержувати, магістрат причепився до того, що в листі не зазначено, куди їде Скума й на який час [3]). Року 1800 два греки прохали в грецького магістрата вже не пашпорти закордонні, а посвідчення, „поелику выдачи оних за границу нынѣ съ оного греческаго магистрата не дѣлается" [4]). Але невідомо, коли грецький магістрат у цьому обмежено.

Як відомості про право грецького магістрату видавати пашпорти випадкові й нічого немає про нього в „Полномъ Собраніи Законовъ Россійской

[1]) Зустріли ми тут і грецьку вдову (Доргалієву), що після того, як помер чоловікі далі провадила торговельні операції й мала прикажчика (1795). Инша грекиня (Запшева) виправила пашпорт собі (1786). Обоє до російських міст.

[2]) Пр. книга за р. 1797, №№ 255—256. [3]) Окремий документ р. 1798.

[4]) „Дѣло о выдачѣ паспортовъ, свидѣтельствъ и билетовъ", 1800 р., № 2033.

Імперіи", то не пошкодить зазначити хоч пізніший (17/V 1808 р.) указ „малоросійському" ген.-губернаторові кн. Лобанову-Ростовському, в якому дано чернігівському губернаторові право видавати ніженським грекам пашпорти для виїзду до Австрії, Прусії та Саксонії на тій-же підставі, як і до Туреччини, але тільки після трьохрічного перебування в Росії, — допіру тоді вони можуть виїздити за кордон, як російські піддані [1]). Грецький магістрат не знав такого обмеження.

Не треба проте гадати, що грецький магістрат усюди й завсіди дбав за поширення своїх прав і захист своїх членів. Ми маємо тут на увазі випадки, коли він одмовлявсь од можливости виступити в інтересах окремих греків на сумісних судоговореннях чи то в повітовому суді, чи в городовому магістратові.

3/III 1791 р. грецький магістрат одержав од повітового суду дві пропозиції. Одна закликала делегата, щоб спільно розглянути позов грека Кондури проти одставного прапорщика Дубкова, що був винен йому за обліком гроші, і магістрат ухвалив послати двох ратманів, бо тут формальна претенсія. За другою претенсією теж був потрібний делегат, щоб розглянути векселевий позов грека Стерія Мецовита проти ніженського поштмайстра Варсобина. Повітовий суд покликавсь на 284 ст. „Учрежденія о губерніяхъ" і на „височайше" конфірмовані пункти смоленської казенної палати. Тут магістрат не погодивсь посилати делегата й ось чому: правда, коли позов проти дворянина за векселем, то справа розглядається в повітовому суді, але в законах „ни словомъ не сказано", щоб закликати иншу установу — з боку позовника, — нехай суд сам вирішує справу без делегата [2]).

Р. 1795 чернігівський губерніяльний магістрат доручив грецькому магістратові розсудити справу кол. асс. Кост. Кромиди [3]) з греком Балабаном з-за розрахунків по товариству спільно з повітовим судом, на основі ст. 284 „Учрежд. о губ.", причому взяти з обох надійних поручників і судові пошлини з ціни позову. Тоді грецький магістрат, маючи на увазі жалувані грамоти й указ 1789 р., що звільняв його від цих пошлин, послав запитання до чернігівської палати цив. суду. І та згідно з ст. 127 „Городового Положенія" й указами 1785 і 1789 рр. вирішила: „Изъ всѣхъ тѣхъ толико ясныхъ узаконеній явственно есть импер. величества особливая воля учредить для живущихъ въ г. Нѣжинѣ грековъ особый ихъ магистратъ, и тѣмъ изъять их отъ совмѣстнаго съ россіянами присудствія по Градскому Положенію означеннаго, и даже такъ, что высочайше позволено имъ въ семъ магистратѣ производить дѣла на основаніи грамотъ ихъ, а о невзиманіи въ семъ же магистратѣ ихъ и уложенныхъ пошлинъ сенатскимъ указомъ по прописанымъ въ немъ обстоятельствамъ повелѣно. Но губернскій де магистратъ, не взявъ в примѣчаніе, что греческій для нѣжинскихъ грековъ магистратъ устроенъ не по образу высоч. учрежденій на общихъ русскихъ узаконеніяхъ, а за открытіемъ уже в Малой Россіи намѣст-

[1]) Окремий документ в архіві ніженської грецької церкви.

[2]) Справа 1791 р., №№ 2758, 2759.

[3]) Грек у такому „чині" вже не підлягав грецькому магістратові (про це далі).

ничествъ сверхъ штата по особому высоч. указу на жалованныхъ греческому нѣжинскому обществу грамотахъ, — отнесъ на сей особый магистратъ общее на штатные магистраты начертанное въ высоч. учрежденіяхъ постановленіе неправильно, и повелѣлъ производить и рѣшать дѣло обще съ уѣзднымъ судомъ и брать объ уложенныхъ пошлинахъ поруки, надъ вышеизложенныхъ именной и сенатскій указъ не резонно. И для того, силою тѣхъ законовъ, опредѣленіе губернскаго магистрата отмѣнивъ, греческому здѣшнему магистрату въ произведеніи и рѣшеніи у себя дѣлъ поступать на точномъ и непремѣнномъ основаніи законовъ".

І ось р. 1801 на цьому ґрунті сталася нова сутичка з ніженським город. магістратом. Він запрохав грецьких депутатів, щоб спільно розглянути дві скарги грекині Сталевської на путивльського купця Третьякова, бо він затримав в себе її селянку, і грека Буюклея з жінкою на міщанина Ілляшевича за лайку й биття. Грецький магістрат одразу був негативно поставивсь до цієї пропозиції. Почалася паперова полеміка між магістратами. Грецький, спираючися на цілий арсенал законів і зокрема на попереду подану резолюцію палати цивільного суду, рішуче заявив: „По какимъ законнымъ предписаніямъ ни бывшій греческій братскій судъ, ни нынѣшний магистратъ доселе ни по какимъ дѣламъ, особо-же гдѣ оныя по жалобамъ грековъ въ другихъ судебныхъ мѣстахъ по роду причиняемыхъ имъ обидъ — боемъ, грабежомъ и прочихъ, кои по законамъ уголовными почитаются, да и во всѣхъ вообще, въ которыхъ не бываетъ совмѣстно съ подсудимыми онымъ мѣстамъ людьми, обжалованный и отвѣтствующій грекъ никогда общаго присутствія не имѣли и впредь имѣть оное в лицѣ депутата за жалобщика, обязанности и приличія не находитъ". З доводами грецького магістрату цілком погодилося малоросійське губерн. правління й 14/VII 1802 р. наказано городовому магістратові вирішити обидві справи самостійно, не закликаючи грецького магістрату [1]). Але-ж 14/VI р. 1802 малор. правлінню довелося послати до Ніженя ще раз указ того-ж змісту [2]).

Таким чином грецький магістрат в перші 15 років свого існування здобув цілу низку перемог як над ніженськими, так і над чернігівськими урядами. Сталося це з одного боку через те, що було багато жалуваних грамот та указів на користь греків, з другого — через віковінну тенденцію й звичку боронити свої вольності й інтереси од усяких і дійсних і здогадних зазіхань, а з третього — через допомогу, яку давали магістратові його секретарі.

Ще за часів грецького братського суду діловодство почали провадити російською мовою, певна річ з великою домішкою українських слів, і за

[1]) Справа 1801 р., № 1424. Покликання на практику братського суду правильне. Коли р. 1769 міщ. Журавель подав до городового магістрату скаргу на двох греків, що напали на його дім і загрожували йому турецьким ґинджалом, магістрат переслав винних, як греків, до братського суду з депутатом Андрієвським. Суд, спираючися на царські грамоти й „дабы между онимъ дѣломъ не было съ онымъ депутатомъ какого помѣшательства", „оному депутату объявилъ словесно въ томъ дѣлѣ не присутствовать". А „шалость" греків обіцявсь сам розглянути (справа р. 1769, № 2348).

[2]) Книга указовъ, 1802 р., № 1414, сс. 32—33.

секретарів та канцеляристів були українці, от як той Федір, що про нього попереду згадувано, і його невідомий начальник (1774). Р. 1769 бачимо писаря Мих. Базилевича, що його грек Ралеєв облаяв „сукинымъ і розбойнимъ синомъ, плутомъ и лихоимцемъ“ [1]). Р. 1797 секретар Кл. Лавріновський, канцелярист Д. Дворецький. 1798 р. секретар Галузевський [2]). 1795—1801 р. канцелярист Гавр. Молчановський, що перейшов до иншої установи. Але р. 1801 у секретарі грецького магістрату перейшов секретар городовий Аф. Лосина. Це визначає, що греки добре платили, не менш як платило місто своїм службовцям. Звичайно, сами греки, через умови свойого життя та промислу, повинні були знатися на законах і набули великий нахил судитися з людьми, що порушували їхні інтереси й яких сами вони хтіли використати з кривдою для останніх. Але те „грецьке право“, яким вони керувалися й кодекс якого був складений ще в XIV ст. (розумію Прохірон або Шестокнижіє Кон. Арменопула), було недостатнє в новій країні, в нових обставинах, коли були місцеві закони. А до них керував і той самий Прохірон, де читаємо, що чого в грецьких законах бракуватиме, те запозичати з инших християнських законів. А таких „законів“ було в уживанні три: магдебурзьке— німецьке право, Литовський Статут і московське право, починаючи з Уложенія царя Олексія, усі укази, грамоти, устави та инш. Знати їх і вибирати те, що для даного моменту було для греків найвигідніше, греки не могли. Коли серед них, як вони сами казали, обмаль було таких, що могли бути суддями, то розбиратися з користю для братства в цих законодавчих актах були здатні тільки місцеві канцеляристи-українці. І, як бачимо, вони вміло й вірно служили грекам. Серед них були не аби-які правники.

Та хоч греки більш ніж сторіччя намагалися були з'ясувати й зміцнити своє становище, так що юридична їхня діяльність посідає перше місце за торговельною, усе-ж не все для нас ясно й зрозуміло. Може, це через те, що архівна спадщина греків то тільки частина того, що написано в братстві й в магістраті, а може греки й сами не ставили й не розвязували инших питань. Наприклад, ось яке питання: чи підлягали судові та юрисдикції ніженського братства, а потім магістрату, чужоземні греки та чужоміські. Коли р. 1768 братство закликало до себе з Глухова венецького грека Олександра Женета, що там тоді перебував, бо до нього були претенсії від инших греків, він відповів: „Греческое братство мене требовать не имѣютъ причини, понеже я жительство и осѣдлость свою имѣю в Глуховѣ, а не в Нѣжинѣ. А братство имѣетъ свое право съ тѣми толко, кто жительство свое имѣетъ в Нѣжинѣ

[1]) Справа 1769 р., № 2315. В 1760—1770 роки було мабуть два секретарі — український та грецький.

[2]) І в цьому році був ще секретар Мих. Сугдулей, що на нього 20/XI подав в магістрат заяву кол. асес Кон. Кромида: „Сего ноября 19-го числа въ бытность мою въ кофейномъ греческомъ домѣ, гдѣ всѣ господа греки собираясь проводить время въ разговорахъ по комерціи и прочихъ своихъ дѣлахъ, секретарь нѣжинскаго греч. магистрата Михалъ Сугдулѣй публично заявилъ, вопреки своей присяжной должности, что онъ въ тяжбе иностр. грека Костиды съ Кромидой будетъ поддерживать первого, какъ своего собственнаго (явочное прошеніе К. Кромида, окремий документ).

и пріезжій, какой тамже живетъ". Тому він пропонував приїхати до нього в Глухів, хто має претенсію [1]). А з другого боку й само братство иноді вважало греків з иншого міста за чужих собі. Коли р. 1769 чернігівський гродський суд повинен був судити чернігівського грека Ласкара Шаровлана, що його обвинувачувано в чужолозтві, то він доручив ніженському братству зробити загальний трус, маючи на увазі не тільки те, що перед двацятьма роками винувачений перебував у Ніжені, скільки те, що він „грекъ, почему собою состоитъ вѣдомъ въ здѣшнемъ греческомъ братстве". Та братство відмовилося, бо вже багато часу зминуло, відколи Шаровлан мешкав у Ніжені [2]).

Чужоземні греки гадали, що вони підлягають братству, а потім магістратові. Р. 1780 грек Сугур з Білого моря, коли ніженський словесний суд за скаргою Бабаєва закликав його до себе й хтів був силоміць узяти, одбився захищаючи себе юрисдикцією грецького братства, якому підлягає, як грек, дарма що „Отаманской Порты подданный" [3]). І потім магістрат усім чужоземним грекам видає пашпорти, приймає їхні позви, дає посвідчення, нехай-би вони перебували і не в Ніжені. Р. 1788 магістрат свідчить про дворянське звання грека Христофора Алексеєва, що перебував у Сумах [4]). І зовсім невідомо, які права приналежали чужоземним грекам — отоманським підданим з 1773 р., після нової редакції устава. Як ми бачили, приїжджі брали участь у виборі нового складу магістрату, але не знаємо, чи відбували вони які инші повинності братські, чи платили гроші на потреби громади. Р. 1777 Ант. Тухаєв скаржився, що в його справу з компаньйонами вступилися не члени братства, а прикажчики й слуги. Суд грецького братства визнав це запевнення за образу, бо ці греки — не слуги, але очевидно згоджувався, що прикажчики й слуги — не члени братства [5]). Тимчасом більшість прикажчиків були з приїжджих греків. Чужоземні греки не мали права бути навіть єднальними суддями, хоч у дійсності бували. В справі Тухаєва одного часу було вибрано мало не всіх чотирьох суддів з приїжджих греків [6]).

Так само не зовсім зрозуміле становище, яке належало в братстві його духівництву. За уставом духовні не були членами братства й вважалися за людей „иностранныхъ" [7]), хоч деякі з них мали в Ніжені нерухоме майно. Та все-ж магістрат неначеб-то вважав, що вони йому підлягають. Р. 1786 на запитання духовного правління він відповів, що „священники и церковнослужители греческой церкви, будучи изъ духовной фамиліи, находятся по прежнему въ веденіи всего греческаго общества". Трохи раніш, коли за указом чернігівської консисторії духовне правління повинно було відібрати свідчення від двох грецьких священиків та з псалтія, чи півчого — їх трьох магістрат послав в правління з депутатом греком Шаргановим [8]).

---

[1]) Справа 1768 р. без числа. Та згодом в иншій справі він судився в Ніжені, хоч через уповноваженого (окремий документ 1782 р.).

[2]) Справа 1769 р., № 2302. [3]) Справа 1780 р., № 2479.

[4]) Справа 1788 р., № 2535.

[5]) Саввa В. И, Матеріалы изъ архива нѣжинскаго братства и магистрата, вип. I, 18—21.

[6]) Там-же, 23—25. [7]) Справа 1800 р., № 2035.

[8]) Протокольна книга за р. 1786, вихідна, №№ 23 і 260.

Р. 1800 священика Анастасія спіткало лихо. Він поручився в 1000 крб., за грека Подгаріонітова, що незабаром по тому вмер. Кредитор посадовив у в'язницю Анастасія, що в нього не було такої суми, дарма що небіжчик залишив якесь майно. З в'язниці Анастасій подав протест проти свого ув'язнення, бо — писав він — за височайшими грамотами ніженському грецькому братству надано право розглядати справи тільки між самими греками та їхньою челяддю, „а отнюдъ не надъ священствомъ, которое ни по какимъ правамъ и законамъ сужденію греческаго магистрата не уподчинено". Хоч магістрат заперечив це твердження, але спираючись переважно на вексельній уставі, де є мова й про духовних осіб узагалі, що звяжуть себе векселями. Правда, магістрат покликавсь і ще на якісь пункти синодальної доповіди, але вона не відома нам[1]). Треба й те завважити, що хоч магістрат видавав пашпорти монахам-грекам, що приїздили до Ніженя, нам не трапилося жадної звістки про видачу від нього пашпортів своїм священикам, яким скінчився термін. Р. 1802 кол. грецький священик Атанасій Ленгаров прибув з пашпортом чернігівської дикастерії в м. Миколаїв і новоросійська консисторія поставила перед грецьким ніженським магістратом питання, чи нема перешкоди. Він відповів: хоч Ленгаров „прежде находился въ служеніи при здѣшней греческой церкви, но бывъ отъ онаго такъ же давно уволненъ, вышелъ вовся с подъ видѣнія сего магистрата и общества ему подсуднаго, и до него, свящ. Ленгарова, по магистрату и обществу греческими ни какихъ дѣлъ и претензій не имѣется, а можетъ ли оной быть изъ здѣшней епархіи въ новоросійскую уволненъ, о семъ опредѣленіе къ греческому здѣшнему магистрату, яко о духовномъ человѣкѣ и ему не подвѣдомомъ, не относится"[2]).

І ще одне дрібне, але цікаве питання: скільки коштував ніженський грек? Не в тому розумінню, як у Північній Америці, де „вартість" позначає платню місячну, прибуток узагалі, так що питаючися: скільки коштує та чи инша людина? — цікавляться скільки вона одержує. Ні, я питаю, скільки коштувало винного образити грека, яка велика була „нав'язка", що її такси встановив Статут Литовський: „За инніе рани, какимъ-нибудь оружіемъ въ бою обичайнимъ заданіе, навязки (пораненому) 20 коп. грошей платить, а к тому 6 недель в заключении сидѣть, а кто бы кого въ рожу ударилъ, либо бороду, либо волоси рвалъ, таковий за то дванадцать рублей грошей платить и в заключении 3 недѣли сидеть"[3]). Питання про таку вартість грека повстало уперше р. 1745, коли ніженський полковник Павло Божич вибив і скалічив жінку грека Павла Николаєва. Її батько, райца ніженського магістрату Тим. Федоров скаржився за те до генерального військового суду й там справу розглянули, але утрималися винести рішення, бо не знали, якої ранги Николаєв і яка його нав'язка, бо вона за Малоросійськими Правами обумовлює розмір грошової винагороди за кривду. І ось суд вимагав од грецького братства „извѣстія, сколько именно и по какимъ правамъ или привилегіямъ надлежитъ греку Павлу Николаеву за безчестіе его денежного

[1]) Справа 1800 р., № 2035. [2]) Справа 1802 р., № 1404.

[3]) Статута розд. II, арт. 27, п. 6. Розмір „нав'язки" обумовлювала гідність людини, яку ображено.

платежа". Братство дало відповідь, що Николаєв „чина" не має, а звання його купецьке й те під сумнівом. Що-до грошового відшкодування за кривду, то в братстві немає аніяких правил і норм, та й звичаю такого не було [1]). Та скоро р. 1788 надруковано книгу „Дѣянія блаженной памяти гос. импер. Петра В.", де згадується його указа, яким „о безчестіи грекамъ противъ другихъ иноземцевъ положено въ платежъ по 50 р.", то цим указом греки почали користуватися. Як-раз трапилося, що ніженський купець Савва Шаленко вибив і образив жінку грека Абдимова, і той, подавши скаргу в городовий магістрат, вимагав од грецького урядового витяга з того указу [2]). Ще за кілька років знов довелося покликатися на той указ. Ніженський грек Адам Янов р. 1796 скаржився до лохвицької нижньої розправи на биття й образу, що йому завдали два українці. Розправа запитала грецький магістрат про стан Якова — купець чи міщанин і яка належить винагорода грекові за биття й образу. 23/IX відповіли, що Якова нема в купецькій гільдії, проте в книзі „Дѣяній... Петра В.", на с. 366, надруковано виданий між 1698 і 1699 рр. указ, „изъясняющій о безчестьи грекамъ противъ другихъ иноземцевъ, и положено в платежъ по 50 р.". Справа все-ж затяглася й р. 1799 вже Малоросійський Генеральний Суд запитував про це саме грецький магістрат, бо без точної дати не можна було дати висновка. Вимагали копію указа. Але магістрат повідомив, що самого указа не має, а в „Юридическомъ словарѣ", ч. 2, с. 207 надруковано: „Указъ 1208 года декабря 8 грекамъ править безчестіе противъ иноземцовъ по пятьдесятъ рублей" [3]).

І попри все те під р. 1802 несподівана нова оцінка. Уночі 17/I приїхав до Ніженя якийсь генерал з офіцерами й двома службовцями, і квартальний доглядач Козинцов повів їх на постій до грека Ангелія Хаджі Ільїна. Коли-ж той почав обороняти непорушність свого помешкання, яке притому було в церковному будинкові, покликуючись на жалувані грамоти та привилеї, Козинцов різко сказав: „Какіе ваши привилегіи! Грека побить, а заплатить 6 р. денег". І од постою не звільнив. За донесінням Ільїна, магістрат написав городничому Почеці, щоб він вияснив Козинцову й иншим поліцаям, що грецькі доми звільнено од постоїв, і щоб вони „воздерживались отъ поступковъ и произнесенія укоризнъ относительныхъ не только обществу греческому, но и всемилостивейше утвержденнымъ привилегіямъ, чтобы иначе не входить къ начальству съ жалобами, хотя справедливыми, но сопряженными съ безпокойствомъ" [4]).

---

[1]) Справа 1745 р., № 2174.

[2]) Проток. вхідна книга за р. 1789, № 2260. Прохання Абдимова 12/IX.

[3]) Книга указів 1799 р. (без числа) а. 42. П. С З., III, № 1731, 8/XII 1699. Це указ з ратуші вятському воєводі, щоб він не правив посадськими людьми та уїздними крестьянами. Пункт про греків якось несподіванно приміщено на самому кінці указу й так непомітно, що його не включено в покажчик законів про греків в I т. П. С. З. Що до цифри 50 крб., то її взято з „Уложенія" ц. Олексія, розд. X, де докладніша такса винагород різним особам за обиди й образи. 50 крб. позначено, напр., протопопу Успенського собору, келарю Ново-спаського манастиря, скарбникові Чудова манастиря.

[4]) Справа 1802 р., № 1409.

Може цифра 6 крб. винагороди грекові за образу випадково злетіла з язика. Тут важить одзначити, що магістратський урядник вороже-згірдливо ставиться до греків узагалі. Може це наслідок півторастолітньої боротьби ніженського магістрату з греками. А можливо це наслідок довгих „добросусідських“ стосунків тубільців з греками, що виявили себе не досить гарно, як торговці, як люди й сусіди. І ця зневажливість тим показніша, що грецькі купці мали великі капітали, посіли не аби-яке місце в торговлі столиць, стали на чолі таких підприємств як Російсько-Американська Компанія [1]). Мабуть за торговельно-промислову діяльність вибито навіть медаля на пошану одного ніженського грека [2]). Вже я не кажу про жваві торговельні зносини ніженських греків з закордоном і постачання багатьох товарів, що їх слабо розвинена українська промисловість не виробляла, вин та бакалії. А й у самому Ніжені вони будували фабрики й віджившювали місцеву промисловість [3]).

З другого боку греки протягом півтора століття посідали високі посади в військовій єрархії й урядовницькій, причому багато їх через службу й науку повиходило ь шляхтичі [4]). Іван Тернавіот був навіть за маршалка шляхетського ніженського та батуринського повітів (1767) [5]). А далі греки часто одружувалися з українками та росіянками, і це повинно було зблизити перших з тубільцями...

Вихід греків до инших станів міщанського, козацького, дворянського, духовного, чернецького — то було одночасно вилучення з братства, причому з останнім зоставалися самі особисті звязки, і це дає можливість вирішити питання, чим саме була ніженська грецька громада наприкінці XVIII ст. Вона була одним з станів міста, що був наділений виключними правами й пільгами й що керувався й судився власним органом. Грек, що виходив в ніженські міщани, втрачав ці привилеї й визволявся з-під юрисдикції грецького магістрату, тимчасом як їй підлягали волохи, болгари й инші люди „греческаго званія“, поки їх не виключили. Тому можна говорити про грецький стан у Ніжені.

Професія-ж членів цього стану була переважно торговельна. Це одзначали мало не всі дослідники, починаючи од Шафонського. Плохинський називає грецьку общину „тѣсно сплоченною промышленною ассоціаціею, которая держалась благодаря своимъ торговымъ интересамъ“ (184). І коли ще раніш Лазаревський підкреслював значіння грецької громади в Ніжені для „всей внѣшней торговли гетманской Малороссіи“ [6]), Ейнгорн поширив його і на внутрішню торговлю, на промисловість, ба навіть на землеволодіння,— усюди „чувствовалось вліяніе капиталовъ нѣжинскихъ грековъ“ [7]). Акад. Багалій порівнює

[1]) Директор її правління, ніженський грек Евстратій Деларов одержав 1802 р. звання комерції радника (Прот. книга 1802 р., № 1415).

[2]) Напис на медалі: „За полезное нѣжинскому купцу греку Дементею Аснашову. 1802“. На звороті портрет імп. Олександра І. Нова копія з медаля в ніженському музеї.

[3]) Про це наш IV-й нарис.

[4]) Про це в II-ому нарисі.

[5]) У Лазаревського, Описаніе Старой Малороссіи, II, 62,

[6]) Описаніе Старой Малороссіи, II, 60.

[7]) Чт. Моск. Общ. Ист. и Древ. Рос., 1908, I. Смѣсь, 23—24.

грецьке братство в Ніжені з німецьким торговим двором в В. Новгороді [1]), Мені-ж воно нагадує скоріш новгородське іванське купецтво [2]).

Проте грецька община в Ніжені XVIII ст., не купецька тільки організація. У ній були люди й инших професій — ремісники, службовці та инші. Були й рантьє, що закінчили свою працю й жили на відсотки. Знаходимо нарешті людей, що не позначили свого прізвища й перебували без діла. Грецький-же магістрат приймав до грецької громади не купців, а людей „греческой породы“ й доброї поведінки, зовсім не цікавлячися, що вони робитимуть. І хоч зобов'язував їх набувати в Ніжені нерухомість, але тут-же видавав пашпорти на всі чотири сторони. І вже тоді значна частина ніженського братства перебувала в різних містах, переважно в Москві та С.-Петербурзі.

Отже, коли грецька громада в Ніжені в XVII ст. була сливе виключно купецька, в XVIII ст. в ній диференціювалися зайняття, інтереси. І коли все-таки вона виглядала була як якась цілість, то не завдяки братерській любові, що її ставало де-далі менше в міру того, як зростала громада, і не в силу національного походження й почуття, а на підвалині професійно-станових інтересів.

---

[1]) Сборникъ въ честь М. К. Любавскаго, 635.

[2]) М. Бережковъ, О торговлѣ Руси съ Ганзой до конца XVI в. (СПБ., 1879), сс. 73—74.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

ДО ІСТОРІЇ ЗАЛЮДНЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В XVIII СТ.

(Крилівщина й Лизаветчина) *).

РОЗДІЛ І.

Крилівщина.

1.

У пізнішій історії залюднення Степової України на правому боці Дніпра велику ролю відіграла була російсько-турецька кампанія й Прутська умова, що її закінчила; а так само почасти й Андрусівська умова з Польщею.

За Андрусівською умовою Правобережна Україна, власне до р. Тясміна, Турії й Синюхи залишилася за Польщею, за вийнятком самого Київа й околичних земель (між р. Ірпенем та Стугною), що залишалися за Гетьманщиною. Проте жваво сперечалися й про подніпрянську смугу на правому березі з м. Чигирином, Каневом, Терехтемировим, Ржищевим і ин. Росія домагалася, щоб цю смугу було приєднано до Гетьманщини, бо до неї ці міста власне

---

*) Цей нарис є одна, трохи скорочена, частина більшої праці авторової про історію Степової України в XVIII ст. Головна тема, яку ставиться в цьому нарисі, є власне історія Ново-Слобідського Козачого полку (себ-то пізнішої Лизаветчини) в 1750-х—1760-х роках. Історія цього полку, його устрій, організація і т. ин., мало відомі. В окремих працях є згадки про цей полк, але немає докладного вивчення його устрою і колонізації, що мала далеко більше значіння для Степової України, аніж, напр., сербська колонізація, якій, порівнюючи, так багато дослідників віддавали увагу. Але оскільки історія цього полку звязана з колишніми задніпрянськими поселеннями Миргородського і, почасти, Полтавського полків, тими поселеннями, що купчилися переважно довкола Крилівської слободи, з яких і вийшли власне пізніші поселення Ново-Слобідського полку, то ми вважали за потрібне й тут спинитися хоч трохи скорочено — й на колонізації Степової України на верхів'ях р. Інгула і Інгульця в першій половині XVIII ст. Тим більше, що на цьому питанні з дослідників сливе ніхто не спинявся.

Матеріяли, якими ми користувалися, були такі:

1) Архів фортеці Св. Лизавети (так звані „Дѣла Крѣпости св. Елизаветы"). Є їх 24 паки (23 тепер передані разом з рукописним відділом фундаментальної бібліотеки колишнього Київського Університету до Рукописного відділу ВБУ, одна-ж, II-а пака (справи № 21—79), чомусь переховується в Київському Центральному Архіві Давніх Актів), або 433 звязки. Про характер цих справ див. у Ястребова „Архивъ Кр. Св. Елизаветы" (Зап. Од. О-ства Ист. и Древ., т. XV); од себе тільки додамо, що цікаві справи трапляються не тільки в перших паках (хоч вони є загалом найцікавіші), але й в останніх, які Ястребов цілком зігнорував, бо вони ніби-то є архів, Кінно-Єгерського полку, тимчасом, як згадано, в цьому архіві, очевидячки випадково, трапляються справи дуже цікаві з попередніх років. Архів зберігся досить погано, багато справ згнило й розсипалося, особливо по краях. Аркуші не нумеровані, але гадаємо, в усіх паках буде щось із 30 тисяч аркушів.

більше тяжили, а Польща настоювала, щоб її було привернено під її володіння [1]). Погодилися врешті на тому, що ця смуга, до дальшого перегляду справи, має лишитися пусткою [2]).

За цією умовою південна частина Правобережжя, на південь од р. Тясміна лишалася за Росією з Гетьманщиною; це визнали за ними як Польща так і Туреччина. Проте справу змінює нещаслива для Петра І-го компанія з турками. Коли Кіш Запорізький перейшов під владу Туреччини, то й землі Степової України здебільшого (коли не всі) відійшли разом з ним, що й було зафіксовано в Прутській умові. Проте сама Туреччина була мало зацікавлена в колонізації цих земель; правда більш на південь паслися татарські табуни й отари овець, але в північні частини вони рідко заходили. На півдні-ж сиділи зимовниками запорозці; почасти селилися вони в середній частині цієї території, почасти заходили й на північ, але хоч трохи сталої колонізації їх тут не було. Як показували, правда трохи згодом (1728 р. 27 травня), козаки Полтавського полку, що їх посилано збирати відомості про запорозців, вони найдалі на північ заходять по р. Інгулу й Інгульцю до Саксагани [3]).

Але тепер на цю територію, головне на північну її частину, явилися ще й інші претенденти. Користуючи з того, що запорозців, колишніх власників цих земель, тепер так близько не було, починають, мабуть десь наприкінці вже 1710-х років і особливо на початку 1720-х, захоплювати й колонізувати ці землі козаки Миргородського полку, пограничних сотень: Городиської, Власівської, Кременчуцької й Потоцької.

---

2) Справи Київської Губерніяльної Управи, Генеральної військової Канцелярії, та инш. в Київ. Центр. Архіві давніх актів (т. зв. фонд давніх справ XVIII ст.), здебільшого про політичні й урядові взаємини з цією територією (ми використали сливе 70 справ).

3) Справи з Рукописного відділу ВБУ, з збірок: Лазаревського, Максимовича, Науменка та инш., почасти копії з московського Архіву Сенатського, „Малороссійской Экспедиціи", що трапляються у цих збірках.

4) Справи Рукописного Відділу Бібліотеки Російської Академії Наук у Ленінграді. Тут перші стоять архівні справи з паперів О. О. Скальковського, з історії Нової Січи, які дають дещо й для нашої теми, окрім того справи й з инших фондів, про Гетьманщину. Використовую тут нагоду висловити щиру подяку співробітникові відділу Олександрові Олександровичеві Труханову, а також і иншим співробітникам та директорові Відділу, що допомогли відшукувати потрібний матеріял.

5) Мапи з Картографічного Відділу Бібл. Рос. Академії Наук. Тут зберегаються деякі надзвичайно цінні мапи Задніпрянських місць 1730–1740–1750-х років, що дають багатий матеріял для історії колонізації цієї країни.

6) Справи з архіву Коша Запорозького (Одеський Крайовий Історичний Архів). Матеріял тут для нашої теми в дуже багатий, — правда головне для другої половини 1760-х років, але в цьому скороченому нарисі він використаний не повно. Висловлюю тут щиру подяку за допомогу вченому архівістові й завідувачеві фонду Коша Запорозького Олександрові Олександровичу Рябініну-Скляревському.

Це головні справи, які ми використали. Окрім них ми ще мали деякі поодинокі справи з инших архівів (напр., Лаврського), а рівно-ж і друковані матеріяли, як і попередні друковані праці.

[1]) Бібліотека Рос. Академії Наук, Рукописний Відділ, 31. 2. 14, ар. 632.

[2]) Порівн. статтю В. Юркевича, Записки Іст.-Філ. Відділу, кн. VII—VIII.

[3]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Рукоп. Відд.. „Малор. Дѣла", 31. 2. 14, ар. 83.

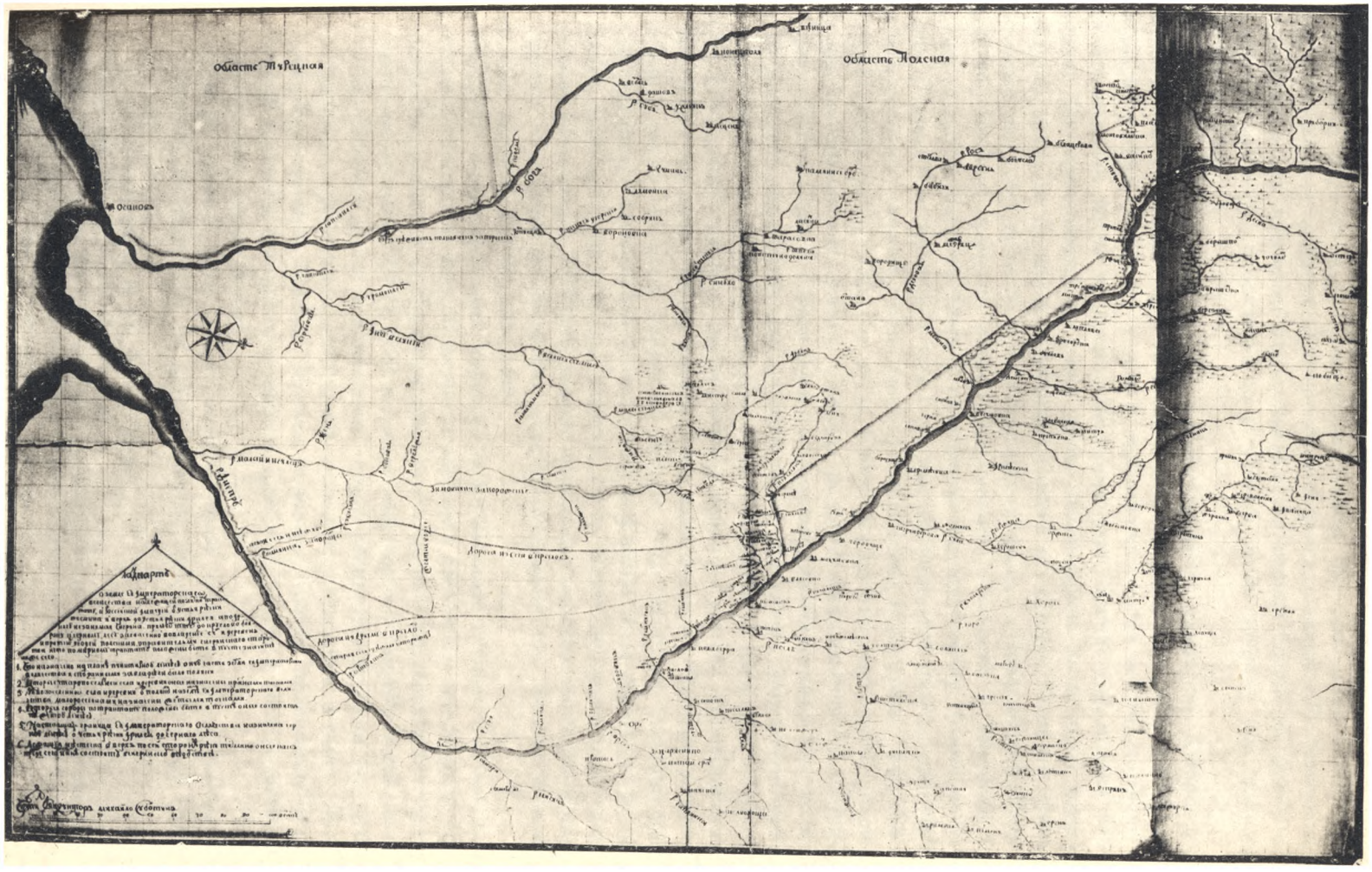
области Тверская
области Лесная
Осинов
Р. Сота
Р. Шелонь
Р. Ловать
Р. Полисть
Р. Ситна
Р. Ильмень
Р. Волхов
Р. Мста
Р. Тверца
Р. Тьма
Р. Молога
Р. Молога
Р. Шексна
Р. Ухра
Р. Сить
Р. Медведица
Р. Ока
Р. Ворона
Р. Ворожа
Р. Ворожка
Р. Ворожба
Р. Ворожбица
Р. Ворожбинка
Р. Ворожбинская
Р. Ворожбинский
Р. Ворожбинский ручей
Р. Ворожбинский ручеек
Р. Ворожбинский ручейка
Р. Ворожбинский ручейки
Р. Ворожбинский ручейков
Р. Ворожбинский ручейкам
Р. Ворожбинский ручейками
Р. Ворожбинский ручейках

Головним мотивом цього захоплення земель був брак лісів у степових полків Гетьманщини, зокрема Миргородського полку, а також і Полтавського, пожильці якого теж починають захоплювати землі, правда більше на південний схід від цієї території, переважно по р. Самарі, а на правому боці Дніпра по р. Омельнику.

Козаки Миргородського полку їздять спочатку сюди, за Дніпро, по дрова й лісовий матеріял, далі починають улаштовувати тут свої пасіки, захоплювати тут собі сіножаті, а далі й переселятися сюди зовсім, посідаючи землі, як зазначав потім полковник Миргородський Капнист, на правах займанщини. Хоч, очевидячки, що окрім права займанщини мали деякі козаки і юридичні права на ці землі, принаймні ближче до Дніпра. Коли ми, напр., подивимося на купчі кріпості[1]) Полтавських козаків, з Переволочни, Келеберди, або Орлика, десь по річках Омельничку, а почасти й Кам'янки та Інгульця, в дачах пізніших Ново-Слобідського козачого полку (слободи Калужино, Бородаївка, Буяново і т. и.), то ми побачимо тут навіть такі роки придбань ґрунтів, сіножать, лісів, пасік і т. и.: 1684, 1691, 1694, 1700, 1708, 1716, 1721, 1727, 1730, 1736, і т. и.[2]). Себ-то ми бачимо, що певна колонізація цих задніпрянських земель, — правда не дуже віддаляючися від Дніпра, була ще в XVII ст. Така-ж справа була й з поселеннями Миргородського полку. Хоч ми не маємо відомостей для раніших часів, але навіть документи, видавані в сотенних і полковій канцеляріях за полковництва В. Капниста[3]) (кінець 1730-х і 1740 роки), свідчать, що на чималу кількість земель задніпровських поселень Миргородського полку козаки мали купчі кріпості. Правда, ці купчі здебільшого видані на землі ближчі до Дніпра, — так само, як і в задніпровських поселеннях Полтавського полку, — але є й купчі й на ґрунти по р. Інгулу, коло Цибулева, також по р. Тясмину, і т. и. Через це, можемо визнати, що ця нова колонізація XVIII ст., маючи в дальших степових просторах право займанщини, в ближчих місцевостях могла обґрунтувати свої вимоги й юридично, — на підставі купчих кріпостей.

На ґрунті колонізації цієї території виникли певні сутички з поляками. Поляки за 1710-х років уже більш-менш заселили свої пусті простори й почали заявляти претенсію на Подніпрянську смугу, що за Андрусівською угодою її не мали заселювати. 23/VI 1720 р. польський посол Хоментовський звернувся до російського уряду з проханням, — щоб уникнути назавсіди (як каже посол) суперечок, треба міста, котрі мають лишатися незаселені а саме: Чигирин, Канів, Терехтемирів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Крилів (польський) і ин., повернути їх колишнім власникам, — шляхті, щоб заселювати й експлуатувати[4]) (зокрема перевози через Дніпро).

На це російський уряд жваво запротестував, кажучи, що з більшим правом могла-б претендувати на цю Подніпрову смугу, що тяжить до Геть-

[1]) Рук. зб. Лазаревського, № 63, „Новая Сербія".

[2]) Ibidem, арк. 28—39, 43, 48, 59—90 і ин.

[3]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., спр. № 16335. „о розсылкѣ крѣпостей, векселовъ и другихъ писемъ данныхъ за рукою бригадира Капниста". 1751—1752 рр.

[4]) Бібл. Рос. Акад. Наук., Рукоп. від., 31. 2. 14, ар. 632.

манщини, Росія, яка обговорюючи Андрусівські мирні умови, подавала на неї претенсію. Але, щоб уникнути суперечок, Росія відмовляється від цієї претенсії, з тим тільки, щоб і поляки не претендували на цю територію і вона й далі лишалася пусткою [1]).

Ця відповідь не завдовольнила поляків і вони починають сами, без згоди Росії, заселювати ці міста на берегах Дніпра [2]).

Очевидячки заселювати почали вже фактично до 1720-го року, бо до 1725-го року цю територію було вже зовсім заселено, а до того, — як з обуренням зазначало пізніше звідомлення, заселювали не свої люди, а втікачі з Гетьманщини [3]). Після цього Чигиринський староста Яблоновський почав захоплювати й землі миргородських колоністів на південь від р. Тясмина.

Проти цього повстає старшина миргородського полку, — що веде перед у колонізації цієї Задніпрянської місцевости, закладаючи тут свої хутори, пасіки і т. ин. — ба навіть самий гетьман, що збирає з тутешньої людности деякі збори собі на користь. Вже в березні 1728-го року, на прохання Миргородської козачої старшини, гетьман Данило Апостол скаржився російському урядові, що поляки не додержують умов трактатів. Він зазначав, що не тільки ті міста на їх території, що мали лишитися пусткою (Ржищів, Терехтемирів, Канів, Мошни, Сокольниця, Боровиця, Воронівка, Бужин, Крилів—польський, Чигирин), вони заселили, але й нові міста й оселі заклали, навіть за р. Тясмином, на землях, що мали належати Росії, як напр. Бурки, Камінку, Жаботин, Медведівку, Суботів і инші [4]). Одночасно поляки захоплюють землі виходнів з Миргородського полку, їхні пасіки, ґрунти, хутори і т. и. Зокрема вони позахоплювали всі ліси, навіть увесь Чорний ліс, і тепер, коли мешканцям Миргородського полку (в якому лісів немає) треба лісових матеріялів, або дров, то їм доводиться купувати їх власний ліс у поляків. Через це багато людности тікає до нових польських колоній, де вони мають досить усіх земельних угіддів. Через це як-раз гетьман Апостол, щоб припинити ці втечі, прохає уряд оборонити й допомогти людності [5]).

Очевидячки уряд поки-що жадних заходів не вживає й поляки і далі наступають на українських колоністів. Власне, вони не проганяють їх, але захоплюючи ту чи иншу територію, починають збирати з людности чималі податки, зокрема з пасік, забирають і „пчеляну десятину", яка належала в цій місцевості гетьманові, що примушений через це поновлювати свої скарги до уряду. Скаржаться ввесь час і сотники вищезгаданих чотирьох сотень, та й узагалі старшина Миргородського полку. 3-го вересня 1728-го року гетьман Апостол знов скаржиться урядові, і ми, вважаючи на великий інтерес цієї скарги подаємо її цілу [6]):

---

[1]) Ibidem.

[2]) Рос. Акад. Наук, Історично-Археографічна Комісія, Докум. Чернігів. Каз. Палаты, № 215.

[3]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Рукоп. від., 31. 2. 14, ар. 647.

[4]) Рукописний відділ ВБУ, п. в. докум., збірка копій документів XVIII ст., № 1689. Виписано з книг Прав. Сенату, „по малороссійской Экспедиціи", № 62/1789, арк. 124, 129—130. Безперечно, Апостол подає тут не вповні вірні відомості. [5]) Ibidem.

[6]) Рукоп. від. ВБУ, п. в. док. копії докум. XVIII ст., № 1681, виписано з книг Прав. Сенату „Малорос. Экспедиціи", за № 63/1790, арк. 273.

„Сіятельнѣйшій и Высоко Превосходительнѣйшій Графъ и Кавалеръ Государственный великій Канцлеръ Господине, Господине мой благонадѣжный патронъ".

Писалъ я въ Государственную Коллегію Иностранныхъ дѣлъ доносячи, что Поляки не только земли тѣ, которымъ по трактату вѣчного мира съ стороны польской и зъ стороны его Имп. Вел. надлежитъ быть въ пустѣ, населили Малороссійскими людьми, но которые земли по тому-ж трактату принадлежатъ въ державу Е. И. В., тамъ они поотнимали у малороссіянъ грунта, пасѣки, лѣсы и другіе угодія; ибо по тому утвержденному мирному трактату отъ устья рѣки Тясмина (якъ въ грамотѣ Е. И. В. къ покойному гетьману Скоропадскому присланной написано) граница мѣетъ быть въ верхъ въ поле простою линіею провожена, нечепаючи Чигирина, до лѣсу, который называется Чорный, и то повинно быть въ сторону Е. И. В., на что я просилемъ указу Е. И. В. А нынѣ объявилъ мнѣ письменно полковникъ наказный и судія полковый Миргородкій Матвѣй Ивановъ по жалобливому ему доношенію сотниковъ полку миргородского Городиского, Кременчуцкого, Власовского, Потоцкого и протчихъ, что присланные нарочно отъ губернатора Чигиринского Станислава Орловского въ Чорномъ лѣсѣ по байракахъ въ пасѣкахъ людей тѣхъ сотень и моей десятину пчеляную отписали, которые (люди. *С. Ш.*) пасѣки позанимали тамъ въ надежду того, что грунта, въ тѣхъ мѣстахъ найдуючіеся, належать въ державу Е. И. В., и сверх того за оные пасѣки отъ пчолъ требуютъ погребоваго, отъ каждой пчелы по деньгѣ, а писареви отъ десятка пчолъ по копѣйкѣ; да въ тѣ жъ байраки по дрова, — въ чомъ немалая дѣется людямъ скудость, въѣздить не допускаютъ. Того ради всепокорственно прошу Вашего графского Сіятельства въ той моей и людской обидѣ показать оборону и наставленіе. Затѣмъ пишуся

Вашего графского Сіятельства всего добра зычливій и нижайшій слуга Е. И. В. войска Запорожского обохъ сторонъ Днепра Гетманъ Данило Апостолъ.

Сентября 3 дня 1728 году. Москва".

Настійні домагання козацької старшини примушують російський уряд вжити рішучих заходів. 1732-го року, за наказом ген.-губ. фон-Вейзбаха, провадиться обмір польсько-російського кордону в степовій Україні.

Робить цей обмір комісія. Вона для цього збирає давні мапи, і, головне, розпитує тутешніх старожитців. Таких старожитців, „знаючих людей", мають давати як польські пограничні дідичі, так і гетьман [1]), — очевидячки з старожитців Миргородського полку. Ця комісія складалася з генерал-квартирмайстра фон-Штофеля, полковника Гадяцького Граб'янки і бунчукового товариша Петра Валкевича; при них були дехто з старшини Миргородського полку. Ця комісія, за інструкцією Військової Колегії мала: „отъ устья рѣки Тясмина внизъ Днѣпра къ Сѣчи Запорожской, а съ другой стороны отъ устья того жъ Тясмина въ верхъ в поле прямымъ путемъ, не занимая Чигирина, до лѣса,

[1]) Рукоп. відділ ВБУ, підвід. док., Копії докум. XVIII ст., спр. № 1740; виписано з книг Прав. Сенату, „по Малорос. Экспед.", за № 95/1822, ар. 168.

который называется Черной, мѣста и земли, которые захватили поляки и которые поселили, вновь перешедши границу, паки къ высокой державѣ Е. И. В. отобрать“ [1])... За давніми планами, а так само свідченнями Миргородської старшини і, головне, старожитців, кордон мав іти так: від гирла р. Тясмина цією річкою до гирла р. Ірклії, що впадає у Тясмин, далі цією річкою вгору до урочища, що його звуть Провороття, яке поділяє ліси — праворуч Мотронинський, ліворуч Чуту, далі шляхом, що йде цим урочищем до Круглого Боярака й Чорного Лісу. Південні землі за цією межею мали належати Гетьманщині [2]).

Як виявляється, всі ці землі, аж до самого Дніпра, захопили поляки. Навіть проти самого Кременчука ми бачимо володіння польської шляхти, що підбила собі задніпровські села Миргородського полку. Ось що виявила Комісія, коли 12-го вересня 1732-го року переправилася через Дніпро коло Кременчука й перевела слідство на цих землях [3]):

1) Тут-же, напроти Кременчука, жив польський шляхтич Чайковський, що збирав мито з приїжджих і тримав шинок. Він захопив собі на власність старі українські села Миргородського полку, а саме: Табурище, Кам'янку, Золотарівку, Обламіївку, Конотіп, Свинарню, Білецківку, Пицківку і Крюків, та підбив у підданство їх мешканців-посполитих та козаків. Комісія наказала будівлі Чайковського розламати, а села з мешканцями відібрати; самого-ж Чайковського заарештовано, а майно й гроші його секвестровано.

2) Вище від гирла Тясмина лежить слобода Походіївка, що її заселили поляки.

3) На правому боці Тясмина, себ-то в границях Росії, слободи — Крилівська, колишнє місто Крилів, і Красно-Перичеська, за мостом, що на р. Тясмині. При ній млин на 2 кола. На цю слободу зараз-же заявив претенсію Апостол, зазначивши, що її дано йому разом з лісом Асаульським.

4) Тут-же на р. Тясмині ще 2 млини (Попівський й Булаївський), кожний на 2 мучних кола й одну ступу; на Булаївський млин претенсію так само заявив Апостол [4]). Тут-же село заселили поляки, — Воробцівка.

5) Далі с. Андрусівка, що існувало й раніше, пізніше-ж було зруйноване й знову його заселили поляки. Тут-же і млин (так званий Дорошенківський) на два кола (одне мучне й одне ступне).

6) Далі слобода Колонтаївка, що її заселили поляки, і при ній млин (т. зв. Климівський) на три кола (два мучні, одне ступне).

7) С. Войтове й при ньому пустий млин (т. зв. Панівський), а в трьох верствах від нього другий, недобудований.

8) Далі по р. Ірклію млин Чигиринського мешканця [5]). Потім с. Нестерівка і при ньому млин (т. з. Лишнятчина) на два кола (одне мучне й одне ступне).

---

[1]) Рук. від. ВБУ, той-же фонд, спр. № 1965, випис. съ книг Прав. Сенату „по Малорос. Экспед.“, за 1743 р., № 123/1859, ар. 941—945.

[2]) Ibidem. [3]) Ibidem.

[4]) Як видко з пізніших документів, один з найбільших і найприбутковіших на цій території млинів.

[5]) Ця згадка дає підстави думати, що решта млинів належала місцевим мешканцям.

9) Між лісами Чутою й Мотронинським під Чорним лісом слобода Цибулів, що її заселили знов поляки; коло неї млин на р. Малий Інгулець на 2 кола й хутір так зв. Тонконогий (вже наприкінці цього-ж року згадується як слобода).

10) Та в середині цієї території, серед лісів (Чути, Чорного та ин.) села, які заснували поляки: Ковалівка (Григорія Ревенка), Биківка (Юска Головача), хутір коло Щербининого бояраку, „деревня" Глинська і при ній млин Якова Колесника на два кола і хутір т. зв. Федірки.

11) На гирлі Цибульника хутір старопоселений Скубіївка та на річці Чуті млин на два кола.

До цих описів комісія мала додати список усієї людности цієї території, як давньої, так і тої, що недавно заселили поляки. Але, здається, цього списка не було додано, — принаймні, як зазначається в справі, його не було знайдено, коли робили копію опису 1744 року [1]).

Але реєстр поселень, які поселили поляки, і які існували й до них, ми все-ж можемо встановити. Дають відомості для цього мапи, складені десь, очевидячки, в кінці 1732, або початку 1733 р. на підставі опису земель, що його зробила комісія [2]); з них ми бачимо, що на цій території поки не захопили її поляки (себ-то до 1725 року), існували такі головні, принаймні, поселення: Обламіївка, Золотарівка, Табурище, Конотіп, Свинарня, Пяцківка, Білецківка, Кам'янка, Круків, Бутівка, Іншівка (?), Дерiївка, Гавіно (?); підчас же володіння поляків (себ-то з 1725 до 1732 р.) було заселено ще такі слободи: Андріївка, Калинчево, Воробцівка, Ломана (або як стоїть на мапі Лозана), Походіївка, Федірки, Глинське, Бихівка, Войтово, Ковалівка.

У наслідок усіх цих описів границь землі колишніх колоністів Миргородського полку знов повернено до Гетьманщини; „которыми мѣстами поляки хотя завладѣли были, но въ 1732 г. г. ген.-квартирмейстеръ фонъ-Штофель съ малороссійскою старшиною у поляковъ, изъ тогдашнего ихъ владѣнія, отбрали и во владѣніе россійское привратили по прежнему и описали",— подавали пізніші рапорти [3]). Але російський уряд цим не обмежився и зажадав навіть грошової сатисфакції за ті всі збитки й втрати, що їх зазнав він, уряд, а так само й мешканці й власники цих земель від польського панування тут [4]). Це викликало певний опір з боку поляків. Староста Чигиринський, Яблоновський, написав навіть про це послові Речи Посполитої в Царгороді Сераковському, і той, не маючи на це уповноваження від свого уряду, заявив урядові Порти на підставі цього листа, що російські війська „за Днѣпръ въ польскую Украйну вступили и между реками Днѣпромъ и Бугомъ нѣсколько мѣстъ и земель польскихъ въ Россійское владѣніе взяли, и новыя границы съ постановленіемъ знаковъ тамо учинили", — трактуючи, отже, це як ворожий вчинок не тільки що-до Польщі, але й Порти. Проте, як писав російський

[1]) Ibidem, ар. 945.

[2]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Мапографічний відділ, мапа № 3133, також № 3222.

[3]) Андріевскій Матеріалы для исторіи южнорусскаго края въ XVIII ст. Одеса 1886 р. (З „Записокъ Одесск. О-ства Исторіи и древностей", т. XIV), документ № V, с. 59.

[4]) Бібл. Рос. Академії Наук, Рукопис. Відділ, 31. 2. 14, ар. 647—650.

резидент Неплюєв, Порта на ці під'южування Сераковського уваги не звернула [1]). Хоч усе-ж це занепокоїло російський уряд, що надіслав відповідні інформації про всеньку цю справу різним закордонним урядам, як, напр., цісарському у Відень [2]).

Будь-що-будь, не вважаючи на опір поляків, територія на південь від р. Тясмину перейшла знов у відання Гетьманщини. Вже в кінці того-ж-таки 1732-го року ми бачимо тут чимало сіл та містечок (деякі з них згадуються перед тим як хуторі), що підлягають фактичній владі Миргородського полковника. А саме: Крилів, Походіїка, Оробієвка, Андрусівка, Колонтаєво, Войтово, Стецівка, Нестерівка, Цибулів, Тонконогівка, Бихівка, Ковалівка, Глинська. Ці поселення творять фактичну Крилівську сотню (юридичне визнання вона дістала пізніше), на чолі якої за цих років стоять такі сотники: Данило Дахно, Костянтин Корчевський, Іван Ковальчук [3]). Основну людність становлять виходні з Миргородського полку, але в значній кількості починають переселюватися сюди й селяни з Правобережної України, спочатку з ініціативи панської (до 1732 р.), пізніше тікаючи з-під влади цього польського панства.

Далі, на південь від цієї території, лежали землі й Полтавського полку, сотень Келебердянської й Переволочанської. Границя їх ішла так: від р. Дніпра до дач Миргородського полку, далі до р. Кам'янки, — верстов 30, тут лежать поселення цих сотень; а від Кам'янки ще 25 верстов до р. Малого Інгульця, землі, які, правда, лежать ще пусткою, але належать знов-таки тим сотням; далі вниз по Дніпру верстов 30, десь нижче від фортеці Мишуринорізької [4]). У цих землях ми бачимо такі села: Бутівка, Плахтіїка, Дерїївка, Порохнявка, Мензуровка, Мишурин, Обоянське, Кам'янка, Калужино [5]). Нарешті, ще на південь ми бачимо кілька поселень Орлянської сотні, — як напр. Бородаївку [6]).

Трохи змінюється справа починаючи з року 1735; під цей час, власне відколи почато війну з Туреччиною, полковник Миргородський наказує виселити цю людність до цього полку, — аж поки мине небезпека ворожого нападу [7]). Справді, частина їх переселюється туди, дехто тікає до сусідньої Польщі. Та говорити про те, ніби цілком ця територія збезлюдніла, як намагається зробити той-же полковник [8]), аж ніяк не можна. Поглянувши, напр., на реєстри людности вищезазначених задніпрянських поселень сотень Переволочанської й Келебердянської полку Полтавського, побачимо, що там окрім зайшлої, — переважно в роках 1730—40-х, людности, є й чимало старожитців, що ввесь час живуть на цій території, не кидаючи її підчас війни. Як видно з описів 1752-го року, в цих задніпрянських землях жили [9]).

---

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem.

[3]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. док., Копії актів XVIII ст., спр. № 1993, вип. з книг Прав. Сенату „Малорос. Экспед.", за № 132/1859, с. 906—8.

[4]) Зб. Лазаревського, № 63, ар. 55—58.

[5]) Ibidem, ар. 20—28, і далі. [6]) Ibidem, ар. 42—43.

[7]) Рукоп. відділ. ВБУ, п. в. док., Копії актів XVIII ст., спр. № 1963, випис. з книг. Прав. Сенату, „Малорос. Экспедиц.", за № 132/1859, с. 906—8.

[8]) Ibidem.

[9]) Зб. Лазаревського № 63; дворів попівських, дяківських і одного старшинського (всього 8 дв.) ми не рахуємо, бо про них не зазначено час поселення.

Верстви	Старож.	Зайшлі з			
		Гетьман.	Польщі	Запоріжжя	Слобожанщини
Козаки	196 дв.	171 дв.	5 дв.	26 дв.	—
Посполиті вільні (військові)	60 „	58 „	3 „	—	—
Піддані й підсус. старшини	42 „	48 „	3 „	—	—
Підсусідки: козачі	3 „	7 „	2 „	1 дв.	1 дв.
„ попівські . . .	5 „	—	2 „	—	—
„ російськ. купця	1 „	—	—	—	—
Разом	307 дв.	284 дв.	15 дв.	27 дв.	1 дв.

Як бачимо, трохи чи не половина мешканців (47,6%) живе тут постійно, зайшлих трохи більше од половини [1]). Очевидячки, подібно стояла справа й в Миргородських дачах. Кількість людности на окраїнах, очевидячки, дуже зменшилася, а біля Дніпра мабуть залишилася чималою мірою мало не без змін.

Цілком спорожніли тільки дальші від Дніпра поселення, тай то, очевидячки, на дуже короткий час. Про це спустіння каже мапа, що її складено з нагоди замирення між Росією та Туреччиною [2]). Тут відзначено і поселення в Задніпрянських дачах Миргородського полку; знаходимо про них і деякі уваги (що правда, не про всі, бо частину мапи віддерто): с. Колонтаєво, „гдѣ и мельница есть, нынче впусте і все хорошое строение позжено і церковь з стого села в полскую область перевезена"...; далі с. Стецівка, — пусте, д. Нестерівка —пусте, Секиндрин млин — згорів, с. Ухівка— пусте, Цибулів — пустий.

Отож, села на околицях тимчасово спустіли, а в звязку з зменшенням людности на окраїнах, зменшилася до цих окраїн і увага Миргородської козачої старшини. Це використали знову поляки, що знов на деякий, короткий час захоплюють цю місцевість [3]).

Про це свідчить вищезгадана мапа, де відзначено села, що позахоплювали поляки; як видко, захоплено всі села по Тясмину, а почасти й далі на південь. Та не на довго. Незабаром цю територію знов відбирає козача

[1]) Подібно-ж справа стоятиме, коли ми візьмемо замість дворів—родини. До речи в своїй статті („Про утворення Ново-Сербії", с. 156) М. Ткаченко подає инші списки людности на підставі того-ж джерела. Але уважно перевіривши дані цього джерела (як чернетки, так і табелі), ми пересвідчилися, що відомості, які подає М. Ткаченко, не зовсім правдиві. Напр., козаків в всього 392 дв., або 60,9% усіх дв., М. Ткаченко-ж нараховує їх чомусь 295 дв. або 45,94%, і т. и.

[2]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Мапографічн. Відділ, мапа № 3695.

[3]) Андріевскій, op. cit., с. 59.

старшина, і після остаточного миру з Портою, остаточно закріпляє за Росією. Це, до речи, знов викликає пароксизм лютости у польської шляхти. Так у 1740-х р. регіментар української партії Нітославський пише, що за причинця нового опису цих границь був полковник Київський Антін Танський „который не вѣдаю отъ кого и какую имѣлъ власть разграниченіе чинить между Польщею и Россией“ [1]).

Ці часи тут вже згадується окрім згаданих вище ще нові поселення; напр., ще Ухівка, Горщівка, Хомівка та інші села. Всього тут, тільки в Миргородських дачах, ми бачимо вже 920 дворів, з них козачнх 357, посполитих 563 [2]). Це, вже досить стале, приєднання цієї території до Росії і чимале її залюднення, викликає бажання Миргородського полку оформити своє володіння нею. На прохання цієї старшини вже 1740-го року фон-Мініх порушив справу про офіційне приєднання цих земель до Миргородського полку, але оскільки це клопотання лишилося, очевидячки, без наслідків, полковник Миргородський Капнист 1742-го року знов порушує аналогічне клопотання, а так само прохає дозволити поставити, давнім звичаєм, сотника у Крилів. Цей наказ, писав він, може притягнути виходнів з Польщі, насамперед тих, що вийшли туди з цієї території підчас війни з Туреччиною, тим більше, що термін слобід у них закінчується і тому можна чекати в ці роки чималої колонізації [3]). Особливо, коли дати козакам-поселенцям пільги, звільнити їх на 3 роки від служб і повинностей [4]) і т. и. Мотивував Капнист свою претенсію на ці землі тим, що „там находящіеся грунти изъ стари владѣнія обывателей оного полку“ і „устроенные въ тѣхъ слободахъ церкви и священники состоятъ вѣдомствомъ в протопопіи Миргородской“ [5]).

1743-го року в Сенаті було вирішено, а 20/II 1744 року опублікований наказ, місцевість коло Крилова, з ним включно, віддати у відомство полк. Миргородського Капниста, що має зробити в відповідних місцях фортеці для захисту людности, „а откупщикамъ въ тѣ заднѣпрскія къ оному Миргородскому и къ Полтавскому [6]) полкамъ принадлежащіе слободы никого ни для какихъ зборовъ не допускать, и полковникомъ тѣхъ полковъ, такожъ и полковой старшинѣ и протчимъ владельцамъ не подъ какимъ видомъ тамошнимъ жителямъ обидъ и озлобленій не чинить“ [7]). Наказується також скласти компут козаків і посполитих [8]).

---

[1]) Андріевскій, Матеріалы для історіи Южно-Русск. Края, Док. № V, Стор. 70.

[2]) Ibidem, с. 563.

[3]) Рукоп. від. ВБУ, п. в. Докум., спр. № 1963 (вище цитована).

[4]) Там-же, спр. № 2014, вип. з „дѣла и приговоры Прав. Сената по Малорос. Експедиціи“, за № 150/1877, ст. 49—51.

[5]) Ibidem.

[6]) Як відомо, в цей-же час місто Усть-Самарське й інші сусідні села та місцевості заднірські прилучено офіційно вже до Полтавського полку. Пор. спр. № 1975 і 2014, Рукоп. відділ ВБУ. Цій території автор присвячує окремий розділ праці, що сюди не ввійшов.

[7]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. Док., спр. № 1964. Вип. з книг Прав. Сената „Малорос. Эксп.“, за № 132/1859, ст. 921.

[8]) Андріевскій, op. cit., с. 60.

На сотника нової Крилівської сотні призначається тамтешнього отамана Гр. Рудя (1744 р.) [1]), що править тут аж до кінця існування цієї сотні [2]).

На ці часи припадає значно жвавіший колонізаційний рух на цій території. Все більш і більш приходить пересельців з Польщі, переходить людність і з Гетьманщини. Ця людність починає селитися вже не тільки по старих осадах, але й посуватися на північний захід, закладаючи села по р. Синюсі й Висі. Так було поселено не тільки в самому Цибулеві з 1740-го по 1743 рік до 300 нових родин виходнів з Польщі [3]), але й засновується нове поселення коло Синюхи, проти польського міста Торговиці, під назвою „городка" Архангельського. Її осадчий, козак Миргородського полку Давид Звенигородський відразу оселює тут до 20 родин виходнів з Польщі [4]), а згодом збільшує це поселення все більш і більш.

Кількість поселень у ці часи вже чимала. Вважаємо за потрібне назвати ці поселення, як більші (села й слободи), так і менші (значніші хутори). Відомості про це дають нам деякі мапи цієї місцевости, що їх складено в ці часи. Так к 1745 року [5]) ми маємо тут такі оселі: Архангельськ, Петроострів, хутір Кортарський, Цибулів, Нестерівка, Ірклїїв, Караул (?), Стецівка, Супрунино, Карнухів, Войтово, Калантаєво, Воробцівка, Тутків, Сцемані (?) [6]), Хомівка, Буксова, 2 хутори Устименкові, Глинське, хут. Устименка, Федорівка, Карачківка, Косминин, Устименка, хут. сотника Рудя, Устимовка, хут. попа Власівського, Волевачівка, хут. попа Семіона, Золотарівка, хут. сотн. Майбороди, 2 хут. полк. Капниста, Ревівка, Табурище, х. Апостола, х. Нагоренків, Конотіп, Туренків, Лемеха, Таранців, Сорочин, х. сотн. Гаврилова, 2 хут. Волошина, Бондаренків, Росощина, Никонів, Гонтарів, Сенів, Булачов, Бугавка, Корченів, Макрагово (?), Пащенків, х. Курильця, Лященків, Куриців, Скулевата, Дерев'янчин, Мулевино, Кандаків, Костенків, Косенків, Девляшів, Леонтієв, Таранців, Макарів, Стечин, Пащенка, Щербинин, Воробцов, х. Петриченків, Павлів, Головка, Данилченків, Шарків, Шмаренин, Сокурин, Данів, Маледянів, Делятинська, сотн. Гаврилова, Науменків, Чечелів, Гусиків, Шоркунов, Матюхів, Різників, Ретників, 2 х. Лихові, Протопопенків, Волошиненків, Кондраченків, х. осавула сотен. Свистуна, Аніфрев (?), Плехненка, Романенків, Саебківка (?), Мангуровка, Косівка, Порохнявка, Мишурин-ріг, х. Макогонів, х. бригадира Опочнина, Калужино, Камінка.

Окрім того тут, безперечно, не названі деякі села, що трапляються й раніше, напр. Андрусівка, Бихівка і т. и., а так само зазначено в деяких

---

[1]) Рукоп. від. ВБУ, підвід. док., спр. № 2014 (вище цитована). До речи, між ним і начальником Крилівської форпостної команди повстають досить часті сварки. Див. хоч-би спр. № 5590, К. Ц. Арх. д. Акт., Ф. Стар. Справ XVIII ст.

[2]) Після ліквідації задніпрянських сотень, ми відомостей про нього не маємо; можливо він дістав сотництво в полковій Миргородській сотні, де в 1750-х роках ми бачимо сотником якогось Гр. Рудя, замість попереднього (в 1740-х р.). — Зарудного. Див. К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Генер. Військ. Суду, спр. № 17265, від 1757 р.

[3]) Андріевскій, op. cit., c. 501.

[4]) Ibidem, c. 50—51.

[5]) Бібліот. Рос. Акад. Наук, Мапограф. відділ, мапа де-Боскета з 1745-го р., за № 3505.

[6]) Деякі назви на мапі розібрати вважко: коло них ми ставимо знак запитання.

місцях просто загальну кількість хуторів (очевидячки дрібніших); напр., 12 хуторів, 9 хуторів, і т. и. Не відзначено так само чимало млинів на р. Тясмині, та ин.

Згодом поселень ще більше. За мапою, датованою 1755 роком, хоч її очевидячки складено за даними початку 1750-х р. (перед утворенням Нової Сербії) [1]), окрім вищезгаданих, зазначено ще такі оселі: Бабичов, Бутков, Богданів, Бодичів, Бойдакові х-рі (2), Бугуровата сл. (?), х. Березівка, х. (?) Воритово, Гешкова, Деблякаїв, Дежеківка (?), Єлепачівка (?), Капниста „деревня" (окрім хуторів), Кудіївка, Контовкасова х., попа Кононова х., Костянтинів, Куцун Плец (?) хут. (?), Камишнин х., Касинів, Комеура (?), Казасневаск (?), Леляхів, Мукаревський, х. Мяшенків, Мишків, м. Новомиргород, Назаренківський хут., Олюлявин, Пузенково, Полошенка х., Пасієвка, Рязенків, Саражино, Сидименків х., Тажиндів (?), Туринцові х-рі (2), Троїцький, Хрилтач (?), Холдарева, Ярух (?).

У всіх цих селах, до речи, за даними 1740—45 років (полк. Дебоскета) було 15 церков: у м. Крилові 2, в Плахтіївці, Мишурині-розі, Андрусівці, Колонтаєві, Кам'янці, Стецівці, Нестерівці, Цибулеві, Ухівці, Глинському, Табурищі й Крукові, по одній. Окрім того наступними роками ще було чимало закладено нових церков у селах, що під цей час розвивалися швидким темпом [2]).

Таке поглиблення колонізації обурило поляків, головне сусіда цієї території гр. Потоцького. Не маючи підстав для офіційної, дипломатичної боротьби, поляки намагаються боротися здебільшого наїздами, захоплюючи новооселені родини й повертаючи їх назад у свої володіння, захоплюючи осадчих, то-що. Так трапилося, напр., з Архангельськом. Тут, у володіннях Росії, були сіножаті, пасіки і польських мешканців [3]), що й далі хтіли ними користуватися. Коли-ж осадчий, а тепер архангельський отаман Звенигородський, не погодився на ці домагання поляків, то ті напали на його слободу, його самого і скількись родин поселенців захопили й забрали до себе. Що правда, на вимогу російського уряду вони мусіли цього осадчого все-ж звільнити, але зробили це тільки через два роки.

Урядові важко було боронити свої околиці, а зокрема Архангельське, що лежало далеченько від більших залюднених пунктів, напр., від Цибулева за 120 верстов. Можливо через це, а так само не бажаючи сваритися з поляками, що виступають під цей час досить рішуче, уряд 17-го червня 1744 р. наказує за вказівкою Колегії Чужоземних справ, надалі всіх виходнів селити ближче до Дніпра, в місцевостях, про які не може бути суперечок, аж до остаточного розмежування з Польщею; людність-же, що оселилася на Синюсі, переселити далі, але містечко Архангельське не руйнувати і залишити на його переднішому місці [4]). А для оборони його поставлено форпост з російським військом і українськими козаками.

---

[1]) Там-же, карта № 2859, Пограниччя з Польщею.

[2]) Бібл. Рос. Акад. Наук, рукоп. відділ, „малорос. дѣла", 31. 2. 14, ар. 220.

[3]) Андріевскій, op. cit, с. 52—53.

[4]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. докум., спр. № 1938, випис. з книг Прав. Сената „Малорос. Экспед.", № 150/1877, арк. 7.

У ці-ж часи, щоб покласти край непорозумінням, уряд береться і за остаточне розмежування земель з Польщею. Наприкінці 1744-го року, вважаючи на претенсії поляків на землі на південь від Тясмина, розпочато досліджувати й описувати ці землі [1]). На це розмежування, оскільки ці землі колись належали Запоріжжю [2]), було запрохано й делегатів від Запоріжжя. Але, як видко з документів [3]), запорозькі делегати великої користи не дали і підполковник Дебоскет, описуючи кордони, орієнтувався головне на старожитців Миргородського й Полтавського полку, що їх при ньому було до 80 чоловіка [4]). Цим розмежуванням вищезгадані землі вже назавсіди було залишено за Росією.

Щоб захистити людність від усяких пригод, а так само встановити тут певну владу, полковник Миргородський призначає в Цибулів і Архангельське двох значкових товаришів на правах сотників. А саме, до Цибулева призначається значкового товариша Костя Корчевського (або Корчака), що вже колись був на цій території за сотника, а до Архангельського Йосипа Чечеля. Рівночасно Капнист (1746-го року) прохає встановити тут знову сотні й призначити дійсних сотників, бо один Крилівський сотник на такій великій території успішно урядувати не може. Мотивував він цю потребу тим, що сотники можуть запровадити тут спокій, відборонитися від татарських нападів і гайдамацтва; рівночасно він прохав дозволити селити людність і по Синюсі й Висі, щоб „отъ Цибулева до Архангельска коммунѣкацію можно было имѣть людскими жиллями". Людність хоче тут селитися і навіть тепер закладає певне місто Ново-Миргород, але він, не маючи дозволу од уряду, забороняє [5]).

1747-го року Капнист знову поновлює це прохання, зазначаючи, що людність остільки збільшилася, що керувати всією територією один Крилівський сотник не може. А саме, в Крилові з селами є вже 259 козаків (очевидячки дворів, — оскільки вже років 5 тому було по-над 900 дворів усього), і 172 посполитих, в Цибулеві з селами — козаків 289, посполитих — 123, нарешті в Архангельському з Петровим-островом і инш. селами — козаків 278, посполитих 227, всього козаків—826, посполитих—522, разом—1.348 [6]) дворів.

Розглянувши цю справу, Генеральна Військова Канцелярія ухвалила призначити дійсного сотника лиш у Цибулів, що в віданню його має бути й Архангельське, а в це місто дійсного сотника не призначати, оскільки його приналежність до Гетьманщини є ще, ніби-то, не цілком певна [7]).

2.

Як ми бачимо, отже, людність у Задніпрських поселеннях чимала. Правда, це загальні цифри; про поодинокі поселення ми відомостей не маємо, за вийнятком тільки Архангельського. А саме, ми маємо згадку, що 1746 року

---

[1]) Ивановъ, Матеріалы по исторіи Запорожья XVIII в., Зап. Од. О-ства Ист. и Древ., т. XX, док. 9, ст. 82—83. [2]) Ibidem.

[3]) Андріевскій, op. cit., док. № VI, с. 77 і далі.

[4]) Ibidem.

[5]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. док., спр. № 2014 (вищецитована).

[6]) Ibidem. [7]) Ibidem.

в Архангельському в приході церкви архістрат. Михайла, було 60 дворів [1]). Ця цифра — 60 дворів, коли вони поселилися за якихось п'ять років (бо Архангельське засновано на початку 1740-х р.), є цифра досить поважна й свідчить про інтенсивну колонізацію цієї місцевости. Взагалі, отже, цифри людности Задніпрських поселень чималі. До того людність ця в значній мірі заможна. Ось, напр., опис маєтків одного козака Крилівської сотні, Семена Павлова. Цей, рядовий, козак мав: при р. Інгульці в гирлі р. Овнянки хутір з 6 хатами, поселений 1741-го року на вільних сінокосних луках; половину гребельного млина там-же; коло Крилова земля: рілля й сіножать з пасікою, земля ця окопана; подворок у Крилові о 3-х хатах; левада коло р. Тясмина на 200 коней, — загороджена; там-же поблизу гребля, власним коштом збудована, а при ній сіножатна лука й рілля [2]). Правда, очевидячки, не всі рядові козаки були такі заможні. Але загалом більшість з них була, безперечно, добре забезпечена. Згадаємо хоч-би про велику кількість млинів, про яку ми маємо відомості ще для 1732 року [3]). Ця кількість згодом мабуть іще зросла [4]). До того дуже розвинена в цій території й торговля. В самому Крилові існують ярмарки [5]), що притягають велику силу купців з Польщі, Гетьманщини і т. и. Багато козаків місцевих провадять торговельні операції з Кримом і взагалі з закордоном, напр., мешканці Крилова, що в чималій кількості вивозять з Криму крам, — особливо бакалію [6]).

Цілком зрозуміло, що така заможність людности задніпрських поселень, а головне їх ґрунта, притягали увагу миргородської старшини, а навіть і гетьмана Апостола, що, як ми бачили, ще 1732-го року намагався захопити деякі села й млини собі. Але зробити це було легше тільки в задніпрських селах сотень Потоцької, Власівської та инш. сотень по Дніпру, де людність оселювалася на ґрунтах старшини або полкової управи і т. ин., і через це більш могла підлягати полковій канцелярії і тим самим старшині. В дальших-же поселеннях, сотень Крилівської і Цибулівської, де людність поселилася здебільшого на правах займанщини, зробити це було важче. І справді, коли ми подивимося на список поселень 1740-х років [7]), ми побачимо, що як-раз поселення по Дніпру належали миргородській старшині, зокрема полковникові Капністові. А саме:

Сотня Власівська: с. Табурище і „деревні" — Попівка, Золотарівка й Ревівка, — належать сотнику Власівському Майбороді, с. Скаловата, вільне [8]),

[1]) Рукоп. відділ ВБУ, з справ Духовної Академії, справа ненумерована „о неуплатке Іереемъ Архангелогородскимъ Зерванѣцкимъ за свой приход в казну... денегъ", 1747 р.

[2]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Стар. Справ XVIII ст., Генер. Військ. Канцел., спр. № 401 „по доношенію козака полку Миргородского сотнѣ Криловской, Семена Павлова" 1751 р.

[3]) Справа з Рукоп. відділу ВБУ, підвід. док., № 1964 (рицецитована).

[4]) Порівн. згадки про млини для 1740-х р. хоч-би у Андрієвського, op. cit., с. 61.

[5]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 5828, „о бытіи за рекою Днепромъ въ Табурище 4-м ярманкамъ". 1751.

[6]) Рукоп. від. ВБУ, підвід. док., № 3815, Секретні зносини з Кримом.

[7]) Цей список без дати, але який можна датувати десь 1746 або найпізніше 1747 роком, зберегається в Рукоп. збірці Лазаревського, 41/3, ар. 113, і далі. Рукописний відділ ВБУ.

[8]) Гадаємо, зазначення вільне село, поясняє, що мешканці його, вільні посполиті, віддані тимчасом на ранг... Проте не виключена можливість, що це означення є лиш буквальне і по казує села, які неправильно захопила та чи инша особа.

належить обозному полковому Федорові Москову, „села“ Конотіп і Свинарня, — вільні, належать полковникові Капністові; села Тонконогівка, Білецьківка і Крюків — належать сотнику Кременчуцькому Федорові Гаврилову. Сотні Потоцької: с. Кам'янка — належить Потоцькому сотенному правлінню. Сотні Омельницької: с. Ломана — належить Капністові [1]), с. с. Чернецька, Кобеляківка й ще одне, без назви („над р. Овнянкою“) — теж йому; далі три села без назви — на ур. Біленькому — значкового товариша Костя Корчака, на р. Сухому Омельнику — зн. тов. Андрія Бойдаченка, і на Малому Інгульці Кременчуцького отамана Михайла Авраменка, с. Писарівка (на ур. Цибульнику) — належить миргородському полковому писареві Козачковському, с. Волевачівка — абшит. Миргород. полк. осавулові Антонові Волевачеві, с. Протопопівка, — Миргородського протопопа Гр. Гаркованого. Далі Крилівська сотня: Крилів, сотенне козаче місто, й с. с. Андрусівка, Колонтаєво, Нестерівка, Глинське, Ухівка, Цибулів, Войтівка, Походіївка, — Крилівського сотенного управління. Нарешті с. Стецівка, за реєстром показано нічиїм.

Як бачимо, подніпровські села усі належать козацькій старшині Миргородського полку. Але, не завдовольняючися з того, ця старшина намагається захопити собі маєтності й в Крилівській й Цибулівській сотнях. Так, напр., абшитований полковий осавул Волевач захопив 1749-го року ліса й сіножаті від козаків с. Ухівки, коло їх села, мірою на 20 верстов довкола [2]); це викликало уперті протести цих козаків.

Але заможність людности викликала у старшини не тільки прагнення захопити землі; старшина намагається й здерти з цієї людности як-найбільші податки. Хоч 1744-го року і зазначалося, що одкупникам втручатися у задніпрські сотні, — як ми вже згадували, не треба, але вже 20 січня 1746 р. людність окладається податками, право збирати їх здається на одкуп сотникові Глинському Антонові Крижановському за 436 крб. 74 коп. річно [3]). Та вже наступного року цей одкуп бере Миргородська полкова Канцелярія, на тих-же самих умовах, а з 1748-го року особисто полковник Капнист; він збирає не тільки ці податки, але й різні збори з млинів, зокрема всі прибутки з млина Булаївського. Правда, за це Капнист має платити вже 480 крб. і 55 коп. річно. Збирати податки він мав у розмірах, в яких і досі збиралося, які вказано було в інструкції Крижановському. Що-ж до ярмаркового збору, то збирати його мали в розмірах, що його збирають з воза в суміжних сотнях миргородського полку (напр., Власівській).

А втім 1750-го року полкова Канцелярія (знов, очевидячки, на спілку з Капністом) тримати цей одкуп одмовилася, бо торік ставсь недобір у по-

---

[1]) Це село за ревізією 1729 р. мало 55 дв. посполитих і 19 пустих. Але 1746-го року на неї наїхав отаман Манжелеєвський Гнат Даценко й цілком знищив цю слободу, а людей і худобу перегнав до себе. За рапортом-же російської місцевої влади провадити слідство у цій справі заборонив Капнист, зазначивши, що то його село і нікому до цього діла немає. Ibidem.

[2]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Генеральної Військ. Канц., спр. № 7980. Назви цієї справи немає і взагалі вона мало не ціла згнила.

[3]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., спр. № 17217, „Дѣло вновь заведенное о откупѣ полку Миргородского заднѣпрскихъ мѣстъ“. 1749 р.

датках. Як зазначала Канцелярія, причини його були такі: пограничні форпости не пропускають через Тясмин підвозу хліба з польських володінь, а через те зменшилося гуральництво й млинарство на цій території.

Наступ старшини на людність задніпрських сотень, щоб збільшити податки й захопити їхні землі, викликав певний опір з боку цієї людности, виникає певна боротьба, що зокрема найяскравіше виявлялася в призначенню у ці сотні сотників, від яких залежало чималою мірою становище місцевої людности й взаємовідносини її з старшиною. Що-до самого призначення сотників інтереси полкової Миргородської старшини й людности задніпрських сотень, різко розбігалися. Полкова старшина прагнула призначити на сотника людину з свого товариства, яка-б виконувала їх бажання, обстоювала інтереси полковника й старшини, збирала збори на нього і т. и. Натомість людність бажала вибрати сотника з-поміж себе, з осадчих або що, який-би обстоював інтереси цієї людности, боронив-би її від здирств і зайвих податків. Через це иноді виникають суперечки і сварки між цією людністю і полковою старшиною. Так було й 1747-то року, коли повстала справа при призначення сотника Цибулівського. Вже й раніше людність Архангельського й Цибулева прохала наставити сотником у них Давида Звенигородського, осадчого Архангельського. За нього подавали представники козаків цих містечок прохання з численними підписами і всяко клопоталися за нього [1]). Обстоювали його й представники російської адміністрації, вважаючи на його заслуги в колонізації, — заселення Архангельського, Давидівки (пізн. Петровий Острів) і Ново-Миргорода, а так само втрати, що він зазнав ради цього, як грошові так і фізичні: арешт і утиски з боку поляків [2]).

Домагається цього уряду й сам Звенигородський. Він подає заяви про це, перелічуючи свої вислуги і скаржиться на утиски представників Миргородської старшини. Він пише, що полк. Капнист захопив усі задніпрські міста фактично в своє особисте володіння, „отягчилъ ихъ (мешканців. *С. Ш.*) гоненіемъ и своими собственными податьми и несносными грабительствы, и учинилъ въ Архангельскомъ городѣ за сотника такого-жъ гонителя и грабителя, подозрительнаго человѣка, Миргородского полку значкового товарища, измѣнническаго сына прозваніемъ Чечеля, котораго родной отецъ за измѣну Е. И. В. казненъ смертію". Своїми здирствами, писав далі Звенигородський, Чечель розігнав значною мірою людність, і вже 50 родин втекло з Архангельського до Польщі. Спільно з Капністом вони й утискають Звенигородського, той перелічує свої кривди, й прохає передати сотницький уряд йому [3]).

Старшина-ж Миргородського полку намагається призначити за сотника Цибулівського (оскільки Генеральна Військова Канцелярія до Архангельського дійсного сотника призначити не дозволила) значкового товариша Костя Корчевського. Капнист особливо рекомендує його, зазначаючи, що він людина

---

[1]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. док., спр. № 2035—2039. Випис з кн. Прав. Сенату „Малорос. Экспед.", № 151/1878, ар. 430, 433, 438, 478.

[2]) Акад. Багалій помилково зазначає, що поляки, захопивши Звенигородського в полон, вбили його (див. його Заселення південної України, с. 67).

[3]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. док., спр. № 2035—2039.

тямуща, що вміє орієнтуватися в пограничних відносинах, Звенигородський-же „весьма не надеженъ и человѣкъ простъ“ і може розпочати сварку з Польщею; він категорично забороняє людності обирати Звенигородського. З його-ж наказу Цибулівський отаман Василь Кошовенко пише прохання від мешканців цього міста призначити їм на сотника Корчевського. Підписи козаків він почасти підроблює, почасти декого примушує підписати силою.

Але настирливі домагання людности, а так само і підтримка генерал-губернатора київського, Леонтієва, що знав Звенигородського через його участь у справах Пограничної Комісії, дають йому перемогу. Сенат, розглянувши цю справу, наказує призначити на Цибулівського сотника Давида Звенигородського [1]). Хоч проте, боротьба на цьому не закінчується. Звенигородський і далі подає численні скарги на Капниста, притягаючи до участи в них і місцеву людність. Ще на початку 1747-го року, домагаючися сотницького уряду, він скаржився на утиски з боку Капниста. Він писав [2]), що коли заїхав до Сорочинець з заявою від обивателів задніпрських, в якій вони висловлювали бажання мати його, Звенигородського, у себе сотником, то Капнист наказав його заарештувати, бив його і заграбував його майно. Тепер знов надходять нові скарги, як самого Звенигородського, так і обивателів Цибулівських. Цікава зокрема одна скарга [3]). В ній група найвпливовіших і найзаможніших козаків писали про утиски Капниста, зокрема про напад з його наказу значкових товаришів Якова Федорова і Костя Корчевського з 12 козаками на двір козака Цибулівського, Федора Войни, одного з найактивніших на той час прихильників Звенигородського. Підчас цього нападу побито брата з жінкою Ф. Войни, а його самого відбили від козаків Корчевського цибулівські обивателі силою.

Ця і инші подібні скарги примусили уряд звернути увагу на цю справу. В грудні 1747-го року Військова Генеральна Канцелярія призначила для слідства певну комісію; до складу її ввійшли: бунчуковий товариш Василь Романович [4]), суддя полковий Полтавський Григорій Сахновський, хоружий полковий Ніженський Павло Зубковський і військовий канцелярист Андрій Ласковський [5]). Ця комісія розпочала слідство на початку 1748-го року. Підчас нього полковник Капнист усі обвинувачення Звенигородського заперечував, зазначаючи, що заарештував його з наказу Військової Генеральної Канцелярії, бити-ж його не бив, хіба вдарив кілька разів, і т. и. Він теж скаржиться на непослух цибулівців та архангельців і змальовує особу Звенигородського в найнегативніших рисах [6]).

---

[1]) Ibidem.

[2]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. докум., спр. № 2035 (вищецитов.).

[3]) К. Ц. Арх. давн. акт., ф. старих справ XVIII ст., спр. № 1906, „по сенатскому указу об учрежденіи в полку Миргородскомъ слѣдственной Комисіи по челобитью сотника Звенигородского на полковника Капниста“. 1748 р.

[4]) Здається, його замінив бунч. тов. Журавський.

[5]) Ibidem.

[6]) Він зазначав, що Звенигородський козак м. Вереміївки, Лубенського полку, втік колись до Польщі, жив там 9 років і тепер повернувся в задніпрянські міста. Людина це погана й здобула симпатії людности і їх прохання бути сотником тим, що частувала їх горілкою.

Натомість Звенигородський і козаки цибулівські та архангельські подають ще кілька скарг, що полягали головне от у чому: 1) Капнист захопив чимало козацьких і посполитських земель: лісів, сіножатей, ріллі, і позакладав на них свої слободи, а саме — слободи Свинарню, Чернечу Греблю і Чутку, та один хутір, 2) Значковий товариш Корчевський, що правив у Цибулеві за сотника, й отаман Василь Кошовенко, що їх призначив Капнист, сильно кривдили й грабували людність, 3) „правящий за сотника" в Архангельському Йосип Чечель набирає гайдамаків, а то й своїх козаків, і посилає їх грабувати євреїв у польські села, — частину здобичи він забирає собі; його-ж отаман (що його призначив знов-таки Капнист), Василь Кривець, б'є й грабує людність. Через це всі мешканці Цибулева й Архангельського прохали виключити цю територію з-під компетенції Капниста й передати її у відання Лубенського полковника, або безпосередньо до Генеральної Військової Канцелярії [1]).

А втім усі скарги людности успіху не мали. Слідча комісія, що складалася сама з козацької старшини, взяла під свою оборону Капниста, заявивши, що всі скарги на нього не доведено. Але Звенигородський продовжує все-ж боротьбу. Одержавши, як вже було згадано, сотництво Цибулівське, він захоплює в своє відання й Архангельське з селами, відібравши команду від Чечеля. Але Капнист і собі наказує керувати Архангельським Чечелеві і посилає людності цього міста відповідні накази; про це скаржиться Звенигородський 17-го вересня 1748-го року генерал-губернатору Леонтьєву [2]), що й раніше підтримував його в боротьбі з Капнистом. У відповідь Капнист наказує сотникові Власівському Майбороді і канцеляристові полкового Миргородського суду Дуброву перенести місто Новомиргород і хутір (Звенигородського) Давидівку (пізніший Петрів Острів) по другий бік Чорного лісу,— під претекстом, що вони лежать у спірних землях. На це Звенигородський знов скаржиться Леонтьєву [3]), зазначаючи, що то місця безспірні і що він переносити ці поселення не дасть.

Але становище Звенигородського починає гіршати. З одного боку його головний оборонець генерал-губернатор Леонтьєв не може вже ставати в його оборону: 10 травня 1748-го року він дістає наказ од цариці з забороною втручатися в справи йому непідлеглі [4]) (такою була й ця справа). З другого боку і частина людности, насамперед сотенна старшина, починає по-инакшому ставитися до самого Звенигородського. Дарма що він править за сотника недовго, але, очевидячки, дуже-таки дається в знаки людності своїми здирствами, а, можливо, й разуразними доносами. Рівночасно він свариться і з місцевим російським командиром тутешнього війська, позичивши у нього гроші і відмовляючися їх повернути (за це той захоплює мед і віск Звенигородського) [5]).

---

[1]) Ibidem.

[2]) Ц. К. Арх. давн. актів, ф. старих справ XVIII ст., спр. № 12.317. „Прохання Цибулівського сотника Звенигородського"... 1748 р.

[3]) Ibidem. [4]) Ibidem.

[5]) К. Ц. Арх. давн. акт, ф. Старих Справ XVIII ст., спр. № 14414, „переписка по поводу займу Цибулевскимъ сотникомъ Звенигородскимъ 30 руб.", 1748 р.

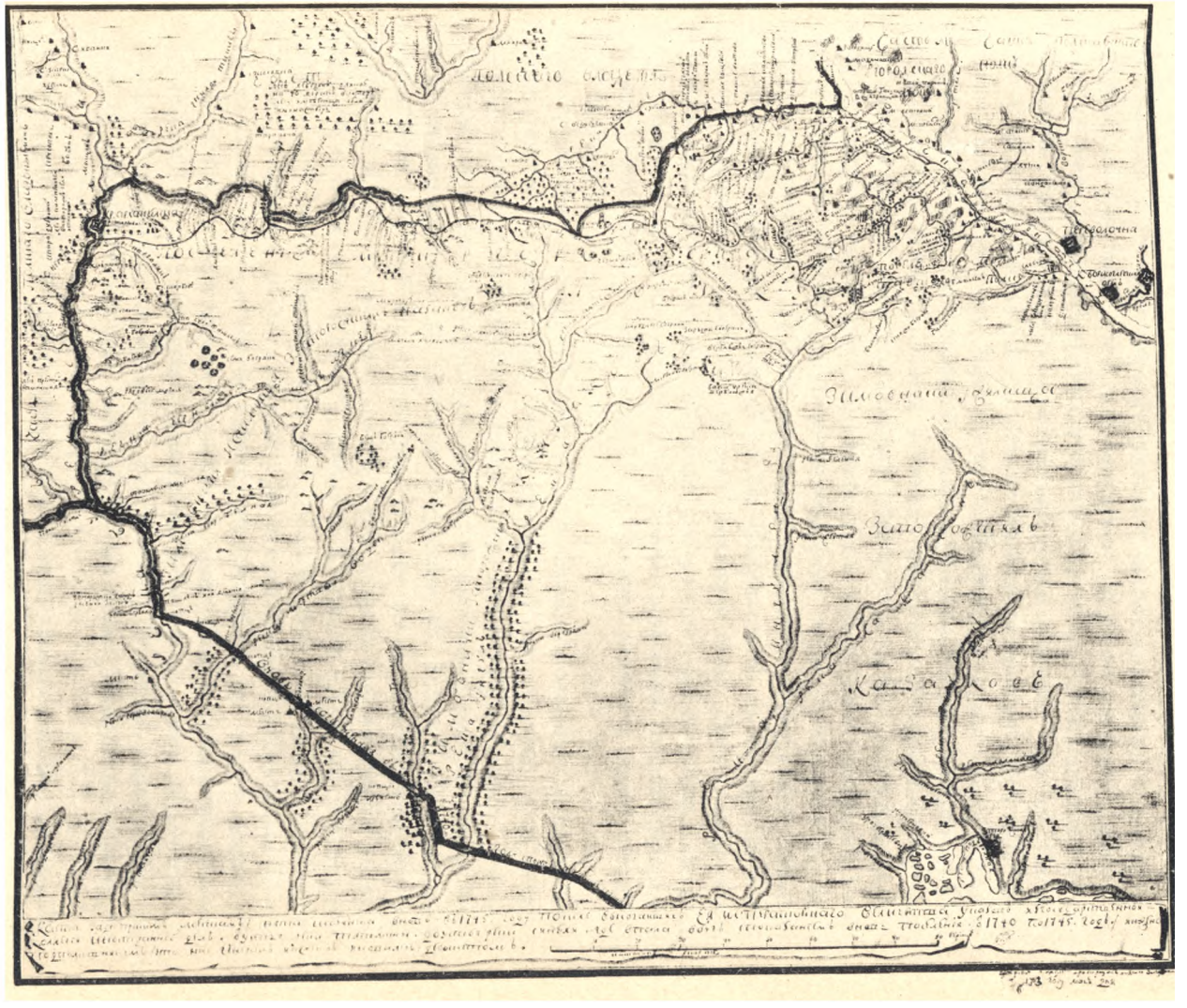

Він і далі продовжує свою тактику, намагаючися перемогти своїх ворогів знов-таки скаргами й доносами. Так, напр., 16-го липня 1748-го року він доносить, що Чечель наводить ногайських татар на задніпрські землі, і вимагає над ним слідства в цій справі [1]).

Наступного 1749 року Звенигородський знову скаржиться Леонтьєву на полк. Капниста. Він пише, що той сердиться на нього за його „доносъ" на нього, полковника, „с его сообщниками", яким (доносом) він викрив їхні протизаконні вчинки, про що й досі провадиться певне слідство. За це Капнист мститься йому, намагаючися не допустити його до виконання своїх обов'язків, то-що. Він намовив сотенну цибулівську старшину: хоружого Петра Компанейця, осавула Василя Кошовенка й отамана Федора Войну, подати на нього, Звенигородського, скаргу за його, ніби-то, здирства. Як наказав Капнист, ця-ж старшина його й заарештувала, ще й побила й майно розграбувала [2]).

28-го вересня того-ж року він подає знов скаргу цим разом до Генеральної Військової Канцелярії, повторюючи ці-ж скарги й додаючи ще деякі подробиці про слідство 1747-го року, що провадили бунчуковий товариш Журавський, Полтавський полковий суддя Сахновський та ин. Він зазначає, що Капнист, злякавшися ніби-то слідства, покликав його, Звенигородського, до себе й запропонував помиритися. Підчас цієї розмови він опоїв його якимось зіллям, а тому підчас усього слідства він, Звенигородський, був ненормальний і перебував у постійній сплячці; в цей час Капнист викрав у нього всі документи й довідки [3]).

Подає рівночасно скарги й брат Давида Звенигородського, Василь, зн. тов. Миргородського полку. Вас. Звенигородський переселився до Цибулівської сотні на запрошення брата і тепер йому довелося розділити братову долю. Цікаві подробиці, що він подає в скарзі про наїзд на свій хутір Капністового уповноваженого Д. Байрака й отамана Ф. Войни [4]). З'ясовується заможність його,—на той час не аби-яка, що дає підстави говорити про велику заможність і брата. А саме всього було у нього пограбовано на суму 2.642 крб. 96 коп. (грішми 200 крб., овець 273, свиней 47, млин, гребля і будівлі ціною 1.500 крб.). Безперечно, таке велике майно дісталося В. Звенигородському, рядовому значк. товаришу, не тільки законними шляхами [5]); безперечно, так само, що брат його, сотник, міг загарбати ще більше майна. Не дурно тому певна частина людности виступає проти Давида Звенигородського. А втім, здебільшого людність усе-ж тримається його; очевидячки, знаючи здирства козацької старшини, ця людність усе-ж воліє Звенигородського, що хоч і обдирає її, але меншою мірою, захищаючи від иншої старшини, тимчасом

[1]) Там-же, спр. № 12762 „Жалоба Цибулевскаго сотника Звенигородского на Миргородского полковника Капниста".

[2]) Ibidem.

[3]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 16285 „по челобитью войск. тов. Василя Звенигородского". 1749.

[4]) Ibidem. Так само спр. № 10417 з того-ж фонду.

[5]) Принаймні козаки с. Ухівки скаржаться, що землі й греблю захопив у них В. Звенигородський, і загрожують розійтися, коли їм не повернуть.

як инші сотники збагачуються й сами, й допомагають збагатитися й иншій старшині, насамперед полковникові.

Через це частина людности починає подавати скарги на Капниста. Так 2 червня того-ж 1749 року кілька мешканців Цибулева на чолі з Якимом Лелекою скаржаться, що Капнист підбиває місцеву старшину подавати скарги на Д. Звенигородського, а його самого пограбували й побили, вбивши його служника [1]). 1 грудня подано нову заяву, що її попідписував дехто з сотенної Цибулівської старшини: отаман Яким Лелека, хоружий Василь Мельник, осавул Федір Кривошапка і 5 козаків, і по отаману й 2 козаків від таких сіл: Ухівки, Нестерівки, Петрового Острова й Архангельського [2]). В заяві зазначається, що Капнист мститься Звенигородському за те, що вів одмовивсь брати зайві побори й вимагати зайві роботизни на полковника. Мститься Капнист і людності за те, що та підтримує Звенигородського, гнітить і грабує її, а тому людність тікає до Польщі. Капнист захоплює також козачі ґрунти й садовить там своїх підсусідків. Надісланий від нього замість Звенигородського сотник Данило Байрак гнітить людність, як і Й. Чечель „правящій за сотника“ в Архангельському. Закінчується скарга проханням звільнити Д. Звенигородського.

Рівночасно з цією заявою генерал-губернатор Леонтьєв наказує повернути жінці Звенигородського пограбоване майно, але на це полковий уряд Миргородський повідомляє, що Звенигородський вже признався у своїх здирствах і його майно піде для компенсації покривджених (навіть ще й не стане всім). Але Звенигородського все-ж звільняють, бо він потрібен Пограничній Комісії; ми-ж бачимо його в Цибулеві вже на початку 1750 року [3]). Та хоч Звенигородського й звільнили в Глухові, Військ. Генерал. Канцелярія все-ж наказала його до „Команди (сотничої, *С. Ш.*) яко и до правленія сотенныхъ дѣлъ отнюдь никакъ не допускать“ [4]). Але Звенигородський не вважає на накази; зараз-же по повороті до Цибулева він захоплює сотникову владу і всяко починає мститися тим з місцевої людности й зокрема старшини, що виступали проти нього, за Капниста, або яких Капнист призначив на сотенні уряди, коли його не було. Як приклад наведемо характерну справу Цибулівського отамана Лук'янова [5]).

Батько цього отамана, родом серб, оселивсь у Крилові і був козаком; він брав участь у походах і був забитий під Очаковим. Самого Лук'янова призначив Цибулівським отаманом Капнист 1750 року в серпні — вже після повороту Давида Звенигородського. Звенигородський починає переслідувати Лук'янова. Щоб остаточно помститися йому, він використовує приїзд до Цибулева полковника київської залоги (що з нею в нього доти були дружні

---

[1]) Вищецитована спр. № 16285.

[2]) Ibidem.

[3]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., № 12690, „О гайдамакахъ Товстине, Кабаке, Мае и Безродном“.

[4]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Стар. Справ XVIII ст., Генерал. Військ. Канц., спр. № 5892, „по жалобе Цибулевского жителя...“ 1751 р.

[5]) Ibidem.

стосунки), Миронова, в грудні 1750 року. Вночі до хати Лук'янова вдерлися 15 салдатів цього полковника, схопили його і повели до хати Звенигородського, де окрім нього були полковник Миронов та поручник Степаніщев, — усі п'яні. Миронов, очевидячки, за намовою Звенигородського, спочатку почав лаяти Лук'янова, а тоді наказав його бити. Даремно заступався за нього начальник 500-ої команди російської в цій території, майор Верігін. А згодом, коли Лук'янову пощастило втекти, то за наказом Степаніщева його шукали в усіх хатах і цілком пограбували двір Лук'янова. Лук'янов подає скаргу до „содержащего сотенное Цибулевское Правленіе" Устимовича, але Звенигородський на це не зважає й, ходячи з пистолями по містечку, похваляється його забити.

Полкова Миргородська Канцелярія і старшина підтримали Лук'янова. Було навіть надіслано для слідства полкового осавула Кальницького. Та Звенигородського підтримувала російська влада. Їй пощастило оборонити Миронова й инших російських офіцерів, не надіславши їх на слідство під претекстом, що вони зайняті на службі [1]). Але все-ж Звенигородський після слідства, — в середині 1751 року, цілком вже втрачає сотницький уряд.

Очевидячки це був наслідок тієї судової справи, що повстала в середині 1750-го року про полковника Капниста, і за яку нарешті було заарештовано брата Д. Звенигородського Василя. Як відомо, цього року Київський генерал-губернатор Леонтьєв надіслав до Сенату Капнистового листа до Чигиринського старости Рудницького: привіз цього листа йому один козак, що його буцім-то надіслав був козак Яків Нещадим 27 червня, який, мовляв, розшукав цей лист у Медведівці. Наведемо цей, дуже цікавий, маловідомий лист в оригіналі [2]):

„Высокоблагородный мосце пане Комисаръ Рудницкій Староства Чыгрынскаго, мой велце мосце Пане любезный, брате и благодѣтелю.

„Желаніе мое быть мнѣ, Гетманомъ не собилось, ибо обрали Гетманомъ Кирила Григорьевича Розумовскаго, не по его должности. Нынѣ старайся, дабы какъ купно я с вашимъ Високородіемъ, Шляхтою, Азжы-Мурзою и Ордою усовѣтовали присягою и письменно между собою утвердили, Ордѣ Заднѣпрскія мѣста, отъ Архангел(ск)а до Усть Тасмена, выдать и для того отъ мене за командировъ на правленіе въ Заднѣпрскія мѣста отправлены Байракъ и Попатенко, которые ни въ чемъ противитись Ордѣ и Шляхтѣ не станутъ и еще всякое вспоможеніе чинить будутъ. Къ Архангельскому городу Ордою Азжы-Мурза и вы въ прошломъ 747 году вступили были, что многіе обыватели остереглися и ничего по желанію нашому не исполнилось; и нынѣ егда выступитъ Орда за Ясыремъ, то скрыто дѣлайте, дабы осторожности никто не возымѣлъ; а Россійская команда хоча послана будетъ для закрытія Заднѣпрскихъ слободъ, обаче я постараюсь что ни единъ оттудова выйти не

[1]) Ibidem.

[2]) Рос. Академія Наук, Істор.-Археограф. Комісія, Докум. Черн. Казен. Палати, I, № 592. Порівн. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи, часть IV, М. 1822 р., с. 120—121. Так само у С. М. Соловйова, Ист. Россіи, книга V, с. 626.

можетъ; всѣ тамо пропадутъ; и подъ той случай я буду способъ збирать, з Гетманомъ гуляючи смертною отравою отъ васъ принятою, его, Гетмана, напоить, и по немъ на его мѣстѣ Гетманомъ быть имѣю и въ прежнее владѣніе вѣчное землю вамъ отдамъ, какъ у насъ на уговорѣ и въ росписаніяхъ письменныхъ явствуетъ. Что же тамо с Ордами и Шляхтою Рѣчи Посполитой учинено будетъ, обо всемъ мене письменно благоволите увѣдомить, дабы я зналъ, какъ себе приготовить.

Вашего Высокородія, моего велце мосце Пана, любезнаго брата и благодѣтеля, покорный слуга

Полковникъ Капнистъ (підпис по грецькому).

1750 года. Февраля 29".

За наказом цариці Лизавети полковник Київської залоги Миронов зараз-же (11 серпня) заарештував Капниста, Байрака й Попатенка. В Київі було утворено спеціяльну секретну комісію, що мала перевести слідство в цій справі. Капнист заперечував своє авторство цього листа й висловив підозріння, що то справа військ. тов. В. Звенигородського, або запорозьких козаків, що їх він багато позаарештовував останніми часами за розбишацтво й грабунки. Через це в жовтні того-ж року було заарештовано В. Звенигородського. Той кінець-кінцем повинився, визнавши, що цього листа написано й надіслано за його наказом, щоб помститися за ті здирства й грабунки, що зробив йому В. Капнист. Після цього В. Капниста винагороджено й призначено начальником над Слобідськими полками. В. Звенигородського-ж засуджено до кари батогом і заслано до Сибіру на каторжні роботи в „серебряныхъ заводахъ" [1]).

Проте, ще до 1759 р. він перебуває в Київі, в фортеці; цього-ж року гр. м. Воронцов посилає його засуд на затвердження цариці, додаючи, що син В. Звенигородського прохав амнестії для батька. Чим закінчилася ця справа, ми не знаємо. Що-до заарештованих Д. Байрака й Ол. Попатенка, то їх мали призначити сотниками в Миргородському, або иншому полкові, й нагороджено грішми [2]). Що-до Попатенка, отамана перед подією 1750-го р., ми відомостей не маємо [3]). Д. Байрака-ж справді було призначено Цибулівським сотником. Треба сказати, що й раніше (1749 р.) Д. Байрак, військовий канцелярист Миргородської Полкової Канцелярії і Капністів уповноважений [4]) виконував обов'язки сотника цієї сотні, „содержал Цибулевское правленіе" [5]) згодом, 1750 і на початку 1751-го р., — коли Байрака заарештовано, керує сотенним управлінням значковий товариш Лубенського полку Василь Усти-

---

[1]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Рукоп. відділ, 31. 2. 14, ар. 240.

[2]) Рос. Акад. Наук, Археогр. Ком., док. з Черн. К. Палати, I, № 662.

[3]) Хоч у Ново-Слобідському полку згодом ми зустрічаємо сотників з цим прізвищем.

[4]) Так у 1748 році Байрак веде судову справу Капниста з Менжелеївським сотником Остроградським. Див. К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Генерал. Військ. Канцелярія спр. № 1905, „по доношенію сотника Менжелѣевского Остроградского"... 1748.

[5]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 16284, „по доношенію полковой Миргородской Канцеляріи", 1749 р.

мович [1]). Після нього, очевидячки, дістав уже дійсного сотника (так його згадують пізнішими роками [2]) Данило Байрак. Давида Звенигородського, хоч його й не притягають до відповідальности в Капністовій справі, але-ж остаточно скидають з сотенного правління. Старшина Миргородського полку, нарешті, перемагає.

3.

Заможність людности, її торговлю, то-що, значною мірою руйнував новий ворог, що з'явивсь у 1730-х роках і особливо розвинув свою діяльність проти задніпрських сотень у 1740-х. Це було Запоріжжя. Запорозці, повернувшися під владу Росії, дістали право знов володіти своїми землями по-давньому. 4 квітня 1734-го року граф Вейсбах писав їм, що місцевості, де запорозці тепер оселюються і Січ свою будують, „ваши собственныя, которыми вы черезъ нѣсколько сотъ лѣтъ безпрекословно со всѣхъ сторонъ владѣете" [3]). Деякі пізніші грамоти, як от грамота цар. Лизавети від 16 вересня 1742-го року, ці права на землі потверджували (п. 3) і забороняли тут селити инших оселенців [4]). Через ці накази запорозці вважали себе за володарів усієї давнішої запорозької території і заявляли претенсії на землі й Миргородського полку на правому березі Дніпра. Але справа в тому, що уряд, називаючи усі землі запорозців їхніми, ніде виразно не визначає північного кордону цих земель. Н. Д. Полонська-Василенкова, спираючися на запрошенні запорозців надіслати до полк. Дебоскета кількох старосільців, щоб показати кордони з Польщею 1747 р. [5]), визнає, ніби-то уряд намічав цей кордон, як північну межу запорозьких земель [6]). Але в дійсності справа стояла цілком не так; уряд прохав прислати когось з запорозців, бо „сколько здѣсь вѣдомо изстари тѣ мѣста принадлежатъ къ Запорожью" [7]). А рівночасно він бере старосільців і від Миргородського та Полтавського полків, ще до 80 чоловіка, тимчасом, коли запорозців бере тільки двох [8]). Отже гадаємо, що їх було покликано, бо колись ця територія належала Запоріжжю. Не дурно тому Дебоскет і вимагає надіслати старих запорозців, що жили тут за Старої Січи „за 50 років тому", і знають тодішні кордони [9]).

Характерно, що запорозці власне й не виявили особливої охоти вказати докладно ці кордони. У своїх поясненнях вони звичайно намагалися взагалі підкреслити широкі границі запорозьких земель і те, як їх тепер обкраюють; але це підкреслення часто мало на оці ті обкраювання, що їх вчиняли не поляки, а Росія й Гетьманщина.

---

[1]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Стар. Спр. XVIII ст., К. Губ. Канц., спр. № 12198, „слѣдствіе над с. майором Танѣевымъ", та спр. № 484, про це-ж 1751 року.

[2]) Дѣла Кр. Св. Елизаветы, стр. № 1. Згодом він став полковим Миргородським осавулом.

[3]) Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, вид. 1835 р., т. II, с. 64.

[4]) Ивановъ, op. cit., Зап. Од. О-ства Ист. и Др., т. XX, док. № 8, с. 81.

[5]) Ивановъ, op. cit., док. № 9, с. 82—83.

[6]) Н. Полонська-Василенкова, З історії останніх часів Запорожжя. Зап. Істор.-Філ. Від. У.А.Н., кн. IX, с. 286.

[7]) Ивановъ, op. cit., с. 83. [8]) Андріевскій, op. cit., с. 84.

[9]) Ibidem.

Для прикладу наведу одну дуже цікаву подібну інформацію запорозців про кордони. 1744-го року генерал-губернатор Леонтьєв наказав кошовому Ігнатовичеві розпитати старих запорозців, що вони знають про границю в Задніпрських місцях з поляками. На це він одержав таку відповідь [1]):

1) Старі, котрі ще не повмирали, козаки, посвідчили, що вони чули, буцім границя з поляками „была по Случь ибо и нинѣ козаки наши кажуть, что всю Украину отъ ляховъ обороняли вожди знатные прозванием Барабашъ, Кудря, Наливайко, Абазин, Самусь, Палѣй, з запорожскими козаками и компанѣйскими, а еднакожъ под державу Е. І. В. со всею Украиною ґолдовали и служили; на послѣдок же бывший (гетьман Мазепа) прогнав ляховъ за Случь, в Любарѣ над Случу в знакъ граници и могилу висипали, даби ляхи в Украину по сей бокъ Случи не втручалися, а не только бъ по симъ мѣстамъ, гдѣ нинѣ поданних Е. І. В. недопускают селится“ (очевидячки по Тясмину).

2) Ще за Б. Хмельницького ляхи віддали Гетьманщині всю Україну від Дніпра до Дністра, а на півночі до Случи. І гетьман (Мазепа) перед шведською баталією називав себе гетьманом обох сторін Дніпра.

3) М. Терехтемирів здавна належало запорозцям і перевози коло нього. Та й увесь Дніпро від Келеберди униз з Переволочною (і перевозом коло неї), р. Ворскло з млинами, так само й Кодаки й Самара і на південь до Очакова.

4) „Поле албо степь узявши от Крилова, гдѣ река Тясминъ у Днепръ упав, іакоже давнего часу такъ и теперь, до нас же войска Запорожского, займаючи по под Чорние лѣсомъ до Виски подъ Лебединъ до Синюхи, гдѣ усте у Богъ реку упадает и по над Богомъ до самого лиману гдѣ Богъ под Очаковом в лиманъ увойшолъ, ґолдовало, где ляхи неутручаются но толко партіями докучаютъ“.

У своїх пізніших грамотах уряд так і тлумачить це „изстари“, у грамоті 1744 р., що на ню покликаються запорозці. Ці землі колись належали Запоріжжю, але в XVIII ст. вони були порожні, і їх заселили не запорозці, а виходні з Миргородського полку, що до нього ці землі й було прилучено [2]). Гадаємо, що справді уряд од самого початку не вважав ці землі за запорізькі. Таке-б визнання порушило інші попередні визнання уряду, що було в даному разі йому не корисне. Уряд добре знав, що цю місцевість ще в 1720 роках зайняли миргородські колоністи; 1732-го року він навіть відбирає ці землі від поляків, що тимчасово захопили їх, і повертає знов миргородським виселенцям. Добре знає він про існування тут навіть своїх сотень з сотниками (ще перед поворотом навіть запорозців під владу Росії), і de-jure потверджує це в початку 1740-х років. Очевидячки уряд уважає ці землі за маєтності Миргородського полку, а за запорозькі, — на які він весь час потверджує права Січи, вважає ті, що лежать на південь од цієї території. Яскраво такий погляд видко з пояснінь полковника Миргородського Капниста, який від-

[1]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Рук. Від, Папери Скальковського „Документы о границахъ Запорожья съ Поляками“.

[2]) Зб. Лазаревського № 63, „Новая Сербія“, ар. 116 зв. і ар. 117.

повідав на закиди запорозців, що він забирає їх територію. Капнист пояснив, що в володіннях запорозьких на низу р. Малого Інгульця, він земель цілком не забирав, і пасік і хуторів не закладав, „а имѣется въ державѣ Е. И. В. полку Миргородского къ сотнѣ Крыловской надлежащія поселенія у вершине р. Малого Ингульца". Тутешні села й угіддя — козаків наддніпрянських сотень Миргородського полку, всі вони лежать „въ собственныхъ своихъ давно заимочныхъ грунтахъ, а не въ запорожскихъ угодіяхъ, гдѣ ихъ запорожского жилья никогда не бывало и нынѣ не имѣется", а на південь од цих поселень до запорозьких „жильев" ще є велика незаселена смуга на 150 верстов. Всі-ж ці володіння, що здавна належать Миргородському полкові, були один час захопили поляки, а 1732 року на клопотання гетьмана Апостола, „по подлинному полку Миргородского старшины и старожиловъ показанію", їх відібрано й повернено до цього полку [1]).

Очевидячки такої-ж думки і уряд, уважаючи за запорозькі землі тільки по середньому й долішньому Інгулу та Малому Інгульцю, а землі в горішніх басейнах цих річок, — за землі Миргородського полку [2]); це ми побачимо ще й з иншого документу, що про нього скажемо трохи далі.

Але Запоріжжя з таким розвязанням питання не хотіло миритися. Через це ми бачимо досить часті конфлікти між ним і старшиною Миргородського полку, що всіма силами обстоює ці багаті й прибуткові землі. Запоріжжя починає скаржитися на наступ колоністів цього полку і на утиски полковн. Капниста. Так, наприкінці 1743 року, воно скаржилося, що торговцям, людям що везуть крам з Польської области на Запоріжжя, з слобід Крилівської й Цибулівської „бываючіе обезды и караульніе драчу чинять и денги берутъ неповлажно отъ каждого воза" [3]). На це Київська Губерська Канцелярія, з наказу Сенату, послала в січні 1744 р. наказа, вимагаючи від місцевої людности, старшини й форпостних команд, щоб проїжджим на Запоріжжя купцям „никакихъ обидъ и озлобленій, драчъ и здырствъ никакимъ образомъ отнюдъ не чинили" [4]). Згодом, цього наказа знов повторено [5]) — очевидячки, особливого впливу на тих, що чинили утиски купцям, він не зробив.

Ще більші скарги на Капниста подано в травні того-ж року. Запоріжжя скаржиться, що він почав заводити на цій стороні (Правобережній) Дніпра слободи й хуторі, а „егожъ полку люди стали влѣзать въ наше волности" писали запорозці, „его жъ полковника стрельцѣ, ходячи партіями уже починили козакамъ нашимъ, простуючимъ у Малороссію, у волностяхъ нашихъ войсковыхъ не малые обиды, а въ рѣчкахъ начали зимовники разорять и палить

---

[1]) Андріевскій, op. cit., с. 86.

[2]) Проте, серед цих земель ми бачимо иноді й маєтності запорозців. Так, напр., 1747 р. запорожець куреня Величківського, В. Канівець, офірує свою пасіку між р. Чуткою та Ірклієм, на шляху до Цибулева, — Медведівському манастиреві. Цю офіру потверджує 1753 р. й Хорват (Див. Рукоп. від. ВБУ, спр. ненумеров., з музею Духов. Акад., справи Медведів. м-ря). Гадаємо, що ці маєтності збереглися, як маєтності приватних осіб.

[3]) Д. И. Эварницкій, Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, Владиміръ, 1903 р., т. II, ст. 1333.

[4]) Ibidem, с. 1363—4.

[5]) Ibidem, с. 1405.

и скотъ заберать и козаковъ, и то не вѣдаеиъ ми, войско, по якому указу такую предерзость онъ, полковникъ Миргородский, начал чинить“ [1]), додавали вони.

У відповідь у жовтні того року наказано Генеральній Військовій Канцелярії розглянути цю справу [2]). Але, як видно, та була цілком на боці Капниста й доносила Сенатові, що поселення по цей бік Тясмину з давніх-давен належать Миргородському полкові, бо мешканці цього полку там здавна володіють ґрунтами, на що й кріпості відповідні мають [3]).

Полковник-же Капнист, подаючи вищенаведені міркування про те, що запорозцям належать землі тільки по долішньому Інгулу й Інгульцю, зазначив, що він ніколи не посилав своїх команд робити кривди запорозцям, і хуторів, зимовників їх не руйнував і не палив, „да и жечь нечего“, доводив він, „ибо кріещіесь по степамъ для воровства запорожцы дѣлаютъ зимовники зъ лозы и для дождя криютъ камышемъ, а по переходѣ ихъ в другіе мѣста отъ степныхъ пожаровъ изгораютъ“ [4]).

Капнист і собі скаржиться на утиски й грабунки запорозців, наводячи випадки крадіжок волів і коней [5]).

Уряд, як згадано, ставав більше на бік полковн. Капниста. Правда, у вищезгаданому конфлікті, він обіцяв запорозцям розглянути справу, а в грамот цар. Лизавети, що її вона дала Запоріжжю ще в серпні 1744 р., повідомлялося що в їхніх володіннях заборонено селитися якимось оселенцям, про що наказано й Капнистові, рівночасно з забороною кривдити їх; але тут-же додавалося: „на противу же того и вамъ, нашему войску запорожскому, яко нашимъ вѣрноподданнымъ, въ строеніи порученныхъ оному полковнику Капнисту, по представленіи означенной генеральной войсковой Канцеляріи (что нашимъ Сенатомъ апробовано), крѣпостей никакого помѣшательства не чинить“ [6]). Оскільки-ж ці фортеці наказано Капнистові будувати в задніпрських сотнях Миргородського полку для захисту нових слобід, то стає ясним, що уряд уважав ці землі за миргородські, забороняючи Капнистові селити оселенців тільки на землях запорозьких, себ-то, як гадав уряд, на південь від цієї території.

Чимало сварок між Запоріжжям і старшиною Миргородського полку ми бачимо й р. 1745, причому запорозці намагаються тепер боротися (як можна бачити з Капнистових рапортів) активніш.

Цікава справа виникла на-провесні 1745 року. З Січи приїхали три депутати, що мали бути підчас описування кордонів з Польщею (потім на їх місце прибуло тільки два старожитці-запорозці). У них відразу виник конфлікт з старшиною Миргородського полку [7]). Як доносив полк. Капнист, а так само й російські офіцери, запорозці доводили, що землі по Тясмин їхні та казали,

---

[1]) Ibidem, c. 1380.
[2]) Ibidem, c. 1504.
[3]) Ibidem, c. 1386—7.
[4]) Андріевскій, Матеріалы для исторіи Южно-Русскаго Края въ XVIII ст. с. 86—7.
[5]) Ibidem.
[6]) Эварницкій, op. cit., c. 1396.
[7]) Андріевскій, op. cit, c. 77—90.

що з Січи пришлють військо, щоб забити Капниста й тутешніх сотників і відібрати ці землі. Підполковник Дебоскет радив навіть Капнистові покинути Комісію, що описувала кордон, і виїхати до себе на Лівобережжя.

Заарештовані запорозці відкидали зазначені обвинувачення й собі подали „пункты", де скаржилися на лайки й знущання старшини. Як вони казали, полковник Капнист і сотники Миргородського полку (Крилівський, Китайгородський, Цибулівський і Кременчуцький) ввесь час докоряли їм за їхні претенсії на цю територію, закидали, що запорозці сподіваються, що „наша запорожска земля сія будетъ", і іронічно запитували, де запорозці „оную землю заслужили, за кого государства". Старшина ці обвинувачення заперечувала.

З цих взаємних обвинувачень яскраво видко тенденції цих двох груп,— їхню боротьбу за землю. Але оскільки запорозці не мають змоги відстояти її дипломатичним, так мовити шляхом, то вони тепер часто вживають иншого, а саме починають нападати на поселенців Миргородського полку. 1-го жовтня 1745 року полк. Капнист скаржився до Сенату, що „Запорожскіе козаки, отлучаясь отъ Сѣчи для единого своевольства, кочуютъ по степнымъ рѣчкамъ, яко то Великомъ и Маломъ Ингулахъ, Саксагани, Сугайлы, Комышеватой, Мертводе, Костоватой, Громоклеѣ, Ялинцѣ, Боковой и протчихъ, и жительствующимъ Заднѣпрскихъ полку Миргородского мѣстахъ козакамъ и обывателямъ сотень Кременчуцкой, Потоцкой, Власовской и Крыловской приключаютъ немалые обиды, покражи лошадей, рогатого скота, нападеніемъ на домы, и мученіемъ людей и забратіемъ ихъ пожитковъ" [1]). Останніми часами, як реєстри показують, вкрадено у цих мешканців 296 коней і 107 волів.

Уряд наказує кошовому Ігнатовичеві боротися з цими розбишаками й виловлювати їх. Але як це мало дає користи, то з відома Генеральної Військової Канцелярії полковник Капнист посилає в степи загін з 200 „лутчихъ" козаків під командою двох сотників, щоб виловлювати цих гайдамак. У пізніші часи загони ці ще збільшуються. Ловлять їх і російські форпостні команди, що стоять у більшості містечок і слобід задніпрських і підлягають головному форпостові в Кременчуці. Наказує також генерал-губернатор Леонтьєв і Запоріжжю (1747 р.) послати відповідний загін під проводом „доброго старшини".

1747 року полк. Капнист знову скаржиться, що гайдамаки нападають на Архангельське. На це кошовий зазначає, що роблять ці грабунки не січовики, а різні волоцюги, що звуть себе запорозцями, тим більше, зазначає він, що „и въ Малой Россіи не безъ злодѣевъ находится". Січ теж скаржиться, що „какъ Кременчуцкой, такъ и другихъ по Днѣпру состоящихъ сотень разного чина люди даже до половины степи къ ихъ запорожскимъ вольностямъ поселяясь, живутъ хуторами и тамо шинки и другіе торговые промыслы имѣютъ" [2]), себ-то захоплюють не тільки землі, але й торговлю й промисли запорозців.

---

[1]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. докум., Збірка коп. докум. XVIII ст., № 2015; виписано з книг Пр. Сенату, „Малорос. Экспед.", за № 150/1877, с. 52. [2]) Ibidem.

В результаті цих суперечок доходило иноді навіть до бійок між роз'їздами Капністових козаків і російських військ з загонами цих „бродяг" гайдамак, а почасти, можна гадати, й запорозців. Напр., наприкінці 1751 р. чималий загін, що складався з 65 душ регулярного війська, 69 козаків компаніського (Павлова) полку, 4 Архангельської сотні і 24 різних форпостних (усього 162 д), на чолі з капітаном Мезенцовим, натрапив на гайдамацьку ватагу кількістю до півтори сотні душ. Сталася бійка на р. Чорний Ташлик в урочищу верстов за 80 від Петрова Острова; тут гайдамаки відбилися й від'їхали, забравши своїх поранених. Загін-же Мезенцова втратив 8 чоловіка забитих, а 49 поранених [1]).

Досить часто трапляється, що гайдамаки мають перевагу над урядовими військами. Напр., у червні 1750 року, коли капітан Трубніков з 230 чоловіками команди поїхав до села Ухівки й знайшов коло неї біля Чорного лісу гайдамацький табір, то гайдамаки не тільки відбили його напад, але й відігнали його спочатку до Ухівки, а потім і до самого Цибулева, де він з великою бідою якось відбився. Правда, в середині цього 1750 року, коли проти гайдамак виступив сам полковник Капнист з великим козацьким військом, таке домінування гайдамацьких сил у задніпрських поселеннях почало зменшуватися [2]).

Хоча, треба сказати, вже в кінці 1740 років гайдамаки починають поінакшому ставитися до самої задніпрської людности. Їхня увага починає обертатися переважно на польські поселення; ми мало зустрічаємо в ці часи нападів на задніпрську людність [3]) і натомість бачимо постійні наскоки на людність польських володінь. З другого боку мешканці задніпрських сотень все більш захоплюються можливістю дістати легку здобич і, міняючи своє поводження, починають приєднуватися до гайдамацьких запорозьких загонів, або переховувати їх, дістаючи за це частину здобичи. Змінюється ставлення навіть козацької старшини. Напр., Йосип Чечель, „правящій за сотника" в Архангельському, що проти нього раніше так гостро виступає людність, а рівно-ж й запорозці, як видко з скарги комісара Смілянських маєтків кн. Любомирського, Добрянського, „первѣйшій укрыватель ворамъ и разбойникамъ тимъ", що роблять наскоки за Вись на польські сєла, палять їх і грабують людність [4]). Часто той-же Чечель намовляє гайдамацькі загони до нападів; ці

---

[1]) Андріевскій, Истор. Матеріалы, в. I, с. 7—10.

[2]) М. В. Горбань, Гайдамаччина 1750 р. Наук. Збірник Харк. Н.-Д. Катедри Укр. Культури; ч. 2—3, 1926 р., с. 112—113.

[3]) Хоч, звичайно, ці напади цілком не припиняються. Напр., ще р. 1751 р. скількись учасників гайдамацьких ватаг нападають уночі на козака с. Нестерівки, Гайдука. (Див. К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 4734). До речи, М. В. Горбань твердить (op. cit., ст. 111), що задніпрська людність була в цілковитій згоді з гайдамацькими ватагами; гадаємо, це твердження треба послабити: бідніші кола людности йшли звичайно з гайдамаками, заможніші-ж, переважно, підтримували Миргородську козачу старшину і часто за це зазнавали лиха, як напр., вищезгаданий Гайдук.

[4]) Андріевскій, Историческіе матеріалы, в. IV, с. 103. Той-же Чечель протегує гайдамаці Безрідному (Андріевскій, Матеріалы по исторіи Запорожья и пограничныхъ отношеній).

напади тривають у 1745—6—7 роках. Стають одважніш поселенці й задніпрянських місць; рідко тепер трапляється, щоб поляки забирали у тутешніх мешканців сіно або пасіки; навпаки тутешні мешканці часто це роблять на тім боці Виси [1]), грабують худобу у тамтешніх мешканців [2]) і т. и.

Людність, можна гадати, взагалі починає ставитися до поляків у ці часи легковажно, не сподіваючись з їхнього боку якихось поважніших акцій. Не дурно, коли виникала якась чутка про певну загрозу новим поселенням, то здебільшого її в ці часи звязується не з поляками, а з допомогою їм од татар. Напр., коли в липні 1749 року козаки з Архангельської й Цибулівської сотень доносили начальникові форпосту в Петроострові капітанові Шварцвальтові про якесь велике військо, що з'явилося за 40 верстов од Архангельського й йде, щоб знищити задніпрські поселення — Петроострів, Архангельське, Цибулів та инші—то казали, що це військо (близько 40 тисяч) складається не тільки з поляків, а у значній мірі й з татарів [3]).

Гайдамацькі напади на польські землі набувають усе більших і більших розмірів. Напр., 1751-го року гайдамацький загін у 500 чоловіка нападає на польське село Кадниболоти за 5 верстов од Архангельського. Далі ця партія відступає за Вись, а згодом знов поновлює свої напади [4]).

Ці гайдамаки переховуються здебільшого в запорозьких зимовниках. Як свідчать їхні допити, родом вони часто бувають і з задніпрських сотень, напр., з Цибулева; часто трапляються тут і миргородські козаки сотень, напр., Потоцької а так само і инш. пограничних [5]).

Не так охоче ловлять цих гайдамак тепер козацькі залоги. Ми вже не кажемо про місцевих сотників, але й надіслані з Гетьманщини „мало виявляють бажання у ловлі гайдамак". Через це виникають иноді навіть конфлікти між ними й російськими форпостними командирами, як було напр. 1751 року (між с.-майором Танеєвим і полков. осавулом компанійського полку Симонасом начальн. 500-ої команди козаків) [6]), що дає змогу гайдамакам виступати все рішучіш і сміливіш.

До того конфлікти виникають і між місцевою людністю та форпостними командами; у цих конфліктах покривдженою стороною виступає здебільшого місцева людність. Так, напр., начальник Цибулівської форпостної команди 1750—1751-их років секунд-майор Танєєв дуже грабує й гнобить людність. Про це доносить „правящій за сотника" в Цибулеві значковий товариш Василь Устимович з старшиною в липні 1751 р. до полкової Миргородської канцелярії. Він пише, що форпостна команда гнобить людність, краде у обива-

---

[1]) Ibidem, c. 117.

[2]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., Ген. Військ. Канц., спр. № 16284, „по до ношенію полковой Миргородской канцеляріи"... 1749 р.

[3]) Рукописний від. ВБУ, підвід. докум., № 2922, 1749 р. Очевидячки цими чутками скористався В. Звенигородський, підроблюючи згодом листа від В. Капниста до Чигиринського старости.

[4]) Рукоп. від. ВБУ, п. в. докум., справи гайдамацькі, № 2644 і 2645.

[5]) Ibidem, спр. № 2645.

[6]) Ibidem.

телів, їздячи за гайдамаками грабує місцеву людність і т. и. Сам Танєєв заарештовує козаків і тримає їх у в'язниці доти, аж доки ті викупляться; аналогічно поводиться він і з старшиною [1]). Цибулівська старшина прохає тому призначити їм дійсного сотника, що міг-би оборонити людність од здирств Танєєва.

Миргородська канцелярія повідомляє про ці скарги гетьмана, а той звертається до київського генерал-губернатора, вимагаючи слідства над Танєєвим. У жовтні того-ж року розпочинається слідство, що триває у 1752 році [2]); чим воно закінчується — невідомо. Додамо до цього, що подібні утиски форпостних команд ми спостерегаємо в ці роки і в Крилові [3]).

Отже, для цих часів характерно, що форпостні команди у задніпрських сотнях грабують і утискають людність; вона через це мусить ставитися до них вороже й тим самим ставати на бік гайдамацьких ватаг та всяко їм допомагати.

РОЗДІЛ II.

Лизаветщина.

1.

Ми бачимо, отже, що наприкінці 1740-х років місцевість коло горішніх Інгула й Інгульця була вже досить густо заселена. Основне ядро цих поселенців становили виходні з Миргородського полку, але рівночасно багато осадників ішло і з Правобережжя. Вже року 1741-го наказом цариці Ганни дозволялося втікачам з Гетьманщини повертатися з Польщі та Молдави й селитися в південних степах.

Правда, польських підданих приймати було заборонено [4]), але в дійсності цього, звичайно, не додержувалося; мешканці Правобережжя могли виходити під виглядом колишніх утікачів з Гетьманщини, а можливо, переходили й без дальших пояснінь про себе. У кожному разі, розглядаючи пізнішу людність, ми бачимо серед неї чимало виходнів з Правобережжя, колишніх мешканців Гуманя, Чигирина, Палієвого Озера, і инших містечок та сіл, що належали Польщі. Заборонялося також приходити сюди виходням з Гетьманщини. Правда, в 1740-х роках таких обмежень ми не бачимо; навпаки маніфестом 1743-го року поруч з виходнями з Польщі, колишніми підданими Росії, дозволяється оселюватися в степах, і виходням з Гетьманщини, як козакам, так і посполитим [5]). Але в 1750-х роках, на прохання Гетьмана Розумовського,

---

[1]) К. Ц. Арх. давн. актів, ф. Стар. Справ XVIII ст., спр. № 12198, „слѣдствіе надъ секундмаіоромъ Танѣевымъ и подвѣдомственными ему драгунами"... 1751—2 р.

[2]) Ibidem.

[3]) К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., спр. № 5590, „по доношенію полковника Капниста о брани сотника Крыловского Рудя... майоромъ Немцовымъ".

[4]) Скальковскій, Хронолог. обозрѣніе Ист. Новорос. Края, 1836 р. т. I, с. 29—30.

[5]) Київ. Центр. Архів давн. актів, фонд Старих Справ XVIII ст. (Київ. Губ. Канц.), спр. № 4587, „О поселеніи изъ Малой Россіи въ Заднѣпрскіе... крепости".

цей дозвіл скасовано, дарма що наступних 1760 р. частково знову відновлено [1]).

На початку 1750 років у колонізаційних планах уряду відбувається зміна. Він починає захоплюватися проєктами чужоземних колоній, зокрема сербських, а так само инших слов'янських народів.

Як відомо, виникає в цей час проєкт військових оселень з сербів, молдаван, болгар, то-що, — наслідком цього було утворення Слов'яно-Сербії та Ново-Сербії [2]). Ново-Сербію утворено як-раз на задніпрських Миргородського і почасти Полтавського полку землях, а саме від гирла р. Кагарлика простою лінією до верхів'їв р. Тура (Турії), а звідти до гирла р. Кам'янки, далі-ж на верхів'я р. Березівки й на верхів'я р. Омельника, і ним до його гирла, до Дніпра, відступивши на 20 верстов від польського кордону [3]). 1753 року тут оселено сербську людність й організовано пандурський та гусарський полки, що розташувалися по слободах та шанцях.

Територію, на якій розташовано Нову Сербію, вибрано було дуже вдало. Ця задніпрська територія Миргородського полку, північна частина багатої колишньої Запорозької Кодацької Паланки, в руках російської влади ставала бар'єром, що відділяв Запоріжжя від Право- та Лівобережних Україн і давав змогу урядові регулювати стосунки з ним згідно з своїми планами.

Урядове заселення території призначеної під Нову Сербію значно відбилося на попередній її людності. Козаків, підсусідків, посполитих та инших мало бути виселено примусово з цієї території за наказом Сенату від 29 січня 1752 р. [4]) („в прежнія мѣста") всього 4.008 дворів [5]). Будівлі свої вони мали продати новим оселенцям.

Постанова про виселення викликала протест з боку гетьмана. Він, намагаючися задержати ці землі, зазначав: 1) що вони належать до Гетьманщини на підставі царських указів 1741 і 1744 років; 2) ґрунтами в цих землях володіють козацька старшина й козаки Миргородського полку мало не всі на підставі гетьманських універсалів та грамот і давніх урядових записів; 3) що більшість людности є виходні з Польщі, а не Гетьманщини [6]). Сенат з цими доводами, проте, не погодився і потвердив своє розпорядження про виселення цієї людности, але, очевидячки, певности він усе-ж не мав і незабаром знов переглядає цю справу (20 жовтня 1752 р.) разом з Колегією чужоземних справ і разом з царицею. Тут було розглянуто реєстри походження людности, що їх склав начальник країни Глебов. З них видко було, що більшість колоністів — 3.170 дв. (79,2%) походять з Гетьманщини, Запоріжжя й Слобожанщини (старожитців-же було 643 дв., або 16% [7]), виходнів з Польщі — 195 дв.

[1]) Про це див. у Скальковського, Хрон. Обозр. т. I. с. 29 і 75.

[2]) Про неї див. відповідні праці: Загоровського, Ткаченка, Скальковського (Ист. Нов. Сѣчи) і т. и. Хоч, треба сказати, всі вони досить неповні, а иноді й однобічні.

[3]) Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи (1885 р.), т. II, с. 145.

[4]) Соловьевъ, Ист. Рос. т. V, с. 714.

[5]) Загоровскій, Очерки по исторіи славянской колонизаціи въ Новороссіи въ XVIII в. Воен. Ист. Вѣстн., 1912 р., т. IV, с. 127.

[6]) Сенатскій Архивъ, т. VIII, с. 661.

[7]) Проте, невідомо кого вважали за старожитців, бо, як ми бачили з попереднього розділу, їх мало бути безперечно більше.

(або 4,8% усіх дворів). Тому Сенат знов потверджує наказ про виселення [1]), окрім старожитців, що мають поки-що залишатися. Правда, це виселення йде поволі. Ще наступного 1753-го року ми бачимо чимало давньої людности, напр., у Цибулеві, переважно заможнішої, що не могла, очевидячки, так швидко рушити з місця, як людність незаможна, без майна [2]). А втім, 1754 р. їх здебільшого, окрім старожитців, виселено. Цього року здає так само деяке майно і місцева влада, як напр., сотник цибулівський Данило Байрак, гармати та ядра й порох до них [3]).

Дали імпульс для інтенсивнішого виселення цієї людности, насамперед незаможної, ті утиски, що їх почали робити серби відразу як прийшли на цю територію. Вже 1752-го року ми знаходимо скарги людности, як от, Крилівської, на те, що серби відбирають її землі й майно (не чекаючи, поки та збере хліб, або скосить сіно), а так само вимагають і праці від неї (цієї людности) — разом з її робочою худобою, — без жадної заплати [4]). Але Сенат, розглянувши скарги цієї людности, а рівно-ж контр-скарги Хорвата, став рішучо на бік сербських поселенців, ухваливши „лѣснымъ и протчимъ всякимъ угодьямъ быть во владѣніи“ сербів, бо „Заднѣпрскія мѣста... единственно къ ихъ удовольствію принадлежатъ“ [5]).

Під тиском сербів людність, отже, почала виселятися. Але, хоч і було наказано виселяти цю людність в місця її колишнього мешкання (навіть тих, хто прийшов з Польщі, наказувано селити в тих місцях Гетьманщини, з яких вони колись до Польщі втекли) [6]), — людність переселюватися туди не хотіла й бажала селитися в степових просторах, на південь від Нової Сербії. На цій території (20-верстовою лінією від Нової Сербії) постановою Сенату від 20 квітня 1752-го року наказувано селити виходнів з Польщі і старожитців [7]). Але підо впливом неохоти людности вертатися до Гетьманщини, наказом Сенату від 18 серпня 1753 р., було дозволено і иншій людності колишніх сотень Крилівської й Цибулівської, „кои пришли туда изъ разныхъ полковъ и объявляютъ, что они уже тамъ къ поселенію своему мѣстъ не имѣютъ“, селитися в цій 20-верстовій смузі [8]), яку до того незабаром було ще поширено. Через це, більшість, очевидячки, людности цих сотень перейшла на південь, займаючи колишні запорозькі (хоч і не заселені) землі, рівно-ж і задніпрські (правобережні) землі Полтавського полку. Це й було, до речи, те ядро, що з нього згодом виріс Ново-Слобідський козачий полк.

Що-ж до решти людности, насамперед старожитців, то їх теж мали переселити на територію цього полку. Та це було переведено лиш частково,

---

[1]) Загоровскій, с 127 і далі.

[2]) Дѣла крѣпости Св. Елизаветы, спр. № 1. Також К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., № 1888, від 1753—1754 рр.

[3]) Ibidem, спр. № 3.

[4]) Збірка Лазаревського, № 63, „Новая Сербія“, ар. 102.

[5]) Сенатскій Архивъ, т. VIII, с. 592—596.

[6]) Рукоп. зб. Лазаревського, № 63, ар. 103 звор.

[7]) Эварницкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи Запорожскихъ козаковъ, Спб. 1888, стор. 134.

[8]) Ibidem, с. 134 і 192.

залишено було робітників у сербів з місцевої людности, ремісників [1]), а можна гадати й ширші кола, можливо підсусідків і т. и. Через те ми й геть пізніше зустрічаємо тут чимало української людности. До того, треба сказати, що кадри її і далі весь час поповнюються. Українці з Гетьманщини і далі тікають не тільки до Ново-Слобідського полку (про нього далі), але й до Нової Сербії.

Очевидячки приплив колоністів сербів і инших балканських народів був невеличкий, через це ми бачимо, що ці нові українські колоністи не тільки стають підсусідками у сербів, але вступають і в пандури; про це свідчать численні реєстри, що їх подають р. 1750 і напочатку 1760-х років полкові канцелярії Гетьманщини про таких втікачів [2]). Доходить до того, що втікає й дехто з козацьких старшинських родів Гетьманщини, вступає в пандури або гусари й дістає офіцерські уряди. Так було, напр., з деким з роду Требинських, Ірклїївських сотників (асимільованих з українцями сербів), яких ми бачимо в гусарських ново-сербських полках генерала Хорвата [3]). Що правда, уряд Гетьманщини намагається протестувати проти цих втеч до Нової Сербії. Так 1760-го року гетьман скаржився Сенатові на те, що „нѣкоторые малороссійскіе обыватели сошли изъ Малой Россія въ Новую Сербію, и въ новопоселенныя за чертою Новой Сербіи слободы, и вступили въ пандуры"; гетьман прохав цих втікачів (реєстри їх, очевидячки, на те й складали) [4]) повернути [5]). Сенат, справді, видав наказа, забороняючи приймати виходнів з Гетьманщини до Нової Сербії; але з другого боку, мало не рівночасно, Сенат видає й иншого наказа, що чималою мірою паралізує попередній, а саме він дозволяє офіцерам Ново-Сербського корпусу замість „денщиков" селити відповідну кількість виходнів з Польщі українців, дарма що й забороняє приймати їх з Гетьманщини і Слобожанщини безпосередньо [6]). А втім, остання заборона, безперечно, великого значіння мати не могла і нові колоністи з Гетьманщини могли з'являтися до Ново-Сербії і згодом, оселюючися тут, під виглядом хоч-би виходнів з Польщі, як „денщики" офіцерів, або-що, і збільшуючи таким способом увесь час кадри української людности в Новій Сербії.

На цю українську людність, головне, старожитців, серби, насамперед командний склад, дивляться як на робочу силу, що нею можна обробляти свої землі. Через це вони намагаються її підбити у підданство і вважають її вже наприкінці 1750 років за своїх підданих. В звязку з цим вони з усіх сил борються з утечами цих старожитців до Ново-Слобідського полку, ловлячи їх і силоміць повертаючи до своїх маєтків. Про це часто доносять сотники цього полку, як от, Устимович, Головко, а так само полковий обозний Ми-

---

[1]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 4, пор. у Загоровського, с. 127 і далі.

[2]) Див. К. Ц. Арх. давн. акт. (згад. фонд), Генеральної Військової Канцелярії, спр. №№ 12.065, 14.638, 16.492 т. ин.

[3]) К. Ц. Арх. д. акт. (згад. фонд), К. Губ. Канц., спр. № 10960, „Письмо к полскому князю Любомирскому подстолию Литовскому"... 1775 р.

[4]) Див. ці реєстри у щойно згаданих справах, № 12065 і 14638.

[5]) Загоровскій, op. cit., с. 135.

[6]) Ibidem.

халча, — 1759 року [1]), сотн. Звенигородський 1761-го і т. и. [2]). Треба сказати, що влада в особі коменданта фортеці св. Лизавети (про нього скажемо далі), ставала звичайно на бік цих старожитців. Вже 1759 р. Федір Юст писав до Нової Сербії, забороняючи затримувати там старожитців [3]). Так само писав і Муравйов, що на скаргу Звенигородського поклав таку резолюцію: „Прибывшіе в слободу Бешку из Новой Сербіи семъ члкъ з женами и детми и совсем скотом (и) імуществом, ежели они бывшаго неуказного поселения или вышедшие из Полши Малоросиане, принять и впредь таковыхъ принимать“ [4]). Відповідні накази видає він і для Нової Сербії, як от (про це він повідомляв полковника Ново-Слобідського полку Одобаша) наказ від 15 жовтня 1763 р. [5]). Він між иншим пише, що наказав і „накрепко подтвердилъ“, щоб „ежели кто из живущихъ въ Новосербских шанцах и хуторах старожилов малоросіян пожелает быть въ здѣшнемъ слободскомъ козачьемъ поселеніи, оныхъ отнедъ никому ни подъ какимъ видомъ въ техъ шанцахъ и на хуторахъ не удерживать и никакого къ тому препятствія имъ не чинить, въ силу именного Ея Імператорского Величества отъ 11 июня сего году указа“. Як бачимо, „старожитці“, — перші поселенці в цих краях, лишалися ще тут у 1765 році і через 11 років після вирішення про їх примусове переселення вони ще виступають як „старожитці“, що їх намагаються захопити в підданство серби.

Але залюднити цей район було ще замало; треба було ще й захистити його, як від можливих нападів місцевих розбишак та нагайських татар, що мало додержували будь-яких мирових умов, так і на випадок війни з якимось із сусідів. Бо хоч Нова Сербія й мала бути військовим поселенням, але очевидячки і сами керманичі не цілком були певні її відпороздатности і тому відчувалася потреба мати якийсь укріплений центр, певну оборону даної місцевости.

Через те сам Хорват, один з основоположників Нової Сербії, прохав уряд найшвидше вибудувати фортецю (з російською, а не сербською залогою) [6]). Тому Сенат указом з 29/I 1752 р. наказав закласти фортецю ім. св. Лизавети; для збудування її мали вислати з Гетьманщини 2.000 козаків [7]), що силою їхньою під ті часи дуже часто будували різні фортеці, міста, то-що.

Що правда, гетьман Розумовський поставився до цієї висилки козаків на працю неприхильно. Скальковський за Бантиш-Каменським каже, що він вислав їх лиш кількасот [8]). Цілком можливо, що кінець-кінцем так і було, бо будували фортецю переважно салдати російських полків, що перебували в цій місцевості, зокрема Пермського полку [9]); взагалі треба сказати, козаки тут неохоче виконують таку роботу, напр., козаки компанійських полків відмовляються робити в Новомиргороді рогатки, кажучи, що то не їх обов'язок [10]).

[1]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 21. [2]) Там-же, спр. № 57.
[3]) Там-же, спр. № 21. [4]) Там-же, спр. № 57.
[5]) Д. Кр. св. Ел., спр. № 112.
[6]) Загоровскій, ст. 90.
[7]) Соловьевъ, т. V, с. 714.
[8]) Хронологич. обозр. т. I, с. 23, у Бантиш-Каменського, ч. IV, м. 1822, ст. 128 (611 роб.).
[9]) Ibidem, с. 23, а також примітка 10, на ст. 53.
[10]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 1.

Але все-ж гетьман Розумовський, хоч і ставився неприхильно до наказу посилати робітників, виконав його, видавши відповідне розпорядження. Так, напр., з Київського полку мало йти 227 козаків-підпомічників та їх підсусідків (при 16 конях) і 131 посполитих (при 7 конях), що їх збирали ще 1754 р. під Кобижчею [1]). Мабуть, навсправжки, більшість їх не зібралася, на що гетьман подивився крізь пальці.

Цю фортецю збудовано не в межах Нової Сербії, а вже за 20-верстовою лінією, наміченою передніше, на верхів'ях р. Інгулу, більш ніж за 50 верстов од північного кордону з Польщею [2]). Збудування цієї фортеці, та ще й так далеко в степ од наміченої лінії, занепокоїло як запорозців, так, головне, й Туреччину. Правда, російський уряд намагався пояснити будування цієї фортеці причинами внутрішнього життя країни, а саме: гайдамацькими наїздами та потребою захистити від них людність. Ось як, напр., писав Київський віцегубернатор і головний командир Костюрін у листі від 31/VIII 1754 року до паші Очаківського [3]):

„Мой дружелюбнейший і сосѣдственный приятель!

Яко в російских Ея Імперат. Вел. моей всемилостивѣйшей и всеавгустейшей государыни границах, в Новой Сербіи, крѣпость святыя Елизаветы зачинаютъ строить и оная крѣпость не в иномъ какомъ намѣреніи, какъ толко для охранения и защищения от своевольныхъ людей гайдамаковъ російскихъ границъ и того поселенія, которое в близости полской границы с недавнаго времени чинится и Новою Сербиею называется; оная-же крепость не в близости турецкой границы но в отдаленіи от оной в собственныхъ россійскаго владѣнія землях быть імѣетъ, так что от турецкой границы до того мѣста, на которомъ сия крепость построится, подлинно болѣе ста верст будетъ, о чемъ сию правду всякий человѣкъ своими глазами увидеть можетъ, кто похочетъ, и для того блистательной отоманской порте не только по сей, но и ни по какой другой притчинѣ, о россіи не малого сомнѣнія іли амбража иж отнедъ не надлежитъ, ибо с россійской императорской стороны благоустновленную дружбу на вѣчные времена с блистательною портою непоколебимо содержать намѣрены; в томъ ваше высокостепенство совершенно увеpяя и в ожиданіи на сие приятельского от вашего высокостепенства уведомленія с дружескимъ моимъ почтеніемъ пребываю

Ея Імп. Вел. Самодержицы всероссійской моей всемилостивѣйшей и августѣйшей государыни генерал-майоръ Киевской губерніи вицегубернаторъ и главной Киевской командир,

Вашего Высокостепенства моего дружелюбнейшого и соседственного приятеля доброжелательный слуга.

Киев, августа 31, 1754 году“ [4]).

---

[1]) Лаврський архів, фонд вотчин., спр. № 1952, від 1754 р.

[2]) Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II. с. 145.

[3]) Київ. Центр. Архів давн. акт., ф. Стар. Справ XVIII ст., Київ. Губ. Канц., справа 10443, „О построеніи крѣпости св. Елизаветы“ 1754 р.

[4]) Аналогічного листа надіслано до паші Бендерського (Сераскера-паші), а так само листи з подібним змістом — до молдавського господаря.

Але цей лист, написаний у найприхильніших тонах і досить улесливо[1]), не зробив відповідного впливу на турецький уряд. До того вороги Росії намагаються цю справу ще більш роздмухати і змалювати будування фортеці як акт дуже небезпечний для мирних стосунків між Росією й Портою. Під їх впливом турецький уряд починає добачати в цьому акті порушення мирової угоди і ставить вимогу російському послові в Царгороді, Обрєзкову, негайно припинити будування[2]). Рівночасно турецький уряд звертається по посередництво до австрійського й англійського послів, що теж пишуть до Обрєзкова, умовляючи його домагатися від свого уряду поступок, щоб не дратувати Порту, яка може перенести свої симпатії на бік Франції, про що дуже дбає французький посол.

У такій ситуації російський уряд деякий час вагається що робити. Рівночасно він уважно прислухається до того, що робиться в Туреччині. Для цього він розвиває цілу мережу шпигунів, як у Туреччині, так і в Польщі. Зокрема багато відомостей надсилають з Польщі православні священики, що часто посилають спеціяльних посланців по відомості до Порти. Розвідують усе і спеціяльні посланці з Лизаветщини, здебільшого українські козаки або й сотники новозаснованого Н.-Слобідського полку[3]), а иноді й російські офіцери. Нарешті уряд підплачує і певних турецьких урядовців. Так найбільш відомостей у ці часи постачає начальникові цієї країни, генерал-майорові Глебову, султанський перекладач Іван Стефанович[4]).

Усі ці російські агенти дають чимало відомостей про настрої турецької людности та про наміри Отоманського уряду. Ці інформації дають змогу Росії добре орієнтуватися в турецьких справах і вчасно вживати потрібних заходів[5]). Інформують її також (зокрема Стефанович) про шпигунів з турецького боку. Були це здебільшого євреї, а так само вірмени, греки й навіть почасти росіяни-розкольники, мешканці Туреччини[6]). Всі вони їздять до Росії під виглядом купців. Переїздять вони туди за допомогою переважно польських панів, зокрема Потоцьких, що сами часто посилають шпигунів, і їхні відомості пересилають до Порти.

Підо впливом чуток про майбутню боротьбу а так само всіх умовлянь та вимог чужоземних держав, російський уряд обіцяв припинити остаточне фортифікування та зміцнення фортеці і залишити її в тому вигляді, в якому вона є (р. 1754).

Але додержано цього не було. Фортецю й далі укріпляли та добудовували, але робили це надзвичайно таємно, і нікого стороннього до неї не під-

---

[1]) Треба додати, що в чернетці листа було написано куди простіше; але згодом иншою рукою, було додано більшість улесливих титулів та надано такий запобігливий тон листу.

[2]) Про ці суперечки з Портою див. у Соловйова кн. V, с. 817—820 і 841—2.

[3]) Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, ст. 222, 248.

[4]) Дѣла Кр. Св. Ел., спр. № 5.

[5]) Ibidem. Цікаво відзначити, що ще 1755 року Стефанович попереджав Росію про те, що в Польщі деякі пани (з Потоцьким на чолі) готують повстання проти короля Августа, — пізнішу Барську конфедерацію.

[6]) Ibidem.

пускали [1]). Все-ж чутки про це дійшли до Порти й викликали там нові хвилювання. У червні року 1755-го султан наказав паші Очаківському, щоб той під якимось претекстом надіслав когось до фортеці оглянути її. Та Обрєзков, повідомлений про це через шпигунів, зараз-же надіслав шифрованого листа про це Київському обер-комендантові Костюрінові [2]). Проте, посланець паші Очаківського, очевидячки, все-ж якось оглянув фортецю й доніс у Царгород, що чутки про її зміцнення мають підстави. Розлютований султан звернувсь з претенсією до Обрєзкова і, не вважаючи на те, що той заперечував факт будування, поставив йому вимогу дати пашпорт для вільного проїзду й огляду фортеці спеціяльного посланця (на нього він призначив пашу Девлет-Алі-Сеїд-Аґу). Обрєзков мимоволі мусів на це пристати, але надіслав посланця на Архангельський шанець, сподіваючись, що його там задержать у карантині. Рівночасно він попереджає про цей огляд кого треба, наказуючи в шифрованому листі вжити таких заходів: надати фортеці такого вигляду, щоб посланець справді міг побачити й потім посвідчити, що фортецю більш не будують, посланця приймати як-найкраще, але робити обміри йому не дозволяти, хоча-б під тим претекстом, що Порта послала його тільки оглянути фортецю [3]). Ці поради справді мали бажаний результат. У шифрованому листі від 1 листопада 1755 року Обрєзков дуже вихвалює тактику коменданта фортеці, Ґлебова, й пише, що Девлет-Алі-Сеїд-Аґа повернувсь цілком завдоволений. Він, а так само і паша Очаківський, посвідчили: що „начатая крѣпость, хотя великого пространства и сдѣлана крѣпко и надежно, но валы ея невысоки, такъ что въ нѣкоторыхъ мѣстахъ до двухъ аршинъ и менѣе. Минувшего лѣта конечно ничего не работано, не прибавлено и состоитъ такъ, какъ остановлено, и стараетца токмо зделанное сохранить, чтобъ не развалилось. Новопоселян около нея множество; а лежит от Турецкой границе в самомъ блискомъ мѣсте конской езды прямою линиею 36 часов“ [4]). Ці інформації заспокоїли турецький уряд.

Що являє собою під цей час фортеця, ми можемо більше-менше встановити [5]). Треба сказати, що її гадали зробити досить-таки солідною,— це видко з тієї артилерії, що її мали привезти до фортеці. А саме, в фортеці (за списками 1756 року, 29 лютого) всього мало бути 120 гармат: 12—24-х фунтових, 12—18 фунт., 36—12 ф., 36—6 ф., 18—3 ф. і 6 мідяних. Окрім того мало бути: фальконетів — 6, мортир — 12, гавбиць — 12, мортирців — 60. Всього на суму по-над $6^1/_2$ тисяч карбованців сріблом. Окрім того мало бути 20 дубелгаків, 30 штуцерів, 40 мушкетонів та рушниць на 2.000 чоловіка [6]). Отже різної зброї як на ті часи чимало.

Але сами укріплення фортеці не відповідали цим готуванням до її обороноспроможности. Ми можемо більше-менше встановити, як виглядала вона

---

[1]) Д. Кр. Св. Ел. спр., № 5. [2]) Ibidem. [3]) Ibidem.

[4]) Дѣла Кр. Св. Елиз., спр. № 5.

[5]) До речи, є прекрасний план фортеці Св. Лизавети 1756 року, на якому визначено як ті укріплення, що вже реально зроблені, так і ті, що їх мали зробити й у дійсності ніколи не зробили (Одес. Істор. Археолог. Музей, карта № 48). З технічних причин ми його навести тут не можемо.

[6]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 8.

в ці часи і як була укріплена, — хоча-б з рапорту інженір-підполковника залоги фортеці св. Лизавети до її коменданта, з 27 травня 1762 р.; тут він каже про те, які треба поробити нові укріплення (під цей час кружляли поголоски про війну з турками) і описує сучасний стан фортеці, що в ньому вона перебувала ще з 1754-го року (з невеличкими змінами р. 1756) [1]). Він рапортує, що фортеця від самого свого заснування власне цілком не заслуговує на цю назву; вона має тільки рівчак і „по причине вынятой земли изъ рва и насыпаннаго изъ нея вала" виглядає фортецею. Брустверів і поперед них „выравненого валчанія", звідки стріляє артилерія фортеці,— немає, немає так само і мостів, а замість мосту залишена серед рова невикопаною частина землі завширшки скількись сажнів, що нею й ходять до фортеці. Палісадів сливе немає, а там, де вони й були збудовані (в 1756 р.), то зовсім погнили й розвалилися [2]). Так виглядала підчас збудування фортеця, що мала таке важливе значіння для охорони людности, про що писав у тому-ж рапорті інженір-підполковник: „А понеже сия крепость защитой и содержаніемъ всего Ново-Сербского поселенія по чести служитъ, въ которой поселяющіися для охраненія единственное прибежище иметь надеются да и... (нерозбірливо) селений выходцовъ изъ заграницы защиты ея зависитъ, которая будучи не въ состоянии, отнимать сможетъ охоту селящихся выходцовъ по причине неименія надежды на оборону и прибежище".

Припинивши укріплювати фортецю, Росія розвязала майбутній конфлікт. Але, хоч турки й не вимагали більше, щоб фортецю зліквідовано, але все-ж ставилися до нового поселення в степовій Україні дуже вороже, називаючи ці землі своїми [3]). Через те і людність увесь час боїться турецького нападу. З'являються різні поголоски про наступ турецького війська, це нервує людність і навіть у самого уряду викликає певний неспокій і примушує його видавати накази про дальші заходи коло фортеці. Так вищезгаданого наказа від 1762 року про укріплення фортеці Св. Лизавети видано підо впливом таких побоювань про небезпеку нової війни; його було мотивовано тим, що „нынешнія заграничныя обстоятельства требуютъ въ сохранении высокого Его Императорского Величества интереса и целости... (відірвано), в крепкой предосторожности от нечаяного неприятельского нападения обдержатся, повелеть соизволили с получениемъ того все имеющиеся въ крѣпости святыя Елизавети інтервалы яко то палисадникѣ, и протчее, что потребно, в лучшее состояние кроме земляной крепостной работи привесть" [4])...

Щоб забезпечити себе від несподіваного турецького нападу, треба було знати про турецькі заміри. Щоб це з'ясувати та зібрати відповідні відомості, надсилали за кордон зокрема до Польщі, як згадувано, певних людей, здебільшого козацьку старшину та російських офіцерів. Про їх рапорти, коли

---

[1]) Там-же, спр. ч. 88.

[2]) Треба сказати, що й земельні укріплення були аби-які. Вони незабаром обсипалися; про це ми маємо звідомлення інженіра фортеці. Він сповіщає, що всі ретраншементи обсипалися, бо на них мешканці випасають худобу і прохає поставити варту. Д. Кр. св. Ел., № 91 від 1763 р.

[3]) Дѣла Кр. Св. Елиз., спр. № 88.

[4]) Ibidem.

вони мали хоч тінь правдоподібности, повідомлювано Київського губернатора, а той, коли вважав за потрібне, Військову Колегію. Ці рапорти про чутки що-до військових планів Туреччини починаються вже з часів будування фортеці і тривають у 1750—60-х роках. Наведемо деякі (показовіші) з них, що найбільш хвилювали людність Лизаветщини (рапорти ці ми беремо з арх. матеріялів).

Року 1756-го з'являються досить серйозні чутки про майбутню війну і доходять навіть до Військової Колегії. Виникла справа з рапорта прапорщика Живановича, посланого розвідати про військові наміри Туреччини, що в Польщі (біля турецького кордону) він чув про військові наміри кримського хана, а так само про те, що польський посол Островський приїхав 27-го липня того року до султана і не повертається (до вересня того-ж року). Чув він там так само, що було повідомлення від гетьмана Литовського про те, що „Французъ противъ Оленда (?) воюетъ, а Брандебурхъ изъ шведомъ на Россию ити согласились, а какъ зачнется на Россию война, тогда татара ударитъ на новопоселяемыя мѣста и на крепость св. Елизаветы, и уповательно что и посолъ Островский с теми ж согласиями к хану турецкому поехал, и что конная орда черезъ перекопъ три дни шла к Ильбурунгу и к Очакову, а около Очакова и Ильбурунга видена орда по той стороне лиману, которая с женами и дѣтми в Белгородския места с Кубани якоби для кочевания идет, и черезъ лиманъ судами переправляется на Очаков, и оной орды до семидесяти тысяч состоит"... [1]).

Військова Колегія, повідомляючи київського коменданта Костюріна про цей Живановичів рапорт, що його їй переслали Хорват і бригадир Глебов, наказує добре стежити на кордонах, розвідати про кількість татарського війська, а так само зробити деякі переміщення російського війська та укріпити фортеці [2]).

Наступного 1757-го року знов розпочинається листування в подібній справі. 14/XI генерал Хорват сповіщав секретним листом Київського віцегубернатора Костюріна про рух на турецькому кордоні [3]). Хорват писав, що через посланця з Польщі, з певних рук, він має звістку, що багато турецького війська прийшло до Бендер на чолі з новим бендерським пашею; в цьому місті укріплюють палісад та фортифікації. Багато війська прийшло так само до Хотина теж з новим пашею. Турки випитують у польських мешканців, чи далеко стоять російські війська. Окрім того вони енергійно скуповують запаси жита та пшениці. Надіслано наказ навіть волоському господареві,

---

[1]) Київ. Ц. Арх. давн. акт., фонд Стар. Спр. XVIII ст., Київ. Губ. Канц., справа ч. 1863, „Указ из военной колегіи Киевскому вице-губернатору Костюрину относительно турецких приготовлений к войне". Чутки про участь чужоземних держав нагадують трохи пізніші зусилля Польщі (напр. Барської Конфедерації) організувати спілку з них проти Росії (напр. з Туреччини, Криму, Саксонії, Франції, як за часів Бар. Конфедерації). Пор. у Скальковського Ист. Нов. Сѣчи, т. III, с. 6—7.

[2]) Очевидячки, тоді й було зроблено деякі фортифікації фортеці (всупереч умові з Портою), про що ми маємо згадку 1762 р. Див. Дѣла Кр. Св. Елиз., справа № 88.

[3]) Київ. Ц. Арх. давн. акт. (згад. фонд), справа ч. 10445, „Письмо (секретное) Хорвата вице-губернатору Кіевскому Костюрину о движеніи на турецкой границѣ". 1757 рік.

щоб скуповував збіжжя й підвозив його суднами Дунаєм до війська. Людність, що живе в турецькому підданстві від Дунаю до Хотина, тікає до инших місцевостей.

Далі 1760-го року з'являються нові відомості про можливий наступ турків і татар, до того-ж виявляється, головний ворог Росії — кримський хан Крим-Ґерай [1]). Треба одзначити, що чимала частина цих відомостей іде з урядових джерел. А саме 8 квітня Київський обер-комендант Лопухін одержав звістку від Обрєзкова, російського резидента у Царгороді: „ему Обрескову отъ надѣжной стороны сообщено, якобы ханъ Крымской Крымъ-Гирей подущаетъ Порту на розрывъ съ здѣшнею стороною, ласкаясь разными знатными авантажами, и хотя де Порта отъ того весьма отдвоена да и ему хану соблюденіе дружбы наисильнѣйшимъ образомъ показываетъ однако по извѣсному по ханскому сумасбродству и мало къ повеленію порты уваженію, небезопасность есть, что онъ какого вреда и миру противного предпріятія не здѣлалъ"... [2]).

Рівночасно повідомлювано, що капітан Сотніков, що стоїть у Никитській Слобідці, дістав відомості з Криму. В них передаються кримські звістки, що до султана буцім-то приїздив посол пруського короля з дарунками, намовляючи його виступити проти Росії. Але султан не зважився, не покладаючись на Прусію, щоб та згодом і проти нього не озброїлася. Тому султан наказує ханові Кримському додержувати миру і казати, що Порта з усіх сил прагне до мирних взаємин з Росією, але псують ці стосунки запорозці, що нападають і грабують татар, і коли це не припиниться то ханові доведеться поселити біля Запоріжжя ще кубанської та едисанської орди (ногайської), так, щоб було тут п'ядесять тисяч з раніш поселеними [3]). Додавалося так само, що ширяться чутки, буцім хан виступив з військом на Дністер, нижче од Бендер.

Російський уряд наказав у відповідь на ці чутки пересунути ближче на південь шість полків.

Трохи згодом знову виникає листування з Київом у справі нових чуток про похід турків. А саме 1762-го року 23 травня, мешканець Польської области, слободи Бінзарово (?), що їздив до ханства з доручення комісара Мительського, заявив сотникові Черниченкові (Ново-Слобід. полку), що вертаючися від татарських нагайських мурз, він чув про похід хана [4]). А саме: що хан

---

[1]) Як відомо, Крим-Ґерай був найбільший ворог Росії і один з найодважніших татарських ханів. Нагадаємо хоч-би його наїзд на Лизаветщину 1768-го року. Див. у Скальковського, Ист. Нов. Сѣчи, вид. III, т. III, с. 10—18.

[2]) К. Ц. Арх. д. Акт. (як раніше), справа ч. 10797, „Указы Сената и Коллегіи по разнымъ дѣламъ", 1760 р.

[3]) Ibidem. Пор. у Скальковського (Ист. Нов. Сѣчи, т. II (1885 р.), с. 252). Цю вимогу було, правдоподібно, висунуто у відповідь на вимогу російського уряду — переселити відділи цієї орди від Запоріжжя в инші місцевості (це зроблено на підставі листів гетьмана Розумовського з скаргами на кривду запорозцям). Почали-ж татари переселювати цю орду, правдоподібно, ще 1756 року, що видко з попереднього рапорта прапорщика Живановича.

[4]) Ibidem.

Кримський з невеликою частиною війська і козаків [1]) переправивсь уже, а велике військо вже переправляється і „еще три султана съ турсъкимъ войскомъ въ Ильбурунгъ вступили... и местечко... взялъ... по причине, что вышеписаныя слободы и все здешние поселення на ихъ земле поселены... и на проживающихъ на нашихъ и на польскихъ пограничъяхъ“ [2]).

Всі такі чутки, легко собі уявити, поширювали серед місцевої людности тривожний настрій та часом гальмували темп залюднювання країни.

Як ми згадали, Нову Сербію було швидко залюднено, здебільшого чужоземними виходнями. Місцева людність після цього пересунулася переважно на південь од цієї території. На цей-же південь розпочинається й нова колонізація, переважно української людности, з сусідніх країв. Ми маємо звістки про виходнів з Гетьманщини (напр., з полків Лубенського, Миргородського, Переяславського, Київського, зокрема з Києва) [3]), багато звісток про виходнів з Польської області, себ-то з Правобережжя (з Гуманщини, Чигиринщини, Смілянщини та инш.) [4]), з Туреччини (напр. з Бендер) [5]). Йшли сюди так само колоністи й инших націй (хоч у далеко меншій кількості), як от волохи [6]), молдавани, греки [7]), євреї [8]). Почасти йшли сюди й росіяни, а надто розкольники [9]), переходячи як з Росії, так, особливо, повертаючися на заклик уряду з инших країн, зокрема з Польщі.

Цікавий факт колонізації степів Лизаветщини від розкольників маємо ми в реєстрі виходнів з Польщі по деяких форпостах за серпень 1763-го р. [10]). Так через Добрянський форпост за цей місяць пройшло 6 душ, з них побажали оселитися: в розкольничій слободі Нов.-Слобідського полку Добрянці — 2, у Білгородській губерні — 2, в Чернігівському полку — 1, в Росію — 1. Через Білянський форпост пройшла тільки одна родина з 5 душ, що забажала оселитися в м. Душатині. Через форпост Карабінерського полку 19 родин, з них до розкольничих слобід Н. Слобід. полку 6 родин, до Астраханської губерні — 4, Нижегородської — 2, Московської — 2, до Воронізької — 1 й до Стародубського полку на Гетьманщині — 1. Всього тут пройшло за цей місяць 17 родин російських і 2 українських. У вересні-ж пройшло 4 родини, 2 російські й дві українські. Цікаво зазначити, що в саму розкольничу слобідку Добрянку за серпень йшло й оселилося 5 душ, а за вересень 3 душі.

---

[1]) Натяк на незавдоволення козаків, правдоподібно, запорозців, і очікування серед новосербської людности їх спільного з ханом нападу.

[2]) Ця справа мало не вся погнила й розвалилася. Тому не вважаючи на все бажання, нам пощастило реставрувати на підставі погнилих клаптиків паперу тільки частину змісту. Крапками відзначено місця, що їх реставрувати не було жадної змоги.

[3]) Дѣла Кр. Св. Елиз., справа ч. 106, 117 та инш.

[4]) Ibidem, №№ 89, 106, 113, 117. [5]) Ibidem, № 136.

[6]) Загоровскій, Очерки слав. колон., Воен. Ист. Вѣстн. 1912 р., к. 4, с. 133.

[7]) Дѣла Кр. Св. Елиз., спр. № 105.

[8]) Ibidem, № 136. Іванов (Матеріялы для ист. Запорож.) цілком безпідставно колонізацію їх, усупереч документам, відкидає. [9]) Ibidem, № 136.

[10]) Київ. Центр. Архів давн. актів (як раніше), справа № 10809, „Вѣдомость о прошедшихъ изъ за границы черезъ Добрянский форпостъ разного рода людяхъ пожелавшихъ поселится въ Россіи навсегда“.

Ця маленька ілюстрація показує наочно певну колонізацію розкольників. І не дивно тому, що слободи їх, почавши закладатися від Синюхи до Дніпра, потроху зростають завбільшки. Окрім фортеці св. Лизавети, що біля неї згодом вони почасти селилися, і головне Добрянки, ми бачимо в 1760 роках ще такі слободи: Злинку, Клинці, Никольське [1]), Лисі гори, Піщаний Брід, Плоську [2]) і ин. Розкольничі поселення стають згодом більші і впливовіші, так що для людности їх було призначено навіть окремого завідувача з росіян — ротмистра Попова (1761 р.), який проте підлягав полковникові Ново-Слобідського полку [3]). Проте, ця посада існувала не довго. Згодом розкольники посилають депутацію до Петербурга, прохаючи зміцнити їхнє становище в Лизаветщині, що уряд і зробив, потвердивши деякі їхні права та давши різні обіцянки [4]).

Хоч загалом домінувала на цій території, безперечно, українська людність. Розкольники все-ж не були остільки численні, щоб конкурувати з місцевою людністю, колишніми мешканцями слобід сотень Крилівської і Цибулівської, що її тим більш увесь час доповнювали українські колоністи з Гетьманщини й Польщі. Тому думка декого з дослідників, що Ново-Слобідський полк заселили московські виходні [5]), є безперечно цілком безпідставна. Для прикладу наведемо реєстр людности слободи біля фортеці св. Лизавети, пізнішого міста Лизавету. Треба сказати, що тут людність зростала надзвичайно швидко. Ще як будовано фортецю, на весні 1754 р. майбутній її комендант Олексій Глебов сповіщав генерал-майора Івана Федоровича Глебова про те, що багато осіб з'являються до нього, заявляючи про своє бажання оселитися біля новозбудованої фортеці [6]). 1757-го року на-весні, людности цього поселення було вже чимало; було всього 149 господарів (128 дворів), а саме — міщан — 95 господарів-дворовласників, їх підсусідків — 21 госп., у дворах старшинських (сотника Мих. Касая і ин.) — 11 госп., греків — 3 госп., купців — 14 госп., виходнів з Польщі розкольників — 5 госп. [7]). До того тут немає даних про козачу людність м. Лизавету (правда, її тут мусіло бути дуже мало, — тільки при старшинських дворах). На підставі цього поселення ми можемо з'ясувати, звідки приходила сюди людність. А саме:

З самої теперішньої Лизаветщини (з колишніх Задніпрських сотень Миргородського полку)	78	госп., або	52,7% усіх госп.
З Польщі	37	„ „	24,8% „ „
З Запоріжжя та його земель	9	„ „	5,6% „ „
З Гетьманщини	8	„ „	5,4% „ „
З Росії	4	„ „	2,8% „ „
З чужих країв	5	„ „	3,3% „ „
З Слобідської Укр.	1	„ „	0,7% „ „
З м. Болхова	1	„ „	0,7% „ „
З м. Боровська	1	„ „	0,7% „ „
Не означено про	5	„ „	3,3% „ „
Разом	149	госп.	100%

[1]) Скальковскій, Хрон. обозр. ист. Новорос. края, т. I, с. 74. [2]) Ibidem, с. 89.

[3]) Ibidem, ст. 30. Хоч, очевидно, в його віданню перебувають не всі розкольничі поселення. Напр., Добрянка входить у склад Н.-Слобідського козачого полку. [4]) Ibidem, с. 31.

[5]) Н. Полонська-Василенкова, З історії останніх часів Запоріжжя, с. 293. Цікаво, що за ввесь період до 1767 р. всього до Лизаветщини переселилося 2.370 душ росіян, число порівнюючи, невелике. (Скальковскій, Опыт. стат. опис. т. I, с. 214, прим.).

[6]) Дѣла Кр. Св. Елиз., спр. № 3. [7]) Ibidem, спр. № 10.

Як бачимо, здебільшого поселенці походили з тої-ж-таки Лизаветщини, потім з Польщі. Ці перші колоністи є, як згадано, старожитці цієї місцевости, що їх виселювано з території Нової Сербії. Яскраво це видко з нижчеподаного реєстру:

Звідки прийшов	Кільк. госп.
З кол. Цибулівської сотні	42
З кол. Крилівської сотні	7
З кол. Архангельська	4
З Переволочанської Кам'янки	2
З Мишурина	2
З Ташлика	2
З безуказаного поселення (не означено якого)	10
З с. Ухівки	5
З Жовнина	1
З Нестерівки	1
З Грузької	1
З Федірок	1
Разом	78 госп.

Величезна більшість отже походить з території Нової Сербії з колишніх її старожитців — українців. Таким робом, ці старожитці створили те певне ядро, що дало початок, як місту Лизавету, так і взагалі, очевидячки, Ново-Слобідському полкові.

Що-до колонізації з Польщі, то йшла вона з таких місцевостей:

Звідки	Кільк. госп.
З Чигиринської губ.	9
З Уманської „	6
З Смілянської „	4
З Білоцерківської губ.	3
З Лисянської губ.	2
З Богуславської губ.	2
З Корсунської губ.	1
З Канівської губ.	1
З м. Костянтиновичів	4
З с. Голочівки	1
З с. Козел	1
Не зазначено про	3
Разом	37 госп.

Таким робом колонізація з Польщі йшла власне з самої (чи трохи чи не самої) Київщини. Воно правда, не виключено можливість, що людність ця походила й з Волини й з Поділля, але мешкала якийсь час на Київщині, яка правила, отже, за певний етап на шляху до колонізації Степової України.

Що-до инших колоністів, то походили вони з таких місцевостей: з Гетьманщини: з Києва — 1 госп., з Миргорода — 2, з Кобеляк — 2, з Василькова (Київ. полк.) — 1, з Баришівки (Переяслав. п.) — 1; з чужих країв—з Криму—3, Волощини — 2; з Росії — Путивлю — 1, Брянську—1, не означено про 2. Таким робом, коли навіть припустити, що частина виходнів з Польщі була теж росіяни-старовіри, усе-ж відсоток їх у головному місті Лизаветщини, а очевидячки значною мірою в цілому полкові, був дуже незначний. Хоч пізнішими часами, можливо, цей відсоток трохи збільшився (особливо в самому Лизаветі), через дальшу інтенсивну колонізацію з Польської держави.

Як ілюстрацію національної приналежности людности можемо навести ще реєстр втікачів з Пікінерського полку (кол. Н.-Слобідський козачий полк) в 1773—4-х роках, в якому вказано походження цих поселенців [1]). Усього за цей час втекло 301 господар, з них:

Давніх мешканців цієї території („прежніе", а також мешкан. кол. Ново-Слобідського полку)	97	госп.
Пересельців з безуказних поселень, переважно в 1750-х роках (кол. старожитці)	105	госп.
З Запоріжжя	42	„
З Польщі	29	„
З Гетьманщини	17	„
З Нової Сербії	3	„
Инших (компанійців, не означено, і т. и.)	7	„
Разом	301	госп.

Як бачимо, в показаних групах росіян ледві чи могло бути багато; у другій, третій та п'ятій групах їх не могло бути зовсім, у першій дуже мало. Хоч загалом, безперечно, це є тільки ілюстрація, бо дати справжнє уявління про ввесь національний склад цілої території, вона не може.

Нарешті, додамо ще одну невеличку ілюстрацію: реєстри втікачів з Гетьманщини 1750-х років свідчать, що переважні маси їх ішли до Ново-Слобідського полку. Напр., за реєстром 1757-го року [2]), з самої Потоцької сотні Миргородського полку втекло 86 господарів (не рахуючи їхніх родин), з них до Нової Сербії втікало 14 (або 16,3% усіх), решта до Н.-Слобідського полку. Цікаво, що до самої слободи Бородаївки, де за відомістю 1760-го року (про неї далі) було 382 козаки, втекло до 1757-го з самої-но вищезгаданої сотні Потоцької 56 козаків (3 виборних і 53 підпомічників). Ці цифри, гадаємо, досить показові і свідчать, знов-таки, що головні маси людности Ново-Слобідського полку були українці, будь-то старожитці, чи втікачі з Гетьманщини, чи Польщі.

[1]) Эварницкій, Источники, т. II, с. 1899.

[2]) К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Стар. Спр. XVIII ст., Генерал. Військ. Канц., спр. № 14638.

Новозалюдненим місцевостям загрожувала певна конкуренція з боку поляків, що колонізація їхня мала чимале значіння для цієї території в першій половині XVIII ст. Бачучи тепер, що з їх країв сила людности тікає до Степової України, поляки намагаються спинити цей рух, засновуючи на південних та південно-східніх своїх кордонах нові слободи та намагаючися перетягнути туди людність з Лизаветщини. Иноді це їм щастить; бувало, що новопоселена людність, виходні з Польської держави, кидала свої оселі та верталася назад [1]), иноді, правда, підо впливом злиднів, не маючи потрібних речей у новій своїй батьківщині, як от напр., через брак палива в холодну зиму [2]).

Новозасновані слободи з польського боку, які, напр., розташовувалося по р. Ташлику [3]), треба було також і захистити від різних пригод: як, напр., нападів гайдамак, а то й урядових осадчих Нової Сербії та Ново-Слобідського полку, що иноді силоміць переганяли людність з польських слобід, иноді за покриттям і протекцією генерала й начальника Нової Сербії Хорвата, який прихильно ставився до нападів на польські володіння [4]). Для цього поляки намагаються побудувати певні фортеці, як от ще 1754 року [5]), а пізніше 1756 р. (проти Новомиргорода) [6]), укріпляли також і трохи дальші центри, як от напр. Гумань [7]). Але російський уряд енергійно опротестовував всякі заходи в цій справі, а тому полякам не щастить цих фортифікацій до краю довести і вони мусять їх припинити [8]). Навіть збирання війська на прикордонній місцевості викликає протест російського уряду, бо таке збирання нервує людність Лизаветщини, і полякам доводиться його тлумачити як заходи проти гайдамак [9]).

Щоб спинити втечу пересельців до Степової України, поляки кінець-кінцем намагаються закрити шляхи певними військовими відділами. Ці військові відділи ловлять і вертають втікачів, а иноді намагаються й силоміць захопити й повернути вже осілих в прикордонних слободах колишніх польських підданців [10]).

Треба сказати що такі їх напади поробилися були 1760 роками такі часті, що російська влада була змушена вжити відповідних заходів. Так 1763-го року, з приводу нападу поляків на слободу Тернівку, Мельгунов наказує полковникові Ново-Слобідського полку, „в разсужденіи такого от поля-

---

[1]) Дѣла Крѣп. св. Елиз., спр. ч. 100, 103.

[2]) Ibidem, ч. 100. [3]) Ibidem, ч. 113.

[4]) Ястребовъ, Архивъ Кр. Св. Елиз., ст. 556.

[5]) Київ. Центр. Архів давн. Актів, Київ. Губ. Канц., спр. ч. 10787, „Указы Сената и Колегій по разным делам".

[6]) Ibidem.

[7]) Сенат. Архивъ, т. XII, с. 87—88.

[8]) Київ. Цент. Арх. давн. Акт., спр. 10787, „Указы Сената"... etc.

[9]) Напр. 1757-го року, в січні, поляки збирали військо в Гуманю (до тисячі „липків" і козаків), в Крутах (також тисяча польських жовнірів і козаків). Це викликало великий неспокій серед людности Лизаветщини; польський уряд пояснив, що то проти гайдамак. Див. Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 11.

[10]) Д. Кр. Св. Ел.; ці справи почасти опублікував Ястребов („Архивъ Крѣпости Св. Елизаветы", Зап. Од. О-ства Ист. и Древ., т. XV, ст. 580—583).

ковъ дерского поступка", звеліти козакам слободи „предь в такових случаях поступать с ними, поляками, как з злодеями, без всякого упущенія" [1]).

З боку Польщі людність Лизаветщини де-далі зростала й зростала. Вона оселювалася навколо фортеці св. Лизавети і навіть посувалася своїми поселеннями далеко в степ, особливо на заході, біля р. Синюхи (напр. хоч-би поселення Лисі Гори, поселені десь в 1757 р.).

Впливали на це зростання людности, окрім загальних легших умов існування, й ті пільги, які робилося цим новим колоністам. Напр., у слободі Орел, яку заселено наприкінці 1750-х років, осадчий Василь Черниченко за дозволом від уряду видає в позику на 3 роки провіянт (очевидно переважно зерно для засіву). Цей засіб має видко великий успіх, бо окрім щойно (1759 року) оселених 34 родин, осадчий обіцяє поселити ще 100 родин з Польщі [2]). 1762-го року (12 січня) Сенат ухвалює дати пільгу новим колоністам і у цілому Ново-Слобідському полку, звільняючи їх на 6 років від податків [3]).

2.

З цієї усієї місцевої людности ухвалено організувати козачий полк. Власне вже в наказі Сенату 18 серпня 1753 року проєктувалося, оселюючи стару людність на південь від Нової Сербії, „учредить ихъ козаками такъ, какъ слободскіе полки состоятъ, и быть в ведомстве крепости Святыя Елизаветы каменданта" [4]). Проте зформовано більш-менш цей полк згодом у другій половині 1750-х р., коли він дістав і назву, — Ново-Слобідський (у відміну від инших слобідських полків) козачий полк. Остаточно-ж зформовано, чи власне зреформовано, його у 1761—2 р. за часів коменданта Муравйова, коли було вже точно визначено сотні, склад їх, маєтності старшини і т. и., і таким робом надано офіційних, організаційних норм полкові, що досі мав їх, так мовити, самочинно.

Перейдемо тепер до розгляду цього самого полку, його устрою, складу, взаємовідносин і т. и., відколи його засновано насамперед й аж до реформ 1761—2 років.

Територію Ново-Слобідського козачого полку, як вже згадано, спочатку становила двацятиверстова смуга на південь од Нової Сербії; пізніш дозволено цю лінію посунути ще на 20 верстов наперед. Але колонізація, як ми вже були бачили, йшла далеко швидше за урядові декрети, через те поселення швидко посунулися вже далі за нову лінію; цей наступ на запорозькі володіння потроху апробує й уряд своїми наказами. Так було почасти апробовано 1754 р. земельні захоплення старшини Ново-Слобідського полку в районі р. Домотканч й Самоткани [5]), 1764 року далі ще ріг земель по р. Інгулу [6]).

---

[1]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 112.

[2]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 21, пор. у Ястребова, op. cit., с. 566.

[3]) Сенатскій Архивъ, т. XII, с. 2.

[4]) Эварницкій, Сборн. матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ, с. 192.

[5]) Ibidem, с. 134.

[6]) Ibidem, с. 203.

Перед реформами 1761—2 років ця територія виразного розподілу на сотні не мала. Сотники керували власне слободами, що здебільшого повстали в 1750-х роках [1]), хоч іноді, можна думати, в їх віданню окрім головної були й деякі дрібніші слободи, що не мали свого окремого начальника. 1750—61 р. ми бачимо такі сотні — слободи: Пушкарівку, Домоткань, Бородаївку, Мишурин, Калужино, Кам'янку (мабуть т. зв. Омельницька Кам'янка), Боянське [2]), Омельник (або Лихівку) Тройницьку, Зелену, Верблюжку, Овнянку, Бешку, Мурзинку, Кам'янку (Вершинно-Кам'янку), Аджамку, Калинівку, Інгульську, Грузьку, Вись, Ташлик (Плетений), Красну, Тишківку (або Ольшанку), Тернівку, Добрянку, Орел. Окрім того іноді виступають і деякі інші слободи, зрідка навіть з своїм окремим сотником, — напр., слобода Ново-Архангельська, Сухий Ташлик, пізніше (1760-і роки), Лелеківка, Комисарівка та інші.

На чолі Ново-Слобідського полку, de jure, стояв полковник. Але de facto, цей уряд був далеко не завсіди обсаджений, не кажучи вже про те, що він не завсіди давав змогу людині, що його посідала, стати фактичним керівником свого полку. Річ у тім, що на перешкоді цьому стояли коменданти фортеці св. Лизавети і фактичні правителі цієї країни з дуже широкими уповноваженнями та владою.

Власне, ще 1753 р. в початку утворення Ново-Слобідського полку, навіть ще перед тим, як його затверджено юридично, на чолі його поставлено окремого командира — капітана Бикова [3]). Та що людність Ново-Слобідського полку, а рівночасно й його значіння, зростали, то уряд мусів поставити на чолі людину впливовішу, себ-то вищу чином, до того незалежну від Ново-Сербської влади, від генерала Хорвата. Тим-то 2 травня 1754-го року ми бачимо наказ Сенату „Казацкому и прочихъ въ тѣхъ Заднѣпрскихъ мѣстáхъ поселенію быть въ вѣдомствѣ Крѣпости Св. Елизавети Коменданта"; рівночасно Сенат наказав головному командирові Глебову подати йому свою думку про потрібну кількість старшини для Ново-Слобідського полку, а так само про те, з кого її призначати [4]). Таким чином влада коменданта фортеці поширилася на цілу територію Ново-Слобідського полку. Першим таким комендантом ми бачимо бригадира Глебова (ще з 1752 р.), далі (1758 р.) генерал-майора Федора Юста, слідом за ним бригадира Муравйова, потім тимчасово Толстого, на короткий час відає Ново-Слобідським полком і фортецею Хорват, потім знову Муравйов і т. и. Проте, треба сказати, деякий ще час після піддання полку комендантові фортеці (1755-1756) капітан Биков стоїть ще на чолі Н.-Слобідського полку, хоч фактично керує ним за цих років полковий хоружий військовий товариш Іван Макогін [5]).

Отже фактичними правителями в Ново-Слобідському полкові були коменданти фортеці. Та поруч них десь у середині, мабуть, 1750 років утво-

---

[1]) Заселюють їх виселенці з території призначеної під Ново-Сербію. Але іноді заселюють у цих-же 1750 роках цілі слободи й виходні з Польщі (українці). Так слободу Тернівку заселено 1753-го року виходнями з Гуманщини (Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 74).

[2]) Або, в иншій транскрипції, Обоянське, Буянське.

[3]) Сенатскій Архивъ, т. IX, с. 201—2. [4]) Ibidem, с. 260.

[5]) Одеський Істор. Крайовий Архів, фонд Переяславської консисторії, звязка I.

рюється, поруч з иншими старшинськими урядами, й уряд полковника. На цьому уряді ми бачимо Миколу Одобаша (або Адобаша, Одабаша, чи навіть Адабаша, — за транскрипцією російської адміністрації) [1]), що з довгенькими, правда, перервами перебуває протягом всього існування полку. Так він згадується як полковник у 1757—8 р., потім його тимчасово звільняють, в 1760 р. ми знову зустрічаємо його на цьому уряді, потім він тимчасово командує в чині майора якимось иншим військом, а на його місце призначають коменданта Муравйова, а потім призначають, вважаючи на те, що той добре розумівсь на прикордонних справах, першого пограничного комісара Якима Литвинова (12-го січня 1761-го року). Коли він помер, Київ. генерал-губернатор Глебов висуває на уряд полковника кандидатуру нового пограничного комісара Івана Чугуєвця, але Сенат його не затвердив. Натомість старшина Ново-Слобідського полку уперто висуває знов кандидатуру Одобашеву. Сенат усіма силами затягає справу, але нарешті примушений відновити його на полковницькому уряді (десь у другій половині 1763-го року).

Владу полковникову обмежено головною владою коменданта фортеці; так коли 1762-го року на короткий час піддається Ново-Слобідський полк Хорватові, Сенат зазначає, що пограничний комісар Литвинов, що виконував обов'язки полковника цього полку, має підлягати й Хорватові [2]). Та все-ж, можна думати, у віданню полковника залишається чимало справ що-до полку. Він не тільки керує ним в адміністративній частині, але й обстоює його інтереси від ворожих зазіхань, як з боку Запоріжжя, так і инших сусід; своєю чергою полковник клопочеться й про те, щоб збільшити територію цього полку, роздаючи придбані землі, мабуть за остаточною згодою коменданта фортеці, на власність і на уряд, на ранг, иншій сотенній і полковій старшині.

Треба відзначити, що й коменданти часто сприятливо ставилися до козачої людности, власне насамперед старшини, очевидно, й усяково їй протегували. Напр., комендант Муравйов цілком щиро відстоює інтереси цієї старшини, не тільки від зазіхань запорозців, але й з боку Нової Сербії. Боротьба його проти неї за землі призвела врешті до того, що Муравйова звільнено 1760 р. з посади [3]). Правда, наступного року його знову поновлено. Та, треба сказати, це звільнення дуже гнітюче вплинуло на полкову й сотенну старшину. Без Одобаша і без Муравйова вона лишилася сливе беззахисна. Тим більше, що новий комендант, Толстой, ставиться прихильно до Запоріжжя й мало дбає про Ново-Слобідський полк. Через це старшина починає думати про те, щоб дістати собі якогось иншого начальника, окрім нового коменданта фортеці. Дехто навіть гадає, що може варто прохати про підданя Н.-Слобідського полку під зверхність начальника Нової Сербії, Хорвата; очевидячки, гадалося, що Хорват — ворог Запоріжжя, більш відстоюватиме інтереси цього полку, не буде давати його кривдити і захищатиме від воро-

[1]) За Скальковським першим полковником був тесть Одобаша, Лупул Зверйов. Навсправжки майор Василь Зверйов вийшов з Молдави в 1760-х роках, а р. 1769 переведений до Степової України, де призначений на полковника щойно зформованого з волохів (що їх він і вивів) Молдавського Гусарського полку (Одес. Кр. Іст. Арх., ф. Коша Запорозького, спр. № 239).

[2]) Сенатскій Архивъ, XII, с. 172—3.

[3]) Загоровський, op. cit., с. 145—6. Сенатскій Архивъ, XIII, с. 172—3.

жих зазіхань. Думка ця вийшла, можна гадати, од полкового обозного, сотник слободи Лизаветської написав відповідне прохання і його підписало чотири сотники. Та решта сотників, дізнавшися про це, рішуче запротестували й примусили своїх товаришів, щоб вони покинули таку думку [1]).

Що-до полковника, як і иншої старшини, то проф. Є. Загоровський висловлює думку [2]), що їх вибирала сама людність, власне козаки, як узагалі по слобідських полках. Спирається у своїому твердженні проф. Загоровський на двох постановах Сенату [3]), які не затверджували двох кандидатів на полковника через те, що „какъ въ ономъ казачьемъ полку, яко оный учрежденъ по примѣру слободскихъ полковъ, о опредѣленіи полковника должно быть отъ ихъ (козаків і старшини. *С. Ш.*) общаго желанія и выбора“ [4]). Отже, здається, ніби-то вибирали полковника всі козаки й старшина Ново-Слобідського полку. Та факти суперечать цьому, може принциповому, правилові. Ми вже не кажемо про те, що усеньку сотенну старшину, — сотників, отаманів і т. и., ба навіть і нижчу полкову, призначав сам комендант фортеці св. Лизавети [5]), — можливо порозумівшись з полковником полку. Разом з ним і старшиною висуває він і кандидатів на вищі полкові уряди, скажім писаря, яких затверджує Київський ген.-губернатор [6]). Але й полковників висуває коли не комендант, то начальник країни Київ. генер.-губернатор, знов-таки порозумівшись мабуть з полковою та сотенною старшиною, а затверджує їх Сенат; иноді-ж Сенат безпосередньо і призначає їх, навіть не порозумівшись з комендантом фортеці. Так, можна думати, було з Муравйовим, а потім Литвиновим, яких призначає безпосередньо Сенат [7]), усупереч настирливим домаганням козачої старшини, що прохає призначити їм Одобаша [8]). Правда, до двох подань — першому київського генерал-губернатора Ґлебова, а другому — його вкупі з козацькою старшиною, Сенат поставивсь негативно, заявивши, що кандидатів обирає цілий полк [9]) (навіть не сама козача старшина). Та гадаємо, про цю виборність полковника Сенат згадував лиш у випадках, коли представлено було кандидатів на цей уряд не бажаних для нього,—передусім, правдоподібно, українців. Не дурно-ж Сенат, любісінько призначивши згори на уряд полковника Муравйова (1761-го року), а далі Литвинова у січні 1762 р., тепер відкидає кандидатури пограничного комісара (він посів був цей уряд по тому, як Литвинов помер) Івана Чугуєвця-українця, що до того, як став комісаром, був писарем Січи Запорозької [10]), якого висував Ґлебов, та Одобаша, якого

---

[1]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 69. [2]) Op. cit., с. 145.

[3]) Сенатскій Архивъ, XIII, с. 194, 432.

[4]) Ibidem, с. 194.

[5]) Про це чимало відомостей у „Дѣлахъ Кр. Свят. Елизав.“.

[6]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., Київ. Губ. Канц., № 5112, „об опредѣленіи при крепости св. Елизавети слободскаго козачьего полку ис канцеляристовъ в полковыя писары Назара Чернявского“, 1762 р.

[7]) Сенат. Архивъ, т. XII, с. 2.

[8]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 72.

[9]) Сенат. Архивъ, т. XII, 432.

[10]) Бібл. Рос. Академії Наук, Рукописн. відділ, папери Скальковського, „черновикъ письма кошев. атамана Гр. Федорова“... 1762 р. Або справи з арх. Коша Запорізького.

так домагалася козацька старшина. Що-до останнього, то тут справа була тим цікавіша, що його прохали призначити 12 лютого 1763 року депутати від цілого полку, — але Сенат не затвердив його тільки через те, що не було переведено офіційних виборів „при командѣ“ і подано рішення його на затвердження до Сенату [1]). Ці факти, гадаємо, яскраво свідчать, що виборність полковника, не кажучи вже про иншу старшину, існувала лиш на папері і витягли її на світ тільки тоді, коли треба було усунути небажану для Сената кандидатуру.

Ставлення полковника до свого полку залежало здебільшого від самого полковника та його симпатій. Загалом більшість полковників та комендантів фортеці св. Лизавети, що з них рівночасно часто були й полковники Ново-Слобідського полку, ставилася дуже прихильно до своїх полчан, насамперед до козацької старшини, і вороже до всіх її супротивників. Зокрема варто назвати Одобаша і, головне, коменданта Муравйова, що так завзято захищав інтереси козацького полку від Нової Сербії, і, особливо, Запоріжжя, що стягнув на себе певне урядове незавдоволення. Але бували й вийнятки, прихильність до Запоріжжя; за такий вийняток був, напр., пограничний комісар і полковник Аким Литвинов, що ставивсь з великою симпатією до Запоріжжя й усяково допомагав йому. Звичайно, робив він це не безкорисно, а дістаючи весь час певні подарунки від Січи, що взагалі полюбляла таким способом притягати на свій бік впливових осіб.

У кожному разі Литвинов за-для Січи часто порушує накази уряду, і коли Муравйов порушує накази, щоб шкодити Січі, заявляючи на всі згадки її про царські укази, „я сам указ“, — то Литвинов навпаки порушує накази, щоб захищати запорозців. Яскраво виявляється це в його листах до Калнишевського, до Глоби і иншої січової старшини. Так, напр., він попереджує Січ, що військо розбило один загін запорозців, який „ко смелянскому дѣлу приличенъ“ (очевидячки, нападу на Смілянські маєтки), і зловили запорозця Стеблівського куреня Микиту Щербину, „которого вам надобно всячески о выдаче в Сечь требовать“, — радить він січовій старшині, щоб цього запорозця не було покарано. Решта загону, — пише він, пробирається через Нову Сербію, він побоюється, що їх можуть упіймати. Спричинивсь до всього комендант фортеці Муравйов: „все б оно иначе было, ежели-б не по пристойности посторонніи не мешали (а кто онъ такой сами знаете)“, додає Литвинов [2]). „Брате й друже“, — пише він військовому писареві Івану Яковлевичу Глобі, „что принадлежит до Заворуйка и Дика сотника, то сколько моих силъ будетъ стану трудится [3]), самъ знаешь, г-рь мой, что в наших местах делается, авось либо скоро переиначится, что с нетерпеливостю ожидаю!“ [4])— закінчується таким побажанням лист. Загалом, отже, політика полковника

[1]) Сенат. Архивъ, XII, 432.

[2]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Рукоп. Відділ, папери Скальковського, „Письмо Акима Литвинова к войск. писарю“... 1762 р.

[3]) Очевидно, здержуючи їх що-до Запоріжжя.

[4]) Ibidem, лист від 10/III 1762 р.

залежала від його симпатій, проте симпатії рідко [1]) бували на боці Запоріжжя й не дурно тому інтереси і кордони сусідів з боку Ново-Слобідського полку ввесь час безперервно порушувано.

Окрім полковника, на чолі полку стоїть полковий обозний (в 1750—60 р. Василь Михалча) [2]), що відіграє в його керуванню чималу ролю, та полковий суддя (за цих-же років Григорій Бутович) [3]). Окрім них ми ще бачимо в 1756 році полкового хоружого [4]) (Івана Макогона), також полкового писаря (в 1750 р. Василь Семенів, а далі—з 1761 фактично, а офіційно з 1762—Назар Чернявський) [5]), городничого міста Лизавета (1757 р. — Гарасима Григор'єва [6]), і кілька десятків підпрапорних, — очевидячки агентів полкового правління. Керування полком провадиться через Полкову Канцелярію, що на її чолі, як згадано, стоїть полковий писар, а під його урядуванням 2—3 канцеляристи (з яких призначається й писаря, — напр. Чернявського) [7]) і 3-х писарів [8]).

Окрім того, є й уряди (хоч у реєстрах 1760—1762 років ми їх не бачимо — мабуть їх пораховано з підпрапорними) полкових осавулів. Уряд цей був мало корисний, осавулам доводилося переважно ввесь час роз'їздити ловити гайдамак і т. и., і своє господарство завести, як це робили сотники, їм через це було важко. Тим-то осавули за який час звичайно вдавалися з проханням дати за їх працю уряд сотника, хоч-би й молодшого, як це зробив напр., молодший полковий осавул, Яків Дик, син сотника Мурзинського і колишній значковий товариш Миргородського полку [9]).

Що-до підпрапорних, які своїми функціями наближаються до полкових осавулів, то вони відповідають значковим товаришам Гетьманщини, принаймні в очах уряду [10]). Призначається їх, як правило, з найвидатніших (що, напр., визначилися за війни) виборних козаків. Хоч фактично, дуже часто призначається їх і з старшинської молоди, синів сотникових, або з синів инших підпрапорних, надто після смерти батька (напр., Михайла Котенка призначено на батькове місце, Івана Кота, підпрапорного з Бородаївки й осадчого цієї слободи, 1761-го року) [11]).

Треба, нарешті, додати, що при полковому штаті рахуються ще полкові гармаші (в реєстрі 1760—61 р. їх так само не згадано, — очевидно пораховано з усіма сотенними гармашами). На ці посади призначувано звичайно виборних козаків, що знаються на гарматній справі. За ними залишаються

---

[1]) Здається, що, окрім Литвинова, більше прихильників Запоріжжя серед старшини Ново-Слобідського полку не було.

[2]) Д. Кр. св. Елиз., спр. № 63, 25.

[3]) Там-же, спр. № 64.

[4]) Одес. Кр. Іст. Арх., фонд Переяслав. консисторії, звязка I.

[5]) Д. Кр. св. Елиз., спр. № 88 та ин., а також К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., спр. № 5112 (вищецитована).

[6]) Там-же, спр. № 10.

[7]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Спр. XVIII ст., спр. № 5112 (вищецитована).

[8]) Д. Кр. св. Елиз., спр. №№ 34, 56 та инш.

[9]) Д. Кр. св. Елиз., спр. № 26.

[10]) Там-же, спр. № 107, наказ Глебова від 1766 р.

[11]) Там-же, спр. № 107, наказ 1761 р.

їхні маєтності (луки, рілля, то-що) в їх сотнях, й до того вони мають, очевидно, якісь прибутки, можливо платню; не дурно на кожну ваканцію полкового гармаша відразу знаходяться претенденти з найзаможніших виборних козаків (що мають здебільшого не саму землю, а й чимало підсусідків, які можливо допомагають обробляти їм землю в їх відсутності, — як гармаші при полковому центрі, вони перебувають у фортеці св. Лизавети) [1]).

На чолі сотенної старшини стоять сотники. Звичайно в більших порівнюючи сотнях окрім сотника, так мовити, головного (його зветься в документах дійсним), є ще один сотник молодший, а зрідка й двоє [2]). Цей молодший сотник заступає дійсного сотника, коли той від'їздить. Хоч трапляється, що у відсутність дійсного сотника призначається наказного, напр., з абшитованого сотника [3]).

Ястребов каже [4]) (правда, на підставі досить позверхового студіювання матеріялу), що призначувано сотників звичайно з осадчих слободи. Безперечно, такі факти бували, та це не було загальне правило, навпаки, ми з більшим правом можемо визнати, що тут, як і колись у задніпрських сотнях Миргородського полку, найохотніше призначається сотників з козацької старшини (переважно Гетьманщини) [5]); осадчих-же робиться сотниками досить рідко, неохоче, лиш під тиском обставин, щоб не знеохотити людність засновувати дальші оселі.

Треба сказати, що в призначенню сотників і сотенної старшини в Ново-Слобідському полку треба взяти на увагу кілька моментів. Передусім треба пам'ятати, що частина задніпрських поселень Полтавського полку мало не ціла увійшла до Ново-Слобідського полку (очевидно і з своєю людністю). З неї зформовано кілька слобід-сотень; на чолі їх поставлено переважно значкових товаришів Полтавського полку, що мали в цій місцевості свої ґрунти та підсусідків. Так сотник Слободи Омельника (або Лихівки) є Хома Лихо (або Лишевський), значковий товариш Полтавського полку [6]), так само й батько сотника Калужинського Василя Роботи, Федір Робота, є так само значковий товариш Полтавського полку і власник маєтків у Калужнім [7]), як і батько або родич иншого сотника (Кам'янського) — Андрія Гегели — Василь Гегела [8]).

З другого боку за головне ядро Ново-Слобідського полку є мешканці колишних задніпрських сотень Миргородського полку. Через це не дивно, що сотенна старшина і собі, сюди переходячи, дістає тут відповідні уряди. Напр., „правящій за сотника" в Архангельському, відомий нам вже з першого розділу, Йосип Чечель, дістає відразу сотенний уряд у Верблюжці, на якому

---

[1]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 83.

[2]) Напр., див. у спр. № 20. Д. Кр. Св. Елиз.

[3]) Там-же, № 97.

[4]) Ястребовъ, Зап. Од. Об. Ист. и Др., т. XV, с. 552.

[5]) Скальковський цілком безпідставно гадає, що старшина козачого полку призначається здебільшого з виходнів молдаван та греків, т. II, с. 131.

[6]) Збірка Лазаревського № 63, „Новая Сербія".

[7]) Ibidem. [8]) Ibidem.

й правує аж до смерти. Отаман Цибулівський Василь Кошовенко (пізніш осавул) дістає тут сотництво в слободі Грузькій, другий отаман цієї-ж слободи Федір Война стає сотником Ташлицьким [1]). Нарешті сотенний отаман Архангельський Олексій Зерваницький стає спочатку отаманом, а далі сотником Тишківки [2]), а Петро-Острівський отаман Василь Кравець (або Кривець) — сотником Боянським [3]), і т. и.

Рівночасно з цим призначається на сотників і козацьку старшину з тих загонів, що перебувають для охорони цієї території, зокрема старшину Миргородського полку. Яскравий приклад такого призначення є сотник Мурзинки Павло Дик. Він був за значкового товариша Миргородського полку і мешкав у Хоролі; 1753—4 року він з залогою козаків цього полку стоїть у Новомиргороді; того-таки року його призначається на сотника Мурзинського [4]). Так само призначається на сотника Домотканського Семена Лебединця, осавула, — якого саме полку невідомо [5]).

Иноді призначається на сотників і виходнів з Польщі, — але за особливі вислуги. Напр., сотника Василя Молчана призначено за його розвідну службу в Туреччині й Польщі; він, бувши за писаря у Бендерах, організував сітку шпигунів у Туреччині й в Польщі, далі переїхав до фортеці св. Лизавети і був при комендантi Глебові, і відав усю, так мовити, контр-розвідну службу [6]). Тай Микола Донець, сотник Тишківки, дістав цю посаду, очевидячки за розвідну службу в Польщі [7]). Иноді призначається сотників і просто з протекції: напр., Миколу Алтернацького (поповича з Гетьманщини) Муравйов призначив сотником на прохання бригадира Грана, що при ньому Алтернацький був за музиканта [8]).

Нарешті, зрідка ми бачимо, що сотника призначають з осадчих. Так Семена Сича, осадчого слободи Плетеного Ташлика, призначено на сотника Виського [9]); та характерно, що Семен Сич є мешканець Цибулева, дуже заможний козак, який заселив цю слободу переважно своїми сусідами Цибулівськими [10]). Узагалі-ж осадчих здебільшого призначають, як і в колишніх задніпрських сотнях Миргородського полку (пор., напр., епізод з Д. Звенигородським), на отаманів, а вже з цих урядів вони переходять иноді (мабуть не часто) на уряд сотницький. Напр., осадчого слободи Домоткани, Сіренка призначено на отамана цієї слободи, а коли запорозці вбили сотника Лебе-

[1]) Порівн. в спр. № 2035, Рукоп. відділ ВБУ, п. в. документів, або № 12762, К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Старих Справ XVIII ст.

[2]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. док., спр. № 3815 і далі, „Секретні зносини з Кримом".

[3]) К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 1906.

[4]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 3 і 26.

[5]) Там-же, спр. № 3. Можливо, що кинув Дик Миргородський полк через свої постійні сварки (1739—1751 р.) з сотником Хорольським Родзянком. Див. про це К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 15650.

[6]) Там-же, спр. № 5.

[7]) Ястребовъ, Арх. Кр. св. Елиз., док. № V, с. 567.

[8]) Одес. Істор.-Археол. Музей, рукоп. відділ, № 11. 21. 65, арк. 62—74.

[9]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 26, пор. у Ястребова, с. 567—8.

[10]) Про нього див. у Андрієвського, Матеріалы для Ист. Юж.-Рус. Края, с. 77.

динця, його призначено на місце сотника [1]). Також і в слободі Орлі призначено осадчого її Василя Чернченка на підпрапорного, а згодом (1759 р.) — на сотника [2]).

Як бачимо, здебільшого призначувано сотників з козацької старшини; зрідка з инших осіб, — за певні вислуги, що иноді виявлялося і в оселенні певної слободи.

Як вже згадано, сотники стояли на чолі певних слобід. Окрім того було два сотники і при фортеці св. Лизавети, при полковому уряді. Загалом ми бачимо в різних роках таких сотників [3]).

1) Слобода Пушкарівська — сотник Юрій Пупятенко, з 1756 року Андрій Коростовець, а з кінця 1758 р. Павло Космина [4]), з 1762 р. Іван Сіренко.
2) „ Бородаївська або Орлянська — сотник Неділко-Воїнов.
3) „ Мишуринорізька — сотник Пилип Устимович.
4) „ Калужинська — „ Василь Робота.
5) „ Боянська — „ Василь Кравець, а з 1760 Семен Пугачевський.
6) „ Омельницька — „ Хома Лихо (Лишевський).
7) „ Тройницька — „ Семен Добровольський, а після його смерти 1761 р. Бутозатель, а з 1762 р. Іван Бутович.
8) „ Зелена — „ Петро Кот, а пізніше (в 1764—5 р.) Іван Левицький.
9) „ Верблюзька — „ Йосип Чечель.
10) „ Овнянська (або Авраменська) — „ Михайло Авраменко.
11) „ Бешська — „ Андрій Головко.
12) „ Мурзинська — „ Павло Дик, а після його смерти Яків Дик.
13) „ Кам'янська (Вершино-Кам'янка) — „ Онофрій Калмаз, а з 1763 р. Василь Сазонов.
14) „ Аджамська — „ Кирило Вовк.
15) „ Грузька — „ Петро Погребний (1754 р.), а потім Василь Кошовенко.
16) „ Виська — „ Семен Сич, з 1760 року Бутозатель, з 1761-го Іван Лисаневич.
17) „ Плетено Ташликська — „ Василь Молчан.
18) „ Ташликська (оч. Сухий Ташлик.) — „ Федір Война.
19) „ Тернівська — „ Іван Балій (з 1760 років).
20) „ Красна — „ Матвій Тавровський.
21) „ Тишківська (або Ольшанка) — „ Микола Донець, а з 1760 р. Олексій Зерваницький.
22) „ Домотканська — „ Семен Лебединець, а з 1754 р. після смерти Лебединця Іван Гаврилів, а пізніше—Матвій Сіренко.
23) „ Н. Архангельська „ Юрій Костянтинів.
24) „ Калинівська — „ Степан Звенигородський, а пізн. (з поч. 1760-х р.) Микола Алтернацький.
25) „ Добрянська — „ Семен Попатенко, а пізніш Юско Табанець.

---

[1]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. №№ 3 і 11.

[2]) Там-же, спр. № 24 та 21. Треба сказати, що певну ролю в житті слободи осадчий все-ж відіграв, не посідаючи навіть жадного уряду. Так, напр., його голос важить у виборі священика (у Бородаївці 1758 року обирають і посилають на затвердження кандидата на священика осадчий Іван Кот і отаман слободи. Одес. Кр. Іст. Арх., ф. Переясл. Консисторії, зв. 1).

[3]) Там-же, спр. №№ 2, 11, 14, 23, 24, 27, 33, 45, 51, 58, 59, 64, 74, 67, 104, 355 та инш. Також Рукоп. Відділ ВВУ, спр. №№ 5845—5909, Запорозький Архів в Одес. Кр. Іст. Арх., та инші справи з різних фондів і архівів.

[4]) Перед тим отаман цієї слободи.

26) Слобода Орлянська — сотник з 1759 р. Василь Черниченко.
27) „ Кам'янська — „ Андрій Гегела.
(Омельницька-Кам'янка)
28) „ Інгульська — „ з 1760 р. Ів. Лисянезич, з 1761-го Кость Делятинський, з 1762-го Андрій Турчановський.

Та ще й у самій фортеці: сотник Іван Касай і сотник Іван Сіренко, а пізніше замість останнього Ів. Лисаневич, а з 1761 р. Федір Бутович[1]).

Треба сказати, що сотники, або й инша старшина, намагаються призначати своїх синів так само на різні уряди, коли можна, на сотницький. Це часто їм і щастить. Так ми бачимо в Домоткані сотником Матвія Сіренка, в фортеці — Івана Сіренка (Матвієвого небожа); полковий суддя влаштував своїх синів (чи родичів) на сотницьких урядах аж двох: Івана Бутовича в Тройницьку слободу, Федора Бутовича в фортецю; Павло Дик, сотник Мурзинський, дбає про те, щоб призначити на молодшого сотника тої-же слободи сина Якова, полкового осавула, очевидячки з тим, щоб по його смерті уряд сотника перейшов синові.

Наставляє і змінює сотників полковник або, коли його немає, бригадир фортеці св. Лизавети, Муравйов. Робить він це дуже легко; змінює їх або за незначні навіть провини (напр., сотників Сіренків[2]), або й просто „по некоторымъ его (сотника) несостоятельствам" (Бутозателя)[3]), або на підозріння в спочутті й допомозі гайдамакам (напр., Донця й ин.)[4]), та з инших подібних міркувань.

Поруч сотників у сотнях ми бачимо й иншу сотенну старшину, з якої иноді призначається й сотників. Це отаман, осавули, хоружі, писарі. Призначається їх здебільшого з козаків виборних[5]), або иноді з осадчих слобід. Склад узагалі сотні був такий: сотник, отамани сотенний і похідний, осавул, хоружий, писар, писарі при сотенній канцелярії, підлікарі та підпрапорні[6]).

Козацтво насамперед поділялося як і на Гетьманщині на виборне і козаків-підпомічників. Виборні козаки несуть увесь тягар служби, перебувають у роз'їздах за гайдамаками, і т. и. За це вони мають більші наділи землі, а так само й деякі инші вигоди, як, напр., сукно на одяг, — хоч, правда, за гроші, — очевидно за дешеву ціну[7]). Узагалі-ж усі нижчі, так мовити, чини, що були при кожній сотні, поділялися на такі категорії що-до своїх обов'язків: козаки виборні („оружені"), підпомічники, сотенні гармаші, рядові гармаші, сурмачі сотенні, цилюрики, сотенні посланці, а так само попи, диякони, дяки і паламарі, нарешті ремісники (слюсарі, ковалі, теслі, коновали[8]). Нарешті, бачимо ми при сотнях і поселян, себ-то власне підсусідків. Цих підсусідків селять заможніші шари людности, передусім козацька старшина, почасти виборне козацтво, на своїх землях, які вони самі обробити через їх розміри не можуть.

[1]) Звичайно, цілком можливо, що список неповний, бо його складено на підставі поодиноких розкиданих згадок в архівних матеріялах. Але гадаємо, що прогалини незначні.
[2]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 63.
[3]) Там-же, № 58. [4]) Там-же, № 26.
[5]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 107.
[6]) Там-же, № 112. [7]) Там-же, № 355. [8]) Там-же, № 112.

Кількість людности в цьому полку ввесь час надзвичайно швидко зростає і в 1760-х роках становить уже досить солідну цифру, як видко з поданої далі таблиці (з неї не видно самого зростання людности, очевидно, через те, що наведені дані базуються у своїх основах на одній-же ревізії, десь 1759—1760-го років) [1]).

Уряд	роки			
	1760	1761	1762 поч.	1762 кінець
Полковник	—	1	—	—
Обозний	1	1	1	1
Суддя	1	1	1	1
Писар	1	—	1	1
Підпрапорні	56	44	55	57
Городничий	1	1	1	1
Канцеляристи	2	3	2	2
Їхні писарі	3	3	3	3
Разом	65	54	64	66
Сотників	42	41	42	42
Отаманів	23	25	23	21
Писарів	20	21	20	20
Хоружих	17	16	17	17
Осавулів	21	18	21	21
Гармашів	30	30	30	30
Козаків виборних	751	75	752	750
„ підпомічник. . . .	4.095	4.099	4.099	4.093
Підсусідків	854	855	855	852
Церковнослужителів . . .	103	104	104	103
Разом	5.956	5.961	5.963	5.949

Як бачимо, Ново-Слобідський полк вже залюднено чимало. Коли вищенаведені списки подають кількість господарів, або може й дворів, то загальна кількість людности буде принаймні десь разів у три більша, — цифра досить поважна. Ще 1756 р. ми на цій території бачимо тільки 3.582 двори, або 3.368 родин [2]). Припустивши, що наші цифри подають, як згадано, кількість дворів

[1]) Д. Кр. Св. Ел., спр. №№ 34, 56, 89. Ці табелі людности Ново-Слобідського полку (одну з них, як зразок ми подаємо в додаткові) складалося на підставі ревізій, що переводиться у полку звичайно під проводом судді (див. Д. Кр. Св. Ел., спр. 98).

[2]) Скальковскій, Хронол. обозр., т. I, с. 42—43.

або господарів [1]), ми побачимо, що заселення збільшилося за ці якихось п'ятеро років більш як у півтора рази.

Треба сказати, що старшина Ново-Слобідського полку, що походила здебільшого з старшини Гетьманщини, нагадувала цю старшину і своїми прагненнями та способами збагачення. Ця старшина дуже пригноблює людність, намагається захопити від неї землі на свою користь, то-що. Наведемо деякі приклади. Полковий обозний Михалча і полковий суддя Бутович силоміць захоплюють сіножаті й ґрунти у козаків, напр., в слободі Грузькій в 1759 р. (у виборного козака Арандаренка й ин.) [2]). Молодший сотник Бородаївський Даниленко вживає иншого способу: він ніби-то продає свій млин лодейний козакові і бере завдаток, але потім відмовляється продати і гроші не повертає [3]). Цей-же Даниленко дуже пригноблює людність і дуже часто б'є як козаків, так навіть і нижчу сотенну старшину [4]). Сотник Домотканський Матвій Сіренко [5]) поводиться з козаками своєї сотні, як з підданими. Так він посилає, напр., чотирьох козаків до слободи біля фортеці, де жив його небіж сотник Іван Сіренко, з тим, щоб ті козаки нарубали цьому небожеві в Чорному лісі дерева, перевезли до слободи й збудували хату [6]). Чимало скарг знаходимо ми й на инші економічні здебільшого утиски. Так у жовтні 1762 р. ми знаходимо скаргу козака Гадяцького полку Веприцької сотні на те, що в слободах Ново-Слобідського полку з нього сотники брали гроші на провіз його майна [7]). Того-ж року три родини козаків, що вийшли з Гуманщини й оселилися у слободі Плетений Ташлик, скаржаться на великі утиски з боку сотника Молчана, що забирає силоміць їхню худобу, сіно, то-що [8]). На цього сотника ми знаходимо іще багато инших скарг [9]). Мешканець сл. Кам'янки скаржиться на те, що сотник з особистих мотивів увесь час ставить йому постой [10]). 1762 р. проїжджі козаки скаржаться на здирство сотника Мурзинського П. Дика [11]). Кривдять сотники й людність самої слободи при фортеці, пізнішого міста Лизавета, на що є різні скарги [12]).

Знаходимо ми й чимало инших скарг козаків на своїх сотників: напр., на Калужинського сотника Роботу — за утиски [13]), на Боянського Василя

---

[1]) Це видно з инших даних: 1760 р. у Висі: виборних козаків 24, підпомічників 53, гармашів —1, церковнослуж. —3, підсусідків —10, всього 91, або 133 родини, душ-же 238 (хат—115). Очевидячки цифри 91 означає кількість господарів; на 1 госп.—1,5 род., 2,62 душі. (Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 59).

[2]) Дѣло Крѣп. Св. Елиз., спр. № 59, пор. у Ястребова, с. 576.

[3]) Там-же, спр. № 21. [4]) Ibidem.

[5]) Сам з козаків, кол. осадчий.

[6]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 63.

[7]) Там-же, справа № 82.

[8]) Там-же, спр. № 89. [9]) Там-же, спр. № 86.

[10]) Там-же, спр. № 98. [11]) Там-же, спр. № 97.

[12]) Там-же, спр. № 89, 90. Треба додати, що грабує й утісняє людність не сама козацька старшина, а й російські офіцери, хоч останні здебільшого роблять більші зловживання. Так, напр., 1776 р. ми знаходимо справу про те, що один поручник Різького полку пограбував кримських купців татар (на 1.200 турецьких левів). Правда, такі факти здебільшого стосуються до пізнішого часу (Ibidem, спр. № 247). [13]) Там-же, № 37.

Кравця — за жорстокості [1]), так само й на сотника Тройницького, Івана Бутовича [2]), і т. и.

У випадку таких скарг звичайно розслідувати справу наказувано одному чи двом сотникам сусідніх слобід. Та здебільшого ці сотники справу заховували, або коли траплялося, що сотник виразно був винний і справу не можна було припинити, умовляли його закінчити справу мирною згодою з потерпілим. Зрідка лиш сотників звільнювано за такі провини з уряду (як напр., Молчана або Сіренка), тай то згодом їх знову на цьому уряді здебільшого поновлювано.

До того, треба сказати, у своїх здирствах сотники мали для уряду деякі юридичні підстави. Так, напр., вони часто будують своїм коштом мости, чи греблі, і збирають з проїжджих мостовщину, — очевидячки в чималих розмірах. Таке зробив хоч-би сотник Зеленої Петро Кот, збудувавши міст на р. Зеленій, сотник Овнянський Михайло Авраменко (на р. Інгульці), або підпрапорний Мурзинський Павло Скепа, що збудував греблю на р. Мурзинці [3]). В таких випадках уряд до відповідальности старшину не притягав і вони могли, не вважаючи на скарги людности, про які ми вже були зазначали, збагачуватися й далі.

А становище самої людности, коштом якої збагачувалася старшина, зокрема безперечно підсусідків і почасти козаків-підпомічників, було не дуже добре. Не так відчувався у них брак землі взагалі, як головне відсутність лісу і, що важливіше, сіножатів. Залежало це від того, що головні ліси позахоплювали собі ново-сербці, рівно-ж і більшість сіножатів. Решту-же сіножатів та лісів кінець-кінцем позабирано додатково на утримання залоги в Новій Сербії, а почасти їх мабуть позахоплювала старшина. Через це людності доводилося переважно орендувати землю, власне сіножаті, від сербів. Численні про це згадки ми маємо від сотників суміжних з Ново-Сербією сотень [4]). Напр., мешканці слободи Тройницької орендували вигон у новосербців за 20 крб. річно, рілля — за десятину, й сіножать — з третьої копи. На подібних умовах орендували землю (сіножаті) і мешканці слобід Мурзинської, Калужинської та инш.

До того, Ново-Сербське начальство використовує своє становище, щоб як-найбільше обдирати людність. Так, здавши сіножаті й дставши гроші, або свою пайку сіна, воно не дозволяє їм узяти й вивезти накошене сіно, або, під несправедливим претекстом потрави худобою поселян Ново-Сербського полку, забирає у них знов-таки те саме сіно, і т. и. Через це, ми бачимо, що деякі поселяни побоюючися, що їхня худоба подохне без сіна, їхали й намагалися забрати сіно сами, без дозволу (напр., мешканці слоб. Тишківки). Та Ново-Сербські команди, звичайно, переймали їх, били, забирали худобу, то-що.

Узагалі Ново-сербці намагалися визискувати людність Ново-Слобідського полку. Траплялося, що серби силоміць захоплювали поселян цього полку й примушували працювати на них, грабували проїжджих козаків, захоплю-

[1]) Там-же, № 27. [2]) Там-же, спр. № 76.
[3]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 82, від 1762.
[4]) Див. у Ястребова, спр. № VIII, IX, XIII, XV.

вали у них худобу й вимагали викупу, і т. и. [1]). Захоплюють вони й людність для робіт, не тільки не пускаючи старожитців, а й перехоплюючи нових колоністів і силоміць селючи в своїх шанцях [2]).

Не знісши таких утисків, людність Ново-Слобідського полку часом виступала теж доволі рішуче. Приклад такого виступу ми маємо у 1759 році. Після багатьох таких утисків, як-раз з боку прапорщика Янова з шанця Чанат, Пандурського полку (він часто не дозволяв брати покошеного сіна і т. ин.), сотник Омельницький Хома Лихо (колишній значковий товариш Полтавського полку) напав з 20-ма козаками на цей шанець, відібрав свою служницю, що втекла туди, страшенно налякав людність і розігнав її. Між иншим він лаяв сербів недовірками й запитував чередника цього шанця „чи багато вони останніми часами коней покрали", — очевидячки, позабирали в козаків. Щоб розслідувати цю справу призначено двох російських офіцерів, а до них делегата від Н.-Слобідського полку, сотника Семена Добровольського, що мав доглядати „чтоб производство слѣдовало по самой справедливости". Під тиском цієї Комісії, що, очевидячки, хтіла затерти справу, сотник Лишевський мусів замиритися з прапорщиком Яновим (оскільки виправдати свої вчинки він аж ніяк не міг), очевидячки компенсувавши його [3]).

Утиски ново-сербців, брак лісу і сіножати і т. и. примусили старшину Ново-Слобідського полку ще 1759 р. вдатися з проханням до цар. Катерини II. Депутати цього полку, сотники Устимович і Робота [4]), подали цілу низку скарг на утиски ново-сербців. Так вони скаржилися, що ті не випускають старожитців, захоплюють і нових колоністів, — напр., волохи хотіли переселитися, але під Хорватовою владою бути не хочуть, той-же їх до слобідських поселень не пропускає. Депутати прохали розмірити землі між Ново-Сербією й полком, а так само землі кожної слободи і сотні, повернути землі, що їх забрали на утримання залоги в Ново-Серб.ї, а так само прохали повернути полковником Одобаша [5]).

У відповідь на ці клопотання, а так само на рапорти Муравйова, за довгий час надійшла резолюція (13 жовтня 1761 року), — указ Катерини. Цим указом ухвалювано: 1) Старожитців з Нової Сербії переселяти до слобідських поселень, так само селити там і колоністів з Валахії, що не хочуть бути під регіментом Хорвата; обмірити кордон, а також і межі кожної сотні й слободи. 2) Що-до земель, забраних на утримання „прибавочного гарнизона", і що-до скарг козаків на брак лісу і сіножатей, то розглянути цю справу генерал-аншефові Стрешневу разом з генералом Хорватом і бригадиром Муравйовим, і коли справді потреба в землі є, то поспитатися її завдовольнити. Рівночасно розглянути, чи відібрано згадані землі справді для потреб

---

[1]) Ibidem, спр. № XVI, X, XII.

[2]) Дѣла Крѣп. Св. Елиз, спр. № 394.

[3]) Ibidem, спр. № 362.

[4]) Треба сказати, що взагалі сотники їздять иноді в инших справах Ново-Слобідського полку до Петербургу як його депутати. Напр., сотник Калиновський, Алтернацький 1762 р. Див. Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 97.

[5]) Там-же, спр. № 72.

тієї залоги й чи не можна без них перебутися, або замінити їх землями Нової Сербії. 3) За полковника Ново-Слобідського полку бути поки-що комендантові Муравйову, що-ж до прохання людности бути там знов Одобашеві, то оскільки той тепер у поході з Гусарським полком, розглянути цю справу, як він повернеться. 4) Людність українську в Новій Сербії й утікачів-козаків знов розшукати й видати в полк, залишивши тільки потрібну кількість на „денщики" для офіцерів-сербів [1]).

Ці накази цілковито не було здійснено. Ще року 1762 у вересні скаржилися козаки, що й досі землі колишньої сотні не обмірені і через те козаки непевні що-до своїх володінь, чи не відберуть їх згодом, і мало дбають за те, щоб їх обробляти; мало через це й виходить нових колоністів з Польщі [2]).

На цей час припадає й остаточне зформування, певніш реорганізація Н.-Слобідського полку [3]). Встановлюється тепер насамперед постійний штат: полковник, полкові обозний і суддя, полкових осавулів — 2, ротмистр — 1 [4]), писарів — 2, хоружий — 1, лікар — 1, полковий городничий — 1, отаман полковий — 1. У полковій канцелярії — 3 канцеляристи, писарів — 3.

При полкові є 6 гармат, а при них 30 пушкарів (по 5 на гармату); ці гармати, а так само иншу зброю, утримувати на гроші, що їх збирають з полку.

Підпрапорних має бути 50, — „которые из старшинскихъ детей і заслуженныхъ, грамотныхъ и имущихъ козаковъ имеютъ употребляца въ всякие комисіи и посылки о полковыхъ и протчихъ дѣлахъ".

У тому полку має бути 20 сотень з слобід: 1) Калинівка, 2) Аджамка, 3) Гола Кам'янка, 4) Мурзинка, 5) Овнянка й Бешка, 6) Верблюжка, По-7) Зелена й Жовта [5]), 8) Мишурин, Боянське, Тройницька, 9) Омельницька, пельнаста, Комисарівка, 10) Кам'янка й Калужино, 11) Бородаївка і Домоткань, 12) Пушкарівка, 13) Грузька, 14) Вись, 15) Плетений Ташлик, 16) Сухий Ташлик, 17) Красна, 18) Тернівка й Ольшанка (Тишківка), 19) Добрянка, 20) Орел. У кожній сотні має бути: сотник, отаман, писарів — 2, хоружий — 1, осавулів — 2, козаків виборних — 50, підпомічників — 450, попів — 2, дяків — 1, дячків і паламарів — 4 [6]).

Як нагороду за урядування дається земля; але декому, кому доводиться багато працювати й роз'їздити, ще й за зразком узагалі слобідських полків, покладено платню. А саме: полковим писареві й хоружому по 60 рублів, лікареві — 120 р., полковим канцеляристам по 24 р., писарям по 12 р., при лікареві-ж двом цирульникам (оскільки вони землі й харчів не мають) по 18 рублів. Полковій музиці (4-ом) по 24 рублі. На канцелярські витрати 60 руб. річно, яких мають збирати за розкладкою з козаків підпомічників.

---

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem.

[3]) Ухвалу про цю реорганізацію не датовано, гадаємо, що це середина 1762-го року.

[4]) Призначено на нього було сотника (якої слоб. — не відомо) Івана Іванченка.

[5]) Неясно: до цього часу Зелена й Жовта — назви одної слободи. Проте згодом ніби-то в окрім Зеленої (чи Жовтенької) й инша слобода Жовта.

[6]) Себ-то усього мало-б бути по-над 10 тисяч козаків — удвоє більше ніж було досі.

„Полковой сотенной старшине вместо жалованья по рангам и положенымъ на жалование вместо рацій и порцій земли“ (ріллі, сіножати і т. и.): полковникові — 600 дес., обозному — 400, судді — 300. Осавулові, ротмистрові, писареві і хоружому по 200 десятин, лікареві — 140, полковим городничому й отаманові по 100 дес. Підпрапорним по 800 дес. (за їх роз'їзди? чи може це помилка, має бути 80 д.? *С. Ш.*), їх писарям по 500 (подібно, чи не по 50 д.?) сотникові — 200 дес., отаманам по 60, писарям по 50, хоружому—60, осавулам і козакам виборним по 50 дес., козакам підпомічникам по 25 дес. [1]).

Наділи отже земельні мали бути чималі, до того було наказано й захистити ці наділи, яких дається почасти коштом запорозьких земель; а саме, наказано поставити форпости на межі з Запоріжжям, щоб під їх захистом людність могла вільно селитися і мати досить землі.

До того старшині, а почасти й козакам дається деякі пільги, а саме: „на своихъ же земляхъ полковой старшине й сотникамъ дозволить мельницы, хутора, винокурни и шинки строить и темъ пользоватца и въ козачьемъ поселеніи въ слободахъ, при которыхъ имъ дача будет, иметь по 1-у шинку“.

На цих-же землях вони можуть селити підсусідків [2]), виходнів з Польщі і инших країв (але не з Гетьманщини й Слобідської України), які з незаможности не зможуть бути козаками. Дозволялося мати млин і козакам, причому податків з них наказувано не брати, а рівно-ж дозволялося мати „всякие торговые промыслы полковой и сотенной старшине и козакамъ... въ своемъ полку без пошлинъ“ [3]).

Уряд отже поставив людність Ново-Слобідського полку в досить сприятливі умови. І не дурно тому колонізація південних степів де-далі зростає й зростає. З'являються усе нові оселі й хуторі, засновуються нові й нові слободи, переважно на південних окраїнах, але иноді й у середині території Н.-Слобідського полку, як, напр., вищезгадані слободи Комисарівка, Попеляста і инш., слобода Зайончковська [4]), або, як вже згадувано, розкольничі слободи Клинці [5]), Злинка [6]), перша колонізація яких починається вже трохи раніше; заселюються почасти й цілком нові українські поселення навіть не тільки в Н.-Слобід. полку, але й у Новій Сербії, як, напр., Веселий Кут, куди за травень-червень місяць 1765 р. прибуло 31 душа колоністів [7]). Треба взагалі відзначити той факт, що й за цих часів колонізація з чужих країв на територію Ново-Слобідського полку провадиться, можливо, не менш інтенсивно як у 1750-х і початку 1760-х років. Напр., за червень 1765-го року до цих країв прибуло 41 душа колоністів (з Польщі — 33, з Запоріжжя — 2, з Гетьманщини — 5, з Росії — 1) [8]).

---

[1]) Ibidem.

[2]) Цих колоністів селили спочатку на старшинських хуторах, але з часом ці хуторі обертаються в села, дістаючи назву звичайно від імени свого власника. Напр., слободи: Волкова, сотн. Аджамського Вовка, Войнівка, сотн. Ташликського Войни, слоб. Калмазовка, Лисаневичівка, Одобашівка, — сотників Калмаза і Лисаневича, Одобаша і т. ин.

[3]) Ibidem.

[4]) *Л.* Кр. Св. Ел., спр. № 113, від 1763 р.

[5]) *Л.* Кр. Св. Ел., № 394. [6]) Ibidem, спр. № 132.

[7]) Ibidem, спр. № 394. [8]) Ibidem.

Особливо зросла людність у слободі близько фортеці св. Лизавети, що вже давно перетворилося в ціле місто. Вже відколи його засновано ми бачимо тут міське самоврядування, — хоч під певним контролем влади; так бургомістра зміняє звичайно військова влада, як було, напр., 1757-го року, коли комендант Глебов у згоді з генералом Хорватом (за цих часів райони урядування начальників Ново-Сербії і Ново-Слобідського полку ще не були цілковито розмежовані) змінює першого бургомістра Івана Іванченка, замінивши його Григорієм Звенигородським, якому й доручає прийняти всі магістратські справи, — „под свою команду мещанскую слободу принять“ [1]). Бургомістри урядують звичайно недовго, — мабуть кілька років; вже 1762-го року ми бачимо, напр., иншого бургомістра, — Івана Ніженця [2]), якого своєю чергою бачимо кілька років на цьому уряді; 1766-го Терентія Чорного [3]) і т. и. Поруч з бургомістром ми бачимо й ратманів [4]). До цього магістрату пізніше звертається нова зайшла людність, що бажала оселитися в самому поселенні при фортеці; той розселює їх як тут-же, так і по сусідніх околицях, близьких слободах. Коли нові осельці бажали оселитися при фортеці, вони мусіли записатися в міщани, незалежно від того, до якого стану належали вони були раніше (напр., хоч-би з запорізьких козаків) [5]), коли-ж вони хтіли зберегти свою приналежність до попередньої верстви, скажім козацької, — то мусіли оселюватися в слободах Ново-слобідського полку. Проте, перебувши якийсь час у міщанах, деякі з колишніх козаків, напр. запорозьких, иноді прохають знов повернути їх у козаки, поселивши в слободах Ново-Слобідського полку [6]). Прохання їх звичайно завдовольняють. Існувало в м. Лизаветі і купецьке правління [7]), а так само й цехи, до яких вступають зайшлі ремісники міщани [8]).

Особливо розвивається місто, відколи скасовано Нову Сербію й Ново-Слобідський полк. Як відомо, за проєктом генерал-поручника Мельгунова 1764 р. південну територію Україна, що не ввіходить до Гетьманщини, виділено в окрему територію, що дістала назву Новоросійської губерні (ця назва з'явилася тепер уперше). Нова Сербія і Ново-Слобідський полк утворили т. зв. Лизаветську провінцію у цій губерні, Слов'яно-Сербія-ж з українською лінією та Бахмутським полком провінцію Катеринінську. На чолі губерні став Олексій Мельгунов [9]).

До цієї території прирізано й нові землі. Забрано, певніш, юридично затверджено за цією територією, землі по р. Інгулу далі на південь, — відділивши їх від Запоріжжя [10]), так само й деякі землі Гетьманщини, Миргородського та Полтавського полків [11]). Поселення при фортеці св. Лизавети стає аж тепер губерніяльним містом під назвою Лизавета. Набуває більшого

---

[1]) Ibidem, спр. № 10. [2]) Ibidem, спр. № 27.
[3]) Ibidem, спр. № 129. [4]) Ibidem, спр. № 27 і 129.
[5]) Д. Кр. св. Ел, спр. № 107.
[6]) Там же, спр. № 37.
[7]) Там-же, спр. № 129. [8]) Там-же, спр. № 199.
[9]) Скальковскій, Ист. Н. Сѣчи, вид. 3, т. II, с. 261.
[10]) Эварницкій, Сб. матер., с. 203.
[11]) Шафонскій, Топографическое описаніе Черниг. намѣстн. 1851, с. 82—84.

значіння „Елизаветградский“ Провінціяльний магістрат [1]), як тепер його звуть, засновується Губерніяльне правління Новоросійської губерні і т. и. [2]). Засновується магістрати й по инших більших поселеннях, як, напр., Новомиргороді, в кол. Новій Сербії [3]).

До речи, вживається тепер і активніших заходів щоб притягти колоністів на цю територію. За своє завдання новий правитель країни Мельгунов ставить „поповняти Новоросію чужоземними людьми“, і для цього виряджає посланців купців, здебільшого євреїв, заохочувати чужоземних купців, — з Прусії, Бранденбургу, Померанії й Польщі переселятися до Степової України [4]). Проте, гадаємо, в 1760-их роках і для території Лизаветщини, ця колонізація дуже великої ролі не відіграла.

З колишніх козаків Ново-Слобідського полку організовано тепер пікінерський кінний полк. На чолі його було поставлено (правда, не надовго) колишнього полковника Ново-Слобідського полку старезного (цього 1765 року, на який переважно припадає організація пікінерського полку, він мав був 72 р.) [5]) Миколу Одобаша. Инша старшина козача дістала тут теж відповідні чини: обозний Михалча дістав уряд підполковника [6]), суддя Григорій Бутович — майора, сотники — ротмистрів; як видко, ці колишні сотники служать здебільшого тепер на ротмистерських урядах теж досить довго. Ми бачимо, напр., ротмистрів Дика, Устимовича, Зерваницького, Пугачевського, Лисаневича та инш., що сотникували вже здебільшого з самого початку як засновано Ново-Слобідський полк, — ротмистрами ще в 1770-х роках [7]). Колишні слободи-сотні дістали тепер назви рот і були трохи реорганізовані.

Козаки поробилися тепер пікінерами. Коли утворювано Пікінерський полк, — їх було: нижчих чинів — 4.960 (при 898 конях), нижчого й середнього командного складу — 414, і вищого — 27 [8]). Три тисячі пікінерів мали бути кінні, решта піші.

Ще детальніші відомості, які вказують на те, що людей у Пікінерському полку було чимало, ми маємо в реєстрі цього полку за червень 1765 року [9]). За цим реєстром усього в полку є чоловіків — 11.586 душ, жінок — 11.922, окрім того 160 душ духівництва та розсильних. Отже, вся людність цього полку становить тепер 23.668 душ, — цифра досить поважна. Трохи детальніше можемо ми вказати й на те, з кого-ж ця людність складалася. Головне ядро її становили пікінери — „военнослужащие“, — їх було 9.463 душі; очевидячки, їхні жінки сюди не ввіходили і кількісно мали становити не меншу кількість. Духівництва було 120 чоловіка, їх родин ще 277 душ.

---

[1]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 247, від 1780 р.

[2]) Там-же спр. № 140, від 1767 р. [3]) Там-же спр. № 248, від 1780 р.

[4]) Ленінгр. Центр. Архів, Фонд „Канц. Опекунства над иностранцами“, спр. № 25.659, „по доношенію ген. порутчика Мельгунова, объ отправляемыхъ въ Ригу Новороссійскихъ купцахъ“, 1764 р.

[5]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 394. [6]) Там-же, спр. № 124.

[7]) Див. хоч-би у справах суперечок з Запоріжжям у 1770-х роках, документи що їх подає Єварницький в „Источникахъ“ т. II; або Д. Кр. Св. Ел., спр. № 132 та ин.

[8]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 394. [9]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 394.

Одставних чинів 200[1]), їхніх утриманців 333, поселян 1370, жінок 1.168, окрім того 40 розсильних, 38 бобилів, 150 мешканців хуторів. Нарешті додамо, що людність Ново-Слобідського полку зустріла своє обернення на пікінерів досить вороже. В роті Мурзинської і деяких инших вибухли сильні козачі бунти, тільки-ж подробиць за них, на жаль, не маємо[2]).

3.

Нам треба ще спинитися на взаємовідносинах Ново-Слобідського полку з своїми сусідами. Попереду ми вже коротко згадали були про стосунки до Нової Сербії; треба сказати, що траплялися подібні сварки й з иншими сусідами, хоч-би з полками Гетьманщини. Напр., 1759-го року виникає суперечка між сотником Бородаївським (Неділко-Воїновим) і мешканцями цієї слободи, з їхньою колишньою метрополією, — сотнею Орлянською Полтавського полку. Суперечка провадилася за т. зв. Піщаний Великий Острів на Дніпрі, проти Домоткани. На нього заявляли претенсію і сотники Бородаївський і Домотканський з одного боку, сотник Орлянський Полтавського полку — з другого. Суперечка врешті скінчилася сутичкою, в якій сотника Орлянського і кількох його козаків було заарештовано в Домоткані. Комендант Муравйов наказав його звільнити, але острів визнав за Н.-Слобідським полком, про що й повідомив Полтавську полкову канцелярію[3]).

Ще більші сутички заходили з Запоріжжям. Територія Ново-Слобідського полку досить далеко врізалася в землі Запоріжжя. Одно поселення за другим засновувалося на теренах його паланок, усе далі й далі мусіли відсовуватися запорозькі зимовники під тиском колоністів.

До того страждала й торговля запорозців. Мешканці Ново-Слобідського полку, а головне Нової Сербії, особливо в перші часи існування їх, коли з адміністративною стороною не все ще було впорядковано, часто грабують торговельні валки, що їдуть з Запоріжжя. Тим-то багато купців відмовляються провадити торговельні операції з Запоріжжям[4]).

Звичайно, запорозці не могли дивитися на це спокійно. Та, не маючи змоги реагувати на це рішучіше, вони ввесь час переважно вдаються з скаргами до російськ. уряду, насамперед домагаючися, щоб їм повернено їхні землі[5]). Вже р. 1755 вони виряджають депутацію до Петербургу скаржачися на захоплення їхніх земель, які зайняли як дінські козаки, так і Нова Сербія та Ново-

[1]) У реєстрі їх стоїть — 20, рівно-ж і поселян — 137. Але це цілком неможливо, бо довелося-б припустити, що на 1 відставного припадало пересічно близько 17 душ родини, так само на 1 поселянина пересічно коло 10; оскільки-ж звичайно рахується під поселянами, або одставними,— чоловіки, то цифри їх могли-б більш-менш відповідати цифрі їх родин-жінок. Через це гадаємо, що в реєстрі проминено випадково нулі.

[2]) Одес. Кр. Іст. Архів, Ф. Коша Запорозького, спр. № 199.

[3]) Д. Кр. Св. Ел., спр № 20.

[4]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., К. Г. Канц, спр. № 1887 (вищецит.).

[5]) Рівночасно, усупереч скаргам адміністрації Лизаветщини на грабунки запорозців, скаржаться вони на угиски та здирства сербів, а так само Ново-Слобідської козачої старшини. Див. хоча-б К. Ц. Арх. Давн. Акт, фонд Київ. Губ. Канц., справа ч. 1887, „Переписка между комендантомъ кр. св. Елисаветы и оберъ-комендантомъ Кіевскимъ по разнымъ вопросамъ".

Слобідський полк [1]). Ця депутація мала взагалі порушити різні клопотання, між якими земельні справи очевидно були на одному з найперших місць. Хоч загалом уряд прохання запорозців завдовольнив, але що-до земель дав негативну відповідь, зазначивши, що то є землі цілком не запорозькі, володіли ними тимчасово [2]) Миргородський і Полтавський полки, які їх і заселили. Запорозці покликуються на грамоту Богдана Хмельницького, але самої грамоти, чи хоч копії, подати не можуть [3]).

Після цього запорозці, примирившися, очевидно, з втратою північних земель, які до того, як ми бачили з першого розділу нашої роботи, їм власне фактично у XVIII ст. і не належали, починають боротьбу за більш південні землі, на які провадить наступ старшина й козацтво Ново-Слобідського полку. Борються вони, як згадано, в ці часи переважно скаргами. Того-ж 1755 р. 26 липня скаржаться в Київську Губерську Канцелярію, що військові відділи займають для поселенців Ново-Слобідського полку їх землі по р. Самоткані, Бещці, й Верблюжці, де були раніше їхні зимовники [4]). Скаржаться вони про це й до Петербургу, зазначаючи, що сам генерал-майор Глебов послав до кошового Григорія Федорова, вимогу звільнити від зимовників місцевість по р. Самоткані, що ніби-то є в дачах Ново-Слобідського поселення [5]). У відповідь цариця Лизавета грамотою Запоріжжю заперечувала, що ці землі належать йому, бо хоч межа й мала проходити не Самотканню, а в бік, на північ, але для „живого рубежа“ (очевидно для виразнішого кордону) його провели річкою Самотканню [6]). Грамота підтримувала так само вимогу Глебова знести запорозькі зимовники на тій території, бо в них переховуються часто лихі люди, гайдамаки і т. и. [7]).

1756-го року запорозці знову скаржаться на дальший похід новослобідських поселенців і на те, що ті виганяють запорозців і чинять їм різні кривди. Як і перше прохання, так і це особливого успіху не мало. Правда на цей раз призначено комісію для огляду запорозьких земель і розслідування кордонів їх; туди мали ввійти представники гетьмана, коменданта фортеці св. Лизавети й старшини. Але наслідків жадних не було, бо комендант фортеці своїх представників не прислав, не дав і геодезиста, що мав робити планування, і взагалі виявив цілковиту нехіть до цієї справи; натомість він жваво клопочеться, щоб збільшити територію до фортеці хоч на 20 верстов на південь [8]). Та і запорозці не втрачають іще надії; 1758 року вони знов посилають депутацію, прохаючи переважно про охорону їхніх земель, а так

---

[1]) Про суперечки за землю ми в цьому скороченому нарисі говоримо коротко, доповнюючи почасти за новими архівними матеріялами; повніше див. у Скальковського. Ист. Нов. Січи т. II. [2]) Збірка Лазаревського, № 63, арк. 118.

[3]) Див. про це хоча-б у Іванова, „Матеріалы для исторіи Запорожья въ XVIII в.“ Зап. Од. О-ства Ист. и Др., т. XX, с. 70, 93. Останнє невірно: копію грамоти подавалося.

[4]) К. Ц. Арх. д. Акт., ф. Ст. Справ XVIII ст., К. Г. К., № 594, „по доношенію войска запорожскаго кошового“... Пор. Андріевскій, Матеріалы для исторіи Южно-Русскаго края в XVIII ст., с. 331—332.

[5]) Ibidem, а також у Еварницького: Сборникъ матеріаловъ... с. 132.

[6]) Эварницкій, Сборн. Матер., с. 134. [7]) Ibidem, с. 135.

[8]) Про це див. у Скальковського: Ист. Нов. Січи, т. II, с. с. 185 і далі.

само деяких инших надань та привилеїв. У відповідь було наказано виїхати геодезистові, інженір-прапорщикові Ісленьєву і при вищезгаданих депутатах зняти на мапу Запорозькі землі, щоб можна було обчислити їх кордон та дати відповідні потвердження.

Нова депутація почала збиратися 1759 року за-для опису земель запорозьких та тих, що зайняли Ново-Сербію й Ново-Слобідський полк. Справа, правда, посувалася мляво, ніяк не з'їздилися депутати від гетьмана і Н.-Слобідського полку. Далі вийшли суперечки з-за кордону Н.-Слобідського полку; депутати Запоріжжя стояли на тому, що кордон цього полку має доходити на сході лиш до річок Саксагани й Зеленої, депутати-ж Ново-Слобідського полку хтіли довести кордон до Дніпра, бажаючи залишити за собою територію по р. Домоткані й Самоткані, на які зазіхала старшина цього полку. Узагалі виходили жваві суперечки з-за того, що за сенатським указом поселення Ново-Слобідського полку мають лежати не далі як на 20 в. від Нової Сербії, натомість вони лежать на 40 в., а деякі й на 70 в.[1]). Не вважаючи на те, що право для цієї території було на боці запорозців, комендантське правління не уступало і на всі суперечки запорозців і покликання їх на укази, відповіло в особі бригадира Муравйова „я самъ указъ!" На цьому справа й закінчилася, розпочалися холоди, опис припинився і депутати роз'їхалися по домівках. Самого опису Сенат навіть і не визнав тому, що при переведенні його не були присутні усі депутати.

Проте, щоб трохи заспокоїти запорозців, уряд наказує цього, а так само наступного року комендантам фортеці св. Лизавети зігнати хуторі, що лежать на Запорозьких землях, і переселити козаків у землі полку. Наказувано так само надалі землі Запоріжжя не захоплювати[2]). Проте, можна гадати, ці накази реального наслідку не мали.

Поруч такого, так-би мовити, легального провадження справи, скаргами до уряду й слідствами цього уряду, проваджено й дрібну партизанську боротьбу між запорозцями й представниками Ново-Слобідського полку та Нової Сербії. Ще 1754-го року запорозці напали на домотканські поселення і вбили Семена Лебединця. Того-ж року вони нападають і на ново-сербські поселення[3]).

Комендант фортеці св. Лизавети, бригадир Муравйов, що, правда, як ми згадували, був узагалі великий прихильник старшини Ново-Слобідського полку, скаржився на такі напади запорозців[4]). Року 1760 на слободу Плетений Ташлик напали гайдамаки та запорозці і запалили її, а людність катували й грабували. Року 1761 на слобідку Орел (що її заселено в 50-х роках, за часів бригадира Глебова) напав Бугогардовий полковник з запорозцями, людей пограбували і розігнали, загрожуючи, коли вони не розійдуться,

---

[1]) Ibidem, c. 223 і далі.

[2]) Бібл. Рос. Акад. Наук, папери Скальковського „черновикъ приказа коменданту крѣпости св. Елизаветы".

[3]) Эварницкій, Сборникъ Матеріаловъ, 135.

[4]) Київ. Ц. Арх. давніх Актів, ф. Стар. Справ XVIII ст. (Київ. Губ. Канц.), спр. № 8263, „по жалобамъ запорожцевъ на бригадира Муравьева коменданта крѣпости св. Елизаветы".

слободу спалити, а людність забрати. Під загрозою таких нападів, волохи, що бажали перейти й оселитися в Ново-Слобідському полку, побоялися й лишилися в Польщі. Того-ж 1761-го року запорозці, як рапортував Муравйов, нападали на слободу Пушкарівку, до того за цей рік угнали у мешканців 130 волів (на суму 816 р. 90 к.) і цю худобу з відома Коша поділили по куренях. Наступного року, за тим-же рапортом, запорозці знов нападали на цю слободу. Нападали вони так само й на Ново-Сербські дачі і степи й пограбували купців, що їхали з крамом з-за Дніпра (на кілька тисяч карб.).

Не знаємо, оскільки рапорти Муравйова відповідали дійсності, але в кожному разі він ставив за єдину умову, додержати спокою, — залишення в степу форпостів, проти яких так виступали запорозці. А запорозці виступали проти цих форпостів дуже гостро. Річ у тому, що ці форпости далеко вдавалися в землі запорозців і з них залоги мали змогу захоплювати ґрунти, оселювати колоністів і т. и. Являли ці форпости собою, до речи, або певні укріпління з залогою, ба навіть гарматою, або, в гіршому разі, просто хати в степу з кількома салдатами. Ставилося їх ніби-то проти гайдамак, але навсправжки ці форпости мали завдання потроху захоплювати територію Запоріжжя та приєднувати до Ново-Слобідського полку.

Особливі суперечки виникли з-за території по річках Самоткані й Домоткані, що на неї, як ми були сказали, зазіхала старшина Ново-Слобідського полку. Слобода Пушкарівка, на чолі якої стояв сотник, була крайня тут на цьому фронті Н.-Слобідського полку; вона й вела наступ на запорозькі землі, а її авангардами були форпости, аж до Дніпра, що прикривали цей наступ від запорозців. Чимала справа виникла 1762 року [1]). Кіш запорозький скаржився 4 квітня, що поручник Пермського драгунського полку (Яснєцький) з обивателями слободи Пушкарівки не пускають запорозців, що сидять в зимовниках на р. Самоткані, ловити рибу, сами-ж ловлять неводами, а так само рубають ліс у запорозьких байраках. Коли-ж сюди приїхав од кодацького полковника осавул з трьома козаками, то вищезгаданий поручник з сотником Пушкарівським Косминою та козаками напали на них, били їх, а потім усіх відвели до села, захопили й їхні клейноди, пернач, коней та майно.

Далі 21-го квітня Кіш знову скаржиться, що обиватели Пушкарівські почали орати запорозькі дачі; коли-ж наїхав роз'їзд запорозький і забрав у них за це волів, то козаки новослобідські з вищезгаданими поручником та сотником напали на них, били і, пов'язавши, повели до села; всеньке майно їхнє та коней забрали собі.

Ще пізніш (12 травня) кошовий скарживсь, що цих заарештованих запорозців Муравйов тримає в фортеці та виснажує їх важкими земельними роботами, а саме — примушує їх копати криниці, то-що.

У відповідь Київський комендант Стрешнев повідомляв, що він наказував (вже кілька разів, 12, 25, травня і пізніше) комендантові Муравйову заарештованих з їхнім майном звільнити і дати пояснiння, на якій підставі він їх заарештував. Надалі йому суворо наказувано не втручатися в Запорозькі

[1]) Ibidem.

землі та дачі. Рівночасно поручник Яснєцький доносив з Пушкарівки, що його повідомив панотець Ів. Федоров, який збирав гроші в Січі на церкву, що ніби-то 800 козаків мають вирушити на Пушкарівку, спалити її, а сотника привести до Січи або вбити.

Цей рапорт знову дав підставу запорозцям скаржитися на те, що підкомандні Муравйова вигадують і поширюють тривожні звістки. Тим більш, що в старій справі нападу на запорозців скаржитися більше було неможливо, бо Муравйов їх, нарешті, повернув, хоч, як зазначав Кіш, не всіх (не ставало шістьох). Тому наприкінці травня Кіш скаржиться на Муравйова, що він вигадав про напад запорозців на Пушкарівку. Запорозці писали про поведінку Муравйова, що „по нынѣшнимъ же екстраординарнымъ заграничнымъ обстоятельствамъ должно имѣть (військо Запорозьке, *С. Ш.*) с ним (Коменд. фортеці св. Лиз.) по смежности соглашение и в нужных случаях взаимное къ сохранению В. Е. И. В. интереса вспоможеніе, но от него ничего того кроме одних напрасныхъ затѣвовъ и измышленій собственныхъ найтить не можно". А тому запорозці прохають замінити Муравйова якимось иншим начальником. Київський губернатор Ґлебов, написав про це Муравйову, досить різко вимовляючи йому та наказуючи, нехай би він не втручавсь у запорозькі справи, що їх має відати кошовий з старшиною і в певних випадках сам може карати кого потрібно.

На всі ці догани Муравйов відповів двома рапортами до Сенату та до Ґлебова. У тих рапортах він перераховував усі напади запорозців на слободи Ново-козачого полку та казав, що поки не обмежать сваволі запорозців доти не буде спокою і від гайдамак, бо, на його думку, козаки власне нічим не різняться від гайдамак. Що-ж до того, що Новослобідська старшина й козаки захоплюють запорозькі землі, то, на Муравйова думку, це цілком нормально, бо запорозцям власно землі непотрібно. Взагалі-ж, на його думку, єдиний засіб боротися з їх свавіллям, а рівночасно й з гайдамаками, та засіб припинити втечі з Росії та Гетьманщини на запорозькі землі, це є форпости, проти яких так протестують запорозці.

Через те, не вважаючи на численні накази, він форпостів не забирає. А тимчасом йому наказує про це й Сенат і князь Мещерський (грамоту від Сенату надіслано і К. Розумовському) [1]), і Ґлебов і інші представники адміністрації, яким увесь час обридають запорозці своїми скаргами на те, що ці форпости стоять власно в середині запорозьких земель, а не вздовж кордону, а тому користи нема жадної, а сама кривда запорозцям, бо залоги форпостів грабують зимовники Січи і захоплюють коней, за які потім беруть викуп.

1761-го року Запоріжжя скаржиться на ці утиски канцлерові, графові Воронцову, зазначаючи, що „весь Кошъ здѣшній уже стерпеть (их) не можетъ" [2]), і прохає захисту.

Дехто з тієї козацької старшини Гетьманщини, що прихильно ставиться до Запоріжжя, радить йому домагатися, щоб додержувано формальні кордони Нової Сербії й Ново-Слобідського полку. Отож, напр., Григорій Кологривов,

[1]) Ibidem.

[2]) Эварницкій, Источники, т. II, ст. 1851.

полковий хоружий Ніженського полку, пише з Глухова 14 січня 1762 р. до кошового, радячи йому для „пресѣченія прошеній Муравьева" (очевидно в справі поширення меж Ново-Слобідського полку), домагатися щоб було виконано формальні умови 1750-х років, себ-то щоб Нова Сербія зайняла лиш положену їй 20-ти верстову смугу на південь від Тясмину, а Ново-Слобідський полк 20-ти верстову смугу на південь від Нової Сербії. Тоді й границя Нової Сербії посунеться на північ, а Ново-Слобідського полку тим більше [1]).

1763 р. кошовий Григорій Федоров сам подає в Москві прохання Катерині, де скаржиться, що слобожани захопили багато запорозьких земель, а розмежування й досі немає, що дає підставу цим колоністам захоплювати де-далі нові й нові простори [2]). Через те він прохає, зневірившися, очевидно, у повороті забраних земель, щоб провести це межування і дати на решту земель Запоріжжю грамоту з потвердженням [3]); принаймні може тоді колоністи не забиратимуть де-далі нові й нові землі.

А колонізація справді усе посувається й посувається наперед. Одбувається вона тепер найінтенсивніш у районі Синюхи та її допливів. Провадять цю колонізацію здебільшого урядові особи, — в першу чергу офіцери — колишня козацька старшина. Не дурно в цьому районі, трохи пізнішими, правда, часами (в кінці 60-х років), згадується вже слобо́да Одобашівка (належить капітанові Одобашеві) та чимало хуторів різних військових, ротмистрів, поручників і т. и., здебільшого кол. козацької старшини [4]).

Поруч з скаргами запорозці, що вже, як вони були зазначали, не могли терпіти, намагаються й поставити опір цій колонізації; 2 квітня 1763 року Кіш наказує Бугогардівському полковникові силоміць повигонити нових колоністів з запорозьких земель по р. Синюсі й Богу і відправляти у слобідські поселення [5]). Хоч у цій грамоті й наказувано провадити це, не роблячи кривди й збитку цим поселенцям, але полковник Гарду Запорозького поруйнував і понищив слободи Лисі Гори й Піщаний Брід, і загрожував зруйнувати й деякі инші слободи в цьому районі [6]). До того ми бачимо нові скарги запорозців, зокрема від 20 квітня 1763 року, де вони, констатуючи величезні захоплення їх земель під Ново-Сербію й Ново-Слобідський полк, прохали хоч надалі оберегти їх землі від цих захоплень [7]). Такі напружені обставини вимагали втручання уряду. Справді ми бачимо, що видаються певні накази, якими забороняється самовільні вчинки, обіцяється провести дійсну правдиву пограничну межу й звести людність з запорозьких земель, коли ця людність справді їх захопила, і т. и. [8]). Рівночасно, знову наказано провадити

---

[1]) Бібл. Рос. Акад. Наук, рукоп. відділ, папери Скальковського, „Письма и записки Гр. Кологривова къ Кошевому".

[2]) Эварницкій, Сборникъ матеріаловъ, ст. 191.

[3]) Ibidem. [4]) Кр. Св. Ел., спр. № 197.

[5]) Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, 3 вид., т. II, с. 257.

[6]) Эварницкій, Сборн. матер., с. 180—182.

[7]) А. Андріевскій, Матеріалы по исторіи Запорожья и пограничныхъ отношеній (1743—1767), Мелочи изъ Запор. архива, № 3, ст. 216—217.

[8]) Эварницкій, Сборн. матер., док. № XCII.

розмежування, що тривало вже стільки років. Ми знаходимо про це ще одну справу, що яскраво малює як запорозці спитувалися були описати свої землі, встановивши точні кордони [1]). Та управління фортеці Св. Лизавети, підо впливом своїх попередніх перемог виступає ще рішучіше. А саме, сталося це в-осени 1763 року; перший ордер, Мельгунова,—що в цей час вже керує цією територією, як дуже цікавий і характерний, ми дозволимо собі навести цілком: „Ордеръ Слободского козачьего Полку г-дину полковнику Адобашу. Войска Запорожского кошевой атаманъ съ старшиною сумневаясь о определенныя мною по обмеживанию Слободского поселения земли [2]), нѣкоторыхъ якобы неизвесныхъ въ Коше урочищах, прислали ко мне трехъ человекъ старшинъ своихъ и требуютъ чтобъ ту межу онымъ старшинамъ показать; того ради изволите отправить с ними изъ полку Слободского кого надлежитъ и приказать, какъ по учиненной меже такъ и по назначеннымъ под оную урочищамъ, ихъ привесть, а именно начавъ от Днепра от устья реки Самоткани до излучины той реки, а отъ излучины на прежде проведенную господиномъ генерал-аншефом Киевскимъ генералъ-губернаторомъ и кавалеромъ Иваномъ Федоровичемъ Глебовымъ двадцати верстную черту и вести тою чертою до техъ местъ, пока межевщину не прошли, а далѣе уже не водить и по показании отпустить оныхъ старшинъ въ ихъ Кош, ибо когда на весну межевание будетъ, тогда о томъ въ Кошъ сообщится. 28 октября 1763 г. Крепость Святыя Елисаветы".

З цього документа ми бачимо дві цікаві деталї. Перше це те, що землі по р. р. Домоткані й Самоткані вже остаточно фіксуються в межах Слобідського полку; тепер межа йде вже не Омельником до верхів'я р. Саксагани як говорилося раніше, а вже Самотканню від Дніпра, і старшина Ново-Слобідського полку вже остаточно опанувала ці багаті землі. По-друге цікаво, що комендант наказує не показувати цим разом західньо-південного та центрального кордону; очевидно через те, що тут як-раз одбувається жвава колонізація на землі Бугогардівської паланки, про що ми вже згадали. Заховати бодай ці землі, провести межу бодай тут і бажало Запоріжжя; це видко з дальшого листування, власне з рапорту сотника Верблюзької сотні, Чечеля, якому було доручено провести запорозьку старшину. А саме, повідомляючи про те, що йому доручили їхати разом з тими запорозькими старшинами, він пише, що з'єднавшися з ними у фортеці і виїхавши звідти, повідомив їх про те, куди він їх веде. Але: „на которое объявление... старшины заспорили и отказались, они ежелибъ отсель (від фортеці. *С. Ш.*) в следовании ихъ къ усте реки Самоткани межа показывана была, тоде они и последовалибъ, — а какъ от устя реки Самоткани зачавши межа показывалимеся, то они туди и следовать не желаютъ; и такъ вышепоказанные старшины запорожския безъ показании мною им межи в Сѣчъ Запорожскую и отехали".

---

[1]) Дѣла Кр. Св. Елизаветы, № 112.

[2]) Мельгунов сам наказав визначити деякі сумнівні межі полку за своїми власними міркуваннями. (Див. Одес. Кр. Іст. Арх., ф. Коша Запор., спр. № 151). Епізоди з розмежуванням взагалі в цьому нарисі сильно покорочено.

Чи було на-весні 1764 р. межування, чи ні, — невідомо; гадаємо, що ні. Правдоподібно, Запоріжжя зневірилося вже в справедливості уряду і це була його остання спроба оборонити свої кордони, так мовити, легальним шляхом; згодом (друга половина 1760-их і 1770 рр.) ми бачимо боротьбу вже иншого характеру [1]).

4.

Щоб дати можливість розвиватися колонізації, а також і всім Ново-Слобідським і Ново-Сербським поселенням, їх промислові, торговлі, хліборобству, треба було захистити їх не тільки на випадок війни з сусідами але й від унутрішніх заколотів, нападів гайдамак, то-що. Для цього по всій території як Ново-Слобідського полку так і Нової Сербії було порозкидувано різні форпости з залогами, що постійно охороняли всеньку цю територію.

Ось які форпости бачимо ми в 1763 році. Форпости при Крилові, при Поповій, при Булаєвій, Воронцовій, Андріївській, Колонтаєві, Войтовій, Стецовій, Галагановій, Секиндрину (млині, *С. Ш.*) Чернецькому, Ковенському, Нестеровій, Суботовій, Трьох Буграх, Ворот'ї Малишевському, Престі, Трьох Малих Могилах [2]). Усього в цих форпостах було 24 салдати й офіцери російських полків (от як Воронізького, Курського, Орловського і т. и.) і 84 козаки Гадяцького і Лубенського полків (Гадяцького 64, Лубенського 20).

1765 року ми зустрічаємо куди більше форпостів (правда, сюди ввіходять усі форпости й з кол. Нов. Сербії), причому деякі з них розташовані очевидно при слободах. Правдоподібно існували вони досить давно і до попереднього реєстру просто не заведено їх з якихось міркувань. А саме тут згадано такі форпости [3]): Крюків, Табурище, Крилів, Пікінерська Кам'янка, Гусарська Кам'янка, Павлище, Чонград, Глинськ, Шолнош, Ситовськ, Вячка, Ташлик, Корабельна, Мигей, Орел, Синюхин брід, Березовата, Овнянка, Тернівка, Ворота Архангельські, Архангельськ, Семлазьке, Калниболоцьк, Надлацьке, Петроострів, Печинськ, Новомиргород, Миртиновський, Панівський, Канежський, Сентовський, Унвальський, Суботицький, Федьварський, Цибулів, Моширинський, Амборський, Чорний ліс, Княжий Байрак, Волчий Байрак, Комисарівка, Жолтянка, Широка Балка, Устя Зеленої, Бокова, Боковий, Устя Кам'янки, при Березоватій, при Лозоватій, Піщаний Брід, Лисі гори [4]). Нарешті були форпости і при фортеці св. Лизавети.

Тут видко, що територія Ново-Слобідського полку чимало посунулася на південний захід у Бугогардову паланку; ми бачимо навіть форпости на р. Мигеї та Корабельній. З другого боку цікава велика кількість форпостів на Польській межі, а так само в місцевостях, де переховувалися гайдамаки (от як у Чорному лісі).

---

[1]) Про цю пізнішу боротьбу див., почасти, у Н. Д. Полонської-Василенкової, Op. cit. Докладно про це буде у великій нашій роботі, хронологічна межа якої — 1775 р.

[2]) Дѣла Кр. Св. Ел., № 104 за 1763 р.

[3]) Там-же, № 124 від 1765 р., а також спр. № 146, від 1767.

[4]) Справа ця в доволі поганому стані, погнила й подерта, тому виразно прочитати усі назви не можна.

Залоги на форпостах звичайно складалися переважно з козаків Новослобідського полку, компанійських та гетьманських полків. У невеликій кількості зустрічаємо тут і російське військо. Так 1765 року в згаданих форпостах стояла така залога: російського війська — 78 (після-ж штатів мало бути 100), компанійського полку 750 (п. штату 785), артилерійських служників і гармашів (з пікінерів та козаків) — 14, козаків 1695 (п. шт. 1743). Окрім того 400 козаків при недавно заснованій пошті в роз'їздах. 1767 року-ж в частині цих форпостів стоїть російських військ 40 чоловіка, козаків-же компанійців — 1.022.

У Ново-Сербії на форпостах та шанцях постійно перебуває певна частина козаків Ново-Слобідського полку, а деколи й з полків Гетьманщини, для варти та роз'їздів. Так у Жовтому гусарському полку перебуває в серпні 1765 р. 560 козаків з своєю старшиною (3) та курінними отаманами (26)[1]. Правда, козаки, як видко, не дуже охоче перебувають у чужих шанцях і часто тікають[2]), не тільки додому, але часто й до Польщі[3]).

Щоб уникнути таких випадків, начальство більш намагалося ставити козаків Ново-Слобідського полку по форпостах та території їх-же полку. Та зате ставлено їх, а так само козаків полків Гетьманщини, тут мало не самих з невеликими лиш відділами російських військ для догляду. Так 1763 року маємо звістку про зміну залоги в деяких форпостах на терені полку і на їх місце ставляться козаки Ново-Слобідського полку, а саме: при слободі Орлі — 68 коз., при Синюхиному Броді 47 коз., при хуторі Березоватому — 21, в Добрянці — 83, в Тернівці — 64, в Лисих Горах 260, в Піщанім Броді — 145, усього 739 козаків. В заміну 150 салдат від ландміліції, — призначається стільки-ж козаків з старшиною з полку компанійського полковника Кодинця[4]).

Російське-ж військо здебільшого розкватировувалося не на форпостах, а в самих слободах Ново-Слобідського полку. Так, напр., 1758 року в 6 з них було розкватировано 4 сотні донських козаків, 3 сотні казанських татар, і 3 сотні оренбурзьких мещеряків[5]). 1767 року в 9 слободах — Козловський піший полк (з штабом у фортеці Св. Лизавети)[6]).

Чималі були й залоги з козаків Гетьманщини. Так 1760-го року в червні стояла тут „полторатисячная команда", з полків Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Переяславського й Лубенського, на чолі з 5 сотниками і 4 значковими товаришами[7]). Иноді команди їх бували ще більші, напр., 1764 року в травні згадано про три тисячі, причому наказується послати ще одну тисячу — додатково[8]) .

---

[1]) Д. Кр. Св. Ел. № 124. При деяких инших шанцях стоять 1767 р. козаків з полків Гетьманщини 709, на чолі з сотником (Ibid., спр. № 146).

[2]) Ibid. [3]) Ibid., № 113.

[4]) Д. Кр. св. Елиз., № 103.

[5]) Ibidem, спр. № 19.

[6]) Ibidem, спр. № 143.

[7]) Ibidem, спр. № 394.

[8]) Эварницкій, Сборн. матеріаловъ, с. 201—203.

Перебувають ці команди на цій території звичайно 4 місяці [1]).

Треба сказати, що иноді ми зустрічаємо згадки й про запорозькі команди у цій території [2]), але очевидно це було явище рідке.

Єдине місце, що в постійній його залозі (ми не рахуємо тимчасово розквартированих) домінує російське військо, була фортеця св. Лизавети. Тут козаків сливе не було. Напр., 1757-го року ми бачимо тут таке військо: артилерійська команда понад сотню чоловіка (100—109, різними часами цього року), піших російських салдатів від 351 до 528, — причому кількість їх зростає під кінець року, а козаків тільки 33—49, причому максимальну їх кількість бачимо ми на початку року, мінімальну — наприкінці [3]).

Найцікавіший форпост був у Чорному лісі. Тут був і табір робітників, що працювали тут, постачаючи дерев'яний матеріял, щоб зміцнювати фортецю [4]) (частину цього лісу відведено для потреб фортеці). Тут перебувають 400 майстрів та робітників, яких набирають з-поміж салдатів та козаків; тут були теслі, пильщики, слюсарі, колесники, токарі, ковалі, то-що. При них є й військова команда, що з одного боку стоїть при форпості, щоб узагалі охороняти територію, а з другого боку — щоб охороняти робітників та матеріяли. У звязку з цим у справах розрізняють, ще з часів перших форпостів тут, з початків 1750-х років, з одного боку козаків „закритных", що тримають варту й охороняють роботи, та з другого боку козаків „роботных", що працюють у лісі, виготовлюючи різні матеріяли [5]). У жовтні 1763-го року ми бачимо тут 30 салдат пішого Пермського полку і 20 драгун для роз'їздів. Окрім того, 51 козак Лубенського полку (сотні Лохвицької) і 14 — Миргородського (Шишацької сотні). Перед ними, 1761-го року, ми бачимо тут ще більшу залогу з полків Гетьманщини, а саме — 104 козаки Гадяцького полку (з сотень: 2-ої полкової, Рашевської, 1 та 2-ої Камишанської, 1 та 2-ої Ковалівської, 1 та 2-ої Опішнянської, Куземинської, Грунської, Веприцької). Залогу в форпості у Чорному лісі ми бачимо ввесь час аж до 1781-го року.

Форпости, про які ми щойно згадали, мали спиняти різні гайдамацькі ватаги, перевіряти пашпорти, затримувати підозрілих і безпашпортних осіб, і т. и. Як відомо, у цій території, в південних степах і лісах гайдамаки охоче переховувалися; повернувшися з походу, спочивали по хуторах, пасіках та зимовниках запорозьких. Переховавшися тут, потім вибравши відповідний момент, вони об'єднувалися і, перейшовши польський кордон (десь біля Гарду, або Орла чи Ново-Миргородського форпосту), нападали на сусідні поселення, польські, або навіть ново-слобідські. Нагадаймо, для прикладу, хоч-би самого Залізняка, що, за Скальковським [6]), ховавсь понад Богом в околицях Орла (сьогочасного Ольвіополя), в урочищі Романова Балка.

---

[1]) Дѣла Кр. Св. Ел., спр. № 394.

[2]) Эварницкій, Сборн. мат., с. 86—7.

[3]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 314.

[4]) Про це див. в тих-же справах, №№ 89, 90, 238, за роки 1761—3, 1781.

[5]) Скальковскій, Хронолог. обозр., т. I, с. 23.

[6]) Наѣзды гайдамаковъ на Западную Украйну, 1845, с. 117.

Влада намагалася всіма силами боротися проти цих гайдамацьких загонів. Керівничі кола Ново-Сербії й Ново-Слобідського полку обвинувачували Запоріжжя, що воно переховує цих гайдамак, і вимагали від нього, щоб воно рішучіше їх переслідувало. На їхні вимоги, запорозці, як відомо, справді висилають різні команди, щоб хапати гайдамацькі загони, і иноді досить інтенсивно борються з ними [1]). Посилають вони навіть певні загони до Нової Сербії у розпорядження генерала Хорвата. Такий загін ми бачимо, напр., 1757 року під командою військового осавула запорозького Калнишевського [2]). Цікаво, що цей загін, пробувши два місяці у Новій Сербії, почав прохати, щоб їм дозволили повернутися до Січи, бо їм видано харч тільки на один місяць (команди-ж з Гетьманщини перебувають тут по чотири місяці). Хорват пояснював це тим, що Кошовий отаман не щиро охотивсь хапати гайдамак, „какъ видно, что отъ него господина Кошевого Атамана", писав він у грудні того року Калнишевському, „какъ и отъ вашей команды нетъ охоты по должности и законамъ въ сихъ местахъ исполненіе чинить" [3]). Він усе-ж мусить відпустити команду, щоб коні не подохли з голоду, тільки-ж наказує, щоб дорогою на Запоріжжя вони не грабували й не кривдили людність.

Запорозці й собі виправдувалися тим, що гайдамак дуже важко виловлювати, бо вони мають усяку підтримку й допомогу в поселеннях Ново-Слобідського полку [4]), — виправдання, що, як ми побачимо, мало деяку рацію. Такі закиди примушують і Ново-Слобідську владу братися енергійніше переслідувати гайдамак. Окрім постійних команд з полків з Гетьманщини, увесь час виряджають роз'їзди з виборних козаків сотень Ново-Слобідського полку, що мають ловити гайдамак і шукати їхні притулки по степах. Діставши звістки про гайдамацькі загони, або про місце, де вони відпочивали, виряджають і більші відділи, щоб їх поліквідувати. Напр., на початку 1761 року посилається загін у 150 виборних козаків під командою сотників Донця й Зерваницького на р. Синюху між слободами Добрянкою й Тернівкою [5]). У квітні 1762-го виряджено щоб шукати притулок гайдамак сотника Турчановського з 50 козаками [6]). Відповідні накази комендант фортеці св. Лизавети видає увесь час, і ввесь час тривають роз'їзди цих загонів виборних козаків Ново-Слобідського полку [7]).

Як вже згадано, гайдамаки частенько нападаються на Лизаветщину, — ще коли існував Ново-Слобідський полк. Наведемо деякі приклади. 1755 р. нападають вони на слободу Ташликську і грабують сотника Молчана й деяких російських офіцерів [8]), 1758 — 13 гайдамак нападають на слободу Овнянку [9]), 1760 вони знов нападають на сл. Ташликську, причому грабують панотця й спалюють 5 хатів [10]), 1762 р. ми бачимо цілу низку невеликих нападів

---

[1]) Про це див. хоч-би у Скальковського, Ист. Нов. Сѣчи, т. II.
[2]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. документів, спр. № 5844-а.
[3]) Ibidem.
[4]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 64.
[5]) Ibidem. [6]) Дѣла Кр. Св. Ел., спр. № 86.
[7]) Ibidem, спр. № 14 та инш. [8]) Дѣла Кр. Св. Ел., спр. № 6.
[9]) Ibidem, спр. № 14. [10]) Ibidem, спр. № 65.

на слободи й хутори, як, напр., на Бородаївку [1]), або на хутір на річці Калинівці з боку степу (19 гайдамак) [2]). Иноді підчас цих нападів людність, або вірніше військові загони, розташовані в близьких слободах, намагалися зробити опір гайдамакам; доходило часом до збройних сутичок. Виникали такі сутички між роз'їздами, що раптом перешкоджали нападам гайдамак на слободи, часто розганяли їх і захоплювали в полон. Такий випадок трапився, напр., 1758 року, коли в районі слободи Бородаївської загін кінноти Пермського полку наскочив на ватагу гайдамак; сталася бійка і кілька гайдамак забито, а трьох узято в полон [3]).

Цікава справа виникла року 1760 [4]). 13 березня загін гайдамак до 20 чоловіка прийшов до слободи Орел на Синюсі до сотника Василя Черниченка; на вимогу гайдамак сотник мусів дати їм хліба. Після цього гайдамаки пішли до шинку, а сотник післав отамана, щоб той попередив поручника Фонбоєва у табір, де стояв той з своєю командою. В наслідок цього вищезгаданий поручник напав на гайдамак, двох убив, двох захопив живцем, решта повтікала. Та 19-го вони повернулися з новими товаришами і звернулися до отамана, вимагаючи, щоб той сказав, де захоплені в полон гайдамаки. Отаман пояснив, що їх забрано до фортеці; що-ж до своєї участи в цій справі він пояснив, що робив усе з сотникового наказу. Тоді 6 гайдамак кинулися до сотника і мало його не вбили, хтіли вбити й отамана, але той втік і сховавсь. Далі гайдамаки зробили засідку на поручника Фонбоєва, що мав повернутися до слободи надвечір, і, дочекавшися його, напали і вбили його та двох драгун, решту обеззброїли, зброю здебільшого поламали, а коней позабирали собі. Після чого, захопивши їжі та горілки, виїхали на Турецький бік.

Узагалі за цих часів, як доносили сотники, в цьому районі (по р. Синюсі) сильно збільшився гайдамацький рух. Але загалом, треба визнати, запорозці місцевій людності великих шкод не чинили. Лиш у ширших наїздах запорозців, які боролися з колонізацією Ново-Слобідського полку, ми бачимо випадки більшої руйнації. Гайдамаки-ж здебільшого грабують лиш заможнішу людність, сотників або священиків, тай то доволі рідко. Здебільшого-ж вони великих шкод не чинили. Невелике пограбування, наїзд на село й захоплення всього спеченого хліба [5]) — ось переважно наслідки діяльности гайдамак [6]) у цьому районі. Коли й виникали сутички та вбивства, то провадили їх гайдамаки тілько що-до російських офіцерів та війська. Даних про сутички козаків з гайдамаками, бійку й вбивства, — ми не маємо.

Натомість куди активніше виступають гайдамаки проти мешканців Нової Сербії. Ми бачимо тут цілі бійки, причому вражає, що гайдамаки напа-

---

[1]) Ibidem, спр. № 86. [2]) Ibidem, спр. № 89.

[3]) Дѣла кр. св. Ел., спр. № 20.

[4]) Ibidem, спр. ненумерована „о зарѣзаніи гайдамаками состоящего на устѣ Синюхи порутчика Фонбоева".

[5]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 86, 89.

[6]) Звичайно ми маємо на увазі самих гайдамак, а не запорозців з їх систематичною боротьбою за землі проти нових колоністів.

дають страшенно завзято. Ми маємо чимало загальних згадок про напади їх на Ново-Сербську територію, хоч конкретних фактів маємо й не багато. Та й ті поодинокі дані, що ми їх маємо, дають досить показний та цікавий матеріял. Наведемо кілька прикладів.

Вже 1755 року ми маємо відомості про напади гайдамак на Ново-Сербські землі [1]), причому характерно, що залоги Нової Сербії виявляють цим нападам дуже малу опороздатність. Не дурно писав полковник Хорват генерал-майорові Глебову 11 листопада, щоб йому надіслали війська, бо у його драгун і гусар для боротьби з гайдамаками „ни малѣйшего усердия не сказываетца“ [2]). І справді гайдамаки охоче нападають в 1750-х рр. навіть на Ново-Сербські війська. Так 11 жовтня 1755 року партія їх у 15 чоловіка напала на хутір поручника гусарського полку Хорвата — Михайлова й пограбувала його, а також відділ гусар, що там стояв, і виїхала через Цибулів за кордон [3]); мимохідь вони пограбували й волохів, що везли були купців до Ніженя [4]). 21 листопада загін гайдамак, з'явившися з Чорного лісу, де вони переховувалися у пасічників, напав на цілу роту вищезгаданого поручника Михайлова й забрав у них 14 коней та волів [5]). 27 листопада напали гайдамаки на 16 роту в Некрасівському шанці, кілька з них вскочили в шанець та й заходилися стріляти. Поручник Екскугович з своїми гусарами почав відстрелюватися. Тимчасом решта гайдамак угнали табун коней поручника та його гусар. Після цього гайдамаки відступили; у гусар був поранений сам поручник і 2 салдати [6]).

Як бачимо, приклади характерні. Треба додати, що Ново-Сербське начальство обвинувачувало в більшості цих нападів запорозців і вимагало навіть від Січи відшкодування. На це кошовий 1759 р. заперечував, що поодиноких запорозців, що брали участь у гайдамацьких наїздах на Нову Сербію, Кіш видавав уряду, але вимагати компенсації коштом инших запорозців, які жадної участи в нападах гайдамак не брали,— несправедливо [7]).

Таку відміну в поведінці гайдамак що-до ново-сербців з одного боку, і слобожан — з другого, пояснювано різними причинами. Почасти тут могли відгравати ролю й інтереси національні; ми бачимо певну ненависть до сербів не тільки від запорозців та гайдамак, але навіть од людности й старшини Ново-Слобідського полку. Та за головну причину, гадаємо, було те, що мешканці цього полку ставилися загалом дуже прихильно до гайдамак, допомагали їм, переховували й годували. Навіть старшина ставиться здебільшого до гайдамак з симпатією, хоч ця симпатія значною мірою залежить від матеріяльних інтересів цієї старшини, що мала прибутки від здобичництва гайдамак, а рівно-ж часто могла за їх допомогою зводити рахунки з ново-сербцями, які, як ми бачили, чимало утісняють українську людність і навіть кривдять цю-ж саму старшину. Иноді за це своє прихильне ставлення до гайдамак старшині доводиться дорого платитися. Так напр., 1756 року заарештовано сотника слоб. Добрянки Юска Табанця, за те, що він з гайдамацьким загоном

[1]) Д. Кр. св. Ел., спр. № 6. [2]) Ibidem, спр. № 6.
[3]) Ibidem. [4]) Ibidem. [5]) Ibidem. [6]) Ibidem.
[7]) Эварницкій, Сб. матер., с. 234—236.

(як з'ясовано, з наказу Хорвата, якому він, очевидно, давав лев'ячу пайку здобичи) нападав на маєтності Потоцького, Браницького та Любомирського; зловлено його після одного зухвалого нападу на околиці Гуманя, коли він захопив цілий табун коней [1]). Було також скинуто з уряду сотника Виського (1759 року) Семена Сича за те, що він прихильно ставився до гайдамак [2]); так само скинуто з уряду й заарештовано того-ж року сотника Ольшанського Миколу Донця. Цей останній сотник не тільки переховував гайдамак у себе в слободі, а й допомагав їм вибиратися по здобич, за що діставав від них частину її [3]).

Як бачимо, за ці свої спроби збагатитися в союзі з гайдамаками, приклади чого ми бачимо й раніше (в Крилівських і Цибулівських поселеннях, про що ми вже згадували; до речи Семен Сич був виходень з Цибулева), сотники иноді досить дорого платилися. Та иноді, і мабуть частіше, це їм минало легесенько, — коли тільки не було безпосередніх ознак, що вони брали участь у грабунках. Наведемо ще деякі приклади.

Напочатку 1758 року у фортеці відбувся суд над сотником Кам'янки, Калмазом, за те, що той дозволяв жити у своїй сотні запорозцям без паспортів, через що, очевидно, там переховувалося чимало гайдамак. Присудили його, беручи на увагу, очевидно, його попередні заслуги, тільки до одного місяця в'язниці та суворого попередження [4]).

Ще цікавіша справа повстала наприкінці того-ж року. Кілька поселенців донесли про те, що в сотні Бородаївській, в лісі, з'явилися гайдамацькі загони. Полковник Ново-Слобідського полку наказав молодшому сотникові Бородаївському Федорові Даниленкові, що під той час виконував обов'язки дійсного сотника (очевидно сотник Неділко-Воїнов був у відпустці чи у відрядженню), виступити з козаками й зловити гайдамак. Та, очевидно, цей сотник ставився до гайдамак прихильно: він нічого не доносив про них, і тепер виступивши з 40 виборними козаками, видко зовсім не шукав гайдамак і доніс, що їх нема. Тимчасом відділ кінноти Пермського полку, надісланий рівночасно з фортеці, відразу наскочив на гайдамак і, ніби-то, навіть розбив їх. Це дало підставу обвинувачувати сотника в тому, що він, — як писав комендант фортеці св. Лизавети, Юст, полковникові Одобашеві, „мало раченія в поиске гайдамакъ“ виявляє [5]). Даниленка заарештовують, судять, і, нарешті, відновлюють на його уряді, але після суворої догани й штрафу у 3 карб.

Правда, подібний випадок переховування гайдамак ми маємо й у Новій Сербії; квартирмайстер 16-ої роти гусарського сербського полку Требинський переховує 1760 року у себе на хуторі гайдамак і, озброївши їх, посилає до Польщі, за що забирає частину здобичи [6]). Рівночасно ми знаємо, що сотн.

---

[1]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 310. Проте він якось викрутився і лишився сотником надалі.
[2]) Д. Кр. Св. Ел., спр. № 26, порівн. у Ястребова, op. cit., ст. 567—8.
[3]) Ibidem, спр. № 23, порівн. у Ястребова, op. cit., с. 564—5.
[4]) Д. ск. Кр. Ел., спр. № 14.
[5]) Д. св. Кр. Ел., спр. № 20.
[6]) Ястребовъ, op. cit., с. 571—3.

Табанець нападав на польські землі ніби-то з наказу Хорвата [1]). Та тут такі випадки траплялися, очевидно, надзвичайно рідко. Натомість в Ново-Слобідському полку і старшина і, головне, козаки та поселяни близько стоять до гайдамак і, треба сказати, значною мірою їх комплектують. Дуже багато українських мешканців Лизаветщини йдуть у гайдамаки. Наведемо таку ілюстрацію: у нашому розпорядженні [2]) є пака допитів гайдамак, що брали участь у Коліївщині, які переводив полковник Нижегородського Карабінерського полку Панін. Тут є 66 зізнань гайдамак загонів Залізняка, Саражина, Василя Щербини, Клима Крутя та ин. І з цих 66 гайдамак 10 (або 15,2% усіх) є з колишнього Ново-Слобідського полку, слобід Лихівки, Тернівки, Висі та ин. Підтверджують великий відсоток колишніх мешканців цього полку поміж гайдамак і инші справи [3]), переважно їхні допити. Як виявляється з них, українці, мешканці Лизаветщини, охоче беруть участь у гайдамацьких наскоках на Польщу, грабують майно і з здобиччю повертаються назад, або ховаються на Запоріжжі, чи в степах. Багато заарештованих колишніх козаків, або посполитих Ново-Слобідського полку признаються, що вони „сраженія с польскою командою имели и жидовъ резали“ [4]). Та це часто не гайдамаки, так мовити, фахівці, це здебільшого тільки, як згадано, козаки чи посполиті, хлібороби, „бавлячиеся“ гайдамацьким промислом, здобичництвом. Діставши певну здобич, направивши свої матеріяльні справи, ці тимчасові гайдамаки повертаються звичайно додому, до свого господарства. Та тут їх часто заарештовують. Покарання за недбайливе ставлення до розшуку гайдамак, а також пильна увага уряду (в Ново-Сербії існує навіть спеціяльна комісія в гайдамацьких справах) [5]), примушувало як козацьку старшину — не вважаючи на її симпатії, так головне російські війська, все-ж активніше боротися з ними. І не дурно тому певна кількість їх часто потрапляє усе-ж до рук уряду. В „острогу“ фортеці ми бачимо ввесь час кілька „колодников“ з гайдамак. Особливо більшає у 1767—8 роках, коли чимало їх, тікаючи з Польщі, потрапляли в руки Лизаветської влади. Так 1748-го року в липні заарештовано відразу партію гайдамак у 66 чоловіка [6]), трохи згодом ще 6 [7]), і т. и. Гайдамаки ці були (як виявляють допити) з загонів Залізняка, Неживого, Саражина [8]) та инш. Цими часами кількість заарештованих гайдамак збільшується до того, що в'язниця не може їх усіх вмістити, в наслідок чого цього і наступного років швидко будують велику, нову в'язницю з двох будинків, оточених високим муром [9]). Проте гайдамак тут не затримують, бо після швидкого суду їх звичайно відсилають до Сибіру, „для лучшего приумноженія в Сибире при Нерчинских серебряныхъ заводахъ работъ“ [10]).

---

[1]) Д. Кр. Св. Ел., № 310, або „Сенат. Архивъ“, т. X, с. 557 і далі.
[2]) Переховується ця справа в Рукоп. відділі ВБУ, п. в. док., № 5845—5909.
[3]) Д. Кр. Св. Елиз., спр. № 310 й инші.
[4]) Ibidem. [5]) Ibidem, спр. № 20.
[6]) Дѣла Кр. св. Елиз., спр. № 145.
[7]) Ibidem, спр. № 152.
[8]) Ibidem. [9]) Ibidem, спр. № 147.
[10]) Ibidem, спр. № 310.

5.

Місцева людність Лизаветщини у 1750—1760-х роках брала чималу участь і в торговельних операціях. Цьому сприяло саме становище Лизаветщини. З одного боку Січ, — що здавна займалася торговельними операціями, імпортуючи на Україну чужоземний крам; влучно Скальковський зазначає, що з Січі був єдиний російський (себ-то всеімперський) порт на півдні [1]). Везли з півдня так само й купці татарські та турецькі, причому проїздили иноді й через застави в Лизаветщині, де з них брано мито. Нарешті через Лизаветщину значною мірою проваджено й торг з Польщею, причому крам везено з Гетьманщини і навіть з Росії. До того Лизаветщина мала ще й певні привилеї (з 1751 і 1760 их років) на внутрішню торговлю й продаж вина, могла вона без мита купувати в инших місцевостях коней й випускати хліб за кордон [2]); ці привилеї надав мешканцям Лизаветщини уряд, добре розуміючи, що в цій трохи чи не безлюдній по тих часах місцевості людність з самої тільки хліборобської праці прожити не зможе і потрібує допомоги ремесел та торговлі. Через це жвава внутрішня торговля, стосунки з сусідами і т. ин. дуже пожвавлювали торговельне життя Степової України узагалі і примушували людність втягуватися в торговельні операції, займаючися торговлею та промислами.

Тим більш, що самий уряд дбав про те, щоб зробити Лизаветщину етапом для транзитної торговлі Гетьманщини та Росії з Туреччиною; так ще 1742 року Сенат розглядав проєкт „надворнаго совѣтника“ Лодигіна, надісланого до Степової України „для коммерческихъ примѣчаній“ про напрямок торговельного шляху до Туреччини, на Кременчук, через Лизаветщину на Волощину, — щоб обминути польські володіння [3]). Знаходимо ми так само деякі накази місцевої влади (напр., Хорвата), що мали на увазі піднести і місцеву промисловість, забороняючи довозити деякі продукти на Лизаветщину з-за кордону, — напр., довозити горілку з Польщі (наказ 1762 р.) [4]).

Таким робом з Лизаветщини був транзитний шлях з чужими державами, що перевозили нею різний крам. З Криму везли переважно сіль, бакалію, шкури; Запоріжжя постачало в'ялену рибу й ту-ж-таки сіль, вивозячи її з Криму; з Польщі везли гаряче вино; Гетьманщина постачала худобу, вино, хутра, залізний крам та инші вироби; везли певний крам і навіть у чималій кількості й з самої Росії. Усе це перевозили Лизаветщиною, брали тут мито, місцеві купці приєднували й свій крам (наприклад, папір, що його виробляли десь біля фортеці Св. Лизавети) і експортували далі.

Найбільш відомостей з тутешніх російських застав для 1760-их років ми маємо, правда, про експортний крам [5]). Заховалися цілі докладні відомості

---

[1]) Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, вид. 3, т. II, сс. 123—124.

[2]) Скальковскій, Хронологическое обозр., т. I, с. 36.

[3]) Сенатскій Архивъ, XII, сс. 135 - 137.

[4]) Полное собраніе законовъ, 11686.

[5]) Зберегалися вони в фонді „Дѣлъ крѣпости Св. Елизаветы“, в таких, напр., справах: №№ 103, 107, 135, 139, 142, 154, 156 та инш.

того краму, ще його вивожувано переважно до Польщі, — або почасти, мабуть, через Польщу (напр., Балту) до Туреччини, — а так само поодинокі справи про певні торговельні операції. Розглядаючи їх, ми бачимо, який крам провозили переважно через форпости й застави Ново-Слобідського полку та Ново-Сербії, в якій кількості, на які суми, скільки збирано з нього мита й т. и.

Тут на першім місці треба поставити вивіз худоби, що її женуть з Гетьманщини, соли, що її везуть з Криму, далі йдуть шкури — овечі й волові — з Гетьманщини.

Потім зазначимо експорт до Польщі й почасти Туреччини таких виробів: папір до писання, цвяхи, залізо (як у прутах, ковальське, листове, так і у вигляді різного краму), дріт, чавунні котли, колодки залізні, дзеркала, золото листове, кав'яр, інбір (сірий та жовтий), квасці, сурик червоний, китайка (проста й з Шанхаю), коломенка вовняна московська, килими вовняні українські, кушаки вовняні московські, „крепа“ московська поясна, кушаки нитяні (з Суздалю), ложки дерев'яні, мідь (червона у плитках, зелена у крамі—свічники, чайники, кадила), хутра з віверок, вілчура з песцових хвостів, „исподки шапошние из бельих хвостов“, „волки деланние“, футра із зайців, з лисиць, кошачі, мерлушка українська чорна й сіра, ножі столові й віделка (Павловської роботи), нитки фарбовані до шиття, олово (прутове і в крамі, в блюдах і тарілках), шпалери паперові, перець зернистий, рукавички „лосинные простие“, „крашенина гладкая“, хустки московські, холст білий лляний, полотно (як просте так і серветочне), „пестрядь“ широка й вузька, холст „хрищ“, ремні моржеві, „голицы чорние с варигами“, цукор (простий, пекарський й полупекарський), снурок нитний білий, чоботи московські, сірка, тютюн (український листовий), чай російський, шапки вовняні московські, шовк, шапки шкуратяні московські, щитки (платяні), юхта чорна.

Значна частина цього краму ішла з Росії, на що й вказують назви й зазначення місця виробу: чоботи, хустки, шапки і т. и. московські, з Суздалю, Павловської роботи і т. и. Поруч з цим ми бачимо певний крам і з Гетьманщини, напр., килими українські, мерлушка, папір (з Ромен), тютюн і т. и. Подеколи бачимо й крам закордонний, що його певно привозили з Запоріжжя, а може і з Криму, як от напр., китайка з Шанхаю, так само бачимо ми й крам місцевий (як, напр., папір, вироблюваний десь у Лизаветщині).

Вивожувано цього краму чимало; за відомостями, що ми їх оце маємо в 1767 році протягом 4 місяців (весна і літо) було вивезено ось скільки краму:

Різної тканини 159.238 арш.; крім того китайки 16 тюмів.

Різних металевих виробів та приправ (інбір, кав'яр) цукру, тютюну, — 1.777 пуд. 18 ф.

Ножів, віделок, дзеркал, колодок — $368^{3}/_{4}$ дюжини.

Хусток, кушаків, килимів 7.491 штук.

Виробів з хутра 1.938 штук.

Окрім того багато иншого краму як от цвяхів (20.000), заліза, листового золота, чобіт, юхти, паперу і т. и., і т. и.

Усього вивезено за 4 місяці тільки через митницю при фортеці св. Лизавети на суму 15.201 рубль 36 коп. Найжвавішу участь у цьому вивозі

беруть купці російські та українські (польських дуже мало). А саме вивезли російські (себ-то й українські) купці краму на суму 12.625 крб. 56 к., польські (очевидно з Правобережжя) на 2.575 крб. 80 коп.

Або у 1768 р., за термін трохи більш як 2 місяці.

Різної тканини — 59.538 арш., 10 тюм китайки.

Металевих та инших виробів 352 пуди 30 ф.

Ножів, дзеркал, віделок і т. и. 112 дюжин.

Хусток, кушаків, килимів і т. и. 5.385 шт.

Виробів з хутра 1.214 шт.

Це, знов-таки, окрім паперу, ниток, юхти, листового золота, заліза і т. и. Всього вивезено за цей час на суму 7.761 карб. 22 коп.; з них купці рос. піддані перевезли на 6.229 карб. 32 к., польські піддані — 1531 карб. 90 к.

Як бачимо, загалом експорт, що перебував переважно у руках купців російських підданих, був чималенький. На один місяць в 1767—8 р. припадало експорту на суму щось із $3^1/_2$ тисячі карб., отже річний експорт міг сягати тисяч до 40.

Вивожувано мало не ввесь крам до Правобережжя, себ-то до українських міст та містечок. Найбільше вивожувано до Балти, правдоподібно як у Польщу так і в Туреччину (оскільки частини цього міста належали обом цим державам). Сюди всього вивезено протягом 6-х місяців (1767 — 4 м. і 1768 — 2 м.) на суму 10537 крб. 72 к. або 42,6% усього вивозу (через митницю фортеці св. Лизавети). Чимало вивозилося і до Гуманя. Як відомо, Гумань, що в 1750-х роках був ще незначним містечком, в 1760-х завдяки його губернаторові, Младановичеві, почав швидко розвиватися й зростати. Зокрема зростає його промисловість і торговля, збільшується товарообмін і в результаті в 1767 — 8-у році він, що-до кількости краму, якого довозиться на Правобережжя, стоїть за нашими відомостями на другому місці. Протягом цих шістьох місяців туди вивезено на 4.155 крб. 96 к., або 18,2% усього вивозу. На третьому місці стоять Броди 2.485 крб. — 10,9%; на четвертому Сміла (1488 крб. 55 коп. — 6,9%). Далі йдуть: Палієве Озеро (884 крб. — 3,9%), Жорниця, Бердичів, Летичів, Немирів, Ольшана, Татієв, Граків та інші міста й містечки [1]).

Натомість Правобережжя експортувало горілку, конкуруючи, очевидно, з Лівобережжям. Як видко, гаряче вино, горілку, недавно і почали пускати з Польщі до Степової України, бо наказ, що дозволяв його експортувати, ми знаходимо в 1764 році. Та разом з цим з наказу першого губернатора новозаснованої (1764 р.) Новоросійської губерні, Мельгунова, його обкладають митом. Для цього організують застави в Новоархангельську, Новомиргороді, в Крилові та в Сентовському шанці. Вино мають пропускати хоч-би куди його не везено, нехай-би й до Січи Запорізької, але з митом у 25 копійок від кожного „запечатаного" відра. Підвищується мито на горілку рівночасно й з инших країв, себ-то переважно з Гетьманщини. Дотепер мито було 5 коп. з відра, тепер мито з горілки, що її везуть звідкись (окрім

[1]) Частина краму не поділена по окремих містах.

Польської области, де мито становить 25 коп.) має бути у 10 копійок від відра. Тут усе-ж ми бачимо певний протекціонізм місцевому виробові, бо закордонний окладається далеко більшим (у $2^1/_2$ рази) митом.

Узагалі-ж у митній практиці спостерегаємо таке явище. Значну частину краму митом не окладають, до того в реєстрах біля замітки „без пошлини" стоїть, „съ должности", „по канцеляріи" і т. и. Цей додаток, на нашу думку, свідчить про те, що везли цей крам прикажчики чи агенти якихось урядових осіб, тим-то крам їх від мита звільнявся. Що-ж до решти краму, що його везли купці сторонні, то звільнювано від мита, як спостерегається, здебільшого вироби походження російського. А саме, ми бачимо, що від мита звільнювано ножі, віделки Павловські, ложки дерев'яні, нитки, шпалери, чоботи „московські", „чай російський" „колом'янку московську" і т. и.

Загалом-же, приглядаючися до окладення митом, можна зробити висновок, що норма його становила пересічно 7,5% загальної суми краму.

Відсоток-же безмитного краму становить в майську третину 1767 р. 18,8% усього краму, а за відомістю за червень місяць — 15,3%; 1768 року він іще зростає і досягає 31,3%. Окрім того накладається ще $^1/_2$% з суми, що її визначається як мито, на користь консула Давидова з наказу Комерц-Колегії.

Правда збирають урядові агенти мито в ці часи недовго і вже 1771 р. ми бачимо, що митні збори на митницях Св. Лизавети, Крилова й Табурина віддається на одкуп [1]). Ті хто бажає взяти в одкуп збирання мита звичайно подають свої умови, їх переглядає Лизаветська Провінціяльна Канцелярія, що й обирає найвідповіднішого кандидата й складає з ним умову. Наведемо, як приклад, одну таку умову (Лизаветського купця Івана Трофимова), — на роки 1774 — 5 — 6 [2]). А саме, за цією умовою встановлено такий розмір мита, що його міг збирати одкупник:

1) З провозу з Лизаветщини за кордон: з баранів і овець — по 5 коп., з биків і корів — 50 к.; з коней залежно від породи від 25 к. до 1 крб. З риби з воза: парного — 1 крб. 50 к., двопарного 3 крб., на 6 волів — 4 крб. 50 к. З віску з пуда 20 к., з сала 9 к. з пуда, за шкури: баранячі 3 к. штука, воловячі — 5 к.; з смушок баранячих 3 к., за шкури дхорів — 4 крб. за тисячу.

2) З краму, що його привозиться до Лизаветщини (з Польщі, Туреччини, а так само й Гетьманщини), окрім тих, що везуть до Січи чи Гетьманщини, не спиняючися й не продаючи краму в Лизаветщині: з горілки: третинної 1 крб. 50 к. з відра, з полугарної й пінної — 1 крб., з наливки — 1 крб. [3]) З виноградного вина з 10 відерної бути 1 крб. 25 к. (40 відерної — 5 крб., 80 від. — 10 і т. и.). З меду: з патоки 10 к. з відра, сірого 15 к. З скла: білого 10 коп. з фунта, зеленого 5 к.

---

[1]) К. Ц. Арх. д. Акт., фонд. Стар. Справ XVIII ст., Київ. Губ. Канц., спр. № 4826, „по промеморіи Новоросійской канцеляріи о бѣжавших крѣпостныхъ людях, о забежавшихъ изъ Новороссіи в Малороссію разной націи людяхъ", 1770 р.

[2]) Бібл. Рос. Акад. Наук, Рукописний Відділ, Папери Скальковського. „Регистръ прилагаемой ко учиненному на Елизаветградскую провинцію кондицыямъ"...

[3]) Нам здаються такі суми зборів з вина надто високими. Може в реєстрі трапилася помилка.

3) Збори в самій Лизаветщині з продажу, або обміну коня — 10 к., з рогатої худоби 5 к. За утайку-ж цих продажів береться вдвоє. З навантаження між Криловим і Табурищем соли в байдаки з воза парного 1 крб., 2-х парного — 2, на 6 волів — 3 крб. З дьогтю з діжки 20 відерної 1 крб., з смоли з діжки 20 від. — 50 к.

Увесь той крам, що його везено з-за кордону, мав проходити медичний огляд, навіть такий крам, що ніби-то й не міг ховати в собі якихось бацил хороби, як, напр., вино, підлягав усе-ж цьому оглядові [1]), що його провадять спеціяльні „лѣкаря", які підлягають головному пограничному докторові у Василькові [2]). Цей огляд провадиться навіть за цілком, так-би мовити, спокійних часів, коли здавалося-б жадна пошесть не загрожувала. Коли-ж у Туреччині або Польщі помічалася якась пошесна хороба, встановлювано (за інструкцією того-ж-таки пограничного доктора у Василькові) карантин. Напр., подібний факт ми бачимо року 1758, коли по деяких місцевостях Туреччини почалася пошесна хороба [3]). Тоді ухвалено купців з Бендер та инших міст, де лютує ця хороба, з вовняним, паперовим і шовковим та иншим „небезпечним" крамом, зовсім не перепускати через кордон. Купців з инших міст з таким-же крамом перепускати витримавши 12 тижнів карантину. З цих небезпечних міст купців без краму або без „небезпечного" краму пропускати після восьмитижневого карантину, з инших міст — після шоститижневого. Для мешканців Криму встановлювано карантин од 6 до 8 тижнів залежно від краму. Нарешті, для купців, що жили недалеко від кордонів Лизаветщини (від 10 до 30 миль), встановлювано карантин од 2 до 7 тижнів [4]). Як бачимо, уряд, не вважаючи на інтерес торговельних операцій, все-ж поступавсь ними під загрозою пошесної хороби.

Та Лизаветщина не тільки була за терен транзитної торговлі. Вона, як згадано, і сама брала чималу участь у цій торговлі. Вже сами привилеї цій торговлі, що їх дано як реорганізовано Ново-Слобідський козачий полк, свідчать, що людність цікавилася торговельними й промисловими операціями. І справді, людність бере участь у торговлі як з закордоном (напр., з Кримом, або з Польщею), так і в унутрішній. Ми вже згадували, що писальний папір, що його вивозили за кордон, — мабуть місцеві-таки купці, вироблювано тут-же на Лизаветщині (на жаль, де саме — невідомо). Відбувалися на Лизаветщині й ярмарки та торги, на яких досить широко провадиться торг худобою, зокрема кіньми; з цієї торговлі уряд теж збирає мито [5]). Зокрема дуже рано ми бачимо ярмарки у Лизаветі. Вже як засновано фортецю св. Лизавети і слободу біля неї, у 1754 році ми бачимо, дарма що людности за цих часів було небагато, певні ярмарки [6]), що пізніш, очевидно, повинні були бути чималі.

Року 1765 (наказом 18 лютого), в звязку з реорганізацією Ново-Сербії й Ново-Слобідського полку у Новоросійську губернію, встановлено, напр.,

---

[1]) Рукоп. відділ ВБУ, п. в. докум., спр. № 3870.
[2]) Ibidem. [3]) Д. Кр. Св. Ел, спр. № 18.
[4]) Ibidem. [5]) Д. Кр. св. Ел., спр. № 157.
[6]) Шмидтъ, Херсонская губернія, 1863, т. I, с. 32.

ярмарки в таких місцях [1]): в колишній Ново-Сербії: Новомиргород — 4 ярмарки річно, в Архангельську — 3, в Крукові — 4 і Крилові — 2; в кол. Ново-Слобідському полку: в слободі при фортеці св. Лизавети — 4, слободі Орлі — 2, сл. Мурзинці — 3, сл. Мишурині-Розі — 3. Всього у кол. Новій Сербії — 13, Ново-Слобідському полкові — 12.

Уряд намагається так само притягти сюди, до цієї слободи при фортеці св. Лизавети, ремісників та купців. Так, напр., він дає різні пільги купцям (насамперед старовірам), що селяться коло фортеці, у пізнішому Лизаветі; їм відводиться землі під садиби, а так само крамниці, до того надається право торгувати в роздріб [2]), і т. и.

Рівночасно притягається сюди й инших купців не на постійне пробування, а на ярмарки. Їм теж дається різні пільги, хоч і застерегається різними постановами інтереси місцевих купців. Так року 1765 у вищезгаданім наказі 18 лютого обмежується торговля в роздріб цих приїжджих купців [3]). А саме, на ярмарках приїжджі купці мають право торгувати у роздріб; коли-ж він закінчиться, або в місцях де ярмарків немає, тільки 7 день, після чого мають свій крам продавати вже гуртом.

Узагалі, отже, на підставі вищенаведених, хоч і нечисленних, відомостей ми можемо небезпідставно визнати, що ця територія Степової України, така багата на хліборобські можливості, мала значіння й в торговельно-промисловому житті України, не тільки пропускаючи своїми шляхами величезну силу транзитного краму, а й сама беручи значну участь у продукції цього краму [4]).

---

[1]) К. Ц. Арх. д. Акт., Збірка документів Т-ства Нестора Літописця, № 97, „обявление сколко Новороссійской губерніи в которомъ мѣстѣ и которихъ мѣсяцовъ и чиселъ ярманкамъ бить велѣно". 1765 р., 18 лютого.

[2]) Полн. Собр. Законовъ, 11683.

[3]) Збірка Т-ства Нест. Літописця, спр. № 97.

[4]) Детальніш на торговлі ми не спиняємося, відсилаючи цікавих до спеціяльних робіт М. Ф. Тищенка (напр., див. у т. II Історично-Географічного Збірника). Тут ми тільки коротенько розглядаємо торговельні операції, що зачіпали безпосередньо Лизаветщину.

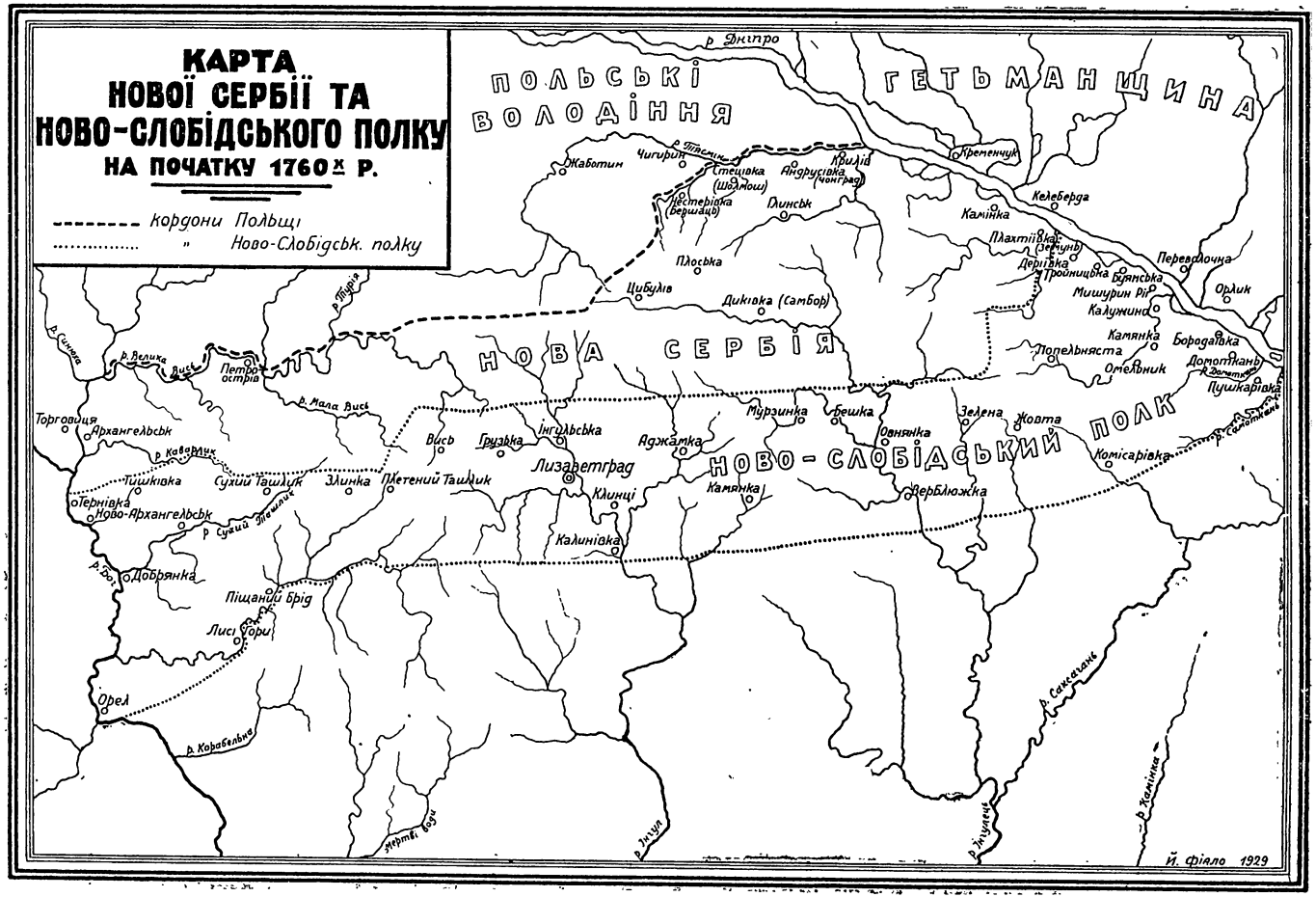
КАРТА
НОВОЇ СЕРБІЇ ТА
НОВО-СЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ
НА ПОЧАТКУ 1760х Р.
кордони Польщі
" Ново-Слобідськ. полку
ПОЛЬСЬКІ ВОЛОДІННЯ
ГЕТЬМАНЩИНА
НОВА СЕРБІЯ
НОВО-СЛОБІДСЬКИЙ ПОЛК
р. Дніпро
р. Тясмін
р. Турія
р. Синюха
р. Велика Вись
р. Мала Вись
р. Кавалик
р. Сухий Ташлик
р. Бог
р. Корабельна
р. Інгул
р. Інгулець
р. Самоткань
р. Камінка
р. Сансагань
Жаботин
Чигирин
Стецівка (Шолмош)
Андрусівка (Чонград)
Крилів
Кременчук
Нестерівка (Бершаць)
Глинськ
Келеберда
Камінка
Плахтіївка (Земунь)
Деріївка
Проницька
Буянська
Переволочна
Орлик
Мишурин Ріг
Калужина
Плоська
Цибулів
Диківка (Самбор)
Камянка
Бородаївка
Попельняста
Омельник
Домоткань
Пушкарівка
Торговиця
Архангельськ
Вись
Грузька
Інгульська
Аджамка
Мурзинка
Бешка
Овнянка
Зелена
Жовта
Комісарівка
Лизаветград
Клинці
Камянка
Верблюжка
Калинівка
Тишківка
Сухий Ташлик
Злинка
Плетений Ташлик
Тернівка
Ново-Архангельськ
Добрянка
Піщаний Брід
Лисі Гори
Орел
Мертві води
Й. Фіало 1929

Д О Д

„Табель о состояніи здѣшняго Слободского ко

		Фортеця св. Лизавети	Пушкарівка	Домоткань	Бородаївка	Мишурин Ріг.	Кам'янка (Омельн.)	Калужино	Боянськ	Омельник	Тройницька	Всього
Полкового штату.	Обозний	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-
	Суддя	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-
	Писар	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-
	Підпрапорний	1	1	2	3	2	1	—	4	1	—	4
	Городничий	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-
	Канцеляристів	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-
	Їх писарів	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	-
	Разом	10	1	2	3	2	1	—	4	1	—	4
В сотнях старшини й козаків.	Сотників	2	1	2	2	1	1	1	2	2	1	1
	Отаманів	—	1	—	1	1	1	1	1	1	1	-
	Писарів	—	1	1	1	1	1	1	1	1	—	-
	Хоружих	—	1	1	—	—	1	1	1	1	—	1
	Осавулів	—	1	1	—	1	1	1	1	1	—	1
	Гармашів	—	2	3	2	1	1	—	1	1	2	-
	Козаків виборних	—	27	37	51	31	23	30	26	41	15	2
	Козаків підпомічн.	—	199	237	300	208	124	213	121	253	103	1
	Підсусід.	—	41	44	20	49	28	27	45	51	20	9
	Церк. служ.	—	5	6	5	8	2	3	3	5	3	2
	Разом	2	279	332	382	301	183	278	202	357	145	112

О К

по полку с показаніемъ о прибелы и убелы".

Овнянка	Бешка	Мурзинка	Кам'янка (Вершин.)	Аджамка	Калинівка	Інгульська	Грузька	Вись	Ташлик (Плетен.)	Красна	Тишківка (Ольшанка)	Тернівка	Добрянка	Орел	разом
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
2	—	5	5	3	—	9	2	3	1	2	2	1	—	—	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
2	—	5	5	3	—	9	2	3	1	2	2	1	—	—	64
1	2	2	1	2	2	1	3	3	2	1	2	1	1	1	42
1	1	1	1	1	1	—	1	1	1	1	1	1	1	1	23
1	1	1	—	1	—	1	—	1	1	1	1	1	1	—	20
1	1	1	1	1	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	17
1	1	1	1	1	—	—	1	—	1	1	1	1	2	—	20
2	1	3	1	3	3	3	1	1	—	—	—	—	—	—	29
37	31	74	28	46	3	21	53	26	23	22	9	32	10	6	752
175	146	453	146	281	18	117	232	112	97	82	50	145	42	28	4.081
33	30	93	28	54	1	83	43	17	18	30	15	32	4	4	855
2	2	7	4	5	—	7	4	5	4	5	2	6	4	1	104
254	216	637	211	395	25	234	338	166	147	144	81	220	64	41	5.943

Всього 6.007

ПОКАЖЧИК

імен власних та географічних у статті Сергія Шамрая „До історії залюднення Степової України".

СПИСОК ІМЕН ВЛАСНИХ [1]).

Абазин, ватажок Побозьких козаків, с. 230.
Авраменко Михайло, отаман Кременчуцький, пізніш сотн. Н. Сл. п., слоб. Овнянки, сс. 221, 260, 264.
Адобаш, див. Одобаш.
Азжи-Мурза, с. 227.
Альтернацький, сотн. Н. Сл. п., слоб. Калинівки, сс. 259, 260.
Арандаренко, козак Н. Сл. п., с. 263.
Апостол Данило, гетьман, сс. 210, 211, 212, 220, 231.

Байрак Данило, в. канц. Миргород. полку, пізніш сотн. Цибулівський, сс. 225, 226, 227, 228, 229, 238.
Балій Іван, сотн. Н. Сл. п., слоб. Тернівки, с. 260.
Барабаш, с. 230.
Биков, капітан, с. 253.
Бойдаченко А., зн. тов., с. 221.
Бутович Григорій, суддя полковий Н. Сл. п., сс. 257, 263, 269.
Бутович Іван, сотн. Н. Сл. п., сл. Тройницької, сс. 260, 261, 263.
Бутович Федір, сотн. Н. Сл. п., сл. при фортеці св. Лизавети, с. 261.
Бутозатель, сотн. Н. Сл. п., сл. Тройницької, сс. 260, 261.

Валкевич П., бунч. тов., с. 211.
Вейзбах-фон, Київ. ген.-губ., сс. 211, 229.
Вовк Кирило, сотн. Н. Сл. п., сл. Аджамки, с. 260.
Война Федір, отаман Цибулів. сотні, пізніш сотн. Н. Сл. п., сл. Плетений Ташлик, сс. 223, 225, 259, 260.
Воїнов, див. Неділко-Воїнов.
Волевач Антін, абшитов. полковий осавул Миргород. полку, с. 221.
Воронцов М., граф, с. 274.

Гаврилів Ів., сотн. Н. Сл. п., сл. Домоткани, с. 260.
Гаврилів Ф., сотн. Кременчуцький, с. 221.
Ганна, імператриця, с. 236.
Гаркований Григ., протопоп Миргород., с. 221.
Гегела Андрій, сотн. Н. Сл. п., сл. Кам'янки (Омельницької), сс. 258, 261.
Гегела Василь, значк. тов. полку Полтавського, с. 258.
Глебов Іван Федорович, ген.-майор., Київ. ген.-губ., сс. 237, 242, 248, 253, 254, 255, 271, 274, 276.
Глебов Олексій, бригадир, комендант фортеці Св. Лизавети, сс. 243, 248, 253, 259, 268, 272.
Глоба Ів. Яков., писар Січи Запорозької, с. 256.
Головко, сотн. Н. Сл. п., сл. Бешки, сс. 239, 260.
Граб'янка, полковник Гадяцький, сс. 211.
Гран, бригадир, с. 259.
Григор'єв Гарасим, городничий Лизавету, с. 257.

Давидов, консул, с. 288.
Даниленко Федір, молодш. сотн. Н. Сл. п., сл. Бородаївки, сс. 263, 283.
Дахно Данило, сотн. Крилівський, с. 214.
Дебоскет, інженір-полковник, сс. 218, 219, 229, 233.
Девлет-Алі-Сеїд-Аґа, с. 243.
Делятинський Кость, сотн. Н. Сл. п., сл. Інгульської, с. 261.
Дик Павло, зн. тов. Миргород. полку, пізніш сотник Н. Сл. п., сл. Мурзинки, сс. 256, 259, 260, 261, 263, 269.
Дик Яків, молодш. полк. осавул Н. Сл. п., пізн. молодш. сотн. Н. Сл. п., сл. Мурзинки, сс. 257, 261.
Добровольський Семен, сотн. Н. Сл. п., сл. Тройницької, сс. 260, 264.
Добрянський, управ. Смілянських маєтків кн. Любомирських, с. 234.
Донець Микола, сотн. Н. Сл. п., сл. Тишківки, сс. 259, 260, 261, 280, 283.
Дубров, канц. Миргородськ. полку, с. 224.

---

[1]) Пояснінння деяких скорочень: Сотн. Н. Сл. п. — Сотник Ново-Слобідського полку В. канц. — Військовий канцелярист; в. тов. — Військовий товариш. Бунч. тов. — Бунчуковий товариш. Київ. ген.-губ. — Київський генерал-губернатор. Значк. тов. — Значковий товариш. Сл. — Слобода.

Екскугович, поручник, с. 282.

Живановић, прапорщик, с. 245.
Журавський, бунч. тов. Миргород. п., сс. 223, 225.

Заворуйко, сотн. Н. Сл. п. (?), с. 256.
Залізняк Максим, сс. 279, 284.
Звенигородський Василь, значк. тов. Миргородського полку, сс. 225, 227, 228.
Звенигородський Григорій, бургомистр слоб. при форт. Св. Лизавети, с. 268.
Звенигородський Давид, брат Василя, осадчий кількох сіл, отаман, пізніше сотник Цибулівський, сс. 217, 218, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 259.
Звенигородський Стефан, сотн. Н. Сл. п., сл. Калинівки, сс. 240, 260.
Зерваницький Олексій, отаман Архангельський, пізніше отаман, а далі й сотн. Н. Сл п., сл. Тишківки, сс. 259, 260, 269, 280.
Зубковський Павло, хоружий полку Ніженського, с. 223.

Іванченко Іван, перший бургомистр Лизавету, с. 278.
Іванов Матвій, суддя полков. Миргородський, с. 211.
Ігнатович, кошовий, сс. 230, 233.
Ісленьєв, інженір-прапорщик, с. 272.

Калмаз Онофрій, сотн. Н. Сл. п., сл. Вершино-Кам'янки, сс. 260, 283.
Кальнишевський, кошовий, сс. 256, 280.
Кальницький, осавул полковий Миргородський, с. 227.
Капнист Василь, полковник Миргородський, сс. 209, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234.
Касай Михайло, сотн. Н. Сл. п., сл. при форт. Св. Лизавети, сс. 248, 261.
Катерина II, цариця, сс. 265, 275.
Ковальчук Іван, сотн. Крилівський, с. 214.
Кодинець, компанійський полк., с. 278.
Козачковський, полк. писар Миргород. полку, с 221.
Кологривов Григорій, полк. хоружий Ніжен. полку, с. 274
Компанеєць Петро, сотен. хоружий Цибулівський, с. 225.
Коростовець, сотн. Н. Сл. п., сл. Пушкарівки, с. 260.
Корчевський, або Корчак, Кость, сотник Крилівський, сс. 214, 219, 221, 222, 223, 224.
Космина Павло, сотн. Н. Сл. п., сл. Пушкарівки, сс. 260, 273.
Костюрін, Київ. віце-губ., сс. 241, 243, 245.
Костянтинів Юрій, сотн. Н. Сл. п., сл. Ново-Архангельської, с. 260.
Кот Іван, підпрапорний Н. Сл. п., сл. Бородаївки, с. 257.
Кот Петро, сотн. Н. Сл. п., сл. Зеленої, сс. 257, 260, 264.
Котенко Михайло, син Івана Кота, підпрапорн. сл. Бородаївки, с. 257.
Кошовенко Василь, отаман, потім осаул Цибулівської сотні, потім сотн. Н. Сл. п., сл. Грузької, сс. 223, 224, 225, 259, 260.
Кравець, або Кривець, Василь, отаман Архангельський, пізн. сотн. Н. Сл. п., сл. Боянської, сс. 224, 259, 260, 263, 264.
Кривошапка Ф., осаул Цибулівський, с. 226.
Крижанівський Антін, сотн. Глинський, сс. 221.
Крим-Ґерай, хан, с. 246.
Круть Клим, гайдамацький ватажок, с. 284.
Кудря, с. 230.

Ласковський Андрій, в. канц. Миргород. п., с. 223.
Лебединець Семен, сотн. Н. Сл. п., сл. Домоткани, сс. 259, 260, 272.
Левицький Іван, сотн. Н. Сл. п., сл. Зеленої, с. 260.
Лелека Яким, отаман Цибулівський, сс. 226.
Леонтьєв, Київ. ген.-губ., сс. 223, 224, 225, 226, 227, 228, 233.
Литвинов Яким, пограничний комісар і полковник Н. Сл. п., сс. 254, 255, 256.
Лизавета, цариця, сс. 228, 232, 271.
Лисаневич Іван, сотн. Н. Сл п, сл. при форт. Св. Лизавети, пізн. сл. Інгульської а потім Виської, сс. 260, 261, 269.
Лихо, або Лишевський Хома, значк. тов. Полтав. п., потім сотн. Н. Сл. п., сл. Омельницької (або Лиховки), сс. 258, 260, 265.
Лодигін, надвірний радник, с. 285.
Лук'янов, отаман Цибулівський, сс. 226, 227.
Любомирський, князь, с. 234.

Мазепа, гетьман, с. 230.
Майборода, сотн. Власівський Миргород. п. сс., 220, 224.
Макогін Іван, полк. хоруж. Н. Сл. п, сс. 253, 257.
Мезенцев, капітан рос. військ, с. 234.
Мельгунов О., перший губерн. Новоросійськ. губ., сс. 251, 268, 269, 276, 287.
Мельник Василь, хоруж. Цибулівський, с. 226.
Мещерський, кн., с. 274.
Мініх-фон, фельдмаршал, с. 216.
Миронов, полковник Київ. залоги, сс. 227, 228.
Мительський, комісар, с. 246.
Михайлов, поручник гусар. полку Хорвата, с. 282.
Михалча, полк. обозний Н.-Сл. п., пізніш підполковник Кінного Пікінерського полку, сс. 239, 240, 257, 263, 269.
Младанович, губерн. Гуманя, с. 287.
Молчан Василь, сотн. Н.-Сл. п., сл. Плетен. Ташлика, сс. 259, 260, 263, 264, 280.
Москов Ф., полков. обозний Миргород. п., с. 221.
Муравйов, бригадир, комендант фортеці Св. Лизавети, сс. 240, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 261, 265, 266, 270, 272, 273, 274, 275.

Наливайко, с. 230.
Неділко-Воїнов, сотн. Н. сл. п., сл. Бородаївки, сс. 260, 270, 283.
Неживий, ватажок гайдамак, с. 284.
Неплюєв, рос. резидент у Порті, с. 214.
Нещадим Яків, козак, с. 227.
Ніжинець Іван, бургомистр Лизавету, с. 268.
Нітославський, регіментар української партії, с. 216.

Обрезков, рос. резидент у Царгороді, сс. 242, 244, 246.
Одобаш, Микола, полковник Н.-сл. п., пізніш Пікінерського, сс. 240, 254, 255, 256, 265, 266, 269, 276, 283.
Одобаш, капітан, син Миколи Одобаша, с. 275.
Орловський, Ст., губернатор Чигирина, с. 211.
Островський, польський посол до Порти, с. 245.

Палій Семен, с. 230.
Павлов Семен, козак Крилівської сотні, с. 220.
Панін, полковн. рос. військ, с. 284.
Петро I, імператор, с. 208.
Погребний, Петро, сотник, Н.-Сл. п., сл. Грузької, с. 260.
Попатенко Семен, сотн. Н.-Сл. п., сл. Добрянки, с. 260.
Попатенко Олександер, уповноваж. полк. Капниста, сс. 227, 228.
Попов, ротмистр, с. 248.
Потоцький, граф, с. 242.
Пугачевський Семен, сотн. Н.-Сл. п., сл. Боянської, сс. 260, 269.
Пуп'ятенко Юрій, сотн. Н.-Сл. п., сл. Пушкарівки, с. 260.

Робота Василь, сотн. Н.-Сл. п., сл. Калужина, сс. 258, 260, 263, 265.
Робота Федір, значк. тов. Полтавського полку, с. 258.
Розумовський Кирило, гетьман, сс. 227, 236, 240, 241, 274.
Романович Василь, бунч. тов. Миргородськ. полку, с. 223.
Рудь Григорій, сотн. Крилівський, сс. 217.
Рудницький, староста Чигринський, с. 227.

Сазонов Василь, сотн. Н. Сл. п., сл. Верш. Кам'янки, с. 260.
Самусь, провідник козаків на Богуславщині, с. 230.
Саражин, ватажок гайдамак, с. 284.
Сахновський Григорій, суддя полк. Полтавськ. п., сс. 223, 225.
Семенів Василь, полк. писар Н.-Сл. п., сс. 257.
Сераковський, польськ. посол у Порті, с. 213, 214.
Сіренко Іван. сотн. Н. Сл. п., сл. при форт. Св. Лизавети, сс. 261, 263.
Сіренко Матвій, осадчий, а пізніш отаман і сотник Н. Сл. п., сл. Домоткани, сс. 259, 260, 261, 263, 264.
Симонас, полк. осавул Компанійського полку, с. 235.
Сич Семен, осадчий, а потім сотн. Н.-Сл., п., сл. Виської, сс. 259, 260, 283.
Скепа Павло, підпрапорний Н.-Сл. п., сл. Мурзинки, с. 264.
Скоропадський, гетьман, с. 211.
Сотніков, капітан, с. 246.
Степанищев, поручник, с. 227.
Стефанович Іван, перекладач султана, сс. 242.
Стрєшнєв, Київ. комендант, сс. 265, 273.

Табанець Юско, сотн. Н. Сл п., сс. 260, 282, 284.
Тавровський Матвій, сотн. Н. Сл. п., сл. Красної, с. 260.
Танєєв, майор, сс. 235, 236.
Танський Антін, полковн. Київський, с. 216.
Толстой, комендант, сс. 253, 254.
Требинські, рід Ірклієвських сотників, с. 239.
Требинський, квартирмайстер гусар. п. Хорвата, с. 283.
Трофимов Іван, лизаветський купець, с. 288.
Трубніков, капітан, с. 234.
Турчановський Андрій, сотн Н. Сл. п., сл. Інгульської, с. 261, 280.

Устимович Василь, зн. тов. Лубенського полку, сс. 227, 228, 235.
Устимович Пилип, сотн. Н.-Сл. п., сл. Мишурино-розької, сс. 239, 260, 265, 269.

Федорів Григорій, кошовий, сс. 271, 275.
Федорів Яків, значк. тов. Миргородського полку, с. 223.
Федорів Іван, піп, с. 274.
Фонбоєв, поручник, с. 281.

Хмельницький Богдан, с. 230, 271.
Хоментовський, польський посол у Росії, с. 209.
Хорват, генерал-майор, сс. 239, 240, 245, 251, 253, 254, 265, 268, 280, 282, 283, 284, 285.

Чайковський, польськ. шляхтич, с. 212.
Чернченко Василь, осадчий, а пізніш сотн. сл. Орла, Н.-Сл. п., сс. 246, 252, 260, 261, 281.
Чернявський Назар, полк. писар Н. Сл. п., сс. 257.
Чечель Йосип, „правящий за сотника" в Архангельську, пізн. сотн. Н.-Сл. п., сл. Верблюзької, сс. 219, 222, 224, 225, 226, 234, 258, 260, 276.
Чорний Терентій, бургомистр Лизавету, с. 268.
Чугуївець Іван, пограничний комісар, сс. 254, 255.

Шварцвальт, начальн. рос. форпосту в Петроострові, с. 235.
Штофель фон, ген. квартирмайстер, с. 211, 213.

Щербина Василь, ватажок гайдамак, с. 284.
Щербина Микита, запорожець, с. 256.

Юст-фон Федір, комендант форт. Св. Лизавети, сс. 240, 353, 283.

Яблоновський, староста Чигиринський, сс. 210, 213.
Янов, прапорщик, с. 265.
Яснєцький, поручник, сс. 273, 274.

СПИСОК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗОВ [1]).

Аджамка, сс. 253, 260, 266, 293.
Авраменська, — див. Овнянка.
Андріївка, с. 213.
Андрусівка, сс. 212, 214, 217, 218, 221.
Аніфрев, х., с. 217.
Апостола, х., с 217.
Асаульський ліс, с. 212.
Архангельське, м., сс. 217, 218, 219, 220, 222, 224, 226, 227, 233, 334, 235, 243, 249, 258, 259, 290.
Архангельська сл., див. Ново-Архангельськ.
Архангельська сотня, с. 234, 235.

Бабичів, х., с. 218.
Балта, м., с. 286, 287.
Бахмутський полк, с. 268.
Бендери, м., с. 245, 246, 249, 259, 289.
Бешка, сл., сс. 240, 253, 260, 266, 293.
Бешка, річка, с. 271.
Бердичів, м., сс. 287.
Березовка, р., с. 237.
Березовка, х., с. 218.
Бесезоватий, х., с. 278.
Білецьківка, с., сс. 212, 213, 220.
Біленьке, ур., с. 221.
Бінзарово (?) сл., с. 246.
Бихівка (або Биківка), сл , сс. 213, 214, 217;

[1]) Пояснення скорочень: м. — місто або містечко; сл. — слобода, с. — село, х. — хутір. р.—річка. Треба попередити, що назви ширших географічних територій (як Гетьманщина, Польща, Росія, Полтавський полк і т. и.), рівно-ж і більш далекі територіяльно географічні назви (напр., Петербург, Царгород, і т. и.), — для економії місця ми сюди не включаємо.

Богданів, х., с. 218.
Бог, ріка, с. 213, 230, 275, 279.
Бодичів, х., с. 218.
Бойдакові хут-рі, с. 218.
Болхов, м., с. 248.
Бокова, річка, с. 233.
Бондаренків, х., с. 217.
Бородаївка (або Орлянка), сл., сс. 209, 214, 250, 253, 257, 260, 263, 266, 270, 281, 283, 292.
Боровиця, м., с. 209, 210.
Боровськ, м., с. 248.
Бояново (або Буяново, Буянськ, Боянськ, Обоянськ), сл., сс. 209, 214, 253, 259, 260, 263, 270, 292.
Боярак Круглий, с. 212.
Брід Піщаний, див. Піщаний Брід.
Броди, м., с. 287.
Бугавка, х., с. 217.
Бугогардова паланка, с. 276.
Бужин, м., с. 210.
Буксова, х., с. 217.
Булачів, х., с. 217.
Бугуровата, сл., с. 218.
Бурки, с., с. 210.
Бутівка, с., сс. 213, 214.
Бутків, х., с. 218.

Васильків, м., с. 250, 289.
Веселий Кут, сл., с. 267.
Верблюжка, річка, с. 271.
Верблюжка, сл., сс. 253, 260, 266, 276. 293.
Відень, м., с. 214.
Вись, річка, сс. 217, 219, 230, 234, 235.
Вись, сл., сс. 253, 259, 260, 366, 283, 284, 293.
Власівська сотня, с. 211, 220, 221, 233.
Власівського попа хутір, с. 208, 217.
Войтово (або Войтівка), с., сс. 212, 213, 214, 217, 221.
Волевачівка, с., сс. 217, 221,
Волошина х-рі, с. 217.
Волошиненків, х., с. 217.
Воритово, х., с. 218.
Воробцівка (або Оробіївка), с., сс. 212, 213, 214, 217.
Воробців, х., с. 217.
Воронівка, м., с. 210.
Ворскло, р., с. 230.

Гавіно, с., с. 213.
Гаврилова сотника х-р, с. 217.
Гард, центр Бугогардов. паланки, с. 279.
Гешкова, сл. (?), с. 218.
Глинське, с., сс. 213, 214, 217, 218, 221.
Глухів, м., с. 226, 275.
Гола Кам'янка, сл., с. 266.
Головка х., с, 217.
Гонтарів, х-р, с. 217.
Городиська сотня, с. 208, 211.
Горщівка, с., с. 216.
Граків, м., с. 287.
Громоклея, р., с. 233.
Грузька, сл. сс. 249, 253, 259, 260, 263, 266, 293.
Гумань, м., сс. 236, 251, 283, 287.
Гусиків, х-р, с. 217.

Давидівка, див. Петроострів.
Данилченків, х., с. 217.
Данів, х., с. 217.
Деблякаїв, х., с. 218.
Девляшів, х., с. 217.
Дежеківка (?), сл. (?), с. 218.
Делятинська, сл., с. 217.
Деріївка, с., с. 213, 214.
Дерев'янчин, х., с. 217.
Дніпро, р., сс. 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 220, 229, 230, 231, 233, 237, 248, 270, 272, 273, 276.
Дністер, р., с. 230, 246.
Добрянка, сл. і форпост, сс, 247, 248, 253, 260, 266, 278, 280, 282, 293.
Домоткань, р., сс. 252, 272, 276.
Домоткань, сл., сс. 253, 259, 260, 261, 263, 266, 270, 272, 292.
Дунай, р., с. 246.

Елепачівка, сл. (?), с. 218.

Жаботин, м., с. 210.
Жовнин, сл., с. 249.
Жовта, сл., с. 266.
Жорниця, м., с. 287.

Запоріжжя, сс. 211, 219, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 246, 248, 250, 254, 255, 256, 257, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 284, 285.
Зайончковська, сл., с. 267.
Злинка, сл., с. 248, 267.
Зелена, р., сс. 264, 272.
Зелена, сл., сс. 253, 260, 264, 266, 292.
Золотарівка, сл., сс. 212, 213, 217, 220.

Ільбурунг, с. 245, 247.
Інгул, р., сс. 208, 209, 231, 232, 233, 236, 241, 252, 268.
Інгулець, р., сс. 208, 209, 213, 214, 220, 221, 231, 232, 233, 236, 264.

Інгульська, сл., сс. 253, 261, 293.
Іншівка (?), с., с. 213.
Ірклія, р., с. 212.
Ірклiїв, х., с. 217.
Ірпень, р., с. 207.

Каварлик, р., с. 237.
Казасневаск (?), х., с. 218.
Калинівка, сл., сс. 253, 260, 266, 281, 293.
Калинчево, с., с. 213.
Калниболоти, с., с. 235.
Калужино, сл., сс. 209, 214, 217, 253, 258, 260, 263, 264, 266, 292.
Камишин, х., с. 218.
Кам'янка, р., сс. 209, 214.
Кам'янка (польська), с., с. 210.
Кам'янка, с., сс. 212, 213, 217, 218, 221, 237.
Кам'янка Вершинно, сл., сс. 253, 260, 263, 283, 293.
Кам'янка Омельницька, сл., сс. 214, 249, 253, 258, 261, 292.
Кам'янка Гола, див. Гола Кам'янка.
Кандаків, х., с. 217.
Канів, м., сс. 207, 209, 210.
Капниста „деревня", с. 218.
Капниста х-рі, с. 217.
Карачківка, сл. (?), с. 217.
Караул, х. (?), с. 217.
Карнухів, х., с. 217.
Касинів, х., с. 218.
Катеринінська провінція, с. 268.
Келеберда, м., с. 209, 230.
Келебердянська сотня, с. 214.
Київ, сс. 207.
Клинці, сл., сс. 248, 267.
Кобеляківка, с., с. 221.
Кобижча, м., с. 241.
Ковалівка, с., сс. 213, 214.
Кодаки, с., с. 230.
Кодацька паланка, с. 237.
Ковел, с., с. 249.
Колонтаєво, або Колонтаївка, с. сс. 212, 214, 215, 217, 218, 221.
Комеура (?), х., с. 218.
Комишевата, р., с. 233.
Комісарівка, сл., сс. 253, 266, 267.
Конатіп, або Конотіп, с., сс. 212, 213, 217, 221.
Кондраченків, х., с. 217.
Константиновичі, с., с. 249.
Контовкасова, х., с. 218.
Кононова попа х-р, с. 218.
Корабельна, р., с. 277.
Кортарський, х., с. 217.
Корченків, х., с. 217.
Косевка, х., с. 217.
Косенків, х., с. 217.
Косминин, х., с. 217.
Коставата, р., с. 233.
Костенків, х., с. 217.
Костянтинів, х., с. 218.
Красно-Перическа, сл., с. 212.
Красна, сл., сс. 253, 260, 266, 293.
Кременчук, м., сс. 212, 233, 285.
Кременчуцька сотня, сс. 208, 211, 233.
Крилів (польський), м., с. 209, 210.
Крилів, м.,сс. 207, 212, 214,216, 218, 219, 220, 221, 230, 231, 236, 248, 287, 288, 289, 290.
Крилівська сотня, с. 220, 221, 231, 233, 238, 249, 283.
Крилівщина, сс. 207.
Круків, м., сс. 212, 213, 218, 220, 290.
Кудіївка, сл., с. 218.
Курильця, х., с. 217.
Куриців, х, с. 217.
Куцун плец (?), х., с. 218.

Лебедин, м, с. 230.
Лелеківка, сл., с. 253.
Леляхів, х., с. 218.
Лемеха. х., с. 217.
Леонтієв, х., с. 217.
Летичів, м., с. 287.
Лизавет (Слобода й фортеця Св. Лизавети), сс. 207, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 268, 271, 272, 276, 278, 279, 280, 288, 289, 290, 292.
Лизаветщина, сс. 207, 236, 242, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 269, 280, 284, 285, 286, 288, 289.
Лизаветська провінція, с. 268.
Лихівка, див. Омельник.
Лихові х-рі, с. 217.
Лисі Гори, сл., сс. 248, 252, 275, 278.
Ломана, с., сс. 213, 221.
Лященків, х., с. 217.
Любар, м., с. 230.

Майбороди сотника х-р, с. 217.
Макогонів, х., с. 217.
Макарів, х., с. 217.
Макрагово, х., с. 217.
Маледянів, х., с. 217.
Мангуровка, сл. (?), с. 217.
Матюхів, х., с. 217.
Медведівка, м., с. 210, 227.

Мензуровка, с., с. 214.
Мертвовод, р., с. 233.
Мігей, р., с. 277.
Мишків, х., сс. 218.
Мишурин-ріг, сл. і форпост, сс. 214, 217, 218, 249, 253, 260, 266, 290, 292.
Мотронинський ліс, сс. 212, 213.
Мошни, м., с. 209, 210.
Мукаревський, х.. с. 218.
Мулевино, х., с. 217.
Мурзинка, р., с. 264.
Мурзинка або Петриківка, сл., сс. 253, 259, 260, 261, 263, 264, 266, 270, 290, 293
Мяшенків, х., с. 218.

Нагоренків, х., с. 217.
Назаренківськнй, х., с. 218.
Науменків, х., с. 217.
Некрасівський шанець, с. 282.
Немирів, м., с. 287.
Нестерівка, с., сс. 212, 214, 215, 217, 218, 221, 226, 249.
Никитська слоб., с. 246.
Никольське, сл., с. 248.
Никонів, х., с. 217.
Ново-Архангельське, сл., сс. 253, 260, 287.
Ново-Миргород, м., сс. 218, 219, 222, 224, 240, 251, 259, 269, 279, 287, 290.
Ново-Сербія, сс. 218, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 247, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 280, 282, 283, 284, 286, 289, 290.
Ново-Слобідськ ий козачий полк, сс. 207, 209, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 247, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 289, 290.
Новоросія (Новорос. губ.), сс. 268, 269, 287, 289.

Обламіївка, с., с. 212, 213.
Овнянка, р., с. 220, 221.
Овнянка, сл., сс. 253, 260, 264, 266, 280, 293.
Одобашівка, сл., с. 275.
Ольвіопіль, див. Орел.
Ольшана, м., с. 287.
Олшанка, див. Тишківка.
Олюлявин (?), х., с. 218.
Омельницька сотня, с. 221.
Омельник, р., с. 209, 221, 237, 276.
Омельничок, р., с. 209.
Омельник, або Лиховка, сл., сс. 253, 258, 260, 265, 266, 284, 292.
Опочнина бригадира х., с. 217.
Орел, сл., сс. 252, 253, 260, 261, 266, 272, 278, 279, 281, 290, 293.
Орлик, м., с. 209.
Орлянська сотня Полтавського полку, сс. 214, 270.
Очаків, м., сс. 226, 230, 245.

Павлів, х., с. 217.
Паліево Озеро, м. сс. 236, 287.
Пасівка, х., с. 218.
Пащенкові х-рі, с. 217.
Переволочна, м., с. 209, 230.
Переволочанська сотня, сс. 214.
Петриченків, х., с. 217.
Петроострів (або Петровий Острів), або Давидівка, м., сс. 217, 219, 222, 224, 226, 234, 235, 259.
Писарівка, с., с. 221.
Пицківка (або Пяцківка), с., с. 212, 213.
Піщаний Острів великий (на Дніпрі), с. 270.
Піщаний Брід, сл., с. 248, 275, 278.
Плахтіївка, с., с. 214, 218.
Плехненка, х., с. 217.
Плоська, сл., с. 248.
Полошенка, х-рі, с. 218.
Попівка, с., с. 220.
Попельнаста, сл., сс. 266.
Порохнявка, с., с. 214, 217.
Потоцька сотня, сс. 208, 211, 220, 221, 233, 235, 250.
Походіївка, с., с. 212, 213, 214, 221.
Провороття, ур-ще, с. 212.
Протопопенків, х., с. 217.
Протопопівка, с., с. 221.
Пузенково, х., с. 218.
Пуренків, х., с. 218.
Пушкарівка, сл., сс. 253, 260, 266, 273, 274 ,292.

Ревівка, с., с. 217, 220.
Резників, х., с. 217.
Ретників, х., с. 217.
Ржищів, м., сс. 207, 210.
Романова балка, с. 279.
Романенків, х., с. 217.
Росощина, х., с. 217.
Рудя сотника х., с. 217.
Рязенків, х., с. 218.

Саєбковка (?), сл. (?), с. 217.
Саксагань, р., сс. 208, 233, 272, 276.
Самара, р., с. 209, 230.
Самоткань, р., сс. 252, 271, 272, 273, 276.

Саражино, х., с. 218.
Свинарня, с., сс. 212, 213, 221, 224.
Свистуна осав. сотен., х., с. 217.
Секиндрин млин, с. 215.
Семіона попа, х., с. 217.
Сенів, х., с. 217.
Сентовський шанець, с. 287.
Сидименків, х., с. 218.
Синюха, р., сс. 207, 217, 218, 219, 230, 248, 252, 275, 280, 281.
Синюхин брід, с. 278.
Скаловата, р., с. 220.
Скулевата, або Скаловата, сл., с. 217, 220.
Скубіївка, с., с. 213.
Слов'яно-Сербія, сс. 237, 268.
Случ, р., с. 230.
Сміла, м., с. 287.
Сокольниця, м., с. 210.
Сокурин, х., с. 217.
Сорочинці, м., с. 223.
Сорочин, х., с. 217.
Стецівка, с., с. 214, 215, 217, 218, 221.
Стечин, х., с. 217.
Стугна, р., с. 207.
Суботів, м., с. 210.
Сугайла, р., с. 233.
Супрунино, х., с. 217.
Цемані (?), х. (?), с. 217.

Табурище, с., с. 212, 213, 217, 218, 220, 289.
Тамбурин, с. 288.
Тажиндів (?), х., с. 218.
Таранцеві, х-рі, с. 217.
Татієв, м., с. 287.
Ташлик, р., с. 251.
Ташлик Чорний, р., с. 234.
Ташлик, сл., с. 249.
Ташлик Плетений, сл., сс. 253, 259, 260, 263, 266, 272, 280, 293.
Ташлик Сухий, сл. сс. 253, 259, 260. 266.
Терехтемирів, м., с. 207, 209, 210, 230.
Тернівка, сл., сс. 251, 253, 260, 266, 278, 280, 284, 293.
Тишківка, або Ольшанка, слоб., сс. 253, 259, 260, 264, 266, 293.
Тонконогівка (або Тонконогий), спочатку хут., потім село, сс. 213, 214, 221.
Торговиця, м., с. 217.
Троїцький, х., с. 218.
Тройницька, сл., сс. 253, 260, 261, 263, 264, 266, 292.
Турія, р., с. 207, 237.
Тутків, х., с. 217.
Тясмин, р., сс. 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 220, 227, 230, 232, 275.
Туренків, х-р, с. 217.
Туринцові, х-рі, с. 218.

Устименкові, х-рі, с. 217.
Устименка, х., с. 217.
Устимівка, сл., с. 217.
Ухівка, с., сс. 215, 216, 218, 221.

Федірки, х. пізн. слоб., сс. 213.
Федорівка, сл., с. 217.
Форпости при: Крилові, Поповій, Булаєвій, Воронцовій, Андріївській, Колонтаєві, Войтовій, Стецовій, Гологановій, Секиндрину (млині, *С. Ш.*), Чернецькій, Ковенській, Нестерівці, Трьох Буграх, Воротті Молишевському, Престі, Трьох малих могилах, Табурищі, Крюкові, Пікінерській Кам'янці, Гусарській Кам'янці, Павлищі, Чонграді, Глинську, Шомоші, Ситовську, Вячці, Ташлику, Корабельній, Мігеї, Орлі, Синюхиному Броді, Берестевій, Овнянці, Тернівці, Воротах Архангельських, Архангельську, Семлазькому, Калниболоцькому, Надлазькому, Печинському, Петроострові, Мартиновському, Танівському, Канезькому, Сентовському, Унвальському, Федьварському, Цибулеві, Мишурині-розі, Амборському, Чорному лісі, Княжому й Вовчому бояраках, Комисарівці, Жовтій, Широкій балці, усті рр. Зеленої, Бокової, Кам'янки, при Березоватій, Лозоватій, Піщаному Броді, Лисих Горах, при форт. Св. Лизавети, при Суботовій,—с. 277. При Новомиргороді,—с. 279.

Холдарева, сл., с. 218.
Хомівка, або Хомувка, с. 216, 217.
Хотин, м., с. 245, 246.
Хрилтач (?), х. (?), с. 218.

Цибулів, м., сс. 209, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 222, 224, 226, 231, 234, 235, 238, 248, 259, 282.
Цибулівська сотня, с. 220, 221, 225, 235, 238, 249, 283.
Цибульник, р., с. 213.
Цибульник, ур., с. 221.

Чанат, шанець, с. 265.
Черкаси, м., с. 209.

Чернецька, або Чернецька Гребля, сл., сс. 221, 224.
Чечелів, х., с. 217.
Чигирин, м., сс. 207, 209, 210, 211, 236.
Чорний ліс, сс. 210, 211, 212, 213, 224, 230, 234, 263, 277, 279, 282.
Чута, ліс, с. 212, 213.
Чутка, сл., с. 224.

Шарків, х., с. 217.
Шмаренин, х., с. 217.
Шоркунів, х., с. 217.

Щербининський боярак, с. 213.
Щербининський, х., с. 217.

Ялинець, р., с. 233.
Ярух (?), х., с. 218.

Н. ВАСИЛЕНКОВА-ПОЛОНСЬКА.

ПІВДЕННА УКРАЇНА Р. 1787.

(З студій з історії колонізації).

I.

Року 1775 зруйновано Запорозьку Січ. Подія ця мала величезні історичні та економічні наслідки. Разом з Січчю знищено і ввесь економічний та соціяльний устрій країни і закладено підвалини нового життя та господарства. Землі війська взято до скарбу, широкі лани вольностів поділено на повіти, і нова адміністрація країни почала щедро роздавати землі під заселення слобід та сіл новим дідичам [1]).

Неоднаково поставилися до зруйнування Січи колишні володільці степів — запорозькі козаки; частина з них покинула рідний край і втекла за кордон, частина залишилася тут. Та доля тих, що залишилися, теж була не однакова: військову старшину і тих, хто брав участь в адміністрації війська, заслано, а землі їх поконфісковано; втратили землі і ті, хто мав близькі стосунки з „мятежною“ старшиною [2]). Дехто з козаків навпаки не тільки зберегли свої землі, а й придбали нові; це насамперед ті, хто узяв на себе повинність заселяти слободи, бути „осадчими“ їх [3]), по-друге ті, хто вступили в російську службу. Відома ціла низка запорозьких старшин, які крім офіцерських рангів, дістали ще й досить великі земельні дачі в межах колишнього Запоріжжя. В одному документі, проханні колишніх запорозьких козаків, щоб „отведенная нынѣ земля состояла... на всегдашнее время безъ всякого въ казну платежа“, маємо такий реєстр осіб що дістали дачі: полковник Строць, на р. Томаківці — 14,636 дес., полк. осавул Пишмич на Камишев. Сурі — 12,490 дес., отаман Кірпак на Томаківці 10,912 дес., старш. Сидір Білий на Інгульці 9,000 дес., отам. Яків Вершацький на Дніпрі 7,950 д., полк. Красовський на Томаківці 6,985 д., полк. старш. Андрюско на Дніпрі

---

[1]) П. А. Ивановъ, Къ исторіи запорожскихъ козаковъ, „Зап. Од. Об-ва“ т. XXV, ст. Н. Полонська-Василенкова, Маніфест 3 серпня 1775 в світлі сучасних йому ідей, „Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН“, кн. XII, ст. 181—203. В. О. Біднов, „Атакування“ Січи 1775 р., „Літерат. Науковий Вісн.“, 1925 р., вересень. Реценз. на цю статтю: Н. Полонська-Василенкова, „Зап.-Іст. Філ. Відд. ВУАН, кн. XV, ст. 247—49.

[2]) Одеський крайарх., фонд запор. арх., вв. XXXVI, № 323 (162). Дніпроп. крайарх. фонд Новор. губ. канц., вв. 99, № 2627, в.113, № 3195, в. 106, № 2861, в. 107, 2877. Тамож — опис № 2 № 11 (тимчас. 9046). Д. И. Эварницкій, Источники для исторіи зап. коз., Влад. 1903, т. II, ст. 2091.

[3]) (Пр. Ѳеодосій), Матеріалы для историко-статистич. описанія Екатерин. епархіи, т. I, Екатер., 1880, ст. 397, 398, 426, т. II, ст. 50—51.

6,200 д., полк. Яковлев на Саксагані 4,500 д., кол. кошовий Пилипей (м. б. Федоров?) на Дніпрі 4,000 д., полк. старш. Барбура на Дніпрі 3,882 д., полк. Качалов на Сурі 3,340 д., військ. старш. Завізіон на Дніпрі та козак Мирон Білий на Інгульці по 3,000 дес., отаман Шіян на Базавлуку 2,600 д., полк. Великий на Сурі 2,500 д., полк. Вірменко на Сурі 2,288 д., отам. Чорний на Чортомлику 2,147 д., полк. Цабодрига на Інгульці 1,996 д., полк. осавул Оболонський на Саксагані 1,860 д., отаман Пекельний на Солоній 1,774 д., полк. Розколупа на Кам'янці 1,719 д., отаман Додаток на Сурі 1,642 д., козак Каплун на Жовтенькій — 1,625 д., полк. Яблуновський на Солоній, полк. Малий та старш. Шапаренко на Дніпрі по 1,500 д., полк. Яблуновський в Тритузному 337 д., полк. Рубан на Сурі 327 дес., всього 120,068 дес.[1]). Цим реєстром не обмежуються наші відомості про колишню старшину, яка перетворилася на дідичів: так Василенко, Восичон, Гараджа, Глоба Максим, Гордієнко, Рудь Федір, Домашний, Брана, Неїжмак, Перехрист, Домонтович, Миргородський дістали більш як 3000 дес., Хижняківський, Чорний, Балицький, Потапенко, Щекін, Соколовський, Плакида, Караванець, Волошин, Кореневський, Руденко, Дяченко, Чернявський, Іванов — більш за 1000 дес. в різних повітах[2]).

Це все говориться з приводу вищих верстов козацтва — старшини, але залишалася ще й нижча верства — рядове козацтво, та так звані „підданці" козаків, що залюднювали зимовники та слободи по запорозьких вольностях[3]), яких за часів зруйнування Січи було чимало. Звичайно, вони здебільшого залишилися на своїх давніх місцях, тільки змінили своє соціяльне становище і як загальне явище — перетворилися, за наказами місцевої влади, на „поселянъ казенныхъ слободъ"[4]), хоч у деяких випадках — і попереходили під владу дідичів[5]).

На жаль, і досі невідомо, скільки-ж навсправжки жило людей по запорозьких вольностях, коли перетворювано їх на звичайні російські губерні. Відомо, що р. 1776 Потьомкін доручив ген.-поручникові Текелієві скласти докладний реєстр людности, якому було надано силу офіційного реєстру людности; цього реєстра надруковано двічі: вперше — стисло надрукував Щебальський[6]), вдруге — повніш Богомил[7]). Там зазначено всього 59,637 д.

---

[1]) Дніпроп. крайарх, ф. Канцелярії Новорос. губ., в. 117, № 3452.

[2]) Ордери про роздачу земель. Арх. Сімфероп. Управл. Держ. Майна, ф. межових експедицій. Різні справи, 1776—1779 рр.

[3]) М. Е. Слабченко, Соціяльно-економічна організація Січи, Праці комісії для виучування зах.-руського та українського права, т. III, 1927 р., ст. 203, 340.

[4]) А. Богумилъ. Къ исторіи управленія Новороссіею кн. Потемкина, Лѣтопись Екатер. Учен. Арх. Ком., в. II, стор. 21, 22, 76, 86, 115. В. А. Бѣдновъ. Матеріалы для колонизаціи Новороссіи. Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком. в. IX, стор. 191—218.

[5]) Пр. Ѳеодосій. Матеріалы. т. I, 560. Д. І. Багалій. Заселення Півд. України, ст. 74.

[6]) Щебальскій, Жизнь кн. Потемкина Таврическаго и заселеніе Новороссійскаго края. Сборникъ антропологич. и этнографическ. статей о Россіи и странахъ ей принадлежащихъ. М. 1868, кн. I.

[7]) А. Богомилъ. Иаъ исторіи управленія, Лѣтопись Екатер. уч. арх. Ком. в. II, стор. 117—134.

Геометрическая генеральная карта Екатеринославского намѣстничества

Состав-
ленного изъ подлинныхъ планов въ шести судебной Департа-
ментской № 22594 десятинъ земли неудобной пола 390232 женска
339325 дачъ

Изъяснение

смежныхъ земель

отъ A до B Портою отоманскою
отъ B до C Польшею
отъ C до D Кіевскимъ
отъ D до E Черниговскимъ
отъ E до F Харковскимъ
отъ F до G Воронежскимъ
намѣстничествамъ
отъ G до H I K L M O P Q
Войскомъ донскимъ
отъ Q до R Кавказскимъ намѣстничествомъ
отъ R S A Таврическою областью

ЧАСТЬ ТАВРИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ

ЧЕРНОГО МОРЯ

ЗЕМЛЯ ВОЙСКА ДОНСКАГО

АЗОВСКОЕ МОРЕ

ЧАСТЬ ТАВРИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ

УѢЗДЪ

людности, чолов., жінок та дітей. А. О. Скальковський рахував приблизно 100.000 д. у землях Запорозьких [1]). У рапорті Катерині Потьомкін р. 1785 згадував, що він знайшов в обох губернях — Новоросійській та Озівській, коли його було призначено на посаду ген.-губернатора — 150.000 мешканців [2]).

З оцих розбіжних цифр можна зробити лиш один певний висновок, а саме, що справжня кількість людности невідома, але в кожному разі вона не завдовольняла уряд.

Збільшення людности забезпечувало підвищення прибутків од сільського господарства, а так само й зміцнення війська, що формувалося з місцевої людности, й узагалі — зміцнення та збагачення держави — це головна аксіома популістів, що їхні ідеї панували були за тих часів і в Европі і в Росії [3]), і уряд намагався приваблювати цю людність усіма засобами — закликав чужоземців, утікачів з Росії, обіцяв їм різні пільги, то-що. У цьому напрямкові Південна Україна, або Новоросія, як її почали офіційно йменувати, являє собою для дослідника дуже цікаву картину, бо це була країна з невеликою людністю, з родючими широкими степами, з простим шляхом до Чорного моря, країна, на яку щедро давали державні кошти й на чолі якої стояла особа з величезними можливостями, з широкими намірами та незмірним впливом на царицю, — Потьомкін.

Починаючи з р. 1774 Потьомкіна призначено на посаду головного командира та генерал-губернатора Новоросійської губерні, яка охоплювала колишню Нову Сербію та Слов'яно-Сербію [4]) і од якої незабаром відділено Озівську губерню.

Відколи зруйновано Січ, до цих двох губерень механічно увійшла вся територія Вольностів, яку поділено отак: лівобережну частину — до Озівської, правобережну — до Новоросійської губерні. Усеньку цю територію, до якої ще прилучено широку смугу землі на півночі — нові придбання після турецької війни — було р. 1782 перейменовано на Катеринославське намісництво, поділено на 15 повітів. Тоді територія намісництва охоплювала 133,692 квадр. верстви. І тут, протягом 20 років одбувалася інтенсивна колонізація, інтенсивна роздача земель — яка наприкінці XVIII в. призвела до того, що більш вже не залишалося порожніх земель. Усе було роздано. Протягом 20 років сюди скликалося людність, зростали величезні магнатські латифундії, з'являлися скарбові села, приходили тисячі чужоземців, зростали — та завмирали нові міста. Сотні сучасників — росіян та чужоземців писали про цю країну, одні — лаяли все і всіх, інші — дивилися як на дивовижну країну, але й досі історики та економісти не мають певних відомостів про цей процес за-

[1]) А. А. Скальковскій, Хрон. обозр. Исторіи Новор. края, Одесса 1836, ч. I, ст. 120.

[2]) Зап. Од. Общ., т. VIII, ст. 213. М. М. Владимировъ, Первое столѣтіе г. Екатеринослава, Екат. 1887, ст. 58—59.

[3]) Н. Д. Полонська-Василенкова, Маніфест 3 серпня 1775 р. Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук, т. XII, стор. 189—192.

[4]) А. А. Скальковскій, Хронологическое обозрѣніе Новороссійскаго края, том I, Одесса 1836, стор. 96. Е. А. Загоровскій, Организація управленія Новороссіи. Зап. Од. Общ., т. XXXI, стор. 54.

людн ення країни, зміни людности, зростання нових осель. Багаті архіви почасти загинули, почасти й досі не досліджені, і до наших часів, не рахуючи окремих, випадкових заміток, статтів, ми повинні користатися такими старими працями, як А. О. Скальковського, або преосв. Теодосія, що на них ми вже були покликувалися в цій статті [1]). Тому, на нашу думку, велике наукове значіння, як джерела для історії цього періоду Степової України, має „Атласъ Екатеринославского намѣстничества, составленный изъ одной губернской генеральной карты, и 15 уѣздныхъ съ означеніемъ каждаго владѣнія дачъ, къ коимъ присоединены подробныя изъясненія, и купно пятнадцати уѣздныхъ, двухъ приписныхъ и одного портового городовъ плановъ. Сочиненъ въ городѣ Кременчугѣ. 1787 году“ [2]).

Як видно вже з самого заголовку, це велика праця, що має в собі не тільки матеріял картографічний, а й статистичний, бо в цих „изъясненіяхъ“ зазначено назву кожної земельної дачі, № її на мапі, кількість десятин „удобной и неудобной“ землі, кількість мешканців, чоловіків та жінок. Таким чином бідна на джерела історія країни має тут докладний і різноманітний матеріял, що освітлює її стан за певний час.

Хоч як це дивно, Атлас цей і досі не використано, і тільки В. Ден покликується на нього, і в картографічній і в описовій його частині [3]). Тим дивніш, що історики України так ставляться до цього, будь-що-будь цікавого джерела для історії Степової України, що Атлас цей не тільки зазначено в друкованому каталозі Архіва Головного штабу [4]), а його навіть виставлено на виставці XII археологічного з'їзду, улаштованій у Харківському університеті, і його зазначено в каталозі тої виставки [5]).

Той факт, що в середині 80-х років XVIII століття складено в Кременчуці Атлас такого типу, не має в собі нічого надзвичайного, вийняткового: навпаки, він тісно звязаний з низкою инших пам'яток такого-ж роду, частина яких загинула, частина-ж збереглася аж до наших часів. У звязку з новим розподілом Російської імперії на намісництва проваджено доволі інтенсивну картографічну роботу, що наслідком її з'явилися докладні „Атласи“ різних намісництв [6]).

З найперших часів існування Новоросійської та Озівської губерень почали складати різні мапи й плани — „геометрическіе“, „генеральные“ і т. д., і всієї губерні, і окремих повітів. Для цього, за наказом од ген.-губернатора Потьомкіна відряджувано спеціяльні комісії, в складі землеміра, його поміч-

---

[1]) А. А. Скальковскій, Хронологическое обозрѣніе Новороссійск. края, Одесса 1836. (Пр. Ѳеодосій). Матеріалы для историко-статист. описанія Екатер. епархіи. Екатер. 1880.

[2]) Каталогъ военно-учебнаго архива главнаго штаба, в. V, Спб. 1893, № 196 (14,56). По каталогу 1910 г., отд. 5, № 18725. Переховується в Древлехранилищі. Москва.

Я вважаю за свою повинність щиро подякувати Українській Академії Наук та адміністрації Московського Центрархіву, що дали мені спромогу обізнатися з цим Атласом.

[3]) В. Денъ, Населеніе Россіи по пятой ревизіи. Ученыя записки Московскаго Университета Юридическаго факультета, вып. 21, М. 1902.

[4]) Каталогъ военно-учебн. архива Гл. штаба, вып. V, Спб. 1893.

[5]) Каталогъ выставки XII Археологическаго съѣзда въ г. Харьковѣ. Харьковъ, 1904. ст. 13, № 114.

[6]) Каталогъ военно-учебнаго архива Главнаго Штаба, в. V, отд. VII, Спб. 1893.

ників, межувальників, офіцерів місцевих полків, земських комісарів і т. ин. Так складалися мапи р. 1775, 1776, 1778, 1780[1]). У наслідок цих праць з'явилися відомі мапи Ісленьєва — Новоросійської та Озівської губерень, р. 1778[2]), пр. м. Арапова, та инших. Ціла низка таких мап збереглася в колекції „военно-учебнаго архива главнаго штаба“[3]).

Такі повітові мапи грали велику практичну ролю: всі землі, що їх роздавано окремим особам або під слободи в Новоросії, роздавав сам Потьомкін і в його наказах про одвід дачі, або так званих ордерах, починаючи з 1780 р. обов'язково зазначається в кожному окремому випадкові дільниці землі на плані[4]). Таким чином ясно, що більше-менше в 1780 р. було закінчено складати докладні повітові мапи, на яких всі вільні землі поділено на дільниці й перенумеровано.

Р. 1783 з губерень Новоросійської та Озівської утворено Катеринославське намісництво, і в звязку з цією реформою виникла потреба в нових мапах, тим більш, що знов переділено цілу територію, і з 20 повітів двох губерень нарізано 15 нових повітів намісництва, з яких сливе жаден не відповідав територією старим. І справді р. 1784 починають складати атлас намісництва. З приводу цього в Архіві Катеринославського намісництва залишивсь цікавий ордер землемірам підпор. Мордвінкінові та Дебрецинієві такого змісту: „Къ приготовляемому для поднесенія Е. Свѣтлости (себ-то Потьомкінові) атласу Катеринославскаго намѣстничества нужно присоединить 1. планы всѣхъ крѣпостей въ обоихъ губерніяхъ находящихся 2. особый реестръ о всѣхъ генерально мѣстечкахъ и многолюдныхъ шанцахъ со означеніемъ какого состоянія жители во оныхъ обитаютъ, ибо Е. Св. предполагать изволитъ учредить ратуши въ таковыхъ мѣстечкахъ и шанцахъ, которые по многолюдству, торгу и промыслу своему нынѣ дѣйствительно купцовъ имѣютъ или впредь по выгодному для торгу положенію ихъ имѣть могутъ, и 3 имянные реестры къ уѣзднымъ планамъ о всѣхъ по новому раздѣленію въ уѣздѣ находящихся селеніяхъ съ показаніемъ числа душъ и десятинъ земли и особенно имянные жъ реестры о розданныхъ земляхъ, кои еще не заселены, съ показаніемъ числа десятинъ. А какъ все сіе сочинено быть слѣдуетъ по новому намѣстничества расположенію, въ соединеніи обѣихъ губерень, то обще вамъ и предписываю планы крѣпостямъ начертить велѣть какъ наискорѣе, опредѣля къ тому потребное число землемѣровъ изъ обѣихъ

---

[1]) Дніпропетр. крайарх. ф. Новороc. губ. канц., в. 97, № 2509; т. 2462; в. 102, № 2691; в. 108, № 2907; в. 119, № 3656; в. 173, № 6508; в. 174, № 6623; в. 178, № 6880; в. 185, № 7210 Рукоп. Відд. Бібліотеки Одеського Істор. Музею, т. II, стор. 13—47.

А. А. Скальковскій, Хрон. Обозр. т. I, 156—I. А. Богумилъ, op. cit., Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., в. II, стор. 12—14, 18, 31. Зап. Од. Общ. т. III, стор. 289—300.

[2]) Першу — Новоросійської губ. надрукував Д. І. Яворницький в „Вольности Запорожья“, Спб. 1890.

[3]) Каталогъ в.-уч. арх. главн. штаба, Спб. 1893, вып. V. № 270(601), 272(28032), 273(663), 277(583), 280(604), 282(600), 283(667).

[4]) Див. Потьомкінові ордери за 1780—1781 рр. Симферопільський архів Управл. Госуд. Имуществ, в'язки №№ XI, XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXI, (я цитую за тими відомостями, що здобула, працюючи в цьому архіві р. 1916).

губерній, о крѣпостяхъ же новой линіи можете истребовать планы отъ комиссіи днѣпровской линіи по новому прожекту со означеніемъ того что уже окончено настоящею отдѣлкою и что не начето или же отдѣлкою не окончено. Что слѣдуетъ до реестровъ о мѣстечкахъ и многолюдныхъ шанцахъ, то не токмо оные сочинить со всею возможною вѣрностью, по выправкѣ съ ревизіею и съ точнымъ показаніемъ, какого состоянія обыватели въ нихъ жительство имѣютъ, но и присовокупить особые описанія о торгѣ и промыслѣ. Относительно имянныхъ реестровъ, о селеніяхъ и розданныхъ дачахъ, то какъ оные по новому роздѣленію уѣздовъ уже сочинены, остается вамъ единственно повѣрить оные съ ревизіею и съ планами“ [1]).

Цей атлас Дебреціній та Мордвінкін повинні були виготувати до 15 березня, себ-то протягом 2 тижнів; про це читаємо в другому ордері, в якому їх повідомлювано про те, що Потьомкін вже виїхав з Петербургу до Кременчука [2]).

Я зупинилася на цьому ордері тому, що програма, дана складачам атласу р. 1784, близько нагадує програму Атласу, що ми його маємо розглянути. Ми бачимо тут сполучення картографічного матеріялу з статистичними даними, що, звичайно, надає Атласові ще більшої наукової ваги. У цьому ордерові цікаве те, за який малий час мусіли виконати складне завдання землеміри: це свідчить про те, як докладно збирала адміністрація подібні відомості, і цю нашу гадку цілком підтримують архівні матеріяли: з Потьомкінових ордерів бачимо, що від місцевої адміністрації вимагали щорічних докладних звідомленнів про рух колонізації, про роздачу землі, про становище господарства, врожаї, то-що [3]). Деякою мірою цю описову частину Атласу можна поставити в звязок з тими завданнями загального характеру, які центральний уряд покладав на намісників та губернаторів — на ті правила, що ставив він для описання намісництв [4]).

Переходимо до розгляду Атласу.

Атлас цей in folio, написаний на грубому папері, гарним письмом.

Першу сторінку написано золотом: „Атласъ Екатеринославского Намѣстничества...“, назву цю наведено попереду. На звороті першої сторінки стисла характеристика намісництва, його природніх багатств, промисловости, то-що. Її написано так характерно, що я її подаю цілком.

„Географическое описаніе Екатеринославскаго намѣстничества съ изъясненіемъ его состоянія, мѣстоположенія, выгодъ, торговли, управленія, жителей и прочего.

---

[1]) Дніпропетр. крайарх. Ф. Катерин. Нам. Губернат. в. 17, № 831. Ордер чернетка з датою 8 марта 1784 р. без підпису. Можна припустити, що ордер підписав правитель намісництва, ген. Тутолмін.

[2]) Дніпропетр. крайарх, ф. Катерин. нам. губернат., в. 18, № 874.

[3]) А. Богумилъ, Къ исторіи управленія Новорос. краемъ, в. II, стор. 4—7, № 440; Дніпроп. крайарх., ф. канц. Нов. губ. в. 191, № 7,463.

[4]) Д. И. Багалѣй, Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленіемъ о бывшихъ въ сей странѣ съ древнихъ временъ перемѣнахъ (1788 г.) 1888 р. Харьковъ. Предисловіе, IV—V. М. Бережковъ, А. Ф. Шафонскій и его трудъ Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе. Сборникъ Ист.-Фил. Общества при Инст. кн. Безбородко, Нѣжинъ, 1911, т. VIII. 13.

„Екатеринославское намѣстничество, раздѣленное на пятнадцать уѣздовъ, лежитъ между 45м и 50м сѣверной широты, и 49 и 59 градусами долготы, въ тепломъ климатѣ; во всемъ намѣстничествѣ состоитъ церквей 490, земли 13,914,270 десятинъ, жителей мужеска 390,232; женска 339,525, а обоего пола 729,757 душъ. Сія страна подвержена бывшимъ издревле разнымъ перемѣнамъ, и такъ сказать служившая зрѣлищемъ злоключеній и разоренія отъ набѣговъ Турецкихъ и Татарскихъ; нынѣ въ мирное и благополучное царствованіе Великія Екатерины приведена въ безопасное и цвѣтущее состояніе. Двѣнадцать полковъ имянно: Екатеринославскій кирасирскій, легкоконныя Полтавскій, Павлоградскій, Константиноградскій, Таврическій, Херсонскій, Ольвіопольскій, Александрійскій и Елисаветградскій, да козачіи Бугскія первый и второй комплектуются изъ одной сей Екатеринославской губерніи, не заимствуя отъ прочихъ губерень рекрутъ. Расположенныя въ губерніи полевые полки, а по крѣпостямъ гарнизоны и другія команды, закрывая границы служатъ преградою и защищеніемъ. Обширное пространство плодородныхъ и тучныхъ земель, которые прежде бывшими запорожцами оставлены были въ небреженіи, теперь уже большею частью обработано и обрабатывается помѣщиками, взятые ими дикопорожіе дачи населяютъ людьми, выводимыми изъ дозволеныхъ мѣстъ. Земля производитъ всякого рода хлѣбъ: рожъ, пшеницу, ячмень, овесъ, гречиху, просо, ленъ, конопель, и прочее; изъ садовыхъ овощей: яблоки, груши, дули, баргамоты, сливы, вишни, орѣхи, персики, также изъ огородныхъ: арбузы отмѣнно сладкіе и великіе красные и бѣлые, дыни, разные огурцы, земляные яблоки[1]), и другіе произрастенія. По пространству степныхъ мѣстъ заведено тутъ скотоводство, лошадиное, рогатого скота, и овечьи заводы составляютъ главнѣйшій хозяйствамъ прибытокъ. Здѣсь скотоводство тѣмъ удобнѣе содержать, что скотъ, а особливо лошади, могутъ сыскать въ полѣ паству среди зимы, а прочей довольствуется сѣномъ не болѣе какъ мѣсяца два, а по крайней мѣрѣ въ рѣдкія холодныя времена три мѣсяца яко то Декабрь, Январь и Февраль.

Знатнѣйшія рѣки суть: Днѣпръ, Донъ, Сѣверный Донецъ, Псіолъ, Ворскла, Эя, Самара, Кальміусъ, Волчья, Орель, Конская, Берды, Бугъ, Синюха, Тясминъ, Ингулъ и другія небольшія рѣчки, протоки, и озера; вода въ оныхъ сладка, здорова и къ продовольствію жителей способна. Рыбы имѣется въ нихъ изобильно разного рода, а именно: бѣлуги, осетры, севрюги стерляди, вырѣзубы, сомы, сазаны, лещи, подлѣщики, судаки, бѣлизны, язи, марины, окуни, плотва, ерши, бобыри, и прочая мелкая рыба.

Въ близъ лежащихъ къ старой украинской линіи по рѣкѣ Сѣверному Донцу, прикосновенныхъ къ донскому войску и Польской границѣ уѣздахъ и при рѣчкѣ Самарѣ состоятъ помѣщичьи и казенныхъ обывателей лѣса, изъ коихъ жители на разные надобности и отапливаніе пользуются валежникомъ, а въ степныхъ мѣстахъ соломой, камышемъ, и кизякомъ; по каковому недостатку лѣсовъ жители стараются оные умножать посѣвомъ, и разсадою. Въ лѣсахъ же растутъ разные деревья, какъ то дубъ, кленъ, грабъ, вязъ,

[1]) себ-то картопля.

береза, ольха, липа, чернокленникъ, берестъ, вѣтла, тополь, осина, орѣшникъ и лозникъ; сверхъ того разводятъ виноградные сады, тутовыя деревья и волоскіе орѣхи.

Звѣри въ лѣсахъ и по степяхъ водятся изрѣдка медвѣди, волки, дикіе козы, дикіе лошади, кабаны, зайцы, лисицы, барсуки, кролики, суслики, сурки, хомяки, кроты, и горностаи. Изъ дикихъ птицъ: орлы, дрофы, журавли большіе и малые, тетеревы, стрепеты, коростели, куропатки, перепелки, жаворонки, лебеди, бабы, чапли, аисты, гуси, утки, кулики, грачи, гагары, куры водяные, коршуны, ястребы, совы, дятлы, кукушки, чижики и другіе роды.

По городамъ и мѣстечкамъ ярмонки раздѣляются на средственные и малые. Въ Полтавѣ 4, Кременчугѣ 3, Херсонѣ 2, Новомосковскѣ 4, Таганрогѣ 3, Царичанкѣ 2, Бахмутѣ 4, Славянскѣ 4, Константиноградѣ 3, Елисаветградѣ и Новомиргородѣ по 4, а послѣдніе по другимъ мѣстечкамъ и слободкамъ, да кромѣ того въ казенныхъ и помѣщичьихъ селеніяхъ небольшіе бываютъ торги. На ярмонки съѣзжаются изъ разныхъ мѣстъ купцы, куда привозятъ разные товары: парчевые и шолковые матеріи, англицкіе и другіе сукна, ситцы, полуситцы, китайки, набойки, полотна, хлопчатую бумагу, голландскіе товары, серебряные, золотые и алмазные вещи, также юфты, сафьяны, кожи, железо, мѣдную и оловянную, хрустальную и стеклянную посуду, сѣрые крымскіе и чорные смушки, шерсть, пеньку, ленъ; главнѣйшая торговля состоитъ изъ рогатого скота, овецъ, и лошадей. Купечество и коммерція отмѣнно возстановляются, къ Таганрогскому и Херсонскому портамъ приходятъ корабли съ разными бѣломорскими, а иногда и европейскими винами, доставляя при томъ изюмъ, финики, винные ягоды, рожки, инбиръ, кофе, миндальные, турецкіе и волоскіе орѣхи, лимонный сокъ, лимоны, померанцы, апельсины, деревянное масло, маслины, ладонъ, смирну, сарачинское пшено, турецкий табакъ, и турецкіе шелковые и бумажныя матеріи, а отсюда отпущаются по большей части пшеница, сало, деготь, желѣзо, паюсная икра, масло коровье, пенька, кожи и другіе полезные товары.

Въ нѣдрахъ земныхъ находятся дикіе камни, къ строенію и сженію извести способные, также мѣлъ пишущій и мѣлъ годный къ сженію извести, глина есть красная годная для краски въ домахъ крышекъ, а другой родъ бѣлая, подобно мѣлу, а впрочемъ множество годной для дѣланія кирпича, черепицы, и горшковъ.

Есть въ заведеніи въ городѣ Кременчугѣ фабрика, на коей дѣлается сахаръ, въ мѣстечкѣ Водолагахъ начинается шелковое производство, дѣлаютъ во многихъ мѣстахъ юфты и сафьяны.

Изъ россійскихъ однодворцы и крестьяне больше склонны къ хлѣбопашеству. Малороссіяне упражняются въ томъ же, и склоннѣе къ скотоводству, Греки и Армяне въ купечествѣ, промыслахъ, мастерствахъ, и въ розведеніи садовъ и виноградовъ преимущественнѣе предъ прочими отличаются".

Після цієї передмови, або поясняльної записки, подано мапу цілого намісництва, і мапи окремих повітів та міст. Усіх їх виконано за одною системою: мапа повіту; на ній напис золотом, нагорі: „Планъ Новомосковскаго (або иншого) уѣзда, въ которомъ удобной земли 905,729 дес., неудобной 160,687,

и на оной состоитъ городъ 1, крѣпостей 3, ретранжаментъ 1, мѣстечекъ 1, селъ 16, деревень 17, фабрикъ 2; въ оныхъ муж. полу душъ 22,295, женск. 17,037 душъ". Кожен план має такий вигляд: це ніби великий аркуш грубого паперу, на якому написано план, розірваний і пришпилений кнопками до дубової дошки; з розірваних місць виглядає сама дошка. Потім на 2 аркушах вміщено докладний реєстр усіх дач з зазначенням кількости душ людности та десятин придатної та непридатної землі. Усі вони за №№, так само як і план поділено на ділянки. За мапою повітовою йде план повітового міста аналогічно написаний, з таким написом „Планъ уѣздного города Маріуполя, прожектированного для новой оного постройки: въ немъ обывательскихъ домовъ 602, по числу коихъ состоять будетъ изъ 6 кварталовъ и одной части". З другого боку самого плану вміщено ще кілька рядків — стисла історія міста, реєстр мешканців, ярмарки, віддалення в верствах од инших міст.

Мапи виписано дуже старанно. Їх написано без сітки, на грубому папері, полінієному попереду олівцем; межі повітів пообводжувано червоною фарбою, чорною позначено річки, зеленою степ та ліси, темно-рудуватою гори. Зазначено селища, „ретранжаменти", шляхи, мости, військові лінії, фортеці, міста. Усі дільниці — володіння дідичів, сіл, міст, і т. инш., зазначено червоною фарбою, зазначено й межі порожніх дільниць, і на кожній з них стоїть №.

Привертає до себе увагу одна технічна відзнака — усі мапи дано за різними маштабами, починаючи од 4 до 10 верстов в англ. дюймі, так само й плани міст. Отже — перезнявши мапи повітові на кальку, напр., з них не можна скласти мапи намісництва, механічно підкладуючи одну до однієї; пояснити це явище можна тим, що повіти були не однакові завбільшки, а окрім того дуже різноманітної форми: деякі було витягнуто вдовж, деякі мали форму трикутника, то-що; Маріюпільський повіт складався з чотирьох окремих частин. Перед майстром було завдання вмістити ці повіти більше-менше в однакові рамці, розмір аркушу, і тому він дав мапи повітів менших у більшому маштабові, і навпаки — більші у меншому маштабові. Те-ж саме пояснінння можна дати і що-до планів міст [1]).

Можна зазначити ще одну властивість мап; усі вони мають власну орієнтацію, себ-то північ припадає не завсіди нагорі аркушу, а мапи вміщено в різних напрямках. На кожній мапі дано напрям компасу. Це цілком пояснюється художньою стороною справи, а так само формою повіту: майстер уміщував його так, щоб найкраще використати аркуш паперу.

Після мап та пояснінь до них вміщено сторінку післямови, в якій дано загальні підсумки — кількість людности, а так само додаткові відомості про групи людности, що не ввіходили в пояснінння, додані до мап (дворянство, духівництво, кабальні, цигани, то-що).

Атлас оправлено в палітурку з шовкового малинового оксамиту (оксамит з спідньої дошки вже зрізано). На горішній дошці вишито золотом, настилуванням, великими літерами: „Атласъ Екатеринославского Намѣстничества".

[1]) Костянтиноградський, Полтавський — по 4 в. в дюймі, Павлоградський, Олександрійський—по 5 в., Олексопільський, Кременчуцький, Слов'янський, Бахмутський та Лизаветський— по 6 в., Новомиргородський—7 в., Новомосковський, Донецький—по 8, Катеринославський—9 в., Маріюпільський та Херсонський—по 10 в. в дюймі.

Я не знаю історії цього Атласу. Але розкішна оправа, разом із старанною, художньою роботою дає можливість припустити, що цей самий Атлас піднесено Потьомкінові або ц. Катерині підчас її „шествія въ полуденныя страны".

Можливо, що на місцях користалися копіями з мап Атласу. Мені відома така копія, а саме Новомиргородського повіту, яка переховується в Одеському Істор.-Археологічному Державному Музеї [1]).

Вона мало не одночасна з Атласом, та виконано її не так старанно, на тонкому папері, в такому самому маштабові, тільки всю мапу перевернуто — за напрямком компасу і змінено №№ дач. До мапи додано ті самі пояснінння, що і в Атласі, які різняться тільки 2—3 дрібницями, а саме:

Атлас.	Мапа.
№ 169 Устинівка, пор. Устинова . 840 дес.	№ 31 Устинівка пор. Мартиновича 840 дес
„ 190 Бабичівка, „ Бабича. . . 750 „	„ 253 Дабычевка „ Дабычева . . 750 „
„ 260 ранговая „ Сербулова . 120 „	„ 8 „Сербуловка" пор. Сербулова 120 „

себ-то з рангової землі ця дача перейшла в приватне володіння. Трапляються невеличкі розходження: напр. в Атласі № 258 м. Адобашевка 1440 дес., на мапі № 16 м. Адобашевка 1620. № 188 дер. Александровка — 3,720, на мапі № 22 дер. Александровка 1440. Окрім того в Атласі дач менше—359, на мапі 361. Різницю дають дачі підпор. Завірюхи — 2 дес. № 105, свящ. Васильєва ½ дес., № 119, купця Греченка 210 дес., № 360 та кап. Булгакова, ранг. 180 дес. № 360. Двох останніх дільниць не зазначено на самому плані. Більше значіння має те, що в поясніннях до мапи Одеського музею бракує мешканців, дано лиш кількість землі.

Матеріял, що має в собі Атлас, можна поділити на дві великі категорії, що стосується І до території та ІІ її людности. Тут ми не випадково висовуємо на перше місце територію: це робиться навмисне, бо всеньку людність розглядається в Атласі не за соціяльними, економічними або будь-якими иншими ознаками, а виключно в звязку з територією, на якій вона сидить, з тими дільницями землі, до яких її прив'язано. Цю вказівку треба мати на увазі, бо инакше дещо може справити враження непевного, помилкового. У звязку з таким характером матеріялу ми й розглянемо зміст Атласу.

ІІ. Територія.

Катеринославське намісництво межувало починаючи від гирла р. Бога до гирла його допливу Синюхи, з Портою Отоманською; далі течією р. Синюхи на північ, і на схід — до Дніпра з Польщею; далі, в напрямку на схід, ламаною лінією — з намісництвами Київським, Чернігівським, Харківським та Воронізьким. Далі знов ламаною лінією течією Дінця, на півд.-схід, та далі на захід — до течії Кальміюса, і знов течією Кальміюса, на південь з землями Війська Донського, до Озівського моря, у напрямку на захід, течією р. Конської на Дніпро — з Таврійською областю. До цього цілого великого п'ятикутника, прилучено ще два окремі шматки: один з містом Таганрогом, біля гирла Міюса врізувавсь у масив землі Війська Донського, другий — з м. Нахичеванню, фортецями св. Димитрія та Озівською, охоплював гирло р. Дону,

[1]) Каталогъ картъ Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, в. І. № 85.

Дінця і, межуючи з південного боку з землями війська Донського, південною та східньою сторонами межував з намісництвом Кавказьким, прийнявши до себе всю течію р. Єї.

Усю цю територію, коли утворювано Катеринославське намісництво, замість двох губерень, Новоросійської та Озівської поділено на п'ятнацять повітів. Землі, з яких складалися ці повіти, були різного походження, і їх можна поділити на 6 різних категорій. 1. Землі, які ввіходили були до Нової Сербії та Слобідського полку, себ-то одірвані од Запоріжжя у середині XVIII в. Тепер вони ввійшли в повіти новомиргородський, Лизаветський та Олександрійський; окрім цих земель, до всіх трьох повітів прилучено смугу землі, з південної сторони, з запорозьких земель. 2. Землі колишньої Слов'яносербії, такого самого походження, як і новосербські. З них зформовано частини Донецького, Слов'янського, та Бахмутського повітів. 3. До цих земель приєднано частину старої Гетьманщини, яка дала цілком повіти Кременчуцький та Полтавський, і частини повітів Костянтиноградського та Олексопільського й 4. частину Слобожанщини, коштом якої збільшено повіти Слов'янський та Бахмутський. 5. Більшу частину намісництва, осередок його, становили землі колишнього Запоріжжя: вони дали повіти Херсонський, Катеринославський, Павлоградський, Новомосковський—цілком; частини повітів: Новомиргородського, Лизаветського, Олександрійського, Олексопільського, Костянтиноградського, Слов'янського, Бахмутського, Донецького та Маріюпільського. 6. До останнього прилучено ці два шматки, про які я вже була казала попереду — по Єї та Міюсу.

Звичайно таке різноманітне походження земель, з яких складалися повіти, різко відбивалося на їх становищу, і на залюдненню, і на розподілі землі, і на господарстві.

Приглядаючися до розмірів повітів, побачимо, що вони були не рівні. Це цілком відповідало принципам, покладеним у підвалину розподілу на губерні та повіти: тут брали до уваги не площу, не територію, а людність; у кожному повіті повинно було бути 20—30,000 душ. У звязку з цим, і повіти Катеринославського намісництва були не рівні: залюднені густіше — були менші і навпаки. У Полтавському повіті, наприклад було тільки 240,081 дес., а в Маріюпільському — 2,634,760 десятин [1]), себ-то трохи чи не в 10 разів більше. Підстави для цього треба шукати в залюдненню повітів: у Полтавському повіті, з його сталими давніми оселеннями, припадало 33 душі на квадратову версту, в Маріюпільському, з його пустими землями, ледві 0,6 душ на таку саму площу, на квадратову версту.

У Катеринославському намісництві було всього 13,914,270 дес. 434 квадр. сажня; з цього 12,741,875 дес., 1778 квадр. саж. рахувалося „придатної" та 1,172,394 д. 1056 кв. саж. „не придатної", звичайно для хліборобства. Більшу частину намісництва розмежовано, але повіти, прилучені од колишньої Гетьманщини, Полтавський та Кременчуцький, цілком і частини Олексопільського та Костянтиноградського не було зовсім розмежовано.

[1]) Треба попередити — щоб держатися єдности, я беру саму придатну землю, бо в Полтавському повіті показано тільки її.

Матеріял, з територією країни звязаний, можна поділити на дві категорії: 1. те, що торкається залюднених пунктів, і 2. що торкається питання про розподіл землі та землеволодіння.

В Атласі знаходимо чимало даних про кількість та характер залюднених пунктів по повітах. На кожній повітовій мапі, як ми вже зазначили були раніш, дано реєстра усіх залюднених пунктів повіту. Об'єднуючи ці реєстри, і зберегаючи їх класифікацію та номенклатуру, я подаю таблицю № 1, що малює становище країни з цього погляду.

Таблиця № 1.

ЗАЛЮДНЕНІ ПУНКТИ ПО ПОВІТАХ.

Характер оселен. / Повіти	Міста	Містечка	Фортеці	Села	Деревні	Фабрики	Манастирі	Разом
Полтавський	1	2	—	36	245	—	—	284
Олексопільський	1	7	6	31	224	—	—	269
Олександрійський . . .	1	3	—	31	181	—	—	216
Кременчуцький	1	8	—	15	184	—	—	208
Лизаветський	1	1	—	25	177	—	—	205
Новомиргородський . .	1	1	—	29	155	—	—	186
Слов'янський	1	—	5	40	134	—	1	181
Катеринославський . .	1	1	—	17	147	—	—	166
Новомосковський . . .	1	1	4	16	117	2	—	141
Костянтиноградський .	1	1	4	28	87	—	—	121
Бахмутський	1	—	—	20	90	—	—	111
Херсонський	2	2	—	17	85	—	—	106
Донецький	1	—	—	13	82	—	—	96
Павлоградський	1	—	—	15	55	—	—	71
Маріюпільський	3	—	6	31	16	12	—	68
Разом	18	27	25	355	1979	14	1	2429

Тут та сама картина — найбільше залюднених місць у старих повітах Гетьманщини, Слобожанщини, давніх оселених полків.

Усі ці пункти можна поділити на кілька категорій залежно од кількости мешканців. Тут реєстри на мапах вже не дають матеріялу; що-до міст, то кількість мешканців зазначено на планах міст, що-до мешканців сіл, деревень, містечок, то-що, то їх треба розшукувати в реєстрах залюднення земельних дач, поруч з зазначенням кількости десятин у дачі.

Дані про кількість мешканців кожного пункту я подаю в таблиці № 2, не розподіляючи залюднені пункти на офіційні категорії міст, містечок, сіл, і т. д., за автором пояснінь до Атласа. Скільки можна погодитися з А. Воєйковим, який ще з приводу матеріялів перепису 1897 р. завважував, що „путаница въ демографическія данныя вносится еще нашимъ оффиціальнымъ раздѣле-

ніемъ на города и селенія", бо часто „города" відрізняються од „селеній" тільки адміністративними установами, а з другого боку села — являють собою великі промислові, торговельні місця [1]). Авторова думка ще важливіша, коли ми маємо на увазі так звані „міста" кінця XVIII в. в Степовій Україні. Вони утворювалися тут штучно, не рідко не встигали досягти будь-якого розвитку, і їх переносили на нове місце або зовсім нищили й повертали на село, на містечко. Перша доля дісталася Катеринославу [2]), Новомосковську [3]), Маріюполеві [4]), друга — Нікополеві, Саксаганю, Слов'янському [5]) (тут маємо на увазі Слов'янське 1, на Правобережжі, а не місто тої-ж назви на Лівобережжі [6]).

Таблиця № 2.

ЗАЛЮДНЕНІ ПУНКТИ ЗАЛЕЖНО ОД КІЛЬКОСТИ ЛЮДНОСТИ.

Цифра мешканців / Повіти	До 50 д.	Од 51 до 100	Од 101 до 500	Од 501 до 1000	Од 1001 до 2000	Од 2001 до 3000	Од 3001 до 5000	Од 5001 до 10000	Більш як 10.000	% % загальної кільк.
	У відсотках									
Полтавський	65,2	10,3	14,7	3,3	4,4	0,7	0,7	0,5	0,2	11,6
Олексопільський . . .	62,4	9,7	18,9	2,8	2,6	2,6	0,7	0,3	—	11,1
Олександрійський . . .	31,4	13,4	40,4	11,5	1,8	0,5	1,0	—	—	8,9
Кременчуцький	55,8	14,8	18,3	2,9	3,8	1,0	2,0	1,4	—	8,6
Лизаветський	39,2	16,1	30,8	8,2	4,7	0,5	0,5	—	—	8,5
Новомиргородський . .	31,9	19,6	36,2	8,6	3,2	0,5	—	—	—	7,7
Слов'янський	51,8	11,0	24,9	7,2	1,7	0,6	2,2	0,6	—	7,4
Катеринославський . .	33,7	22,9	35,7	1,2	4,2	1,8	0,5	—	—	5,8
Новомосковський . . .	37,4	18,3	29,6	5,6	7,0	1,4	—	0,7	—	6,8
Костянтиноградський .	36,4	10,5	33,2	9,1	7,6	0,8	1,6	—	0,8	5,0
Бахмутський	39,7	11,7	35,2	9,0	2,6	0,9	0,9	—	—	4,6
Херсонський	55,6	8,5	30,2	3,8	1,9	—	—	—	—	4,4
Донецький	29,2	13,5	32,4	12,5	9,3	3,1	—	—	—	3,9
Павлоградський	19,7	21,1	35,2	11,3	11,3	1,4	—	—	—	2,9
Маріюпільський	22,6	2,9	23,5	22,0	5,4	1,6	1,5	0,5	—	2,8
Загальної кількости залюднених пунктів цілого намісництва	45,3	13,7	27,8	6,7	4,2	1,1	0,7	0,4	0,1	—

[1]) А. Воейковъ, Людность селеній Европейской Россіи и Западной Сибири. СПБ. 1909, стор. 4.

[2]) В. Владиміровъ, Первое столѣтіе Екатеринослава, Екат. 1888.

[3]) Пр. Ѳеодосій, Матеріалы, т. I, стор. 306—318.

[4]) Пр. Ѳеодосій, op. cit., т. I, стор. 459.

[5]) Перший Нікопіль мав р. 1782 178 дворів кол. запорозців, не рахуючи дворів „разночинцевъ", другий почали будувати р. 1780, третій, здається, і не починали; всі вони, як міста, не існують починаючи з 1784, одколи зліквідовано повіти Новоросійської губерні та поділено країну за новим планом.

[6]) Дніпроп. крайарх., ф. Канц. Нов. г., в. 179, № 6,897, в. 165, № 6,108.

Перше, що вражає в цій таблиці — це надзвичайна сила дрібних поселень, до 50 душ об. статів. У цілому вони дали мало не половину усіх оселень, 45,3‰; перше між ними місце належить Полтавському повітові (65,2‰), друге — Олексопільському (62,4‰), третє — Кременчуцькому (55,8‰). Це — як видно, старі повіти з великою кількістю маленьких хуторців різних осавулів, сотників, хоружих, то-що. По инших повітах перевага дрібних одиниць пояснюється тим, що залюднення поміщицьких маєтків ішло мляво і на великих, порівнюючи, дачах раз-у-раз бачимо по 8—10 душ об. ст. З другого боку варта на увагу невелика кількість залюднених пунктів з людністю більш за 5000 душ об. ст. Як видно, їх було в цілому намісництві тільки 12. З таблиці № 3 видно конкретно, які пункти висовувано на перші місця.

Таблиця № 3.

ЗАЛЮДНЕНІ ПУНКТИ, ЯКІ МАЛИ НАЙБІЛЬШУ ЛЮДНІСТЬ.

Назва повіту	Назва пункту		Чолов.	Жін.	Разом
1. Костянтиноградський	містечко	Водолаги	6.415	6.135	12.550
2. Полтавський	„	Решетилівка	6.253	5.134	11.387
3. Маріюпільський	місто	Нахичевань	5.101	4.873	9.974
4. Кременчуцький	містечко	Кобеляки	4.978	4.842	9.820
5. Полтавський	місто	Полтава	4.544	4.319	8.863
6. Олександрійський	містечко	Н. Сенжари	4.152	4.131	8.283
7. Кременчуцький	„	Білики	4.059	3.923	7.982
8. Олексопільський	„	Ст. Сенжари	3.723	3.526	7.259
9. Новомосковський	„	Новоселиця	3.698	3.098	6.795
10. Кременчуцький	„	Соколка	3.131	2.847	5.978
11. Полтавський	„	Будище	2.913	2.920	5.833
12. Слов'янський [1])	село	Маяки	2.626	2.506	5.132

З цієї таблиці бачимо, що з 12 пунктів лиш 2 належать містам, та й те не дуже почесні: Нахичевань — 3, та Полтава — 5. Треба пам'ятати, що Нахичевань було своєрідне місто: її було збудовано навмисно для вірменів, вивезених з Криму р. 1779. Залюднено було виключно їми. Отже не рахуючи Нахичевани та Полтави— бачимо, що всі найбільші пункти намісництва не підходили під категорію „міст". Це ще раз підтримує думку А. Воєйкова, що розподіл пунктів залюднених на „міста", „містечка", і т. п., офіційні групи тільки шкодить роботі [2]).

[1]) Треба завважити, що останній пункт не дуже виразний. У пояснінні до Атласа не зазначено ні села, ні деревні, ні навіть назви, а сказано, що „земля с. Маяків", на якій мешкають 2626 чол. та 2506 жінок.

[2]) Op. cit. c. 4.

Не можна не помітити, що за вийнятком тої самої Нахичевани усі великі залюднені пункти були в старих повітах, бо й Новоселиця — сучасний Новомосковськ — в Новомосковському повіті, все-ж належала до найстарших залюднених місць ще за часів Запоріжжя [1]).

Розташовано ці пункти на території намісництва було дуже не рівномірно. Про це свідчить таблиця № 4, де подано, на скільки квадратових верстов припадало 1 залюднене місце.

Таблиця № 4.

НА ЯКУ ПРОСТОРІНЬ ЗЕМЛІ ПРИПАДАВ ЗАЛЮДНЕНИЙ ПУНКТ.

Назва повітів	1 залюднений пункт припадав на кв. верстов
Полтавський	8,0
Кременчуцький	16,9
Олексопільський	18,0
Олександрійський	21,8
Лизаветський	35,0
Костянтиноградський	39,2
Слов'янський	42,5
Новомиргородський	50,7
Донецький	56,2
Новомосковський	61,7
Бахмутський	65,5
Катеринославський	68,3
Павлоградський	114,4
Херсонський	173,9
Маріюпільський	428,6
Пересічно	55,1

Тут з одного боку — висовується чотири старі повіти — на перші місця, з другого — три — Павлоградський, Херсонський, та Маріюпільський на останні [2]).

Ще яскравішу подає картину розподілу залюднених пунктів у намісництві картограма 1 (див. далі).

---

[1]) Пр. Ѳеодосій, Матеріалы, т. I, 306—312.

[2]) В. Семеновъ-Тяншанскій, Городъ и деревня въ Европейской Россіи. (Відб. з Зап. Имп. Р. Географ. Общества, т. X, в. 2). С.-Петербургъ, 1910, стор. 34—35. Там зазначено як найбільша цифра — 35 кв. верстов на 1 залюднений пункт.

Додаткова до таблиці № 4, таблиця № 5 показує, скільки душ об. ст. припадало пересічно на кожен залюднений пункт.

Таблиця № 5.

ПЕРЕСІЧНЕ ЗАЛЮДНЕННЯ ПУНКТІВ ПО ПОВІТАХ.

Назва повіту	На 1 залюднений пункт припадав душ
Маріюпільський	551
Костянтиноградський	485
Донецький	409
Павлоградський	350
Кременчуцький	350
Слов'янський	320
Бахмутський	281
Новомосковський	279
Полтавський	272
Лизаветський	263
Олексопільський	263
Олександрійський	261
Катеринославський	254
Новомиргородський	232
Херсонський	146
Пересічно	298

Зміст цієї таблиці не легко пояснити у звязку з иншими; тут бачимо, що Маріюпільський повіт та Херсонський з одного боку, повіти, які досі стояли мало не завсіди один біля одного, виступають, як антиподи; з другого боку — що Олександрійський, Катеринославський, Новомиргородський та Херсонський повіти поставлено поруч, тимчасом в инших випадках — вони дають дві протилежні групи. Підстави для цього треба шукати в тому, що тут ми маємо два чинники — з одного боку — кількість залюднених пунктів, і з другого — кількість людности у повіті. У Маріюпільському обмаль і людности і пунктів. У Херсонському — навпаки, дарма що людности й не гурт, дак зате залюднених пунктів багато, нехай по 5—10 чол. в кожному, і т. инш. Ці чинники, в різних комбінаціях, сприяли тому, що повіти розташовано зовсім у новому порядкові.

Як видно з реєстру найбільших селищ, міста не завоювали собі почесної позиції у намісництві. Незначна їхня роля в життю країни стане ще виразніша з таблиці № 6, де я подаю відомості про сами міста (див. табл. № 6 на стор. 319).

Таблиця № 6.

МІСТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА *).

Назви	Мешканців			Будинк.	Церков	Фабрик	Ярмарків	Рік, коли засновано
	Чолов.	Жін.	Разом					
Нахичевань	5.101	4.873	9.974	2.777	5	7	—	1780
Полтава	4.544	4.319	8.863	1.622	7	—	4	1609
Лизавет.	2.526	2.220	4.746	1.062	5(1)[1]	3	4	1754
Кременчук	2.535	2.032	4.567	[2]	2(1)	2	3	1700
Маріюпіль	2.545	1.432	3.977	602	2	—	4	1780
Бахмут	1.760	1.544	3.305	578	4	—	4	1703
Слов'янськ [3])	1.607	1.530	3.137	550	2	—	4	1684
Новомиргород [4])	1.512	1.482	2.994	895	3	1	4	1752
Олексопіль [5])	1.390	1.285	2.675	450	3	—	3	1674
Новомосковськ [6])	1.391	1.083	2.474	393	5	—	3	1688
Павлоград [7])	1.305	1.601	1.906	414	—	—	3	1779
Херсон	1.145	443	1 588	[8])	—	—	—	—
Олександрія [9])	431	366	797	364	1	—	—	1752
Донецьк [10])	311	384	695	106	1	—	—	1754
Берислав	537	90	627	120	1	—	—	1781
Костянтиноград [11])	3'4	309	623	127	2	—	5	1756
Таганрог	349	247	596	374	5	—	3	—
Катеринослав [12])	—	—	—	—	—	—	—	—

[1]) У дужках цифра — не церква, а каплиця. [2]) Не дано цифри. [3]) Кол. Тор.
[4]) Кол. Трисяга, штаб-квартира Хорвата. [5]) кол. містеч. Нефороща.
[6]) кол. Богородицьк, або Старо-Самарський ретраншамент.
[7]) кол. Луганськ. [8]) Відомостей не дано. [9]) кол. Усівка. [10]) кол. Підгор не.
[11]) кол. кріпость Білевська. [12]) Відомостей не дано.

*) Як додаток до цієї таблиці я вміщую таблицю того-ж-таки року 1787, з архіву Катериносл. Губ. Правл., що я списала, працюючи там р 1914; вона була у в'язці № 98(133) без № справи. Р. 1927 я її не знайшла в архіві Дніпропетровського

Назви	Казен. будинків					Приватних будинків					В цілому	Церк. кам.	Церк. дерев.	Разом
	Кам	Дер.	Маз.	Земл.	Разом	Кам.	Дер.	Маз.	Земл.	Разом				
Олексопіль	—	4	—	—	4	—	450	—	—	450	454	—	—	—
Кременчук	—	—	—	—	160	—	—	—	—	577	737	—	—	—
Полтава	1	6	—	—	7	1	1456	157		1616	1623	—	—	—
Костянтиноград	—	4	—	—	4	3	123	—	—	126	130	1	1	2
Слов'янськ	—	1	—	—	1	—	549	—	—	549	550	—	—	—
Бахмут	—	5	—	—	5	1	577	—	—	578	583	1	—	1
Донецьк	—	3	—	—	3	—	106	—	—	106	109	—	—	—
Маріюпіль	26	100	24	50	200	73	168	14	147	402	602	—	—	—
Павлоград	—	2	—	—	2	—	411	—	—	411	413	—	1	1
Новомосковськ	—	—	—	—	214	—	—	—	—	179	393	—	—	—
Херсон	5	1	—	—	6	41	80	52	49	22[illegible]	228	—	—	—
Лизавет.	—	296		—	296	2	764	—	—	966	1062	—	—	—
Олександрія	—	1	—	—	1	—	—	—	—	158	159	—	—	—

З цього реєстру тільки перші 5 мають право на будь-яку ролю в економічному та культурному житті країни. Це — Нахичевань та Маріюпіль — міста, що їх залюднювали виведені з Криму вірмени та греки [1]), Полтава та Кременчук — давні міста торговельні, промислові [2]), та Лизавет — фортеця св. Лизавети та її форпост, теж більш-менш — єдине місто Нової Сербії, яке набуло деякого значіння як торговельне та промислове місце за попередньої доби [3]).

Як видно з приміток до реєстру — значну частину міст допіру перейменовано на міста — і деякі з них, от як Новомиргород, Новомосковськ (на тому місці, де він тоді був), Олексопіль — доживали свої останні дні. П'ятеро міст, що стоять у нижчому кінці реєстра — не мали й по 1000 душ об. ст., і ця цифра тим важливіша, що, як ми були бачили з таблиці № 2, в намісництві було більш за 150 пунктів (190) з людністю більш за 1000 душ об. ст.

Щоб краще виявити значіння цих міст, я хочу поставити їх у звязок з їх майбутньою історією та ролею, яку їм довелося відгравати в історії цілої країни. Для цього я порівнюю людність міст р. 1787 з даними перепису р. 1897, і виявляю, як зростала людність цих міст. Деякий матеріял для порівняння так само і з містами р. 1910 дає В. Семенов-Тяншанський [4]), та, на жаль, не для всіх міст, і тому я обмежуюся тільки цифрами перепису (табл. № 7 див. стор. 321).

Придивляючися, як зростала міська людність, ми бачимо, що міста можна поділити на три групи: перша — ті, що збільшувалися мляво: перші місця в цій групі належать Нахичевані (в 2,8 разів), Новомиргородові (3,1); далі — ідуть Донецьк, Слов'янськ, Новомосковськ, Бахмут, Полтава, Маріюпіль та Павлоград. Нійцікавіші тут Нахичевань та Маріюпіль: це міста, що зросли штучно, бо до них попереселювано чужоземців, вірменів та греків. Вони й не розвивалися, і перша, Нахичевань, не могла конкурувати з сусідою, Ростовом, а Маріюпіль — з Таганрогом, що йому належить перше місце з другого кінця таблиці. Частина цих міст, як Новомиргород, Новомосковськ,

---

Ця таблиця подає цифри, в цілому близькі до цифр Атласу; розбігаються лиш дані про Костянтиноград, Бахмут, Донецьк, Олександрію, Полтаву на 1—5 одиниць. Деякі цифри в другій відомості розбігаються з Атласом через те, що Атлас не брав під увагу казенних будинків. Важливо те, що таблиці доповнюють одна одну; в Атласі бракує Херсона та Кременчука, у додатковій таблиці є відомості про ці міста, але бракує инших. Перевага на боці останньої таблиці в тому, що вона подає докладніший матеріял: про належність будинків скарбові, або приватним особам, та про характер будівель: камінь, дерево, „мазанки", „землянки".

Тут можна ще нагадати „Вѣдомость" р. 1779, про міста Озівської губерні, з зазначенням людности, будинків, церков, ярмарків, яку надрукував М. Мурзакевич у III т. Зап. Од. Общ.

[1]) Пр. Ѳеодосій, Матеріалы, т. II, 315—319.

[2]) Николайчикъ, Городъ Кременчукъ, 1893.

[3]) Зап. Одесск. Общ. Исторіи, т. I.

[4]) Словарь Брокгауза и Эфрона, т. XXVIIa, ст. 115—28. 1. В. Семеновъ-Тянъ-Шанскій, Городъ и деревня Европейской Россіи (Окрема відб. з Запис. Имп. Русск. Географ. Общ. т. X, вып. 2), СПБ. 1910, стор. 143—154.

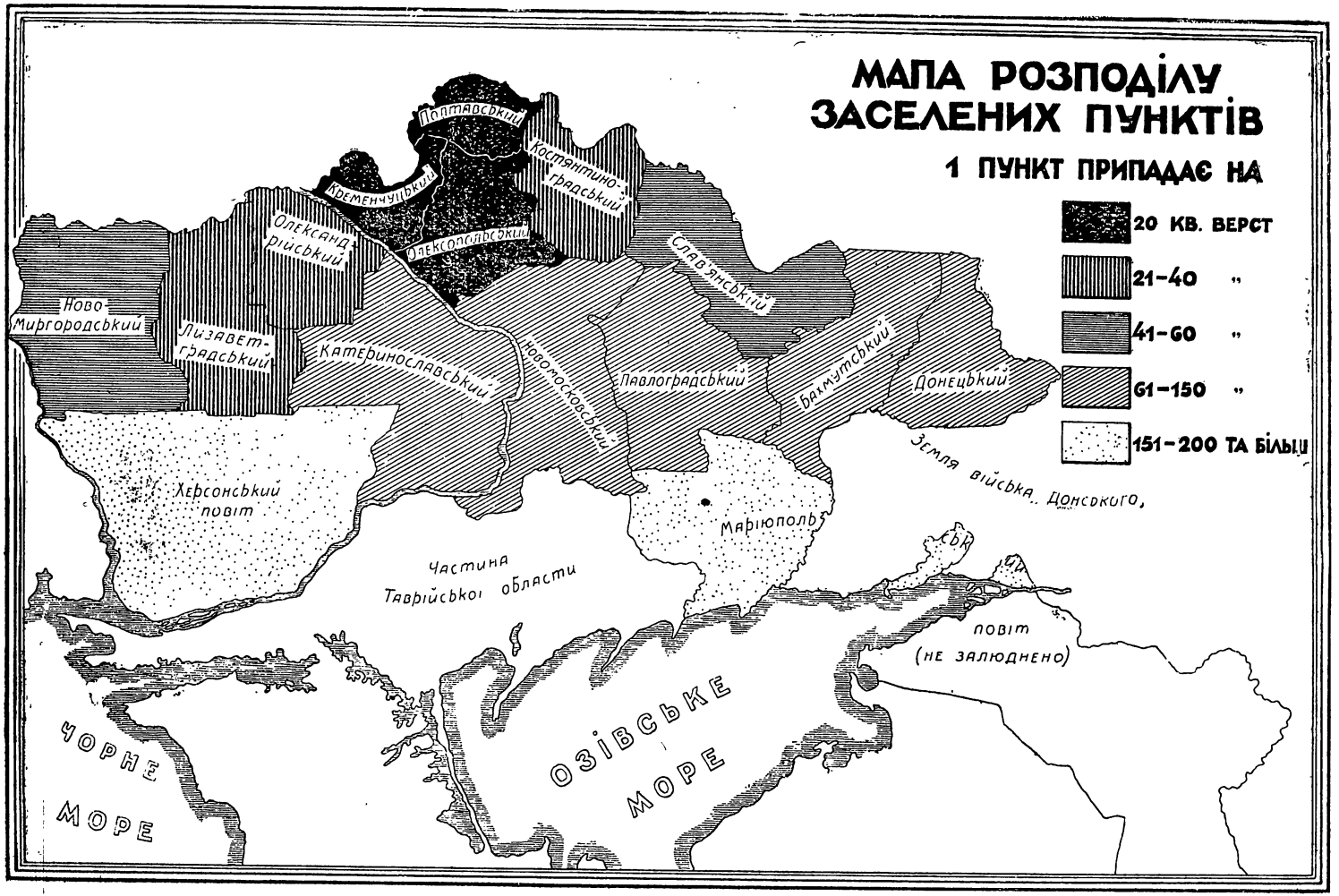

Картограма 1.

Таблиця № 7.

ЗРОСТАННЯ ЛЮДНОСТИ В МІСТАХ КРАЇНИ.

Назва міста	Мешканців об. стат. 1787 р.	Мешканців об. стат 1897 р.	збільшилося в скільки разів
Катеринослав	немає	121,216	—
Нахичевань	9,974	29,312	2,8
Полтава	8,863	53,060	6,5
Лизавет	4,746	61,841	12,9
Кременчук	4,567	58,648	12,8
Маріюпіль	3,977	31,772	7,8
Бахмут	3,305	19,426	5,8
Слов'янськ	3,137	15,644	5,3
Новомиргород	2,994	8,678	3,1
Олексопіль	2,675	—	—
Новомосковськ	2,474	12,862	5,2
Павлоград	1,906	17,188	8,2
Херсон	1,588	69,219	43,5
Олександрія	797	14,002	17,6
Донецьк [1])	695	3,120	4,9
Берислав	627	12,081	19,4
Костянтиноград	623	6,456	10,3
Таганрог	596	51,965	86,8

Донецьк, Павлоград — штучно засновані, не піднеслися над мізерні повітові міста, інші, як Полтава, Бахмут, втратили згодом і те значіння, яке мали в XVIII в.

Середня група — Костянтиноград, Лизавет, Кременчук, Олександрія, Берислав — збільшували людність досить інтенсивно — од 10 до 19 разів. Підстави для цього явища треба шукати в їх торговельному та промисловому розвиткові, мабуть, за вийнятком Олександрії, що й далі мала значіння тільки як повітове місто.

Третя група — це Херсон та Таганрог. Вони надзвичайно зростають — Херсон збільшується в 43,5 разів, Таганрог — у 86,8 рази. Звичайно, це цілком пояснюється тою торговельною ролею, яку довелося відгравати цим містам, що за студійованого періоду допіру зародилися і цілком належать наступній добі. На жаль, ми не маємо відомостів що-до Катеринослава, але ясно, що його треба прилучити до цієї 3 категорії.

Яскраву ілюстрацію до цих цифр дають плани міст. Всі вони, як написано на них, „вновь прожектированные", навіть тоді, коли в поясненнях до

[1]) Донецьк тих часів — Слов'яносербськ 1897.

плану зазначено, що місто засновано р. 1609 (як Полтава), або 1684 (як Слов'янськ); і справді на плані накреслено геометрично правильні лінії кварталів, і під ними — в деяких містах, як в Полтаві або Бахмуті, Донецьку, Олександрії, проступають нерівні, криві, зламані лінії реальних вулиць та вуличок. В инших містах ці старі садиби залишалися осторонь (як у Катеринославі, Олексополі, Новомосковську) [1]). Нові міста, не кажучи вже про розкішний план Катеринослава, спланово широко, просторо, з центральними майданами, гостинними дворами, як видно з планів — беручи на увагу місцеві умови, і всі вони не однакові. На жаль, залишилося невідомо, якою мірою їх здійснено.

Щоб остаточно виявити значіння та вагу цих міст, я хочу ще звернути увагу на те, який відсоток людности повітів перебував по містах, або який відсоток людности повітів давала міська людність, поставивши його в звязок з тим, яке місце в життю повітів посіли міста за 100 років [2]). Це подає таблиця № 8.

Таблиця № 8.

ЯКИЙ % ЛЮДНОСТИ ПОВІТУ ПРИПАДАЄ НА МІСТА.

Назва повіту	% людности повіту	
	р. 1787	р. 1897
Маріюпільський	38,8	12,2 25,2
Херсонський	14,2	27,9
Полтавський	11,2	23,5
Бахмутський	10,7	5,8
Павлоградський	9,5	6,2
Катеринославський	9,3	31,6 3,1
Лизаветський	8,7	17,5
Новомиргородський	6,9	6,5
Кременчуцький	6,8	29,6
Новомосковський	6,2	4,1 [3]) 6,8
Слов'янський	5,3	—
Олексопільський	3,4	—
Донецький	1,4	13,4
Олександрійський	1,4	6,1

[1]) Чомусь в Атласі бракує плану Херсона.

[2]) Первая всеобщая перепись Рос. Имп., т. XII, Земля В. Донск., стор. 1, т. XIII, Екатерин. губ., стор. 2, т. XVII, Херс. губ. стор. 1, т. XXXIII, Полтавск. губ. стор. XIV.

[3]) Тут зазначено подвійні цифри для повітів Катеринославського, Маріюпільського та Новомосковського, бо території старих повітів поділено між двома: Катерин. та Верхньодніпр., Маріюп. та Ростовським, Новомоск. та Олександрівським.

Перші місця на нашій таблиці належать повітам з розвиненими містами, Маріюпільському, Полтавському, Бахмутському, в яких міста висовуються на показні місця й у таблиці № 5. Херсонський повіт дістав друге місце, бо поруч залюднених міст — Херсона та Берислава в ньому було страшенно мало людей у повіті. Останні місця дістали Олексопільський, Донецький, та Олександрійський повіти, де справжніх міст і не було, а те, що звалося „місто", по суті не було більше ніж звичайне село (див. ту-ж табл. № 5).

До цифр з перепису 1897 р., як ми вже зазначали раніш, треба ставитися дуже обережно. Їх у жадному разі не можна порівнювати з нашими як цифри ідентичних повітів. Повіти останніх часів не відповідають попереднім, і ми беремо їх тільки як дуже приблизні. Між цифрами двох граф — надзвичайна відміна. Її почасти можна пояснити. Перше, що вражає, — це зменшення відсотків у Маріюпільському повіті: це через те, що не тільки сам Маріюпільський повіт значно менший ніж старий, а й тому, що Нахичевань та Таганрог, які давали перевагу містам старого повіту, відділено до Війська Донського. Що-до зменшення відсотків повітів Бахмутського, Павлоградського, Новомиргородського та Новомосковського, то, мені здається, підстави для цього треба шукати в тому з одного боку, що сільська людність збільшилася, і в тому, що повітові міста цих повітів не відгравали показної ролі в економічному житті країни й не поробилися адміністративними осередками. З другого боку — зростання відсотків міської людности инших повітів, порівнюючи з кінцем XVIII в., явище цілком природне, в звязку з економічними та адміністративними умовами життя країни.

Переходячи до огляду землеволодіння та землекористання, треба звернути увагу на те, звідкіля ми беремо цей матеріял. Як вже зазначувано попереду, до кожної мапи додано „изъясненія", де подано перелік усіх дач повіту, в порядкові їх №№. У кожному окремому випадкові зазначено більше-менше так: „№ 47. дер. Николаевка. сек. м. Варавкина, душъ м. п. 85, женск. 69, земли 7,200 дес. удобной, 486 дес. 600 кв. саж. неудобной". Наприкінці „изъясненій" до кожного повіту дано загальний підсумок кількости дач, десятин придатної та непридатної землі, душ чолов. та жінок.

Ми вже казали були попереду, що не всеньку територію було розмежовано. Територію прилучену од Гетьманщини (Полтавський та Кременчуцький повіти цілком, Олексопільський та Костянтиноградський значною мірою), не було розмежовано, і там узято на увагу тільки придатну землю. У повітах Олександрійському, Лизаветському та Новомиргородському, в указівках до окремих дач, зазначено тільки придатну землю, а в загальних підсумках по повітах — дано й непридатну землю. По инших повітах подано й придатну і непридатну землю. Отже непридатну землю зазначувано не по всіх повітах, і тому, складаючи таблиці, роблячи висновки, підбиваючи підсумки я брала на увагу саму-но „придатну землю". Окрім того, що непридатну землю не зазначено зовсім у деяких повітах, я керувалася тут ще й тим, що в ордерах на роздачу землі, за невеличкими вийнятками, зазначувано лиш

РОЗПОДІЛ ЗЕМЛІ ПО РІЗ

Назва повіту	I	II	III	IV	V	VI	VII
			Села та деревні селян				
	Міста	Містечка	Скарбових	Державних	Волосних	Економічних	Військових
Маріюпільський	36.960	—	38.800	21.890	—	35.000	—
Херсонський	55.000	25.400	302.250	—	—	—	12.000
Катеринославський	36.000	30.000	190.869½	—	—	—	—
Новомиргородський	11.647	9.310	381.192	—	—	—	—
Новомосковський	8.880	—	—	—	—	30.000	99.050
Павлоградський	22.000	—	285.000	—	—	60.000	24.000
Лизаветський	7.992	10.170	226.568	—	—	—	—
Слов'янський	3.000	—	125.422	—	—	—	—
Бахмутський	24.500	—	170.406	28.000	—	72.500	—
Донецький	12.000	—	44.500	32.000	28.900	5.000	—
Олександрійський	7.204	27.899	193.445	—	—	—	—
Костянтинградський	3.300	31.500	—	—	—	—	27.000
Олексопільський	12.000	—	—	—	—	—	135.580
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	—
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—
	240.483	134.279	1.958.452	81.890	28.900	202.500	297.630

Таблиця № 9.

НИХ ГРУПАХ ЛЮДНОСТИ.

VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	
Одновірців	Одставних салдатів	Фортець	Манастирів	Чужоземців	Поміщиків	Порожніх	Нерозмежованих	Разом
17.000	12.000	50.940	—	495.000	90.870	1.836.300	—	2.634.760
—	—	—	3.000	51.500	1.105 336	260.920	—	1.815.406
—	10.000	—	—	—	841.985	10.500	—	1.119.354
—	—	—	—	45.000	506.770	17.774	—	971.693
—	24 000	18.000	17.120	—	690.679	18.000	—	905.729
21.000	—	66	—	—	348.684	2.500	—	766.250
—	—	—	—	—	444.165	51.878	—	740.773
92.100	—	—	25.000	—	462.066	25.044	—	732.632
20.598	—	—	—	—	334.026	—	—	650.030
53.600	—	—	—	—	301.020	12.000	—	489.020
—	—	—	—	—	246.570	954 [1])	—	476.072
64.000	—	—	6.000	—	199.775	—	129.000	460.575
8.060	—	—	18.907	—	152.406	—	118.957 [2])	445.910
—	—	—	—	—	—	—	293.589	293.589
—	—	—	—	—	—	—	240.081	240.081
279.358	46.000	69.006	70.027	591.500	5.724 352	2.235.870	781.627	12.741.874

[1]) Тут до категорії „порожніх“ земель зараховано 954 дес. лісу.

[2]) В Атласі трапилася помилка, що ми її й виправляємо: замість цифри 118.957 дес. поставлено 116.754.

кількість „придатної землі“; напр. коли хтось діставав ордера на 6000 д. землі, йому приділювано 6000 придатної землі, а „непридатна“ йшла, як додаток до неї, дарма що в деяких випадках її давано теж десятин по 1000, 1500 [1]). Такий самий принцип роздачі землі, себ-то рахуючи саму придатну, існував і протягом XIX стол., так давали землі новопільцям на скарбових землях. Тому, складаючи подвірний опис землі Херсонської губерні, редактори його брали теж на увагу тільки придатну землю [2]).

За принципом землеволодіння та землекористування ці землі розподілювано між отакими групами (додержуючись термінології Атласу): 1. Міста: тут ми маємо землі, приділені на випас худоби. 2. Містечка. Треба попередити, що це досить непевна група, бо деякі містечка мали землі тільки на випас, деякі користувалися землею як звичайні села, себ-то людність хліборобила, і таких містечок чимало. У деяких випадках об'єднано містечка та села (напр. Водолаги в Костянтиноградському повіті); в Олексопільському повіті усі містечка мають додаткову вказівку „мѣстечко №№ воинскихъ посе́лянъ“. Тут доводилося обирати між двома групами — або рахувати землі під містечками, або перенести її до „воинскихъ поселянъ“. Я зробила останнє, бо категорія „воинскихъ поселянъ“, на мою думку, виразніша і з погляду землекористування, і з погляду господарського взагалі, ніж „містечка“. 3, 4, 5 групи об'єднуються під загальним заголовком — „села різних поселян“; тут добачаємо 5 розділів, а саме: 3 — скарбові, „казенні“ 4—в повітах Маріюпільському, Бахмутському та Донецькому зазначено ще категорію „государственныхъ“. 5. У Донецькому ще додано третю назву: „волостные“, 6. економічні та 7. військові. Треба попередити, що під економічних поселян було приділено чимало землі, але фактично їх ще не було поселено. 8 група — однодворці, 9 — одставні салдати; 10 — фортеці — теж землі для паші, на випас худоби. 11 — манастирські землі. 12 — чужоземські поселення. 13 — поміщицькі. На цьому закінчується список землеволодільців та одиниць, що користалися землями. Та в нашій таблиці є ще 2 графи: а саме: 14 — землі, ще не приділені нікому, що залишалися порожні, як фонд для майбутніх роздач, та 15 — землі не розмежовані. Їх бачимо — цілком у двох повітах Полтавському та Кременчуцькому, і частково — в Олексопільському та Костянтиноградському повітах — себ-то переважно це землі, приєднані до Новоросії од Гетьманщини.

Дані, що їх має Атлас у галузі території — вміщено в дві таблиці № 9), та 10. Перша таблиця подає загальні цифри десятин землі („удобной“), які було приділено кожній з попереду зазначених груп людности в кожному з повітів, а так само загальні цифри землі по повітах—остання цифра горизонтального рядка, — то загальні цифри десятин землі, що була в користанню кожної категорії в цілому намісництві — цифра вертикального рядка.

---

[1]) Таврич. Крайарх., фонд. кол. Управл. Державн. майна. Дніпроп. Крайарх, ф. Катерин. Нам. Правл. В. 2, № 44, В. 9, № 456, в. 29 № 1524, ф. Новорос. губ. в. 132, № 4.371; і инш.

[2]) Матеріалы для оцѣнки земель Херсонск. губ., т. VI, Херсонск. у. ст. 178.

Перше, що привертає до себе читачеву увагу таблиці № 9, це те, що окремі повіти надзвичайно нерівні, та за це ми вже мали змогу говорити. Ця різниця шкідливо відбивається на таблицях № 10 та № 11, де той самий матеріял, що його подає таблиця № 9 в загальних цифрах, розподілено по відсотках. Таблиця № 10 подає %% кількости землі, що належала кожній окремій категорії людности в кожному з повітів.

Таблиця № 10.

% ПЛОЩІ ЗЕМЛІ КОЖНОГО ПОВІТУ, ЩО НАЛЕЖАЛА ОКРЕМІЙ КАТЕГОРІЇ ЛЮДНОСТИ.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XII	XIV	
			Селянам різних сіл												
	Містам	Містечкам	Скарбових	Державних	Волосних	Економічних	Військових	Однодворцям	Відставним салдатам	Фортецям	Манастирям	Чужоземцям	Дідичних	Порожніх	Разом
Маріюпільський . .	1,4	—	1,5	0,8	—	1,3	—	0,6	0,5	1,9	—	18,8	3,5	69,7	100
Херсонський	3,0	1,4	16,6	—	—	—	0,7	—	—	—	0,2	2,3	60,9	14,4	100
Катеринославський .	3,2	2,7	17,1	—	—	—	—	—	0,9	—	—	—	75,2	0,9	100
Новомиргородськ. .	1,2	1,0	39,2	—	—	—	—	—	—	—	—	4,6	52,2	1,8	100
Новомосковський . .	1,0	—	—	—	—	3,3	10,9	—	2,7	2,0	1,8	—	76,3	2,0	100
Павлоградський . .	2,9	—	37,2	—	—	7,8	3,1	3,1	—	—	—	—	45,6	0,3	100
Лизаветський . . .	1,1	1,3	30,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60,0	7,0	100
Слов'янський . . .	0,4	—	17,1	—	—	—	—	12,6	—	—	3,4	—	63,1	3,4	100
Бахмутський	3,8	—	26,2	4,3	—	11,1	—	3,2	—	—	—	—	51,4	—	100
Донецький	2,5	—	9,1	6,5	5,9	1,0	—	10,9	—	—	—	—	61,6	2,5	100
Олександрійський .	1,5	5,9	40,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51,8	0,2	100
Костянтиноградськ. .	0,9	9,4	—	—	—	—	8,2	19,3	—	—	1,8	—	60,4	--	100
Олексопільський . .	3,7	—	—	—	—	—	41,4	2,4	—	—	5,7	—	46,8	—	100
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100
Кременчуцький . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100
У цілому намісництві . . .	2,0	1,2	15,6	0,7	0,3	1,7	2,4	2,2	0,5	0,6	0,6	4,8	48,2	19,2	100

Тут треба попередити, що бралося на увагу тільки ті землі, що їх було розмежовано, инакше кажучи, Полтавський та Кременчуцький повіти цілком, а Олексопільський та Костянтиноградський значною мірою не брано під увагу, коли підраховувано %%. Усього, у цілому намісництві не розмежовано 6,1%% землі, що-ж до повітів Костянтиноградського та Олексопільського, то з їхньої території не розмежовано — у першому 28,0, а в другому 26,7 %% території.

Територія повітів була страшенно неоднакова і це спричинялося до того, що °/₀°/₀ зазначені в таблиці № 10 по суті не подають справжньої картини становища землеволодіння та розподілу землі. Великі °/₀°/₀ у невеличкому завбільшки повіті, і навпаки — незначні °/₀°/₀ в величезному повіті, як от напр. Херсонський або Маріюпільський, не давали уявління про розмір території, яка належала тій або иншій категорії людности. Тому як додаткову до № 10 ми вміщуємо таблицю № 11, де подано той самий матеріял, але в °/₀°/₀ виведених що-до цілого намісництва.

Таблиця № 11.

°/₀ ПЛОЩІ ТЕРИТОРІЇ ВСЬОГО НАМІСНИЦТВА, ЩО НАЛЕЖАЛА ОКРЕМИМ КАТЕГОРІЯМ ЛЮДНОСТИ.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	
			Селянам різних сіл													
	Містам	Містечкам	Казенних	Державних	Волосних	Економічн.	Військових	Однодворцям	Відставним салдатам	Фортецям	Манастирям	Чужоземцям	Дідичам	Порожніх	Нерозмежованих	Разом
Маріюпільський .	15,4	—	2,0	26,7	—	17,3	—	6,1	26,1	73,8	—	83,7	1,6	82,1	—	20,7
Херсонський . .	22,9	18,9	15,4	—	—	—	4,0	—	—	—	4,3	8,7	19,3	11,7	—	14,3
Катеринославськ.	15,0	22,4	9,7	—	—	—	—	—	21,7	—	—	—	14,7	0,5	—	8,8
Новомиргородськ.	4,8	6,9	19,5	—	—	—	—	—	—	—	—	7,6	8,8	0,8	—	7,6
Новомосковськ. .	3,7	—	—	—	—	14,8	33,3	—	52,2	26,1	24,4	—	12,1	0,8	—	7,1
Павлоградський .	9,1	—	14,6	—	—	29,6	8,0	8,6	—	0,1	—	—	6,1	0,1	—	6,0
Лизаветський . .	3,3	7,6	11,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7,7	2,3	—	5,8
Слов'янський . .	1,2	—	6,4	—	—	—	—	33,0	—	—	35,7	—	8,1	1,1	—	5,8
Бахмутський . .	10,2	—	8,7	34,2	—	35,8	—	7,3	—	—	—	—	5,8	—	—	5,1
Донецький . . .	5,0	—	2,3	39·1	100	2.5	—	19,2	—	—	—	—	5,3	0,5	—	3,8
Олександрійський	3,0	20,7	9,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,3	0,1	—	3,7
Костянтиноград.	1,4	23,5	—	—	—	—	9,1	22,9	—	—	8,6	—	3,5	—	16,5	3,6
Олексопільський .	5,0	—	--	—	—	—	45,6	2,9	—	—	27,0	—	2,7	—	15,2	3,5
Кременчуцький .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37,6	2,3
Полтавський . .	—	—	—	—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	30,7	1,9
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

З таблиці № 10 вже можна поробити деякі висновки, а саме: перше, що звертає на себе увагу, — це роля поміщицького землеволодіння в цілому і по окремих повітах. У цілому — поміщицьке землеволодіння, не рахуючи Кременчуцького, Полтавського й частин Олексопільського та Костянтиноградського повітів, охоплює мало не половину всіх земель, себ-то 48,2 відс. Що-до окремих повітів, то тут різко виділяються повіти Новомосковський (76,3°/₀), Катеринославський (75,2), Слов'янський (63,1), Донецький (61,6),

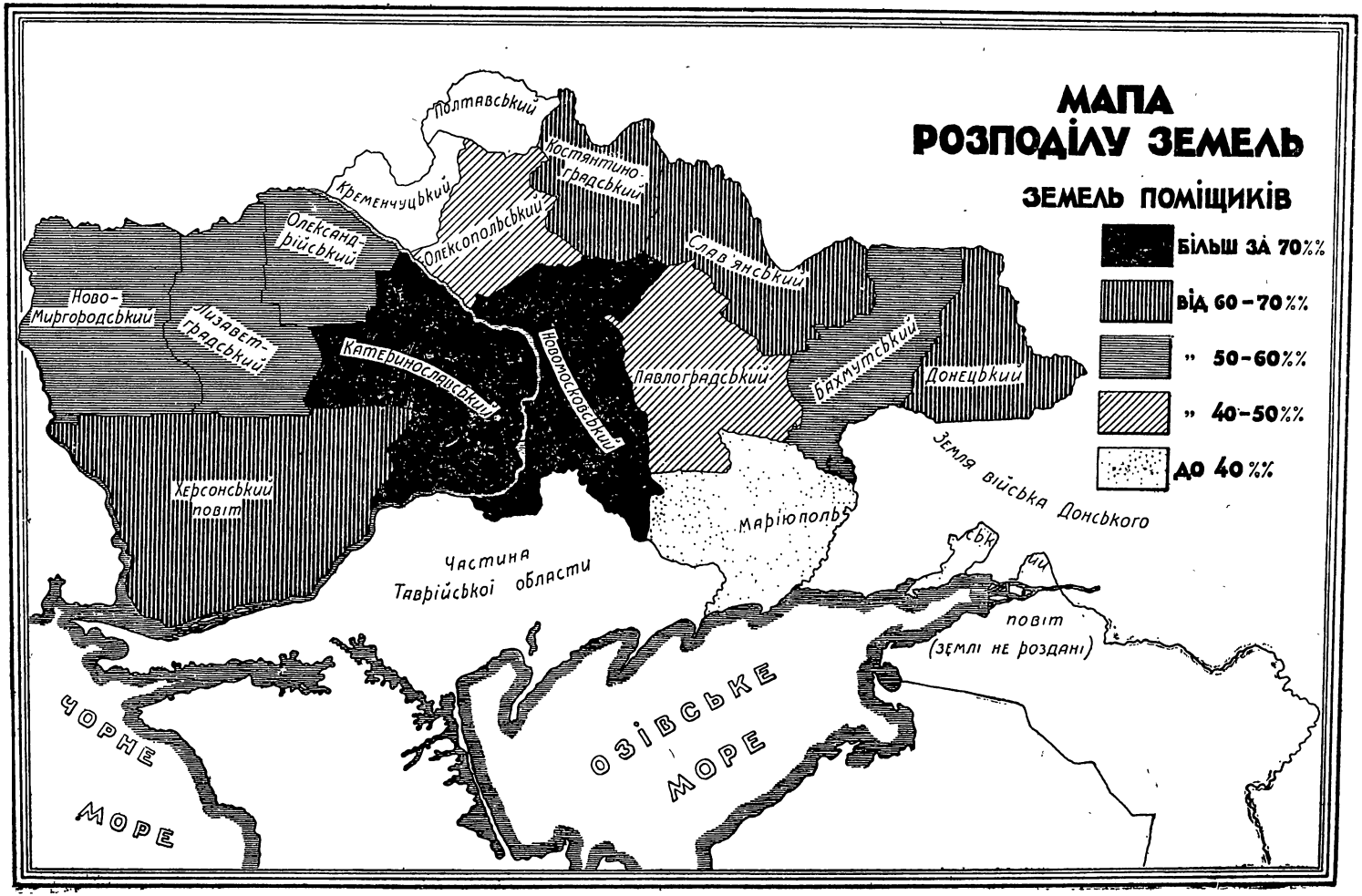

Картограма 2.

Херсонський (60,9), Костянтиноградський (60,4), і далі — значно менше — Новомиргородський (52,2), Бахмутський (51,4) та Олександрійський (51,8).

Отже перші місця, як поміщицько-дворянським повітам, належать тим повітам, що повстали на місцях колишнього осередку запорозьких земель — Новомосковський повіт — це нова назва, з 1783 р. першого Катеринославського повіту. Тут найширше роздавали землі, тут утворилося й переважно поміщицьке землеволодіння. Так само й Херсонський та Катеринославський повіти. Інші умови забезпечили перевагу поміщицькому землеволодінню в повітах Донецькому, Слов'янському, Бахмутському, Олександрійському та Новомиргородському; тут ми бачимо землі, що перед тим належали військовим оселенням — Новій Сербії, Слов'яносербії та Новослобідському полкові. Місцеві військові службовці, офіцери, лікарі діставали тут рангові землі, залюднювали їх і одержували на власність. Одколи військові поселення перетворилися на звичайну губерню — вони, залишилися на них як давні дідичі.

Иншу картину дають повіти, де поміщицьке землеволодіння не досягає середньої норми: тут бачимо Олексопільський (46,8%) [1]), Павлоградський (45,6%), та зовсім одинокий — Маріюпільський (3,5%). Підстави для цього явища вбачаємо в тому, що в Олексопільському повіті розміщено велику кількість військових сіл — їм належить 41,5% усієї землі, в Павлоградському — скарбовим селам приділено 37,2%, що-до Маріюпільського — то тут ми маємо зовсім своєрідне явище: 69,7% повіту зовсім не залюднено, але і за вийнятком цих земель — усе-ж на пайку поміщицького володіння залишиться тільки 12%; причина цього полягала, на мою думку, в тому, що Маріюпільський повіт призначено переважно для поселення чужинців, греків та вірменів з Криму, і тому російське дворянство, взагалі дідичі, там дач сливе не діставали. Що-до справжнього становища поміщицького землеволодіння в намісництві, то бачимо, що найбільша частина його припадає на Херсонський повіт — 19,3% усієї кількости, далі Катеринославський — 14,7%, Новомосковський — 12,1%; 8,8% Новомиргородський, 8,1% — Слов'янський та 7,7% — Лизаветський. Ці додаткові цифри ще краще виявляють ролю окремих повітів, ніж перші — на перші місця вони висовують троє нових повітів, заснованих на запорозьких землях — і за ними — старі, з „служилою" поміщицькою людністю. Різницю в становищі землеволодіння повітів виявляє картогр. № 2.

Переходимо до розгляду змісту всіх граф. Перші (міста, містечка), а так само й 10 (фортеці) не заслуговують на особливу увагу. Графи 3, 4 та 5 виявляють, як широко поставлено було роздачу землі скарбовим поселянам різних категорій. У цілому каз. селам належало 15,6%. Тут перші місця належали Олександрійському (40,6%), Новомиргородському (39,2%) та Павлоградському (37,2%), далі — йдуть Лизаветський (30,6%), та Бахмутський (26,2%), себ-то — повіти, де було розташовано старі полки Слов'яно та Новосербії. Порівнюючи ці цифри з цифрами загальними — бачимо, що й абсолютна більшість належала Новомиргородському повітові (19,5% усієї

[1]) Тут нагадуємо про умовність наших %% що-до Костянтиноградського та Олексопільського повітів — вони стосуються тільки до розмежованої їх частини.

кількости), але друге місце дістав Херсонський повіт (15,4%), третє Павлоградський (14,6), четверте Лизаветський (11,5). Ця, на перший погляд, несподівана роля Херсонського повіту пояснюється тим, що в цьому повіті було мало категорій землевлодіння, і його мало не цілком було поділено поміж дідичами та скарбовими поселянами, за вийнятком невеличких, порівнюючи, частин приділених иншим групам людности.

Графи 4—5 „государственныя“ (у цілому 0,7%) та „волостныя“ (в цілому 0,3%) землі — стосуються тільки до трьох повітів, Маріюпільського, Бахмутського та Донецького, і виявляють дуже незначне їх місце.

6-та графа — землі одведені економічним селянам (1,7%), — виявляє, що одведено їх було тільки в 5 повітах — Павлоградському (29,6 загальної маси), Бахмутському (35,8% заг.), Маріюпільському (17,3% заг.), Новомосковському (14,8 % загальн.) та Донецькому (2,5% заг. маси). У житті повітів значної ролі вони не відгравали, бо тільки в Бахмутському та Павлоградському повітах давали більш-менш великий % (11,1 в першому, та 7,8 в другому). Усі вони залишалися поки-що порожні (за вийнятком Донецького повіту).

7 графа — „земли воинскихъ селянъ“: теж були тільки в 6 повітах — головне місце належить тут Олексопільському повітові: і в житті самого повіту „військовим поселянам“ належало 41,4% всієї (треба пам'ятати — одмеженої) землі, і в загальній кількості землі, одведеної в цілому намісництві — 45,6% припадає на Олексопільський повіт. Далі виступає Новомосковський (10,9% землі повіту та 33,3% землі всіх військових поселень), ще далі Костянтиноградський (8,2% та 9,1% всіх в. поселень), потім — Павлоградський (3,1% та 8% всіх), Херсонський (0,7% та 4,0%). Отже ясно, що тільки в двох перших повітах — Олексопільському та Новомосковському — ці поселення відгравали більш-менш показну ролю. У цілому намісництві — під військові поселення було приділено 2,4%.

8 графа — землі однодворців; вони були в 7 повітах, і виключно в повітах, що охопили колишню Озівську губерню, виключно на Лівобережжі. У цілому однодворці користалися меншою кількістю десятин, ніж попередня група, лиш 2,2% всієї площі, але розмістилися вони рівномірніш, ніж військові селяни. Найбільше земель вони мали в Слов'янському повіті (12,6% та 33,0% всіх однодворськ. земель), та в Костянтиноградському повіті (19,3% повіту та 22,9% усієї кількости однодворських земель), в Донецькому (10,9% повіту та 19,2 всіх однодв. земель), потім в Павлоградському пов. (3,1 повіту та 8,6% всіх), в Бахмутському (3,2 повіті та 7,3% всіх), в Маріюпільському (0,6 повіті та 6,1% всіх земель) та в Олексопільському (2,4 повіті та 2,9% всіх однодворських земель).

Деякою мірою близько підходить до цих категорій 9 графа — землі приділені одставним салдатам. Таких земель було обмаль: у цілому намісництві приділено тільки 0,5%, які розподілено поміж трьома повітами—52,2% усієї кількости в Новомосковському (або 2,7% повіту), 26,1% в Маріюпільському (або 0,5% повіту), та 21,7% в Катеринославському (або 0,9% повіту).

По суті — усі ці категорії — з 3 і до 9 — можна об'єднати в одну велику категорію різного роду селян — і тоді виявиться, що під селян різних груп

приділено з цілого намісництва 23,4% землі, себ-то — половина того, що приділено дідичам.

11 графа — землі, що належали манастирям. Вона дуже мала, в цілому манастирі не володіли навіть 1% землі — лиш 0,6% всієї землі. Маєтки манастирські розподілялися дуже нерівно — вони були в повітах — а саме: в Слов'янському (35,7% загальної кількости та 3,4% повіту), в Олексопільському (27,0% загальн. та 5,7% повіту), Новомосковському (24,4% загальн. та 1,8% повіту), Костянтиноградському (8,6% загальн. та 1,8% повіту) та в Херсонському (4,3% загального та 0,2% повіту). Видно, що манастирі зберегли деяку кількість землі тільки в давніх повітах — Слов'янському, Олексопільському, Костянтиноградському. Новомосковський повіт у цьому випадкові теж треба зарахувати до „старих", бо тут ми маємо землі Самарського, давнього, запорозького манастиря. Навпаки — по нових повітах манастирі землі не дістають, за вийнятком невеличкого порівнюючи клаптика землі в Херсонському повіті, тільки 3000 дес. Це цілком зрозуміло: землі в Степовій Україні роздано тоді, коли в Росії відбирано землі й у старих манастирів, і уряд не дозволив-би утворювати нових манастирських латифундій на новому місці.

12 графа — землі приділені чужинцям. Їм дано в цілому — 4,8%. Землі ці скупчено було в трьох повітах — найбільше в Маріюпільському, де грекам та вірменам, що їх р. 1779 виведено з Криму, а так само й місцевим кімликам дано 83,7% всіх земель, що їми володіли чужинці, або 18,8% повіту, в Херсонському — 8,7% усіх, та 2,3 повіту, і в Новомиргородському 7,6% всіх, або 4,6% повіту. У двох останніх повітах малося оселити арнаутів.

14 графа — теж заслуговує на увагу: це землі, що їх не було роздано, і які, так-би мовити, можна вважати за запасний фонд на майбутнє. Бачимо, що таких земель, за 12 років по тому, як скасовано Січ, залишилося ще 19,2%. Але треба звернути увагу на те, що цей фонд найбільше складався не з земель Запоріжжя, а з цілком штучно приєднаних до Новоросії земель Маріюпільського повіту, що були між Доном та Єєю. Там знаходимо 82,1% всіх порожніх земель (що-до Маріюпільського повіту, то це було 69,7% цілого повіту). В инших повітах справа стояла значно гірше. Не кажучи про давні (і не розмежовані) повіти Гетьманщини і в нових повітах не в усіх залишалися порожні землі — у Бахмутському не було вже ані десятини зайвої землі. В инших залишилося потроху. Найбільший фонд зберігся ще в Херсонському повіті: 14,4% цілого повіту, або 11,7% усіх порожніх земель, далі в Лизаветському — 7% повіту, або 2,3% усіх земель, в Слов'янському 3,4% повіту або 1,1% усіх порожніх земель, у Донецькому — 2,4% повіту або 0,5% усіх, в Новомосковському — 2,0% повіту, та 0,8% усіх земель, в Новомиргородському — 1,8% повіту та 0,8% усіх, в Катеринославському — 0,9% повіту та 0,5% усіх, в Павлоградському — 0,3% повіту та 0,1% усіх, та в Олександрійському — 0,2% повіту та 0,1% усіх порожніх земель (тут треба пояснити, що по суті в останньому випадкові це не були землі, яких ще не роздано, — це 754 дес. скарбового лісу). Отже, можна вважати, що зайвих земель, не рахуючи земель по Єї, Херсонського та Лизаветського повітів — сливе не за-

лишилося. Усе було роздано або призначено під поселення — так було з землями для економічних поселян, і формально завдання залюднити степи колишнього Запоріжжя можна було вважати за виконане. З другої частини огляду Атласу, присвяченої людності, побачимо, якою мірою це завдання виконано фактично.

На жаль, ми не маємо матеріялу, щоб порівняти картину землеволодіння для всіх повітів. За 50 років приблизно, близько 1832 р., в Херсонському повіті картина була така: 53% площі належало дідичам, 26% скарбовим селянам різних категорій, 5% чужоземним колоніям, 4% містам, 1,5% монастиреві та близько 10,5% залишалося у скарбу [1]). Р. 1878 картина змінюється: приватні володільці мають тільки 48,5% землі, сільські громади 35%, міста та посади 6%, манастирі та церкви 2,1%, приватні товариства та компанії 0,1%, скарб 8% [2]).

Такого докладного опису роздачі землі поки-що в літературі не було. Звичайно, не на все можна покладатися, можливі помилки, і не тільки можливі, але неминучі. Це викликали і становище статистики, і становище, в якому перебували за тих часів землемірна та картографічна справи. Досить навести такий приклад: р. 1782 виявилося, що мапи, якими користалися, не відповідають дійсності [3]). Ціла низка справ Межових експедицій свідчать про те, скільки нароблено помилок, коли одмежовувано землю, і, як звичайне явище, ці помилки виявлювано тоді, коли починали вдруге одмежовувати дачі, проводити між ними межі, переділювати їх поміж спадкоємцями, то-що.

В історичній літературі друковано деякі „вѣдомости“ про роздачу землі в Катеринославському намісництві, але вони значною мірою гірші за атлас: вони мають або характер загальний, як та, що її колись надрукував А. О. Скальковський [4]), або, навпаки, занадто частковий: стосуються до окремих повітів, за окремий час, як та, на яку покликується Д. І. Багалій, і яку надруковано в „Записках Одесскаго Общества“. Ця „вѣдомость“ охоплює тільки землі, що їх поділено між 4 повітами, так звані „Очаківські землі“; відома ще одна „вѣдомость“, що подає докладніші відомості з приводу цих самих земель, роздачі їх під заселення, цифри людности і т. д., на яку досі не звертали дослідники уваги, дарма що її надруковано ще р. 1876 [5]).

За виняток з цих „вѣдомостей“ можна вважати ту „вѣдомость“, яку було надруковано двічі, але кожного разу з різними, властивими помилками: вперше р. 1846 в „Записках Одес. Общества“ [6]), вдруге — в „Лѣтописях занят.

---

[1]) Матеріалы для оцѣнки земель Херс. губ., т. VI, Херсонск. у., ст. 170—171.

[2]) Матеріалы для оцѣнки земель, т. VI, 172.

[3]) Дніпропетр. крайарх. ф. Катерин. нам. правл., А., в. 34, № 1988.

[4]) В Озівській губ. землі придатної та непридатної 4.788.810 дес., роздано дач під заселення 1,217. В Новоросійській губ. землі придатної та непридатної 7.911.243 дес., роздано дач під заселення 1.977. Разом землі 2.700.053. А. А. Скальковскій, Хронолог. Обозрѣніе, т. I, ст. 148—49.

[5]) Д. І. Багалій, Заселення, стор. 73. Записки Од. Общ. Ист. и Древн., т. IX, стор. 317—331. В. Григорьевъ, Записка о пособіяхъ къ изученію южно-русскаго края, находящихся въ военно-учен. Арх. Главн. Штаба. Зап. Новор. Имп. Университета 1876 г., т. XX.

[6]) Записка о содержаніи старыхъ актовъ Новороссійскаго края. Зап. Од. Общ. Ист. и Древ., т. II, стор. 763—64.

Екатерин. Арх. Ком." [1]). Перша надрукована з документу, що зберегається в збірці Одеського товариства [2]), і в ній помилково проминено Олексопільський повіт; друга надрукована з документу, що зберегавсь в Архіві Катерин. Губ. Правл., в. 27, № 4. Тут трапилася помилка в загальному підсумку жінок та в цифрі жінок у Катеринославському повіті. Відомість ця охоплює період з 1774 по 1784 р., себ-то відколи утворено Новоросійську та Озівську губерні, аж до початку Катеринославського намісництва, і має за мету виявити, скільки роздано землі за цей період, і скільки душ на цій землі оселено.

Отже, землі роздані до 1774 р., а так само й люди, що на них оселилися до цього терміну, не рахуються. Цікаво, звичайно те, що ввесь розрахунок дано по повітах, і до того ще по повітах не давніх губерень, а нових, утворених з Катеринославським намісництвом. Відомість ця цікава й важлива для свого часу, і для дослідника. Першу думку стверджує те, що вона відома в чотирьох примірниках — документ Катеринославського Архіву, надрукований у „Лѣтописи", та три копії: дві XVIII в., і одна початку XIX в., в збірці Одеського товариства.

Коли-б ми порівняли цифри Атласу з цифрами цих відомостей, то побачили-б велику відміну і в повітових цифрах, і в загальних підсумках, але це цілком зрозуміло: Атлас зафіксував усіх землевласників, а так само й усеньку людність, що їх запопав землемір, року 1786. Припускаємо, що коли складано опис країни, то не цікавилися зовсім терміном, од якого людина почала мешкати або володіти землею. Тому розданих дач та поселених людей за Атласом значно більше, ніж за цією відомістю: тут зафіксовано і тих, хто оселивсь перед 1774 р., і тих, хто оселився після 1784.

Тут треба ще згадати про відомості, які подав А. О. Скальковський, дарма що вони й помилкові. Річ у тім, що там автор, на стор. 167—68 [3]) подає цілком правдивий реєстр повітів Катеринославського намісництва, себ-то п'ятнацять, а на стор. 194—195 тієї самої праці він одкладає його на шіснацять повітів, додаючи Нікопільський повіт, з територією в 1.116.305 дес. придатної та 59.982 дес. непридатної землі, себ-то третій завбільшки в цілому намісництві. Тимчасом відомо, що Нікопільський повіт знищено, разом з иншими повітами колишньої Новоросійської губерні, одколи встановлено Намісництво, р. 1783, і територію його поділено між Херсонським та Катеринославським повітами. Замість Олексопільського повіту він чомусь встановлює Царичанський, що його теж не існувало вже довший час і територія його не відповідала цілком території Олексопільського. Порівнюючи цифри десятин землі усіх повітів у відомості Скальковського з Атласом, бачимо, що деякі з них більш-менш збігалися, от як Костянтиноградський, Донецький, Бахмутський, Олександрійський, але немає жадної ідентичної цифри. Загальний підсумок, звичайно, не відповідає. В Атласі 12.741.875 дес. придатної та

---

[1]) Лѣтопись Екатерин. Учен. Арх. Ком. в. VIII, стор. 314—16.

[2]) Держ. Музей іст. та арх. Збірка Од. Общ. Ист. та Древн. II, № 29—62, арк. 47 та 435; II, 31—65; арк. 135.

[3]) А. А. Скальковскій, Хронолог. Обозр. т. I. 167—68.

1,172,394 дес. непридатної, у Скальковського 12,672,998 прид. та 1,184,921 дес. непридатної землі. Свою „Вѣдомость" він датує 1787 роком.

Звідкіля брав А. О. Скальковський свої відомості — не відомо. Та цікаво те, що далі під 1792 р., на стор. 219 тієї самої книги, Скальковський знову подає реєстр повітів числом п'ятнацять, а не шіснацять, без Нікопільського і з Олексопільським замість Царичанського. Це цілком позбавляє довіри його відомості на стор. 194—95.

Переходячи од загальних цифр землі, приділеної під великі угрупування, до детальніших, я хочу зупинитися на поміщицькому землеволодінню, якому належала мало не половина намісництва 48,2% цілої території намісництва. На схематичній мапі № 2 ця картина стане ще виразніша.

Я вже зазначала, що пояснїння до мап дуже докладні, там дано розмір кожної дільниці. З цього пояснїння видно, що дільниці приділені під скарбові села, так само економічні, і військові — усі дуже великі: 12000, 18000, 24000 дес. і т. д. Дільниці роздані дідичам менші. На підставі пояснінь можна скласти таблицю № 12, що виявляє, в яких повітах переважало поміщицьке велике господарство, в яких — дрібне. Для цієї таблиці я поділила всі поміщицькі ділянки (не вважаючи на їх володільців, себ-то коли одна особа володіє 2—3 окремими дільницями, зазначеними в планах під різними №№, я беру кожну дільницю окремо) за їх розміром на групи, а саме: до 100 дес., од 101 до 1,000, од 1,001 до 3,000, од 3,001 до 6000, од 6,001 до 9,000, од 9,001 до 12.000, та вища група — більш за 12,000 дес. корисної землі.

Таблиця має вигляд:

Таблиця № 12.

РОЗМІР ПОМІЩИЦЬКИХ ДАЧ, ПОКАЗАНИЙ У %%

Розмір дач / Назва повітів	До 100 дес.	Од 101 до 1000	Од 1001 до 3000	Од 3001 до 6000	Од 6001 до 9000	Од 9001 до 12000	Більш за 12000
Херсонський	2,1	—	40,2	24,2	12,4	16,4	4,7
Новомосковський	3,4	24,2	31,4	22,8	3,4	14,8	—
Катеринославський	3,4	35.4	25,7	18,6	6,2	5;6	5,1
Павлоградський	—	1,5	51,5	27,9	8,7	10,4	—
Донецький	—	5,0	79,0	6,0	2,0	6,0	2,0
Бахмутський	6,8	49,7	24,4	7,8	4,7	6,6	1,0
Костянтиноградський	4,4	8,9	64,9	10,6	7,3	2,6	1,3
Слов'янський	11,0	28,0	43,0	12,0	4,0	1,5	0 5
Маріюпільський	—	4,3	80,8	10,6	2,1	2,2	—
Олексопільський	16,8	63,3	10,9	5,8	1,6	1,6	—
Лизаветський	4,6	40,7	45,6	6,4	1,1	1,3	0,3
Новомиргородський	8,4	44,4	36,9	7,9	1,5	0,9	—
Олександрійський	3,8	62,3	31,9	1,2	0,8	—	—
У цілому намісництві	5,8	51,9	21,0	11,3	3,9	5,0	1,1

Ця таблиця яскраво малює стан поміщицького землеволодіння. Ясно, що в Катеринославському намісництві панувало, порівнюючи звичайно [1]), дрібне землеволодіння до 1.000 дес. в дачі. Таких дач у намісництві було 57,7% усіх поміщицьких маєтків. Цей висновок цілком підходить до окремих повітів: Олексопільського (сума двох граф 80,1%), Олександрійського (66,1%), Бахмутського (55,5%). Переважно це ті повіти, що виникли на терені колишніх поселених полків, де роздавали рангові дачі офіцерам.

Цікаво, що деякі з повітів зберегли й надалі такий характер. Так у „Матеріалахъ для оцѣнки земель Херс. губ.", знаходимо цікаву довідку з приводу землеволодіння в Олександрійському повіті. При кінці XIX в. (1888 р.) поміщицьке землеволодіння розподілялося там так. На дрібне (до 1,600 дес.) припадало 51,3%, на середнє до 1.000—40,3%, і на велике більш як 1,000 дес. 8,4% [2]).

Що-до Лизаветського повіту, то за відомостями р. 1886 дрібних маєтків було 43,5, середніх 45,3% [3]).

З другого боку виявляється незначна частина великих маєтків, за 12,000 десятин землі: вони були в невеликій кількості в Херсонському, Катеринославському, Бахмутському, Донецькому, Слов'янському та Лизаветському повітах, у двох останніх з них не виходило навіть 1 відсотку всієї кількости дач. Цю цифру — більш як 12.000 десятин я відокремлюю від инших тому, що на підставі наказів про заселення Новоросійської та Озівської губерень р. 1776 заборонено давати дачі менші як 1.500 дес.— і більші понад 12.000 дес. [4]). Порушення цього правила — в бік збільшення дач дало тільки 1,1% на все намісництво — і навпаки — в бік зменшення — дало велику кількість — більш ніж 60% (бо я не відокремлюю дачі в 1,100, 1,400 дес. од дач у 1,500 дес., себ-то законної міри). Це явище, здається, пояснюється тим, що володіють цими дрібними дачами давно.

Об'єднуючи дві вищі графи, які для всього намісництва дають 5,6%, бачимо, що різко виділяються повіти Херсонський, де великі маєтки досягали 21,1% всіх дач, Новомосковський — 14,8%, Катеринославський — 10,7%, Павлоградський — 10,4%, себ-то всі повіти, що виникли, відколи скасовано Січ, на території її вольностів, поділених великими дачами. Цікаво й те, що в цих повітах дрібних дач дуже небагато, зокрема в Херсонському та Павлоградському повітах.

---

[1]) Тут треба підкреслити умовність того, що ми розуміємо, як „дрібне" володіння; інструкція 1776 р., що встановила норми роздачі землі дідичам для Озівської та Новоросійської губерень, забороняла давати менш ніж по 1500 дес., себ-то на 50 дворів. (К. Старина 1882, т. III.

[2]) Матеріалы для оцѣнки земель Херс. губ., составленные Статистическ. Отдѣл., т. II, Елисав. уѣздъ, ст. 14, при Херсонской земской управѣ, т. III, Александр. у., Херсонъ, 1888, стор. 138.

[3]) Те-ж, т. II, Елизаветградск. у., Херсонъ, 1886, стор. 147.

[4]) Матеріалы для исторіи Запорожья. Инструкція Азовскому губ. В. А. Черткову. Кіевская Старина, 1882, т. III, стор. 327.

ЯК РОЗПОДІЛЯЛИСЯ ДІДИЧІ ПО ПО

Ранги дідичів \ Назви повітів		Новомиргородський		Ливаветський		Полтавський		Олександрійський		Олексопільський		Катеринославський	
		Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %
	Достойники	—	—	1	0,5	1	0,5	—	0,5	—	—	5	2,8
Військові ранги службовці	Генерали, адмірали	7	—	8	—	1	—	9	—	3	—	13	—
	Бригадири-майори	86	—	58	—	15	—	41	—	29	—	30	—
	Капітани-прапорщики	130	—	86	—	28		86	—	75	—	68	—
	Нижні чини	5	—	3	—	2	—	7	—	2	—	5	—
	Кадети, юнкери	3	—	1	—	1	—	3	—	1	—	3	—
	Разом	231	86,2	156	77,6	47	23,6	146	75,7	110	61,4	119	67,6
Українські службовці	Підкоморі, судді, бунч., товар., писарі	2	—	4	—	11	—	1	—	6	—	—	—
	Полк. осавули, хоружі, сотники, в. тов.	4	—	5	—	88	—	1	—	26	—	7	—
	Возні, райці	—	—	—	—	10	—	—	—	3	—	—	—
	Разом	6	2,2	9	4,5	109	54,9	2	1,0	35	19,6	7	4,0
Статські службовці	Тайні, дійсні стат. совітники	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	7	—
	Статські-надворні совітники	5	—	6	—	2	—	6	—	8	—	10	—
	Кол. асесори-регістратори	8	—	11	—	10	—	19	—	13	—	17	—
	Прокурори	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—
	Кригскомісари	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
	Провіянтмайстри	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Професори	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Лікарі, аптекарі	4	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	—
	Депутати, засідателі	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
	Разом	19	7,1	19	9,5	14	7.0	30	15,6	21	11,7	37	21,1
	Священики	5	2,0	2	1,0	16	8,0	2	1,0	8	4,5	3	1,7
	Купці, міщани	4	1,5	9	4,4	7	3,5	4	2,0	2	1,1	—	—
	Ті, що не мають рангу	2	0,7	2	1,0	5	2,5	6	3,1	3	1,7	5	2,8
	Чужинці	1	0,3	3	1,5	—	—	2	1,0	—	—	—	—
	Разом	268	—	201	—	199	—	193	—	179	—	176	—

Таблиця № 13.

ВІТАХ ЗА ЇХ СОЦІЯЛЬНИМ СТАНОМ.

Херсонський		Слов'янський		Новомосковський		Кременчуцький		Бахмутський		Костянтиноградський		Донецький		Маріюпільський		Павлоградськ.		Разом	
Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %	Число осіб	% %
12	7,3	—	—	5	3,9	—	—	1	1,1	1	1,4	—	—	1	1,5	—	—	28	1,3
24	—	13	—	12	—	2	—	7	—	4	—	3	—	2	—	5	—	—	—
39	—	22	—	31	—	18	—	34	—	17	—	21	—	19	—	21	—	—	—
37	—	66	—	46	—	47	—	36	—	24	—	32	—	25	—	27	—	—	—
3	—	1	-	2	—	3	—	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	3	—	-	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
103	62,8	102	71,5	94	72,3	70	56,1	79	84,0	46	63,9	59	84,3	46	69,8	53	84,1	1461	68,2
1	—	—	—	1	—	5	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—
4	—	5	—	2	—	19	—	1	—	4	—	—	—	4	—	2	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	3,1	5	3,4	3	2,3	25	20,0	1	1,1	9	12,5	—	—	4	6,4	4	6,4	224	10,5
5	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	12	—	17	—	5	—	4	—	5	—	3	—	4	—	2	—	—	—
6	—	19	—	3	—	13	—	6	—	4	—	3	—	4	—	1	—	—	—
—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
2	—	1	—	2	—	2	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23	14,1	33	23,0	25	19,2	20	16,0	13	13,8	10	13,9	9	12,9	9	13,5	4	6,4	286	13,4
1	0,5	—	—	—	—	7	5,5	—	—	—	—	—	—	3	4,5	—	—	47	2,2
1	0,5	1	0,7	1	0,8	—	—	—	—	4	5,5	2	2,8	—	—	—	—	35	1,6
7	4,3	1	0,7	—	—	3	2,4	—	—	2	2,8	—	—	3	4,5	—	—	39	1,8
12	7,4	1	0,7	2	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3,1	23	1,0
34	—	143	—	130	—	125	—	94	—	72	—	70	—	66	—	63	—	2143	—

Цифри, що подає таблиця, не дають повної картини справжнього становища землеволодіння у намісництві; хиба їх полягає в тому, що вони дають абстрактні, ідеальні дачі, так, як вони зазначені в плані, кожна під її №, з зазначенням кількости десятин. Коректив до цих цифр дає список власників, що дістали дачі. Річ у тім, що дехто діставав по 2—5 і т. д. дач у кожному повіті, а дехто і по різних повітах, та перевірити список дідичів річ нелегка, бо різних „поручників Іванових", „прапорщиків Олексієвих" і т. под. була сила-силенна. Виконати таке завдання можна тільки що-до показних осіб — от як напр., Потьомкіна, Прозоровського, Чорби, Черткова, то-що. Частково я й роблю це, попереджуючи, що в загальних підсумках у мене будуть помилки, бо я не маю законних підстав, щоб усі дачі, які належали „Івановим", „Петровим" і т. д., записати за однією особою, тільки тому, що всі ці володільці одного рангу. Я об'єдную ділянки тільки тоді, коли з цього джерела, або з инших, я певна, що вони належали тій самій особі. І все-ж, як видно з таблиці № 13, різниця в числі власників чимала. Таблиця ця цікава тим, що виявляє, хто саме дістав землі в Катеринославському намісництві, і як розподілялися дідичі що-до їх соціяльного стану по різних повітах. Як видно, склад повітів з цього погляду був теж не однаковий (табл. № 13 див. на стор. 336—337).

Ця таблиця розкриває соціяльний стан дідичів. Ясно, що дідичі то були переважно російські офіцери (1461 з 2143—68,2%), і між офіцерами найперше місце належало офіцерам нижчих рангів, кінчаючи капітаном. Прапорщики, поручники — ось та головна група, з якої складалося дворянство Катеринославського намісництва. Офіцерська група панує по всіх повітах — за вийнятком Полтавського. Далі виступає друга міцна група — це російські службовці, що дає 13,4%%, теж переважно нижчих рангів. Реєстр їх прізвищ виявляє ще одну цікаву рису: це переважно офіцери місцевих полків, старих, зформованих ще за тих часів, як існувала Слов'яно-Сербія, Нова Сербія, Слобідського полку, Сербського, Молдавського, і т. д., та пізніших — Чорного, Жовтого, або вже сучасних Атласові; значна кількість їх відгравала різні ролі в місцевій адміністрації, як землеміри, земські комісари, службовці різних „канцелярій", то-що. Так само і ці урядовці цивільних рангів теж, за невеличкими вийнятками були місцеві службовці, що починали службу „пищиками" в різних канцеляріях, або переводилися з полків, з військових рангів — до канцелярій. Такий характер поміщицької маси видко, як обізнатися з місцевими архівами, переважно Дніпропетровським крайархом, де зберегаються справи колишніх Новоросійської губерні та Катеринославського намісництва. На це явище звернув увагу акад. Д. І. Багалій; у „Заселенні південної України" він писав, що „Новоросія стала для... усяких там майорів, регістраторів, архівариів — якимсь золотим дном" [1]). Так писав він, маючи на увазі відомості про роздачу землі тільки за 1 рік і по одному повіту —

[1]) Заселення південної України. Харків 1920, стор. 72.

Катеринославському [1]); тепер студії над усіма повітами за 12 років роздачі земель цілком підтримали цю думку [2]).

Третю групу дали різні представники українського суспільства: у цілому їм належить 10,4%, але, як видно, розподілилися вони остільки нерівно, що це відразу кидається в вічі: вони панують тільки в Полтавському повіті (54,9%), далі — в Кременчуцькому (20%) і Олексопільському (19,6%): себ-то тих, що віддавна ввіходили до складу Гетьманщини і були штучно розірвані з нею і прилучені до Катеринославщини. Різниця в соціяльному становищі дідичів яскраво свідчить, як мало спільного вони мали: тут панувала старшина козацька, там — нові дідичі, що діставали землі од уряду. Ця різниця відбилася ще на одній з груп дідичів — на особах духовного стану — тільки в цих повітах з Гетьманщини священики становили більш-менш значну частину людности; в нових їх дуже мало, в деяких і зовсім не було. Всі вони православні, за вийнятком шведського пастора (Херс. пов.). Ці повіти дали можливість цій групі посісти четверте місце, себ-то 2%. Ще далі йде група осіб, які не мають жадних рангів; ця група дуже різноманітного складу: тут і різні „дѣвицы", з гучними прізвищами, але без зазначення рангів їх батьків: Ушакова, Черткова, тут і осадчі, і „недорослі", і „поміщики", і т. д. Їм належить 1,8%. Ще далі — 1,6% належать купцям, міщанам — їх найбільш дав Лизаветський повіт. Ще далі — „сановники", їх усього 1,3% всього числа дідичів, тут ми бачимо таких осіб, як сам Потьомкін, Рум'янцев, кн. В'яземський, різні князі та княгині без зазначення їх рангів і т. д. Остання група — 1,0% дає чужинцям різних станів — тих осіб, про яких у покажчику є примітка „польської служби", німецької нації, італієць і т. д., себ-то чужоземці, які ще не перейшли до лав російських підданців і не потонули між різних полковників та майорів.

У „Матеріалахъ по оцѣнкѣ земель Херс. уѣзда" дано таку характеристику дідичів цього повіту, з погляду їх соціяльного становища; р. 1777—1832 переважно військові службовці різних рангів, од адмірала до фур'єра, далі цивільні урядовці різних рангів, ще рідше — титуловані особи, купці, міщани, священики і чужоземці — себ-то склад поміщицької маси не змінився, наочно, за 50 років [3]),

Корективи до цієї таблиці запроваджує реєстр прізвищ дідичів. Ми вже звертали увагу на те, що на підставі самих прізвищ не можна дати абсолютно правдивого реєстру осіб, бо чимала кількість однофамільців не дає права вважати цих осіб за одну; инакше стоїть справа з особами видатними, і тут ми маємо цілковиту спромогу виявити, скільки дач дістала така особа [4]). Порівнюючи реєстри дідичів різних повітів, ми бачимо, що деякі особи дістали дачі в різних повітах, і ці дачі, почасту невеличкого, за умовами тих часів,

---

[1]) Кіевская Старина, 1885, кн. IV, 783—790. Ту саму відомість надрукував Ів. Манжура в „Юбилейномъ Екатеринославскомъ Листкѣ", 1887, № 2.

[2]) Тут я не можу погодитися з редакторами „Матеріаловъ для оцѣнки зем. Херс. г.", ніби-то землі роздавали приватним особам „изъ военной аристократіи" (т. VI, стор. 137).

[3]) Матеріалы для оцѣнки земель Херс. губ., т. VI, 170—171.

[4]) І. В. Семевскій, Раздача населенныхъ имѣній при Екатеринѣ II. Отеч. Зап. 1877, кн. VIII, 227.

розміру, в цілому давали величезні маєтки. Реєстр таких великих землевласників цікавий ще й тим, що він виявляє, для кого саме порушено головне завдання інструкцій що-до роздачі земель — не давати в одні руки більш як 12.000 дес. землі. Нові магнати Катеринославського повіту були такі:

1. Князь О. О. В'яземський, тайн. совітн., генер. прокурор Сенату.

в Катериносл. пов.	37.400 дес.
в Херсонськ. пов.	14.847 „
Разом	52.247 дес.

2. Князь Г. О. Потьомкін, намісник Катеринославськ. намісництва.

в Катерин. пов.	8,438 дес.
в Бахмутськ. пов.	3,320 „
в Херсонськ. „	455 „
в Лизаветськ. пов.	30,228 „
Разом	42,441 дес.

3. Подружжя камергер граф. Скавронських.

в Катерин. пов.	11,400 дес.
в Новомоск. пов.	27,700 „
Разом	39,100 дес.

4. Граф Безбородько, тайн. сов.

в Катерин. пов.	29,396 дес.
в Лизав. „	3,290 „
Разом	32,686 дес.

5. Кн. Прозоровський, команд. військ на півдні Росії.

в Катерин. пов.	80 дес.
в Новомоск. пов.	29,000 „
в Павлоградськ. пов.	2,300 „
Разом	31,380 дес.

6. Граф Розумовський, останній гетьман.

в Катерин. пов.	28.500 дес.
в Костянт. пов.	—не одмежовано, усього 10 сіл
	Загальна сума—невідома

7. Ген.-майор Леванідов.

Новомосковськ. пов.	25,500 дес.
Олександрійськ. „	2,998 „
Разом	28,498 дес.

8. Князь Любомирський, бригад.

Херсонськ. пов.	28,400 дес.

9. Гофхірургіус, надв. сов. Зоммер та його діти.

Катерин. пов.	12,600 дес.
Новомоск. пов.	12,000 „
Олексопільськ. пов.	3,000 „
Разом	27,600 дес.

10. Ген.-пор. Чертков, колишн. губернатор Озівської губерні.

Катерин. пов. . . . . 23,000 дес.
Костянтиноградськ. пов. . . . . 3,145 „
Разом . . . . 26,145 дес.

11. Ген.-майор Ґоліцин.

Катеринославськ. пов. . . . . 22,800 дес.

12. Віце-канцлер гр. Остерман.

Херсонськ. пов. . . . . 22,100 дес.

13. Ген.-м. Сінельніков, правит. Катерин. намісництва.

Катерин. пов. . . . . 18,420 дес.
Костянтиноградськ. пов. . . . . 3,600 „
Разом . . . . 22,020 дес.

14. Неплюєв, тайн. сов.

Катерин. пов. . . . . 22,000 дес.

15. Чернишов, віце-президент колегії.

Катерин. пов. . . . . 22,000 дес.

16. Кн. Трубецький.

Донецьк. пов. . . . . 21,500 дес.

17. Плещеєв, прем. майор.

Новомосковськ. пов. . . . . 21,000 дес.

18. Норов, ген.-майор.

Слов'янськ. пов. . . . . 12,000 дес.
Катерин. „ . . . . . 5,800 „
Разом . . . . 17,800 дес.

19. Граф Рум'янцев, нам. Київ. намісн.

Катерин. пов. . . . . 8,500 дес.
Херсонськ. пов. . . . . 8,663 „
Разом . . . . 17,163 дес.

20. Мерлін, підпоручник.

Херсонськ. пов. . . . . 17,000 дес.

21. Ген.-майор Толстой.

Катерин. пов. . . . . 11,400 дес.
Херсонськ. пов. . . . . 4,648 „
Разом . . . . 16,048 дес.

22. Ген.-м. Кутузов-Ґоленіщев.

Павлогр. пов. . . . . 12,000 дес.
Новомосковськ. пов. . . . . 3.000 „
Разом . . . . 15,000 дес.

23. Аматі, „італієць".

Новомосковськ. пов.	6,000 дес.
Херсонськ. пов.	9,000 „
Разом	15,000 дес.

Можливо, що наш реєстр неповний, але за инших ми не можемо взяти відповідальність, що це не 2 брати, не батько з сином, не однофамільці. Навіть і в цьому реєстрі — я не певна, що кн. Ґоліцин тільки один, а не 2 брати, бо в списках не зазначено ініціялів.

Усього магнатські латифундії відібрали в цілому намісництві 588.047 десятин, себ-то 10,0% всього поміщицького землеволодіння, або 3,1% всієї площі корисної землі намісництва.

III.

Людність країни за Атласом складалася з 385.153 чолов. та 339.525 жін., або 724.678 об. стат. Таку цифру дає передмова, що її ми вже були цитували раніш. Таку саму цифру чоловіків дає й післямова, але підраховуючи всі загальні цифри повітів, дані в Атласі, бачимо невеличку різницю, а саме: чолов. 385,093, а жін. 339,525, себ-то в передмові дано таку саму цифру жінок, як і по повітах. У післямові цифри жінок не дано зовсім. Окрім того у післямові ще додаткові відомості про людність, що не увійшла до пояснінь до мап, а саме — дворян 1,590, духівництва 2,927, поміщицьких „кабальнихъ" 57, „непомнящихъ родства" 1, циганів 506, разом 390,232. На жаль, не дано зовсім додаткових відомостей про жінок цих станів людности. Отже в цілому це дає 390,232 чол. та 339,525 жін., разом 729,757 об. ст.

Розподілялася ця людність по повітах дуже нерівномірно: одні повіти залюднено густо, инші — рідко. Таблиця № 14 подає конкретні цифри, що малюють густоту людности, залежно від того, скільки душ припадало на 1 квадр. верству. Як видно з цієї таблиці, а також мапи № 3, різниця між повітами була надзвичайна (див. табл. № 14 на стор. 343).

Як видно з цієї таблиці, різко вирізняються з одного боку повіти Полтавський та Кременчуцький, Павлоградський, Маріюпільський та Херсонський — з другого. Густість людности в перших двох повітах наближається навіть до густости деяких повітів за 100 років—р. 1897—Херсонського, Верхньодніпрянського, і перебільшує густість Павлоградського та Маріюпільського.

Порівнюючи густість людности двох граф р. 1787 та 1897, бачимо, що зростала вона дуже нерівно — тимчасом як у старих залюднених повітах вона збільшувалася в 2, в 3 рази, у середніх — у 5, у 6, у 7 разів, у нових вона збільшилася в 10, у 14, ба навіть у 26 та в 43 рази от як у Маріюпільському та Херсонському повітах. Ці велетенські цифри яскраво промовляють, якими напрямками йшов колонізаційний струмінь, і які землі найбільш сприяли йому: це, за вийнятком Маріюпільського повіту, ті повіти, де переважало поміщицьке землеволодіння [1]). Пояснення для цього факту ми бачимо далі.

[1]) Див. картогр. № 3.

Таблиця № 14.

СКІЛЬКИ ДУШ ПРИПАДАЛО НА КВАДРАТОВУ ВЕРСТВУ.

Назва повітів	Дані Атласу на квадратову версту			Дані перепису 1897 р.[2])	Збільшилося в
	Чолов.	Жінок	Разом	Разом	
Полтавський[1])	17,4	16,3	33,7	76,4	2,2 раза
Кременчуцький	13,3	12,8	27,2	81,6	3,0
Олексопільський	8,0	7,6	15,3	—	—
Костянтиноградський	6,2	5,7	11,9	43,3	3,6
Олександрійський	6,2	5,6	11,8	48,3	4
Слов'янський	3,9	3,6	7,6	—	—
Лизаветський	4,0	3,5	7,3	43,9	6,0
Донецький	3,8	3,3	7,1	39,0	5,5
Новомиргородський	2,3	2,2	4,6	33,4	7,2
Бахмутський	2,2	2,0	4,2	41,0	9,7
Новомосковський	2,1	1,6	3,8	45,5 30,3	11,9 6,1
Катеринославський	2,0	1,6	3,7	54,0 34,3	14,7 9,2
Павлоградський	1,6	1,4	3,0	32,4	10,6
Маріюпільський	0,7	0,5	1,2	32,1 17,7	26,7 15
Херсонський	0,5	0,2	0,8	34,9[3])	43,6
Пересічно	2,8	2,5	5,4		

[1]) Треба додати, що тут ми беремо для всіх повітів усю площу, окрім Полтавського та Кременчуцького, де зазначено тільки придатну землю.

[2]) Тут використано цифри: „Первая перепись населенія Россійской имперіи". Изданіе Центр. Статист. Ком. Внутр. Дѣлъ, подъ редакціею Н. А. Тройницкаго, т. XVII. Херсонская губернія, стор. V, т. XIII, Екатеринославская губ., стор. IV, т. XXXIII. Полтавская губ., ст. XII, т. XII, Е. В. Донск. ст. IV. Порівнювати старі повіти з пізнішими дуже важко, бо деякі повіти змінили свої межі, і через те й цифри людности не відповідають, деякі повіти не існують (як, напр., Олексопільський), деякі змінили назви, як Донецький. На території намісництва з'явилися нові повіти: Верхньодніпрянський з частини Катеринославського, Олександрійський з частини Новомосковського та Маріюпільського, Ананьївський з частини Новомиргородського, то-що. Найбільше змін зазнав Маріюпільський повіт, що наприкінці XIX ст. охоплював не більш як четвертину повіту кінця XVIII стол.: інші частини перейшли до области Війська Донського. Отже, наше порівняння має лиш умовний характер. Треба попередити, що для Катеринославського я ставлю 2 цифри: Катеринославського та Верхньодніпрянського повітів XIX в., для Новомосковського того-ж-таки та Олександрійського, для Маріюпільського — того-ж-таки та землі В. Донського.

[3]) Про те, які непевні навіть при кінці XIX в. статистичні відомості, свідчать цифри густости людности деяких повітів, що подав відомий статистик О. О. Русов р. 1888: Олександрійський—36,18 (перепис 1897 р.— 48,32), Лизаветський — 24,7 (переп. — 43,3). Матеріалы для оцѣнки земель Херс. губ. Александр. V, стор. 59.

Переходимо тепер до розгляду даних про людність по повітах.

Треба мати на увазі, студіюючи матеріял Атласу, що до цих цифр людности, так само й до цифр кількости землі, що належала окремим групам людности в жадному разі не можна ставитися як до математично певних. Навпаки, вони мають значіння тільки приблизних, більш-менш певних. У кожному повіті дано од 120 до 350 дач, а у кожній дачі зазначено, як ми вже писали, кількість десятин та „душ", в кожному повіті прикінці дано підсумок „итого во всемъ *N* уѣздѣ: *xx* душъ муж. роду, *xx* душ женск. р., *xx* десятинъ земли удобной, *xx* земли неудобной". Та коли ми підрахуємо кількість цих душ та кількість десятин, то вони ніде не відповідають цілком цим підсумкам.

Реальний факт — розбіжність повітових підсумків з підсумками, складеними для цілого намісництва, як-найкраще підтримують у цьому випадкові гадку, що її висловив на початку XX в., дослідник статистичних матеріялів XVIII в., В. Е. Ден; студіюючи статистичні відомості кінця XVIII в., матеріяли п'ятого перепису різних губерень, він звернув увагу на розбіжність цифр і висловивсь так „...существующія въ печати цифры населенія по 5 ревизіи для многихъ губерній близко подходятъ другъ къ другу, но для другихъ губерній обнаруживаютъ крупныя противорѣчія, подрывающія довѣріе къ нимъ и дѣлающія пользованіе ими совершенно невозможнымъ. Нѣтъ сомнѣнія, что если бы мы имѣли данныя по уѣздамъ, то эти данныя обнаружили бы еще большія противорѣчія" [1]). Тут як-раз знайшлися ці повітові цифри, і „обнаружили ...противорѣчія". Я покликуюся на слова В. Е. Дена, щоб підкреслити, так-би мовити „законність", „природність" цих розходжень для документа кінця XVIII в.

Та передо мною усе-ж повстало реальне завдання — якось погодити ці розходження: з одного боку стояли різні цифри, що давали більш-менш нові підсумки по повітах, а з них і нові підсумки для цілого намісництва, з другого боку підсумки повітові, які більш-менш відповідали підсумкові, даному для цілого намісництва для цього року, що теж більш-менш відповідав підсумкам инших років. Я свідомо обрала инший шлях: я беру підсумки людности повітів, як щось певне, і до них пристосовую підсумки всіх окремих категорій людности, себ-то складаю всі цифри, крім однієї — поміщицьких селян, і цю суму відлічую од загальної суми людности повіту, вважаючи, що решта повинна відповідати цифрі поміщицьких селян. Я беру цю категорію тому, що вона 1) трапляється по всіх повітах (окрім поміщицьких постійний характер мали тільки мешканці міста; їх було обмаль), 2) вона досить значна, і різниця в декілька десятків — навіть і сот—не дуже відбивається ні на загальних висновках, ні на відсотках.

Щоб пояснити на прикладах характер цієї різниці, я покликатимуся на ті повіти, в яких різниця була більша.

---

[1]) В. Э. Денъ, Населеніе Россіи по пятой ревизіи. Зап. М. Универс. Юрид. Фак. 1902, стор. 9.

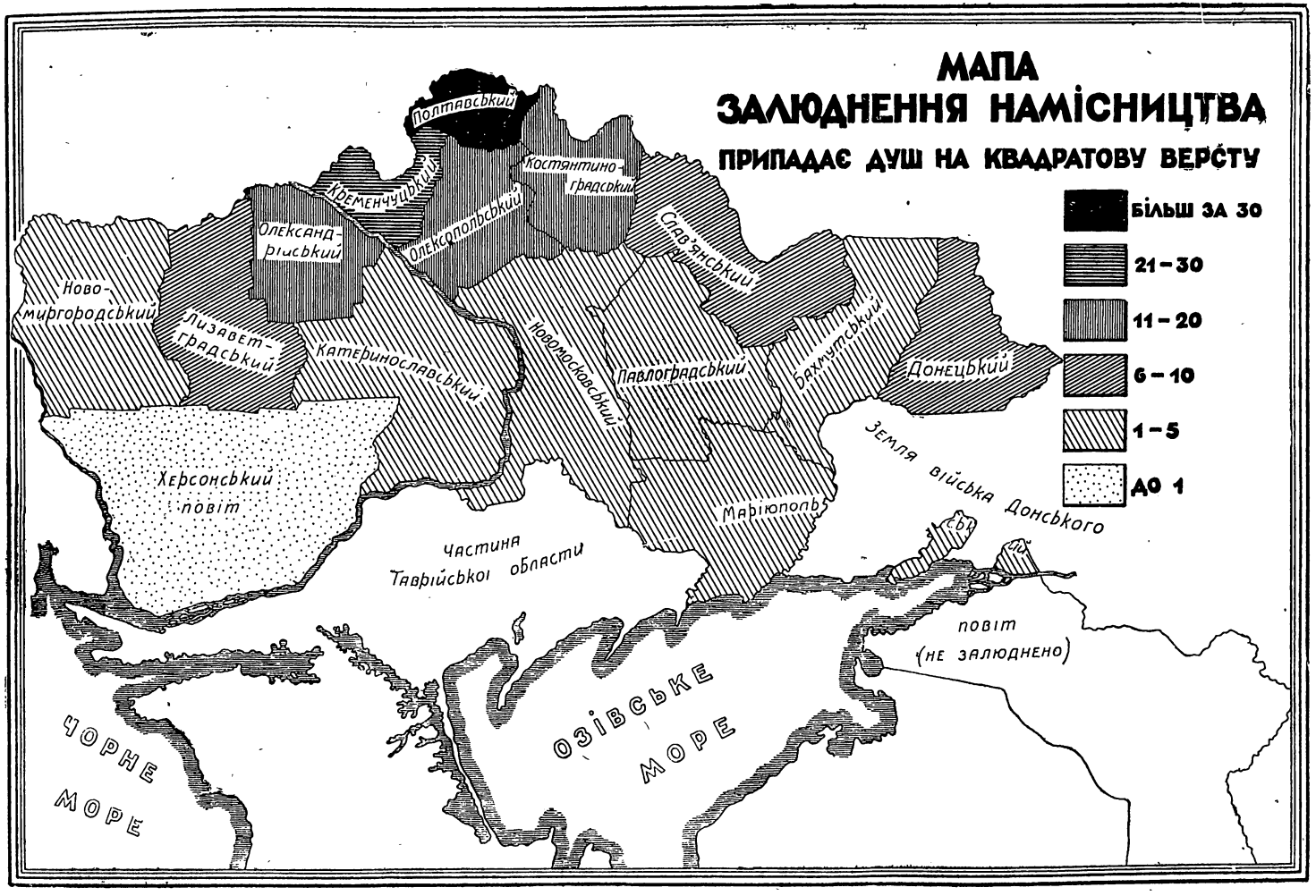

Картограма 3.

Повіт	Фактично			Дано			Різниця
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
Маріюпільський . . .	20,675	16,247	36,922	21,275	16,231	37,506	— 584
Слов'янський	30,315	27,948	58,263	30,279	28,447	58,726	— 463
Катеринославський .	23,477	18,630	42,107	23,533	18,690	42,223	— 116
Новомосковський . .	22,227	17,038	39,265	22,295	17,057	39,352	— 87

Тут різниця значно відбивається лиш на Маріюпільському повіті, бо там поміщицьких селян було обмаль, і це треба мати на увазі, розглядаючи таблиці людности.

Розподілялася людність за різними категоріями, не соціяльними, а територіяльними, у звязку з тим, як зазначено різні земельні дачі в Атласі, так, як подає таблиця № 15 (табл. № 15 див. додаток; через технічні умови її не можна було надрукувати в тексті).

Таблиця ця подає цифри людности відповідно до тих категорій, які зазначено в Атласі. Таблиці № 16 та 17 подають той самий матеріял, тільки підрахований у %%: таблиця № 16 подає %% людности окремого повіту, що припадала на ту або иншу категорію.

Таблиця № 16.

%% ЛЮДНОСТИ КРАЇНИ ПО ПОВІТАХ.

Назва груп людности / Назва повітів	Міста	Містечка	Селяни різних категорій							Фортеці	Манастирські села	Чужинці	Поміщицьк. селян	Разом
			Скарбових	Державних	Волосних	Економічн.	Військових	Однодворців	Відставних салдатів					
Полтавський	11,4	23,0	45,4	—	—	—	—	—	—	—	3,0	—	17,2	100
Олексопільський . . .	3,6	27,1	8,9	—	—	—	28,3	2,0	—	—	1,8	—	28,3	100
Кременчуцький	6,3	54,0	22,1	—	—	—	—	—	—	—	0,6	—	17,0	100
Слов'янський	5.4	—	18,1	—	—	—	—	28,4	—	—	4,4	—	43,7	100
Костянтиноградський .	1,1	22,1	—	—	—	—	6,4	17,9	—	—	1,3		51,2	100
Олександрійський . . .	1,4	13,5	40,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44,5	100
Лизаветський	8,8	4,2	47,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40,0	100
Новомиргородський . .	6,9	2,3	48,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42,8	100
Катеринославський . .	9,4	4,0	46,0	—	—	—	—	—	1,0	—	—	—	39,6	100
Донецький	1,8	—	8,6	3,2	8,0	1,6	—	18,1	—	—	—	—	58,7	100
Новомосковський . . .	6,3	—	—	—	—	—	40,6	—	2,2	1,5	3,5	—	45,9	100
Маріюпільський	38,8	—	7,4	6,0	—	—	—	1,7	1,1	3,4	—	37,4	4,2	100
Бахмутський	10,7	—	32,2	5,8	—	—	—	12,5	—	—	—	—	38,8	100
Павлоградський	9,5	—	35,8	—	—	—	6,5	13,7	—	—	—	—	34,5	100
Херсонський	14.2	4,2	38,9	—	—	—	2,7	—	—	—	0,2	3,5	36,3	100
Разом . . .	8,0	14,3	26,0	0,7	0,4	0,1	5,9	6,0	0,2	0,3	1,2	2,0	34,9	100

Додаткову до таблиці № 16 ми маємо в таблиці № 17, де подано %% людности кожної категорії що-до людности цілої країни.

Таблиця № 17.

%% ЛЮДНОСТИ ЦІЛОЇ КРАЇНИ, ЩО ПРИПАДАЛИ НА ОКРЕМУ КАТЕГОРІЮ.

Назва груп людности / Назва повітів	Міста	Містечка	Селян різних категорій: Скарбових	Державних	Волосних	Економічні	Військових	Однод ворців	Відставних салдатів	Фортеці	Манастирські села	Чужинці	Поміщицьких сіл	%% людности повіту
Полтавський	15,3	17,3	18,8	—	—	—	—	—	—	—	26,6	—	5,3	10,8
Олексопільський . . .	4,6	19,6	3,6	—	—	—	49,5	3,4	—	—	15,0	—	8,4	10,3
Кременчуцький	7,8	38,2	8,5	—	—	—	—	—	—	—	5,2	—	4,9	10,
Слов'янський	5,3	—	5,7	—	—	—	—	38,4	—	—	29,3	—	10,2	8,1
Костянтиноградський .	1,1	12,1	—	—	—	—	8,4	23,4	—	—	8,0	—	11,5	7,3
Олександрійський . . .	1,4	7,4	12,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9,9	7,8
Лизаветський	8,2	2,2	13,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,5	7,4
Новомиргородський . .	5,2	1,0	11,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7,3	6,0
Катеринославський . .	6,8	1,6	10,3	—	—	—	—	—	24,8	—	—	—	6,6	5,8
Донецький	1,2	—	1,8	24,6	23,5	100	—	16,4	—	—	—	—	9,2	5,4
Новомосковський . . .	4,3	—	—	—	—	—	37,3	—	50,5	31,6	15,6	—	7,2	5,4
Маріюпільський	25,1	—	1,5	41,0	42,3	—	—	1,5	24,7	68,4	—	96,3	0,6	5,2
Бахмутський	5,8	—	5,3	34,4	34,2	—	—	9,0	—	—	—	—	4,8	4,3
Павлоградський	4,1	—	4,7	—	—	—	3,8	7,9	—	—	—	—	3,4	3,4
Херсонський	3,8	0,6	3,2	—	—	—	1,0	—	—	—	0,3	3,7	2,2	2,2
Разом . . .	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Розгляньмо зміст різних граф. Перша графа — людність міст. Ясно, що міська людність не відгравала значної ролі в життю країни: по містах мешкало лиш 8,0% усієї людности намісництва. За винятки з загального правила можна вважати лиш 4 повіти: Маріюпільський, де по містах мешкало 38,8% усієї людности повіту, або 25,1% усієї міської людности намісництва, потім — Херсонський — 12,3% люд. повіту та 3,8% країни, далі — Полтавський — 11,4% людности п., або 15,3% м. людности країни, та Бахмутський — 10,7% людности повіту та 5,8% усієї міської людности країни. Перша цифра цілком ясна: її дали густо залюднені осередки: Нахичевань, Таганрог, Маріюпіль; друга цифра — Херсонський повіт — вражає тим, що між %% повіту та намісництва зовсім нема відповідности: річ у тім, що при невеликому залюдненні повіту штучне залюднення міст дало перевагу першій графі. Звернувши увагу на те, як розподілювано людність по статях, побачимо надмірну

різницю між чоловіками та жінками — чолов. 1.682, жін. тільки 533. Ясно, що в цілій міській людності намісництва така дрібна цифра як 2.215 д. об. статів не дала переваги Херсонському повітові. Приблизно так було й з Бахмутським повітом. Инакше було з Полтавським повітом: людність Полтави, що забезпечила йому почесне місце серед міст цілого намісництва — дала й перевагу міській людності повіту поміж усією міською людністю країни.

У 2 графі — містечка, треба теж застерегти, що „військових селян", що мешкали по містечках Олексоп. повіту ми рахуємо вкупі з військовими селянами. Бачимо, що, не рахуючи цих військових селян, в містечках мешкало 14,3%. Тут визначаються 4 повіти: Кременчуцький — де по містечках мешкало 54,0% усієї людности, або 38,2% усієї людности містечок, Олексопільський — 27,1% людности, або 19,6% намісництва та Полтавський — 23,0% людности повіту, або 17,3% людности містечок. Певною мірою на четверте місце можна поставити Костянтиноградський повіт (22,1% усієї людности повіту, або 12,1% людности усіх містечок країни), та це можна зробити з обмеженнями — річ у тім, що автор Атласу сполучив в одне, під назвою „мєстечко Ст. Водолаги" — людність Старих, Нових Водолаг та ще й села Караванського. Отже розділити їх не можна. Цікаво, що в реєстрі залюднених місць повіту зовсім не зазначено містечок, а тільки 5 сіл. У цілому на містечка припадало 14,3% усієї людности країни.

Третя графа, людність скарбових сіл, яка охоплює 26,0% усієї людности намісництва, показує, що в деяких повітах ця категорія людности була дуже міцна. Так у Новомиргородському повіті скарбові села давали 48,0% людности цілого повіту, або 11,0% людности усіх скарбових сіл намісництва, в Лизаветському — 47,0% повіту та 13,5% усіх сіл, в Катеринославському — 46,0% повіту або 10,3% усіх сіл, у Полтавському — 45,4% повіту або 18,8% усіх сіл, в Олександрійському — 40,6% повіту або 12,1% усіх скарбових сіл намісництва. Цифри людности Новомиргородського, Лизаветського та Олександрійського повітів ясні: це наслідки колишніх поселенних полків сербських та російських, як ті полки Хорвата, Слобідський, далі — Чорний, Жовтий гусарські, Лизаветський пікінерний, перетворені згодом на звичайні скарбові села. У Катеринославському було разом два чинники: з одного боку велика рівняючи кількість скарбових сіл, з другого рідка людність поміщицьких дач, що забезпечило людності скарбових сіл високий % людности повіту. У Полтавському повіті існували давні, густо залюднені села, з людністю в декілька тисяч, як Диканька — 4008 об. ст., Жуки — 2289, Н. Млини — 2709, то-що.

З другого боку найменший відсоток скарбових сіл дали Маріюпільський пов. — 7,4% людности повіту або 1,5% усіх сіл, Донецький — 8,6% людности повіту або 1,8% усіх сіл та Олексопільський — 8,9% людности повіту або 3,6% людности усіх скарбових сіл. У Костянтиноградському та Новомосковському скарбових сіл зовсім не визначено, тільки тут треба пам'ятати, що в Костянтиноградському деяку кількість скарбових сіл прилучено до містечка Водолаг.

Треба зазначити, що цифри мешканців скарбових сіл Атласу розбігаються з тими за 1787 рік, для Херс. пов., які подано на підставі П. С. З. в „Матер. для оцѣнки земель Херс. губ.", т. VI, стор. 133—134.

Четверта графа—державні селяни, яких бачимо тільки у трьох повітах Донецькому, Бахмутському та Маріюпільському в невеличкій кількості (в першому 3,2% людности всього повіту, в двох останніх — по 5,8 та 6,0%), в цілому давали тільки 0,7% усієї людности країни. Треба звернути увагу на те, що з приводу „государственныхъ поселянъ" Потьомкін писав до правителя намісництва, ген.-м. Тутолміна, р. 1784, з приводу відомости, де було зазначено „государственные поселяне и воинскіе.... соединить ихъ въ одно названіе воинскихъ", та, як видно, цього не було здійснено ще й р. 1787 [1]).

П'ята графа ще менша: це „волостные поселяне" в Донецькому повіті— їм належало там тільки 8,0% людности або 0,4% усієї людности намісництва; цю групу теж можна було-б прилучити до двох попередніх.

Шоста графа — „экономическіе крестьяне" — їм, як ми вже були бачили на таблиці № 9, було приділено чимало землі, але з Росії їх ще не переселено і перші їх авангарди з'явилися тільки в незначній кількості у тому-таки Донецькому повіті. З них було лиш 1,6% усієї людности повіту, або 0,1% усієї людности намісництва [2]).

Сьома графа — так звані військові поселяни, у цілому становили 5,9% усієї людности намісництва. Вони були поселені в 6 повітах: найбільше в Олександропільському, де їм належало 28,3% усієї людности повіту, або 49,5% усієї кількости військових поселян намісництва. Далі йде Новомосковський повіт— 40,6% людности повіту або 37,3% усіх військових поселян, далі — Павлоградський повіт — 6,5% усієї людности або 3,8%, потім у Костянтиноградському 6,4% людности повіту або 8,4% усієї кількости, трохи в Херсонському — 2,7% людности або 1,0% усієї кількости військових поселян намісництва.

Восьма графа — однодворці. У цілому їх було мало не стільки, скільки й попередньої групи — 6,0% усієї людности. Їх розташовано в 7 повітах: перше місце належало Слов'янському повітові — 28,4% усієї людности або 38,4% всіх однодворців намісництва, друге Донецькому повітові — 18,1% повіту або 16,4% усіх однодворців, третє Костянтиноградському — 17,9% повіту та 23,4% усіх однодворців. Значно менше — в Павлоградському — 13,7% людности або 7,9% усіх, в Бахмутському—12,5% людности або 9,0% усіх та в Маріюпільському — 1,7% людности повіту або 1,5% всіх однодворців.

Дев'ята графа — одставні салдати. Це була невеличка купка, що в цілому дала лиш 0,2% усієї людности намісництва. Розташовано було цих салдатів по 3 повітах — в Новомосковському, Катеринославському та Маріюпільському. Тут становили незначну частину людности у першому, Новомосковському — 2,2% людности або 50,5% всіх салдатів, у Маріюпільському — 1,1%

---

[1]) А. А. Скальковскій, Хронол. Обозр., I, стор. 167.

[2]) Як відомо, р. 1781 дозволено перевести до „Новоросії 20,000 з Великоросії, а окрім того перейти своєю охотою 24.000 душ. економічних селян. Для них і приділено землі, але з переселенням їх справа затрималася. Д. І. Багалій, Заселення, стор. 68.

М. М. Владимировъ, Первое столѣтіе Екатеринослава, ст. 9.

людности або 24,7% всіх та в Катеринославському — 1,0% людности або 24,8% усіх одставних салдатів. Як відомо, ця спроба — використати для хліборобства та взагалі сільського господарства одставних ветеранів була дуже невдала, і ці люди, зранені, похилого віку, не дали нічого корисного для господарства [1]).

Що-до змісту, по суті можна було-б об'єднати до одної графи перелічені вище 3—9 графи, бо все це — поселяни різного типу скарбових сіл. Коли-б ми це зробили, ми дістали-б у цілому 39,38% усієї людности намісництва, а коли-б до цього додати ще 14,2% людности містечок, які наближалися до сіл, то виявилося-б, що людність різних категорій не поміщицьких сіл давала в цілому 53,6% усієї людности країни, себ-то давала більше ніж половину усієї людности.

Десята графа — людність фортець. Її небагато, її соціяльний стан непевний, непевне і призначення земель, якими вона користалася. У цілому для всього намісництва людність фортець дала 0,3%. Ми бачимо її, відокремлено, тільки в 2 повітах Маріюпільському, де вона дала 3,4% усієї людности повіту або 68,4% всіх, і в Новомосковському 1,5% людности повіту та 31,6% усієї людности фортець.

Одинацята графа — людність манастирських сіл та деревень. У цілому її теж небагато, 1,2% усієї людности намісництва. По повітах її поділено було так: як вже зазначувано попереду, манастирські маєтки були тільки в 7 повітах. Найбільше людности було в Слов'янському повіті — 4,4% усієї людности повіту або 29,3% усіх манастирських селян, далі в Новомосковському — 3,5% або 15,6%, в Полтавському повіті 3,0% людности або 26,6% усіх селян, в Олексопільському — 1,8% усієї людности повіту або 15,0% усіх, Костянтиноградському — 1,3% повіту або 8,0% усіх, в Кременчуцькому 0,6% (або 5,2%) та в Херсонському 0,2% людности повіту або 0,3% усіх манастирських селян. Тут, як ми вже були зазначали попереду, манастирську людність скупчено тільки в давніх повітах, за вийнятком самого Херсонського та почасти Новомосковського, хоч тут ми маємо рештки старого Самарського манастиря з його маєтками.

Дванацята графа — чужинці. Це теж у цілому дає 2,0% усієї людности країни. Цих „чужинців" поселено в 2 повітах — у Маріюпільському, де вони дали 37,4% усієї людности повіту або 96,3% всіх чужинців, та в Херсонському, де їх було 3,5% людности повіту або 3,7% усіх чужинців. У першому повіті — це переважно греки з Криму, вірмени звідтіля-ж та невеличка купка місцевих кімликів (459 чол. та 439 жін., разом 898 душ), у Херсонському — це переважно арнаути та невеличка купка шведів. У третьому по-

[1]) В. Э. Денъ, op. cit., т. II, стор. 73—74.

З приводу поселення одставних салдатів губерн. Н. Д. Языков писав полк. Сінельнікову, щоб їх поселили по 4 в кожну хату, щоб зменшити витрати „въ разсужденіи ихъ безженства, а послѣ, если кто изъ оныхъ отыщетъ жену свою, или вновь оженится, тогда для оныхъ женатыхъ всѣмъ обще построить особый дворъ". Дніпроп. крайарх, ф. Новор. губ. канц., в. 131, № 4295, арк. 68.

віті, Новомиргородськ., де було приділено величезні площі землі для поселення арнаутів, вони ще залишалися порожні, бо арнаутів ще не було поселено.

Тринацята графа — людність поміщицьких дач, у цілому дає 34,9% усієї людности країни, себ-то являє собою другу міцністю групу; перша скарбові поселяни різних груп, і друга — поміщицькі. Коли ми порівняємо загальні цифри людности цих двох груп з загальною кількістю приділеної їм землі, то побачимо значну різницю: як ми бачили з таблиці № 10, під скарбових селян усіх груп було дано лиш 23,5% придатних земель, і на них вони дали 39;3% усієї людности; дідичі користалися 48% усієї придатної землі й оселили на них лиш 34,9% усієї людности,

Переходячи до детальнішого огляду людности на поміщицьких землях, побачимо, що, незалежно од кількости земель, людність на поміщицьких дачах розташовувалася отак. Перше місце належало Донецькому повітові, де поміщицьких селян було 58,7% усієї людности повіту або 9,2% усіх пом. селян, друге —Костянтиноградському— 51,2% всього повіту або 11% всіх, третє— Новомосковському — 45,9% всього повіту або 7,2% усіх, далі — Слов'янському — 43,7% людности повіту або 10,2% усіх, Новомиргородському — 42,8% всього повіту або 7,3% всіх та Олександрійському — 44,5% людности повіту або 9,9% усіх селян. З другого боку — найменше поміщицьких селян було в Маріюпільському — що й тут посів зовсім ізольоване становище, там поміщицькі селяни дали лиш 4,2% усієї людности повіту або 0,6% всіх пом. селян. Значно більше було в повітах давніх — Кременчуцькому — 17,0% всього повіту або 4,9% всіх та Полтавському — 17,2% людности повіту або 5,3% усіх поміщицьких селян.

Звичайно, оці абстрактні цифри ще не дають уявління про те, якою мірою виконано головне завдання, поставлене, як роздавано землі запорозьких вольностей — як-найшвидше залюднити країну. Для цього більше матеріялу дасть таблиця № 18, на якій я даю підсумки того, по скільки десятин придатної землі припадало на одну душу в кожному повіті, а в межах повіту — в кожній групі людности.

У цій таблиці бачимо, що цілком відокремлюється од инших повітів Херсонський, який було найменше залюднено і в якому припадало на душу найбільше землі, пересічно 116,6 десятини на кожну душу. Пересічно наближається до нього Маріюпільський повіт, коли не виділяти незалюднених земель. П'ять повітів — Бахмутський, Новомиргородський, Новомосковський, Катеринославський та Павлоградський мали пересічно од 20,7 до 30,8 дес. на душу. Слов'янський, Донецький та Лизаветський — од 12,4 до 13,7 і Полтавський, Кременчуцький, Олексопільський, Костянтиноградський та Олександрійський — од 3 до 8,6 дес. на душу. Тут може викликати запитання тільки становище двох старих повітів — Лизаветського та Новомиргородського, яким, здавалося-б, слід було стати ближче до давніх повітів останньої категорії — з найменшою кількістю землі на душу, себ-то повітів густо залюднених. Це пояснюється тим, що до давніх повітів — Новомиргородського було прилучено нову широку смугу землі на південь — частину Новопавлівського повіту, з земель запорозьких вольностей, а до старого Лизаветського, в південній ча-

Таблиця № 18.

СКІЛЬКИ ДЕСЯТИН ПРИПАДАЛО НА ДУШУ

Назва повітів	Міста	Містечка	Скарбові	Державні	Волосні	Економічні	Військові	Однодворці	Одставсалдати	Фортеці	Манастирі	Чужинці	Поміщ. дачі	Пересічне в повіті
Полтавський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0
Кременчуцький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,0
Олексопільський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,9
Костянтиноградський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,1
Олександрійський	9,0	3,6	8,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10,3	8,6
Слов'янський	0,9	—	11,7	—	—	—	—	5,5	—	—	9,6	—	17,0	12,4
Донецький	1,7	—	13,6	25,2	8,9	7,7	—	7,5	—	—	—	—	13,0	12,4
Лизаветський	1,6	4,4	8,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25,9	13,7
Бахмутський	7,2	—	15,0	14,4	—	—	—	5,2	—	—	—	—	29,5	20,7
Новомиргородський	3,8	9,2	18,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37,4	22,4
Новомосковський	1,2	—	—	—	—	—	6,3	—	27,7	30,9	13,1	—	38,2	23,0
Катеринославський	9,1	27,7	8,1	—	—	—	—	—	23,4	—	—	—	66,6	26,3
Павлоградський	9,2	—	31,7	—	—	—	14,8	7,0	—	—	—	—	40,7	30,8
Маріюпільський	2,5	—	4,3	—	—	—	—	26,1	28,2	40,3	—	32,8	59,8	71,6
Херсонський	24,6	3/,4	49,7	—	—	—	28,4	—	—	—	115,0	95,3	195,8	116,6
Пересічно	5,8	4,6	12,5	19,5	8,9	7,7	8,3	8,7	26,6	37,4	17,4	40.5	33,3	—

[1]) Підбиваючи підсумки—середню цифру десятин, що припадала на душу в окремій категорії,—ми брали лиш цифри повітів розмежованих.

[2]) Порівнюючи цю таблицю з даними р. 1888, бачимо, що різниця була велика в Олександрійському повіті, напр., р. 1888 припадало на душу тільки 2,76 дес., в Лизаветському 3,6, в Одеському 6,5 дес. (Матеріяли, т. III, стор. 79).

стині приєднано частину Інгульського повіту — теж з запорозьких вольностей. Це й забезпечило їм місця між повітами з середньою й меншою густотою людности.

Звернувши увагу на окремі графи таблиці, побачимо, що в першій — міста пересічно в намісництві до 5,8 дес. на душу — виділяється різко Херсонський повіт: на нові міста було дано землю щиро, розкішно, а людність збиралася помалу, цим і пояснюється ця надмірна цифра 24,6 дес. на душу. Далі бачимо, що в инших містах панують дві цифри або 9 (9,0 Олександрія, 9,1 Катеринослав, 9,2 Павлоград) або 1—2,5 — всі останні, окрім Бахмута — 7,2 дес. — це має своє пояснінння; річ у тому, що до м. Бахмута було приписано 7000 дес. землі для „соловаров", це й забезпечило високу цифру 7,2 д.

У 2 графі — містечка — виділяються знов-таки з тих самих причин Херсонський та Катеринославський повіти (37,4 та 27,7 дес. на душу при 4,6 дес. пересічно на душу в містечках). Треба додати, що, як ми вже зазначали раніш, справа з „містом" в Катеринославському повіті була дуже небезпечна: тут міста ще не було, і за місто визнавали містечка ст. та н. Кодаки з їхніми землями.

3 графа — казенні поселяни мали пересічно 12,5 дес. на душу. Більш од цього мали поселяни Херсонського повіту (49,7 дес., причина та-ж сама, звичайно), потім — Павлоградського — 31,7 дес., та Новомиргородського — 18,3 д., менше — Маріюпільського — 4,3, Олександрійського, Катеринославського та Лизаветського по 8,1 та 8,2 та 8,8 дес. на душу.

4 графа — державні поселяни — показує, що їхнє становище було трохи краще за казенних, вони мали пересічно — 19,5 дес., а в Донецькому—25,5 д. на душу.

П'ята графа — небагато дає, бо вона торкається тільки одного випадку — Донецького повіту. Так само й графа шоста — економічні селяни.

Сьома графа — воїнські селяни — виявляє, що їхнє становище, не рахуючи Херсонського повіту — було не краще од инших — вони мали пересічно 8,3 дес. на душу.

Восьма графа — однодворці — дає більше-менше таку-ж картину — пересічно 8,7 дес. на душу, в Слов'янському та Бахмутському повітах навіть і менше 5,2 та 5,5, в Маріюпільському — випадково 26,1 д. на душу.

Дев'ята графа — одставні салдати — виявляє, що їм належало упривилейоване місце між усіма селянами, пересічно їм було дано по 26,6 дес. на душу, в окремих повітах — в Новомосковському та Маріюпільському вони дістали по 27,7, по 28,2 дес. на душу.

Десята графа — фортеці, оскільки можна рахувати тут десятини на душі, припадало пересічно по 37,4 дес. на душу.

Одинацята графа — манастирські селяни — не досить виразна: при невеликій кількості манастирських сіл (треба пам'ятати, що найбільша частина їх була в повітах нерозмежованих) зробив вплив на висновки Херсонський повіт, де було дано 3000 дес., на манастир, де ще сливе й не було селян (26 доб. ст.), отож там припало 115 дес. на душу, тимчасом як у Слов'ян-

ському було 9,7 на душу, а в Новомосковському — 13,1 дес. на душу, себ-то не більше, як у казенних.

Дванацята графа — чужинці — вже виразніш, тут ми бачимо при 40,5 д. пересічно цифра, яку ми ще не зустрічали — припадає в Маріюпільському повіті 32,8 дес. на душу, та в Херсонському — 95,3 дес. на душу, беручи на увагу, що справа йде не про окремих осіб, а про великі колонії, слободи — цифра чимала.

Тринацята графа — поміщицькі поселяни. Тут ми бачимо величезні цифри: пересічне 33,3 дес. на душу. Навіть більше — перше місце належить звичайно Херсонському повітові — 195,8 дес. на душу, за ним іде Катеринославський — 66,6 дес., за ним — Маріюпільський — 59,8; куди менше — Павлоградський — 40,7 дес., Новомосковський — 38,2 та Новомиргородський — 37,4 дес. на душу. З другого боку — не втягували до норми повіти Олександрійський — 10,3 дес. на душу, Донецький — 13,0 дес. та Слов'янський — 17,0 дес. на душу — чималою мірою, та Лизаветський та Бахмутський — по 25,9 та 29,5 дес. на душу. Тут нас з першого погляду вражає надмірна різниця між людністю поміщицьких земель та „казенних". Пояснення до цього можна знайти в тому принципові, за яким роздавали ці землі приділяючи землі під казенні села різних найменувань, звичайно мали на оці якусь певну кількість мешканців, і для них, пропорційно до їхньої кількости, і одмежовували землі. Так було, коли переводили селян з инших губерень, так було й тоді, коли так звані осадчі починали „осаджувати" села. Загальне правило було таке — осадчому приділяли землю під слободу в 100, 150, 50 дворів і одмежовували її тільки тоді, коли він заселив „надлежащимъ числомъ людей". Звичайно, не можна уявляти собі залюднення країни як щось цілком правомірне, було багато помилок, надуживань і т. инш., але все-ж можна вважати за більше-менше постійне явище, коли для казенних сіл приділяли землі „по дворах". Як бачимо, в графі № 3 було чимало вагань — од 4,3 до 49,7 дес. на душу, але це пояснюється тим, що в повітах з давньою людністю вона збільшилася, стало тісніше, в деяких селах, де умови життя були кращі — людність зростала, там де було гірше жити — вона тікала й т. д. Ці вагання диктувало життя. У поміщицьких дачах справа стояла инакше. Дідичам приділяли дачі за наказом кн. Потьомкіна [1]), не менш як на 25 дворів і не більш як на 200, рахуючи по 60 дес. на двір, себ-то не менше як 1.500 дес. і не більш за 12.000 дес., як ми вже казали раніш. Але залюднити такі великі дачі в зазначений термін було занадто важко, й тому вважали за можливе зменшити кількість дворів на половину, і рахували залюдненими дачі, де до зазначеного терміну було поселено половину дворів. (на 1.500 дес. — 13 дворів) [2]). Отже, вже в первісному плані — під заселення поміщицьких земель приділювано більше десятин, ніж у казенних селах. З другого боку, землі почали роздавати з 1775 року, і термін призначався 10 років, але не всі

[1]) Матеріалы для исторіи Запорожья. Инструкція Азовск. губернатору В. А. Черткову. К. Старина, 1882, т. III, 327.

[2]) К. Стар., 1882, т. III, Инструкціи Черткову, п. II.

землі було роздано разом, навпаки — найбільше роздавали земель роками 1778—1783, себ-то термін для залюднення їх одсовували надалі. У реєстрах поміщицьких маєтків ми бачимо раз-у-раз, що на 5.000, 6.000 десятин землі в деяких дідичів було тільки 20, 30 чол. об. ст. Траплялися випадки, коли було й менше, а то й зовсім не було ані однієї людини. Такі випадки траплялися частіше в південних повітах, Херсонському, Катеринославському. Навпаки, в деяких випадках ми бачили, що на невеличкій дачі мешкало значно більше людей, ніж вимагали умови, але треба додати, що це було дуже рідко [1]).

От у цьому невеличкому залюдненню поміщицьких дач, яке характеризує, за небагатьма винятками, поміщицьке господарство перших десятиліть після того, як зруйновано Січ, і треба шукати відповіди на запитання, яке ми поставили вище, студіюючи зростання людности країни за 100 років (ст. 342): чому колонізаційна хвиля пішла переважно в ті повіти, які за доби, коли складали Атлас, мали характер поміщицьких? Чому ці повіти за 100 років дали найбільший приріст людности?

Справа ясна: там, де густість людности була більша, вона зростала переважно природнім шляхом, і тільки деякою мірою приймала до себе нових колоністів. Навпаки, до мало залюднених поміщицьких дач сами дідичі всіма способами закликали людність з різних країн, не обмежуючись „дозволенными мѣстами", як писали в наказах про залюднення Степової України, а охоче приймали до себе і втікачів-кріпаків з Росії, купували кріпаків, переводили „власних" людей, то-що. Оці землі і стали за ту „землю обѣтованную", куди протягом усієї доби кріпацтва тікали люди, і таким чином землі ці, і з зруйнуванням Січи не змінили свого характеру [2]).

Треба звернути увагу й на те, що наші висновки — з приводу розподілу людности не відповідають тим, що дано в самому Атласі, на останній додатковій сторінці його. Річ у тому, що ми, підраховуючи різні групи людности, брали виключно вказівки самих пояснінь до мап, напр. „місто NN, чолов. 000, жін. 000, землі придатної 000, непридатної 000"; „містечко NN, чолов. 000, жін. 000, землі і т. д., „казенне село NN, чолов. 000", і т. д., зовсім не беручись розвязувати питання про те, хто саме мешкав у цьому місті, або містечку. Тут були й купці, і міщани, і однодворці, і чужоземці, і різні представники инших соціяльних груп людности країни. Мені здається, що ставитися до цих пояснінь инакше дослідник і не має права, бо тут — правдиві, або хибні, але все-ж-таки дано певні цифри, і виділяти з містечок ті або инші класи він не має права. Це головне правило я порушила лиш тоді,

[1]) Напр. у ген. м. Синельникова в дер. Широкій, на 12.500 д. придатної землі було тільки 18 чол. та 14 жін. (Катерин. пов.), у ген. М. Архарова — на 11.400 дес. придатної землі — 26 чол. та 11 жін. (Херсон. пов.), у підпор. Мерліна — на 17.000 дос. — 32 чол. та 27 жін. (того-ж повіту) не кажучи вже про зовсім незалюднені землі. Треба завважити, що великі маєтки були залюднені гірше, ніж маленькі дачі.

[2]) Щербина, Бѣглые и крѣпостные въ Черноморіи. К. Стар. 1883, кн. 6. стор. 233—248. Д. І. Багалій, Заселення південної України, стор. 74. Матеріалы для оцѣнки земель Херсонской губ., т. I, стор. 48, 49 та VI, стор. 143—144.

коли перенесла частини містечок Олексопільського повіту до військових поселян, на підставі вказівок пояснінь, що це „містечка воїнських поселян".

Далі, в додаткових поясненнях бачимо цілком новий розподіл людности незалежно од того, де вони мешкали, тільки на підставі належности до тих або инших соціяльних груп. Тут чимало нових груп (як напр. поміщицькі „крестьяне", „подданные", „служителя", „однодворческіе крестьяне", „купцы", „мѣщане"), потім — розподіл чужоземців за національністю, а з другого боку, цілком бракує людности манастирських земель. Цікаве й те, що підсумки не відповідають (по окремих повітах Атласу дано 385, 093 чолов., по розподілу за соціяльними групами — 385, 153 — різниця невеличка, тільки 60 чолов. при сумі — 385, 153 — але все-ж вона є). Гірше стоїть справа з порівнянням цих груп. Щоб це було виразніше, я друкую їх поруч обидва висновки, в першу графу я беру висновки реальні, ті, що дав розгляд пояснінь до Атласу, в яких відбилися справжні умови життя окремих повітів. Треба попередити — що тут можливі невеличкі помилки — напр. у Слов'янському пов. стоять поруч с. Ямпіль та Криві-Луки, Мелова та Лозовенька, без зазначення, що це за села — їх я зарахувала до казенних, так само і в повіті Павлоградському села Троїцьке, Петропавлівка, Николаївка, Дмитрівка, Олександрівка, Василівка, Григоріївка, Покровська, Михайлівка, Гаврилівка та Іванівка. Але в цілому вони не дали-б навіть і 1%.

Другу графу дають ідеальні висновки того-ж Атласу; в них немає ні розподілу по повітах, ні жіночої людности, ні загальних підсумків обох статів, а самі лиш чоловіки.

Порівнявши ці дві графи, побачимо, що різниця між ними чимала. Людність міст звичайно складалася з купців та міщан — але чимала частина її не ввіходила, як видно, в ці групи (бо купці та міщани дали тільки 16,668 чол.), а в нас дано 31,463 чол. Ясно, що тут мешкали й однодвірці (у нас не вистачає 1,212 чол.), і чужинці (теж не вистачає 3,497), а ми вже знаємо, що Нахічевань та Маріюпіль, а почасти й Таганрог залюднювали греки та вірмени.

Містечка: це одиниця, яку не знати як розікласти на соціяльні групи: і ми її мусимо залишити, як „запасний фонд" — тут можна шукати і державних поселян, і чужинців, і міщан, і все, що хочете. Так само й фортеці: на форштаті їх звичайно жили міщани, цехові, могли бути й військові поселяни, і одставні салдати.

В Атласі, проти більшости сіл не-поміщицьких стоїть вказівка „казенное село", але в загальних підсумках ми не бачимо нічого, що-б відповідало цим „казенним селам". Ясно, що їхню людність об'єднано з другою категорією — військових селян. Це об'єднання природнє, але шкодить йому те, що в першій графі ми бачимо окрему цифру „государственные села", і в загальних підсумках об'єднано в одну цифру „воинскихъ и государственныхъ поселянъ"; ще більша хиба в тому, що існує і друга графа „государственныхъ, дворцовыхъ (?) и экономическихъ поселянъ". Знак запитання означає те, що протягом пояснінь до 15 повітів ми не бачили ані одного чоловіка, який

Таблиця № 19.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ПІДСУМКІВ АТЛАСУ

	Підсумки по повітах		Підсумки загальні		
Міста	31,463		Купці	1,950	16,668
			Міщани	14,718	
Містечка	53,398				
Фортеці	1,121				
Казенні села	100,449				
Воїнські	23,468		воїнських та державних	173,366	177,165
Державні	3,029	131,371			
Економічні	444			2,799	
Волосні	1,630				
Однодвірці	21,946		Однодв.	23 ,067	23,158
			Однодв. поселян	91	
Одставні	1,201			1,796	
Кімлики	459			459	10,644
Чужоземці	7,157		греків	5,870	
			вірмен	4,056	
			грузинів	295	
			шведів	423	
Поміщицьких селян	134,645		пом. піддан. і служ.	150,608	
			пом. крестьянъ	5,655	
Манастир. сел.	4,683				
	385.093			385,153	

належав-би до цих „дворцовыхъ поселянъ“ [1]). Отож об'єднуючи економічних поселян з державними, автор висновку розбиває на неясних підставах групу „государственныхъ поселянъ“ на дві — частину прилучає до військових, частину до економічних поселян.

Що це не переписувачева помилка, ясно з того, що коли-б ми справді об'єднали тільки державних та економічних, то дістали-б цифру 3,473,

[1]) З иншого джерела ми знаємо, що ще р. 1773 до Бахмутського повіту було переселено з Сівської провінції „собственныхъ Е. И. В. дворцовыхъ крестьянъ ...не менѣе 70 семействъ“. (Дніпропетр. крайарх, ф. Новорос. губ., № 2293, арк. 1—3).

а в загальних висновках дано 2.799. Ясно, що частина „государственныхъ“ чомусь пішла до „військових“.

Далі, в нас у першій графі залишаються на самоті „волостные“, їм не відповідає ані що́ в другій графі. Тепер зробімо спробу підбити підсумки; вони отакі: людність казенних, військових, державних, волосних та економічних поселень — 131.371 чолов., а разом із містечками — 184.769 чоловіка. У загальних підсумках, об'єднуючи військових, державних та економічних поселян, маємо цифру 177.165 чолов. Або — в першій графі зайвих 7.604.

Це цілком зрозуміле — бо в містечках могли мешкати й инші — хоч з тих самих однодвірців, та одставних салдатів — яких по нашій першій графі менше, ніж у загальних висновках (не вистачає однодвірців 1,212, — бо до них треба додати й їхніх „крестьян“, та 595 одставних салдатів).

У графі чужинців, як ми вже казали вище, теж не вистачає, але ця різниця пояснюється тим, що не всі вони мешкали в одних селах, а чимало і в містах.

Тепер у наших графах велика неясність: ми маємо в першій хоч і невеличку, але цілком окрему й законну групу — „манастирських поселян“ — у другій її не існує, і не ясно — до якої її можна приєднати. Порівнюючи ці висновки з відомістю 1787 року з паперів кн. Потьомкіна — можна припустити, що манастирських селян автор Атласу рахував разом із поміщицькими. Це можливо ще й тому, що група поміщицьких „крестьянъ, подданныхъ и служителей“ надмірно висока, коли її порівняти з тими цифрами, що дали підсумки повітових цифр — там у нас тільки 134,645, тут 150,608 підданих та 5,655 „крестьян“. Тут важко пояснити цю різницю. Можливо, що не всі поміщицькі „крестьяне“ та „піддані“ мешкали по селах: дехто з них перебував і по містечках, і по містах, переважно з „служителей“. З другого боку — звичайно могли бути й помилки, про це ми вже казали своєчасно. Будь-що-будь, навіть беручи цю різницю всю на рахунок помилок (різниця виходить не дуже велика), в цілому вона дає ледві 5%%, в окремих повітах ще менше, і таким чином на загальних висновках розподілу людности вона не відбивається.

Далі є невеличка різниця в загальних підсумках — у першій графі бачимо 385,093, в другій 385,153, себ-то різниця в 60 душ. Ми вже звертали увагу на те, що в підсумках повітових трапляються помилки, ясно, що якась непогодженість була й тут.

Окрім цих підсумків, у післямові дано ще й декілька вказівок на людність, що не ввіходила до Атласу. Ці вказівки я виділила в таблицю № 20.

Ці групи людности зовсім не відбилися в повітових списках.

Звичайно ми не маємо жадних можливостей для того, щоб з'ясувати оскільки правдиві наші відомості, але ми можемо тільки поставити їх у звязок з тими, що складалися одночасно, або за невеличкий період часу од наших. Таких матеріялів поки-що було мало надруковано (тут ми маємо на увазі окремі факти та підсумки О. О. Скальковського [1]), окрім того по архівах збе-

[1]) А. А. Скальковскій. Хронолог. Обозрѣніе, т. I, стор. 148—9, 194—95, 219—20.

Табл. № 20.

ЛЮДНІСТЬ, ЩО НЕ ВВІЙШЛА ДО ПОЯСНІНЬ ДО МАП.

Дворянъ	1,590
Священно- и церковно-служителей	2,927
Помѣщичьихъ кабальныхъ польской націи	18
молдавской	1
калмыцкой	5
татарской	4
волоской	1
турецкой	1
пруской	5
еврейской	2
арапской	12
башкирской	1
цыганской	4
черкасской	1
Непомнящихъ родства	1
Цыганъ	506
Всего	5,079

реглося чимало відомостей різних років, з яких ми візьмемо три: 1774, 1786 та 1789 рр.; дві перші беремо з документу під назвою „вѣдомость сколько въ 1774 году за существованіе Новороссійской губерніи ...состояло народу и сколько та губернія приносила въ казну годового дохода, да и колико въ той губерніи было поселенныхъ полковъ, а на противъ того коликое жнынѣ въ Екатеринославской губерніи считается народу, и какой оная губернія приноситъ въ казну доходъ по примѣру вступившаго въ прошломъ 1786 года“ [1]).

Ці відомості ми ставимо в таблиці № 21 під № I та II. Цифри нашого Атласу ставимо під № III. Крім того під № IV ми ставимо дані з відомости складеної р. 1789 [2]).

[1]) Московск. Отд. Общаго Архива Главн. Штаба (Лефорт. Арх.). Бумаги кн. Потемкина - Таврическаго. Опись 194, связка 225, № 12 (цитую за відомостями, що я їх дістала р. 1917).

[2]) Моск. Отд. Общ. Архива Главн. Штаба (Лефорт. Арх.). Бумаги кн. Потемкина - Таврическаго. Опись № 194, вв. 225, № 11 б.

Таблиця № 21.

ЛЮДНІСТЬ НАМІСНИЦТВА НА ПІДСТАВІ ВІДОМОСТЕЙ РІЗНИХ РОКІВ

	Від. I. 1774	Від. II. 1786	Від. III. (Атлас) 1787	Від. IV. 1789
Дворянъ	—	—	1,590	—
Купечества	1,692	2,088	1,950	2,236
Цеховыхъ	1,054	14,008	14,718	16,149
Однодворцевъ и ихъ крестьянъ	14,952	23,316	23,067 91	24,826 91
Волостныхъ крестьянъ	654	—	—	—
Государственныхъ поселянъ	14.064			868
дворцовыхъ	—	2,860	2,799	2,046
экономическихъ	—			274
упраздненныхъ монастырей	—			1,463
цыганъ каз. вѣдомства	—	506	506	556 54
Соловаровъ	685	—	—	—
Отставныхъ посел. солдат	—	1,696	1,796	1,941
Вышедшихъ изъ Польши раскольниковъ	261	6,080	—	6,310
На укомплектованіи б. въ губерніи поселенныхъ полковъ. А именно:				
для гусарскихъ	2,115	165,243	173,366	172,841
заступающихъ ихъ фамиліатовъ	18,685			
Для пикинеровъ, приписн. и ихъ фамилій	14,157			
Шведовъ	—	277	423	—
Корсиканцевъ	—	146		—
Выведенныхъ изъ Крыму христіанъ	—	10,221	—	—
грековъ	—	—	5,870	9,946
армянъ	—	—	4,056	
Кочующихъ калмыковъ	—	459	459	459
Грузинъ	—	—	295	295
Священно- и церковно служителей	—	3,511	2,927	3,529
Непомнящихъ родства	—	—	1	—
Подданныхъ малороссіянъ состоящихъ въ позем. окладѣ		—	—	99,429
Монастырскихъ поселянъ		—	—	—
Помѣщичьихъ поселянъ	38,453	151,629	150,608	2,032
Помѣщичьихъ крестьянъ	261	6,799	5,655	6,810
Посполитыхъ, перешедш. изъ Малороссіи	—	—	—	46,691
Кабальныхъ	—	57	55	—
Всего	107,108	388,896	390,232	399,808

Перше, що звертає на себе увагу в цій порівняльній таблиці [1]), це надзвичайна непевність окремих цифр, які характеризують стан різних категорій людности [2]). Напр. „дворян“ ми маємо тільки в нашому Атласі. У графі „купці“ — кількість їх то падає, то збільшується (падає за нашим Атласом). Навпаки — кількість „цехових“ за Атласом збільшується, можливо коштом купців. Цифра однодвірців за Атласом трохи зменшується, але, коли ми не дамо повної віри цифрі р. 1786 Потьомкінської відомости, то побачимо, що є повний звязок між цифрами Атласу та відомости Потьомкіна р. 1789. Навіть цифра „крестьянъ однодворческихъ“ залишається та-ж сама.

Волосних „крестьянъ“ зустрічаємо тільки в відомості р. 1774. Цікаве те, що ця назва є в повітових відомостях Атласу, і не збереглася в загальних підсумках. „Государственные крестьяне“ виявляються як окрема група лиш у першій та останній графах, у двох середніх — Атласу та Відом р. 1786 — їх об'єднано з „дворцовыми“ та „экономическими“, але цікаво: кількість показана різна, хоч і на невеличку суму — 61 чол. Солеварів ми бачимо тільки в першій відомості — хоч у пояснінні до Бахмутського повіту в Атласі зазначено кількість десятин землі, яку було приділено цим солеварам, тільки не зазначено, скільки їх було.

Одставних салдатів бачимо в відомостях після 1786 р., і кількість їх потроху збільшується що-року. Так само збільшується і кількість „расколниковъ“, яких бракує в нашому Атласі — там вони увійшли до загальної цифри „государственныхъ“ поселян.

Потім іде велика категорія поселян, що з них формовано поселенні полки. Спочатку це були „фаміліяти“ й „приписні“ гусарських та пікінерних полків, що їх за першою відомістю було 20,800 гусарських та 14,157 пікінерських, разом — 38,957 чол. У пізніших відомостях бачимо, що кількість їх коливається: вона найбільша за нашим Атласом, це можна з'ясувати тим, що до так званих „військових поселян“ там чомусь приєднано частину „государственныхъ“, на що ми вже звертали увагу читача.

У категорії різного роду чужоземців бачимо, що з'являються вони допіру після 1774 р.; в відом. 1786 р. стоять окремо „шведы“ і „корсиканцы“, в нашому Атласі їх об'єднано (кількість та сама). В відомості р. 1789 їх вже немає. Навпаки, кількість „выведенныхъ изъ Крыма христіанъ“ змінюється: р. 1786 їх зазначено разом 10,221. В нашому Атласі відокремлено греків та вірменів, і дано разом 9,926, р. 1789 разом 9,946. Цікаво, що незмінні дві цифри: грузин та кімликів. Остання найменш заслуговує, звичайно, на довіру, так само як і третя „стала“ цифра — циганів, що протягом 2 відомостей залишається та сама, і тільки в останній, 1789 р., надзвичайно збільшується і захоплює навіть дві окремі графи: „цыганъ“ — та знов „цыганъ“.

Графа „священно и церковно-служителей“ чомусь, неясно чому саме, в Атласі зменшується.

Манастирських селян бракує по всіх таблицях, і тільки р. 1786 бачимо непевну кількість манастирських селян, приєднаних до поміщицьких. Це цікаво

[1]) Треба пам'ятати, що перша таблиця — р. 1774 — охоплювала тільки територію тодішньої Новоросійської губерні, без земель запорозьких вольностей.

[2]) Цифри підсумків взято з відомостей без зміни.

для нас тому, що в повітових відомостях було чимало селян на манастирських маєтках, про що вже казано, і яких разом у цілому намісництві було 4,683, але в загальних підсумках їх зовсім не взято до уваги. Раніш, у графі різних типів державних селян, ми бачили в відомості р. 1789 невеличку купку — 1,463 селян „упраздненныхъ монастырей".

Поміщицьких селян переділено на дві великі категорії — за першою відомістю — на „помѣщ. поселянъ" та „пом. крестьянъ". Відомість р. 1786 замість першої назви вживає таку: „помѣщичьихъ и монастырскихъ подданныхъ" — замість другої „пом. же крестьянъ великороссійскихъ" [1]). Себ-то, поділяються „піддані" — нові поселенці, втікачі різного роду, яких закликали пани до себе, та яких привозили з-за кордону осадчі, од „кріпаків", яких привозили з Росії, і на яких згодом повернули і оцих „підданних".

В нашому Атласі замість цих назов бачимо „помѣщ. подданныхъ и служителей" та „крестьянъ". У Відомості р. 1789 замість цих двох категорій запроваджено чотири: „підданих черкас", „посполитыхъ перешедшихъ изъ Малороссіи", „подданныхъ малороссіянъ, состоящихъ въ поземельномъ складѣ" та „великор. крестьянъ" — очевидячки, остання група відповідає останній групі попередніх відомостей, а три перші — першій групі „підданих". Що-до кількости, то бачимо, що найбільшу цифру подає відомість р. 1786: разом — 158, 428, в Атласі — 156, 263, та 1789 р. 154, 016 чол. Тут, на нашу думку — справа стоїть небезпечно: якась помилка проходить через усі відомості, бо неможливо, щоб кількість поміщицьких підданих зменшувалася, та ще в такій пропорції. Треба додати, що в 2 відомостях — р. 1786 та в Атласі — до цих груп додано ще кабальних, яких вже немає в відомості р. 1789.

До цих цифр можна додати ще три цифри загальної людности, які подав О. Скальковський, а саме р. 1782 [2]), 1787 [3]) та 1792 [4]). Вище ми вже звертали увагу на те, що що-до території відомості О. Скальковського р. 1787 викликають великий сумнів, що-до залюднення, коли приглядатися до цифр окремих повітів, а брати тільки загальну цифру, вони теж мало збігаються з иншими.

Отак беремо цифру чоловіків за різні роки, а саме:

1774	1782	1786	1787 (Скальк.)	1787 (Атл.)	1792
107,108	278,801	388,896	(375,116)	390,232	419,849

Отож, загальні цифри людности країни, окрім спірної цифри О. Скальковського, не викликають заперечень: вони свідчать про постійне збільшення людности, і дані нашого Атласа цілком відповідають цьому рухові, хоч, звичайно, до них у жадному разі не можна ставитися, як до математично правдивих.

[1]) Ив. Манжура, Екатерин. Юбилейний Листокъ 1887 г. № 1, Д. І. Багалій, Заселення південної України, стор. 72.

[2]) А. А. Скальковскій, Хронол. Обозр. 1, 149.

[3]) Тамо-ж, стор. 195. [4]) Тамо-ж, стор. 220.

Можна поспитатися виявити пропорцію між чоловіками та жінками по повітах. У таблиці № 22 ми беремо лиш кількість мешканців повіту, не рахуючи міської людности. Щоб краще схарактеризувати особливості становища виучуваної доби, ми ставимо поруч цифри тієї-ж людности за 1897 р., теж повітової, без міської [1]).

Табл. № 22.

	На 100 чол. припадало жінок	
	за 1787 р.	за 1897 р.
Слов'янський	94,2	—
Бахмутський	93,6	85,8
Полтавський	93,5	102,9
Новомиргородський . .	93,4	97,0
Кременчуцький	93,2	101,7
Костянтиноградський .	91,9	98,7
Олексопільський	91,1	—
Лизаветський	90,6	98,4
Олександрійський . . .	89,2	99,3
Донецький	88,7	88,2
Павлоградський	84,9	97,1
Катеринославський . .	79,0	96,4 96,3
Новомосковський . . .	76,2	98,2 96,5
Маріюпільський	72,7	95,2
Херсонський	52,3	96,0
Пересічно в намісництві . .	88,5	

Дані цієї таблиці цілком відповідають загальному становищу країни: у давніх, залюднених повітах різниця між чоловіками та жінками невеличка. Вона в деяких повітах навіть менша, ніж за 100 років після того. Це явище можна з'ясувати тим що наприкінці XIX в. повіту Бахмутському, де за переписом 1897 р., кількість чоловіків порівнюючи з жінками збільшилася — було чимало робітників, що приходили на заробітки і що могли впливати на пропорцію між статями.

З другого боку — за тієї доби, коли складано Атлас, виразна різниця цією стороною між давніми повітами, з більше-менше постійною сталою люд-

[1]) Первая всеобщая перепись. Т. XIII. Екатерин. губ., стор. IV, т. XXXIII Полт. губ., стор. XIII т. XLVII Херсон. губ., стор. VI.

ністю, та новими, де людність тільки осаджується, себ-то Павлоградським, Катеринославським, Новомосковським, Маріюпільським та Херсонським. Це явище — перевага чоловіків над жінками — цілком природнє для тих часів, коли колонізаційний процес ще не закінчився, бо колонізаційні зусилля було скеровано на те, щоб притягти чоловіків, а жінки, мовляв, і сами прийдуть. Головна маса нових мешканців, утікачі з різних частин Росії, України та Польщі, здебільшого кидали свої законні родини на батьківщині, бо з дітьми незручно було тікати, і приходили самі або з якимись „випадковими" жінками. Не дарма-ж Катеринославщину та Херсонщину звали „невѣнчанныя губерніи".

Ця надмірна різниця між чоловіками та жінками, як відомо, викликала низку заходів з боку адміністрації країни, щоб збільшити й жіночу частину людности: так р. 1783 російська місцева адміністрація охоче пристала на пропозицію Шмуля Ільковича, що вже протягом кількох років викликав з-за кордону російських та українських утікачів — перевести з Польщі 100 „невіст" [1]); як відомо — було наказано навіть „колодниць", що одбули свій термін, видавати заміж за поселян: це свідчить, звичайно, про брак жінок [2]).

У деяких місцях Атлас зафіксував дивовижні пропорції між жінками та чоловіками: в м. Станиславі Херс. пов. напр. на 1,290 чол. було 45 жінок, в деревні Орші того-ж повіту на 129 чол. — 15 жін., в самому Херсоні на 1,145 чол. — 44 жінки, в м. Бериславі на 357 чол. — 90 жінок в м. Нікополі Катерин. пов. на 1,291 чол. — 388 жінок, то-що, себ-то на 100 чол. 3,5; 11,6; 3,9; 16,7; 30,0 жінок; звичайно такі пропорції можливі лиш там, де людність випадкова.

Цікаво порівняти цифри р. 1787 з цифрами р. 1897. Ми вже звертали увагу на випадки, коли різниця між статями збільшилася — це було тільки в повіті Бахмутському. В инших ми бачимо, що різниця зменшується і стає більше-менше постійною — вона вагається між 96 жінк. на 100 чол. (не рахуючи Маріюпільського, де тільки 95,2) та 102,8. Але головна риса: кількісна перевага чоловіків над жінками залишається в силі. Тут я хочу трохи збочити і зацитувати слова відомого статистика О. О. Русова з приводу цього характеру людности Степової України. В „Матеріалахъ", виданих р. 1888, він не мав таких певних цифр людности країни, які дав перепис р. 1897, і тому цифри, надруковані для деяких повітів не відповідають цифрам перепису. Напр. для Слов'яносербського дано 99,1% (в Перепису 88,2), Бахмутського 97,3 (в Перепису 86,8), Олександрійського — 100,23 (в Перепису 99,3). Остання цифра здивувала самого О. О. Русова, і він подав таку думку: „Александрійскій уѣздъ по половому составу принадлежитъ къ числу женскихъ уѣздовъ, хотя преобладаніе женщинъ здѣсь самое незначительное и составляетъ всего 100,33 женщины на 100 мужчинъ, но это явленіе очень оригинальное не только для Херсонской губерніи, но и для всей южной половины Россіи".

[1]) Симфероп. Архів Таврич. губ. Правл., в II, № 27.

[2]) Ордер кн. Потьомкіна р. 1775, листоп. 12. Озівськ. губернаторові В. А. Черткову: „...содержащихся въ Таганрогскомъ острогѣ женщинъ коихъ вины небольшой важности, изъ оного освободя выдавать въ замужество и причислять на поселеніе". А. Богумилъ. Къ исторіи управленія Новороссіи, в. II, стор. 100, № 684.

Отож він, як старий свідомий дослідник людности Степової України почував тут помилку й намагався пояснити її якимись особливими „оригінальними" умовами, які одрізнили Олександрійський повіт од низки инших повітів. Тепер уже ясно, що „оригінальности" тут не було. Перепис 1897 р., переведений за допомогою науковіших метод, ніж усі попередні спроби виявити кількість людности, з яких користався О. О. Русов, виправили помилку, яку він інстинктовно почував [1]).

Отож бачимо, що головна риса — перевага чоловіків над жінками залишилася протягом цілого століття, з тією різницею, що пропорції між ними змінилися.

Розглядаючи ці відношення, можна звернути увагу ще на одну рису, а саме: як видно з Атласу, найменша різниця була між кількістю чоловіків та жінок у однодвірців, волосних поселян, людности манастирських сіл, себ-то у людности більше-менше стало постійної; навпаки — найбільша різниця між поселянами казенних сіл та поміщицькими поселянами. Це цілком зрозуміло, бо колонізаційний процес найінтенсивніше відбувався переважно в цих групах, заходами в одних — начальства сіл, в инших — дідичів.

Тепер, закінчуючи огляд нашого Атласу, природньо поставити питання: оскільки матеріял, що подає він, заслуговує на довіру? в якій мірі можна користатися з нього? На це запитання почасти вже дано відповідь наприкінці розд. III, де ми зазначили, що цифри Атласу в жадному разі не можна вважати за абсолютно певні, бо вони раз-у-раз суперечать одні одним. Але разом з тим, ми звертали увагу й на те, що суперечності ці невеличкі. Вони свідчать про те, що грубих помилок там не було, а відомо, що певної статистики не можна шукати в джерелах XVIII в., та ще й у країні, яку допіру протягом 12 років почали вивчати. Порівняльна вага Атласу виявляється тоді, коли поставимо його в звязок з иншими джерелами. Ми це зробили вже що-до людности країни, порівнявши його з одночасними відомостями рр. 1786 та 1789. Виявилося, що великої різниці між ними немає, а навпаки — загальна цифра людности, що поступінно зростає, свідчить про поправність підсумків. З другого боку ми можемо поставити дані Атласу, що-до землеволодіння в звязок з окремими ордерами на роздачу дач, та загальними відомостями розданих земель по повітах та по роках [2]).

Матеріял цей, що переховувався по різних архівах, у цілому не тільки не суперечить, а навіть цілком відповідає даним Атласу, себ-то в Атласі зазначено ділянки такі самі завбільшки, як їх дано на підставі ордерів. Окрім того цікаво порівняти цей Атлас з рукописним „Атласом теченія р. Днѣпра", р. 1784 [3]). Там не зазначено розміру дач, але зазначені всі володільці та межі їхніх маєтків, що підходили з двох боків до Дніпра. Порівнюючи ці межі

---

[1]) Матеріалы для оцѣнки земель Херс. нск. губ., т. III, Александрійскій у. Херсонъ 1888. стор. 98.

[2]) Арх. Управл. Держ. майна в Симферополі, вв. VI—XXI. Дані, що я вивезла р. 1916. Дніпроп. Крайарх, ф. Новор. губ. канц., ф. Катерин. Намісн.

[3]) Він переховувався у збірці м. Корсуня, кн. Лопухіних-Демідових, а тепер увійшов до Рукоп. Відділу В. Б. У.

з межами Атласу ми сливе не знаходимо одміни [1]). Отож, з погляду XVIII в., Атлас цей можна визнати за цілком вірогідний, і в кожному разі його можна визнати, звичайно з відповідними обмеженнями, за цінне джерело для історії Південної України.

Підбиваючи підсумки тому, що подає Атлас, треба насамперед одзначити його докладні, старанно виконані мапи, з певними межами всіх володінь. Як ми вже зазначили вище, з цих мап та пояснінь до них, дослідник уперше побачив справжню картину залюднених пунктів та міст. У коротеньких приміткаx до ланів міст, як ми вже казали, подано й історію їх, і кількість мешканців та будинків, то-що а додаючи до цього відомості — з пояснінь про залюднення кожного села, містечка і т. ін., ми маємо доволі повну картину залюднених пунктів Степової України, якої ми ще не мали не тільки в такому маштабові, а й приблизної.

Ще більше важить Атлас, гадаємо, в галузі історії землеволодіння: мапи, розмежованими дільницями окремих маєтків, разом з докладними поясніннями до них уперше виявили всю повну картину розподілу землі, розміщення поміщицьких дач, розмірів їх, реєстр дідичів, з зазначенням їх рангів. На підставі матеріялів Атласу вперше можна з певністю казати про справжніх „спадкоємців запорозької спадщини", і вперше на кін історії виступає та поміщицька маса, що становила собою катеринославське дворянство. Ми вже звертали увагу на її соціяльне походження та тісний звязок з країною. Матеріяли Атласу виявили також ту невеличку розмірно частину, землі, що її роздано під чужоземні колонії: тільки 4,9% всієї площі придатної землі.

З другого боку бачимо з Атласу чимало десятин землі, розданих під казенні та різних типів, військовим селянам, однодвірцям. Усе це дає в цілому 23,4%, а разом із містечками 24,6% площі придатної землі.

У II частині, присвяченій людності Атлас дає теж важливий матеріял: він дає змогу змалювати яскраву картину того, як не пропорційно до площі землі залюднювали країну різні групи людности: як здебільшого сприяли залюдненню країни не дідичі, що їм роздано близько (48,2% всієї площі) половини землі, а поселяни різного типу сіл: „государственных", економічних, волосних, військових, однодвірці, то-що; з другого боку Атлас подає чудовий матеріял для історії поміщицького господарства, виявляючи, як залюднювано поміщицькі дачі.

Отож на підставі матеріялу цього Атласу дослідник Степової України має більше-менше певний матеріял (хиби його ми зазначали вже вище) для висновків у галузі землеволодіння, залюднення країни, рухів колонізації, і т. инш., що чималою мірою дає змогу замість звичайних загальних тверджень стати на ґрунт справжніх фактів.

---

[1]) Дуже наближається до цього Атласу той, що описав А. А. Русов у розвідці „Нѣкоторыя данныя о Днѣпрѣ изъ атласа 'конца прошлаго столѣтія". Юго-Зап. Отд. Имп. Р. Геогр. Общ., 1876, III. Окр. відб. стор. 123—150.

У цьому нарисі я не вичерпала всіх одночасних з Атласом матеріялів, які, в порівнянні з ним, можуть дати чимало цікавого, як різні відомості, таблиці, звідомлення, то-що. З'ясувати це треба тим, що я поставила собі за мету змалювати значіння та наукову вагу Атласу, як нового джерела історії країни, і тому користувалася порівняльним матеріялом лиш остільки, оскільки це було потрібне на те, щоб виявити місце Атласу серед инших джерел. Ширше й повніше цей матеріял, що подає Атлас, я використаю в иншій своїй праці, присвяченій колонізації Степової України, що до неї цей нарис увіходить як одна з складових частин.

ДОДАТОК

ЯК РОЗПОДІЛЮВАНО ЛЮДНІСТЬ ПО ПОВІТАХ.

До стор 366.

Таблиця № 15

Назва повіту	Міста			Містечка			Поселяни різних категорій															Однодворців			Одставних салдатів			Людність фортець			Людність манастирських дач			Чужинців			Людність поміщицьких дач			В цілому намісництві		
							Казенних			Державних			Волосних			Економічних			Військових																								
	Чол.	Жінок	Разом	Чол	Жінок	Разом	Чол.	Жінок	Разом	Чол	Жін	Разом	Чол	Жін	Разом	Чол	Жін	Разом	Чол.	Жін	Разом	Чол.	Жін	Разом	Чолов.	Жін.	Разом	Чолов	Жін.	Разом	Чолов	Жін	Разом	Чолов	Жін.	Разом	Чолов	Жін	Разом	Чолов.	Жін.	Разом	Чолов.	Жінок	Разом
Полтавський	4.544	4 319	8 863	9.166	8.654	17.820	18 520	16 885	35.405	—	—	—	—	—	—	-	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 217	1.151	2.368	—	—	—	6.758	6 665	13 423	40.205	37.674	77.879
Олексопільський	1.390	1.286	2 676	10.232	10.017	20 249	3.404	3 271	6.675	—	—	—	-	—	—	—	—	—	11.353	9.839	21.192	741	744	1 485	—	—	—	—	—	—	705	627	1.332	—	—	—	11.189	9.989	21 178	39.014	35.773	74 787
Кременчуцький	2.535	2.032	4.567	20.097	19.289	39 386	8 268	7 844	16 112	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	251	213	464	—	—	—	6 523	5.900	12.423	37 674	35.278	72.952
Слов'янський	1.609	1.530	3.139	—	—	-	5.693	4.946	10 639	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8.291	8.398	16.689	—	—	—	—	—	—	1.357	1 249	2 606	—	—	—	13.329	12.324	25.653	30.279	28.447	58.726
Костянтиноградський	314	309	623	6 415	6.135	12.550	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 014	1.601	3.615	5 107	5.057	10 164	—	—	—	—	—	—	387	323	710	—	—	—	15 305	13 758	29 063	29.542	27.183	56 725
Олександрійський	431	366	797	4 186	3 410	7 596	12 027	10 830	22 857	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13 092	11 910	25.002	29.736	26.516	56.252
Ливаветський	2.526	2.220	4.746	1.112	1.166	2 278	13 384	11.964	25.348	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.311	10.256	21.567	28.333	25 606	53.939
Новомиргородський	1.512	1.482	2 994	498	508	1.006	10.751	10 021	20.772	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 591	8.936	18.527	22.352	20.947	43.299
Катеринославський	2.157	1.794	3 951	1.291	388	1.679	10.313	9.129	19.442	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	290	136	426	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 482	7.243	16.725	23 533	18 690	42 223
Домецький	311	384	695	—	—	—	1.700	1.694	3 394	744	505	1.249	1 630	1 503	3.133	444	202	646	—	—	—	3.624	3 511	7.135	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12.325	10.760	23.085	20 778	18.559	39.337
Новомосковський	1.391	1.083	2.474	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.107	6.867	15 974	—	—	—	596	270	866	364	218	582	750	641	1.391	—	—	—	10.087	7.958	18.045	22.295	17.037	39.332
Маріюпільський	7.995	6.562	14.557	—	—	—	1.925	839	2.764	1.242	1.000	2.242	—	—	—	—	—	—	—	—	—	330	319	649	315	109	424	757	504	1.261	—	—	—	7.339	6.691	14 030	1.372	207	1 579	21.275	16.231	37.506
Бахмутський	1.761	1.594	3.355	—	—	—	4.990	5.048	10.038	1 043	771	1.814	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 993	1 900	3 893	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6 370	5 764	12 134	16.157	15.077	31 234
Павлоградський	1.305	1.061	2.366	—	—	—	4 841	4 069	8.910	—	—	—	—	—	—	—	—	—	722	887	1.609	1.860	1 544	3.404	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 752	3.832	8 584	13.480	11.393	24 873
Херсомський	1 682	533	2.215	401	251	652	4 633	1 417	6 050	—	—	—	—	—	—	—	—	—	272	149	421	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	10	26	277	263	540	3.159	2 491	5 650	10.440	5 114	15 554
Разом	31 463	26.555	58 018	53.398	49.818	103216	100449	87.957	188 406	3 029	2.276	5 305	1 630	1 503	3 133	444	202	646	23.468	19 343	42.811	21.946	21 473	43 419	1 201	515	1 716	1 121	722	1 843	4 683	4 214	8.897	7 616	6 954	14 570	134 645	117.993	252 638	385 093	339 525	724.618

К. МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ

ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ ЛЯСКОРОНСЬКИЙ.

(Некролог) [1]).

Протягом останніх років надто часто, один по одному, сходять з української наукової ниви вельми заслужені, високої кваліфікації робітники, що були виховані ще на міцних основах і принципах широкої европейської науки. Багато здібности, років і праці потрібно, щоб гідним способом заступити в київських наукових колах та установах недавню, ще свіжу втрату М. Т. Біляшівського, П. Д. Демуцького та Д. М. Щербаківського, аж ось спіткала нас нова тяжка й болюча втрата. — 1 січня 1928 року, в самий день своїх іменин, на які він заздалегідь був запросив своїх приятелів, по короткій недузі (запалення легенів) упокоївсь Василь Григорович Ляскоронський, заслужений професор Історично-Філологічного Інституту в Ніжені, вельми діяльний науковий співробітник Української Академії Наук у багатьох її комісіях, завідувач нумізматичного відділу Лаврського музею, член кількох наукових товариств у Росії та за кордоном. — В особі його українська наука зазнала великої невиджалуваної втрати, що де-далі, все важче відчувається по тих численних установах, комітетах, секціях, комісіях, де працював небіжчик так щиро, сумлінно та самовіддано до самих останніх днів свого віку. Бо навіть і саме життя своє поклав через свою надзвичайну лагідну, м'яку та поступливу вдачу — не зміг рішуче відмовитися перед молодшими, присилуваний виступити прилюдно в такій урочистості та при таких обставинах, на які вже не дозволяв його вік і стан здоров'я. 3-го січня поховано його на Лук'янівському кладовищі, що про вивчення його він теж дбав, беручи діяльну участь у складанні програми київського некрополю в комісії Стародавнього Київа при Академії. Так недавно ще звикли ми бачити Василя Григоровича, його скромну, привітну особу в різних численних академічних комісіях гуманітарного відділу, де він брав діяльну участь, і тепер болюче відчувається його відсутність у засіданнях, де він міг-би сказати своє тихе, поважне, часом рішуче слово в тих питаннях, у яких був добрим знавцем і фахівцем. — Я знала Василя Григоровича з 1880 р.; хоч, властиво, не був він моїм товаришем, не беручи участи в тогочасних студентських гуртках, але-ж протягом кількох десятиліть завсіди щиро приятелював зо мною; приязнь ця ще збільшилася останніми роками, коли він повернувсь до Київа, і ми почали спільно працювати в академічних установах; ще раніше єднала нас підготовча праця до археологічних з'їздів та велика любов і пієтет його до нашого незабут-

[1]) Цю статтю було написано в перших місяцях по смерті В. Г. Ляскоронського для чергової книжки „України" 1928 р., на замовлення її редакції. За браком місця вона не була надрукована своєчасно; тому передана згодом до „Записок Історично-Філологічного Відділу", де вона теж задержалася довший час і тепер тільки уміщена в XXIV книжці. *Ред.*

нього вчителя, що про нього ми раз-у-раз ділилися спогадами до останніх днів. Отже вважаю за свій обов'язок поділитися своїми споминами про Василя Григоровича та подати найголовніші відомості про його життя й наукову діяльність.

Василь Григорович Ляскоронський народився 24 грудня 1859 року в Золотоноші на Полтавщині, в родині вчителя міської школи; батько його навчався у Ніженському історично-філологічному інституті, в т. зв. ліцею кн. Безбородька. Мати навчалася теж у Ніжені в французькому пансіоні; була вона з роду Максимовичів на Чернігівщині.

Незабаром батько В. Г-ча перейшов на ту-ж посаду в Ромен, далі за рік до Пирятина; тут пробув він 10 років і помер ще молодим. Про добре родинне виховання В. Г. свідчить усенька його вдача — завсіди стримана, лагідна та ввічлива. До 4-ої класи вчився він, разом з старшим братом, Володимиром, у полтавській гімназії, але незабаром мусів був її покинути, по батьковій смерті. Тоді мати переїхала до Лубень з шістьма дітьми, держала учнів на квартирі, і тут почалось для них нужденне сирітське життя, що міцно звязало родину, бо старші хлопці вже зразу почали заробляти, щоб допомагати матері та меншим дітям. Вони виконували відповідальні обов'язки при учнівській квартирі: старший був за старшого учня, себ-то ментора, Василь Григорович за репетитора. Таке життя загартувало їхню вдачу та виробило надзвичайну працьовитість і завзяту любов до науки. Не вдовольняючись обов'язковою шкільною наукою, вони добре повиучували давні й нові мови, багато читали та поширювали свій світогляд. За гімназіяльних часів найбільше вплинув на них видатний вчитель лубенської гімназії, Федір Іванович Камінський, відомий дослідник першої, знайденої на Україні, палеолітичної стації при селі Ганцях, Лубенського повіту. Він заохочував своїх учнів до позашкільної науки, яка мала, поширюючи їхній розвиток, разом з тим наближати їхні інтереси до рідного краю та рідного народу, до всього того, що об'єднується тепер одним терміном — українознавства. В коротенькій автобіографічній замітці, знайденій у його паперах, В. Г. вдячно згадує і визнає корисний вплив на нього ще кількох учителів та відомої в Лубнях К. М. Скаржинської; ці люди прищепили йому інтерес та любов до рідної старовини, до етнографічних дослідів, то-що.

Закінчивши гімназію 1880 р., Василь Григорович зараз вступив на історично-філологічний факультет Київського Університету, а разом з тим слухав виклади і на медичному та природничому; добре вивчив анатомію людини та инших тварин, що вельми допомагало йому в дальших студіях, напр. в археологічних; він гадав був навіть змінити факультет, як то часто практикували тоді студенти, що йшли на університет не так для корисної кар'єри, як шукаючи в науці відповіди на те, що їх цікавило. Але-ж поворот з-за кордону проф. В. Б. Антоновича, що про нього В. Г. багато вже чув від Камінського, від старшого брата та студентів земляків, та перші лекції цього професора вирішили його долю, бо заохотили залишитися на своїому факультеті. За приводом старшого брата, що працював над історією України у проф. В. Б. Антоновича та над історією Західньої Европи у проф. Лучицького, Василь Григорович знайомиться особисто з тими двома професорами та вчащає на їхні

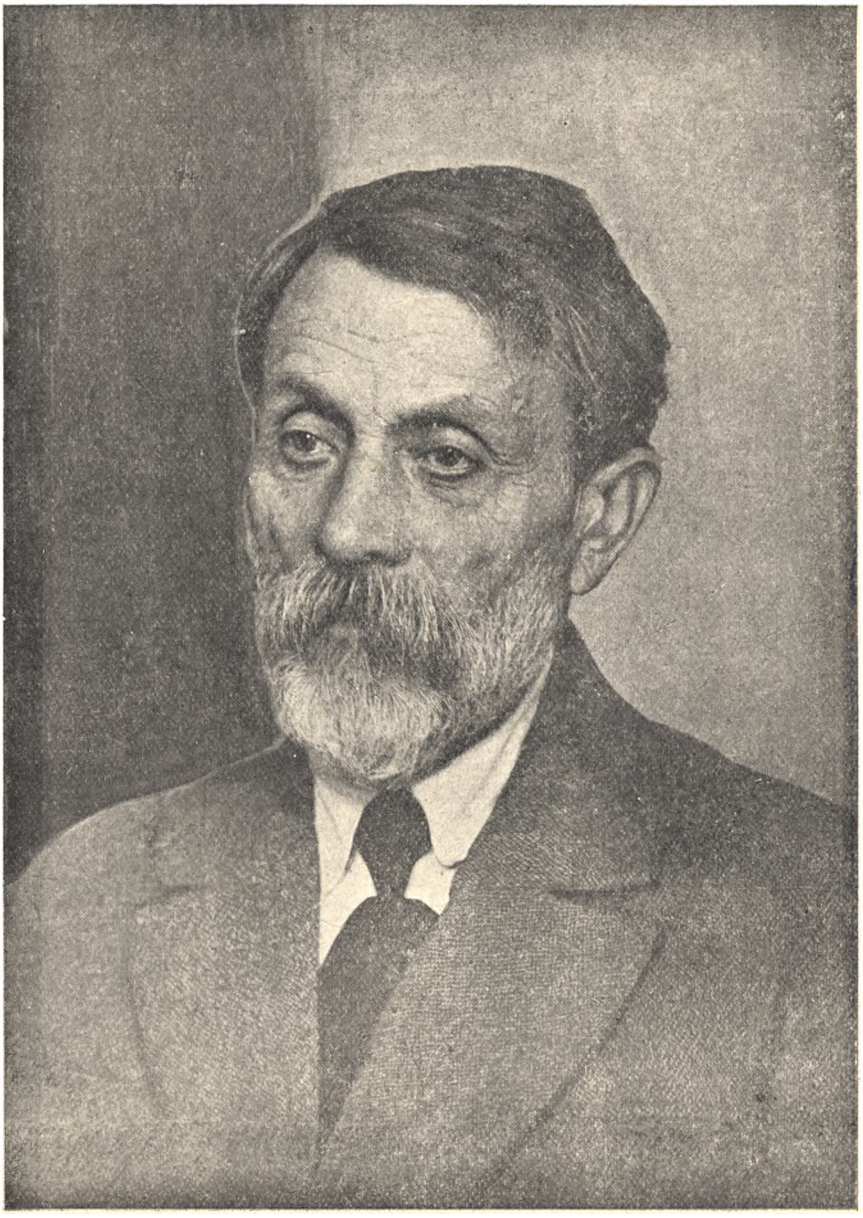

**Василь Григорович Ляскоронський,
за місяць перед смертю.**

Світлина М. О. Макаренка

виклади. Надзвичайно лагідна, приступна та симпатична вдача Антоновича, разом з високим його авторитетом серед студентської молоди, враз з'єднали йому серце юнака, як то ми знаємо з власних споминів В. Г. Цікавлячись переважно історією, В. Г. не обмежувався лекціями та працями в семінарі, що провадив Антонович з своїми учнями в Центральному Архіві, в нумізматичному та археологічному музеях університету. Він виявляє особливе зацікавлення всіма допомічними дисциплінами: антропологією, етнографією, археологією, нумізматикою, палеографією, сфрагістикою та иншими і сам починає працювати в археологічнім та нумізматичнім кабінетах університету, здобуває доброї вправи в тих галузях і далі провадить ту працю до останніх днів життя. А втім медальну працю (її зараховано йому й за кандидатську) Василь Григорович пише з історії Західньої Европи на тему „Политическія собранія и политическая организація кальвинистовъ во Франціи въ XVI ст. по неизданнымъ источникамъ". Цю тему запропонував проф. Лучицький, що на нього під той час припала була черга в факультеті. За цю працю В. Г. одержав срібний медаль. Протягом цілого університетського курсу В. Г. перебував учительським стипендіятом за конкурсом.

Закінчивши кандидатом р. 1885 Василь Григорович, дарма що був учительським стипендіятом, не зразу дістав посаду. Проте, відомий вже за часів свого студентства, як путящий репетитор та хатній навчитель, він одержує добрі лекції в кількох родинах та в приватних гімназіях, між иншими в дівочій гімназії Ващенка-Захарченка, тоді найкращій у Київі. Добре тепер заробляючи, він іще більше допомагав матері, беручи цілком на своє виховання молодші сестри; одну з них, він, по тому, як вона закінчила була гімназію, вирядив до Парижу, шість років удержував її там, надсилаючи їй половину свого заробітку і давши змогу добре вистудіювати медицину. Літніми вакаціями В. Г. жив звичайно на рідній Полтавщині; виходив з рушницею добру її частину, виучуючи її топографію, старовину та народній побут і пильно записуючи всі свої здобутки, яких безліч збереглося в його паперах. Або-ж виїздив до сестри за кордон, подорожував разом з нею, оглядав та студіював усе, що можна, поглиблюючи своє знання, поширюючи світогляд.

Приблизно в ті часи В. Г. перебував два роки, як домашній учитель, у родині руського священика при російському посольстві в Відні; там він слухав лекції кількох відомих професорів на університеті, працював по музеях, бібліотеках та архівах і почав студіювати закордонні матеріяли до картографії стародавньої України. Тоді-ж-таки, зацікавившись ісландськими сагами і ще в той час поставившись до них, як до помічного перводжерела що-до побуту та почасти й історичних подій тих давніх часів, В. Г. виучує їхню мову, починає листуватися з ісландським історичним товариством у Рейк'явіку, яке згодом обирає його на свого члена, одержує його видання протягом багатьох років, нарешті — запрошення прибути до Ісландії.

Примістивши з часом другу свою сестру, замість себе, учителькою в родині віденського священика, Василь Григорович вертається до Київа, 1891 р. дістає посаду вчителя історії та географії в 3-ій гімназії, а далі в деяких приватних, і разом з тим записується в університеті своєкоштним

кандидатом для підготовлення до професури, що дає можливість працювати в бібліотеці та инших установах університету та користуватись порадою професорів.

Готуючись до магістерського екзамену та не обмежуючись своєю обов'язковою працею, В. Г. продовжує завзяту працю над дослідженням того чи иншого наукового питання, коло якого почав був працювати ще на університеті. В часі своїх літніх екскурсій він збирає відомості про знахідки старовини, монетних скарбів та поодиноких монет, чи то на Полтавщині, чи на Київщині або в самому Київі і друкує ці відомості в київських газетах. Далі починає друкувати свої археологічні розвідки в „Київській Старині".

Близька знайомість і приязні стосунки з відомим дослідником української старовини, В. В. Хвойкою, в значній мірі причинились до постійної археологічної праці Василя Григоровича, який не раз брав участь у розкопах та екскурсіях Хвойки та його приятеля С. А. Мазаракі. Наслідком того були розвідки: „Прошлое м. Триполья и его окрестностей", „О нахожденіи въ курганахъ с. Пастерского (Чигиринскаго уѣзда Кіевской губ.) древне-греческихъ росписныхъ сосудовъ V и IV ст. до Р. Х.", „О судьбѣ одной археологической находки, сдѣланной въ Кіевѣ около 1827 г." та инш. Хвойко-ж познайомив його з певною групою дослідників київської старовини: Ертелем, Жеваховим, Мердером, Стелецьким та инш., що примушувало В. Г. від часу до часу подавати дрібні замітки до „Кіевлянина". Зацікавившись питанням про дослідження земляних споруджень на Україні, могил, городищ, валів, майданів, В. Г. виходив та виїздив мало не половину Полтавщини, суміжну частину Харківщини та Курщини; оглянув, заміряв, накреслив та зазначив на мапі не одну тисячу тих пам'яток старовини та випустив цілу низку розвідок про них: „Остатки древняго городища въ м. Лукомьѣ Лубенск. у. Полт. губ.", „Остатки древняго городища въ м. Снитынѣ, Лубенск. у. Полт. губ.", „Состояніе городищъ въ Полтавской губ." та кілька розвідок про могили, вали, городища та майдани на Україні.

Історичне товариство Нестора Літописця, пильно дбаючи про поширення й розвинення своєї діяльности, старанно вишукуючи нових співробітників серед молодих вчених, обрало В. Гр. дійсним своїм членом 10 грудня 1891 р. Тут він зачитує цілу низку доповідів переважно що-до старовинної картографії України: „Данныя объ атласѣ Боплана въ XVII в.". „Иностранныя карты и атласы XVI и XVII ст. заключающіе въ себѣ данныя для исторіи Южной Руси". „О граверѣ XVII в. Гильомѣ Гондіусѣ и его картографическихъ трудахъ относительно Южной Россіи". „Описаніе Блавіанова атласа второй половины XVI в." та инші, що складаються з часом в поважні праці з давньої картографії України, надруковані почасти в виданнях Т-ва Нестора та Московського Археологічного Т-ва, почасти своїм власним виданням. — „О курганахъ-майданахъ на лѣвой сторонѣ Днѣпра въ предѣлахъ Полтавской губерніи". — Одну доповідь його присвячено пам'яті Ф. Я. Фортинського, другу про археологічну знахідку біля м. Таганчі на Київщині.

1896 р. при Товаристві було засновано відділ Підготовчого Комітету до XI Археологічного з'їзду в Київі, і В. Г. бере діяльну участь в працях цього

комітету; між иншим йому, разом з иншими членами-полтавцями, доручено скласти реєстр пам'яток старовини до кінця XVIII в., а саме: про старовинні церкви, будинки, замки або їх решти; зброю, начиння, приватні збірки стародавностів, рукописів, документів, стародруків і т. ин.; доручення те було виконане. На початку археологічного з'їзду В. Г. було обрано на секретаря і за його редагуванням виходили бюлетені з'їзду. — 3/5 1900 р., в засіданню підготовчого комітету XII з'їзду при Товаристві Нестора літописця, В. Г. взявся збирати археологічні матеріяли і зробити зводку з них в п'ятьох повітах Полтавщини і, тоді-ж-таки йому запропоновано ще ширшу археологічну екскурсію в повітах: Прилуцькому, Лохвицькому, Пирятинському, Роменському, Лубенському, Миргородському та Хорольському.

В травні 1903 року В. Г. знов обрано на секретаря Київського відділу підготовчого комітету XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі і він згоджується, разом з С. А. Мазаракі, провадити археологічні досліди по річках: Сулі, Пслу і Ворсклі на Полтавщині та Харківщині. 9/XI 1904 р., в засіданню того-ж Підготовчого Комітету, В. Г. подає звідомлення про те командирування: протягом одного літа він виїздив приблизно 1000 верстов, зареєстрував та зазначив на мапі по-над 600 могил, по-над 160 майданів, 20 городищ иншого типу; дослідив лінії довгих (змійових) оборонних валів та 6—7 становищ кам'яної доби.

На обох з'їздах — XII в Харкові і XIII в Катеринославі В. Г. знов обрано на секретаря та редактора бюлетенів. Таку саму участь бере він і в працях XIV та XV археологічних з'їздів та в підготовчих до них комітетах і Товариство Нестора літописця що-разу призначало його своїм делегатом на кожний з'їзд.

Наслідком тих екскурсій та командирувань була ціла низка доповідів, що видано в працях тих з'їздів: „Городища, курганы и длинные (змієвые) валы въ бассейнѣ р. Сулы" і „Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья" — обидва в працях XI археологічного з'їзду. „Городища, курганы и длинные (змієвые) валы по теченію рр. Псла и Ворсклы" в працях XIII Археологічного з'їзду 1905 р. т. I, Москва 1907. „Къ вопросу о курганахъ — городищах-майданахъ, Труды XIII Археологическаго Съѣзда 1905" „Змієвы валы, въ предѣлахъ Южной Россіи, ихъ соотношеніе къ курганамъ-майданамъ и приблизительная эпоха ихъ возникновенія" та инші.

1897 р. В. Г. випустив окремим виданням велику монографію „Исторія Переяславской земли до половины XIII ст.".

1898 р. Василь Григорович складає магістерський іспит при Київському Університеті, а 1899 обороняє свою дисертацію на тему „Исторія Переяславской земли до половины XIII ст.", вже надруковану раніше. Крім наукового її змісту, дисертація викликала різку опозицію в факультеті з боку правої професури, яка, не маючи змоги виступити проти самого В. Б. Антоновича, шануючи його непохитну, високо-авторитетну, вельми тактовну особу, готова була проте вчинити прикрість за „українську інтригу" принаймні в особі його магістранта. Був то випад разом і за Львівську катедру М. С. Грушевського і за зусилля Антоновича в справі про допущення на XI Археологічному

з'їзді української мови в доповідях і дебатах разом з иншими слов'янськими мовами та діялектами.

Диспут був надзвичайно жорстокий; окрім офіційних опонентів уїдався кожний, хто хотів, мало не кожний член факультету; потім факультет радився більш як годину; Флоринський, Іконніков та ще дехто вимагали від В. Антоновича запоруки, що магістрант ніколи не шукатиме катедри на Київському Університеті. — Проте голос Антоновича та його однодумців все-ж-таки переміг, Василь Григорович дістав ступінь магістра, — але-ж приват-доцентури ніяк не міг здобути на свойому університеті; отже перебував і далі на давній учительській посаді, продовжуючи свої суто-наукові праці. В той час з'явилось кілька розвідок: „Гильомъ Левассеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи: Описаніе Украины. Кіевъ 1903". „Иностранные карты и атласы XVI и XVII в., относящ. къ Южной Россіи". — „О новѣйшихъ данныхъ объ атласѣ Боплана" — Завдяки ретельній своїй участі в організаційних працях XI та XII археологічних з'їздів, В. Г. мав постійні стосунки та добру славу серед московської професури і от повстає невиданий до того часу факт: перебуваючи на постійній посаді гімназіяльного учителя в Київі, В. Г. здобуває одночасно приват-доцентуру по катедрі руської історії на Московському університеті; від часу до часу їздить до Москви, викладає частину свого курсу і знов повертається до Київа. Тоді ще зміцнено тісніші стосунки до Московського Археологічного Товариства які вже добре ув'язалися участю в археологічних всеросійських з'їздах (що, як відомо, організувало виключно зазначене Товариство), і в його виданнях В. Г. містить свої розвідки.

Окрім того він і надалі дістає ряд доручень та командирувань, досліджує різного типу земляні насипи, окопи, могили, городища, стародавні будинки, церкви та инші пам'ятки степової України, переважно на Полтавщині, на Харківщині, Курщині, Донщині. Ці екскурсії та взагалі літні вакації В. Г. використував окрім того, старанно збираючи всякого роду етнографічні відомості, що потім стали за матеріял для кількох цікавих розвідок, які він часом зачитував в Комісіях Укр. Академії Наук та виготовлював до друку, але не встиг видати за свого життя.

Чотири роки тяглося таке ненормальне становище його в Московськім університеті. Нарешті настрій київського факультету пом'якшав, трохи заспокоїлися пристрасті, а дехто й помер, і 1907 р. Василь Григорович, дістави приват-доцентуру по катедрі руської історії в рідному університеті, покидає московський. У короткім часі він одержує посаду екстраординарного професора по тій самій катедрі в Ніженському Історично-Філологічному Інституті. Тут він, крім того, викладає курс европейської історії та історичної географії. Як широко й старанно розроблював В. Г. ті курси, можна бачити з тих численних проспектів, програм та конспектів, які він сам складав для учнів кожного курсу, і які збереглися серед його паперів. 1916 р. В. Г. дістає ще паралельно посаду лектора французької мови в тому самому Інституті й того-ж року зістає крім того професором руської історії на Вищих Жіночих Курсах ніженських. 1920 р. Історично-Філологічний Інститут було зреформовано на

Науково-Педагогічний і В. Г. зостається там професором — Влітку наступного 1921 р. його командировано, як представника Інституту до Київа для негайного розроблення питання про науково-дослідчі катедри та про запрошення для них відповідних професорів до Ніженя.

Закінчивши цю справу, він покидає службу і вертається до Київа; через деякий час, 1922 року, дістає посаду в Київському Археологічному Інституті при науково-дослідчій катедрі мистецтвознавства і викладає курс загальної нумізматики. В короткім часі Інститут було скасовано за розпорядженням Наросвіти. Ще викладав він курс географії та нумізматики в Інституті Зовнішніх Зносин, але не довго, і зоставшись без посади, якийсь час тяжко бідує.

Оселившись остаточно в Київі, Василь Григорович зразу бере діяльну участь в працях Української Академії Наук, в багатьох її комісіях, секціях та комітетах: в археологічній секції, в Софійській та Етнографічній комісіях, в Історичній Секції по відділах Старого Київа, Чернігова та Первісної культури, в Комісії Науково-термінологічного словника, в комісії Краєзнавства за короткий час її існування, — був найдіяльнішим членом Всеукраїнського Археологічного Комітету. В тих численних комісіях, В. Г. завсіди брав жваву участь в обговоренню різних наукових питань, подаючи з свого боку дуже цінні та цікаві зауваження, відомості, доповнення, вказівки. Не раз виступав і з власними доповідями, завсіди добре уґрунтованими. В Етнографічній комісії подавав доповіді про свято-цілющі криниці, які шанує наша людність в різних місцевостях України; про відоме народнє свято — Русальчин великдень; про чумаків та чумацтво. Виробив програму до збирання відомостів про чумаків та чумацтво. Не раз робив екскурсії до Баришполя, щоб збирати, крім етнографічного матеріялу, стародавні легенди історичні, переважно про кн. Бориса, та археологічні відомості. Нарешті, вже перед самою смертю, обрано його на члена комісії Сходознавства і там вже він заходжувався працювати з звичайною своєю сумлінністю, починаючи зводити до купи розкидані скрізь відомості про знахідки археологічних та нумізматичних скарбів та поодиноких речей східньої культури на Україні.

Найбільше праці поклав Василь Григорович в Археологічному Комітеті, в якому став членом зараз по його заснуванню. Тут його було обрано на голову археологічного відділу Комітету. Не обмежуючись діяльною участю в засіданнях комітету, виробленню його статуту, обговоренню його справ, В. Г. ніколи не відмовлявся жадного доручення, хоч-би якого важкого та неприємного. Тимчасом як инші зразу одбігли тієї роботи, В. Г. протягом цілої зими працював (розуміється безплатно, як і ми всі), в страшенному холоді, коло приймання та пакування величезних нумізматичних колекцій колишнього університету, які віддало, як зайві та непотрібні, сучасне ІНО. Крім того, не раз виконував відповідні обов'язки в Комітеті: голови археологічного відділу, заступника голови комітету, коли ціла президія виїздила на літні відпустки та командирування. Упорядковуючи папери небіжчика, ми з великим здивуванням бачили величезний сувій коректурних аркушів звідомлення ВУАК'у, виправлених його рукою. Отже ті, що з обов'язку повинні

були робити це сами, не вагались визискувати дорогий час та здоров'я такої людини, і Василь Григорович до пізньої ночі сліпив старі очі коло чужої роботи.

В Товаристві Нестора літописця, в якому він оддавна був членом, В. Г. і тепер, після прилучення Товариства до ВУАН, знов бере діяльну участь; в його засіданнях зачитує він доповідь про скарб римських монет, що знайдено в Київі в 70-х роках, межи ними про вельми цікаві срібні медальйони, як військові ознаки римських легіонів; В. Б. Антонович, як археолог, та ин.

Отже Українська Академія Наук, не вважаючи на такі його праці, на великий, більш як 40-літній науковий стаж, не знайшла для нього ніякої, ані штатної, ані якої-будь платної посади; він дуже бідував у Київі, поки нарешті здобув посаду завідуючого нумізматичним відділом в Лаврському музею, нині Заповіднику. І там працював Василь Григорович в найгірших обставинах, в холоді та в різних невигодах; не раз виконував обов'язки директора Заповідника, дізнаючи при тому різних неприємностів та образ, крім тяжкого клопоту, то по судах, то з інвалідами, то по різних установах. Крім того, йому доручено було і редагування Музейного Збірника.

Ми всі, що працювали з ним разом по установах ВУАН, а найбільше в Археологічному Комітеті, добре знаємо його надзвичайну працьовитість, його лагідну, м'яку і разом непохитну вдачу: ніколи він не одмовився жадної праці, хоч якої нудної, загайної та дріб'язкової, і кожну вмів оджвити, надати їй інтересу. Так 1924 року береться він за огляд печері старовинної церкви на Церковщині, яку нищили та руйнували безпритульники. Потім робить наукову екскурсію до Трипілля. Влітку 1925 року, коли всі члени Комітету повиїздили з Київа, В. Г. згоджується керувати розкопами на цвинтарі Софійського Собору і провадить ту працю з властивою йому старанністю та сумлінністю; щоденно перебуває там довший час, досліджує, замірює, закреслює кожну решткy стародавнього будинку, спробує з'ясувати його в звязку з давніми планами Київа, виучує кожний уламок старих кахлів та инших знахідок і нарешті виводить цікавий, хоч і доволі гіпотетичний висновок. І тут наслідком такої праці, має він прикрість бачити, як, через брак коштів, руйнується викритий будинок і цілі розкопи зведено на нівець. Не раз їздить він останніми роками до Баришполя, досліджує місцевість стародавнього селища та його околиці, городище, могили та старі церкви; збирає різний етнографічний матеріял та, в звязку з своїми історичними розвідками про кн. Бориса, збирає по людях старовинні перекази про смерть Гліба-Бориса, про святкування їх та про все, що стосується до їх пам'яти.

Вже в-осени останнього (р. 1927) Василь Григорович згодився перевести розкопи і дослідити підмурування Золотої Брами в Київі. Досліди пам'ятника такого видатного значіння, певно, мусіла-б переводити ціла Комісія, з архітектором, фотографом, креслівниками окрім істориків та археологів; так повинно бути, так було-б скрізь на світі, так і ждалось, та не так склалось; і всі, що одвідували розкопи, день-у-день бачили В. Гр. самого з одним тільки доглядачем-помічником, та й годі. Сам один перебував він тут і в дощ, і в холод, з раннього ранку до кінця роботи, пильно доглядаючи всього,

міряючи, закреслюючи, занотовуючи кожний штрих, та раз-по-раз мусів воювати з безпритульниками, що з великим нахабством нападали та псували дорогоцінні здобутки роботи, та ще каменем прибили йому голову. Василь Григорович викрив надзвичайно цікаве дерев'яне підбудування ще з давнішого валу й давнішої брами; ледві встиг усе те заміряти й зафотографувати і вже, з болем сердечним, побачив, як через брак допомоги та охорони, той надзвичайно важливий та єдиний матеріял до історії найдавнішого кріпосного будівництва княжої доби на Україні за одну ніч спалили безпритульники. Ці розкопи мали-б величезне наукове значіння, як-би було їх доведено до доброго кінця, як-би ті установи, що мусіли тим піклуватись, були свідомо поставились до цієї справи, і ми живо пам'ятаємо, як тяжко, як боляче дався Василеві Григоровичеві той погром. „Краще було зовсім не братись до тих розкопів, казав він, і не псувати пам'ятника, бо поки що в землі, поти й ціле, аніж братись до діла з такими негодящими засобами, з такою байдужістю".

Хоч як перевантажений службовою працею, В. Г. кожний свій вихідний день провадив у мене в академічній бібліотеці, старанно вибираючи по книжках поодинокі відомості про знахідки грецьких та візантійських монет, про які вже складав нову розвідку, закінчивши монографію про римську монету на території України. Тут раз-у-раз ділився зо мною своїми цінними зауваженнями з приводу того чи иншого наукового питання, та споминами з нашого минулого. І тепер ніхто вже не бере тих книжок, що він переглядав десятками, ніхто не висловлює таких цікавих зауважень, ніхто не згадує нашого незабутнього вчителя...

Такі, в коротких рисах, біографічні дані про життя й особу Василя Григоровича Ляскоронського. Ми постарались зібрати, по змозі, відомості, хоч і не зовсім повні, про всі його наукові праці: друковані, недруковані, хоч вже закінчені, та цілком готові до друку; є праці закінчені, але не виготувані начисто, бо В. Г. дуже старанно й детально розробляв кожну свою тему і ми бачимо по кілька чорнових та чистових редакцій кожної, часом на два варіянти і обидва однаково оброблені й закінчені; нарешті є розвідки не закінчені, або тільки намічені. Окрім того зісталась по ньому велика сила необроблених наукових матеріялів: найрізніших записів, заміток, кресленіків, що збирались протягом цілого життя й можуть бути вельми корисні для инших дослідників у різних галузях. Нижче ми подамо, оскільки зможемо повний, перелік його праць, а поки-що спробуємо в коротких рисах окреслити його наукову діяльність. Ми бачили як, ще в часи університетського курсу виразно кристалізуються наукові інтереси Василя Григоровича, які дають цілковите право зачислити його до так званої в російській критиці „Київської історичної школи Антоновича". Переважна більшість його розвідок, числом, та змістом і розміром, належить до України; мають об'єктом дослідження того або иншого питання з її минулого або сучасного життя, взагалі того всього, що об'єднується нині одним широким терміном краєзнавства. Інтереси В. Г. доволі різноманітні, багатогранні, але здебільшого прямують до вивчення історичної долі української землі з її людністю, її побутом, — етнічних,

культурних та політичних впливів на її людність від найдавніших часів її існування. В тім напрямку починає він працювати від наймолодших літ. Археологія та нумізматика, етнографія, історія України та зокрема історія стародавнього Київа, а найбільше рідної Полтавщини та Лівобережжя, українська картографія, історична географія України, деякі питання з історії князівської доби, як напр. участь норманів у подіях унутрішньої політики київських князів що-до степового тюркського сусідства їх земель, нарешті деякі події з зовнішньої політики за часів гетьманщини на Україні найбільше цікавлять Василя Григоровича.

Ґрунтовне знання класичних мов, а до того ще й кількох нових, що сам він вивчив, не обмежуючись шкільною наукою, та добре їх опанувавши, багато допомогло в його працях, розкривши йому скарби найбагатших европейських наукових літератур, і в дальшому полегшило йому працю над перводжерелами по закордонних музеях, архівах та бібліотеках (Люврським, С. — Жерменським, Антверпенським, Британським, Берлінським та ин.) підчас його численних подорожів по Европі (Австрії, Швайцарії, Франції, Голандії, Англії та Німеччині). В антверпенських архівах В. Г. студіював в найдавніших виданнях Боплянів опис України з його мапами та малюнками, та инші стародавні мапи України, які сталися темою для його розвідок що-до української картографії.

Зацікавлений ще замолоду тими цінними політично-побутовими рисами з князівсько-норманських відносин давньої Руси, що зберіг нам давній норманський епос, В. Г., проживаючи в Відні, виучує ісландську мову, щоб студіювати безпосередньо ісландські саги, та заводить зносини з ісландським історичним товариством, в Рейк'явіку. Наслідком тих його студій над сагами є велика й вельми цікава, ще не видана, але вже виготувана до друку розвідка, в двох варіянтах: один загального характеру під назвою: „Древнеисландскія историческія саги, какъ источникъ для древняго періода русской исторіи", другий, спеціяльно пристосований до смерти кн. Бориса, під заголовком „Эймундова сага, какъ историческій источникъ". Приблизно 1903 р. В. Г. був обраний на члена того товариства, міняється з ним виданнями, — нарешті, одержавши запросини від товариства, збирається, разом з сестрою, одвідати Ісландію, але світова війна перебила і цей, і всі инші плани на майбутнє та пошкодила всім иншим його студіям. Пошкодила, але-ж не припинила остаточно і тепер, упорядковуючи його папери, бачимо з подивом та пошаною, скільки енергії, яку силу наукової праці виявив Василь Григорович в ці тяжкі роки, скільки написав наукових дослідів в різних галузях, скільки назбирав цінного матеріялу, працюючи в найтяжчих, несприятливих обставинах.

Не можу спинятись на кожнім досліді Василя Григоровича, ані розглядати кожний зокрема тим більше, що свого часу наукова критика приділяла їм доволі уваги. Можна хіба зазначити їх по групах або галузях.

Перша розвідка В. Г., з історії Західньої Европи, що має об'єктом один з громадських релігійно-політичних рухів Франції XVI ст. „Политическія собранія и политическая организація кальвинистовъ во Франціи въ XVI в. по неизданнымъ источникамъ", стоїть цілком окремо та осторонь. Друга

„Походъ Карла XII въ 1708—9 ст. въ предѣлахъ Южной Россіи", має звязок вже з історією України. Маємо ще кілька їх у рукописах: „О Влахернскомъ Константинопольскомъ храмѣ", „Общественно-политическія основы жизни древнихъ городовъ"; до того-ж циклу західньо-европейських можна хіба залічити розгляд праці А. Й. Лященка „Eymundar Saga и русскія лѣтописи", здається не надруковану, і другу „О мѣстонахожденіи металлическихъ рудъ въ древнемъ мірѣ". Оброблено їх старанно і уважно, але видатного значіння вони не мають.

Значно більшу вагу має група дослідів з поля археології та нумізматики. Тут вже, можемо сміливо визнати, кожний дослід, більший чи менший, становить певну вкладку до наукової літератури. Почавши з опису поодиноких городищ на Полтавщині, Лукомського та Снітинського, зробленого цілком докладно, з помірами та кресленнями, та з розкопів на Лисій Горі біля Лубень, Василь Григорович де-далі поширює свої досліди в цім напрямі, зацікавлюється всіма видами стародавніх земляних насипів та споруджень, що тисячами розкидані переважно по степовій частині України, і подає старанно зібрані, систематизовані та докладно описані відомості в кількох розвідках: „Курганы, городища и длинные (змієвы) валы въ области Днѣпровскаго Лѣвобережья". Теж „по теченію р. Сулы", теж „по теченію рр. Псла и Ворсклы". „Змієвы валы въ предѣлахъ Южной Россіи, ихъ соотношеніе къ курганамъ-майданамъ и приблизительная эпоха ихъ возникновенія". „Къ вопросу о курганахъ-городищахъ майданахъ".

Тут зареєстровано кілька тисяч, описано, заміряно і закреслено багато сотень земляних насипів різного типу і часу на обшарі не одної тисячі верстов, яку він почасти виходив пішки, почасти виїздив селянським возиком у своїх численних екскурсіях та командируваннях.

У спірному питанню що-до походження майданових могил та городищ, В. Г. рішучо повстає проти московської, салітрової та волокушної теорії Городцова, цілком поділяючи думку київської археологічної школи, що такі насипи, часом простіші, часом вельми складного типу, споруджено для життьових та побутово-стратегічних потреб стародавньої людности, бо не дурно-ж у невеликому віддаленню, або поблизу від них завсіди помічаємо похоронні могили певного стародавнього типу. Таку думку висловлює він на XIII Археологічному з'їзді в своїй доповіді, що надруковано в працях того-ж з'їзду під заголовком: „Къ вопросу о курганахъ и городищахъ-майданахъ". Там-же вмістив він другу доповідь: „Змієвы валы въ предѣлахъ Южной Россіи". Праці нумізматичні починаються ще раніше. Розпочавши ці студії ще в Університеті, В. Г. зараз починає збирати відомості про знахідки скарбів та поодиноких монет різних часів і друкує їх у місцевих газетах під заголовком „О находкахъ римскихъ монетъ въ предѣлахъ Кіевской и Полтавской губ.", „О находкахъ римскихъ монетъ на территоріи г. Кіева" і ин.

Далі з часом інтерес і сами досліди поширюються і окреслюються;— Василь Григорович зацікавлюється переважно знахідками монет класичного світу, східніми та европейськими на обшарі України та її найголовніших стародавніх міст, надаючи тим знахідкам великого значіння, вважаючи їх за

правдивий і безсумнівний покажчик для дослідження стародавніх торговельних, культурних та почасти й політичних зносин Риму, Греччини, Візантії, Сходу й Заходу з тогочасною людністю наших країн, та культурних взаємин між ними за часів античних та пізніших. Зазначимо таку працю, як „Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья", оголошену на XI Археологічному з'їзді в Київі, видрукувану в його Трудах.

Цікавлячись всякими монетними знахідками, Василь Григорович зупинився найбільше на римських монетах, що охоплюють переважно одну добу в історії римської всесвітньої політики на початку нашої ери. Кожний найдрібніщий факт, кожну монету, старанно перевіривши її походження, В. Гр. занотовував, описував, зазначав на мапі або на плані стародавнього міста, бо таким способом зазначався купецький куток у ньому. Так робив він протягом кількох десятиліть, поки нарешті величезний той матеріял, докладно систематизований та оброблений, склався в велику монографію видатного наукового значіння: „Римская монета въ предѣлахъ Южной Руси, какъ историческій источникъ для древнѣйшаго періода русской исторіи", з кількома мапами, ілюстраціями, планами, де знахідками монетних скарбів та поодиноких монет, разом з речами римської культури, зазначаються торговельні й дипломатичні шляхи давніх часів від західніх меж України та південного Помор'я аж до Скандинавії і далі на схід аж до Сибіру. Вже цілком виготувана до друку, монографія складається з кількох окремих розвідок; найголовніша її частина, охоплює всю територію України, становлячи окрему монографію. Одну невеличку виїмку з неї було надруковано в збірнику „Український Музей" під заголовком „Римські монети, які знайдено на території м. Київа".

Велику свою монографію автор почав був друкувати підчас війни; було вже видрукувано начисто два аркуші вступних та кілька дальших набрано, але-ж революція припинила всю справу. Не маючи можливости, протягом цілих 12 літ, видрукувати її на Україні, ані в Росії, Василь Григорович завдовольняючи прохання відомого археолога Г. Еберта, зацікавленого тією працею, перед самою смертю подав її до друку в Берліні, де вона має вийти німецькою мовою і стане поважним здобутком европейської науки.

Разом з тим і так само В. Гр. досліджував і систематизував знахідки старо-грецьких монет на Вкраїні і вже значну частину їх упорядкував за тим самим планом. Нарешті вже почав був упорядковувати відомості про скарби та монети візантійські. Цікаво зазначити, що накреслені на мапі знахідки римських, грецьких і навіть східніх монет цілком припадають на відомі вже стародавні торговельно-політичні шляхи, як от давня путь „изъ Варягъ въ Греки", „великій волжскій путь" і другий на Литву та на західньо-слов'янське Помор'я. Окрім того збереглися в рукописах ще такі розвідки: „Крупные клады римскихъ монетъ, открытые въ недавнее время на Украинѣ", „Новыя монетныя находки въ бассейнѣ средняго теченія р. Роси", „Опис арабських монет у збірці Лаврського Музею" та „курсъ лекцій по греко-римской нумизматикѣ", що викладав небіжчик в Археологічному Інституті та въ Інституті Зовнішніх Зносин у Київі на початку 20-х років.

Звязок поміж вищезазначеними розвідками археологічно-нумізматичного змісту та суто історичними працями становлять розвідки з поля історичної географії. Частину їх надруковано, як от: „Прошлое мѣстечка Триполья", „Къ вопросу о мѣстности, гдѣ проповѣдывалъ Брунонъ". „Къ вопросу о мѣстоположеніи битвы кн. Витовта съ Татарами на р. Ворсклѣ въ 1399 году", „О мѣстоположеніи лѣтописнаго города Родни", „Къ вопросу о Кіевскомъ Вышгородѣ". Але ще більше їх зісталося в рукописах, почасти вже цілком готових до друку, напр. „Городъ Каменецъ-Подольскъ", „Историческій очеркъ города Канева"; та ще більше їх присвячено рідній Полтавщині, як от „Прошлое г. Пирятина", съ планомъ, „Къ вопросу объ основаніи г. Полтавы", „Къ вопросу о мѣстности, составлявшей полтавскій полкъ и о самой Полтавѣ", нарешті старанно й детально розроблена „Программа по исторической географіи Украины" та инші.

У своїх численних подорожах за кордоном Василь Григорович з особливою увагою працював коло української картографії, старанно виучуючи скрізь найдавніші мапи та описи України. Спочатку він читає низку доповідів у Товаристві Нестора літописця, 1. „Данныя объ атласѣ Боплана в XVII в.", 2. „Знаменитый граверъ XVII в. Гильомъ Гондіусъ и его картографическіе труды относительно Южной Россіи, произведенные по чертежамъ и планамъ Левассера де-Боплана". 3. „Описаніе иностранныхъ картъ и атласовъ XVI и XVII вв., заключающихъ въ себѣ данныя для исторіи Южной Россіи"; потім видає дуже старанно оброблені мапи України Бопляна, та розвідку „Къ вопросу о древнѣйшемъ планѣ Кіева, изд. въ 1638 г. А. Кальнофойскимъ". Назбиравши велику силу різноманітного етнографічного матеріялу, В. Г. впорядкував з нього значну частину; виготував кілька розвідок, частину їх прочитував як доповіді в засіданнях Етнографічної комісії УАН та комісії Первісної Культури, але не міг друкувати їх через несприятливі обставини. Проте зміст їх доволі цікавий і оброблено їх, як і кожну його працю, старанно та уважно. Між такими розвідками можемо зазначити декілька, вже цілком готових до друку: „Русалчин Великдень" и его празднованіе въ старину", „Свято-цілющі криниці на Україні", „Послѣдніе чумаки въ предѣлахъ Переяславскаго уѣзда и направленіе ихъ путей къ берегамъ Чернаго моря", „Полтавскіе забродники-рыболовы и ихъ связи съ Черноморско-Донскими рыбными промыслами", „Програма для збирання відомостів за чумаків та чумацтво", „О бороздахъ, проводимыхъ вокругъ селеній" та багато заміток про лірників, весілля, народні свята, то-що.

Можемо зазначити декілька доповідів та статтів, що написані ad hoc, з якого-небудь приводу: „Св. Сергій Радонежскій и его значеніе для Русской земли"; „Памяти профес. Ф. Я. Фортинскаго", „Профес. В. Б. Антонович" — некролог; „Воспоминанія о профес. В. Б. Антоновичѣ"; „В. Б. Антоновичъ какъ археологъ", „Н. Ф. Бѣляшевскій, какъ нумизматъ"; нарешті три розвідки: „Прокопій Антоновичъ Подпаловъ и его участіе въ оборонѣ Севастополя", „Походъ Карла XII въ 1708—1709 гг., въ предѣлахъ Южной Россіи", „Осада Полтавы Шведами и бой

подъ Полтавой въ 1709 г.", написані з нагоди урочистого святкування роковин тих двох кампаній.

Але-ж серед усіх його численних та різноманітних праць найбільше уваги, окрім археології та нумізматики, Василь Григорович присвячував деяким питанням з історії стародавньої Київщини, суміжних з нею земель — Переяславської та Чернігівської, та їхнім сусідам — степовим кочовикам. Його магістерська дисертація, „Исторія Переяславской земли", вийшла двома виданнями: перше 1899 р., друге, значно поповнене 1903 р. Друга праця, що мала бути докторською дисертацією, „Кіевскій Вышгородъ въ удѣльновѣчевое время", присвячена спеціяльно історії та історичній топографії стародавнього Київа. До того-ж циклу належать: „Краткій очеркъ исторіи Переяславской земли въ удѣльно-вѣчевой періодъ", „Главнѣйшія черты общественно-политической и религіозно-церковной дѣятельности кн. Владиміра Св."; „Историческія черты двухъ крупныхъ историческихъ личностей нашей древности, кн. Владиміра св. и Ярослава"; „Владиміръ Мономахъ и его заботы о благѣ Русской земли"; „Убіеніе Бориса и судьба мощей его и Глѣба", „Къ вопросу о кончинѣ кн. Бориса, его погребеніи и о судьбѣ его останковъ", та інші.

Виучуючи ці питання, не можна обминути найближчих сусідів Київо-Переяславської землі, — чернігівських сіверян з одного боку, та кочові тюркські орди з другого. Отже ми бачимо розвідки Василя Григоровича: „Къ вопросу о Переяславскихъ Торкахъ", „Чернигово-сѣверскіе князья и Половцы передъ нашествіемъ Татаръ на Русскую землю"; „Русскіе походы въ степи въ удѣльновѣчевое время"; „Походъ кн. Витовта на Татаръ въ 1399 г., и его битва съ ними на р. Ворсклѣ". До того-ж циклу можна залічити дві, ще не друковані розвідки про славнозвісну поему того часу, присвячену тим самим питанням: „Черты отношеній автора „Слова о полку Игоревѣ" къ окружающему" і другу, „Къ вопросу объ объясненіи нѣкоторыхъ мѣстъ въ Словѣ о полку Игоревѣ".

Зацікавлений питаннями про смерть Бориса та про історичні події, що з нею звязані, які так неясно і навіть доволі сумнівно подаються в літописах, як джерелах офіційних, Василь Григорович дуже уважно, пильно та критично досліджує й перевірює наново усю справу про смерть Бориса, кожний текст наших літописів та закордонних хронік, що торкаються тих часів. Він звертає особливу увагу на яскраві та характерні подробиці, що подають нам відомі ісландські саги; старанно досліджує їх тексти й доходить до цілком нового, вельми цікавого та оригінального висновку, якому не можна не признати слушности. Наслідком тих студій виникає велика, докладна монографія про Еймундову сагу, за яку вже згадувано вище, яка була темою для його вступного викладу на Московському Університеті.

З особливим інтересом та увагою працює Василь Григорович коло історичної топографії стародавнього міста Київа, присвятивши їй не мало місця і в великій своїй монографії про Київський Вишгорсд, і в менших розвідках. Окрім його вищезазначених студій про монетні знахідки на території Київа, та великої монографії про Київський Вишгород, ми бачимо цілу низку розвідок, мало не всі в рукописах, ще не видані, бо вже писані протягом

останнього десятиліття; декотрі вже цілком готові до друку. — Надруковано з тої групи дуже мало: „Основныя черты двухъ военныхъ операцій подъ Кіевомъ въ половинѣ XII ст. по лѣтописнымъ даннымъ“, „Къ вопросу о Кіевскомъ Выщгородѣ“, „Къ вопросу о древнѣйшемъ планѣ г. Кіева, изданномъ въ 1638 году А. Кальнофойскимъ“. „Розкопи в садибі Софійського собору в Київі“. Далі є такі рукописи: „Очерки по исторической топографіи г. Кіева“, „Древнія ворота, существовавшія въ чертѣ верхняго и нижняго Кіева“ „Древне-Андреевская и Симеоновская церковь въ Кіевѣ и Копыревъ конецъ“, „Къ вопросу о загадочныхъ развалинахъ зданія, изображеннаго на планѣ Кіева, изд. А. Кальнофойскимъ“. „Вопросъ о находкѣ митр. Петромъ Могилой, въ развалинахъ Десятинной церкви, останковъ кн. Владиміра св.“; „Вопросъ о Золотыхъ Воротахъ въ Кіевскомъ Обществѣ охраны памятниковъ древности и искусства, 1910 г.“. „О Кловѣ, Угорскомъ и Берестовѣ“. Историческая записка Всеукраинскому Археологическому Комитету о кіевскихъ находкахъ, старинныхъ зданіяхъ и памятныхъ урочищахъ. — Нарешті вже незакінчений опис розкопів біля Золотої Брами.

Отже розглядаючи всі наукові праці Василя Григоровича, друковані, недруковані та ще нескінчені, можна дивуватись різноманітності його інтересів. Мусимо зазначити, що в своїх поглядах що-до початкової історії Руси Василь Григорович був норманістом, себ-то додержувався подання нашого літопису про варязьку династію перших руських князів; але-ж те ніяк не перешкоджало йому цілком критично досліджувати явища і факти тієї історії. — Зацікавлений яким-небудь науковим питанням або дійшовши до якої гіпотези, він ніколи не спиняється на половині дороги; він пильно і старанно досліджує те питання в кожнім напрямку — і вглиб, і вширш, збираючи по крихотці найдрібніші факти, відомості з найрізніших джерел, літописні тексти, свідоцтва сучасників, актові документи, матеріяли з допомічних наук, навіть пізніші оповідання та легенди, аби вони стосувалися до даного питання. Уважно та сумлінно перевіряючи кожний факт, Василь Григорович доходив часом таким шляхом до нових сміливих, цілком оригінальних висновків, що викликали різкі напади з боку історичної критики. — У своїх дослідах, найчастіше історичних, Василь Григорович не завсіди погоджувався з висновками своїх попередників та з такими, загальновизнаними думками, що вже віддавна, почасти апріорно, стались „ходячим місцем“ у науці. Не раз виступав він з своєю окремою думкою, яка викликала різку суперечку з боку инших вчених. Найбільш критичних нападів дізнали його історичні праці, як найбагатші на гіпотетичний елемент. Його магістерська дисертація „Исторія Переяславской земли до половины XIII в.“, та друга монографія „Кіевскій Вышгородъ въ удѣльно-вѣчевое время“, що було подано на докторську дисертацію, викликали свого часу сильну опозицію в факультеті та завзяту полеміку з боку инших істориків.

У цій останній монографії, що не прийняв і не допустив до оборони на ступінь доктора історії Київський Університет, Василь Григорович висловлює думку, що в старослов'янських, навіть узагалі в стародавніх европейських

містах з таким нагірним становищем, як наш Київ, центральний замок, цитадель, градчина, містився на найвищому пункті і звався Вишгород, Вишеград Hoch-Burg, й т. и. Той Київ, який знає наша початкова історія, складався з Подолу, з града на нагірній площині, обведеного валом, де тепер міститься так зване Старе Місто, та з замку або Вишгороду на окремій горі Киселівці, що звідусіль оточують стрімкі яри. Містом і цілою округою — Землею, на думку автора, правив В. князь з своєю радою, а замком і військом, що містилося в ньому, орудував підручний князь, що там і пробував на Вишгороді. Цей останній, як військовий отаман, мав часом рішучий вплив що-до справ внутрішньої та зовнішньої політики; ось через що вишгородський стіл уважалось в великокнязівські часи за найближчий та останній ступінь до столу великокнязівського. — Така є основна теза цієї монографії. Автор як-найстаранніш перевіряє та зводить до купи всі тексти літописів, хронік, пізніших документів, де тільки згадується назва Вишгорода, і чималу більшість їх пристосовує до київського замку, зоставляючи дуже мало на Вишгород Межигірський, що при усті Десни. Цю тезу, розуміється, ніхто не міг прийняти вповні, але перевіряючи разом з автором усі літописні тексти, особливо про віча, про народні та військові заколоти княжого Києва, трудно не признати, що певна частина тих фактів вірніше має бути пристосована до Вишгороду — замку Київського, аніж до Межигірського, приблизно за 20 верстов від Києва. Треба думати, що літописець, як людина місцева, добре свідомий, а часом і наочний свідок тих справ, про які писав, просто казав Вишгород, не вважаючи за потрібне зазначати, чи то Київський, чи дальший, бо тоді воно й так було відомо. Ось у коротких словах ті погляди, що викликали такі різкі напади з боку історичної критики, хоч на цю думку пристає дехто з видатних знавців історії та топографії давнього Києва. А втім Василь Григорович не подавався; він рішучо обстоював свої основні думки, завзято боронив ті висновки, навіть гіпотези, до яких доходив довголітньою працею, і в яких він подавав часом цілком нове та оригінальне пояснінння давно відомих текстів. — Та хоч-би які були заперечення з боку його критиків, не можна не визнати, що його думки, хоч які на чужий погляд парадоксальні, мають усе-ж-таки в собі певну частину правдоподібности. Не погоджуючись з деякими його висновками та гіпотезами в спірних питаннях, ми не думаємо проте, щоб годилось так цілком рішуче та безапеляційно усувати їх, як неправдиві або неможливі.

Від часу до часу, з'являються цілком нові пояснінння давніх відомостів і наукова критика мусить переціновати старі цінності, перевіряти й старі, й нові погляди; дещо з давнього мусить бути усунено, дещо з нових думок може бути прийняте в науці. Але-ж, припускаючи, що навіть і всі їх буде усунено, головна їх заслуга в тому, що вони примушують знову, і з більшою увагою, переглянути та перевірити старі, вже здавна апріорно прийняті в науці, хоч може мало чим доведені і не стверджені питання, як от офіційно визнане окаянство Святополка, правдивість Ярослава, та инш. Такі факти й відомості від часу до часу необхідно перевіряти і найбільша заслуга Василя Григоровича полягає в тому, що не він не побоявся вийти „один в поле

вояком", а сміливо боронив та обстоював свої думки. — Може декотрі його гіпотези історична критика згодом прийме, але-ж кожна з них, безсумнівно, дасть свою користь, примушуючи нових дослідників так само уважно та сумлінно працювати коло старих питань і згадати щирим словом того, хто подав ті питання на нове та всебічне й безстороннє опрацювання. За те, і за всю його щиру невтомну працю для української науки, для українського самопізнання, належить йому до віку добра пам'ять на Вкраїні. Бо не дурно-ж писано „шана і дяка робітникам щирим".

Василь Григорович Ляскоронський був дійсним членом кількох наукових товариств: 1) Історичного Товариства Нестора літописця, 2) Московського Археологічного Т-ва, 3) Київського Т-ва „Исторіи, Древностей и Искусства", 4) Товариства класичної філології при Київ. Шк. Окр. 5) Ісландського Історичного Т-ва „His Islenska Bókmentafélagi" в Рейк'явіку з 1903—4 рр.", 6) Імпер. Рос. Військового Історичного Т-ва та членом ради його київської філії, 7) Історичного Т-ва при Ніженському Історично-Філологічному Інституті, 8) Всеукраїнського Археологічного Комітету, 9) Історичної Секції та 10) Етнографічної Комісії В. У. А. Н.

Реєстр наукових праць В. Г. Ляскоронського, опублікованих за його життя [1]).

Нумізматика. 1.—„О находкахъ римскихъ монетъ въ предѣлахъ Кіевской и Полтавской губ." Др. в Київських газетах та „Историческомъ Вѣстникѣ" 80-х та 90-х років.

2. Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья. — Труды XI Арх. Съѣзда въ 1899, т. I. Москва. 1901.

3. Римські монети, які знайдено на території м. Київа. — Збірник „Український Музей", вип. I. Київ 1927.

Археологія.—4. Археологическія раскопки близъ г. Лубенъ, Полтавской губ. въ урочищѣ Лысая Гора. „Кіевская Старина". 1892, кн. XI, ст. 263—78.

5. О курганахъ-майданахъ, находящихся на лѣвой сторонѣ Днѣпра въ предѣлахъ Полтавской губ., и о связи ихъ съ другими подобными сооруженіями Южной Россіи. — Доповідь в Іст. Тов. Нестора-Лѣтописца. 28/1—1892 р.

6. Остатки древняго Лукомльскаго городища въ м. Лукомьѣ, Лубенск. у. Полтавской губ. — Кіевская Старина. 1893 г., XI, стор. 426—37.

7. О нахожденіи въ курганахъ с. Пастерского (Чигиринск. у. Кіевск. губ.) древнегреческихъ расписныхъ сосудовъ V и IV до Р. Х. Кіевлянинъ 90-е годы.

8. Остатки древняго городища въ м. Снитынѣ, Лубенскаго у. Полтавской губ. — Кіевская Старина. 1896 г., XII, стор. 327—36.

---

[1]) Мусимо застерегти, що не вважаємо цей реєстр за цілком повний: можливо, дещо й проминено; а про деякі розвідки не знайдено відомостей, де саме їх надруковано.

9. Археологическая находка близъ м. Таганчи Кіев. губ. въ 1896 г. Доповідь въ Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца. 5/III. 1895, Чтенія, кн. X.

10. О судьбѣ археологической находки, сдѣланной въ Кіевѣ около 1827 года. Доповідь в Іст. Тов. Нестора Літописця 19/I 1897 р.

11. О состояніи въ концѣ XIX ст. древнихъ городищъ въ Полтавской губ. Кіевлянинъ 1898 г. № 234.

12. Городища, курганы и длинные (змієвы) валы въ бассейнѣ р. Сулы. — Труды XI Археологич. Съѣзда въ Кіевѣ 1899 г. т. I. Москва 1901. Извѣстія XI Археол. Съѣзда № 9.

13. Городища, курганы и длинные (змієвы) валы по теченію рр. Псла и Ворсклы. Труды XIII Арх. Съѣзда, т. I. Москва 1907.

14. Змієвы валы въ предѣлахъ Южной Россіи, ихъ соотношеніе къ курганамъ-майданамъ и приблизительная эпоха ихъ возникновенія [1]).

15. Къ вопросу о курганахъ — городищахъ-майданахъ — Труды XIII Арх. Съѣзда, т. I.

16. Городища, курганы, майданы и длинные (змієвы) валы въ области днѣпровскаго Лѣвобережья. Труды XIV Арх. Съѣзда, т. III. Москва. 1911.

17. Судьба одной археологической находки у Кіево-Десятинной церкви. Журналъ Мин. Нар. Просв. 1913.

18. Розкопи на території Софійського собору в Київі. — Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925 р. Київ.

Исторія.—19. Политическія собранія и политическая организація кальвинистовъ во Франціи въ XVI ст. по неизданнымъ источникамъ. — Кіевъ 1885.

20. Владиміръ Мономахъ и его заботы о благѣ Русск. земли. — Кіевъ 1891.

21. Значеніе и заслуги Св. Сергія Радонежскаго для Русскаго государства. — Кіевъ 1892.

22. Исторія Переяславской земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII ст. — Кіевъ. 1897.

23. Исторія Переяславской земли съ др. вр. Второе изданіе дополненное. Кіевъ. 1903.

24. Походъ кн. Витовта на Татаръ въ 1399 г. и его битва съ ними на р. Ворсклѣ въ томъ же году. — Труды XIII Археол. съѣзда, т. II.

25. Къ вопросу о Переяславскихъ Торкахъ. — Жур. Мин. Нар. Просв. 1905.

26. Краткій очеркъ исторіи Переяславской земли въ удѣльно-вѣчевое время.—Лохвицкій Историческій Сборникъ — Кіевъ 1906.

27. Русскіе походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время. — Журн. Мин. Нар. Просв. 1907.

29. Походъ Карла XII въ 1708—9 гг. въ предѣлахъ Южной Россіи. Воен. Историч. Вѣстникъ. Кіевъ 1909 г.

29. Сѣверскіе князья и Половцы передъ нашествіемъ на Русь Монголовъ. — Сборникъ въ честь пр. Д. А. Корсакова. Казань 1913.

---

[1]) Труды XIII Археол. Съѣзда въ Екатеринославѣ — так зазначено в власноручних списках небіжчика, але ми не знаходимо цієї праці в виданню з'їзда.

30. Причины возвышенія дома Романовыхъ въ Русской землѣ и основныя черты ихъ политики. — Нѣжинъ 1913.

31. Кіевскій Вышгородъ въ удѣльно-вѣчевое время. Журн. Мин. Нар. Просв. 1913.

32. Главнѣйшія черты общественно-политической и религіозно-церковной дѣятельности кн. Владиміра св. и его заслугъ въ отношеніи Русской земли. Нѣжинъ 1916.

33. Роль и значеніе надчерноморскихъ странъ въ культурно-политическомъ и торгово-промышленномъ отношеніяхъ въ эллино-римскую эпоху [1]).

34. Систематическій каталогъ библіотеки Кіевск. 3-й гимназіи. Кіевъ 1896.

35. Основныя черты двухъ военныхъ операцій подъ Кіевомъ въ половинѣ XII ст., по лѣтописнымъ даннымъ. Военно-Историческій Сборникъ. Кіевъ 1914. №№ 2, 3 і 4.

36. Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI ст. Ювілейний Збірник на пошану ак. М. С. Грушевського. — Київ 1928 р.

Історична географія. 37. Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. Съ картой Триполья и его окрестностей. Кіевъ 1902.

38. Тоже, втор. изд. въ отчетахъ Кіевск. 3-й Гимназіи.

39. О мѣстоположеніи лѣтописнаго города Родни. Ж. Мин. Нар. Пр. 1904.

40. Къ вопросу о мѣстоположеніи битвы кн. Витовта съ Татарами на р. Ворсклѣ въ 1399 г. — тоже 1908 г.

41. Къ вопросу о мѣстоположеніи въ предѣлахъ Южной Россіи района, въ которомъ проповѣдывалъ еп. Брунонъ въ началѣ XI в. — Тоже 1916.

42. Къ вопросу о древнѣйшемъ планѣ Кіева, изданномъ въ 1638 г. А. Кальнофойскимъ. Москва 1916. Сборникъ въ честь гр. П. С. Уваровой.

43. Къ вопросу о Кіевскомъ Вышгородѣ въ удѣльно-вѣчевое время. Кіевъ 1918.

Картографія. 44. Иностранныя карты и атласы XVI и XVII вв., относящіеся къ Южной Россіи (съ прилож. четырехъ картъ Боплана). — Доповідь у Тов. Нестора-Літописця. 1898 р.

45. Тоже 1 изд. Общ. Нест. Лѣт. 1901.

46. „ 2 изд. — Кіевъ. 1903.

47. Описаніе Блавіанова атласа второй половины XVII в. — Доповідь у Тов. Нест.-Літоп. 19/IV. 1898.

48. Гильомъ Гондіусъ и его картографическіе труды относительно Южной Россіи. — Допов. у Тов. Нест.-Літоп. 1898.

49. О новѣйшихъ данныхъ объ атласѣ Боплана. — Допов. у Тов. Нест.-Літоп. 1898.

50. Гильомъ Левассеръ де-Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи. — Кіевъ 1903.

Personalia. 51. Памяти проф. Ф. Я. Фортинскаго. Въ Чтеніяхъ Общ. Нестора-Лѣтоп.

52. Прокопій Антоновичъ Подпаловъ и его участіе въ оборонѣ Севастополя, 1854—5 г. Кіевъ 1.

---

[1]) Невідомо де надруковано.

53. Проф. В. Б. Антоновичъ. Некрологъ. — Журн. Мин. Нар. Просв. 1908.

54. В. Б. Антонович, як археолог. Україна 1828, кн. 5.

55. Спомини за проф. В. Б. Антоновича. Україна 1928, кн. 6[1]).

Окрім вищезазначених праць ще більша кількість зосталася не друкованих. Не маючи можливости нічого друкувати в часі війни та революції, Василь Григорович усе-ж-таки не кидав своєї наукової праці, опрацьовував вже назбирані матеріяли та до останніх днів своїх продовжував збирати їх далі. Чимало знаходимо праць у різних галузях, вже цілком готових до друку, ще більше оброблених начорно; деякі не закінчено або тільки почато. Наводимо їх реєстр, щоб показати ще докладніше багатобічні наукові інтереси небіжчика та неуламну його працьовитість, що не зупинялася перед найтяжчими життьовими умовами та перешкодами:

Нумізматика та археологія. 1. Римская монета въ предѣлахъ Европ. Россіи, какъ историческій источникъ.

2. Римська монета на терені України.

3. Новонайденныя монетныя находки въ бассейнѣ средняго теченія р. Роси.

4. Крупные клады римскихъ монетъ, открытые въ недавнее время на Украинѣ.

5. Изъ лекцій по греко-римской нумизматикѣ; курс у Київському Археологічному Інституті.

6. Находки древнегреческихъ и византійскихъ монетъ въ предѣлахъ Украины (матеріяли).

7. Цікавий римський світильник, знайдений на північних межах міста Київа.

8. Культурно-историческій музей Кіево-Печерской Лавры.

9. Остатки древнихъ укрѣпленій въ с. Вышгородкѣ Кіевскаго уѣзда.

10. Античныя лампы изъ находокъ на Украинѣ.

11. Записка до Комунвідділу про необхідну потребу сторожі при розкопах у садибі Київо-Софійського собору.

12. Опис арабських монет у збірці Лаврського Музею.

13. Розкопи біля Золотої брами в Київі 1927 р.

Історія. 14. Древне-исландскія историческія саги, какъ источникъ для изученія древняго періода русской исторіи.

15. Эймундова сага, какъ историческій источникъ.

16. А. И. Лященко „Eymundar Saga“ и русскія лѣтописи.

17. Историческія черты двухъ крупныхъ историческихъ личностей нашей древности, кн. Владиміра св. и Ярослава Мудраго.

18. О принятіи Владиміромъ крещенія.

19. Къ вопросу о мѣстѣ убіенія кн. Бориса Владиміровича.

20. Къ вопросу о кончинѣ князя Бориса Владиміровича, его погребеніи и о судьбѣ его останковъ.

21. Убіеніе Бориса и судьба мощей его и Глѣба.

22. По поводу статей Голубовскаго о Владимірѣ св. и Ярославѣ Мудромъ.

---

[1]) Обидві останні статті надруковано вже по смерті автора.

23. Черты отношеній автора Слова о полку Игоревѣ къ окружающему.
24. Къ вопросу объ объясненіи нѣкоторыхъ мѣстъ въ Словѣ о полку Игоревѣ.
25. Историческія черты въ древне-русскихъ былинахъ.
26. О военномъ строѣ въ древней Руси.
27. Осада Полтавы Шведами и бой подъ Полтавой въ 1709 г.
28. О крещеніи Англо-Саксовъ.
29. О Влахернскомъ Константинопольскомъ храмѣ.
30. Общественно-политическія основы жизни древнихъ городовъ.
31. О мѣстонахожденіи металлическихъ рудъ въ древнемъ мірѣ.

Історична географія. 32. Историческій очеркъ города Пирятина Полтавской губ.

33. Прошлое г. Пирятина, съ планомъ. Рукоп. 1894 г.
34. Къ вопросу о мѣстности, составлявшей Полтавскій полкъ и о самомъ городѣ Полтавѣ.
35. Къ вопросу объ основаніи г. Полтавы.
36. Историческій очеркъ города Канева.
37. Историческій очеркъ м. Триполья.
38. Городъ Каменецъ-Подольскъ.
39. Программа по исторической географіи Украины.
40. Историческая географія Украины. 1923.
41. Историческій очеркъ м. Ржищева.

Етнографія. 42. Русальчинъ Великдень и его празднованія въ старину.
43. Свято-цілющі криниці на Україні.
44. Програма до збирання відомостів за чумаків і чумацтво.
45. Послѣдніе чумаки въ предѣлахъ Переяславскаго у. Полтавской губ. и направленіе ихъ путей къ берегамъ Чернаго моря.
46. Полтавскіе забродники-рыболовы и ихъ связи съ Черноморско-Донскими рыбными промыслами.
47. О бороздахъ, проводимыхъ вокругъ селеній.
48. „Закрутки“ въ хлѣбѣ и ихъ значеніе по народнымъ вѣрованіямъ днѣпровскаго Лѣвобережья.
49. „Песиголовці“ по народнымъ представленіямъ Лѣвобережья.
50. Свадебные обряды на сѣверномъ пограничьи Полтавской губ.
51. Оригинальныя черты свадебныхъ обрядовъ въ Пинскомъ у. Могилевской губ.
52. Матеріалы по этнографіи: дума про Коновченка та инші.
53. Матеріалы по археологіи, этнографіи и фольклору, собранные въ предѣлахъ Кіевской, Полтавской и Черниговской губ.
54. Параллели въ древне-германскихъ и русск. народныхъ празднествахъ.
55. Паралелі в старовинних весняних західньо-европейських святах та звичаях.

МИКОЛА ТКАЧЕНКО.

З ПРИВОДУ НОВОЇ РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТОРГОВЛІ ЗА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Проф. Олександер Оглоблін „Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя" (Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, кн. XII (1927), ст. 234—252, кн. XV (1927), ст. 166—195.

Ця нова розвідка проф. О. Оглобліна є, як зазначає автор у примітці, „частина ширшої праці з історії українського капіталізму".

Саму розвідку автор розподілив на три нерівномірні розділи.

У першому розділі — вступному — автор зупиняється головним чином на політичній та економічній ситуації в східній Європі в звязку з східньою політикою Франції на початку XIX ст. Інтереси російської імперії та імперії Наполеона зустрічаються при розвязанню дунайсько-балканської проблеми. Після 1807 р. інтереси Росії починають відступати перед інтересами Франції, яка особливо організацією ілірійського транзиту намагається зміцнити свої інтереси. „Економічне підґрунтя Балканського питання виявилося цілком яскраво. Інтереси міжнароднього транзитного торгу концентрують тут головні завдання політики трьох імперій — Росії, Австрії й Франції. Український транзит за часів капіталістичної блокади набирає всесвітньої ваги". Інтереси цих імперій були суперечливі. „У цих суперечках виникла війна 1812 року і антифранцузька коаліція 1813—1815 р." (ст. 251—2, кн. XII).

У другому розділі (кн. XV) розвідки автор переходить вже до своєї теми. Тут у примітці на ст. 167 він обмежує своє завдання. „У цій розвідці спиняємося лиш на транзиті за першої половини XIX ст., спеціяльно студіюючи так званий Одеський транзит, тоб-то европейський транзит (до Азії: Броди — Одеса, Яси — Одеса) і азіятський транзит (до Центральної й Західньої Европи: Одеса—Броди, Одеса — Яси)". Питання російського та польського транзиту — як і закавказького автор гадає „подати в иншому місці". Це звичайно, після широкого вступу, який за собою тягнув і далі ширші моменти в освітленню транзитного торгу, на багато звужує розвідку. Це вплинуло так само на висвітлення одеського транзиту, теж у напрямкові звуження.

У другому розділі автор зупиняється на становищі одеського транзиту на припочатку XIX ст. На припочатку XIX ст. Одеса була за центр для російського транзиту (ст. 168). Життя Одеси під цей час розгортається. Тут автор коротенько зупиняється на тодішніх торговельних шляхах на півдні України. За континентальної блокади одеський транзит зростає, торговельний шлях Одеса — Броди набуває важливого значіння. Уряд Франції

був стурбований цим зростанням одеського транзиту, і починає вживати заходів для охорони своїх інтересів. Тут автор нагадує за матеріялами з Борщакової праці про проєкти утворити дві держави на території України. Дальші події, надто „указ 24/III 1811 р. великої шкоди завдав одеському торгові" (181). Особливо зменшується транзит на лінії Броди — Одеса (ст. 183). Третій розділ — найкоротший, часом аж конспективний (ст. 185—195), автор присвятив характеристиці одеського транзиту після Віденського конгресу до половини XIX ст. Він зростає в 1819—21 рр., потім у 1828—9 рр. Автор подає числа в карбованцях, що свідчать про зростання торгу, на підставі почасти „Коммерческой Газеты" та почасти „Гос. Внеш. Торг." та инш., подає так само відомості про купців, що торгували, відомості про тарифи, які впливали на хід торговлі. В середині 50-х років торг підноситься вгору (ст. 194), а р. 1857 знов зменшується. Кінець Кримської кампанії вплинув на тимчасовий занепад торгу. Він відновлюється в другій половині XIX ст. за нових економічних та політичних обставин.

У цій розвідці автор порушив цікаве питання про транзитний торг України. Він використав чимало літератури, де це питання вужче або ширше трактувалося, використав чимало відомих джерел вже оголошених друком, з невідомих тільки іноді покликається на архівні матеріяли (напр., ст. 169, прим. 7 кн. XV), очевидячки вони у автора були на другому місці. Важко, звичайно, сказати про всі питання, яких автор торкається в цій розвідці, бо автор сам зазначає, що це уривок з більшої праці, знов-же в розвідці висвітлено тільки одеський транзит. Тому, може, було-б доцільніш, коли-б проф. Оглоблін дав заголовок вужчий, а не такий широкий; останній фактично не відповідає змістові розвідки.

До дискусійних питань у загальній вступній частині можна зарахувати питання про те, оскільки правдиво на підставі дипломатичного листування автор відновив тодішню політичну ситуацію початку XIX ст. Автор, висвітлюючи питання в цій вступній частині, використовує силу джерел та літератури, неначе-б почуваючи, яке складне розглядуване питання. Тільки-ж не завсіди, треба сказати, з цим він дає собі раду. Накреслюючи певний погляд, автор часом не вповні звертає увагу на характер джерела, що його думку неначе-б характеризує. Ми помітили це скількись разів, порівнюючи відомості томів „Сборника Русск. Ист. Общества" та цитати авторової праці. Розвиваючи свою гадку про значіння Дунайської проблеми в політиці Росії, подавши уривок з Коленкурового листа про зацікавлення цим питанням, автор каже „Отож не дивно, що в грудні р. 1807 „tous les regards sont fixés sur la Valachie et la Moldawie" (ст. 248 на XII). Тут є, як і треба, покликання на ст. 365 т. 88 Сборника Русск. Ист. Общества. Цей самий текст на ст. 365 каже, що це знов-таки Коленкурові відомості від 11/23 грудня 1807 р. Автор не називає Коленкура. Окрім того повний текст речення дає трохи инше враження, як порівняти з уривком з цього речення, що його подає автор. Ось текст речення — „Dans l'incertitude ou la declaration de guerre a placè les esprits tous les regards sont fixés sur la Valachie et la Moldavie: les nouveaux ministres pour justifier leur conduite, les anciens, pour fronder ou se taire, et l'armée,

pour avoir des récompenses". Отже тут у цьому реченні ширше та виразніше схарактеризовано інтереси урядових кіл та війська, ніж про це каже неясний уривок з того речення, що подав автор.

Оця неповнота та невиразність трапляється в инших місцях цього вступу, напр., ст. 238, кн. XII уривок з додатку до запису Чарторийського з 82 т. Сб. Р. Истор. Общ. ст. 351—2, ст. 245 кн. XII, уривок з того-ж тому Сборника Русск. Ист. Общ. т. 82, ст. 259.

Ми це не кажемо що-до використання инших джерел, яких не мали нагоди перевірити. Але все-ж треба зазначити, що, користуючися дипломатичним листуванням, треба критичніш ставитися до цих джерел. Вислови взяті уривково з цілого речення можуть вносити неясність у висвітлення цікавого авторові питання та неправдиво його трактувати. Ця невиразність і трапляється в розвідці проф. О. Оглобліна.

Не можна погодитися так само з деякими авторовими поглядами, що постали в звязку з згаданим підходом. На ст. 244, сказавши про франкофільські інтереси на Україні у панства, автор зазначає: „І пізніше вже за наполеонівської доби, українська шляхта — і правобережна і лівобережна — виявляє недвозначні симпатії на адресу Франції та Наполеона. Вислови співчуття маємо й серед селянської маси". Щоб довести цей погляд, автор покликається на інформацію французьких емісарів до Варшави. Потім наводить резюме-висновок проф. Слабченка: „Отож, цілком правдиво", каже проф. Слабченко, що „українські верхи, як і українські низи громадські, являлися небезпечними для держави" (ст. 244, кн. XII). Цей висновок справді є в „Матеріялах до соціяльно-економічної історії" т. І, ст. 81. Але проф. Слабченко не наводить випадків перед тим про франкофільські настрої селян. Він каже тільки взагалі про „неспокійний настрій, що з'явився через акцію дідичів, і що потім підтримували його запорозці, надсилаючи своїх емісарів закликати „під турка й до Січи", каже про випадок, коли полтавський селянин гостро висловився проти царя, то-що. Отже беруться тут до уваги місцеві історичні та соціяльні умови життя, себ-то инші покликування, як у розвідці проф. Оглобліна. Отож покликання на характеристику у проф. Слабченка не на місці. Вона разом з тим відкриває тенденцію у автора висвітлити певне питання в тому напрямкові, який автор уважає для себе за бажаний, забуваючи про те, що також трапляються в джерелах неправдиві звістки про факти. Це трапилося у автора, як-раз з звістками про франкофільські настрої у селян. Справді, ці франкофільські настрої на початку XIX ст. були чужі селянам. М. Драгоманов просто каже „Ні однієї пісні не зложили українці про ті справи, хоча вони складали пісні про ті справи, що займали „розум і серце" (Нові українські пісні про громадські справи. 2 вид. К. 1918, ст. 29).

Ці історичні умови проф. О. Оглоблін не взяв до уваги і в розвідці з'явився хибний погляд що-до франкофільських настроїв серед селян.

Завваження можна зробити що-до другого та третього розділів.

Не розроблено виразно питання про початок транзиту. Організацію його проф. О. Оглоблін звязує з кінцем XVIII ст., подавши відомості з офіційних наказів, але окрім офіційних повідомлень конкретних вказівок він, на жаль, не

подав про початки транзиту. О. Скальковський („Первое тридцатилѣтіе г. Одессы"), А. Маркевич („Одесса" 1794—1894. Од. 1894) звязують початок транзиту з Безнеровою діяльністю. Проф. О. Оглоблін згадує про те, що Безнер відкрив постійну контору для закордонного торгу, але не згадав звістки у О. Скальковського та А. Маркевича про початок транзиту. Проминув так само проф. О. Оглоблін дуже важливий факт, на який звернув увагу проф. Маркевич—те, що Фурньє та ліворнський банкір Жомоді заснували комерційний банк (300.000 ліврів). Цей банк мав вплив на розвиток одеської торговлі. Ще раніш постає біржа. Хронологічно в літературі XIX ст. початок одеського транзиту звязується з початком XIX ст.; цей погляд повторює проф. О. Оглоблін, але в розвідці у проф. О. Оглобліна не підкреслено, кому належить ініціятива утворення транзиту чи російському урядові, чи Безнерові, чи може ще иншим чинникам.

Є в розвідці невиразні місця що-до розмежування російського та одеського транзиту. Ми подавали авторову думку про те, що Одеса була за центр російського транзиту (ст. 168, кн. XV). Зазначаючи далі, що в Одесі схрещуються два основні транзитні шляхи — західньо-европейський та російський, автор не подає ширше відомостей, що він розуміє під поняттям одеський транзит, чи тут об'єднуються деякі елементи російського транзиту, потім— у чому участь самих купців виявилася. Взагалі це питання в розвідці не дуже виразно поставлено. Тому зрозуміло, що далі в III розділі так конспективно подано відомості; на ст. 190 автор каже: „За другої чверти XIX ст. тільки транзитний торг з Австрією (власне з Центральною Европою через Австрію, Ляйпціг) зберегає свою вагу. Зате роля України в цій торговлі безперечно пасивна"... Далі він цю думку ілюструє прикладами. Це все вказує на потребу поставити виразніше питання, в чому яскраво виявив себе транзитний торг України, та відмежувати його від російського транзитного торгу. Справді, це складні питання, але, не розвязавши їх, не можна казати про окремий торг України.

Розвідка проф. О. Оглобліна про транзитний торг України за першої половини XVII ст. свідчить, що на Україні відбувається боротьба західньо-европейського та російського капіталу, інтереси має тут також польський капітал. Отже в звязку з цим запитаємо, чи можна ставити питання про участь України, як окремої одиниці в транзитному торзі. У розвідці проф. О. Оглобліна фактів безпосередньої участи України, чи то участи українських заможних дідичів-купців у транзитному торзі чи чогось иншого зовсім не наведено.

Ще кілька завважень можна зробити до літератури. Треба зазначити, що автор використав, як ми сказали, чимало літератури та джерел, але все-ж є прогалини. Напр., ми не знайшли покликування на „Коммерч. Газету" за 1835 р., дарма що инші попередні роки авторові відомі; не використані цілком відомості в працях О. Скальковського („Первое тридцатилѣтіе исторіи гор. Одессы") та в инших [1]). Нема покликуваннів на місцеву одеську пресу („Одесскій Вѣстникъ" та инші). Автор цілком проминув цей багатий матеріял, за-

[1]) Так само недоцільно покликується автор на ненадруковану працю про кріпацьку фабрику; коли ще певну рацію це має в „Предкапиталистической фабрике", то тут це вже не на місці, бо цієї праці в друку немає.

хопившися виданнями загально-імперського характеру. А їх варт було-б порівняти з відомостями місцевих видань.

Не кажемо вже про архівний матеріял. Автор приділяє йому надзвичайно небагато уваги.

Отже ці наші завваження, в яких ми торкнулися лиш кількох питань, виявляють, що розвідка проф. О. Оглобліна не розвязує питання про транзитний торг на Україні. Автор зупиняється тільки на питанню про одеський транзит. Розвідка має иноді ті риси (неясність, побіжність, мало критичне ставлення до джерел, то-що), про які ми згадували в нашій рецензії передніш на иншу студію проф. О. Оглобліна „Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Предкапиталистическая фабрика“ [1]).

Треба так само зазначити, що вже на вивчення одеського транзиту звертали увагу Скальковський та Маркевич, раніш од проф. О. Оглобліна.

А взагалі треба визнати, що в своїй розвідці проф. О. Оглоблін відновив увагу до цікавого питання про транзитний торг, використавши чимало літератури та джерел і цим поставивши деякі окремі питання. Але складність питання, що видко також з кількох місць авторової розвідки, та негативні риси авторових студій не дала змоги його розвязати. Може доповнення, що розвязують це питання, вже є в тій праці, звідки взято цю розвідку-уривок, на якій ми зупинили свою увагу, але ця робота тепер невідома. Тому також деякі инші питання ми залишили без завважень.

Примітка. Користуючися цією нагодою, дозволю собі зробити тут кілька завважень з приводу відповіди проф. О. Оглобліна на нашу рецензію на праці його про українську фабрику („Записки Історично-Філологічного Відділу УАН“ кн. XIX. К. 1928, ст. 286—304). Сама відповідь неясна та иноді не зовсім зрозуміла. Очевидячки, вона має двоє завдань — дати пояснінння що-до неясних місць, що є в студіях автора з історії української фабрики та дати „рецензію“ на мою коротку спробу критичного підходу до авторових поглядів.

Вже відносно великий розмір її в порівнянню з моєю короткою рецензією показує, що проф. О. Оглоблін вніс сторонній елемент у саму відповідь. Справді, саму відповідь своїм змістом за таку не можна визнати. Це швидше „рецензія“ на мою коротку спробу критично оцінювати томи з історії української фабрики. Окрім цього автор по-свойому иноді тлумачить мої гадки, обминаючи иноді те в тексті, що він уважає за непотрібне і, що може заперечувати його тлумачення. Разом з тим він подає свої гадки-поради, на що, на його думку, бажано було-б звернути увагу мені в моїй спробі оцінки його роботи, шукає „неясних“ місць, то-що.

На ст. 287 розглядає моє непогодження з його думками що-до рецензії на „Гути на Чернігівщині“ як спробу „заманіфестувати незгоду з деякими нашими твердженнями“, забуваючи, що свою незгоду з думками напр., акад. Багалія, акад. М. Слабченка він сам виявляє в своїх розвідках і ніхто не вважає це за „маніфестацію“. На ст. 296 проф. О. Оглоблін констатує у мене

[1]) „Україна“ 1928, кн. I, ст. 147—155.

„розбіжність“ думок. Вона, на його думку, полягає в тому, що я не погодився з авторовим поглядом у рецензії на допіру зазначену працю „Гути“... кажучи, що „шукати в роботі широкого історично-економічного підходу, як це робить О. Оглоблін, не можна“. Автор відповіди забувся, що тут мова не про його працю про фабрику, а про його рецензію. Ширший історично-економічний підхід до „Гут на Чернігівщині“ може бути за вузький на те, щоб змалювати умови, серед яких розвинулася українська фабрика. Треба пожалкувати, що автор відповіди замість наукового об'єктивного підходу вніс чимало суб'єктивних елементів у свою відповідь. Ці всі суб'єктивні елементи торкаються по суті справи дискусійних питань у розвідці і питання про українську фабрику зовсім не розвязують.

Цей дуже суб'єктивний підхід проф. О. Оглоблін виявив, можна сказати, з перших рядків. Оця певна тенденційність, як ми бачили раніш, буває в розвідках проф. О. Оглобліна; вона є і в цій відповіді.

З усіма твердженнями проф. О. Оглобліна ми не полемізуватимемо. Ми ще раз нагадаємо слова, що сказали наприкінці нашої рецензії: „В дальшому ще доведеться, очевидячки, не один раз переглядати погляди автора та чимало ще й додати, подавши ширше економічне уставлення для вивчення історії української фабрики. Це все, звісно, буде звязане з розвитком дальших студій з історії економічного життя України XVIII—XX вв.“. Лиш кілька питань притягають нашу увагу; на них проф. О. Оглоблін зупинився докладніше подавши доповнення.

Ми почнемо з питання історіографічного характеру. Наприкінці своєї відповіди, підбиваючи підсумки, проф. О. Оглоблін сам між иншим оцінює так свою роботу: „Праця наша безперечно має свої хиби... Але вона зняла важливе питання, вона посунула вперед розроблення історії українськ. промисловости...“ (ст. 303—4). Коли ставити питання про те, чия праця зняла в українській історіографії важливе питання про українську фабрику, то це безумовно належить студії С. Подолінського „Ремесла й фабрики на Україні“, що вийшла в 80 рр. XIX ст. у Женеві і притягнула до себе увагу. Подолінський перший застосовував марксистську методу до вивчення української промисловости. Почин Подолінського в українській історіографії довго не мав продовження через те, що тут увага скупчилася на инших питаннях. Після революції 1917 р. з'явилася праця акад. М. Слабченка про фабрику, „продовженням та доповненням“ якої академ. Д. Багалій уважає студії проф. Оглобліна з історії української фабрики („Нарис історії України на соц.-екон. ґрунті“ т. I. X. 1928, ст. 115). Отже бачимо, що початок інтересів що-до вивчення української фабрики треба віднести до 80 рр. XIX ст. та звязати з основоположниками марксизму на Україні.

Незрозуміле та неясне друге завваження проф. О. Оглобліна історіографічного характеру що-до мого огляду „З нової історіографії Чернігівщини“ — „Дивом дивним здалася нам відсутність вказівки на „Мануфактуру в Гетманщине“, що головну увагу приділила промисловості північного Лівобережжя“. Справді, коли-б проф. О. Оглоблін написав розвідку „Мануфактура на північному Лівобережжю“, тоді ми неодмінно були-б включили її

до свого огляду. Проф. Оглоблін, очевидячки, забув, що в українській історіографії існує ще досі територіяльний напрям історичних студій. Правда, це ми зазначили на початку розвідки, про яку згадує проф. Оглоблін (ст. 488), але автор відповіди поставився до цих слів неуважно та проминув те, що пояснює характер нашого огляду. Я не згадав про працю проф. О. Оглобліна тому, що вона своїм напрямком не належить до територіяльного (або районного) напрямку історичних студій, огляд тільки останніх я мав на увазі. Цей мій погляд не одинокий. Акад. Багалій у зазначеній вище праці теж не зараховує праці проф. Оглобліна до територіяльного напрямку студій, дарма що на характеристиці праць цього напрямку зупиняється.

Очевидячки, ці невірні погляди проф. О. Оглобліна повстали тому, що він побіжно та неуважно поставивсь у своїх бібліографічних нотатках до історіографії питання. Можливо через це повстала в „Библіографической справкѣ“ і та „досадная невнимательность у Лазаревскаго“, яку ми раніш у своїй рецензії відзначили як „побіжну характеристику“ (ст. 149). Завваження мої історіографічного характеру що-до „Бібліограф. нотаток“ сам проф. О. Оглоблін викликав своїми коротенькими не зовсім вдалими характеристиками історіографічного характеру. Автор, очевидячки, забувся про це в своїй рецензії, коли каже, що, мовляв, я „у бібліографічних нотатках до „Мануфактуры“... шукав історіографії“. Автор, очевидячки, намагався об'єднати одне й друге і тепер у своїй відповіді підчеркує назву „бібліографічні нотатки“, забуваючи, що він давав і характеристику Шафонського і Лазаревського, далеко більш історіографічного характеру, а не бібліографічного.

Ми звичайно своїх завважень не робили-б, як-би ці бібліографічні нотатки мали характер нотаток, строго витриманих методологічно, без сторонніх ширших екскурсів.

Тепер кілька слів що-до джерел та періодичних видань. Ясно, у праці проф. О. Оглобліна питання про взаємовідношення джерел та періодичних видань не поставлено. На ст. 292 в своїй відповіді автор підкреслює, що в першій половині XIX ст. не аби-як розвинулася преса, було чимало періодичних видань, різні збірники, то-що. „Отже багато матеріялів було опубліковано ще за тих часів, не кажучи вже за публікації пізніші“. Це цілком відома річ, але автор не поставив собі питання про те, чи правдиво тодішня преса фіксувала дійсність. Чи можна спиратися на відомості преси, яка обслуговувала певні суспільні кола, як цілком певне історичне джерело і на підставі цього казати, що таке явище справді було? А це важливе та дуже складне питання автор, очевидячки, використовуючи відомості з преси, собі не ставив, бо ні в його історії фабрики, або згодом „Транзитному торгові“ відповідних спроб критично перевірити ми не знайшли. От тут використовування архівних матеріялів [1]), щоб перевірити відомості преси, було потрібне не кажучи про те, що ці матеріяли дали-б додатковий матеріял. Можна було-б до багатьох твер-

[1]) На вивчення фабрично-заводських архівів в останній час проф. О. Оглоблін сам також звернув відповідну увагу в розвідках, що друкувалися в „Архівній справі“ за 1928, 29 рр., але питання що-до фабрично-заводських архівів ще потрібує ширшого освітлення та доповнень не тільки для XVIII ст., але й XIX ст.

джень проф. О. Оглобліна подати ширші екскурси в питаннях, які він зазначає, внести поправки. Але це значить вже писати окрему розвідку. Деякі з цих питань ми розглянемо в окремій ширшій розвідці.

На закінчення зазначимо, що не самі ми поставилися критично до тверджень проф. Оглобліна. Подібні гадки вже є в нових працях, що з'явилися після моєї рецензії, і, очевидячки, цілком незалежно. Акад. К. Воблий у т. I „Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловости" (К. 1928) на ст. 21, змалювавши загально становище статистичних відомостей, підкреслює, що проф. О. Оглоблін подав... „підсумки становища промисловости, на жаль не розподіляючи на галузі".

Акад. Д. Багалій, прихильно ставлячись до праці О. Оглобліна, все-ж підкреслює „зовнішній" характер студій — „Історія окремих мануфактур носить зовнішній характер; пересипана дрібницями"..., в праці є „чималі прогалини, дані автора дуже схематичні"... У другому томі теж підкреслюється „уривчастість". Правда, акад. Багалій з приводу цього пояснює „тут вина не авторова", але все-ж ці моменти в своїй оцінці студій проф. О. Оглобліна з історії української фабрики підкреслює ясно (Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті т. I. X. 1928, ст. 115—116).

Зробивши ці свої завваження з приводу відповіди проф. О. Оглобліна, ми далі їх не поширюємо тому, що ми підкреслювали раніш у рецензії складність питання про розвиток української промисловости. Треба ще чимало роботи в виучуванню економічної історії й не тільки роботи одного дослідника, ба низки дослідників, щоб можна було до краю розвязати низку питань, звязаних з вивченням історії української промисловости. Але, думаємо, щоб успішно розвязати кожне питання в історії, критичне ставлення до тверджень у студії може бути корисним. Тут звичайно береться тільки ту тему, яку опрацює автор, а не самий автор (як це, очевидячки, здалося чомусь проф. О. Оглоблінові, судячи з його відповіди) і яка цікава для кожного, хто стежить за виучуванням економічної історії України. „Бери все під сумнів", напівжартівливо та напівсерйозно колись відповів К. Маркс на запитання, яким принципом керуватися в політиці, класовій боротьбі та науці. А справа вивчення економічної історії України тепер за нових спроб студій потрібує критичного ставлення, щоб виразно встановити тут хід економічного життя.

Студії проф. О. Оглобліна виявляють як-раз більш описовий характер, як дослідницький. Його студіям бракує критики джерел, що так важливо для виявлення історичного факту та правильного його освітлення.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II - III (1920 - 1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)— 4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII-XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб.; кн. XIX (1928) — 4 крб. 60 к., кн. XX (1928)— 5 крб. 50 коп.; кн. XXI—XXII (1928) — 5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929), кн. XXIV (1929) — 6 крб. 10 к.; кн. XXV (1929) — 3 крб. 50 к., кн. XXVI — XXVII (закінч. друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928) — по 2 крб.; кн. VII (1928) — 2 карб. 80 к.; кн. VIII (1929) — 3 крб. 25 к.; кн. IX (закінч. друк.). **Бюлетень** Етнографічної Комісії (1925—1928).

[III] Україна: (1924) кн. I - IV — 5 крб.; (1925) кн. I - VI — 6 крб.; (1926) кн. I - VI — 6 крб.; (1927) кн. I - VI—5 крб. 90 к.; (1928) кн. I - IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. **Дм. Багалій.** Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — **Т. Сушицький.** Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. закінч. друком.

№ 2а — **Ѳ. П. Сушицкій.** Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы ч. I (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) **Хв. Ернст.** Контракти й контрактовий будинок у Київі. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.) — 50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.]; в) **В. Щэрбина.** Нові студії з історії Київа (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — **В. Науменко.** З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп

№ 6 — акад. **Аг. Кримський.** Перський театр, звідки він узявсь та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.

№ 7 — проф. **Вол. Рєзанов.** Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928) — 3 крб. Вип. 6. Драми-моралітети (1929) — 3 крб. 30 коп. Вип. 7 (готується до друку).

[№ 8] — **Ол. Курило.** Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. **Аг. Кримський.** Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — **Ів. Каманін.** Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. **О. Шахматов** та акад. **Аг. Кримський.** Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріялів: 1. **Ол. Курило.** Початки мови (1923) — 25 коп. 2. **Клим. Квітка.** Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. **Є. Тимченко.** Діялектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — **В. Ганцов.** Діялектологічна класифікація українських говорів (з мапою). (1923, відб. з IV-ої книги „Записок") — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила україн. правоп. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано).

№ 16 —акад. **П. Тутківський.** Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.

№ 17 — проф. **Хв. Тітов.** Історія книжної справи на Вкраїні (1924) — 10 крб.

№ 18 — проф. **Є. Тимченко.** Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

№ 19 — акад. **А. Кримський та М. Левченко.** Знадоби для життепису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

№ 20 — проф. **Хв. Тітов.** Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).

№ 21 — **О. Курило.** Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.

№ 22 — проф. **М. Марковський.** Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).

№ 23 — **Л. Шульгина.** Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.

[№ 24] — Російсько-український словник. Т. І-й, під головним редагуванням акад. **А. Кримського,** А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. ІІ-ий, в. 1, З-К (1929) — 2 крб., вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. ІІІ-й О-П, головн. ред. акад. **С. Єфремов** (1927-1928) — 3 крб. 10 к.

[№ 25] — акад. **Д. Багалій.** Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.

[№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 —3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.

[№ 27] — а) **К. Грушевська.** З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Вкраїні (1926)—2 крб. 70 коп.

[№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб.

№ 29 — Див. № 13. І, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.

№ 30 — акад. **С. Єфремов.** Поет і плантатор (1925)—20 к.

№ 31 — проф. **В. Данилевич.** Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.

№ 32 — проф. **Є. Тимченко.** Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).

№ 33 — акад. **В. Перетц.** Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.

№ 34 — проф. **Є. Кагаров.** Нарис історії етнографії, І (1926) — 75 коп.

№ 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).

[№ 36]—акад. **М. Грушевський.** Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.

№ 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. **С. Єфремова** та **В. Міяковського** т. І (1926)—3 крб.; т. ІІ (друк.).

№ 38 — проф. **В. Кордт.** Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.

№ 39 — **Вад. Модзалевський.** Гути на Вкраїні (1926)—2 крб. 25 коп.

№ 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник І (з малюнками) (1926)—3 кб. 25 к.

№ 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академика **А. Кримського** (1926) — 4 крб.

№ 42 — Літопис Величка, т. І (1926) — 3 крб. 25 к.

№ 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. **М. Грушевський,** т. І (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. ІІ (1927) — 4 крб. 50 к.; т. ІІІ (друк.).

№ 44 — проф. **М. Марковський.** Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.

№ 45 — проф. **Є. Тимченко.** Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.

№ 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. **Ол. Грушевський,** т. І (1927) — 1 крб. 75 к.; т. ІІ (1928) — 2 крб. 25 к.; т. ІІІ (1929) — 3 крб. 25 к.

№ 47 — **Кл. Квітка.** Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.

№ 48 — проф. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к. (вичерпано).

[№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. **С. Єфремова** (1927)—5 крб. 25 к.

№ 50 — проф. **Г. Павлуцький.** Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.

№ 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. **А. Кримський** (1927) — 15 крб.

№ 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.

№ 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. **С. Єфремов** (1927) — 2 крб. 50 коп.

№ 54 — проф. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.

№ 55 — **М. Левченко.** З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.

[№ 56] — Українські думи (корпус), т. І, зо вступною статтею **К. Грушевської** (1928) — 6 крб. 50 к.

№ 57 — акад. **Аг. Кримський.** Розвідки, статті, замітки. І (1928) — 4 крб.